

ЭРГАШ ҒОЗИЕВ

УМУМИЙ
ПСИХОЛОГИЯ

МУҚАДДИМА

Иигирма биринчи аср фан ва техниканинг янги бир юксалиш палласига кирганлиги билан, шунингдек, қарама-қарини тизимлар барҳам топганлиги билан ўзига хос аҳамият касб этади. XXI аср жаҳон цивилизациясига олтин ҳарфлар билан битилган сон-саноксиз зарварақларга эга бўлиши билан бирга экология муаммоларининг юзага чиқарганлиги тўғрисида бошқа асрлардан кескин ажралиб туради.

Ер кўррасида фаровонлик, мўл-кўлчилик, тинч, осойишта ҳаёт бўлиши учун қитъалараро, миллатлараро ҳамкорлик йўлга қўйилиши, экологияни мусоффолаштириш учун стратегик қурооллар ва технологияни зарарсизлантириши, она заминни ва мовий осмонни авайлаш лозим. Ер фарзанди деган нуқтаи назар билан жаҳондаги миллат ва элатларни ҳамкорликка ундаш орқалигина абдийлик қонуниятини сақлаб қолиш мумкин, холос.

Маълумки, жамият ва табиат ўртасидаги муносабатларни тадқиқ этишга мўжаланган фанлардан биттаси психология ҳисобланади. Психологик билимларни ижтимоий ҳаётнинг барча жабҳаларида татбиқ этиш кўлами кенгайиб бориши унинг масъулияти ва нуфузи ортаётганлигидан далолат беради. Худди шу боис психолог мутахассисларга нисбатан ижтимоий буюртманинг кўпайиши уларни ҳозирги замон талабига жавоб берадиган даражада тайёрлашни тақозо қилмоқда. Истиқлол шарофати тўғрисида илмий ёндашувларга, олдинги методологик муаммоларга ҳолисона муносабатда бўлиш имконияти вужудга келди. Мамлакатимиз Президенти И.А.Каримов асарларида, Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисидаги қонун»ида, «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури»да, «Миллий ғоя ва миллий истиқлол мафкураси» ҳужжатида мутахассислар олдида уякан талаблар ва масъул вазифалар юкланмоқда.

Ана шу вазифаларни амалиётда ўз ифодасини топтиришда умумий психология фани муҳим роль ўйнайди. Мутахассислар тайёрлаш жараёнида умумий психология фани касбий билимлар, кўникмалар ва малакаларни шакллантириш борасида устувор ўрин эгаллайди. Шунинг учун психолог ихтисослигида ушбу фан уч йил мобайнида ўқитилади.

Мазкур дарслик умумий психология дастурига асосланган ҳолда яратилган бўлиб, талабалар учун зарур материаллар изчила равишда, муайян тартибда жойлаштирилгандир. Дарсликда умумий психологияга кириш, шахс ва унинг индивидуал-типология хусусиятлари, билиш жараёнлари кзасидан маълумотлар умумлаштирилади. Назарий ва амалий материаллар нисбати мақсадга мувофиқ тақсимланган бўлиб, назария билан амалиёт бирлиги принцилига тўла риоя қилинган.

Дарслик психология мутахассислигининг бакалавриатура босқичи учун муҳалланган.

БИРИНЧИ БЎЛИМ ПСИХОЛОГИЯГА КИРИШ

I БОБ. ПСИХОЛОГИЯ ФАНИНИНГ ПРЕДМЕТИ

1. Психология ҳақида тушунича

Жаҳон фанларининг муайян қонуниятларга асосланиб турқумларга киритилишига кўра, психология фани бу тизимда нуфузли ўрин эгалташига барча объектив шарт ва шароитлар старлидир. Қатъий ишонч билан айтилган фикрнинг замирида бир қатор муҳим ҳам табиий, ҳам ижтимоий омиллар ётиши шак-шубҳасиздир. Чунки психология фани инсоният томонидан кашф қилинган фанларнинг ичида энг мураккаби бўлиб, биосферик таълимотдан келиб чиққан ҳолда психика юксак даражада ташкил топган материянинг хусусиятини акс эттирувчи категория сифатида ўрганилиб келинган. Лекин бутунги кунда неосферик таълимотга биноан фазовий муносабатлар, сайёралараро алоқалар, узаро таъсирлар, моддалар, заррачалар, нурлар ҳаракати, алмашиши, қушилиши тўғрисида мулоҳазалар, фаразий асосда бўлса ҳам, оритилмоқда. Айниқса, биосферага кириб келаётган моддаларнинг узаро бирикуви, муайян фазовий майдоннинг ҳосил қилиши, тўпланиши инсон тана аъзоларига ижобий таъсир кўрсатиши, натижада фавқулоддаги ҳолатлар содир бўлиши, кашфиётлар юз бериши, интуитив лотинча *inspiration* — синчковлик, диққат билан қарамоқ ёки ички сезирлик демакдир) шаклдаги руҳий ҳолатларнинг кучайиши намойён бўлиши мумкин. Булар қаторига телепатик (юнонча — *tele* узоқни, *pathos* — сезаман деган маъно англатади) самаралар, ўта сезирлик, экстра-сензитивлик (лотинча *extra* — ўта, *sensus* — сезирлик дегани), экстра-сенслик (лотинча *extra* — ўта, *sensus* — ҳис қиламан маъносини билдиради) каби психологик ҳолатларнинг кечиши сабабларини киритса бўлади. Шунингдек, омадсизлик, ичкикишлик, касалнинг интизор кучи, насиб этмаслик, ишқий кечинмалар, тушда аён бўлиш каби руҳий ҳолатлар, ҳодисалар ҳанузгача ишончли далиллар билан тушунтириб берилган йўқ. Аммо бу борада билиш объекти (лотинча *objectum* — жисм демакдир) билан субъектнинг (лотинча *subjectum* — ташқи объект) билувчи инсон) бирикувида психологиянинг қулай имконият-лари эга эканлигини таъкидлаб ўтиш уринлидир.

Ушбу фикрни яққоллаштириш мақсадида айрим мисоллар ва тал-қулларни қайтадан таҳлил қилиб ўтамиз. Жумладан, чақалоқ дунёга келиши кўришдан эътиборан идрокида теварак-атрофни ва унга муносабати билан термиллаётган кишилар муҳитини акс эттира бошлайди, дастававал объектив (ташқи) ва субъектив (ички, одамлар ўртаси-

Мазкур дарслик умумий психология дастурига исосланган ҳолда яратилган бўлиб, талабалар учун зарур материаллар изчил равишда, муайян тартибда жойлаштирилгандир. Дарсликда умумий психологияга кириш, шахс ва унинг индивидуал-типологик хусусиятлари, билиш жараёнлари юзасидан маълумотлар умумлаштирилади. Назарий ва амалий материаллар нисбати мақсадга мувофиқ тақсимланган бўлиб, назария билан амалиёт бирлиги принцилига тўла риоя қилинган.

Дарслик психология мутахассислигининг бакалавриатура босқичи учун муҳалланган.

БИРИНЧИ БЎЛИМ ПСИХОЛОГИЯГА КИРИШ

I БОБ. ПСИХОЛОГИЯ ФАНИНИНГ ПРЕДМЕТИ

1. Психология ҳақида тушунча

Жаҳон фанларининг муайян қонуниятларга асосланиб туркумларга киритилишига кўра, психология фани бу тизимда нуфузли ўрин эгаллашга барча объектив шарт ва шароитлар етарлидир. Қатъий ишонч билан айтилган фикрнинг замирида бир қатор муҳим ҳам табикий, ҳам ижтимоий омиллар ётиши шак-шубҳасиздир. Чунки психология фани инсоният томонидан кашф қилинган фанларнинг ичида энг мураккаб-би бўлиб, биосферик таълимотдан келиб чиққан ҳолда психика юксак даражада ташкил топган материянинг хусусиятини акс эттирувчи категория сифатида ўрганилиб келинган. Лекин бутунги кунда неосферик таълимотга биноан фазовий муносабатлар, сайёралараро алоқалар, ўзаро таъсирлар, моддалар, заррачалар, нурлар ҳаракати, алмашиши, қўшилиши тўғрисида мулоҳазалар, фаразий асосда бўлса ҳам, юритилмоқда. Айниқса, биосферага кириб келаётган моддаларнинг ўзаро бирикуви, муайян фазовий майдоннинг ҳосил қилиши, тўпланиши инсон тана аъзоларига ижобий таъсир кўрсатиши, натижада фавқулоддаги ҳолатлар содир бўлиши, кашфиётлар юз бериши, интуитив лотинча *intuere* — синчковлик, диққат билан қарамоқ ёки ички сезгирлик демакдир) шаклдаги руҳий ҳолатларнинг кучайиши намоён бўлиши мумкин. Булар қаторига телепатик (юнонча — *tele* узоқни, *pathos* сезаман деган маъно англатади) самаралар, ўта сезгирлик, экстрасензитивлик (лотинча *extra* — ўта, *sensus* — сезгирлик дегани), экстрасенслик (лотинча *extra* — ўта, *sentus* — ҳис қиламан маъносини билдиради) каби психологик ҳолатларнинг кечиши сабабларини киритса бўлади. Шунингдек, омадсизлик, ичкикишлик, касалнинг интизор кучиши, насиб этмаслик, ишқий кечинмалар, тушда аён бўлиш каби руҳий ҳолатлар, ҳодисалар ҳанузгача ишончли далиллар билан тушунтириб берилгани йўқ. Аммо бу борада билиш объекти (лотинча *objectum* — жисм демакдир) билан субъектнинг (лотинча *subjectum* — ташқи одамни билувчи инсон) бирикувида психологиянинг қулай имконият-эга эканлигини таъкидлаб ўтиш ўринлидир.

Ушбу фикрни яққоллаштириш мақсадида айрим мисоллар ва тал-хулаларни қайтадан таҳлил қилиб ўтамиз. Жумладан, чақалоқ дунё-инини кўришдан эътиборан идрокида теварак-атрофни ва унга му-набатини билан термиллаётган кишилар муҳитини акс эттира бошлай-дигани, даставвал объектив (ташқи) ва субъектив (ички, одамлар ўртаси-

даги) муҳитга мослашиш содда инстинклар (лотинча *instinctus* — табиий қўзғатувчи, тугма хусусият демакдир), шартсиз рефлекслар (лотинча *reflexus* — акс эттириш) ёрдамида оддий таъсирланиш ва таассурот тарзида намоён бўлади. Тараққиётнинг мазкур даврида у ўзлигини тушуна ва англай олмайди, ҳатто бунинг юзага келиши ҳақида мулоҳаза юритиши ҳам асло мумкин эмас. Бола бир ёшга дая тез суръатлар билан ривожланади, йил давомида унинг жисмоний аъзолари 50 фоизгача такомиллашиши мумкин. Жисмоний ўсиш психик (руҳий) тараққиётни тезлаштиришга пухта замин ҳозирлайди, натижада кўриш, ушлаш, юриш, талпиниш, ғазабланиш ва қувониш, самимийлик ҳам беғуборлик сингари инсоний туйғулари зужудга келади, нутқ фаолияти пайдо бўлиши унинг тушуниш даражасини янги бир сифат босқичига кўтарди. Психиканинг муайян хусусиятлари, ҳолатлари, ҳолисалари, хоссалари, сифатлари, фазилатлари, қонуниятлари орқали моддий дунёни тушуна боради ва унда ўз фаолиятининг мазмунида барча объектларни амалга ошира бошлайди. Болалик дунёсининг ички мураккаб қатламларидан аста-секин «ўзлик»ни, шахсий «мен»ликни тушуниш туйғуси, сезиш, ҳис қилиш жараёнлари шакллана бошлайди ҳамда у ёки бу ҳар хил хусусиятли тўсиқларни енгиш имконияти рўёбга чиқади. Мазкур тараққиёт босқичи психология фанида «мен» даври ёки «ўзлик»ни англаш даври деб юритилади, у болада нутқ пайдо бўлганидан бошланиб, бир неча ривожланиш босқичларини ўз ичига қамраб олади. «Мен» даврининг англашилган шакллари ва қўринишларининг намоён бўлиши ўсмирлик даврига тўғри келади. Ўсмирлик даврида ўғил ва қизларнинг руҳиятида ўзликни англашга боғлиқ бир талай муаммоли саволлар ва уларнинг турмушда қарор топтириш туйғулари, истаклари, орзулари пайдо бўлиб, кўпинча бу нарсалар яқка шахснинг «кимлиги», «қандайлиги», «кинига ва нима учун кераклиги»га йўналтирилади. Боланинг психик хусусиятлари, функциялари (лотинча *functio* — ижро этиш, бажариш деган маъно англатади) уни қуршаб турган жонли ва жонсиз табиат ажойиботларини жисмоний ва ижтимоий воситалар орқали эгаллаш учун хизмат қилади.

Худди шунга ўхшаш ўзлигини англаш жараёни инсониятнинг барча тарихий ва эволюцион (лотинча *evolutio* — табиий равишда ўзгариш) тараққиёти даврларига хос хусусият саналади. Ибтидоий жамиятда кишиларнинг куч-қуввати яшаш учун курашга ва ташқи дунёни эгаллашга сарфланган, ана шу тариқа табиат ҳақидаги дастлабки билимлар тажриба сабоқлари орқали ўзлаштирилган. Ярим йиртқич ҳолатдаги аждодларимиз олсини кашф қилганлар, ёввойи ҳайвонлар,

ни овлаганлар, табиат неъматларидан баҳраманд бўлганлар ва худди шу қабилда табиат билан таниша бошлаганлар, моддий дунёнинг сажийлиги, табиатнинг эҳсонлари ва офатлари, ҳайвонот оламида маданияштираш (хонакилаштириш), ер илмини ўрганиш бўйича билимларнинг тўпланиши натижасида инсон табиатнинг қуллигидан қутила борган сонидан эътиборан ўзлигини (кимлигини) англаш имконияти туғила бошлаган. Лекин у даврнинг одамлари болага ўхшаб ўзлигини оқилона, одилона, омилкорлик билан тасаввур эта олмаганлар. Инсоният тараққиётининг тарихий даврларида кишиларда ички руҳий имкониятлар юзага чиқа бошлаган, тугма майл ва лаёқатлар аломатлари аста-секин истеъдодга, қобилиятга айлана борган. Аимо бу жараён бирининг ўрнига иккинчисини механик (юнонча *mechanike* — қурол ёки содда тарзда демакдир) равишда юзага келганлигини билдирмайди, балки, аксинча, мураккаб сифат ўзгаришлари, органларнинг тақомиллашуви, тажрибаларда тўпланган табиқий билимлар тартибга солинаётганлигини ифодалайди. Инсоннинг жисмоний (биологик), руҳий (психик), ижтимоий (социал) ривожланиши натижасида ер куррасида моддий дунё, маънавият, ёзув, санъат, адабиёт, фан, техника яратилган. Буларнинг замирида инсон тафаккури, онги, ақл-заковати, кучли иродаси, мустақкам характери (юнонча *character* — қиёфа, хислат дегани), ижодиёти, ҳаёлот ётади. Инсоният тараққиётининг муайян босқичида одам ўзини ҳаяжонлантирган, таажжубга солган саволларига жавоб излаш имконияти вужудга келган. Бунинг натижасида «Инсон қандай фикрлайди?», «Одам қандай янгилик яратиши мумкин?», «Ижод қилиш қай йўсинда пайдо бўлади?», «Моддий дунёни қай тариқа бўйсундириш мумкин?», «Ақл-заковатнинг ўзи нима?», «Инсонга унинг ички руҳий дунёси қайси қонунлар асосида бўйсунди?», «Инсон ўзига ўзи таъсир ўткази оладими?», «Ўзгаларга-чи?» каби турли-туман муаммолар ечимини қилиришга ҳаракат қилади. Мана бунинг барчаси психологик билимлар туғилиш нуқтасини вужудга келтиради ва ана шу дақиқадан бошлаб инсон ўзини ўзи англайди. Бинобарин, психологик билимлар тамоён бўлиши ўзини ўзи англашнинг омилига айланади, улар борган сари тобора уйғунлашиб, мутаносиблашиб бориб, изчил, узлуксиз алоқага ўсиб ўтади. Бебаҳо аҳамиятга эга бўлган инсониятнинг уюк ютуги — бу тафаккурнинг кашф қилинишига олиб келди. Авваллари унинг фикри, ҳаёли ташқи дунёни эгаллашга қаратилган бўлса, тафаккур кашф қилинган даврдан бошлаб субъект-объект (инсон фикрлаши ташқи оламга қаратилган) муносабати ўрнини субъект (инсоннинг фикри ўзини ўзи англашга йўналтирилган) муносабати эгал-

лай боради. Демак, инсон объектив дунёни субъектив тарзда акс эттириш орқали ўзини ўзи татқиқ қилишдек мураккаб, қаттиқ ишни амалга оширишга қарор қилади. Ана шу босидан психология фанининг вазифалари кўлами кенгайди, мураккаблашди, ички таркибидекескин бурилиш ясаб, ўз предметига инсонни илмий жиҳатдан ўрганишдан ташқари ўзини ўзи англашни ҳам киритди.

Психология фанининг бошқа фан соҳаларидан фарқли томони шундан иборатки, унинг амалий, татбиқий жиҳатлари мавжуд бўлиб, ихтимой турмушнинг барча жабҳаларида беусита қатнашади, муайян даражада таъсир ўтказди. Психология бошқа фанлардан фарқли ўлароқ ўз татбиқий маълумотлари, натижаларининг кўпқирра, кўпқлама эканлиги билан тубдан ажралиб туради ва мутлақо бошқа сифат курсатишчига эга. Айниқса, бу борада ўзини ўзи бошқариш алоҳида аҳамият касб этади, шунинг учун у табиатни ўрганиш илмидан тафовутланиб ўзининг психик жараёнлари, функциялари, ҳолатлари, хиссийети, иродаси, характери, темпераменти кабиларни бошқаришда ўз аксини топди. Инсон ўзини англай бориб, ўз инсоний хислати, хусусияти, сифати, ҳулқини ўзгартириш имкониятига эга бўлади.

Ҳозирги кунда жаҳон психологияси фани ўзини ўзи бошқариш шаклида такомиллаштириш, ўзини ўзи қўлга олиш, ўзига ўзи буйруқ бериш ўзини ўзи тарбиялаш бўйича бой материаллар тўплаган. Бу эса ўз навбатида инсон муносабати, мақсади, ҳолати, кечинмалари ўзгартириш ва янгидан яралиши ҳақида илмий-татбиқий маълумотлар берилади, кундалик турмуш психологияси ранг-баранглигини таъминлаш туради. Психология инсон психикасини аниқлаш, шакллантириш, янги шароитга кўчириш, такомиллаштириш, ривожланиш динамикасини таъминлаш, янги сифат босқичига ўтишини қайд қилиш шаклида имконияти борлиги билан ўта амалий, татбиқий фанга айланган. Психология фанининг соҳалари унинг амалиёт учун муҳим аҳамият касб этишидан далолат беради (ҳуқуқшунослик психологияси, кляссик психология, меҳнат психологияси, савдо психологияси, социал психология, педагогик психология, махсус психология, спорт психологияси ва ҳоказо). Психология амалий, татбиқий жиҳатдан ўз предметига эга бўлиб, амалий социал психолог, инженер (муҳандис) психолог, оилавий психотерапевт, тиббиёт психологи, мактаб психолог каби соҳаларни ўз ичига қамраб олгандир.

Юқорида билдирилган фикрларга яқун ясаб, шу нарсани алоҳид таъкидлаб ўтиш керакки, психология фани кўҳна тарихга эга бўлишига қармай, у жуда навқирон фандир, чунки илмий психолог немис психологи В. Вундт томонидан 1879 йилда Лейпциг (Германия)

нинг) университетида асос солинган биринчи экспериментал лаборатория очилишидан бошланади. Шунинг учун эндигина рефлексияни (лотинча reflexus ўзининг руҳий ҳолатини таҳлил қилиш дегани) илмий жиҳатдан ўрганишни психология фани предмети таркибига киритиш даври (мавриди) келди.

Психология фани табиатшунослик фанлари ва фалсафа негизида пайдо бўлган бўлиб, то ҳанузгача унинг на гуманитар, на табиий фанлар қаторига киритилиши аниқлангани йўқ, лекин шунга қарамасдан, уни ҳар иккала йўналишдаги соҳалар бўйича тўпланган маълумотлар, қонуниятлар бирлашувининг маҳсули деб аташ мумкин. Аммо психологиянинг таркибида ҳам гуманитар, ҳам ижтимоий билимлар мавжуд бўлишидан қатъи назар, у алоҳида хусусиятга эга бўлган мустақил фандир. Бизнингча, (Э.Ф), унинг моҳиятини ёритиш учун бошқа манбага мурожаат қилиш ҳақиқатга яқинроқ маълумот бериши эҳтимол. Чунки психология фани яққол инсон фазилати, муайян тараққиёт хусусиятлари, механизмлари, қонуниятлари, ўзига хослик, алоҳидалик, яккаҳолик табиати юзасидан баҳс юритади. Психология фанини таҳлил қилишда унинг қай фан соҳаси билан алоқасини аниқлашдан кўра илмий ва кундалик турмуш психологияси ўртасидаги муносабат тўғрисида мулоҳаза юритиш мақсадга мувофиқдир. Маълумки, ҳар қандай фан негизида одамларнинг турмуш ва амалий тажрибаси муайян даражада ўз аксини топган бўлади. Масалан, кимдир предмети моддаларнинг хусусиятлари, уларнинг зичлиги, огирлиги, ўзаро бирикуви тўғрисидаги кундалик турмуш билимларига суянади, математика фани сонлар, миқдорий муносабатлар, геометрик шаклларнинг хоссалари, тригонометрик функциялар ҳақидаги инсон тасаввурлари асосига қурилади. Лекин психология юзасидан ана шундай мулоҳазалар юритиш ёки билдириш мумкин эмас, чунки, унинг замирида тубдан бошқача ўзига хослик ётади. Ҳар қайси шахс кундалик турмушнинг ўзига хос психологик билимларини эгаллаган бўлиб, ўз савияси, салоҳияти билан турлича камолот кўрсаткичига эгадир, ҳатто турмуш тажрибасида тўпланган билимлар илмий психология билимлардан устунроқ туриши ҳам мумкин (Қари билгани — пар билмас). Чунки йирик ёзувчилар (шахслараро муносабат ва муомала, мулоқот хусусиятлари юзасидан кузатувчанликка эгадирлар), врачлар, ўқитувчилар, руҳонийлар, савдогарлар узлуксиз равишда кишилар билан муомалага киришишлари натижасида уларнинг ички дунёси ва хулқ-атворига оид билимлар билан юксак даражада қуроллангандирлар. Лекин ҳар қандай инсонда ҳам озми ёки кўпми психологик билимлар мавжуддир, бунинг далили сифатида одамларнинг бир-

бирларини тушунишлари, таъсир ўтказишлари, хулқ-атвор оқибатини олдиндан башорат қилиш, кишининг яққаҳол хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда унга ёрдам кўрсатишни таъкидлаб ўтишнинг ўз кифоя.

Энди кундалик турмушнинг психологик билимлари билан илмий психологик билимлар ўртасидаги тафовутлар юзасидан мулоҳаза юритиш айтиш мумкин. Кундалик турмушга оид психологик билимлар, даставвал, яққол ва алоҳида олинган ҳолат, вазиятни ўз ичига қамраб олади. Масалан, синчков бола ўз муддаосига етиш учун отасига, онасига, бувасига, опаси ҳамда акасига ҳар хил услуб билан таъсир ўтказди, турлича воситалардан фойдаланади. У кўзланган мақсадига эришиш учун қатта ёшдаги одамларнинг индивидуал-типологик хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда иш тутаяди. Кундалик турмушга оид психологик билимлар аниқ вазиятга қаратилганлиги, бирор шахсга йўналтирилганлиги билан илмий психологик билимлардан фарқ қилади.

Илмий психология эса муайян методлар, воситалар, услублар, усуллар, операциялар ёрдамида маълумотлар тўплаш ва уларни умумлаштиришга интилади, изланаётган объектнинг хусусияти, ҳолати, муносабати, боғланиши кабиларни аниқ эътирувчи илмий тушунчалар, таърифлар, қонуниятлар, хоссалар ёрдамида психологик механизмларни кашф қилишга ҳаракат қилади.

Одатда, шахснинг хусусиятлари, сифатлари, фазилятлари, хисслари, хулқ-атворлари, хатти-ҳаракатлари бўйича турмуш шароитидан келиб чиққан билан фан оламидагилар (ҳатто илмий тушунчалар, атамалар) ўзаро ўхшаб кетса-да, лекин илмий психологик мазмун, моҳият, мажмуи ўзининг тuzилиши, таркиби, аниқлиги, мантиқан изчиллиги, маънавийнинг йиғиқлиги билан кескин ажратиб туради.

Юқорида юритилган мулоҳазалар кундалик турмуш тажрибасидан келиб чиққан психологик билимлар билан илмий билимлар орасидаги дастлабки (биринчи) фарқни шарҳлашга йўналтирилганлиги боғлиқ алоҳида аҳамият касб этади. Лекин шу нарсани ёддан чиқармаслик керакки, турмушга оид амалий психологик билимларга асосланган ҳолдан туриб, илмий психологик назарияларни яратиш мумкин эмас. Ҳолбуки шундай экан, амалий билимлар генетик келиб чиқиши нуктадан назаридан бирламчи ҳисобланади.

Шу нарсани алоҳида таъкидлаб ўтиш зарурки, кундалик турмуш психологик билимлари аксарият ҳолларда фаросатлилик, сезгирлик, топқирлик хусусияти асосида интуитив тарзда намоён бўлиши кўриб келинади. Бунинг асосий сабаби шуки, кўпинча эгалланаётган билим

лар ҳаётий тажрибада учраган воқеликка нисбатан муносабат, амалий синовлар негизида вужудга келади, кейинчалик ундаги айрим дағаллик ва нуқсонлар силлиқланади. Шунинг учун ундай психологик билимлар махсус услублар ёрдамида қабул қилинади, аммо мантикий таҳлил қилинмасдан туриб тўғридан-тўғри муомала тизимига узатилади.

Турмушда учрайдиган ғудакларнинг ҳар хил шаклдаги хархашалари ва уларнинг мақсадга эришиш истаклари кундалик ҳаётий тажрибаларнинг синовларида тобланади, сезгир болалар катта ёшдаги одамларнинг заиф ва мустаҳкам томонларини пухта ўрганадилар, бу борада муайян қарорга келганларидан сўнг ҳар қайси шахсга яққақол ёндашишини амалиётта татбиқ қилиб кўрадилар. Ана шу тариқа амалий психологик билимлар маълум тизимга киритилади, уларнинг барҳор хусусият касб этганлари эса турмушда қўлланила бошланади.

Ижтимоий ҳаётда (муҳитда) жуда кўп учрайдиган, айниқса, ўқитувчилар, мураббийлар, тренерлар, раҳбарлар, врачлар фаолиятида намоён бўлувчи таълимий, тарбиявий, тиббий услуб арзимас ижобий силжишни пайқаш имкониятини яратади. Амалий фаолиятда эришилган ушбу самара психологик таҳлилга муҳтождир. Чунки уни келтириб чиқарувчи объектив ёки субъектив омилларни далиллаш анча мушкулдир. Бунинг учун ўзгаларга таъсир ўтказиш усули, уларда ички имкониятга ишонч туйғусини уйғотиш кўзговичиси, таъсирга берилувчанликни кучайтирувчи мотивлар (французча motif кўзгатувчи сабаб маъносини билдиради) табиатини чуқур таҳлил қилиш керак. Фақат мана шу йўл билангина силжишнинг психологик маъно касб этишини далиллаш мумкин, холос.

Ҳаётий психологик билимларнинг илмий психологик билимлардан фарқи шундан иборатки, илмий жиҳатдан асосланган билимлар англашилган, мантикий пухта, оқилоналик хусусиятига эга бўлади. Илмий психологик билимлар фараз ва ғояларни иягари суриш дақиқасидан бошлабоқ шакллана боради, улардан келиб чиқадиган оқибатларни мантиқан текшириш билан яқунланади. Бунда ҳам олга сурилган ғоялар текшириш жараёнида бирон-бир тасдиқ ёки инкор маъносига эришсагина илмий психологик билимлар тизимига киритилади.

Ҳаётий психологик билимларнинг илмий психологик билимлар билан қиёсланишини давом эттирсак, унда улар ўртасидаги тафовутлар янада яққолроқ кўзга ташлана бошлайди. Ўзидан ўзи маълумки, ҳаёт психологиясида тўпланган билимларни мерос сифатида бевосита қолдириш ёки уларни ёш авлод онгига қайсидир йўл билан узатиш имконияти ўта чеклангандир. Чунки кекса (катта) авлод томонидан

яратилган турмуш психологиясини ёш авлод тўғридан-тўғри қабул қила олмайди. Ҳар бир ёш яккаҳол равишда ҳаётний психологик қиёмларни шахсий тажрибасидан ўтказганидан кейингина уларни тўғрилигига ишонч ҳосил қилади. Ана шу боисдан кекса ёки қария авлод билан ёш авлод ўртасида юз берадиган низолар, тушунмовчиликлар узлуксиз, тўхтовсиз равишда давом этаётганлиги сабабли ақлий ҳаёт қонуниятларига айланиб кетгандир. Авлодлар ўртасидаги қаршиликлар, ма-қаршилиқлар, англашилмовчилик тўсиғи, ҳаёт диалектикаси ҳаёт вужудга келтириб, мангулик муаммосига айланиб қолган инсоф, ҳаёт мон, нафосат, адолат, эрк тушунчалари атрофидаги баҳсларни давом эттиришга пухта замин ҳозирлайди. Илмий психологик билимлардан бундан фарқли ўлароқ тажрибаларда, илмий тушунчалар ва қонуниятларда янада ойдинлашади, сўз ва аломатлар орқали, нутқ ёрдамида муайян ёзма нутқ манбаларида қолдирилади. Шунинг учун уларнинг ёйилиш кўлами кенг, тарқалиш суръати тездир.

Кундалик турмушда тўпланадиган психологик билимлар қузатишлар, мулоҳазалар у ёки бу яккаҳол ҳолатга нисбатан қарорга келиш ва таъмир қилишга қурилади. Илмий психологик билимлар ташхис қилиш, назорат, таъмир (эксперимент) ўтказиш орқали бир воқеликни бир неча марта такроран текширишлар ёрдамида умумлаштирилади. Ақлий кундалик турмуш психологиясининг материаллари табиий равишда бўлиб берган вазият, ҳолат, воқелик кабиларни таҳлил қилиш натижасида юзага келса, илмий психологик билимлар кенг қамровли таъмир ва таъбир қилишга асосланади. Таъмирлар эса бир неча босқичлардан ўтказилган қисмлардан ташкил топган ҳолда вазиятлар табиий кўринишини таъмир қилишга ўтирмасдан, балки зарур шароит яратилади.

Шу фактни (омилни) яна бир марта таъкидлаш ўринлики, илмий психологияда катта ҳажмдаги материаллар, шу жумладан, қонуниятлар, хусусиятлар умумлаштирилади, инсоннинг ички имконияти, истиснолари, ишчанлиги, қобилияти юзасидан умуминсоний таъмир сифига эга бўлган теран хулосалар чиқарилади. Бунинг натижасида одам психикасини аниқлаш, башорат қилиш, айрим руҳий нуқсонларни тузатиш, ноҳуш кечинмаларнинг олдини олиш имконияти яратилади, бу эса ижтимоий, ижтимоий-психологик боғланишлар натижасида яқин оқилона тавсифлаш учун хизмат қилади. Ижтимоий ва ақлий ҳолат турмуш оғирликлари ва ташвишларини камайтириш, ақлий ҳолат жисмоний зўриқишларни пасайтириш, шахслараро низоларни баҳолаш ва рафъ этиш сингари салбий-ҳаракатларни фақат илмий психологик материалларга асосланган ҳолда амалга ошириш мумкин.

Шунинг учун психологиянинг турли соҳалари (ёш психолог

педагогик психология, тиббиёт психологияси, социал психология ва бошқалар)да ўтказилган тадқиқот ишлари илмий асосда психика, психик ҳолат, психик ҳодиса, психик жараён, психик функция, психик хусусият, ижодиёт, фаолият, онг, хулқ, муомала сингари тушунчалар бўйича материаллар тўплаб беради, шунингдек, психик акс эттиришнинг (физик, физиологик, психик, онг, ўзини ўзи англаш) моддий асослари, механизмлари юзасидан қонуният очишга ямқон яратади, ҳатто инсоннинг ўзлигини англаш ва бошқариш сари етаклайди.

Энди психология фанининг предмети тўғрисидаги саволга жавоб беришга ҳаракат қилайлик. Маълумки, психология тарихида бу муаммони таҳлил қилишга бағишланган сон-саноксиз тадқиқотлар мавжуддир. Лекин улар ҳақида батафсил фикр юритмоқчи эмасмиз, чунки бу нарса навбатдаги параграфда берилиши режалаштирилган.

«Психология» (юнонча *psychelogos*) сўзини ўзбек тилига таржима қилсак, у «жон», «руҳ» ҳақидаги «фан, таълимот» деган маъно англатади. Бироқ ҳозирги даврда «жон» тушунчаси ўрнига «психика»ни қўллашда давом этмоқдамиз. Лингвистик нуқтаи назардан «жон», «психика» тушунчалари айнан бир хил маънони билдиради. Лекин «психика» тушунчаси бугунги кунда «жон»дан кенгроқ қўламга эга бўлиб, ҳам кўзга кўринувчи, ҳам кўзга кўринмовчи томонларини ўзида акс эттиради. Психиканинг таркибий қисмлари фаолият, хулқ, муомала яққол намоён бўлиш хусусиятига эга бўлса, билиш жараёнлари, психик ҳолатлар, ички кечималар, ижодий режалар, илмий фаразлар мияда мужассамлашгани учун улар кўзга кўринмайди. Психология фанининг кейинги даврдаги тараққиёти улар ўртасида бир талай тафовутларни келтириб чиқарди.

Психика тўғрисида дастлабки тасаввурга эга бўлиш учун даставвал психик ҳодисалар моҳияти билан танишамиз. Одатда, психик ҳодисалар деганда ички, субъектив тажриба фактларнинг (воқеликнинг) намоён бўлиши тушунилади, бошқача сўз билан айтганда, психика ҳаётнинг сезги, идрок, хотира, тафаккур, хаёл каби ҳар бири алоҳида ўзининг яққол шакллари билан иборатдир. Ички, субъектив тажрибанинг ўзи нимани англатади? Инсондаги қувонч ёки зеркиш туйғуларининг унинг нималарнидир эсга тушириши, бирон-бир хоҳиш ёки эhtiлиш кечинмалари, хотиржамлик ёки ҳаяжонланиш, ҳадиксираш кечинмаларининг барчаси шахснинг ички дунёсини таркибий қисмларидир, яъни буларнинг ҳаммаси субъектив психик ҳодисалар саналади. Субъектив ҳодисаларнинг асосий хусусияти – уларнинг бевосита субъектга тааллуқлилигидир. Агар инсон идрок қилса, сезса, фикрла-

са, эсласа, хошиш билдирса, албатта ана шу ҳодисаларни бир да
нинг узиде тушуниб (кузатиб) ҳам туради. Инсон интилса, икки
са, бир қарорга келса, биз уларнинг барчасини содир бўлаётганлиг
ни англаб турамыз ҳам. Шунинг учун психик ҳодисалар бизнинг
ҳиятимизда содир бўлишидан ташқари, улар бевосита кўз ўнгимиз
намоён бўлиб туради. Образли қилиб айтганда, одамнинг ички дун
сида турли ҳодисалар вужудга келади, кечади, одатда, шахс бундай
ҳодисаларни ҳаракатлантирувчи кучи ҳамда уларнинг томошабини
ҳисобланади.

Юқориде таъкидлаб ўтилган субъектив ҳодисалар хусусияти
келиб чиққан ҳолда айрим психологлар психология фани субъектив
кечинмаларнинг пайдо бўлиши ва уларнинг кечиши билан шуғул
ниши зарур, унинг асосий методи ўзини ўзи кузатиш (шахснинг
фикрлари, ҳис-туйғулари ва ҳатти-ҳаракатларини ўзи кузатиш
бўлмоғи керак, деган хулосага келадилар. Лекин психология фани
нинг кейинги даврдаги тараққиёти бундай чекланганлик фанни му
лақс таъминлай олмаслигини тасдиқлади.

Психиканинг турли шаклларда кўриниши, жумладан, психик жа
раёнлар, англашилмаган ҳолатлар, хулқ-атвор, психосоматик (юн
ча русче — «жон», сопо — «тана» маъносини англатади) ҳодисалар
инсон ақл-заковати ва қўлининг мўъжизакорлиги моддий ва маъ
ний маданият маҳсулини яратди. Ҳар қандай фактларда (воқеликда)
ҳодисаларда психика намоён бўлади, ўзининг хусусиятларини аж
тади, фақат удар орқалигина психикани ўрганиш мумкин.

Психологик воқелик-факт деганда субъектнинг ички кечинма
рининг таркибий қисмлари билан бир қаторда уларнинг объект
шакллари (хулқ-атвор, тана ҳаракати, жараёни, фаолият маҳсу
лнхтимий-маданий ҳодисалар) орқали психиканинг хусусиятлар
ҳолатлари, қонуниятларини ўрганиш тушунилади. Бошқача сўз б
дан айтганда, инсон онгидан ташқари, унга боғлиқ бўлмаган ҳо
қум сурувчи объектлар борлиқ, яъни атрофимиздаги нарса ва ҳодис
лар, муҳит, шароит ва бошқаларнинг психикада акс этиши психол
гик воқелик деб аталади.

Шундай қилиб, юқориде биз психология тўғрисидаги тасаввурлар
унинг предмети ҳамда унга кирувчи илмий тушунчалар, психолог
ҳолатлар, воқелик юзасидан фикр алмашдик, илмий психологик
териаллар ўртасидаги боғлиқлик ва тафовут бўйича мулоҳаза юр
дик.

Бугунги кунда психология тўғрисидагина эмас, балки унинг со
лари бўйича ҳам бой илмий материаллар тўпланган. Жаҳон психол

гня фани таърибасидан мана бундай соҳалар мустақил тадқиқот пред-
метига эга эканлиги ҳақида ишончли далиллар mavжуддир: меҳнат
психологияси (инженерлик психологияси, авиация психологияси,
космик психологияси), педагогик психология (таълим психологияси,
тарбия психологияси, олий мактаб психологияси, махсус психоло-
гия, истеъдод психологияси), тиббиёт психологияси (психотерапия,
психогигиена, психофармокология, патопсихология), юридик психо-
логия (меҳнат тузатиш, суд психологияси, суд психологик эксперти-
заси), ҳарбий психология, савдо ва реклама психологияси, спорт пси-
хологияси, ёш психологияси, қиёсий психология, психофизиология,
экспериментал ва амалий психология кабилар.

Психология предмети куйидагиларни қамраб олиши зарур:

- 1) психологик билиш жараёнлари (сезги, идрок, хотира ва ҳоказо);
- 2) психиканинг шакллари (фаолият, хулқ, муомала);
- 3) психиканинг ҳолатлари (кайфият, ҳаёлпаршонлик кабилар);
- 4) психиканинг ҳодисалари;
- 5) психиканинг хислатлари, фазилатлари, сифатлари, хоссалари;
- 6) психиканинг қонуниятлари;
- 7) психиканинг механизмлари;
- 8) психик шароит, муҳит, вазият;
- 9) узаро сабабий боғланишлар;
- 10) тадқиқот методлари, воситалари, материаллари, принциплари
ва ҳоказо.

2. Психология фанининг вужудга келиши

Психология фанининг вужудга келиши, шаклланиши, ривожланиши тўғрисида батафсил маълумот бериш ушбу курс учун шарт эмас,
чунки унинг психология тарихи соҳаси mavжуддир. Шунга қарама-
дан, психология фанининг пайдо бўлиши ҳақидаги айрим илмий ма-
териаллар, маълумотлар юзасидан қисқача мулоҳаза юритиш мақсад-
га мувофиқ.

Инсониятнинг ижтимоий-тарихий тараққиёти давомида қадимги
одамлар табиий ҳамда ижтимоий эҳтиёжларидан келиб чиққан ҳолда
қабиласий ҳамда аъзоларининг психологик хусусиятларини аниқлаш,
лардан шахслараро муносабатларда оқилона фойдаланиш, ўзининг
қатти-ҳаракати, шахсий фаолияти ва муомалага киришишида уларни
қисобга олишга интилиб яшаб келганлар. Кўп минг йиллик ижтимо-
ий ҳаёт таърибаларига асосланган равишда одамлар шахснинг инди-
видуал (лотинча *individuum* – алоҳида, яккаҳол одам) хусусиятлари-
ни жон билан боғлашга ва унинг таъсири билан изоҳлашга ҳаракат

қилинган. Қадимги одамларнинг тасаввурларига қараганда, инсон

ларни вужудга келтириш имкониятига эга эмиш. Қадимги ақшоқ
римизининг «жон» тўғрисидаги тасаввурлари шунга боғлиқ, муза
сиб тушунчасининг келтириб чиқариши ва бунинг натижасида анимизм
(лотинча anima — «жон» дегани) таълимоти инсоният томонидан қабул
қилинади. Ибтидоий халқларнинг тасаввурларида руҳ инсоннинг
наси билан узвий боғлиқ ҳолда ҳукм суради, тўғри яшайди. Шунинг
учун ижтимоий ҳодисалар, ҳатто онг, шунингдек, реал воқелик
(ўлим, уйку, бехуш бўлиш, бетоблик) кабиларни содда тарафдаги
дийлик (мавжудлик) нуқтаи назаридан талқин қилишга уринган.
Содда тафаккур шакллари билан қуролланган қадимги одамлар
роф-муҳит тўғрисидаги ранг-баранг ҳолатлар, ҳодисалар моҳияти
илмий жиҳатдан далиллаш имкониятига эга бўлмаганлиги сабаби
идрок қилинган нарсани унинг ҳақиқий моҳияти тарзида акс эт
ришган. Уларнинг тасаввурларида қуйидагича талқинлар кенг
эгаллаган:

1) ўлим — уйқунинг бир тури, лекин руҳ баъзи бир сабабларга
танага қайтиб келмайди;

2) туш кўриши — уйқудаги танани тарқ этиб юрган ҳаракати
руҳнинг таассуроти дир;

3) руҳ — инсоннинг айнан ўзидир;

4) руҳнинг эҳтиёжлари, турмуш шароитлари тирик одамнинг
тафопутланмайди.

5) марҳумларнинг руҳлари муайян машғулотлар тизимига, на
мой қонун-қоидаларга риоя қилувчи ҳамжамиятни яратар эмиш.

6) тирик инсонлар билан марҳумларнинг руҳи бир-бирита бо
бўлиб, моддий жиҳатдан ўзаро алоқадордирлар.

Қадимги инсонлар табиатнинг қудрати (куч-қуввати) олдидаги
ифлиги туфайли яққа шахс ҳам, жамов ҳам руҳга итоаткор тасав
тасаввур этилиши натижасида дин, ибодат тушунчалари пайдо
ди.

Инсониятнинг ижтимоий-тарихий тараққиёти давомида
режалаштириш, ишлаб чиқариш муносабатлари, ишлаб чиқ
кучлари ва уларнинг табақлашуви, одамлар тафаккурининг ри
ланиши туфайли жоннинг (руҳнинг) моддийликдан ташқари хус
яти, кўриниши юзасидан ғоялар вужудга келади. Бунинг натижа
анимистик тасаввурлар ўрнини руҳни борлиқнинг натуралист
тинча пайга — табиат маъносини аниқлашчи) фалсафий ман
тарзида изоҳлаш намоён бўла бошлади:

1. Рух оламининг ибтидосини ташкил қилувчи нарсалар (сув, ҳаво,

эрампиздан олдинги V—VI асрлар, Анексимон V аср, Гераклит VI—V асрлар);

2. Эрампиздан олдин ижод қилган юнон файласуфларининг илмий изланишлари натижасида материянинг жонлилиги, яъни гилозоизм (юнонча hyle — «модда» zoē «ҳаёт» маъноси) тўғрисидаги ғоя юзага келади;

3. Материянинг жонлилиги ҳақидаги ғояни ривожлантирган атомизм (юнонча atomos бўлинмас дегани) намояндалари (Демокрит эрампиздан аввалги V—IV асрлар, Эпикур IV—III асрлар, Лукреций I аср) бир қанча фикрларни илгари сурдилар, жумладан:

а) рух танага жон багишловчи моддий жисмлар;

б) моддий асос сифатидаги ақл;

в) ҳаётни бошқарувчи идрок вазифасини бажарувчи аъзо;

г) рух билан ақл тана аъзолари, бинобарин, уларнинг ўзи ҳам танидир;

д) улар шарсимон, кичик ҳаракатчан атомлардан иборатдир.

Атомистларнинг фикрлари таҳлили шуни кўрсатдики, унда тананинг (жонли нарсанинг) акс эттиришидан тортиб то психикага (юксак ақл идрокгача) жонлилиги хусусиятининг материяга хос хусусият эканлигининг эътироф этилиши ўша давр учун буюк илмий воқелик эди.

Юқоридаги психолог олимларнинг мулоҳазалари организмнинг анатомик-физиологик тузилиши, миянинг таркиби сингари моддий асосларга суянган ҳолда реал воқеликни тушунтириш имкониятига эга эмас эди. Худди шу омилдан келиб чиққан ҳолда инсоннинг тафаккури, шахсий фазилатлари, унинг мақсад кўзлаши, гавдани идора этишга қобиллигини далиллаш тўғрисида фикр юритиш мураккаб руҳий жараён ҳисобланади.

Жумладан, Афлотун (эрампиздан аввалги 428–27 – 347 йиллар) жоннинг таркибий қисмлари тўғрисидаги тушунчани психологияга олиб киради: а) ақл-идрок, б) жасорат, в) орзу-истак кабилардан иборат бўлиб, улар бош, кўкрак, қорин бўшлигига жойлашгандир. Афлотун психологияда дуализм (лотинча dualis икки мустақил маъно билдиради) таълимотини руҳий оламни, тана билан психикани иккита мустақил нарса деб изоҳлайди.

Афлотуннинг шогирди Арасту (эрампиздан олдинги 384–322 йиллар) ўзининг таълимотида психологияни табиий—илмий асосга қуриб, унинг биология ва тиббиёт билан боғлаб тушунтиришга эришган. Арас-

тунинг «Жон» тўғрисидаги китоби маълум бир давр учун тараққиёт парвар манба вазифасини бажаради. Унда одамларнинг ва ҳайвонларнинг кундалик ҳаётий лаяҳаларини кузатиш орқали яққол воқеликни тасвирлаш, таҳлил қилиш жараёнлари мужассамлашган. Арастунинг таъкидлашича, жон қисмларга бўлинмайди, лекин у фаолиятнинг озиқланиш, ҳис этиш, ҳаракатга келтириш, ақл, идрок турларга оид қобилиятларда рўёбга чиқади. Унинг мулоҳазасича, ҳақиқатни билишнинг дастлабки қобилияти, у тасаввур шаклида из қолдириши мумкин.

Қадимги дунёнинг кейинги ривожланиши паллаларида психологик ғоялар мукамаллашиб, унга оид таянч тушунчалар вужудга келди, ҳатто руҳ ҳозирги замон психикаси каби қўлланиш қўлай кенгайди.

Психика категориясининг негизда идрок ва тафаккурдан ташқари онг тушунчаси юзага келди, бунинг натижасида ихтиёрий ҳаракатлар ва уларни назорат қилиш имконияти туғилди. Масалан, римлик шифокор Гален (эрамаздан олдинги II аср) физиология ва табиёт ютуқларини умумлаштириб, психиканинг физиологик асоси тўғрисидаги тасаввурларни янада бойитди. Унинг илгари сурган ғоялари «онг» тушунчаси талқинига муайян даражада яқинлашди.

XVII аср биология ва психология фанлари тараққиёти учун муҳим давр бўлиб ҳисобланади. Жумладан, француз олими Декарт (1596-1650) томонидан ҳулқ-атворнинг рефлектор (гайриихтиёрий) табиати ва эга эканлигини кашф этилиши, юракдаги мушакларнинг ишлари (фаолияти) қон айланишнинг ички механизми билан бошқарилаётганлиги тушунтирилиши муҳим аҳамият касб этади. Айниқса, рефлекс (лотинча reflexus акс эттириш) организмнинг ташқи таъсир қонуний равишдаги жавоб реакцияси сифатида талқин қилиниш, мушак фаолиятини объектив тарзда билиш воситасига айланди, сенсибилизация, ассоциация, эҳтирос юзага келишини изоҳлашга имкон яратилди.

Психология фанининг илмий асосга қурилишида инглиз олими Гоббс (1588-1679) руҳни муҳлақо рад этиб, механик ҳаракатни ягона воқелик деб тан олиб, унинг қонуниятлари психологиянинг ҳам қонуниятлари эканлигини таъкидлади. Унинг негизда эпифеноменаллик (юнонча ері ўта, phainomenon гайритабиий ҳодиса) вужудга келди, яъни психология танадаги жараёнларнинг сояси сингари рўй бермаётган руҳий ҳодисалар тўғрисидаги таълимотга айланди.

Нидерландиялик олим Спиноза (1632-1677) онгни кяпта ҳулақо эга материядан сира қолишмайдиган воқелик, яъни яққол нарса деб тушунтирди. У детерминизм (лотинча determinata белгилайман) принци

ципининг, яъни табиат, жамият ҳодисаларининг, шу жумладан, психик ҳодисаларнинг объектив сабаблари билан белгиланиши ҳақидаги таълимот тарғиботчиси эди.

Немис мутафаккири Лейбниц (1646-1716), инглиз файласуфи Жон Локк (1632-1704), инглиз тадқиқотчиси Гартли (1705-1757), француз Дидро (1713-1784) кабилар ғоялар ассоциацияси (боғланиши) қонуни, идрок ва тафаккурнинг пайдо бўлиши, қобилиятлар психологияси ҳақида муҳим таълимотларини яратиш билан фаннинг ривожланишига муҳим ҳисса қўшдилар.

XVIII асрга келиб нерв системасини тадқиқ қилишда улкан ютуқларга эришилди (Галлер, Прохазка), бунинг натижасида психик миёнанинг функцияси эканлиги ҳақидаги таълимот вужудга келди. Инглиз тадқиқотчиси Чарльз Белл ва француз Франсуа Мажанди томонидан ёзувчи ва ҳаракат нервлари ўртасидаги тафовут очиб берилди, унинг негизда рефлектор ёйи деган янги тушунча психология фанида пайдо бўлди. Буларнинг натижасида ихтиёрий (онгли) ва ихтиёрсиз (онгсиз) рефлектор турлари кашф қилинди. Юқоридаги илмий кашфиётлар таъсирида рус олими И.М. Сеченовнинг (1829-1905) рефлектор назарияси рўёбга чиқди ва ушбу назария психология фанининг физиологик асослари, механизмлари, бош миёна рефлексларининг ўзига хос хусусиятлари табиатини очиб бериш имкониятига эга бўлди.

Психология фанининг экспериментал, психоаналитик, бихевиористик, эмпирик, эпифеноменалистик, гештальт, ассоциатив, вюртбург, психогенетик, редукционизм, солипцизм, гуманистик, биоэтистик, социогенетик каби йўналишлари томонидан тўпланган маълумотлар ҳозирги замон психологиясини вужудга келтирди. Худди шу йўналишларнинг ранг-баранг методикалари, методлари умумий психология фанининг предметини ва унинг тадқиқоти принципларини аниқлаб берди.

3. Психиканинг физиологик механизмлари

Психиканинг рефлектор табиати, хусусияти тўғрисида мулоҳаза қилинганда рус олими И. М. Сеченов ва унинг шогирдлари томонидан тўпланган материаллар тасаввур этилади. И. М. Сеченовнинг «Бош миёна рефлекслари» номи асарида қатъий равишда фикр билдиришга эришилди, «онг ва онгсиз ҳаётнинг барча ҳаракатлари рўй бериш усулига кўра рефлекслардан иборатдир». Психик ҳодиса сифатида онгнинг ҳаракати танасиз руҳнинг хусусиятига эмас, балки тадқиқотчининг мулоҳазасига қараганда, рўй бериш, вужудга келиш усулига, тузила-

шига биндан рефлексга ўқиниш хислатга эга бўлган жараён дир. Шундан келиб чиққан ҳолда фикр янада ривожлантирилса, психик (руҳий) ҳодиса инсоннинг шахсий ғояларини, ҳиссий кечинмаларини сезги ва идрок жараёнларини ўзи кузатиш жараёнида акс этувчи воқеликдангина иборат эмас. Балки у рефлекс сингари ташқи кузгатувчиларнинг таъсирини ва унга жанобан билдириладиган ҳаракат реакциясини ҳам ўзида мужассамлаштиради. Маълумки, И.М. Сеченовгача бўлган психологик, физиологик назарияларда инсоннинг онгидо образлар, тасаввурлар, мулоҳазалар, ғоялар тарзида инъикос (акс) этирилиувчи ҳодисаларни психология фанининг предмети сифатида таълилар эди. Лекин бу психологик воқелик Сеченов томонидан организмнинг муҳит билан узаро таъсир ҳаракатининг алоҳида шаклидан иборат эканлиги, психологик яхлит жараённинг айрим ҳолатларининг лаҳзалари тариқаси тушунтирилди. Психологияда таъли олиб келинаётган психик жараёнлар онгнинг ичидо туғилади ва унинг ичидо кунланади, деган ғоя И. М. Сеченов томонидан иккор қилинади, асоссиз даъво эканлиги таъкидланади.

И.М. Сеченовнинг фикрича, психик ҳодиса бус-бутун (яхлит) рефлексор ҳаракат туфайли юзага келувчи ва унинг маҳсули бўлиши билан бирга ҳам вужудга келмаган, лекин таъсир ўтказиш эҳтимоли мавжуд қутилмадан бохабар қилувчи омил функциясини ҳам бажаради, яъни илгарилаб кетувчи башорат вазифасини ижро этади. Бундан ташқари илмий мушоҳадалар психик жараёнлар умуман қандай рол ўйнаши мумкинлиги, уларнинг ўрни туғрисида тасаввурга эга бўлиш учун моддий негизни вужудга келтиради. Психик жараёнлар организмда сигнал ва бошқарув (регулятив) функциясини ижро этиб, ўзгарувчан шарт-шароитларга ҳаракатни мослаштиради, шунингдек, маълум дақиқада юқори самарага эришишни таъминлайди. Психик жараён миянинг бўлмалари (таркибий қисмлари) функцияси тариқасида ташқи олам (борлиқ) туғрисидаги ахборотнинг қабул қилиниши, сақланиши, қайта ишланишини ўзида мужассамлаштирувчи жавоб фаолиятининг идора қилувчиси ҳисобланади. Шунинг учун одамларнинг билимлари борлиқ туғрисидаги тасаввурлари, шахснинг шахсий тажрибаларининг йигиндиси (мажмуаси) рефлексор ҳаракат таркибига киради. Шундай қилиб, психик ҳодисалар деганда миянинг ташқи (қуршаб турган олам) ва ички (физиологик тизимдаги организмнинг ҳолати) таъсирларга жавобини тушунмоқ керак. Бошқача сўз билан айтганда, психик ҳодисалар биринчидан, бу фаолиятнинг фавақулдан таъсир этаётган (сезгирлар, идрок), иккинчидан, ўтмиш тажрибалар (хотира) акс этган кузгатувчи га жавоб тарзида рўёбга чиқадиган, маълум

кур таъсирни умумлаштирадиган, учинчидан, пировард натижаларни (тафаккур, хаёл) олдиндан пайқашга ёрдам берадиган, тўртинчидан, монотон таъсиротлар оқибатида фаолиятни (ҳис-туйғу, ирода) кучайтирадиган ёки сусайтирадиган, бешинчидан, умуман фаоллаштириб юборадиган, ўзгача таъсиротлар натижасида уни тормозлайдиган, олтинчидан, шахс хулқ-атворидаги (темперамент, характер ва ҳоҳазолар) тафовутларни аниқлайдиган доимий регуляторлари (идора қилувчилари)дир.

Шуни таъкидлаб ўтиш жоизки, И. М. Сеченов психиканинг рефлексорлиги ва фаолиятнинг психик жиҳатдан бошқарилиши таълимоти хаспўшлаб берди. Бу илгор гоё, муҳим таълимот, назария рус олими И.П. Павлов (1849—1936) томонидан экспериментал тасдиқланди ва хусусий ҳолатларда кенг кўламда яққоллаштирилди. И.П. Павлов ҳам одамларнинг, ҳам ҳайвонларнинг ташқи муҳит билан ўзаро ҳаракати мия билан бошқарилиши қонуниятини очган эди. Унинг мазкур қонуниятларга тааллуқли қарашлари йигиндиси биринчи ва иккинчи сигналлар тизими тўғрисидаги таълимот тариқасида фан оламида арзигулик мавқе эгаллади.

Теварак-атроф муҳитидаги нарса ва ҳодисаларнинг кўриниши, эшитилиши, ҳид тарқатиши, товланиши, енгил ёки огирлиги, қаттиқ ёки юмшоқлиги кабилар ҳайвонлар учун шартсиз қўзғатувчи сигнал бўлиб хизмат қилади, кейинчалик улар шартли рефлексга айланиши мумкин. Ҳайвонлар ўз хатти-ҳаракатларида, И.П. Павлов таъбири билан айтганда, биринчи сигнал системасининг сигналлари («биринчи сигналлар»)га риоя этадилар. Бинобарин, уларнинг психик фаолияти биринчи сигналлар системаси бошқичида амалга ошади ва унга узлуксиз равишда амал қилади. Инсон фаолияти ва хулқ-атвори учун ҳам биринчи сигнал системасининг сигналлари (яққол, тасаввурлар, тимсоллар, образлар) уларни бошқариши, йўналтириши, ҳаракатлантириши фаоллаштиришда муҳим аҳамият касб этади. Масалан, йўл (кўча) қоидалари, автомобиль, электровоз сигналлари, хавф-хатар белгилари шахс учун муҳим роль ўйнайди. Шуни унутмаслик керакки, инсоннинг хулқ-атворини сигнал қўзғатувчилар механик равишда бошқармайди, балки мазкур қўзғатувчиларнинг мияга ўрнашиб қолган тимсоллари, яъни сигналлари бошқариб туради. Муайян тимсолга эга бўлган тимсоллар нарса ва ҳодисалар тўғрисида сигнал жўнатади, бунинг натижасида инсоннинг хатти-ҳаракатини бошқариб туради.

Одамларда ҳайвонлардан фарқли ўлароқ, биринчи сигналлар системаси билан бир қаторда иккинчи сигналлар системаси ҳам мавжуд-

бўлган хулқ-атвори ва фаолияти воқеликнинг миёдаги образлар ёрдами билан бошқарилиб туради.

4. Психология ва унинг моддий асослари

Психиканинг моддий асослари тўғрисида фикр юритилганда, э аввало, у мианинг хусусияти эканлигини таъкид этиш жоиз. Билми жарасилари тўғрисида гап кетганида, албатта сезги, фикр, онг каби махсус равишда ташкил топган материянинг олий маҳсули эканлигини уқтириш мақсадга мувофиқдир. Организмнинг психик фаолият тананинг кўп миқдордаги аъзоларнинг ёрдами билан ишга тушади. Аъзоларнинг баъзи бирлари таъсиротларни қабул қилса, бошқалар уларни сигналларга айлантиради, хатти-ҳаракатларнинг режасини тўзади ҳамда унинг амалга ошишини назорат қилади. Шунингдек, уларнинг бир гуруҳи хатти-ҳаракатга куч қувват, ғайрат, шижоат бахш этиди, яна бир тури эса мушакларни, пайларни ҳаракатлантиради. Мана шундай мураккаб функциянинг йиғиндисин (мажмуаси) организмнинг ташқи муҳитга мослашувини, унга мувофиқлашувини, ҳаётини вазифалар ижро этилишини, бажарилишини таъминлайди.

Органик оламнинг микроорганизмдан то инсонга қадар бир неча ўн миллион йил давом этган эволюцияси давомида хатти-ҳаракатларнинг, хулқ-атворнинг физиологик механизмлари узлуксиз равишда мураккаблашиб, талбақаланиб, бунинг оқибатида организм муҳитнинг ўзгаришларига тез реакция қилувчан, мослашувчан хусусият юзатиб берган.

Жумладан, бир ҳужайрали амёбанинг ҳаёт кечириши унинг озуқидириш имконияти, ўз ҳаётини муҳофаза қилиш қобилияти муайян даражада чеклангандир. Ундаги ёлғиз ҳужайранинг ўзи ҳам сезувчан ҳам ҳаракатланувчи, ҳам овқат ҳазм қилувчи вазифаларни ижро этиди. Мураккаб тузилишга эга бўлган ҳайвонларда аъзоларнинг ихтисослашувини озуқани кўриш, уни фарқлаш, хавф хатарни тез сезиш аниқ мўлжал олиш имкониятини беради. Ихтисослашувнинг асосий функцияси сигналларни ишроқ қилишдан иборат ҳужайраларнинг вужудга келишида ўз аксини топади. Мазкур ҳужайралар рецептор деб номланмиш ҳужайралар туркумини юзага келтиради. Ҳужайраларнинг бошқалари мушак тўқималари ишини, безларнинг ширини назорат қилади. Бундай ҳужайралар эффекторлар дейилади. Ихтисослашув аъзоларни ҳамда функцияларни бир-биридан ажраттади. Организмнинг асосий бошқарув имконияти яхлит параселлафатида ҳаракат қиладиган марказий нерв системаси воситаси билан эришилади.

Нерв системасининг асосий унсурлари нерв хужайралари (нейронлар) ҳисобланиб, уларнинг функцияси қўзғатишдир. Нейрон хулқлари тилчасиган дендритган, аксондан ташқил топади. Марказий нерв системаси бош миё ва орқа миёдан иборат.

Ҳозирги замон фанининг кўрсатишинча, орқа миё ва миё найчаси рефлектор фаолиятининг тутма (шартсиз рефлекслар) ҳисобланган шаклларни амалга оширади, катта ярим шарларнинг қобиғи эса ҳаётда орттирилган, психика ёрдами билан бошқариладиган хулқ-атвор шаклларининг органи саналанади.

Миё катта ярим шарлари фаолиятининг умумий қонунари И.П.Павлов томонидан кашф этилган. Ҳозирги замон физиологияси маълумотиға қараганда, миёда ҳосил бўладиган тўлқинлар турли частотадаги электромагнит тебранишларига ўхшаб кетади. Миёда электроэнцефалограмма кўринишдаги кучайтиргич ёрдамида ёзиб олиш мумкин бўлган электр тоқлари пайдо бўлишининг кашф этилиши муҳим аҳамиятға эга. Чунки космонавт миёсининг биотоклари ёзуви унинг марказий нерв системасида юз берадиган ўзгаришлар кўрсаткичи бўлиб хизмат қилади.

Одамнинг психик ҳаётида катта ярим шарлар қобиғи сиртининг пешана қисмлари алоҳида роль ўйнайди. Психик функциялар муайян тарзда чағи ва ўнг ярим шарлар ўртасида тақсимланиши чуқур ўрганилган. Маълумки, психиканинг мазмуни тирик мавжудот ўзаро муносабатда бўладиган ташқи олам билан белгиланади. Шунинг учун ташқи олам инсон миёси учун шунчаки оддий биологик муҳит эмас, балки одамлар томонидан уларнинг ижтимоий-тарихий тараққиёт давомида яратилган ҳодисалар олами ҳамдир.

Психик ва нерв-физиологик жараёнларнинг ўзаро муносабати масаласи мураккаб муаммолардан ҳисобланади. Психикнинг ўзига хос хусусиятлари нерв-физиологик хусусиятларидан қандай муҳим белгилари билан фарқланишини аниқлаш катта аҳамиятға эга. Агарда мазкур ўзига хослик мавжуд бўлмаганида эди, у ҳолда психология мустақил билим соҳаси сифатида тадқиқ этилиши ҳам мумкин эмас эди. Психик жараёнлар ўзида ички, физиологик жараёнларнинг эмас, балки ташқи объектларнинг тавсифини мужассамлаштиради.

5. Психика ва акс эттириш

Психика — бу юксак даражада ташкил топган материянинг системали хоссаси (хусусияти). субъект томонидан объектив борлиқни фаол акс эттириш, мазкур борлиқ манзараларини субъект узидан узоқлаштирмай инфодалаши, худди шу аснода ўз хулқини ва фаолиятини шах-

шиш ва ҳаракатни идора қилиш функциялари юзага келади. Акс эттиришнинг содда шакллари: мураккаброк шаклларининг ривожланиши учун зарур шарт-шароитлар сифатида хизмат қилади. Организм дунёнинг кейинги эволюцион тараққиёт даражасида воқеликнинг ҳам сенсор, ҳам ақлий образларини қамраб олувчи содда сабабий алоқалар ва вақтни идора қилиш юзага келади, бунинг натижасида хатти-ҳаракатни тўғри ифода қилиш имкони ва фаоллик хусусияти туғилади.

Бевосита ҳаракат қилувчи қўзғатувчи организмнинг тўғридан-тўғри реакциясига жавоби олдиндан, илгарилар акс эттиришни келтириб чиқаради. Инсон фаолиятининг ижтимоий шартланганлиги туфайли инъикос фаоллиги ошибгина қолмай, балки у сифат жиҳатидан мутлақо бошқа хусусият касб эта бошлайди. Акс эттиришнинг танловчанлик ва мақсадга йўналганлик хусусиятлари ҳамкорлик фаолияти жараёнида меҳнат қуроли орқали табиатни ўзгартириш эҳтиёжи даражаси кўрсаткичи аниқланади. Мазкур жараёнларда психик акс эттириш нафақат ҳиссий образларни, балки мантикий тафаккур, маданият маҳсулини ўзида ифодаловчи ижодий фантазия, ўз навбатида тил таркибига кирувчи белгилар, аломатлар тизимининг моҳиятига қоришиб, яратувчи сифатида акс эттиришнинг тубдан, радикал ўзгаришига олиб келади. Бундай тоифадаги инъикоснинг оқибатида идеал образнинг пайдо бўлишига лухта замин ҳозирлайди, имкониятларнинг рўйбга чиқиши учун барча шарт-шароитлар яратади. Акс эттиришнинг тўғрилиги, адекватлиги ўзини келиб чиқиш манбага кўра, мазкур манбанинг моддий тавсифи билан миёда нерв импульсларини қайта ишлаш ўртасидаги қиёсий жараёни муҳассамлаштиради ва субъектнинг психологик жиҳатидан намоён бўлиши, ривожланиши, ўзгариши, такомиллаштириши каби ҳолатларни ҳам бевосита, ҳам билвосита усуллар ёрдами билан турлича шаклда, тарзда, кўринишда ифодалайди.

Психология фанида акс эттиришнинг қуйидаги кўринишлари тан олинади: физик, физиологик, психик, онг, ўзини ўзи англаш.

Семинар машғулотлари учун мавзулар

1. Психология ҳақида тушунча.
2. Психиканинг моҳияти.
3. Психология фанининг предмети.
4. Илмий психология ва кундалик психология.
5. Психология фанининг вужудга келиши:
 - а) антик дунё психологияси тўғрисида тасаввурлар;
 - б) XVII–XVIII асрларда психологиянинг тараққиёти.

6. Психиканинг физиологик механизмлари.
7. Психология ва унинг моддий асослари.
8. Психика ва акс эттириш.
9. Акс эттиришнинг ҳозирги замон талқини.

Реферат учун мавзулар

1. Психиканинг предмети тўғрисида психологик қарашлар.
2. Психология фани тараққиёти босқичлари.
3. Психиканинг моддий асослари тўғрисида мулоҳазалар.
4. Акс эттиришнинг психологик асослари.

Адабиётлар

1. *Леонтьев А.Н.* Проблемы развития психики.— М.: МГУ, 1972.
2. *Павлов И.П.* Условный рефлекс. — Полн. собрн. соч. Т. III. — М. — Л., 1951.
3. *Сеченов И.М.* Рефлексы головного мозга. — В кн.: Избранные философские и психологические произведения. — М.: Госполитиздат, 1974.
4. *Ярошевский М.Г.* История психологии.— М.: «Мысль», 1966.
5. *Гозиев Э.Ф.* Умумий психология. —Т.: «Университет», 2002.

II БОБ. ПСИХОЛОГИЯ ФАНИНИНГ СОҲАЛАРИ ВА ТАДҚИҚОТ МЕТОДЛАРИ

1. Психология фанининг соҳалари ва ўзига хос хусусиятлари

Инсон ўзининг қимлигини аниқлашга интилишдан, ўз руҳий дунёсини ва ўзгалар руҳиятини билиш истаги пайдо бўлишдан, табиат ва жамият ҳодисаларини тушунишга эҳтиёж сезишдан, ўтмиш, ҳозирги ва келажак ҳақида мулоҳаза юритишдан эътиборан психология фани сифатида ривожланиш бошлади. Психологик билимлар жуда узоқ ўтмиш тарихга эга бўлса-да, лекин у фан сифатида фалсафадан XIX асрга келиб ажралиб чиқди. Психологияни алоҳида фан сифатида ажралиб чиқишига ўша даврда кишилик жамиятида юз бераётган ижтимоий, иқтисодий, сиёсий ўзгаришлар сабаб бўлди, чунки булар ижтимоий заруриятнинг тақозоси эди. Психологик ҳолатларни тадқиқ қилиш, яъни психика моҳиятини тушуниш мақсадида ўша даврда экспериментал илмий-психологик лабораториялар вужудга кела бошлади. Илк психологик тадқиқотлар лабораторияси немис олими В. Вундт томонидан 1879 йилда Лейпциг университетида ташкил қилинди. Худди шу лаборатория андоласи бўйича бошқа мамлакатларда бир қанча мустақил лабораториялар очилди. XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошларига келиб психология фани тўғрисидаги илмий тушунчаларда кескин ўзгаришлар юзага келди ва уларнинг таъсири натижасида психологиянинг тадқиқот объекти сифатида инсонга муҳитнинг таъсири, унинг ҳулқ-атворини ўрганиш мумкинлиги танлаб олинди. Шу даврда психология фанининг ривожланишига ижобий ҳисса қўшган психология мактаблари вужудга келди, жумладан, Америка (АҚШ) психологиясининг асосий йўналишларидан бўлган бихевиоризм, Германия гештальтпсихология мактаби, Венада З.Фрейднинг психоанализи ва бошқалар. Шу мактабларнинг ҳаммаси ўзининг нуқтан назарига асосланиб, психология фанининг таркибий қисмларини ўрганишга ҳаракат қилди. Психологик концепцияларнинг ранг-баранглиги сабабли ва фан-техниканинг ривожланиши таъсири билан психология ўзининг тадқиқот объектларига эга бўлган хўш соҳаларга ажрала бошланди. Ҳозирги даврда психологиянинг назарий ва амалий ютуқлари атраф-муҳит ҳамда жамиятнинг жуда кенг қирраларига таъбиқ қилинмоқда.

Психология фанини муайян соҳаларга бўлишда аниқ, яққол фаолиятининг психологик томони, инсоннинг жамиятга нисбатан психологик муносабати, тараққиётининг психологик жаҳаси асос қилиб олинган. Қуйида психология соҳаларининг тавсифига қисқача тўхталиб ўтамиз.

Умумий психология — умумий психологик қонуниятлар, механизмлар, мураккаб ички бўлинишлар, назарий ва методологик принциплар, илмий тадқиқот методлар, психиканинг фило ва онтогенстик ўзгаришларини, илмий тушунчалар ва категориялар, билиш жараёнларини амалий ва назарий жиҳатдан тадқиқот қиладиган соҳа. Умумий психология бошқа соҳалар каби шартли равишда қабул қилинган номдан иборатдир. Психология фанининг илмий тушунчаларини, категорияларини (шахс, мотивация, фаолият, муомала, онг)ни, тадқиқот методларини умумий психологияда умумлаштириш учун унинг бошқа соҳаларидаги текшириш натижаларини мавжумлаштириш мақсадга мувофиқ. Шунинг билан биргаликда умумий психологиянинг тадқиқот натижалари психологиянинг бошқа соҳалари учун асос бўлиб хизмат қилади. Умумий психология фани асосий категориялар, тушунчалар, психик жараёнлар, ҳолатлар, ҳодисалар, индивидуал-типологик хусусиятларни ўз ичига олади. 1. Психик жараёнлар: сезги, идрок, тасаввур, хотира, тафаккур, хаёл ва бошқалар. 2. Иродавий жараёнлар: мотив, мотивация, эҳтиёжлар, интилишлар, қарор қабул қилиш қабилар. 3. Ҳиссий жараёнлар: ҳис-туйғулар, эмоция, кайфият, эмоционал тон, стресс, аффект сингарилар. Психик ҳолатларга психик жараёнларнинг маълум бир сифатларининг кўринишлари киради. Масалан, ҳиссий жараёнлардан психик ҳолат сифатида кайфият, психик хусусиятларга қобилятлар ва бошқалар киради. Умумий психологиядаги бу бўлиниш шартли равишда амалга оширилган бўлиб, унда жараён тушунчаси умумий тадқиқ қилинаётган ҳодисанинг жараёний хусусиятга эга эканлиги таъкидланади, холос. Психик ҳолат тушунчаси психик ҳолатларга нисбатан нисбий статиклигини англатади. Психик хусусият тушунчаси эса тадқиқ қилинаётган ҳодисанинг мустақамлигини, қайтарувчанлигини акс эттиради ва бу нарса шахс тузилишида ўз ифодасини топади. Умумий психологиядан бошқа соҳалар, билимлар асос сифатида фойдаланилади, худди шу боисдан у универсал хусусият касб этади.

Экспериментал психология — экспериментал методлар ёрдамида психик ҳодисаларни тадқиқ қилишнинг умумий соҳаси. Психология фан сифатида фалсафадан ажралиб чиқишида экспериментал тадқиқотлар ўтказиш асосий роль ўйнаган. XIX асрнинг ўрталарида психологик ҳодисалар устидан илк бор амалий экспериментал-психологик тадқиқотлар ўтказилган. Бу физиологик лабораторияларда элементар функцияларни ўрганиш орқали, яъни илк бор сезги ва идрокни ўрганиш билан бошланган. Бу тадқиқотлар экспериментал психологиянинг фалсафа ва физиологиядан мустақил, алоҳида фан сифатида

вужудга келишига муҳим асос ва объектив шарт-шароит яратиб берган. Экспериментал психология фан сифатида ажралиб чиқиши В.Вундт ўзининг катта ҳиссасини қўшган. Илк экспериментал тадқиқотлар ўзини ўзи кузатиш методи ёрдами билан инсоннинг ички функцияларини ўрганишга қаратилган эди. Кейинчалик экспериментал ишлар турлича ҳайвонларда ўтказила бошланган. Тадқиқотларнинг кўнчилиги Т.Л.Морган, Э.Л.Торндайхлар томонидан олиб борилган. Экспериментал тадқиқотлар орқали фақат психик функцияларгина эмас, балки ҳиссиётларнинг индивидуал вариантлари ҳам текширилган. Экспериментал психологиянинг тадқиқотлари психология соҳаларининг назарисига асос бўлиб кизмат қилади.

Меҳнат психологияси — инсоннинг меҳнатга муносабати, меҳнат фаолиятининг қонуниятлари ва ривожланишини тадқиқ қиладиган психология соҳаси. Меҳнат психологиясининг объекти ишлаб чиқаришда ва меҳнатда шахснинг фаолияти, уни ишдан бўш вақтининг давом олишининг ишлаб чиқаришга таъсирини ҳам текширган. Меҳнат унумдорлигига ишчини боқиш учун кетган сарфлар миқдори кўп бўлса, унга қанча қулай шарт-шароит яратилса, шунчалик ижобий таъсир юзата келади. Шу асосда юқоридаги фанлар меҳнаткашга психологик яллик муҳит яратиш учун меҳнат психологиясига ёрдам беради. Меҳнат психологиясини Г.Мюнстербергнинг «Психология ва ишлаб чиқариш унумдорлиги» (1913) ва «Психотехника асослари» (1914) китоблари чиққан даврдан бошлаб алоҳида соҳа сифатида вужудга келганлиги эътироф этилган. Меҳнат психологиясининг асосий вазифаси ишлаб чиқариш муносабатларини ижобийлаштириш, меҳнаткашларга зарур шарт-шароит яратиб бериш, касбий касалликларнинг, ишлаб чиқаришда жисмоний фаложатларнинг, психологик зуриқишларнинг олдини олишдир.

Авиация психологияси — авиасаноат ва авиакизматчиларнинг меҳнат фаолиятида кечувчи психологик қонуниятларни ўрганади. Авиация психологиясининг предмети мураккаб авиация тизимини бошқаришдаги инсон психикасининг ролини текширишдан иборат. Авиация психологияси объекти шахс фаолияти, жамоа тузилишини ташкил қилишнинг шарт-шароитлари ҳисобланади. Авиация психологияси субъекти учувчилар, муҳандис, техник хизмат кўрсатиш таркибини ташкил этувчи спардессалар ва бошқалар. Авиация психологияси соҳа сифатида учувчи қурилмалар яратилиши вақтидан, яъни XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошларидан вужудга келган. Авиация психологияси тугилишининг асосий сабаби учувчи аппаратлар ишла-тишда ва бошқаришда инсон омили хавфсизлигига шарт-шароит яра-

тиш эҳгисжидир. Авиация психологияси психологиянинг бошқа соҳалари билан узнга шғлиқдир.

Муҳандислик психологияси — инсон ва машина ўртасидаги муносабатни, инсонга машинанинг психологик таъсирини ва инсоннинг машина билан муносабати жараёнининг психологик қонуниятларини тадқиқот методлари ёрдами билан ўрганувчи психология соҳаси. Муҳандислик психологияси фан-техника революцияси таъсирида вужудга келган бўлиб, қуйидаги муаммоларни текширади: 1) инсон ва ЭХМ каби автоматика тизими юкласида инсон вазифасини таҳлил қилиш; 2) ЭХМ операторларининг ҳамкорлик фаолиятида мулоқот жараёни ва уларнинг ўзаро таъсирини тадқиқ қилиш; 3) оператор фаолиятининг психологик тузилишини таҳлил этиш; 4) оператор ишининг сифатига, тезлигига, самарадорлигига таъсир қилувчи омилларни текшириш; 5) инсон томонидан ахборот қабул қилишни тадқиқ этиш; 6) оператор фаолиятини бошқариш механизминини ўрганиш; 7) ЭХМни бошқаришдаги буйруқларни инсон томонидан қабул қилиш хусусиятини аниқлаш; 8) операторлар учун психодиагностика ва профориентация методларини ишлаб чиқиш; 9) операторларни ўрганишни оптималлаштириш.

Муҳандислик психологиясининг юқоридаги муаммоларини текшириш натижасида ёлғиз оператор фаолиятидан умумий меҳнат фаолиятини ўрганишга ўсиб ўтилади.

Космик психология — вазисизлик ва бўшлиқда аниқ мўлжал ола билмаслик шароитида, организмда жуда кўп ортиқча таассуротлар юкланган пайтда рўй берадиган нерв-психологик зўриқиш билан боғлиқ бўлган алоҳида ҳолатлар тугилганда киши фаолиятининг психологик хусусиятларини тадқиқ қиладиган психология соҳаси.

Экстремал психология — инсоннинг ўзгарган муҳит шарт-шароитларида психик фаолиятининг кечиши қонуниятларини ўрганадиган психология соҳаси. Экстремал шароитда инсонга бир қанча факторлар таъсир қилади: монотония, макон ўзгариши, хавф омили, вақт, шахсий аҳамиятга молик ахборотнинг ўзгариши, ёлғизлик, гуруҳий изоляция ва ҳаётий хавф. Экстремал шароитга инсон мослашишининг биологик вазифаси экстремал шароитда ишловчиларни танлаб олиш (космос, арктика, ёнғин ва ҳоказо), машқлантириш, тренинг ўтказишдан иборат.

Педагогик психология — тарбия ва таълим муаммоларини тадқиқ қиладиган психология соҳаси. Педагогик психология шахснинг мақсадга мувофиқ ривожланиши, билиш фаолиятининг ва шахсда ижтимоий ижобий сифатларни тарбиялашнинг психологик муаммоларини

ўрганади. Педагогик психологиянинг мақсади — ўқитишнинг оқилона ривожлантирувчи таъсирини, шарт-шароит ва бошқа психологик факторларнинг қилиб чиққан ҳолда кучайтиришидир. Педагогик психология XIX асрнинг шиканча ярмида ижтимоий тарққриётнинг таъсири натижасида вужудга келган. Экспериментал психология тадқиқотчилари педагогик психология ривожланишига юлта ҳисса қўшганлар. Бундан ташқари, педагогик психологиянинг фан сифатида тарқққий этишида ўша даврда юзга келган психологик йўналишлар ҳам ўзининг ижобий таъсирини ўтказган. Бихевиористик психология йўналиши педагогик психология учун асос қилиб, тарбиячи ва ўқитувчига восита қилиб ташқи муҳит таъсирини олади. Ташқи муҳит қанчалик ижобий таъсир қилувчи омил бўлса, яъни қулай шарт-шароит вужудга келса, демак, шахснинг тарбияланиши шунчалик юқобий кечади.

Ҳозирги замон педагогик психология ривожланиши натижасидан инсоннинг индивидуал-психологик фарқлари, ижтимоий-тарихий таъсирлар таъсири ҳамда бошқа одамлар ўртасидаги мулоқот, муомала таъсири борлигини, шунингдек, яна бир қанча факторларни ҳисобга олган ҳолда шахсни ривожлантирувчи таълим орқали ўқитиш ва тарбиялаш ётади. Педагогик психологияни шартли равишда бир неча турга ажратиш мумкин: а) таълим психологияси, б) тарбия психологияси, в) ўқитувчи психологияси; г) олий мактаб психологияси кабилар.

Тиббиёт психологияси — касалларнинг даволаниши, гигиена, профилактика, диагностика жабҳаларини тадқиқ қилувчи психология соҳаси. Тиббиёт психологиясида тадқиқотлар тизимига касалликларнинг кечиши, уларнинг шахс психологиясига таъсири қонуниятлари, инсоннинг касалликдан соғайишига микросоциал гуруҳ таъсири ўрганилади. Тиббиёт психологияси ўз ичига клиник психология, патопсихология, нейропсихология, соматопсихология каби бўлимларни қамраб олади. Тиббиёт психологияси таркибига психотерапия соҳасини ҳам киритадилар. Тиббиёт психологиясининг асосий муаммоси касалликни даволашнинг инсон психологиясига таъсирини тадқиқ қилишдир. Унинг асосий муаммоси инсоннинг психологиясига ижобий таъсир қилувчи ва шу билан даволанишни тезлаштирувчи ижобий даволаш муҳитини ташкил қилишдир. Психик ҳодисалар билан мияга физиологик тузилишлар ўртасидаги нисбатни ўрганадиган соҳа — нейропсихология. Даривор моддаларнинг киши психик фаолиятига таъсирини текширадиган соҳа — психофармокология. Беморларни даволаш учун психик хижатдан саломатлигини таъминлаш чора-тадбирлари тизимини кишлаб чиқиш билан шуғулланувчи соҳа — психо-профилактика.

Юридик психология — ҳуқуқ доирасидаги муносабатлар одамларнинг психик фаолиятини ҳуқуқий бошқариш механизмлари ва қонуниятларини ўрганувчи психология соҳаси. Экспериментал психология таъсири остида XX асрнинг бошларида юридик психология соҳасида илк лаборатория тадқиқотлари ўтказилган. Бу тадқиқотчилар гувоҳларнинг кўрсатмаларини ва сўроқ олиб бориш асосларини ўрганишни мақсад қилиб қўйган эдилар. Юридик психолог сифатида ёзувчи А.К. Дойлнинг қаҳрамони Шерлок Холмсни аташ мумкин. Юридик психология бўйича тадқиқот ишлари ўша вақтларда Г.Гросс, К.Марбе, В.Штерн, К.Юнг ва бошқа психологлар томонидан олиб борилган. Кейинчалик юридик психологиянинг ўзига хос тадқиқот йўналишлари вужудга келди: жиноятчилар шахсини тадқиқ қилиш, гувоҳлик кўрсатувчилар кўрсатмаларини текшириш, суд психологияси экспертизасининг назарий ва амалий томонлари ишлаб чиқилган. Юридик психология умумий психологиянинг методлари ва ўзига хос уларнинг шакллари кўлаётиди. Ҳозирги замонда унинг бир қанча билимлари мавжуддир: криминал психология, суд психологияси, жиноятчиларни қайта тарбиялаш психологияси, яъни пенитенциар психологияси ёки ахлоқ тузатиш меҳнат психологияси кабилар.

Ҳарбий психология — ҳарбий фаолиятнинг инсон психикасига таъсири, ҳарбий фаолиятнинг хусусиятларини психологик қонуниятларини ўрганувчи, таъқиқ қилувчи психология соҳаси. Жангчи шахсининг психологик факторларини текшириш ҳарбий психологиясининг асосий муаммоларидан биридир. Ҳарбий жамоаларда шахслараро муносабатлар, командирлар билан жангчилар мулоқотининг психологик хусусиятлари, факултаддаги ҳолатларда ҳарбий хизматдаги кишилар психикасининг ўзгариши, бўлинмаларда психологик муҳит масаласи, ҳарбий-ватанпарварлик туйғусини шакллантириш бирламчи муаммо эканлиги ва ҳоказо. Ҳарбий психология негизда социал психология, меҳнат психологияси, муҳандислик психологияси, педагогик психология соҳаларининг назарий-амалий материаллари, умум-башарий қонуниятлар ётади.

Спорт психологияси — спорт мусобақалари ва машқланиш фаолиятида инсон психикасининг ривожланиши, гуруҳий муносабатларнинг психологик қонуниятларини тадқиқ қилувчи психология соҳаси. Мазкур соҳа XX асрнинг 60–70-йилларида жадал суръатлар билан ривожлана бошлади ва унинг илк тадқиқотлари спортчиларнинг индивидуал-психологик фарқларини ўрганишга қаратилган эди. Ҳозирги даврга келиб эса спорт психологияси ўрганаётган муаммолар кўлаёти кенгайди, шу боисдан унинг асосий вазифаси спортчиларнинг

психик ва жисмоний камолотига таъсир ўтказувчи муҳим шарт-шароитларни яратиб беришдир. Бундан ташқари, спорт психологияси спортчиларнинг шахс сифатида ривожланишига, эҳтиёткорлик ва психологик ярдэм кўрсатиш жиҳатлари билан ҳам шуғулланади.

Савдо психологияси — жаҳон мамлакатларида кенг ривожланган бўлиб, тижорат таъсирининг психологик негизлари, объектив ва субъектив шарт-шароитларини, эҳтиётнинг индивидуал, ёшга, жинсга, оид ва бошқа хусусиятларини, харидорларга хизмат кўрсатишнинг психологик омилларини аниқлайдиган соҳа. Савдо психологияси савдо-тижорат рекламалари, модалар психологияси ва шу каби масалаларни тадқиқ қилади. Айниқса, сотувчи-харидор муносабати, кишиларга таъсир ўтказиш, уларда илиқ ҳис-туйғу, ишонч уйғониш механизмлари, мантиқан уларни муомала жараёнида ишонтириш, қизиқтириш, ижтимоий аҳамиятини тушунтира билиш, низоли ҳолатларнинг олдини олиш, хизматда мулоқот маданияти ва унинг тренингларидан унумли фойдаланиш, харидорларнинг психологик хусусиятларини англаган ҳолда муносабатда бўлиш қонуниятларини тадқиқ этиш ҳам маънур соҳанинг текширув предметиға киради.

Ижодиёт психологияси — бадий қадриятларни ўзлаштиришда, уларнинг янги кўринишларини ижод қилишда ва шу қадриятларни инсон томонидан идрок қилишда кечадиган психологик ҳолатларни ҳамда бу ҳолатларнинг шахс ҳаёти, фаолиятиға таъсирини ўрганувчи психология соҳаси. Ижод психологияси бир томондан психологизм таъсири остида, иккинчи томондан эса аксилпсихологизм исканжасида ривожланади. Психологизм тарафдорлари бадий асарлар яратилиши индивидуал онг таъсирида вужудға келади, деб талқин қилишади. Аксилпсихологизм бу асарларға субъектнинг психик фаоллигининг таъсирини инкор қилди.

Ҳозирги замонда санъат асарларининг тарихий жиҳатдан уларни ижодкорларининг шахсий хусусиятлари бирламчи эканлигидан келиб чиқилади. Замонавий санъат психологияси санъаткорларнинг қобилиятларини асар яратишда ҳиссий кўринишларни, шахслараро муносабатларни психологик нуқтан назардан ўрганеди. Санъатда инсон руҳий олами амалий жиҳатдан текшириш, баҳолаш, ўзига хос жиҳатларини гуруҳлаш, индивидуал, гуруҳий, жамоавий таъсир хусусиятларини шарҳлаш имконияти мавжуд. Санъат психологияси ижтимоий тарбия беришнинг психологик механизмлари, йўллари, қонуниятлари, методлари кабиларни тадқиқ этувчи муҳим соҳалардан биридир. Бугунги кунда унинг қуйидаги соҳалари ўз тадқиқот предмети ва объектиға эгадир: ижод психологияси, санъат психологияси,

бадий таржима психологияси, бадий ижодиёт психологияси, халқ
санъати психологияси, бадий меъморлик психологияси ка-
билар.

Ёш психологияси — шахснинг психик ривожланиш қонуниятла-
рининг инсон туғилишидан то умрининг охиригача бўлган даври, яъни
онтогенезни ўрганадиган психология соҳаси. Ёш психологияси бола-
лар психологияси сифатида XIX асрнинг охирида вужудга келган бўлиб,
у фан ва техника тараққиёти, жамият талабига биноан болалар пси-
хологияси тараққиётида қўлланилган. Ёш психологияси ҳозирги за-
монда болалар психологияси, ўсмирлик ва ўспиринлик психология-
си, стуклик психологияси, геронтопсихологиядан иборатдир. У ин-
соннинг онтогенезда ривожланиш жараёнида психик ҳолатларнинг
кечиши, психик функцияларнинг роли, уларнинг ўзгариши, ҳаракат
лантирувчи кучлар, механизмлар, таъсир ўтказувчи объектив ва субъек-
тив факторлар, тараққиёт қонуниятларини тадқиқ қилади. Ёш пси-
хологияси умр ўтиши билан психологик фарқлар, индивидуал-психс-
логик хусусиятлар ўрганишини ўрганади, тадқиқотларда маданий
ижтимоий-тарихий, миллий таъсирни ҳисобга олади. Шунинг учу
ёш психологиясининг объектлари ўта мураккаб бўлиб, тараққиётли
тараққиётини текширишни тақозо қилади. Жаҳон психологияси,
туғилган барча назарий материалларга, шу жумладан, генетик м-
деллаштириш (Л.С.Виготский) методларига, эгизаклар методига
шунга ўхшаш ўта мураккаб жараёнларнинг лонгитюд (узлуксиз) усл-
би ёрдамида текширишга асосланади. Ёш психологиясининг асос
вазифаларидан бири — болани психик ривожланишининг ижоб
шаклда таъкил этилиши, ёш давлари инқирози босқичлари, жа-
ёнлари ва пайтларида психологик ёрдам кўрсатиш чора-тадбирлар
ни ишлаб чиқишдан иборатдир. Ёш психологияси педагогик пси-
логиянинг илмий, амалий, тажрибавий асоси бўлиб ҳисобланади,
кин бошқа соҳалари билан ҳам узвий алоҳида фаолият курсата
инсон камолотининг ўзига хос хусусиятлари тўғрисида ижтими-
аҳамиятга моллик материаллар тўплайди.

Махсус психология — нормал психик ривожланмаган туғма
кейинчалик орттирилган нуқсонлар, дефектлар таъсири остида
инсонларнинг психологиясини тадқиқот қилиш соҳаси. Унинг
неча бўлиmlари мавжуд: патопсихология — ривожланиш жараён-
психиканинг айниши, миёдаги касалликнинг турлича кечиши, п-
хиканинг тамоман издан чиқиши ҳолларини ўрганувчи соҳа; оли-
ренопсихология — психик ривожланишнинг миёдаги туғма асорат
билан боғлиқ патологияси тўғрисида тадқиқот ишларини олиб

рувчи соҳа; сурдопсихология — кулоқ эшитишнинг бутунлай қар бўлиш қолғунга қалар жиддий камчиликлари, нуқсонлари билан шуғулланувчи, болани вояга етказишнинг омилкор йўл-йўзиқларини топувчи, қоррекцион-гузагиш ишларини олиб борувчи соҳа; тифлопсихология — чала кўрувчи ва мутлақо кўзи ожиз одамларнинг психология ривожланишини тадқиқ қилувчи соҳа. Махсус психологиянинг яна ўзига хос тор бўлимлари ҳам мавжуд бўлиб, инсонларнинг касаллиги, нуқсон, ақл-идрок даражаси, нутқ фаолияти патологиясига биндан тадқиқот ишлари олиб борилади.

Қиёсий психология — психологиянинг мураккаб бўлимларидан бири бўлиб, психиканинг филогенетик ҳолатлари ва уларнинг шаклларини тадқиқ қиладиган соҳа. Қиёсий психологияда ҳайвонлар психологияси одамларники билан қиёсланади, уларнинг хулқ-атворидаги ўхшашликлар ва тафовутлар сабаблари текширилади, ҳаракатлантирувчи кучлар, таъсир ўтказувчи воситалар, омиллар аниқланади. Зоопсихология қиёсий психологиянинг бўлимидан иборат бўлиб, у турли гуруҳларга, турларга мансуб ҳайвонлар, жониворлар психикасини, уларнинг хатти-ҳаракатларини ўрганади. Этология — биологик ва психологик жабҳалар қоришмасидан иборат бўлиб, ҳайвонларнинг хатти-ҳаракатидаги тугма аломатлар, механизмлар инсонники билан умумий негизга эга эканлигини ўрганувчи соҳа.

Дифференциал психология — шахслар ўртасидаги тафовут ва фарқларни ҳамда гуруҳ аъзолари орасидаги номуганосибликларнинг психологик томонларини, яъни психологик фарқларини ўрганувчи психология соҳаси. Дифференциал психологияга Ф. Гальтон асос солган бўлиб, у индивидуал фарқларни статистик анализ қилиш учун бир қанча усуллар ва асбоблар яратган. Дифференциал психология терминини немис психологи В. Штерн ўзининг «Индивидуал фарқлар психологияси» (1900 йил) асарида ишлатган. Дифференциал психологиянинг асосий методларидан бири — тестдир. Аввал индивидуал тестлар, кейинчалик эса гуруҳий тестлар қўлланила бошланган, улар асосан ақлий ривожланишдаги фарқларни ўрганишга қаратилган бўлиб, муайян вақт ўтгандан сўнг проєктив тестлар ишлаб чиқилган. Мазкур тестлар қизиқишдаги, интилишдаги, ҳиссиётдаги тафовутларни текширишга қаратилгандир. Тестларнинг фактор анализ ёки интеллектта оид маълумот берувчи омиллари ўрганилган. Жаҳон психологиясида энг кенг ёйилган назариядан бири — бу Н. Спирменнинг икки факторли концепцияси д. Бу назарияга биндан, ҳар бир фаолият учун умумий битта фактор мавжуддир, бундан ташқари, ўша фаолиятга қаратилган хусусий фактор ҳам мавжуд. Шу соҳага эйд

яна бир назария Л. Терстон, Дж. Гилфорд ва бошқаларнинг мулти-факторлик ёндашувидир. Мазкур назария умумий фактор борлигини инкор қилади, унда бошланғич ақлий қобилиятлар асосий ўринга қўйилади. Психология инсон қобилиятлари генетик, биологик омилларга асосланган, деган гоя мавжуд бўлиб, таъкидланишича, улар гўёки наслдан наслга ўтади. Ҳозирги замон дифференциал психология ди-агностика, прогностика методлари ёрдами билан шахсларни қобилиятга бўйича танлашда илмий принцип ва қонуниятларга асосланади.

Психофизиология — одамларнинг индивидуал психологик ва психофизиологик фарқларини тадқиқ қилувчи, психиканинг генетикасини ўрганувчи психология соҳаси. Ҳатто дифференциал психофизиология термини мавжуд бўлиб, уни 1963 йилда В. Д. Небилцин томонидан фанга киритилган. Психофизиологиянинг иккита асосий тадқиқот ёндашуви мавжуд: а) мушакил амалий тадқиқотларда олинган физиологик ва психологик натижаларни ўзаро солиштириш, қиёслаш; б) бирон-бир фаолиятда физиологик функциялар ўзгаришини ўрганиш.

Ижтимоий (социал) психология — одамларнинг ижтимоий гуруҳларга бирлашишини, бу гуруҳий тавсифни, шахсинг гуруҳий фаолиятга ва хулқ-атворини, ижтимоий-психологик қонуниятлар, қолтлар, ҳодисалар, ижтимоий установка кабиларни тадқиқот қилувчи психология соҳаси. Қадимги замондан ижтимоий-психологик воқелик фалсафий нуқтаи назардан ўрганилиб келинган, лекин шахс, гуруҳ, жамoa муносабатлари қамраб олинмаган. Ижтимоий психология фанига асос бўлиб психология, социология, антропология, этнография, криминология, фалсафа каби фанлар хизмат қилиб келган. XIX асрнинг иккинчи яримида социал психологияни фан сифатида ривожлантиришга ilk уринишлар бошланган. Жаҳон жамoaтчилиги томонидан социал психология 1908 йилдан эътиборан алоҳида фан сифатида тан олинган. Бунга асос бўлиб бир вақтнинг ўзида англиялик психолог У. (В) Макдугалл ва америкалик социолог Э. Россларнинг тадқиқот натижалари хизмат қилди. Чунки бу ишларда «социал психология» термини қўлланилган эди. Урушдан кейинги йилларда АҚШда ва бошқа мамлакатларда социал психология муаммолари юзасидан тадқиқотлар ўтказиш жараёни кенг ёйилди. Айниқса, АҚШда ўтказилган Которнинг тажрибаси, Э. Мэйонинг изланишлари социал психология тарихида асосий роль ўйнайди. Бу тадқиқотчиларнинг асосий объекти бўлиб кичик гуруҳлар хизмат қилган, тажрибадор лаборатория шароитида ўтказилган. Социал психология фан сифатида мулоқот, муомала қонуниятлари, шахслараро муносабат, индивидуал

рувчи соҳа; сурдопсихология — кулоқ эшитишнинг бутунлай қар бўлиш кўлгунга қалла жинсий камчиликлари, нуқсонлари билан шуғулланувчи, болани вожага етказишнинг омилкор йўл-йўзиқларини толувчи, қоррекция-гузатиш ишларини олиб боровчи соҳа; тифлопсихология — чала кўрувчи ва мутлақо кўзи ожиз одамларнинг психология ривожланишини тадқиқ қилувчи соҳа. Махсус психологиянинг яна ўзини хош тор бўлимлари ҳам мавжуд бўлиб, инсонларнинг касаллиги, нуқсонли, ақл-идрок даражаси, нутқ фаолияти патологиясига биноян тадқиқот ишлари олиб борилади.

Қиёсий психология — психологиянинг мураккаб бўлимларидан бири бўлиб, психиканинг филогенетик ҳолатлари ва уларнинг шаклларини тадқиқ қиладиган соҳа. Қиёсий психологияда ҳайвонлар психологияси одамларники билан қиёсланади, уларнинг хулқ-атворидаги ўхшашликлар ва тафовутлар сабаблари текширилади, ҳаракатлантирувчи кучлар, таъсир ўтказувчи воситалар, омиллар аниқланади. Зоопсихология қиёсий психологиянинг бўлимидан иборат бўлиб, у турли гуруҳларга, турларга мансуб ҳайвонлар, жониворлар психикасини, уларнинг хатти-ҳаракатларини ўрганади. Этология — биологик ва психологик жабҳалар қоришмасидан иборат бўлиб, ҳайвонларнинг хатти-ҳаракатидаги тугма аломатлар, механизмлар инсонники билан умумий негизга эга эканлигини ўрганувчи соҳа.

Дифференциал психология — шахслар ўртасидаги тафовут ва фарқларни ҳамда гуруҳ пьзолари орасидаги номуганосибликларнинг психологик томонларини, яъни психологик фарқларини ўрганувчи психология соҳаси. Дифференциал психологияга Ф. Гальтон асос солган бўлиб, у индивидуал фарқларни статистик анализ қилиш учун бир қанча усуллар ва асоблар яратган. Дифференциал психология терминини немис психологи В. Штерн ўзининг «Индивидуал фарқлар психологияси» (1900 йил) асарида ишлатган. Дифференциал психологиянинг асосий методларидан бири — тестдир. Аввал индивидуал тестлар, кейинчалик эса гуруҳий тестлар қўланила бошланган, улар асосан ақлий ривожланишдаги фарқларни ўрганишга қаратилган бўлиб, муайян вақт ўтгандан сўнг проектив тестлар ишлаб чиқилган. Маъмур тестлар қизиқишдаги, интилишдаги, ҳиссиётдаги тафовутларни текширишга қаратилгандир. Тестларнинг фактор анализи ёки интеллектта оид маълумот берувчи омиллари ўрганилган. Жаҳон психологиясида энг кенг ёйилган назариядан бири — бу Н. Спирменнинг икки факторли концепциясидир. Бу назарияга биноян, ҳар бир фаолият учун умумий битта фактор мавжуддир, бундан ташқари, бунда фаолиятга қаратилган хусусий фактор ҳам мавжуд. Шу соҳага оид

да бир назария Л. Терстон, Д. Ж. Гальфорд ва бошқаларнинг мулти-факторлик ёндашувидир. Маъмур назария умумий фактор борлигини инкор қилади, унда бошлангич ақлий қобилиятлар асосий ўринга қўйилади. Психология инсон қобилиятлари генетик, биологик омилларга асосланган, деган гоя мавжуд бўлиб, таъкидланишича, улар гўёки наслдан наслга ўтади. Ҳозирги замон дифференциал психология диагностика, прогностика методлари ёрдами билан шахсларни қобилияти бўйича танлашда илмий принцип ва қонуниятларга асосланади.

Психофизиология — одамларнинг индивидуал психологик ва психофизиологик фарқларини тадқиқ қилувчи, психиканинг генетикасини ўрганувчи психология соҳаси. Ҳатто дифференциал психофизиология термини мавжуд бўлиб, уни 1963 йилда В. Д. Небилицин томонидан фанга киритилган. Психофизиологиянинг иккита асосий тадқиқот ёндашуви мавжуд: а) мустақил амалий тадқиқотларда олинган физиологик ва психологик натижаларни ўзаро солиштириш, қиёслаш; б) бирон-бир фаолиятда физиологик функциялар ўзгаришини ўрганиш.

Ижтимоий (социал) психология — одамларнинг ижтимоий гуруҳларга бирлашишини, бу гуруҳий таъсифни, шахснинг гуруҳий фаолияти ва хулқ-атворини, ижтимоий-психологик қонуниятлар, ҳолатлар, ҳодисалар, ижтимоий установка кабиларни тадқиқот қилувчи психология соҳаси. Қадимги замондан ижтимоий-психологик воқелик фалсафий нуқтаи назардан ўрганилиб келинган, лекин шахс, гуруҳ, жамъа муносабатлари қамраб олинмаган. Ижтимоий психология фанига асос бўлиб психология, социология, антропология, этнография, криминология, фалсафа каби фанлар хизмат қилиб келган. XIX асрнинг иккинчи яримида социал психологияни фан сифатида ривожлантиришга илк уринишлар бошланган. Жаҳон жамоатчилиги томонидан социал психология 1908 йилдан эътиборан алоҳида фан сифатида тан олинган. Бунга асос бўлиб бир вақтнинг ўзида англиялик психолог У. (В) Макдугалл ва америкалик социолог Э. Россларнинг тадқиқот натижалари хизмат қилди. Чунки бу ишларда «социал психология» термини қўлланилган эди. Урушдан кейинги йилларда АҚШда ва бошқа мамлакатларда социал психология муаммолари юзасидан тадқиқотлар ўтказиш жараёни кенг ёйилди. Айниқса, АҚШда ўтказилган Которнинг тажрибаси, Э. Мэйоннинг изланишлари социал психология тарихида асосий роль ўйнайди. Бу тадқиқотчиларнинг асосий объекти бўлиб кичик гуруҳлар хизмат қилган, тажрибалар лаборатория шароитида ўтказилган. Социал психология фан сифатида мулоҳот, муомала қонуниятлари, шахслараро муносабат, индивидуал

ва гуруҳий ўзаро таъсир, гуруҳларнинг ички ва ташқи тузилиши, уларнинг тузлари, таснифи, оммавий ҳолатлар ва бошқаларни текширилади.

Социал психология бир неча соҳаларни ўз ичига қамраб олади: дин психологияси, оила психологияси, муомала психологияси, юрчиқ гуруҳ психологияси, катта гуруҳ психологияси, моддалар психологияси, инсонни инсон томонидан идрок қилиш психологияси, этнопсихология ва бошқалар.

Дин психологияси — психологик ва ижтимоий-психологик омилларнинг диний онг билан шартланганлигини, диннинг инсонга таъсирини ўрганувчи психология соҳаси. Дин психологияси XIX асрнинг охири XX асрнинг бошларида вужудга келган бўлиб, инсонни ибодат қилишдаги, диний аъёналарни, расм-русумларни бажаришдаги ҳиссиёт ҳолатларини ўрганишни ўз олдига мақсад қилиб қўяди. Диний психологияни ўрганиш қуйидаги йўналишларда амалга оширилмоқда: а) умумий назария: диний онг, унинг тузилиши, диний ҳиссиёт, диннинг шахс шаклланишидаги аҳамияти; б) дин психологияси дифференциацияси: ижтимоий муҳит ва тарихий даврдан шаклланган онг ва ҳиссиёт тадқиқоти; в) диний гуруҳ психологияси; г) диний расм-русумлар психологияси; д) ҳурфикрлилик таълими психологияси кабилар.

Сийёсий психология — җамиятнинг сийёсий ҳаётидаги психологик хусусиятлар, ҳолатлар, қонуниятлар, таъсирчанлик ва таъсир ўтказиш жараёнлари каби жабҳаларни текширувчи психология соҳаси.

Оила психологияси — оиланинг психологиясини ўрганувчи фанлараро тадқиқот қилишга йўналган психология соҳаси. Оила психологияси оиланинг психологик муаммоларини ўрганади, у оилага таъсир қилувчи омилларни, оиладаги роллар тақсимланиши, эр-хотин муносабати, шахслараро муносабат, ёш хусусиятлари, жинсий тафовутларга асосланиб мулоқотга киришиш кабиларни ўрганади. Оила психологияси томонидан тўпланган материаллар оила мустаҳкамлигини сақлаш учун маслаҳатлар беришда, социологик ва психологик дастурлар тузишда қўлланилади. Шунингдек, оила типлари, тузилиши, иерархияси, уларга таъсир қилувчи объектив ва субъектив омиллар ҳам мазкур соҳанинг тадқиқот предметиға кирати.

Бошқарув психологияси — җамиятда фаолият кўрсатаётган шахслар, гуруҳлар ва жамовлар ўртасидаги ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлган назорат, баҳолаш, муносабат қонуниятларини, раҳбар фаолияти ва характери, қобилияти хусусиятларини тадқиқ қиладиган ижтимоий психологиянинг соҳаси.

Фан психологияси — илмий тадқиқот ўтказишнинг самарадорлигини ошириш учун психологик таъсир омилларини ўрганувчи психология. Фан психологияси фанга оид бошқа соҳалар билан узоқ ва яқин алоқадор. Фан психологиясида инсоннинг шакллари, инсоннинг боғлиқ бўлиб, ишлаб чиқаришнинг шарт-шароитлари, инсоннинг индивидуал хусусиятларга эга бўлган психологик қонуниятларни тадқиқ қилади, инсоннинг ижтимоий ҳаётининг қонуниятлари, ақлий имкониятлари ҳамда улардан унумли фойдаланиш омилларини текширади. Кашфиётлар амалга оширилиши негизлари, механизмлари, шарт-шароитлари ва унда инсон омилининг роли каби ҳолатларни ўрганади.

Компьютерлаштириш психологияси — компьютернинг ишлаб чиқаришдаги роли, психик акс эттиришга таъсири, шахс тузилишининг ўзгаришини ўрганувчи психология соҳаси. Мазкур соҳа компьютер ва инсон ўртасидаги диалогик муносабатни ҳам тадқиқот қилади, натижада «техника-инсон-техника» ўзаро таъсири механизминини текширади ва зарур жабҳалар ўзаро таъсирини аниқлайди. Компьютерлаштириш инсон психологиясида муайян ўзгаришларни юзата келтиради, сермахсул техника яратиш тизимини тезлаштиришга муҳим психологик асос яратади. Компьютерлаштиришнинг бош муаммоси унинг инсонга таъсир ўтказиш механизмларини тадқиқот қилишдир.

Парапсихология — ҳозирги замон фанининг чегарасидан ташқаридаги, тушунтириш қийин бўлган психик ҳодисаларни ўрганади. Экстрасенсорика — ўта сезувчанлик, телепатия — фикрни масофага узатиш, келажакка башорат қилиш ва ҳоказо. Парапсихологияга нисбатан қизиқиш қадимдан мавжуд бўлиб, унга нисбатан ихлос то ҳозирги кунгача камайгани йўқ, гоҳо уни психотроника деб ҳам аташади. Хиромантия — қўл кафтига қараб фол очиш, инсон келажак ва унинг тақдирини ҳақида олдиндан башорат қилишдан иборат ноилмий соҳа. Спиритизм — ўлган одамлар арвоқлари, руҳлари билан алоқа ўрнатиш мумкин, улар ҳамиша барҳаст ва биз билан мулоқотга муҳтож деган рояни илгари сурувчи парапсихология соҳаси.

2. Психологиянинг методологияси ва принциплари

Жаҳон психологияси фанида ҳулқ-атвор, муомала ва фаолият муваффақиятини таъминловчи омилларнинг энг муҳими тарихида инсоннинг эмоционал ҳаёти ётиши аксарият назарий ва тадқиқотчи психологлар томонидан таъкидлаб ўтилади. Бу талқиннинг ҳаққонийлигига ҳеч қандай эътирозлар бўлиши мумкин эмас. Чунки мазкур омил экспериментал психологиянинг мустақил соҳа сифатида вужудга келишидан эътиборан усгубор, далил тақозо қилмайдиган атрибут синга-

лиги етакчилик қилади. Худди шу сабабдан, фаолият, хулқ ва инсоннинг ҳаётини шакллантиришда қилиши мумкин, чунки инсондорлик, собитқадамлилик, мақсадга йўналганлик сифатларининг минантлиги Дуқолади, натижада ушалмаган эзгу ниятлар асосан таркибиде юксак ҳис-туйғулар сифатида даврий ҳукм суришда этакчилик қилади.

Инсоннинг табиатга ва жамиятга нисбатан муносабати тасовуларсиз, фавқулоддаги вазиятларсиз амалга ошиши мумкин эмас, чунки эҳтимоллар даражасидаги кутилманинг йўқлиги режасиз вазиятларнинг шахсининг идрок майдонида келтириб чиқаради. Ҳаёт ва фаолият стратегияси ва тактикасининг экстремал тарзида ўзгариши индиидуал ва ижтимоий хусусиятли вазиятларнинг пайдо бўлишига олиқатакелади. Вазиятлар стихияли, хаотик (бетартиб, тасодиф) хатти-ҳаракатларни вужудга келтириб, текис, одатий, даврий, барқарор хусусиятлар ритмикасини издан чиқаради, натижада инсонда мотивацион, эмоционал, когнитив, регулятив, хулқий, иродавий тузилиш таркибларининг функцияси бузилади. Шахс тузилишга фавқулоддаги вазиятларнинг ички ларзаси фаолият, хулқ ва муомаланинг онглилик ҳолатидан онгсизликка ўтишини тақозо этади, бинобарин, муваффақиятсизлик реаллига айланади.

Хуш, нима учун шахс тасодифларнинг олдини олишга тайёр эмас ёки кўпинча у бу ёрада кучсизлик, ожизлик қилади?

Ушбу муаммо ечимини жуда содда тарзда ҳал қилиш ҳам мумкин:

1) шахс онгли зот, яратувчилик қудратига эга бўлишидан қатъи назар, у табиатнинг таркибий қисми, инстинктлар, шартсиз рефлекслар таъсирига берилувчандир; 2) шахснинг тана аъзолари (организми) фавқулоддаги ҳодисалар ва вазиятларга мослашган эмас (стихия, ҳалокат, тасодиф, «стресс, аффект, хавф-хатар-риск»); 3) шахс комиллик даражасига эришмаганлиги тўғрисида сабабий боғланиш оқибатларини, фобия (қўрқиш) билан боғлиқ ҳис-туйғуларни олдиндан сезиш, пайқаш, уларга нисбатан ақс таъсир бериш имкони йўқ; 4) шахснинг иккинчи қиёфанинг шаклланмаганлиги (тест, тренинг, тренировка билан қуролланмаганлиги) унинг хавф-хатар қурбонига айлантириши шубҳасиз.

Жаҳон психологияси фанининг маълумотларига қараганда, муваффақиятсизликдан ҳеч ким ҳимояланган эмас, чунки ижтимоий иммунитет жуда кучсиз аксил таъсир кўрсатиш имкониятига эга. Маълумки, жисмоний, ахлоқий ва ақлий баркамоллик тўғрисида маълумотларнинг инсон тўғрисида мулоҳаза юритишга имкон беради ва таркибларнинг тўла муносиблиги, уйғунлашганлиги, ўзаро тақозо этувчан-

нинг асосий мезон вазифасини бажаради, комиллик даражаси субъектнинг ҳаётини шакллантиришда қилиши мумкин, чунки инсондорлик, собитқадамлилик, мақсадга йўналганлик сифатларининг минантлиги Дуқолади, натижада ушалмаган эзгу ниятлар асосан таркибиде юксак ҳис-туйғулар сифатида даврий ҳукм суришда этакчилик қилади.

Муваффақият гарови (кафолати) функциясини бажарувчи омилларнинг генезиси тўғрисидаги фикр юритилганда, энг аввало, уларнинг бирламчилиги, асосий манба эканлигини назарда тутиш назарий ҳамда методологик муаммолар ечимини оқилона топишга пухта негиз ҳозирлайди, бошланғич ҳаракат нуқтасини белгилаб беришга қизик қилади. Назарий мулоҳазаларга биноан, фаолият, хулқ ва муомаланинг бир текис, самарали кечиши генетик нуқтаи назардан қуйидагиларга боғлиқ:

1. Объектив (табiiй) ва субъектив (шахста оид) шарт-шароитлар мавжудлигига.
2. Объектив ва субъектив шарт-шароитлар ҳукм суришини ўзгартирувчи тасодифий ва фавқулоддаги вазиятлар таъсирчанлигига, ўс-туворлигига.
3. Эмоция ва ҳиссиётнинг ижобий (позитив), салбий (негатив) хусусият касб этишига.
4. Инсонни шахслилик ва характерологик хусусиятларининг барқарорлигига.

5. Шахснинг комиллик даражасига эришганлигига ва ҳоказо.

Шахснинг ҳаёт ва фаолиятида муваффақиятга эришиш, мақсадига мувофиқ саъй-ҳаракатларни унга йўналтириш учун қуйидагиларга эътибор қилиш заруратининг заруратидир:

- 1) объектив ва субъектив шарт-шароитлар ўзгарса, уларга тузатишлар (коррекция) киритишга тайёргарликка;
 - 2) фавқулоддаги вазиятларга кўникиш учун шахсга тренинг ёрдами билан таъсир ўтказишга, унда иккинчи қиёфани шакллантиришга;
 - 3) организмнинг ҳар қандай стихияларга чидамлигини орттиришга;
 - 4) комилликка интилиш ҳис-туйғуларни такомиллаштиришга;
 - 5) шахс имкониятларни рўёбга чиқишга кўмаклашишга ўзини ўзи кашф қилиш, ўзига ўзи буйруқ бериш, ўзини ўзи такомиллаштириш, ўзини ўзи баҳолаш, ўзини ўзи назорат қилиш, ўзини ўзи бошқариш, ўзига ўзи таскин бериш, ўзини ўзи қўлга олиш ва ҳоказо.
- Инсон ҳаётини ва фаолиятини ўзгартирувчи асосий омиллар мавжуд бўлиб, улар муайян даражада шахснинг таъсирига берилувчандирлар.

Умумий психологиянинг асосий принциплари, детерминизм, онг билан фаолият бирлиги, психологиянинг фаолиятда ривожланиши каби ҳисобланади.

1. Детерминизм (лотинча *determinata* белгиланган шайланиш билан) принципи табиат ва жамият ҳолисалари, шу жумладан, психик ҳодисаларнинг объектив сабаблар билан белгиланиши ҳақида таълимотдир. Шу билан психика, онгнинг объектив борлиқ ва негиз системаси билан белгиланиши илмий психологиянинг буюк ютуқи ҳисобланади. Шунинг учун детерминизм психиканинг турмуш тарзи билан белгиланишини ва турмуш тарзи ўзгаришига мутаносиб равишда у ҳам ўзгаришини аниқлатади. Шунини алоҳида таъкидлаш жоизки, ҳайвонлар психикасининг ривожланишини биологик қонун тартидаги табиий танлаш мезони билан ўлчанади. Ҳайвонлардан фарқли ўлароқ инсонда онг шаклланишининг пайдо бўлиши муайян белгилар орқали ривожланиши моддий ишлаб чиқарилиш воситаларини яратиш ҳамда такомиллаштириш, маҳсулотларни қатъиян ишлаш қонунлари билан белгиланади. Инсон онгининг ижтимоий-тартиқ тараққиёт хусусиятига эга эканлигини аниқлаш (тушуниш) шахс онгининг ижтимоий борлиққа (макро, микро, мизе муҳитига) боғлиқлиги ҳақидаги ҳам табиатшунослик, ҳам инсоншунослик умумий принциплари асосланган буюк ҳулоса кишилик жамиятининг оламшарҳ таънасида.

2. Онг билан фаолият бирлиги принципини психология фанни қабул қилиниши шундай маънони аниқлатади: а) онг билан фаолият бир-бирига қарама-қарши юқелик эмас; б) онг билан фаолият айнан бирор-бирига ўхшаш ҳам эмас; в) онг билан фаолиятнинг бирлиги уларнинг ҳуқи суриши механизмидир; (курсив Э.Ф.). Фаолият уларнинг тузилиши бўйича ички ва ташқи таркибларига эга бўлса-да, у қелик ташқи ифодаси билан ажралиб туради. Онг бўлса фаолиятнинг ички режасини, унинг дастурий жабҳасини акс эттиради. Реал шайларнинг ўзгарувчан (ривожланишини аниқловчи) модели онгга келганда келади, одам атроф-муҳит билан муносабатга киришганда унинг мўлжал олади, натижада нуқсонларга йўл қўймайди. Фаолият ўз ёрдамида амалга ошади ва ўз навбатида онг мазкур жараёнда такомиллашади (муаммо ва унинг ечими вариациялар, инвариантлар турли вазифасини уйнайди).

Илмий тадқиқот нуқтаи назаридан онг билан фаолият бирлиги принципи, биринчидан, ҳулқ-атвор, фаолиятни мақсадга мувофиқ амалга оширишга кафолат беради; иккинчидан, ҳаракат, савий-ҳаракатларни муваффақиятларга эришишни таъминловчи ички психологик

механизмни аниқлашга имкон беради; уларнинг бирлиги психиканинг объектив ҳолисини аниқлашга имкон беради.

Агарда психика фаолият самараси ва маҳсули сифатида талқин қилинса, у тақдирда психика ва онгнинг фаолиятда ривожланиш принциплари туғри тушунилган бўлади. Мазкур принцип рус психологлари Л.С.Виготский, П.П.Блонский, С.Л.Рубинштейн, А.Н.Леонтьев, Б.М.Теплов, Б.Г.Ананьев ва бошқаларнинг илмий тадқиқотларида ўз ифодасини топган.

3. Психиканинг тараққиётини диалектика нуқтаи назаридан тушуниш психик тараққиёт инсоннинг меҳнат фаолиятига, таълимга, ўзини фаолиятига боғлиқ эканлигини аниқлашдан далолат беради. Ижтимоий тажрибани ўзгартириш жараёнининг юз бериши шахс учун психик тараққиётнинг шакли сифатида хизмат қилади ва дастурий билимларни эгаллашга мустаҳкам замин ҳозирлайди. Ҳар қайси фаолият тури инсон психикасини ривожлантириш манбаи ва механизми ролини бажаради. Психологларнинг ушбу принципга тааллуқли фикрларидан намуналар келтираемиз: 1) Л.С.Виготский: таълим психиканинг ривожланишини йўналтиради, шу билан бирга бу жараёнда онгнинг фаолиятнинг янги, мутлақо бошқача шакллари яратилади; 2) П.П.Блонский: тафаккур кичик мактаб ёшида ўйинлар билан, ўспиринлик ёшида ўқиш билан боғлиқ тарзда ривожланади; 3) С.Л.Рубинштейн: онг фаолиятда пайдо бўлиб, ана шу фаолиятда шаклланади; 4) Б.М.Теплов: қобилият фақат ривожланишда мавжуд бўлади; лекин ривожланиши фаолият жараёнидан бошқача муҳитда юз бермагандек, қобилият тегишли яққол фаолиятдан ажралмаган ҳолда пайдо бўла олмайди.

Маълумки, психика юксак даражада ташкил топган материянинг хусусияти ва миянинг маҳсулидир. Психика борлиқнинг сезги органлари орқали инсоннинг миясига бевосита таъсир этиши асосида вужудга келиб, билиш жараёнида, шахснинг хусусияти ва ҳолатларида, диққати, ҳис-туйғулари, характер хислатларида, қизиқиши ҳамда қиёмежларидан ўз ифодасини топади.

Психиканинг негизиде миянинг рефлектор фаолияти ётади. Ташқи дунёдан кириб келадиган қўзғатувчиларга ички ёки ташқи биологик органлар жавоб реакциясини бийдиради. Бош мия катта ярим шарлариде вужудга келадиган муваққат нерв боғланишлари психик ҳодисаларнинг физиологик асослари ҳисобланади ва улар ташқи таъсирнинг натижасида ҳосил бўлади.

Психофизиологик қонуниятларга биноан миянинг функцияси

муваққат нерв боғланишларининг бирлашиш механизми ҳамда аналитиклар фаолияти ҳақиқатдан ташқари ҳисобланади.

Ташқари талқин этиш инсоннинг огуни онгли фаолиятининг ҳам назарий, ҳам амалий ҳаёт фаолиятини урганишдир. «Одамнинг онглилиги унинг турли-туман фаолиятида, хатти-ҳаракатларида намоён бўлади. Инсон шахси ҳар хил шакл ва мазмунга эга бўлиши назарий ҳамда амалий фаолиятларда таркиб топади. Бунда муҳит, ирсий белгилар, ижтимоий таъсир асосий омиллар ҳисобланади.

Инсон ўзи яшаб турган даврни, моддий турмушни акс эттиришни ижтимоий-сиёсий муҳит таъсири остида билимларни ўзлаштириб боради, ижтимоийлашади. Ижтимоий муҳитда унинг ҳис-туйғуларининг характери, қобилияти, иқтиллари, тафаккури, эҳтиёжлари, эътиқодлари уни фаолликка даъват қилувчи ҳаракат мотивлари, истаклари, тилаклари, хоҳишлари аста-секин ўзгартириб боради.

Инсоннинг билиш фаолияти ривожланиши унга ўзини қуршаб турган борлиқни янада чуқурроқ, тўлароқ, аниқроқ акс эттириш имкониятини яратди ва у борлиқнинг асл моҳиятини, турли йўсиндаги ўзаро боғланишлари, мураккаб муносабатлари ва алоқаларни тобора аниқроқ ёритди. Шу билан бирга мазкур жараёнларда шаклланиб келаётган инсоннинг борлиққа, воқеликка, жисмларга, кишиларга ўзига муносабати вужудга келади.

Инсон онгининг ривожланиши унинг ташқи оламни фаол акс эттиришда намоён бўлади. Инсоннинг моддий турмуши, у ҳаёт кечирётган тузумнинг моддий асосига эмас, балки уни қуршаб олган одамларнинг турмуш тарзлари, умуминсоний қиёфалари, дунёқарашлари, маслаҳи, ижтимоий воқеликка муносабатлари, интилишлари, ижтимоий мақсуллари ва хатти-ҳаракатларининг мажмуасидир.

Инсоннинг борлиқни акс эттириши фаол жараёнлардир. Инсоннинг ривожланиши объектив борлиққа ва ўзига фаол таъсир кўрсатиши содир бўлади. Уйини кузатиши, меҳнати, ўқиши, адабий асарлар мутолаа қилиши, қизиқишининг барқарорлашуви ва бошқалар шунинг психик ривожланишини ифодалайди.

Ривожланиш инсон шахсининг таркиб топиши жараёндир. Ривожланиш ўзаро боғлиқ қатор босқичларда амалга ошади. Шахснинг заковатининг кўрсаткичи, сифати, хусусияти унинг атрофдаги одамлар билан кундалик муносабатлари ва амалий фаолиятида вужудга келади, ўзаро таъсир натижасида унда ақлнинг ижодий мақсулдорлиги, теранлиги, тезлиги, мустақиллиги, танқидийлиги, чуқурлиги ошади боради.

Психология фанининг филогенетик, тарихий, онтогенетик ривожланишига янгича ёндашиш принциплари куйидагича тупланган:

1) детерминизм;

2) онг ва фаолият бирлиги;

3) тараққиёт;

4) тарихийлик;

5) предметлилик;

6) монизм;

7) нутқ ва тафаккур бирлиги;

8) фаоллик;

9) интериоризация ва экстериоризация;

10) фаолият ички ва ташқи тузлиши бирлиги;

11) психикани системали анализ;

12) акс эттиришни фаолият тузилмасидаги инъикос қилинуви объектга боғлиқлиги ва ҳоказо.

3. Инсон психикасининг янги-тадқиқот методлари

1. Психологиянинг анъанавий, эмпирик методлари то ҳозирги кунгача муваффақиятли қўлланилмоқда.

Кузатиш методи. Психология фанида бу методнинг объектив (ташқи) ва субъектив (ўзини ўзи) кузатиш турлари мавжуд. Инсон психикасидаги ўзгаришларни кузатиш учун куйидагилар амалга оширилади:

1) кузатишнинг мақсади, вазифаси белгиланади;

2) кузатиладиган объект танланади;

3) сигналувчининг ёши, жинси, касби аниқланади;

4) талқинот ўтказиш вақти режалаштирилади;

5) кузатиш қанча давом этиши қатъийлаштирилади;

6) кузатиш инсоннинг қайси фаолиятида (ўйин, ўқиш, меҳнат ва спортда) амалга оширилиши тавсия қилинади;

7) кузатишнинг шакли (якка, гуруҳ, жамоа билан ўтказилиши) таъинланади;

8) кузатиладиганларни қайд қилиб бериш воситалари (кундалик, суҳбат дафтари, кузатиш варақаси, магнитофон, видеоманитофон, видеоаппарат, фотоаппарат ва бошқалар) талх қилинади.

Кузатиш орқали одамларнинг диққати, ҳис-туйғулари, нерв системасининг ташқи ифодалари, темперамент хусусиятлари, имо-ишоралари, сезгирлиги, ҳаракатчанлиги, ишчанлиги, хулқ-атвори, нутқ фаолияти ва ҳоказолари ўрганилади. Аммо ўта мураккаб ички психологик кечинмалар, юксак ҳиссийётлар, тафаккур, мантикий хотира ва

ақл-заковатни тадқиқ этишга бу методнинг имкони етишмайди. Масалан, гудак болани кузатишда унинг таъсирланиши, таъсирланиши, ҳис-туйғуси, таъсирланиши, майли, хоҳиши аниқланади. Ушунинг дарсадаги ҳолатини кузатишда эса диққатининг хусусияти ташқи кўзгатувчи билан таъсирланиши, темирментни, хатти-ҳаракатининг суръати, эмоционал кечинмасининг ўзгариши тўғрисида маълумотлар тўплашга имконияти туғилади. Успирин ёшларнинг таъсир фаолиятини кузатиш орқали уларнинг иродаси, ишчанлиги, ҳис-туйғусининг ўзгариш хусусиятлари, галабага интилиши, ўзининг ҳаракатини идора қила олиши юзасидан материаллар йиғиш мумкин. Ишчанлигининг дастгоҳ ёнидаги фаолиятини кузатиш натижасида унинг диққатини тақсимлаши, қийин даҳларда ўзини тутиши, имо-ишоралари, ташқи кўзгатувчидан таъсирланиш даражаси ҳақида кенг маълумотлар йиғилади. Кексаларнинг мулоқот жараёнини кузатиш уларнинг характери, нутқ фаолияти, ҳис-туйғуси, экстравертивлиги, интровертивлиги, қизиқувчанлиги ва руҳиятининг бошқа хусусиятларини аниқлаш демакдир.

Ташқи кузатишда баъзан тафаккур буйича ҳам маълумотлар олиниши устидаги кайфиятини, фикрнинг муайян объектга йўналтирилганини, ташқи кўзгатувчилар таъсирига берилмаслигини, чехрадаги тавовиш ва изтиробни, кўздаги гайритабиийликни, шунингдек, синчковлик, теранлик, термулиш каби руҳий ҳолатларни кузатиб, тафаккурнинг кечишидаги ўзгаришларни аниқлаш мумкин. Булардан ташқари, қўлнинг титраши, асабийлашиш, нутқнинг бузилиши, ҳиссиётнинг беқарорлашуви ҳам инсон руҳиятидаги ўзгаришлар буйича маълумот беради.

Психология фанида ўзини ўзи кузатишдан (интроспекциядан) ҳам фойдаланилади. Қўпинча тажрибали психолог ёки малакали моҳир ўқитувчи, салоҳиятли раҳбар ўзини ўзи кузатиш орқали илмий ҳулоса чиқара билади. Масалан, ўз тафаккурини кузатиб ўзидаги эмоционал ўзгариш ҳақида, шунингдек, тафаккурнинг ички механизмлари вужудга келиши ва кечиши тўғрисида маълумот олади. Натижада тафаккурнинг сифати, мазмуни, моҳияти ва қай тарзда, қандай теълиқда, қай шаклда рўй беришини кузатади.

Чет эл психологиясида ўзини ўзи кузатишнинг инсон руҳиятидаги ўрганишдаги ролини ифодаловчи илмий-амалий материаллар тўпланган. Интроспекция йўналишининг йирик намояндалари ўзларини ўзлари кузатганлар ва тўплаган материалларини таҳлил қилиб умумий психологик қонуниятларни яратишга ҳаракат қилганлар. Лекин инсон турли вазиятларда ўзини бир хил бошқара олмайд

бу шунинг учун бу методнинг илмий аҳамияти унчалик катта эмас.

Билан бирга заиф томонлари ҳам мавжуд. Шу сабабли инсоннинг мураккаб психикаси бошқа методлардан фойдаланиб тадқиқ қилинади.

Сухбат метода. Бу метод билан инсон психикасини ўрганишда сухбатнинг мақсади ва вазифаси белгиланади, унинг объекти ва субъекти танланади, мавзуси, ўтказиладиган вақти аниқланади, яқка шахслар, гуруҳ ва жамоа билан ўтказиш режалаштирилади, ўрганилаётган нарсас билан узвий боғлиқ савол-жавоб тартиби тайёрланади. Сухбатнинг бош мақсади муайян бир вазият ёки муаммони ҳал қилиш жараёнида инсон психикасидаги ўзгаришларни ўрганишдир. Сухбат орқали одамларнинг тафаккури, ақл-заковати, хулқ-атвори, қизиқиши, тийраклиги, билим савияси, эътиқоди, дунёқараши, иродаси тўғрисида маълумотлар олинади.

Сухбат методининг ижобий жиҳатлари билан бирга айрим заиф томонлари ҳам мавжуд. Қайтариқ сўзлар, «ғализ» иборалар, нутқнинг тезлиги, фикрнинг мавҳумлиги, зерикарлиги муваффақиятсизликка сабаб бўлади. Шунингдек, савол-жавобнинг бир шаклда эмаслиги синалувчида ўзига хос ишлаш услуби, ошкоралик етишмаслиги, ийманиш, уялиш атрофлича маълумотлар олишни қийинлаштиради ва шу сабабли бошқа методларга мурожаат қилишга тўғри келади.

Фаолият маҳсуллари таҳлил қилиш метода. Инсон хотираси, тафаккури, қобилияти ва ҳаёлининг хусусиятларини аниқлаш мақсадида бу метод умумий психологияда кенг қўлланилади. Болалар чизган расмлар, ясаган ўйинчоқлар, моделлар, ёзган шеърларни таҳлил қилиш орқали уларнинг маънавий хотираси, тафаккури, техник, баданий ва адабий қобилияти, ижодий ҳаёли юзасидан материаллар тўплаш мумкин. Объект билан субъект ўртасида мулоқот ўрнатиш учун шахснинг психикаси тўғрисида сирдан муайян ҳукм ва ҳулоса чиқарилади. Ижодий фаолият маҳсулларида кундалик, схема, ихтиро, диаграмма, кашфиёт, қурилма, асбоб, техник модель, мослама, миллий каштачилик, ҳунармандчилик, заргарлик буюмлари, реферат, курс ва малакавий битирув ишлари, магистрлик диссертацияси, илиий маъруза, конспект, тақриз, тезис, мақола, кўрсатматни қуроллар, лойиҳа, концепция, санъаткор, артист ва бахши ижодиёти кәбилар кирди. Булар турли ёшдаги, жинсдаги ва касбдаги одамлар томонидан яратилган бўлиши ва шунга кўра шакли, мазмуни, сифати, оригиналлилиги, ҳажми, кўриниши, хусусияти билан бир-биридан кескин тафовут қилиши мумкин.

Ижодий фаолият маҳсуллари таҳлил қилиш орқали болалар,

ўқувчилар, талабалар, конструкторлар, олимлар, ҳунармандлар, артистлар, режиссорлар ва бошқаларнинг маълумоти ва қобилиятларини текшириш мумкин. Лекин инсондаги психик ўзгаришлар, камол топиш ва қобилиятларнинг кечишини ифодаловчи материаллар йиғиш учун бу методнинг ўзи етмайди. Шунинг учун инсон психикасини ўрганиш мақсадида бошқа методлардан ҳам фойдаланиши маъқул.

Тест методи. Тест — инглизча сўз бўлиб, синаш, текшириш, таққинлаш, таққинлаш мақдир. Шахснинг ақлий ўсишини, менталитетини, қобилиятини, индивидий сифатлари ва бошқа психик хусусиятларини текширишда қўлланиладиган қисқа масала, топшириқ, мисол, жумбоқ, сюжетли рақам ёки шакл тест деб аталади. Тест, айниқса, одамнинг қандай касбга эгаллаш мумкинлигини, касбга яроқлилиги ёки яроқсизлиги, истеъдодлилар, иқтидорлилар ва ақли заифларни аниқлашда кишиларни саралашда кенг қўлланилади. Тест методининг қиммати тажрибанинг илмийлик даражасига, текширувчининг маҳоратига ва қизиқишига, йиғилган психологик маълумотларнинг объективлиги ва уларни илмий таҳлил қила билашга боғлиқдир.

1905 йилдан, яъни француз психологи А. Бинэ ва унинг шогирди А. Симон инсоннинг ақлий ўсиш ва истеъдод даражаларини ўлчамли имконияти борлиги ҳолатини олға сурганидан кейин психологияда тест методи қўллана бошланди.

Чет эл психологлари тестларни шахснинг истеъдод даражасини аниқлаш воситаси деб билдилар. Бироқ тест текшириладиган ҳодисаларнинг психологик мезони ҳисобланмайди. Маълумки, бир муаммонинг ечимини излаш турли психологик воситалар билан амалга оширилади. Жаҳон (АҚШ, Европа ва ҳоказо) тестологлари тадқиқот объектларини ўзлаштириб турадиган ва қобилият, тафаккур, билим кўникма ҳамда малакаларни аралаш ҳолда ўрганишга интиладилар. Синаш жараёнида сигналчиларнинг эмоционал ҳолати ва саломатлигига боғлиқ руҳий кечинмаларни инобатга олмайдилар. Собиқ Иттифоқ психологлари К.М. Гуревич, В.А. Крутецкий ва бошқалар қўллайдиган тестлар тубдан бошқача принцип асосида тузилган. Улар тестларнинг тафаккур кўрсаткичи (индикатори) бўлиши учун ҳаракат қилдилар ва муайян натижаларга эришдилар. Шунингдек, тафаккур жараёнининг сифат хусусиятларини билмай туриб, қобилиятнинг мўҳиятини ёритиб бўлмайди, деган қондага амал қилган ҳолда тестлардан фойдаланмоқдалар. Ҳозирги даврда нодир тестлар қаторига психологлардан Роршах, Розенцвейг, Кэттел, Вартетт, Векслер, Мейли, Айзенк, Анастази, Равен ва бошқалар ижодининг намуналарини кўриши мумкин.

Психологияда тестлар куйидаги туркумларга, турларга ажратилган

1) Билим, кўникма ва малакаларни эгаллаганлик даражасини аниқлашга қаратилган диагностика методлардан бири мақсадга (югуққа) эришув тестлари ёки педагогик тестлар деб номланади; бу тур ҳаракат тестлари (механизмлар, материаллар, инструмент кабилардан фойдаланишга мўлжалланган), ёзма тестлар (махсус бланкалардаги саволлардан битта тўғриси топишга ёки расмдан муҳим томонини ажратишга йўналтирилган), оғзаки тестлар (саволлар тизими умумий таълим ва касб таълимида тайёргарлик даражасини аниқлайди).

2) Инсоннинг ақл идроки, ақл заковати, ақлий қобилияти ва фикрлаш даражасини ўлчашга мўлжалланган тестлар интеллект тестлари дейилади; улар вербал ва невербал шаклларда тузилган бўлиб, ақлий имконият, укувчанлик, топқирлик, зеҳн, фаросатлилиқ, ақлий тараққиёт даражасини аниқлаш учун хизмат қилади; тест топшириқлари йўриқномасида аналогияга, умумлаштиришга, тушунчаларга, таврифлашга мантиқий муносабатни аниқлаш талаб этилади.

3) Ижодиёт (креативлик) тестлари шахснинг ижодий қобилиятларини ўрганиш ва баҳолашга мўлжалланган бўлади; улар ижодкор шахснинг ҳаётий таҳрибасини таҳлил қилишга ва ижодкор шахснинг индивидуал хусусиятларини (ижодий тафаккур ва унинг маҳсудорлиги; эгилувчанлиги, тезкорлиги топқирлиги, оригиналлиги, таъовчанлиги, конструктивлиги ва ҳоказо) ўрганишга йўналтирилади.

4) Мезонга мўлжалланган (критериал ориентирланган) тестлар текширилувчидан эгаллаган ва касбий топшириқларни бажариш учун старли ёки старли эмаслигини аниқлашга мўлжаллангандир. Мезон (критерия) сифатида муайян билимлар тизими мажуд ёки мажуд эмаслиги хизмат қилади. Мезоннинг яратилиши унинг мантиқий-психологик тузилишини таҳлил қилиш асосида қурилади. Бунда методика билан мезоннинг психологик мутаносиблиги, релевантиги олдиндан ҳисобга олиниши лозим.

5) Шахсга оид ёки шахслилик тестлари: шахснинг установаси, қадриятларга муносабати, эмоционал ҳолатлари, мотивацияси, нахслараро муносабатдаги сифатлари, ҳулқ-атворининг типик шакллари ва ҳоказоларни ўрганишга, ўлчашга, аниқлашга ёрдам беради. Улар шахсни ўрганиш шқаллари, сўровномалари ва билим жараёнларини ўлчаш, баҳолаш, ўзини ўзи баҳолашга йўналтирилган бўлади. Шунингдек, субъективликни акс эттирувчи текстлар тизимини ҳам қамраб олади.

6) Проектив тестлар (лотинча *prochestio* олдинлаб, илгариланган)

моён этиш маъносини билдиради): проекция натижаларини педагогик таълим қилишга асосланган шахснинг ҳаётини ўрганишга қаратилган методлар мажмуаси проектив тестлар дейилади. Психологик ҳужжатлардан ташқари, фақултоддаги вазиятда индивидуаллигини ўз хос намоён этиш кабиларда мужассамлашади. Бундай тестлар куми ассоциатив (туғаллачмаган гаплар ёки ҳикоя), экспрессив (психодрама, ўйинлар, ишбилариандлик ўйинлари, соцтренинг, эришмавзуда расм чизиш) турларига ажратилади. Шахснинг ички дунё моҳиятини субъектнинг шахсан ўзи тўлароқ намоён этишга ҳисил қилади.

Шундай қилиб, тестлар қаторига ютуққи (мақсадга) эришиш тестлари (улар дарсликларда берилган билим, малака даражаларини баҳолашга қаратилган), интеллект тестлари (ақлий тараққиёт даражасини ўлчашга мулжалланган), шахслилик тестлари (инсон иродаси, эмоцияси, қизиқиши, мотивацияси ва ҳуққини баҳолашга йўналтирилган диагностик методлардан иборатдир), шахс «лойиҳаси» (проектив) тестлари (саволларга битта аниқ жавоб бериш талаб қилинган жавобларни таҳлил қилиб, шахс хусусиятларининг «лойиҳаси» ишлаштириб чиқилади), қобилият тестлари, хотира тестлари киради.

Энди тестга айрим мисоллар келтирамыз.

Ортиқча сўзни чиқариб ташланг:

А) Енисей, Днепр, Сирдарё, Амур (жавоб: Днепр — у Европада жойлашган);

Б) Петрозаводск, Ижевск, Сиктивкар, Абакан (жавоб: Абакан — у Осиёда жойлашган).

Таҳриба (эксперимент) методи. Бу метод турли ёшдаги ва касблар одамлар (чаққилоқ, бола, ўспирин, балоғатга етган ва қарилар)нинг психикасини чуқурроқ, аниқроқ тадқиқ қилиш методлари ичида энг муҳими ҳисобланади. Эксперимент методи ёрдамида сунъий тушунчаларнинг шаклланиши, нутқнинг ўсиши, фақултодда ҳолатда чиқариш, муаммоли вазиятни ҳал қилиш жараёндари, шахснинг ҳис-туйғулари, характери ва типологик хусусиятлари ўрганилади. Инсон психикасининг қозик ички белгиланишлари, муносабатлари, мураккаб механизмлари текширилади. Бунинг учун эксперимент материални текширувчи синчковлик билан танлаши, объект тарзда ҳар хил ҳолат ва вазиятларни яратиши, бунда синалувчининг ёши, ақл-идроки, характер хусусияти, ҳис-туйғуси, қизиқиши ва савиясига, турмуш таърибасига, қўниқма ва малакаларига эътибор бериши лозим.

Эксперимент методи ўз навбатида табиий ва лаборатория методларига ажратилади. Табиий метод психологик-педагогик масалаларни

қўлишда қўлланади. Бу методнинг илмий асосларини 1910 йилда психолог А.Ф. Лавурский таърифлаган. Табиий методдан фойдаланишда ишлаб чиқариш жамоалари аъзоларининг, илмий муассасалар ходимларининг, ўқитувчилар, кексайган кишиларнинг психологик ўзгаришлари, ўзаро муносабатлари, ишчанлик қобилиятлари, мутахассисликка яроқлилиги муаммоларини ҳал қилиш назарда тутилади. Табиий шароитларда инсон психикасини ўрганишда синалувчилар (боғча болалари, мактаб ўқувчилари, ишчилар, деҳқонлар, зиёлилар, бизнесменлар, фермерлар, илмий ходимлар ва ҳоказолар)нинг ўзлари беҳабар бўлиши, таълим жараёнида берилаётган билимлар тадқиқот мақсади мувофиқлаштирилиши, катта ёшдаги одамларга тарбиявий таъсир ўтказиш (интеракция) кундалик меҳнат тарзи доирсида амалга оширилиши, завод ва фабрикада эса моддий маҳсулот ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишга қаратилиши лозим.

Лаборатория (клиника) методи кўпинча индивидуал (гоҳо гуруҳ ва жамоа) шаклида синалувчилардан яширмай, махсус психологик асбоблар, йўл-йўриқлар, тавсиялар, кўрсатма ва иловалардан фойдаланиб олиб борилади. Ҳозир инсон психикасидаги ўзгаришларни аниқлайдиган асбоблар, мураккаб электрон ҳисоблаш машиналари (дисплейлар), қурилмалар, мослама ва жиҳозлар мавжуд. Улар одамдаги психологик жараёнлар, ҳолатлар, функциялар, вужудга келаётган янги сифатларни қайд қилиш ва ўлчашда қўлланади. Кўпинча детекторлар, электрон ва радио ўлчагичлар, секундомер, рефлексометр, хронорефлексометр, люксметр, аноматоскоп, тахистоскоп, аудиометр, эстеziометр, электронограмма, электроэнцефалограмма кабилардан фойдаланилади.

Лаборатория меғоди ёрдами билан диққатнинг сифатлари, сезги, идрок, хотира ва тафаккурнинг хусусиятлари, эмоционал ҳамда иродавий ва ақлий зўриқиш сингари мураккаб психик ҳолатлар текширилади. Кўпинча лаборатория шароитида кишилар (учувчи, шофёр, оператор, электрончилар) ва кутилмаган тасодифий вазиятлар (ҳалокат, портлаш, издан чиқиш, шовқин кўтарилиши)нинг моделлари яратилади. Асбобларнинг кўрсатилиши бўйича ўзгаришлар, ривожланиш динамикаси, жисмоний ва ақлий толиқиш, эмоционал-иродавий, асабий зўриқиш, жиддийлик, танглик қандай содир бўлаётганини фойдаловчи маълумотлар олинади.

Таҗриба (эксперимент) аниқловчи, тарҳиб топтирувчи (тарбияловчи) ва текшириш (назорат) қисмларига бўлинади. Экспериментнинг аниқловчи қисмида психик хусусият, жараён ёки ҳолат, ўйин, меҳнат, ўқиш каби фаолиятлар тадқиқ қилинади. Тадқиқот объектнинг

айнан шу пайтдаги ҳолати, имконияти аниқланади, лекин текширувчи синалувчига субъектив таъсир ўтказмайди. Шу паллада синалувчига, ҳатто йўлловчи саволлар ҳам берилмади. Экспериментнинг натижаси ҳисобланади.

Таркиб топтирувчи (шакллантирувчи) экспериментда (тажрибада) синалувчиларда бирор фазилатни шакллантириш, шунингдек, уларга мақсадга мувофиқ муайян малака, йўл-йўриқ ва усулни ўргатиш режалаштирилади. Эксперимент яқка, гуруҳ ва жамов тарзида ўтказилиши мумкин. Бунинг учун тажриба материалининг ҳажми, кўлами, қанча вақтга мўлжалланганлиги, нималар ўргатилиши, синалувчиларнинг психологик жиҳатдан тайёрлаш олдиндан белгилаб қўйилиши шарт.

Текшириш ёки назорат экспериментида (тажрибасида) таркиб топтирувчи (шакллантирувчи) босқичда шакллантирилган усул, восита, йўл-йўриқ, кўникма, малака ва шахе фазилатларининг даражасини, барқарорлигини аниқлаш, таъсирчанлигига ишонч ҳосил қилиш учун моҳияти ҳар хил мустақил топшириқлар берилади. Текшириш (назорат) тажрибаси орқали таркиб топтирувчи синалувчига муглақо ёрдам бериши мумкин эмас, акс ҳолда тадқиқот ўтказиш принципи бузилади.

Аниқловчи, таркиб топтирувчи ва текширувчи (назорат) тажрибаларда йиғилган маълумотлар, миқдорлар математик-статистик методлардан фойдаланган ҳолда ишлаб (ҳисоблаб) чиқилади, шунингдек, миқдорий таҳлил ўтказишга тайёргарлик кўрилади. Статистик методлар ёрдамида инсоннинг билиш жараёнлари (сезги, идрок, тасаввур, хотира, тафаккур, ҳаёл) билан унинг индивидуал-типологик хусусиятлари ўртасидаги ўзаро боғлиқлиги ва таъсири (копелекцияси) билиш жараёнларининг ҳис-туйғу билан бошқарилиши, ақл-заковат омилларини таҳлил қилиш амалга оширилади. Сўнгра миқдорнинг ҳамда қўлланилган методикасининг ишончлилиги, аниқлиги даражаси аниқланади. Унғача ҳам математик статистиканинг содда методларидан фойдаланиб, айрим ҳисоблашлар, масалан, ўртача арифметик қиймат, миқдорларни тартибга солиш, медианани ҳисоблаш, квадрат оғишни топиш ва бошқалар амалга оширилади.

Ҳозир инженер психологлар математиклар билан ҳамкорликда инсон психикасининг моделини яратиш устида тадқиқот ишларини олиб бормоқдалар, шунингдек, медиклар, физиологлар, кибернетиклар психикани дастурлаштиришни ниҳоясига етказмоқдалар. Ишлаб чиқаришдаги «сунъий интеллектлар», роботлар, ЭҲМлар ана шу изланишларнинг дастлабки самараси ҳисобланади.

Биография (таржиман ҳол) методи. Инсон психикасини тадқиқ

этиш учун унинг ҳаёти, фаолияти, ижодиёти тўғрисидаги оғзаки ва ёзма маълумотлар худди адабиётга эга. Бу борда кишиларнинг таржиман ҳоли, кундалиги, хатлари, эсдаликлари, узгалар ижодига берган баҳолари, танбасҳлари, таҳризлари алоҳида урин эгаллабди. Шу билан бирга ўзгалар томонидан тулланган таржиман ҳол ҳақидаги материаллар: эсдаликлар, хатлар, расмлар, тавсифлар, баҳолар, магнитофон овозлари, фотолавлар, ҳужжатли фильмлар, таҳризлар ўрганилаётган шахсни тўлароқ тасаввур этишга хизмат қилади.

Таржиман ҳол маълумотлари инсон психикасидаги ўзгаришларни кузатишда, унинг суҳбат ва тажриба методлари билан ўрганиб бўлмайдиган жиҳатларини очишга ёрдам беради. Масалан, мазкур маълумотлар орқали ижодий ҳаёл билан боғлиқ жараёнлар: шеърят, муסיқа, нафосат, тасвирий санъат, техник ижодиётнинг нозик турлари ва кашфиётдаги тафаккурнинг ўзига хослигини, шахснинг маънавият, қадрият, қобилият, иқтидор, истеъдод сингари фазилатларини ўрганиш мумкин. Инсон онгининг ҳиссаси, намоён бўлиши, ривожланиши, ўзига хос ва ижтимоий хусусиятлари атоқли одамлар билдирган мулоҳазаларда ўз ифодасини топади. Алломалар тўғрисидаги маълумотлар замондошлари, издошлари, сафдошларининг таърифутавсифлари орқали авлоддан авлодга ўтади.

Биографик маълумотлар одамларнинг ўзини ўзи тарбиялаши, назорат қилиши, идора этиши, ўзининг услубини яратиши, камолот чўққисига эришиши жараёнида намуна вазифасини ўтайди.

Ёш психологиясида болаларнинг таржиман ҳоли асосидаги илмий тадқиқотлар, масалан, Н.А.Менчинская, В.С.Муҳина каби собиқ Иттифоқ психологларининг кузатишлари «Она кундалиги» номи билан машҳурдир. Шундай тадқиқотлар узоқ ҳаёт эл психологиясида ҳам кенг тарқалган.

Бадий адабиётда яратилган талай асарлар, масалан, С.Айний, Ойбек, Абдулла Қаҳҳор ва бошқа қатор адибларнинг эсдаликлари таржиман ҳол шаклида бўлиб, улар билан танишиш натижасида муаллифларнинг ҳис-туйғуси, темпераменти, характери, қобилияти, истеъдоди, қизиқиши, интилиши, дунёқараши, эътиқоди, нафосати, вхлоқ ва одоби тўғрисида маълумотлар олиш мумкин.

Анкета метод. Умумий психология фанида кенг қўлланиладиган методлардан биридир. Унинг ёрдамида турли ёшдаги ва касбдаги одамларнинг психологик хусусиятлари, нарса ва ҳодисаларга муносабатлари ўрганилади.

Анкета, одатда, уч хил тузилади. Уларнинг биринчи хили англашилган мотивларни аниқлашга мўлжалланган саволларни аниқлашга

Мўлжалланган саволлардан тузилади. Ҳақинчи жойга ҳар бир саволнинг бир нечтадан табиёр жавоблари берилган. Учинчи хил анкетада синатуевичга ёзилган тўғри жавобларни баллар билан баҳолаш тавсия этилади ва шкалани анкета деб аталади. Анкетадан турли ёшдаги ва касбдаги одамларнинг лаёқатларини, муайян соҳага қизиқишлари ва қобилиятларини, ўзига, тенгдошларига, ҳамкасбларига, катта ва кичикларга муносабатларини аниқлаш мақсадида кенг қўламда фойдаланилади. Тарқатилган анкеталар йиғиштирилади ва электрон ҳисоблаш машиналарида ҳисоблаб чиқилади, атрофлича миқдорий таҳлил қилинади, сўнгра тадқиқотта яқун ясашиб, илмий ва амалий йўсинда хулосалар чиқарилади. Анкета методи инсон психикасини ўрганиш учун бош материал тўплаш имконини беради. Лекин унда олинadиган маълумотлар доимо ҳолисона хусусиятга эга бўлавермайди. Бу камчиликка йўл қўймаслик учун анкета ичидаги назорат вазифасини бажарувчи саволларни (контр саволларни) ишлаб чиқиш мақсадга мувофиқдир. Ўзини ўзи баҳолаш шкаласини касб таълашга йўналтиришни касбий лаёқатни аниқлашни, қизиқиш ва мотивацияни ўрганишда анкета методи қўлланилади.

Социометрия методи. Бу метод кичик гуруҳ аъзолари ўртасидаги бевосита эмоционал муносабатларни ўрганиш ва уларнинг даражасини ўлчашда қўлланилади. Унга америкалик социолог Джон Морено асос солган. Мазкур метод ёрдамида муайян гуруҳдаги ҳар бир аъзонинг ўзро муносабатларини аниқлаш учун унинг қайси фаолиятида, ким билан қатнашиши сўралади. Олинган маълумотлар матрица, график, схема, жадвал шаклида ифодаланади. Улардаги миқдор кўрсаткичлари гуруҳдаги кишиларнинг шахслараро муносабатлари тўғрисида тасаввур ҳосил қилади. Бу маълумотлар гуруҳий муносабатларнинг ташқи кўринишини акс эттиради, ҳолос. Шунинг учун XX асрнинг охиридагида собиқ Иттифоқ психологлари Я.Л. Коломинский (Минск) ва И.П. Волков (Санкт-Петербург) томонидан социометриянинг ёш психологиясига (ижтимоий-педагогик психология соҳасига) мослаб ўзгартирилган турлари, модификациялари ишлаб чиқилган. Булар шахсларнинг бир-бирини танлаши мотивларини кенг ифодалаш имконини беради. Аяниқса, социометриянинг Я.Л. Коломинский ишлаб чиққан ўзгартирилган тури болалар, ўқувчилар жамоасидаги шахслараро муносабатлар ҳақида тўлароқ ахборот беради.

Одатда, ўқувчилардан куйидаги саволларга жавоб бериш талаб қилинади: «Сен саёҳатта ким билан боришни хоҳлайсан?», «Ким билан қўшни бўлиб яшашни ёқтирасан?». Ҳар бир савол социометрик мезон (ўлчов) вазифасини бажаради ва турмуш воқелигидан олинган. Си-

...увчи кр бир саволнинг учта жавобидан биттасини «Энг маъқул» деб танлаш лозим. Унга «Аввал ҳаммадан кўра кўпроқ ким билди» бирга бўлишни хоҳласанг, ўшанинг фамилиясини ёз», «Агар сен истаган шахс тўғри келмаса, яна ким билан бирга бўлишни истасанг, шунинг фамилиясини ёз», «Айтилган шартларга биноан учинчи шахснинг фамилиясини ёз», деб уқтириш жоиз.

Гуруҳ табақаланишни кўрсатиш учун социограмма тўртта «майдон»га ажратилади. Қизлар доирача билан, ўғил болалар эса учбурчаклар билан белгиланади. Доирача ва учбурчаклар сони фамилиялар сонига тўғри, мос келади. Гуруҳ аъзоларининг ўзаро муносабатлари доирача ва учбурчаклар стрелкалар билан боғланганида ўз ифодасини топади. Энг кўп муносабатга эга бўлган синалувчи доиранинг марказидан ўрин олади. У гуруҳ аъзоларининг энг ёқимтойи ҳисобланади, шахслар билан алоқа ўрнатмаган синалувчи доиранинг энг четидан жой олади. Оралиқдаги «майдон»ларга ўртача ва ундан камроқ танланган текширилувчилар жойлаштирилади. Текширишда, биринчидан, шахслараро муносабатнинг даражаси ва кўлами аниқланади, иккинчидан, қизлар билан ўғил болалар ўртасидаги кўрсаткичлар таҳқосланади. Кўрсаткичларга қараб гуруҳдаги муносабатлар ёки қизлар билан ўғил болалар ўртасидаги муносабатлар ва уларнинг ўзига холиги, психологик механизмлари ҳақида хулоса чиқарилади. Шу билан бирга назарий аҳамиятга молик ғоялар олға сурилади, амалий кўрсатмалар берилади, тавсиялар билдирилади.

Бу методда синалувчиларга бевосита саволлар берилади ва уларга кетма-кет жавоб қайтариш орқали гуруҳ аъзоларининг ўзаро танлаш жараёни вужудга келтирилади. Мактабгача муассасалар, мактаб синфлари, меҳнат ва дам олиш лагерлари, олий мактаблар, меҳнат жамоалари ва турли ташкилотларнинг хусусиятлари, динамикаси, шахслараро зиддият (низо)ларнинг сабаби шу метод ёрдамида ўрганилади. Турли эҳтиёж, мотив, қизиқиш, интилиш, ҳаракат ва ҳоказолар муайян тартиб ва қоидага биноан системалаштирилади, уларнинг ижтимоий-психологик ҳамда соф психологик илдиэлари тўғрисида маълумотлар олинади. Шу билан бирга гуруҳдаги шахсларнинг яққол аниқ нуқтан назари, гуруҳбозлик, оғмачилик, қарама-қаршилиқ, ҳис-туйғунинг зўриқиши, гуруҳий жипслик, мослик, муносабатнинг мотивлари ва унинг қурилиши, жинслар ўртасидаги мулоқотларнинг замини, муомаланинг мароми ҳамда сەҳри мана шу калит билан очилади ва барқарорлик хусусиятини касб этади.

Умуман айтганда, социометрия методидан турли ёшдаги, касбдаги, жинсдаги, савияси ҳар хил кишилар гуруҳларидаги психологик

қонуниятлар, механизмлар ва ёндашувларни тадқиқ этишда умумий фойдаланиш билан.

Умумий психологияси фанида инсон психикасини тадқиқот қилиш методларининг турлича классификацияси (таъсифи) берилган. Умумий психологияси бўйича хилма хил илмий асосга қурилган назариялар мавжуд бўлиб, уларнинг ҳар қайсиси тўқсанлик ва нуқсонли томонларига эга. Қуйида биз рус психологиди Б.Г. Ананьев тавсия қилган классификацияга асосланган ҳолда методлар хусусиятини ёритиб берамиз.

Б.Г. Ананьев психикани ўрганиш методларининг ташкилий, эмпирик (амалий), олинган натижаларни қайта ишлаш ёки статистик ҳамда натижаларни шарҳлаш деб номлаб, уларни тўртта катта туркумга, гуруҳга ажратган. Мазкур методлар гуруҳи ўз навбатида унинг мақсади ва валифасига биноан яна бир нечта тоифа ҳамда турларга бўлинади. Нанбатдаги фикрда ана шу методларнинг умумий, хусусий ва ўзига хос хусусиятларига ҳамда қиёсий тавсифига тўхталамиз.

Тадқиқот методларининг биринчи гуруҳи ташкилий деб номланиб, у ўз ичига қиёслаш, лонгитюд (узлуксиз), комплекс (кўпёқлама) деб аталадиган турларни қамраб олади. Қиёслаш методи умумий психология (турли гуруҳларни ўзаро солиштириш), социал психология (катта ёки кичик гуруҳлар ҳамда уларнинг ҳар хил тоифаларини ўзаро таққослаш), медицина психологияси (соғлом ва бемор кишиларнинг психик хусусиятларини қиёслаш), спорт психологияси (спортчилар ҳолати, уларнинг укувчанлиги ва ишчанлигини ўзаро солиштириш) каби фанларда умумий фойдаланилади.

Умумий психология фанида қиёслаш методи турли ёшдаги одамларнинг билиш жараёнлари, шахс хусусиятлари, билимларини ўзлаштириш хоссалари, ақлий қобилияти, салоҳияти, тараққиётини динамикаси, шахс жинсий тафовутлари ва ўзига қослиги, индивидуал-типологик ҳолатларини ўрганишда татбиқ этилади. Рус психологлари Л.С.Виготский, П.П.Блонский, А.А.Смирнов, Б.Г.Ананьев, Д.Б.Эльконин, П.Я.Гальперин сингари олимлар ва уларнинг шогирдлари тадқиқотларида қиёслаш методидан фойдаланилган. Кейинги йилларда халқ таълими ва олий таълим тизимида ҳамда ишлаб чиқаришда ХХ асрнинг 70-йилларидан эътиборан то ҳозирги давргача «инсон омилли» муаммосининг муҳокамага қўйилиши, вақт тақчиллиги, ишчанлик имконияти, қобилияти, психологик мослик масалаларининг алоҳида аҳамият касб этиши мазкур методни кенг қўламда қўллашни тақозо этмоқда. Бундан ташқари, тажрибада олинган микродорий маъ-

лумотлар ишончлилик даражасини ошириш учун ҳам қиёслаш ме-

тосини қўлатда олиб қараш, тадқиқот оқсоқчинини кесиб, икки шахсга таъхтатиб, алоҳида таҳлил қилиш ушбу методга берган сари диққат этишлар тавсифи бўлиб берилган. Шунинг билан ялпозат берилди. Мазкур тажрибанинг биринчи босқичининг турли ёшдаги ва жинсдаги одамларга таъсирини аниқлаш ва ҳоказолар шулар жумласидандир.

Умумий психологияда қиёслаш методи билан бир қаторда лонгитюд (узлуксиз) методи ҳам кенг қўламда қўлланилади. Ушбу методнинг бошқа методлардан фарқли томони шундан иборатки, унинг ёрдамида бир ёки бир неча синалувчилар узок муддат, ҳатто унча рекорд ҳисобланади (А.Терменнинг 50 йиллик узлуксиз тажрибаси ҳозир рекорд ҳисобланади) текширилади. Лонгитюд методидан АКШда А.Термен, немис психологиди В.Штерн, француз Р.Заззо ва Ш.Бюне, рус психологлари Н.А.Менчинская, А.Н.Гвоздев, Н.С.Лейтис, В.С.Мухина ва бошқалар кўп даврлардан бери умумий фойдаланиб келганлар.

Мазкур метод орқали ҳар хил жинсли эгизаклар (Ҳасан-Хушра, Фотима-Зухра) ёки аралаш жинсли (Ҳасан-Зухра, Фотима-Хушра) қўшалоқлар кузатилган. Шунинг учун бир талай тадқиқотларнинг «кундалиги» (Н.А.Менчинская, В.С.Мухина) деб номланиши бошланди. Узок муддат давомида муайян бир шахсни (кичик гуруҳни) кузатиш синалувчида янгитдан бўлаётган фазилатларининг раққиёт динамикаси, унинг хулқ-атворидаги иллатлар (меъёрдаги иллати-ҳаракатдан четга оғиш) ва уларнинг олдини олиш муаммосидан материал йиғиш, шунингдек, мураккаб психологик муаммолар, ички боғланишлар, қонуниятлар, механизмлар тўғрисида мукамал, ишончли, барқарор маълумотлар тўплаш имконини тади.

Лонгитюд методи ёрдамида субъектив омилларнинг ўзига қослигидан ташқари, синалувчиға объектив (табиий) шарт-шароитларнинг ижтимоий психологик муҳитнинг таъсири ҳам ўрганилади. Чунончун, эгизакларнинг ўзаро ўхшашлиги ва уларнинг тафовутлиниши, индивидуал фарқлар (ишчанлиги, темпераменти, олий нерв фаолияти темаси ва ҳоказолар) юзасидан олинган маълумотлар лонгитюд методининг шарофати билан рўёбга чиқади.

ХХ асрнинг иккинчи ярмида ХХI асрнинг бошларида фан ва таълимнинг тараққиёти психологик текширишларнинг илмийлик даражасини янада ошириш учун (субъектив омиллар таъсирини кам-

риш мақсадида) комплекс программа асосида бошқа фанлар (медицина, физика, физиология, биология, социология, кибернетика, статистика, философия ва ҳикмат) билан биргаликда ишлатилиши шартлидир. Бу воқелик фан оламида интеграция (купилиш, уршиш) жараёни юз бераётганлиги кўрсаткичи инфоасидир. Амалий хусусиятга молик илмий текшириш ана шу кўпқиррали (комплекс) ёндашишни талаб этмоқда. Психология соҳалари (психофизиология, космос, тиббиёт психологияси, муҳандислик ёки авиацион психология) ўртасида эса тадқиқот объектига тизимли ёндашиш принципи амалга оширилмоқда. Ушбу ижтимоий психология воқелик соҳал ар дифференциясидан (ажратишидан) далолат бермоқда. Комплекс метод ёрдамида ўрганилаётган объектдаги ўзгаришлар турли соҳавий нуқтаи назаридан таҳлил қилинади ёки уларга ҳар хил ёндашилади. Масалан, шахснинг муайян билимларни эгаллаш хусусияти психологик жиҳатдан текширилатган бўлинса, комплекс (кўпқиррали) ёндашиш таъсирида ана шу ўзгартаришнинг фалсафий, мантикий, физиологик, ижтимоий, биологик хусусиятлари очиб берилади. Айтайлик, кексайишнинг биологик омилларини ўрганиш қари кийидаги психологик, физиологик, мантикий жиҳатларининг очилишига хизмат қилади.

Комплекс (кўпқиррали) программа (дастур) ёрдамида амалга оширилган тадқиқотнинг натижаси илмунослик учун муҳим аҳамиятга молик бўлиб, инсоншунослик муаммоларини ҳал қилишда ҳам алоҳида ижобий роль ўйнашига шак-шубҳа йўқ.

Илмий тадқиқот методларининг иккинчи гуруҳи амалий (эмпирик) методлар мажмуасидан иборат бўлиб, унинг таркибига кузатиш (ўзини ўзи кузатиш), эксперимент (табiiй, лаборатория), тест (синаш), анкета (варақа), сўров, социометрия, суҳбат, интервью, фаолият жараёни ва маҳсулини таҳлил қилиш, таржимаи ҳол (биография), шахсий гувоҳнома, ҳужжат, турмуш фаолияти воқеаларини таҳлил-лаш кабилар киреди. Амалий методлар синаш, текшириш, диагнос (ташхис) ва прогноз (бажорат) қилиш вазифаларини бажаради. Инсоннинг туғилишидан тортган то умрининг охиригача давр оралигида содир буладиган психологик ўзгаришларни чуқурроқ, объектив равишда тадқиқ этиш учун навбати билан амалий (эмпирик) методлар гуруҳидан фойдаланиш самарали натижа беради. Чунки бир метод иккинчисини тўлдиришга хизмат қилади.

Илмий тадқиқот методларининг учинчи гуруҳи олинган натижаларни қайта ишлашга мўлжалланган бўлиб, статистик (миқдор) ва психологик сифат таҳлили турларга ажратилади. Психологик-педаго-

гик тадқиқотларда кўпинча қуйидаги статистик методлардан фойда-

Тупланган миқдорларнинг статистик методлар ёрдамида ишлаб чиқишда қуйидаги формулаларни қўллаш мумкин.

1) $M = \sum V/n$ — ўртача арифметик қийматни топиш учун ишлатилади.

M — йиғинди, V — вариацион миқдор, n — синалувчилар миқдори ёки объектларнинг саноғини билдиради.

2) $G = C/n - 1$ формуласи сон қаторидаги ўрта квадрат оғишни ҳисоблашда ёки стандарт оғишни аниқлашда ишлатилади. G — «сигма» квадрат оғиш, C — дисперсия, « n » — миқдор.

3) $S = (v - M)$ — миқдорлар тарқоқлигини аниқлаш учун қўлланилади, баъзан у « S » — дисперсия деб аталади.

Психологик тажрибаларда олинган миқдорнинг, қўлланилган методиканинг ишончлилик даражасини аниқлаш учун Стьюдент мезонидан фойдаланиш мумкин: $t = x - X$. Бунда t — ишончлилик белгиси, x — сон қаторидаги юқори балл, X — ўртача арифметик миқдор, P — квадрати оғиш аломати.

Психологик тажрибаларда Мёрдокнинг кўчиш формуларини аниқловчи формуласи: $\xi = C/\xi - C$ 100 қўлланилади ва у синалувчиларнинг тўғри жавоблари билан нотўғри жавобларини ҳисоблаш учун хизмат қилади. Ихкала миқдорнинг нисбати бирининг иккинчисидан қанчалик даражада юксакликка эга эканлигини кўрсатади. Бунда « C » — назорат, « E » — экспериментал гуруҳни англатади.

Тафаккурнинг сўз-манتيқ тежамкорлиги хусусиятини аниқлашда қуйидаги формула қўлланилади (З.И.Калмикова тадқиқотларида). $TCT = R/R; \Sigma R$ — синалувчилар топшириқни бажаргани учун олган баллар йиғиндиси, ΣR — синалувчилар максимал даражада баллар тўплаши мумкин бўлган имкониятлар. Топшириқ ечими уч балли шкала билан ўлчанади. Тўғри ечгани учун «5» балл, нотўғри ечгани учун «0» балл қўйилади.

Юқоридаги статистик методлар тажрибалардан олинган қийматларнинг ишончлилик даражасини аниқлашга хизмат қилади. Лекин бунга ўхшаш методларнинг миқдори ҳаддан ташқари кўпдир. Биз уларнинг энг соддаларигагина тўхталдик, холос.

Тупланган материалларнинг психологик жиҳатдан сифат таҳлили методи умумий психология учун алоҳида аҳамият касб этади. Аниқловчи, таркиб топширувчи (тарбияловчи), текширувчи тажрибаларда олинган ҳар хил шаклдаги, кўламдаги, мазмундаги маълумотлар турли принцип, позиция, кўпқиррали (комплекс) ва яхлит (системали) ёндашишга асосланган ҳолда сўз-манتيқ ёрдами билан сифат таҳли-

ли ўтказилади. Барча фикр ва мулоҳазалар ишончли омиллар орқали далиллаб берилади, психологик қонуният, қонун ҳусулияти ва қонуният, таъкиднинг қандайдан ўзига хосликка эга эканлиги исботланади. Материал алоҳида гуруҳларга ва туркумларга ажратилади шунингдек, психологик воқеликнинг бошқа жиҳатлари билан ўзига сабабий боғлиқлиги, ички мураккаб муносабати баён қилинади, сингалувчилар эса муайян тоифаларга беркитилади ҳамда тадқиқот юзасидан якуний хулоса чиқарилади.

Илмий тадқиқот методларининг тўртинчи гуруҳи шарҳлаш деб аталиб, генетик ва донаташ методларидан иборатдир. Генетик методи ёрдами билан тадқиқот давомида тўпланган маълумотлар яхлит ҳолда мақсадга мувофиқ йўналишда шарҳланади. Мазкур методдан фойдаланишдан асосий мақсад, аввало, сингалувчида янгитдан вужудга келган шахсга оид фазилатларнинг шаклланиши ва билиш жараёнлари ўзгаришига таъриба натижаларига асосланган ҳолда таъриф ҳамда тасниф беришдир. Шунинг билан бирга инсон руҳиятида янгитдан вужудга келадиган шахс фазилати ва хусусиятининг намоян бўлиш даври, босқичи ҳамда баъзи бир машаққатли дақиқага, лаҳзага, санага қўшимча шарҳ бериш имконияти тутилади.

Генетик методига асосланганда шахс руҳиятига ўзгаришлар билан тараққиёт босқичи ўртасида «вертикал» йўналишдаги алоқа манбаи аниқланади. Донаташ методи ёрдами билан тадқиқот объектига кирган шахс психикасига алоқадор барча ўзгаришлар, ўзига хослик, ўзаро боғлиқлик ва ўзаро таъсир, изчиллик, уйғунлик ўртасида «горизонтал» йўналишдаги муносабат ўрганилади. Жумладан, бошқа одамлар нутқини идрок қилиш учун сезги, идрок, ҳасира, тафаккур жараёнларининг бир даврда бирга қатнашиши бунга ёрқин мисолдир. Мазкур жараёнда ҳар қайси билиш жараёнининг узлуши доналанани ёки унинг аҳамияти алоҳида таъкидланади, уларнинг ўзаро боғлиқлиги асослаб берилди.

Лекин таърибада тўпланган маълумотларни шарҳлаш учун юқоридаги методларнинг ўзи старли эмас. Шунинг учун ушбу узлишига чек қўйиш мақсадида йиғилган материал махсус босқичларга ажратиб шарҳланади. Тадқиқотнинг биринчи тайёрлов босқичида кашф қилиниши лозим бўлган психологик қонун тўғрисидаги тахмин, гипотеза фарз таҳлил қилинади. Тадқиқотнинг иккинчи босқичида таъриба ўтказиш принципи, шароити, объектив ва субъектив омиллар юзасидан мулоҳаза юритилади. Учинчи босқичда эса олинган натижаларни қайта ишлаш назарда тутилади ва у ўз навбатида тўртта даражадан ташкил топади: а) материални бирламчи таҳлил қилиш; алоҳида олин-

ган ёки топилган омил, аломат, кўрсаткич, хусусият шарҳланади; б) берилган таҳлил (х; в) иккиламчи таҳлил қилишда барқарор, ҳукмрон далиллар ажратилади; г) иккиламчи синтезда эса психологик қонуният, топилган далил чиқарилади. Тўртинчи босқич шарҳлаш деб аталиб, ҳар бир хулоса атомат, кўрсаткич, ҳосса психологик жиҳатдан сўз-мантӣқ ҳақиқати таҳлил қилинади. Барча илмий-амалий мулоҳазалар далиллашди. ҳеч бир шубҳали ўринларга, эътирозларга ўрн қолдирилмайди. Охириги (тўртинчи) босқичда тадқиқотга яқун ясалади, зарурий хулосалар чиқарилади, амалий тавсиялар берилди, ўрганилиши лозим бўлган муаммо аҳамияти, унинг истиқболи тўғрисида маслаҳатлар, тавсиялар берилди.

Семинар машғулотлари учун мавзулар

1. Психология фанининг соҳалари тўғрисида тушунча.
2. Психологиянинг методологияси.
3. Психологиянинг асосий принциплари.
4. Психологиянинг эмпирик методлари тавсифи.
5. Психологиянинг методлари классификацияси.

Реферат учун мавзулар

1. Психология соҳалари (тармоқлари) тавсифи.
2. Психологиянинг асосий принциплари.
3. Психологиянинг тадқиқот методлари.

Адабиётлар

1. Петровский А.В. История советской психологии. – М.: «Прогресс», 1967.
2. Рубинштейн С.А. Проблемы общей психологии. – М.: «Педагогика», 1973.
3. Ярошевский М.Г. Психология в XX столетии. – М.: «Политиздат», 1974.
4. Фозилова Э.Ф. Умумий психология. – Т.: «Университет», 2002.

III БОБ. ОНГНИНГ ПСИХОЛОГИК ТАВСИФИ

1. Онгинг пайдо бўлиши ва унинг ижтимоий-тарихий моҳияти

Инсон психикаси билан юксак ташкил топган ҳайвон психикаси орасида катта фарққа эга бўлган ижтимоий воқелик ҳукм суради. Ҳайвон ўз тўдасидаги аъзоларига яққол ҳолат билан боғлиқ бўлган, бевосита фавқуллоддаги вазият билан чекланган ҳодисалар юзасидан «ўзининг тили»да хабар узатиши одатий ҳодиса. Одам ундан фарқли ўлароқ нутқ воситасида ўз қабиладошларига ўтмиш (хотирот), ҳозирги давр ва келажак тўғрисида маълумот (ахборот) бериш ҳамда ижтимоий турмуш тажрибаларини узатиш имкониятига эга. Инсониятнинг ижтимоий-тарихий тараққиётида тил туфайли акс эттириш (инъикос қилиш) имкониятлари қайта қурилди, оқибат натижада одам миясида атроф-муҳит тимсоллари, хусусиятлари аниқроқ акс эта бошлади. Бунинг натижасида яхшақол шахс кишилик дунёси томонидан орғирилган тажрибадан баҳраманд бўла борди, шунингдек, унинг учун номалум ҳисобланган борлиқ ҳодисалари, ҳолатлари, қонуниятлари тўғрисидаги билимларга эғалик қила бошлади. Ҳис-туйғулар, ички кечинмалар, таассуротлар, ҳаяжонга солувчи нафосат тимсоллар юзасидан завқланиши, мароқ олиш имкониятлари вужудга келди, уларнинг мазмуни, маъноси, моҳияти буйича ўзига ўзи ҳисобот бериш, ижобий ёки салбий таъсир этишини баҳолаш мумимоларини келтириб чиқарди.

Ҳайвонот олами билан инсониятнинг хабар узатиш воситаси орасидаги фарқи тафаккурда ҳам ўз аксини топади. Чунки ҳар қандай психик функция бошқа тўдадаги, шаклдаги, мазмундаги функциялар қобиғида намоён бўлади ва муайян шарт-шароитлар вужудга келганида ривожланиди. Юксак тараққий этган ҳайвонларда амалий (солда) тафаккур мавжуд бўлиб, чамалаш орқали мулжал олишга, фавқуллоддаги вазият юзага келтирган вазифани бажаришга йўналтирилгандир. Ҳайвонлар, аниқроғи маймунлар айрим ҳолларда «қурол» ясаш ва ундан муайян масала ҳал этишда фойдаланиш ҳодисалари тажрибаларда кузатилган, лекин улардан биронтаси тафаккурни мавҳум тарзда амалиётга татбиқ эта билмаган. Ҳолбуки шундай экан, ҳайвонлар идрок қилиш кўламядан ташқарига чиқиш имкониятига эга эмас, бинобарин, у яққолликдан мавҳумликка ўта олмайди, ҳатто бундай вазиятни акс эттириш имкони ҳам йўқ. Ҳайвон яққоллик, бевосита идрок қилишликни қули бўлса, аксинча инсон мавҳум фикрлашнинг гултожисидир. Инсон билан ҳайвон ўртасидаги бу борадаги тафовут қуйидагиларда мужассамлашади: а) шахснинг кулқ-атвори,

фаолияти яққолликдан мавҳум ҳолатга ўтиш имкониятига эга; б) фавқуллоддаги вазият муносабати туфайли вужудга келиши оқибатини олдиндан пайкаш лаёқати мавжуд; в) қийинчиликлар учраса, уларни енгиш учун қўшимча воситалар қўллаш, ўзгартиришлар киритиш билан ажралиб туради. Шунинг учун автомобиль ишдан чиқса инсон уни созлайди, ёмғир ёгса иарсаларни панага олади, айб иш қилиб қўйса ҳимояланиш йўл-йўриқларини ўйлайди, муаммо ечимини қидиради ва ҳоказо. Шахс фавқуллоддаги вазиятнинг қулига айланмайди, аксинча у келажакни кўра билишга қодир, ақл-фаросат эса башарат қилиш имкониятини яратади. Фаолият маҳсулини олдиндан пайкаш, феъл-атвор оқибатини илгарилаб кетиб сезиш укувига эғалиги билан инсон устуворлик қилади. Ҳайвонларнинг амалий тафаккури уларни яққол вазиятдан бевосита таъсиротга бўйсунини тақозо этади. Шахсни мавҳум фикрлашга нисбатан қобилияти муайян вазиятга бевосита боғлиқликдан уни ҳалос этади. Инсон бевосита муҳим таъсирга жавоб бериш билан қаноатланиб қолмасдан, балки уни кутаетган таъсирини ҳам бартараф этиш қурбига эғадир. Инсон психикаси билан ҳайвон психикаси ўртасидаги биринчи фарқ шахснинг ўзи англаган қадриятга биноан онгли хатти-ҳаракат қилиш қобилияти мавжудлигидир.

Шахснинг ҳайвондан иккинчи фарқи унинг меҳнат қуролларни яратиш ва сақлашга лаёқатли эканлиги бўлиб, олдиндан тузилган режа буйича уларни ясайди ва улардан муайян мақсадни амалга оширишда фойдаланади ҳамда кейинчалик қўллаш ниятида асраб олиб қўяди. Улардан одамлар ҳамкорликда фойдаланади, ҳамкорлик фаолиятида эса қуроллар яратилади, ўзаро тажриба алмашади, билимларни бешқаларга узатишади, умумий савияга ворислик туфайли юксалади.

Инсон психикасининг ҳайвондан яна бир фарқли томони шундаки, унинг ижтимоий тажрибанинг бошқаларга узлуксиз равишда ўзатишида акс этади. Тажрибаларни инстинктив хатти-ҳаракатлар тарзида ўзлаштириш ҳодисаси ҳам инсонга, ҳам ҳайвонга хос одатдир, лекин шахсий тажрибага кўра ижтимоий тажрибанинг устуворлиги одамнинг онгли мавжудодга айланишининг асосий манбаи ҳисобланади. Шахсни ижтимоий муносабат, ижтимоий тажриба шакллантиради, моддий ва маънавий қуролларни эғаллаш натижасида унда юксак инсоний функциялар (ихтиёрий котира, ихтиёрий диққат, мавҳум тафаккур) вужудга келади ва ривожлана боради. Субъект томонидан кишилик дунёсида яратилган маданий меросни ўзлаштирилиши, айрим ўзгартиришлар киритилиши унинг камолотида сифат ҳагидан юксак босқични юзага келтиради. Юксак функциялар, йуз-

қий фаолиятнинг такомиллешуви, меҳнатнинг ҳаётий эҳтиёжга айланиши, эртанги ҳаёт тўғрисида мулохазалар туғилиши билан қайта баҳолаш ва янги мулохазалар туғилиши билан ҳайвон ўртасидаги тафовут тажрибанинг юрисдик функцияси касб этиши билан яқунланади. Жисмоний ва ақлий фаолият кундалик заруратга айланиши сабабли онг бевосита назорат функциясини бажара бошлайди, шунингдек, жамият, жамов, табиат тўғрисидаги тасаввурларини тушуниши, англаш ҳам унинг тасарруфига айланади.

Борлиқ воқеликларини бир текис инъикос эттириш боситаси сифатида инсонда ҳис-туйғулар ривожлана бошлайди. Инсон билан ҳайвонот олами орасидаги яна бир тафовут ҳис-туйғулар орқали намоён бўлади. Лекин атроф-муҳитдаги ўзгаришларга нисбатан бифарқлик ҳар иккала тоифадаги мавжудодларда ҳукм сурмайди, бироқ ташқи таъсирлар ижобий ёки салбий ҳиссий кўзғатишни зужудга келтиради. Эмоционал ҳолатлар ҳайвонларда устувор роль уйнайди, ўзларининг уларга муносабатларини билдиради. Бироқ ҳайвонлардан фарқли ўлароқ одам ўзининг юксак ҳис-туйғулари (ахлоқий, ақлий, нафосат, праксик — лаззатланиш) билан жамиятга ва табиатга нисбатан муносабатини билдиради, жумладан, қувонч, ғам-ғусса, меҳр-муҳаббат, ачиниш, ҳамдардлик, завқланиш, фахрданиш, ифтихор ва бошқалар. Табиат манзаралари, меҳнат маҳсули, турмуш лаҳзалари, эзгулик, армон инсонни фаолиққа ундайди, ҳар бир сониядан мақсадга мувофиқ фойдаланиш хоҳишлари мотив вазнфасини бажаришга ўтади. Юксак ҳис-туйғулар инсон ҳулқ-атворининг регуляторига айланади. Ундаги виждон, уят, масъуллиқ эса қадрият тариқасида кизмат қилади. Ҳис туйғуларни бошқариш, назорат қилиш онглиликни тақозо этади, кўзланган мақсадни амалга оширишни таъминлашга ёрдам беради.

Агарда психиканинг тараққиёти биологик эволюцион қонунлар таъсири билан рўй берган бўлса, инсон онгининг ривожланиши ижтимоий-тарихий тараққиёт қонунлари туфайли амалга ошган. Ҳайвон билан одам психикасидаги яна бир тафовут уларни ривожланиш шарт-шароитларида кўринади ва муҳит, муносабат, таъсир орқали акс этади. Шахслараро муносабатга киришмасдан туриб, юксак ҳис-туйғулар шаклланмайди, юксак психик функциялар ривожланмайди, инсон шахси камол топмайди. Одам фақат ижтимоий муҳитда, шахслараро муносабатда инсоний фазилатларни эгаллаб, тил, ақл, онг ёрдамида камол топади, ҳолос. Шунга қарамасдан, онг пайдо бўлишининг биологик шарт-шароитлари мавжудлиги тўғрисида мулоҳаза юритиш мумкин. Чунки дастлабки ижтимоий муносабатлар

нинг биологик шарт-шароити ибтидоий жамиятдаги тўнадан иборат

ижтимоий омиллари ҳам мавжуд бўлиб, у муайян маънода ижтимоий муносабатлар маҳсулидир. Бунга ижтимоий муҳитдан ташқарида (ўрмонда) шаклланган инсон фарзандларининг қиёфаси яққол мисолдир.

Муҳитдаги кескин ҳалокатли ўзгаришлар туфайли инсон ўзининг моддий эҳтиёжини қондириш мақсадида меҳнат фаолиятини қашф этди ва у ижтимоий муносабатларининг ривожланишига, турмуш шарт-шароити яхшиланишига, онгнинг такомиллашувига, фикр алмашиш, ахборот узатиш имкониятининг тугилишига олиб келди. Тартибсиз тўдалардан кишилиқ жамияти пайдо бўлгунга қадар бир қанча даврлар ўтди, одамнинг қўли мўъжизакор иш қуроиларини ясайдиган, уларни такомиллаштирадиган, кейинчалик фойдаланиши учун эрайдиган онгли мавжудодга ўсиб ўтди. Меҳнат фаолиятида одамнинг онги акс эттиришининг юксак шаклини эгаллади, фаолиятнинг объектив хусусиятларини фарқлаш, уларни мақсадга мувофиқлаштириш туфайли атроф-муҳитни ўзгартириш, унга таъсир ўтказиш қудрати, қобилияти, лаёқати вужудга кела бошлади. У фақат қуроилардан мувоққат фойдаланишдан воз кечиб, авлодларга қолдириш, асрашни онг таъсирида рўёбга чиқара борди, бунинг натижасида инсоннинг ҳар хил шаклдаги фаолияти онгли фаолиятга айланди. Ўзаро муносабатлар мазмуни, қўлаи келгая бошлади, шахсий меҳнат улуши жамоат эҳтиёжини қондиришнинг асосий манбаига айланди. Табиатга таъсир ўтказиш, уни ўзгартириш тўғрисидаги мақсад ўз функциясини ўзгартирди, қўл эса янгидан-янги мўъжизалар ижодкоридан аста-секин акс эттириш қуролига, сезиш, пайқаш, пайпаслаш, ҳис этиш органи вазифасини бажаришга ўсиб ўтди.

Кишилиқ жамиятида меҳнат фаолиятининг такомиллашуви, шахслараро муносабатнинг янги шакллариининг пайдо бўлиши, тил ва нутқни вужудга келтиради, уларнинг барчасини мақсадга мувофиқ малга оширишни таъминловчи онг жадал суръатлар билан ривожланди. Онг фақат фаолият, хулқ-атвор, муомала, ҳис-туйғулар регулятор эмас, балки яққол шахснинг ижтимоий-психологик хусусиятларининг ўғри малга ошишининг асосий манбаи родини бажара бошлади.

Шундай қилиб, инсоннинг онги ижтимоий-тарихий тараққиёт маҳсули бўлиш билан бирга, у меҳнат фаолиятида, ижтимоий таърибани ўзлаштиришда, ҳамкорликдаги ўзаро таъсирда, табиатга, жамиятга нисбатан муносабатлар моҳиятида вужудга келган. Бунинг маҳсуласи, шакли сифатида индивидуал, гуруҳий, этник (миллий) иж-

тимой онг намоён бўлган ва уларнинг барчаси тараққиёт туфайли ўзининг янги босқичларига ўсиб ўтган ҳамда муайянлик фан, таълим ва арбабларнинг руҳи замин ҳазирлаган.

2. Онг маҳдудлиги

Психиканинг юқори босқичи фақат инсонгагина хос бўлган, унинг энг юксак даражаси ҳисоблаимиш онгда ўз аксини топади. Онг психикани яхлит тарзда ифодаловчи юксак шакли ҳисобланиб, инсоннинг яқка ва ҳамкорлик фаолиятининг (мулоқот нутқ, тил воситасида, ижтимоий-тарихий тараққиётнинг маҳсули сифатида) юзага келгандир. У ижтимоий маҳсул бўлишидан ташқари, унга муайян муносабат билдириш мақсадни қўлаш, ўзликни англаш қабиларни намоён этиш имкониятига эгадир. Қуйидаги мулоҳазаларимизда онгнинг таркибий қисмларининг моҳиятини ёритувчи ва уларнинг ҳукм суришига таъсир этувчи омилларга доир айрим манбалар хусусиятини тавсифлашга ҳаракат қиламиз. Одатда, инсон онги уни қуршаб турган теварак-атроф ҳақидаги биллишлар мажмуасидан иборат бўлиб, унинг тузилиши таркибига шундай билиш жараёнлари қирадики, қайсики уларнинг бевосита ёрдами билан шахс ўз ахборотлари қўламини узлуксиз равишда бойитиб боради. Инсондаги билимлар сезги, идрок, хотира, тафаккур, хаёл сингари билиш жараёнлари аста-секин улар англашиниш даражасига кўтарилади, кейинчалик эса муайян туркумларнинг таркибига қиради. Ҳаракатли ҳиссий туб маънодаги ҳиссий билиш босқичларига тааллуқли сезги, идрок, апперцепция, таниш, билиб олиш ва тасаввур каби билиш жараёнлари қўмаги воситида миёна бевосита таъсир ўтказувчиларнинг акс эттириши натижасида инсон онгида борлиқнинг мазкур дақиқасида шахснинг тасаввурда уларнинг ҳиссий манзараси юзага келади. Хотира жараёни онгда ўтмишдаги нарса ва ҳодисаларининг образларини эса туширса у ёки бу бош миёна катта ярим шарҳларининг бўлишларида акс этган муайян изларни жонлантириш имкониятига эга бўлса, хаёл жараёни эса эҳтисох объекти ҳисобланган фавқулоддаги давр ҳукмига кирмаган образлар моделини намоён этади. Билишнинг юксак даражаси бўлиши тафаккур жараёни умумлашган, ижтимоий хусусиятли, билвосита ва сўз орқали ифодаланувчи билишларга асосланган ҳолда гавдаланувчи муаммолар ечимини ҳал этишни таъминлайди. Юқориде таъкидланган ўтилган билиш жараёнларининг униси ёки буниси акс эттириш имкониятидан маҳрум бўлиши, бузилиши ёки уларнинг қайсинисидир хусусияти батвомом, қисман издан чиқиши онгни тубдан барбод эттириш сари етадиди.

Онг психологик тавсифининг яна биттаси — бу унда субъект билан объект ўртасидаги аниқ фарқланишда ўз ифодасини топади, яъни шундан кўра деган тавсифининг билан «ёниче эмас» атмаси таркибига инималар тегишли, алоқдор эканлигини аниқ билди. Тирик мавжудодлар оламида биринчи бўлиб, борлиқда реал уни қуршаб турган теварак-атрофга нисбатан ўзини қарама-қарши қўйган, яратувчанлик куч-қувватига, ўзгартирувчанлик имкониятига асосланган шахс ўзи учун, сифат жиҳатидан юксак даражадаги макон вужудга келтириш учун ҳайвонот дунёсини мангу тарк этган, худди шу бонсда жониворлар билан унинг ўртасидаги зиддият ва тафовут онгида сақланиб келмоқда. Табиатнинг таркибий қисми ҳисобланган инсон сул эмизувчилар оламида танҳо ўзини ўзи назорат қилишга, ўзини ўз билишга, ўзини ўзи бошқариш имкониятига эга бўлган жонли эст-дир, бинобарин, у психик фаолиятни ташкил қилишга, мақсадга йўналтиришга, ўзини ўзи тадқиқ қилишга қодир мавжудоддир. Шахс ўз хулқ-атворини, билиш жараёнларини ақлий ва ижодий фаолиятини, иродавий сифатларини, онгли равишда оқилона баҳолай олади ҳамда ўзини ўзи бошқара билади.

Ҳар қайси инсонда ҳукм сурувчи «Мен»ликнинг «Мен эмас»ликдан ажратишга интилиш «ўзини намоён қилиш, ўзини ўзи ифодалаш, кимлигини кашф этиш, ўзини ўзи такомиллаштириш, ўзига ўзи буйруқ бериш, ўзига ўзи таъсир ўтказиш сингари жараёнларда» онтогенетик ҳаётнинг дастлабки тараққиёт палласидан. болаликнинг ила дақиқаларидан бошлаб, то етукликнинг у ёки бу босқичларини эгаллаш давригача давом этиб, ўзини ўзи англашнинг юзага келиши билан якунланади. Лекин «Мен»лик муаммосининг бошқа қирралари хусусиятлари, механизмлари, таъсир этувчи омиллари, янги сифат даражалари ўзини ўзи англашнинг такомил босқичларида намоён бўлаверади, бу жараён комил инсон (жисмоний ва маънавий баркамоллик) даражасига эришгунга қадар давом этиши мумкин. Бирод юксак камолот даражасига эришиш шахснинг истеъдоди, салоҳияти, ишчанлик қобилияти, ақлий ва ижодий фаолияти маҳсулдорлигини боғлиқ бўлиб, барча инсонлар тараққиёт чўққисига эришади, деган маънони англамайди. Чунки ижтимоий ҳаётдаги умумбашарий талаб, эҳтиёж негизда муайян худудий ҳулай (сензитив) ҳам объектив ҳам субъектив шарт-шароитлар тақозоси билан ҳақон фани ва маданиятида кескин ўзгаришлар яратишга қодир тарихий якка шахс дунёга келади. Бизнингча, комил инсонийликка эришишнинг ўзига хос ахлоқий, ақлий, иродавий, гоявий таркиблари мавжуд бўлиб, танланган идеалга интилиш, касбга содиқлик, самовий муҳаббат унинг не-

гизини ташкил қилади. Ташқи олам таассуротларидан мутлақо воз кечиш (гойбоналик), фикрий софликка эришиш (чилла), тана азобларини мусофқолаштириш (хушхуш моддалардан тозалаш) комфортга тортилганлик орқали шахс олий даражага, яъни комилликка етишиш мумкин, лекин бу босқич нисбий хусусият ҳасб этади.

Онгнинг учинчи психологик тавсифи шахснинг мақсадини қўзловчи фаолиятини таъминлашга оид таърифни ифодалаган бўлиб, унинг яна бир функцияси мазкур мақсадини яратишга йўналтирилганлиги билан бошқалардан фарқ қилади. Ушбу жараёнда шахс фаолиятининг турли хусусиятли мотивлари юзага келади, улар инсон томонидан чамалаб чиқилади, бунинг натижасида мотивлар кураши намоён бўлади, бу ўринда устуворликка эришиш етакчиликни таъминлайди, иродавий зўр бериш оқибатида муайян қонун қабул қилинади, ҳаркатларини бажаришнинг изчиллиги қўй йўсинда амалга оширилиши ҳисобга олинади, мақсадни қўрор топтиришга тўсиқ вазифасини ўтовчи фикрий ғовлар (тўсиқлар) бартараф этилади ва унга мутаносиб ўзгаришлар киригилади, самаралорликни ошириш учун баъзи бир тузатишлар амалга оширилади.

Мақсадни қўзловчи фаолиятнинг амалга оширилиши жараёнида, унинг мувофиқлашувида, воқеликка йўналтирилишида объектив ва субъектив сабабларига кўра айрим нуқсонларга йўл қўйилиши, бузилиши вужудга келиши онг функциясининг заифлашувини билдиради. Фаолият онгли муносабатни тақозо этганлиги туфайли унинг таркибий қисмлари бажарилишида айрим камчиликка йўл қўйилса, бу ҳолат онгнинг назорат функцияси издан чиққанлигини англатади.

Онгнинг сўнгги (тўртинчи) тавсифи унинг таркибига муайян даражадаги, маълум тизимга ҳисс эмоционал (ҳиссий) муносабатлар қамраб олинганлигини акс эттиради. Шахс онгига муқаррар равишда турли-туман ҳис-туйғулар (ҳар хил даражали, ижобий, салбий, барқарор, статик, динамик), ҳечинмалар, стресс, аффект ҳолатлар тўғрисидаги ахборотлар оқими кириб кела бошлайди.

Шахснинг бошқа кишиларга, табиатга, жамиятга, ашёларга нисбатан муносабатлари мавжуд мезонларга асосланса, муайян қондаларга бевосита амал қилинса, ҳар бир нарсага оқилона, одилона ва омилкорлик билан ёндашилса, онгнинг назорат функцияси ҳукм сурётганлигидан далолат бериши.

Шахсдаги муътадиллик, руҳий соғломлик онгнинг бошқарув имконияти мавжудлигини билдириб келиб, айрим ҳолларда ҳиссийга берилиши эса унинг ўз функциясини бажаришдан четлашганлигини намоён қилади. Турли хусусиятли муносабатлар онг назоратида

амалга оширилса, шахс хуяқ-атворида, фаолиятида ва муомала жараёнида, ҳеч қандай нуқсонлар, четга оғишлар содир бўлмайди. Шу нарсага таъкидлаб ўтиш ўринлики, патологик ҳолатларни таҳлил қилиш, онг моҳиятининг генезисини атрофлича англаб олишга ҳизмат қилиши мумкин. Шу бонсдан онгнинг заифлашуви шахснинг ҳис-туйғулари ва муносабатларини ўзгартиради: симпатия антипатия билан, қувонч қайғу билан, оптимизм пессимизм билан вақти-вақти билан ўрин алмашиб туриши кузатилади.

Онгнинг юқорида таъкидлаб ўтилган барча функцияларини намоён бўлишининг муқаррар шarti тил ва нутқ ҳисобланади. Шахс нутқ фаолияти ёрдами билан билимларини ўзгартиради, аждодлар томонидан ижтимоий-тарихий тараққиёти давомида юзага келтирилган тажрибалар мажмуаси тилда мустаҳкамланади, у ўзининг тафаккури орқали ҳаёти ва фаолиятини бойитади. Тил алоҳида объектив тизим сифатида намоён бўлиб, унда ижтимоий-тарихий жараёнларда вужудга келган анъаналар, маросимлар, қадриятлар, гоёлар мажмуаси тарихида ижтимоий онгда акс эттирилгандир. Психологик талқинларга қараганда, алоҳида, яққол шахс томонидан эгалланган тил бойликлари, қондалари маълум маънода унинг яққол, индивидуал онги сифатида юзага келади, шахсий ҳаёти ва фаолиятини муваффақиятли амалга оширишда муҳим роль ўйнайди. Тил билан нутқ борлиқини англашнинг алоқа қуроли ҳамда воситаси функциясини бажариб, шахснинг бошқа мавжудоларидан фарқлаш шarti ҳисобланади ва унда тил билан тафаккур бирлиги онг учун моддий негиз вазифасида иштирок этади, қайсилар маънода механизм ролини бажариши ҳам мумкин.

Шундай қилиб, онтогенезда онгнинг пайдо бўлиши («Мен» даврининг бошланиши), унинг тараққиёти, таркибий қисмлари, унда ижтимоий муҳитнинг, зарур шарт-шароитларнинг роли, биологик ва ижтимоий шартланганликнинг таъсири, тарбиянинг устуворлиги тўғрисидаги илмий тадқиқот ишлари мазкур муаммонинг психологик тавсифини ишлаб чиқишга муҳим негиз яратди.

3. Онг психология категорияси сифатида

Психология фанининг асосий категориялари ичида (шахс, мотивация, фаолият, муомала ва ҳоказо) онг алоҳида ўрин эгаллайди ва у борлиқда инсоннинг юксаклик даражасини эгаллашга муҳим замин, қафолат негизини яратди. Инсонни ҳайвонот оламидан ажратиб чиқишининг бош омили ҳам онг ҳисобланади, худди шу бонсдан у тараққиёт ва камолотнинг энг зарур мезони, ўлчами сифатида муҳим роль

уйнайди. Психологик нуқтан назардан онг олиб қаралганда, у ижтимоий-тарихий (филогенетик) ва индивидуал (онтогенетик) тараққиётнинг маҳсули ҳисобланганлиги инсонгагина хос бўлган психик ва эволюциянинг ва ўзини ўзи бошқаришнинг юксак даражаси саналади. Онг категорияси амалий жиҳатдан тавсиф қилинганда: а) у ҳам ҳиссий, ҳам ақлий образларнинг узлуксиз равишда ўзгариб турувчи мажмуаси сифатида, б) бевосита субъектнинг олдидан унинг «ички тажрибаси» тариқасида, в) амалий фаоллиятдан қўтилувчи маҳсулни олдиндан сезувчи (пайқовчи) психологик ҳодиса тарафидан ҳукм суради.

Онг муаммоси бир қанча фанларнинг, жумладан, фалсафа (унинг асосий масаласи — бу онгнинг турмушга нисбатан муносабатидан иборатдир), мантиқ, лингвистика, этнография, антропология, социология, нейрофизиология, педагогика кабиларнинг тадқиқот предметига айлангандир.

Психология фани индивидуал онгнинг вужудга келиши, унинг тузилиши, ривожланиши ва ҳукм суришини тадқиқ қилади. Онг предметга фаоллик, йўналганлик, интенциаллик хусусиятларига эга:

а) онг доимо ниманидир тушуниш сифатида; б) рефлексияга нисбатан қобилиятлилик; в) ўзини ўзи кузатиш, яъни ўзлигини англаш; г) мотивацион — қадрий хусусият яққоляликнинг ёки равшанликнинг турлича даражаси ёки босқичи эканлиги.

Психологик маълумотларга қаралганда, ҳар қайси индивиднинг онги ноёб, бетақрор, аммо у ихтиёрий эмас, чунки биринчи навбатда маҳсус тизимда ҳукм сурувчи тузилиш билан унга боғлиқ бўлган ташқи омиллар ҳамда ҳеч қандай алоқаси бўлмаган омиллар шартлангандир. Худди шу туфайли онгни тадқиқ қилинишнинг иккита муҳим қийинчилиги мавжуд: а) барча психологик ҳолатлар индивиднинг кўз ўнгидан шундай намоён бўладиким, бунда биринчидан, улар қай тариқа англашилмоқда (онгсизликнинг роли қанчалик), иккинчидан, англаш даражасига етказишнинг маҳсус ташқи ва ички машқи натижасида инсон томонидан англашиллади, учинчидан, бевоситаликда онг функциясида янглишлик вужудга келади.

Ўзини кузатиш натижаларига кўра, онг ўзининг яққол психологик ўзига хослигидан маҳрумдир, чунки унинг ягона аломати шундан иборатки, бунда унинг шарҳфати билан индивид олдидан (у ёки бу аниқлик, равшанлик даражасида) яққол психологик функциялар моҳиятини юзга келтирувчи турли ҳолатлар, ҳодисалар намоён бўлади. Худди шу боисдан онг психика ҳукм суришининг сифатга эга бўлмаган умумий шарт (шароити) тариқасида талқин қилинган, бунинг натижасида у мажозий белгиланган.

Жаҳон психологияси фани концепцияларида бу ҳодиса аксарият ҳолларда «онгнинг нури», «онгнинг майдон», ҳатто «психик функцияларнинг умумий ҳоҳими» каби таҳлил этилган, гоҳи у қайсидир психик функциялар билан гайритабиий равишда (қушимча диққат, тафаккур билан) айништирилган. Шу муносабати билан биринчи гада онгни яққол ўрганиш, текшириш тўғрисида умуман гап бўлиши мумкин эмас. Иккинчи ҳолда эса ушбу масала унга мутаносиб функция билан алмаштирилади. Бундай талқинларнинг барчаси шундай фикрни туғдирадики, гўёки онг илмий психология фани учун шунчаки қайд қилиниш, яъни фикция, холос (У.Жеймс). Онгни тадқиқ қилишдаги иккинчи қийинчилик ҳам бевосита биринчисидан келиб чиқади: а) онг бир қатор психик функциялар каби ташқи фазода локализациялашмайди; б) онг психик функциялардан фарқли ўлароқ вақтни (замонни, даврни) муайян қисмларга ажрата олмайди. Тадқиқотчилар онгни ўрганиш учун оммабоп, содда психологик методларнинг қўллаганликлари туфайли унинг маълум тавсифини топа олмадилар, жумладан, вақтнинг аниқ бирликлари ёрдамида уни ўлчаш, муайян вақт оралиғида онгни солиштириш. Адабиётлар таҳлилининг кўрсатишича, онгни конструктив тарзда талқин қилишнинг муҳим жабҳаси К.И.Кант томонидан кўтарилган онгнинг барқарор, инвариант тузилиши ва схемаси мавжудлиги, узлуксиз равишда ўрин алмаштириб турувчи сенсор оқим, ахборотлар ва унинг муайян даражада ташкил қилувчанлиги тўғрисидаги юксак ғояси ҳисобланади. Бир неча асрлар давомида айланиб келган ва бунда табиий-илмий материалистик ёндашув диний назарияларга қарши кураш олиб борган. Онг муаммосининг ечимида илмий диалектик материалистик таълимот ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлди, бу борада Гегель ғоясига эътироз муҳим аҳамият касб этади.

Мазкур таълимотга биноан, онгнинг тузилиши ижтимоий-маданий хусусият касб этиб, инсониятнинг тарихий тараққиёти давомида филогенетик тарзда, устувор индивидуалистик ҳамкорлик жараёнида ижтимоий устувор индивидуалистик тузилишнинг таъсирида, энг аввало, ишлаб чиқариш амалиёти негизида у шакллангандир. Илмий диалектик таълимотдан келиб чиққан ҳолда собиқ шўро психологиясида онгнинг онтогенезда шаклланиши тўғрисида умумлашган илмий назария ишлаб чиқилган. Умумлашган назарияга биноан, индивид онгнинг тузилиши онтогенезнинг илк даврида боланинг катталар билан муомала (мулоқот) қилиш фаолиятида ўзлаштириш (эгаллаш, ўзини қилиб олиш, ўз маънавий дунёсига айлантириш жараёни)нинг шарофати билан шаклланади. Бундай тарздаги ўзлашти-

ришнинг қатъийлик имконияти филогенетик, тарихий тараққиётнинг негизида ҳам мавжуддир. Предметли фаолиятнинг атрибутлари:

асосий хусусиятларга, яъни шундан эгадир: 1) ижтимоий келиб чиқиши ва тузилиши; 2) унинг ижтимоий регламентацияси; 3) руҳий қуроллар ва аломатлар билвоситалигида ифодаланиши; 4) икки субъектнинг ўзаро алоҳидалиги ва бетакрорлиги; 5) объектга йўналганлиги кабилар.

Шахслараро муносабатда ҳамкорлик фаолиятининг тузилиши онг структурасини вужудга келтириб, унинг қуйидаги асосий хусусиятларини аниқлашга хизмат қилади: а) ижтимоий хусусияти, ҳатто символлик ва вербал тузилишга эга бўлган белгилар билвоситаланганлигини ҳамраб олинганлиги; б) рефлексияга, яъни ўзини ўзи тушунишга нисбатан қобилиятлилик; в) ички диалюгизм, яъни ички нутқда фикрлаш механизми негизига қурилиши; г) предметлилик, яъни ҳар қандай психологик ҳолат муайян яққол тасвирларга ва аломатларга эга бўлишлиги ва ҳоказо.

Энди онгнинг психологик тавсифидан келиб чиққан ҳолда унинг шакллари юзасидан қисқача мулоҳаза юритамиз. Онгнинг генетик жиҳатдан талқини онгсизлик бирламчилигини билдириб, у ўзига хос хусусиятга эга эканлигини, инсон фаолияти ва ҳатти-ҳаракатида муайян даражада роль уйнашини тан олишни тақозо этади. Чунки инсон онгининг юксакроқ шакллари узоқ ижтимоий-тарихий тараққиётнинг кейинги даврида вужудга келгандир. Худди шу босидан онгнинг пайдо бўлиши тўғрисида мулоҳаза юритилганда ижтимоий борлиқ, ижтимоий тараққиёт, уларга нисбатан муносабат услуби асосий мезонлар вазифасини бажариб келган ва ҳозир ҳам худди шундай бўлиб қолаверади.

Психологик талқинга кўра, онгсизлик, биринчидан, воқеликнинг қодисалари билан шартланган руҳий жараёнлар, актлар ва ҳолатларнинг мажмуаси; иккинчидан, ташқи ва ички таъсирларга нисбатан субъектнинг ўзига ҳеч қандай ҳисобот бермаслиги; учинчидан, психик акт эттиришнинг шакли, яъни воқеликнинг образи: тасвири, тинч соли ва унга нисбатан субъектнинг муносабати рефлексиянинг маҳсул предмети сифатида вужудга келмаганлиги; тўртинчидан, қисмларнинг ажралмовчи яхлитлик таркибига эга эканлиги ва ҳоказо.

Онгсизликнинг онглиликдан фарқи шуки, унинг томонидан акт эттирилувчи воқелик субъектнинг кечинмалари билан, унинг борлиқда муносабати билан қўшилиб, аралашиб кетади. Шунинг учун онгсизликда субъект томонидан амалга оширилувчи ҳатти-ҳаракат

натijasini ixtisriy ravishda nazorat qiliش va baqolash imko-

ayniyat singari mantiqiy shakllariga asoslanib aks ettiriladi.

Bu holat bevosita emotional his qiliش, emotsional identifikatsiyalashga daхldorlik tuygusi orqali turlicha hodisalar uzining tuзилиши, moхiyati jihаtidan uziga hoslikdan qatъi naъr bir tizimga birлаштирилади, psixologik obъektlar urtasidaги uъi bu хususiyatli alomatlar urtasidaги tafovutlar, mantiqiy qara-qarshiliklar очилмасдан namoъn булади, inъikos etiladi.

Ongsizlikda utmish bilan kelajak kupincha bir davrda hukm urаётгандай, gъeki uлар biron-bir psixik aktga bevosita birлашган tarzda aks ettiriladi, bunga tuш kъriش jараъni ёrқin misolдр. Ongsizlik borliқni бола tomonidan билишнинг ilk shakllarida, ibtidoiy taфакkurda, intuitsiyada, affektiv holatlarда, sarosimda (panikaга) tuшишда, гипноз holatida, tuш kъriшда, odatiy харақtlarда, субсенсор idrokда, ixtisъrsiz esda олиб қолишда, шунингж, интилишларда, hissiётда, хулқ-atворда ifodasini топиб, уларning сабаблари va оқибатлари шахs tomonidan tubdan англашилмади. Odatда, ongsizlikning namoъn булишининг turt turkumi psixologlar tomonidan tan оlinиб келинмокда.

I. Ustonglilik holatları.

II. Faoliyatning anglashilmagan kuzgatuвчилари. Англашилмаган мотивлар va maъno anglatuвчи ustankalar, odatда, uлар шахsga, maъno kasb etиб, kelajakka hoқiш, istak orqali шartlangандилдр. Bunday holatlarıning turkumi гипноз holatidan чиққан субъектning хатти-харақатини urганишда kълга киритилган, uшбу jараънда maъnaniq харақат dasturi orqali kuchli таъsir utkazilgan (masalan, kuzgatorga boriш va айtilgan narсаларни харид qiliш кабилар). Kuzgating dasturiy topшириқларни бажариш jараънида инсон uz хулқ-avorи сабабларини izohлай va тушунтира олиш imkoniyatiga ga булмади. Mazkur hodisalarıning psixologik tabiatini psixologiyalik pozitsiyasidan туриб тушунтиришга харақат қилган Zigmund Freyd «ongsizlikning dinamik қисилиши» терминини fanга otkиради. Z. Freyd, ongsizlik deb, ixtimoiy нормалар талаби bna nizoli holat, qarama-qarshilik tuфайли onggа kira олмаган, amma oshмай қолган майllar қисилиш механизми ёrдами билан бегонлашиб, индивид янглиш айтган сўзида, гапда янглишиб кетишида, uшбу kъriшда va хоказоларда aks etishini тушунади. Ongsizlikning шунга uхшаш tarzda namoъn булиш хususiyati шундан iborat: субъектнинг амалга oшмай қолган майllари psixoterapevtik хуш-

лар билан сабабий боғлиқлигини англаши мазкур майллар билан шартланган кечинмаларнинг йўқолишига олиб келмайди (масалан, қўрқувнинг йўқолишига), чунки англаши субъект томонидан

Энг аввал, З.Фрейднинг психоанализида ва унинг издошлари қарашларида онгсизликнинг юзага келишини тор маънода, чекланиб тушуниш унинг динамик жабҳаларини шаклланишининг бир томонлама таҳлил қилиш билан шартланганлигидир. Чунки, онгсизликнинг ижтимоий-тарихий шартланганлигини тан олмаслик, онгсизликнинг инсон билан борлиқнинг ўзаро таъсирдан бевосита ажратиш олмаслик бир қатор англашилмовчиликларга олиб келади, уларни дифференциалаш орқали шу контекстдаги унинг асл моҳияти, функциялари шахс хулқ-атворида очиқиши мумкин, холос. Бундай чекланишлар собиқ шўро психологиясида установа назариясида, психологик ҳодисалар ўрганишда фаолиятли ёндашувда психикани диалектик материалистик тушунишда келиб чиққан ҳолда англашилмаган мотивларнинг функциялари, табиати, маъно англаувчи установалар инсон ҳаётида шахсий маъно касб этувчи гоёларида баргараф қилиб борилди.

III. Фаолиятни бажариш усулларининг англашилмовчи регуляторлар (автоматлашган хулқ-атвор стереотиплари ва операцион установалари) уни кечишининг барқарор ва йўналган хусусиятини таъминлайди. Улар автоматлашган ва ихтиёрсиз ҳаракатлар регуляцияси негизида ётади (масалан, топшириқни сечиш жараёни) ва англашилмаган ҳодисаларни олдиндан сезиш, пайқаш образлари ҳаракат усуллари билан шартланган бўлиб, турли вазиятлардаги ўтмиш тажрибаларига бевосита таянади. Автоматлашган оддий хулқ-атвор йўлида хутилмаган тўсиқлар пайдо бўлганда улар субъект томонидан англашиниши мумкин. Англашилмаган автоматлашган хулқнинг психофизиологик механизмлари тўғрисидаги илмий тасаввур, назария Н.А.Бернштейннинг «Хатти-ҳаракат тузилиш даражалари» концепциясида ишлаб чиқилган.

IV. Субсенсор идрок қилишнинг вужудга келиши.

Онгсизликнинг табиати тўғрисидаги илмий тасаввурларнинг тобора ўсиши, уни пайдо бўлишининг ўзига хос хусусиятлари, келти-

риб чиқарувчи механизмлари ва функциялари инсон хулқ-атвори-нинг регуляцияси, шахс ҳаётининг ахлит объектлар билан

тулиқонли илмий маълумотларга эга бўлиб, унда шу сабабдан унинг психофизиологик асослари, механизмлари ҳаракатга келтирилган му-лар ўғринида шартланган мулоҳаза юритиш имкониятини бермайди.

4. Онгнинг тузилиши

1. Онгнинг таркиби:

- а) образни ҳис қилиш имконияти;
- б) борлиқдаги нарсаларнинг қадр-қиймати;
- в) атроф — муҳит объектларининг маъно касб этиши.

2. Онгнинг функциялари:

- а) акс эттирувчанлиги;
- б) ижодийликнинг вужудга келтирувчанлиги;
- в) баҳоловчанлиги;
- г) бошқарувчанлиги;
- д) рефлексивлиги;
- е) маънавийлиги.

3. Ҳисси ўзи англашнинг омиллари:

- а) оилавий муҳит таъсири;
- б) миллий муҳит ва миллий тил воситалари;
- в) маърифий, маънавий, маданий қуршов;
- г) махсус ҳаётий вазиятлар ва фавқулодда ҳодисалар.

4. Онгнинг хислатлари:

- а) борлиқ объектлари ва жамият субъектлари билан муносабат ўрнатиш;
- б) биосфера ва неосфера ҳодисаларини англаш (тушуниш, билиш);
- в) табиий ва ижтимоий ҳолатлар ҳамда ҳодисаларга ҳамдардлик (эмпатиянинг намоён бўлиши).

5. Онгнинг хусусиятлари:

- а) реактивлиги;
- б) сезгирлиги;
- в) рефлексивлиги;
- г) тараққиётнинг ихтиёрсизлиги (спонтанлиги);
- д) полифониклиги;
- е) диалогизмга мойиллиги.

6. Онгнинг турлари:

- а) индивидуал;
- б) гуруҳий;

- в) жамоавий.
- г) эҳтимо.
- д) миялия;
- е) ижтимоий.

Семинар машғулотги учун мавзулар

1. Онг пайдо бўлишининг ижтимоий-тарихий моҳияти.
2. Онг психологик категория сифатида.
3. Онг тузилмаси тўғрисида тушунча.
4. Онгнинг шакллари юзасидан мулоҳазалар.
5. Онгнинг турлари тавсифи.
6. Онгнинг ривожланиши ўзига хослиги.

Реферат учун мавзулар

1. Онгнинг вужудга келиши ва ривожланиши.
2. Онг тўғрисида психологик назариялар.
3. Онг турларининг психологик тавсифи.
4. Онгнинг онтогенезда ўсиши тўғрисида мулоҳазалар.

Адабиётлар

1. *Леонтьев А.Н.* Деятельность. Сознание. Тичность. –М.: «Политиздат», 1975.
2. *Рубинштейн С.Л.* Бытие и сознание. –М.: 1957.
3. *Фозиев Э.Ф.* Умумий психология. –Т.: «Университет», 2002.

И. БОЕ. ФАОЛИЯТНИНГ ПСИХОЛОГИК ТАЛҚИНИ

1. Фаолият тўғрисида умумий тушунча

Психология фанида ҳайвонларнинг хатти-ҳаракати (уларнинг қўйси тараққиёт босқичидан қатъи назар), ҳулқ-атворининг юзага келиши кўп жиҳатдан уларни қуршаб турган макро, микро ва мизе муҳитга боғлиқ. Уларнинг намоён бўлиши биологик (табиий) шартланган омиллар, воситалар томонидан белгиланади ва бошқарилиб турилади. Инсонни ҳайвонот оламининг хусусиятлари билан қиёслашга ҳаракат қилсак, у ҳолда мутлақо бошқача воқеликнинг шоҳиди бўлишимиз мумкин. Чунончи шахс ўзининг фаоллиги билан ҳайвонот оламиндан фарқли ўлароқ ажралиб туради, мазкур ҳаракатлантирувчи куч (фаоллик) илк болалик ёшидан эътиборан ижтимоий-тарихий тараққиёт давомида тўпланган инсониятнинг тажрибасига ва ҳамиятнинг қонун-қоидаларини эгаллашга йўналтирилган бўлади. Узоқ даврлар давом этган махсус жараённинг таъсирида содда тарздаги хатти-ҳаракатда фаоллик устуворлик қилганлиги туфайли ўзининг юқори босқичига ўсиб ўтиб, янгича мазмун, моҳият, шакл ва сифат кашф этган. Фаолият негизида пайдо бўлувчи ўзгача сифатни, ўзига хосликни эгаллаган хатти-ҳаракатнинг юксак кўриниши, фақат инсонгагина тааллуқлилиги орқали у психология фанида фаолият деб номлана бошланди. Фаолият фаолликнинг шахсга хос тури сифатида вужудга келиб, у ўзининг психологик аломатлари билан хатти-ҳаракатдаги тафовутланади. Унинг фарқли аломатлари тавсифи юзасидан мақсадга мувофиқ мулоҳазалар юритиш айтиш мумкин.

Биринчидан, фаолиятнинг мазмуни тўла-тўқис уни юзага келтирган табиий, биологик ва маънавий эҳтиёж билан шартланмагандлиги туфайли унинг психологик механизми ҳам ўзгача негизга қурилиши мумкин. Мабодо эҳтиёж мотив (лотинча *motiv* туртки, ҳаракатга келтирувчи деган маънони англатади) сифатида фаолиятга ички туртки бериб, уни жадаллаштиришга, фаоллаштиришга эришса, у вазиятда фаолиятнинг мазмуни, шакллари ижтимоий: шарт-шароит, талаблар, зарурият, тажриба қабилар билан белгиланади. Шунини алоҳида таъкидлаш ўтиш жоизки, инсонни меҳнат қилишга ундаган мотив илҳамий оқдатга нисбатан эҳтиёж вужудга келиши туфайли туғилиши ҳадисаси муайян даражада учраб туради. Аксарият ҳолларда ишчи дастгоҳни очликнинг олдини олиш учун эмас, балки ҳамият томонидан маъсул ижтимоий вазифа сифатида белгилангандлиги сабабли бошқаришга қарор қилади. Бундан кўриниб турибдики, ишчининг меҳнат фаолияти мазмуни илҳамий эҳтиёж билан эмас, балки мақсад билан

белгиланади, бу ўз навбатида мақсаднинг ижтимоий негизиди ётувчи тайёрлаш масъулиги билан уйғунлашиб кетади. Моллининг ишлари билан, бундан кўра учун бундан ироқда қилинган амалга оширилгани, унинг нимани кўзлаб иш қилаётгани мос келмайди, чунки уни фаолликка ундовчи туртки, хоши-истак билан фаолиятни йўналтиришнинг аниқ мақсад узаро мутаносиб эмас. Бинобарин, фаолият фаоллик манбаи ҳисобланмиш эҳтиёж сифатида юзага келган тарзда фаолликнинг йўналтирувчиси гарикасидаги англанилган мақсад билан идора қилинади.

Иккинчидан, фаолият муваффақиятини таъминлаш учун психика нарса ва ҳодисаларнинг хусусий объектив хоссаларини акс эттириши, қўйилган мақсадга эришиш йўл-йўриқларини аниқлаб бериши ҳоиз.

Учинчидан, фаолият шахснинг хулқ-атворини мақсадга қаратилган ҳаракатларни рўёбга чиқариш, юзага келган эҳтиёжларини ва ерданга муҳтожлиги йўқ фаолликнинг имконини берадиган бошқаришни уадалаши лозим. Шунинг учун фаолият билиш жараёнларисиз, иродавий эър беришсиз амалга олиши амри маҳол, чунки у ҳар иккала омил билан узвий алоқага киришганидагина яратувчанлик хусусиятини касб этади, холос.

Одатда, фаолиятга таъриф берилганда, биринчи галда англашилган мақсад билан бошқарилиши, сўнгра психик (ички) ва жисмоний (ташқи) фаолликдан иборат эканлиги таъкидлаб ўтилади. Лекин ушбу белгилар фаолият таърифини мукаммал тарзда очиб беришга қурби этади, деган гап эмас, албатта.

Инсон фаоллигида англанилган мақсад маъжудлиги тўғрисида мулоҳаза юритиш учун ҳар хил хусусиятли бир қанча омилларга мурожаат қилишга тўғри келади. Фаолиятнинг мотивлари, рўёбга чиқариш воситалар, ахборот танлаш ва уни қайта ишлаш англанилган ёки англанилмаган, баъзан англанилганлик нотўқис, ҳатто у нотўғри бўлиши мумкин. Жумладан: а) мактабгача ёшдаги бола ўйин фаолиятига нисбатан эҳтиёжини роҳо англайди, холос; б) бошланғич синф ўқувчиси ўқув мотивларини ҳамиша ҳам англаш қурбига эга бўлмайди; в) ўсмир ҳам хулқ мотивларини нотўқис ва нотўғри англаши мумкин; г) ҳатто вояга етган одам баъзан хулқ мотивини ноўрин хаспўшашга интилади. Бундан ташқари, ҳатто фаолиятни амалга оширишни режалаштириш, уни рўёбга чиқариш учун қарор қабул қилиш, маҳсулани таҳминлаш, хулоса чиқариш ҳам англанилганлик қафолатига эга эмасдир. Чунки фаолиятни рўёбга чиқарувчи ҳаракатнинг аксарияти онг томонидан бошқарилмайди, жумладан, велосипед учиш,

кўй чалиш, китоб ўқиш, телефон қилиш одатий ҳодисадир. Шунинг эътиборига эриш лозимки, фаолиятнинг жабҳаларини онгда акс даражаси ва мукаммаллиги унинг англанилганлиги ётувчи мезони ҳисобланади. Лекин фаолиятнинг англанилганлиги даражаси кенг куламли бўлишига қарамаедан, мақсадни кўзлаш (англаш) унинг ус-тувор белгиси вазифасини ўйнайверади. Фаолиятда мақсадни англаш иштирок этмаса, унда у ихтиёрсиз (импульсив) хатти-ҳаракатга айла-ниб қолади ва бундай ҳолат кўпинча ҳиссиёт билан бошқарилади. Жаҳл, ғазаб (аффект), кучли эҳтирос ҳолатлари юз берган одам ихти-ёрсиз ҳаракат қилади. Бироқ хатти-ҳаракат ихтиёрсизлиги унинг ан-гланилмаганлигини билдирмайди, аксинча бунда инсон мотивининг шахсий жабҳаси англанилган бўлади, унинг ижтимоий мазмуни эса қамраб олинмайди.

2. Фаолиятнинг тузилиши

Воқеядекка нисбатан муносабатнинг муҳим шакли сифатидаги фаолият инсон билан уни қуршаб турган олам (борлик) орасида безоси-га алоқа ўрнатади. Табиатга, нарсаларга ўзга одамлар таъсир кўрсати-ши ҳам фаолиятнинг қудрати билан рўёбга чиқади. Инсон фаолиятда нарсаларга нисбатан субъект сифатида, шахслараро муносабатда эса шахс тариқасида гавдаланади ҳамда имкониятларини юзага чиқаришга мушарраф бўлади. Еунинг натижасида иккиёқлама боғланиш узлук-сиз ҳаракатга кириш иши, тўғри ва тесқари алоқа урнатиши туфайли инсон нарсаларнинг, одамларнинг, табиат ва жамиятнинг ўзига хос хусусиятлари тўғрисида маълумот туилайди. Ҳар хил хусусиятли ўзаро муносабатлар негизиди фаолият субъекти учун нарсалар субъектлар сифатида, одамлар эса шахс тимсолида акс эта бошлайди.

Инсон фаолиятга йўналтирилган мақсадга эришиш учун шу йўлда ҳаракат қилиши туфайли хусусий вазифаларни бажаришга кириша-ди. У ўз олдида турган мақсадни амалга ошириш учун маълум вақт оралигида у ёки бу амални бажаради. Бирор матнни компьютерда тайёрлаш учун инсон олдин уни электр токига улайди, экранни ишга созлайди, унинг тугмачаларини босиш орқали ҳарф ва сўзларни тера-ди, сўнгра маълум маъно англаувчи матн пайдо бўлади.

Психологияда фаолиятнинг алоҳида бир хусусий вазифасини ба-жаришга мўлжалланган, нисбаган тугалланган қисми (унсури), тар-киби ҳаракат деб номланади. Масалан, компьютер техникасидан фой-даланиш ҳаракатлари амалга ошириладиган ишлардан таркиб топа-ди. Ҳаракатлар натижасида одам борликдаги нарсалар хусусияти, ҳола-ти, фазовий жойлашувини ўзгартиради. Маъжур жараён нафақат ҳара-

кат ёрдами билан, балки муайян сазъ-ҳаракатлар туфайли юзага келади. Дурадгор эшик ясамоқчи бўлса, ~~саъй~~ муайян ҳаракатлар билан, уларни ўқатади, унсуруларини санайди, рақамлайди, қисмларни бир-бирига жойлаштиради, ёпиштиради, унга пардоз беради, ошиқмошиқ қоқади, кесаки ўрнатади, очиб ёпилишини текширади ва ҳоказо. Келтирилган мисолдан кўриниб турибдики, дурадгорнинг гавдаси, оёқ-қўллари, бошининг тутиши сазъ-ҳаракатлари билан бирга «танлаш», «ишлов бериш», «ўрнатиш» амал қисмлари мажмуаси фаолиятни таркиб топтиради. Сазъ-ҳаракатнинг ҳаракатдан фарқли томонлари унинг аниқлиги, мақсадга йўналганлиги, эҷчилиги, уйғунлиги сингари белгиларида ўз ифодасини топади.

Инсон фаолиятида нарсаларни ўзлаштиришга йўналтирилган сазъ-ҳаракатлардан ташқари: а) тананинг фазовий ҳолати; б) қиёфанинг сақланиши (тик туриш, ўтириш); в) ҳой алмашиш (юриш, югуриш); г) алоқа воситалари сазъ-ҳаракатлари қатнашади. Одатда, алоқа воситалари таркибига: а) ифодали сазъ-ҳаракатлар (имо-ишора, пантомимика); б) маъноли ишоралар, в) нуқтӣй сазъ-ҳаракатлар киритади. Сазъ-ҳаракатларнинг ушбу турларида таъкидлаб ўтилганлардан ташқари мушаклар, хиқилдоқ, товуш пайчалари, нафас олиш аъзолари иштирок этади. Демак, нарсаларни ўзлаштиришга қаратилган ҳаракатнинг ишга тушиши муайян сазъ-ҳаракатлар тизимининг амалга оширилишини англатади. Бу ҳодиса кўп жиҳатдан ҳаракатнинг мақсадига, таъсир ўтказиладиган нарсаларнинг хусусиятларига ва ҳаракатнинг амалга ошиши шарт-шароитларига боғлиқ. Жумладан, а) китобни олиш қаламни олишдан бошқачароқ тарздаги сазъ-ҳаракатни тақозо этади; б) автомобилни ҳайдаш велосипедда учкишга қараганда айрича сазъ-ҳаракат талаб қилади; в) эллик кг штангени кўтаришда бир тоннага қараганда кўпроқ қувват сарфланади; г) картонга катта шаклни ёпиштиришга қараганда кичик шаклни жойлаштириш қийин кечади.

Юқорида келтирилган мисоллар турлича объектларга тааллуқли бўлишига қарамай, уларда ҳаракатнинг мақсади ягонадир. Объектларнинг турлича эканлиги сазъ-ҳаракатларнинг олдига ва мушак фаолиятни тузилишига ҳар хил талабларни, тизимни қўяди. Ушбу воқелик рус олимлари П. К. Анохин, Н. А. Бернштейн, Э. А. Асратянларнинг тадқиқотларида далиллаб берилган. Уларнинг умумий мулоҳазаларига қараганда, мушакларнинг фаолияти сазъ-ҳаракат вазифаси билан эмас, балки мажур сазъ-ҳаракат рўй берадиган шарт-шароитлар билан бошқарилиши мумкин. Мушаклар бу ўринда сазъ-ҳаракатларнинг йўналишини ва тезлигини таъминлаш учун хизмат қилади. ҲАР

тил қаршиликларни (ҳажм, куч, вазн таълими) муайян даражада му-
сайтлади.

Съёй-ҳаракатларнинг амалга оширилиши бетўхтов равишда назо-
рат қилинади, унинг маҳсуласи ҳаракатнинг пировард мақсади билан
ҳиёсланади ва унга айрим тузатишлар киритилади, худди шу тарзда
бошқарув бетиним такрорланаверади, ҳаракатни назорат қилиш жа-
раёни эса сезги аъзолари ёрдами билан вужудга келади. Съёй-ҳара-
катнинг сенсор (сезги аъзолари ёрдамида) назорат қилишнинг исбо-
ти унинг ойнадаги ўз аксига қараб чизишда ўз ифодасини топади.
Маълумки, ойнада қаламнинг эдам қўли ҳаракат йўналиши бўйича
эмас, балки қарама-қарши томонга ҳаракатланаётгандай туюлади.
Инсон кўриш орқали машқланиши туфайли маълумотлардан фойда-
ланиш билан ҳаракатни мувофиқлаштиришни уддалайди.

Съёй-ҳаракатларнинг назорат қилиш жараёни ва уларни бошқар-
иш тескари алоқа принципига биноан рўёбга чиқади. Ушбу ҳодиса-
ни амалга ошириш имконияти қуйидаги омилларга бевосита боғлиқ ҳолда
кечади: а) сезги аъзолари алоқа канали вазифасини бажарган тақдир-
да; б) улар ахборот манбаи сифатида ҳаракат родини ўйнаганда; в)
съёй-ҳаракатларни акс эттирувчи аломатлар бу жараёнда хабар етка-
зувчи сифатида қўлланганида ва бошқалар. Таъкидлаб ўтилган омиллар
орқали амалга ошадиган тескари алоқанинг бундай шаклини (кўри-
нишини) рус тадқиқотчи П. К. Анохин тескари афферентация деб ата-
ган. Афферентация (лотинча afferens келтирувчи деган маъно англа-
тади) ҳамда ташқи кўзғатувчилардан ҳамда ички органлардан, ахбо-
ротни қабул қилувчи ҳиссий аъзолардан марказий нерв системасига
келиб тушувчи нерв импульсларининг доимий оқимини билдиради.
Тўғри алоқа-ахборотларининг ташқаридан кириб боришини англа-
тиб келса, тескари афферентация унинг акс ҳолатини акс эттиради.
Съёй-ҳаракатларнинг ҳаммаси ҳам органларнинг фаолиятини тушун-
тириш учун хизмат қилади ва назорат (бошқарув) жараёни қандай
кечишини таҳлил этиш имкониятига эга.

Нарсага йўналтирилган ҳаракатнинг ишга тушиши муайян бир
тизимга тааллуқли съёй-ҳаракатларнинг натижага (маҳсулага) эриши-
шини таъминлаш билан чекланиб қолмайди. Балки у (ҳаракат), бир-
инчидан, съёй-ҳаракатларнинг маҳсуласига мос равишда, иккинчи-
дан, ҳаракатлар объектнинг хусусиятларига мутаносибликда, учин-
чидан, съёй-ҳаракатларни ҳиссий назорат қилишни амалга оширган
йўсинда уларга беъзи бир тузатишлар киритади. Ушбу жараёни осон-
роқ тушуниш учун унинг негизи: а) ташқи муҳитнинг ҳолати, б) му-
ҳитда ҳаракатларнинг вужудга келиши, в) натижалар (маҳсулалар)

тўғрисида мияга ахборот берувчи ҳиссий мўлжалларни эгаллаш муҳассамлаштиради. Масалан, ҳайдовчи автобусни тўхтатиш тепкисини босиш кучини, унинг ҳаракати тезлиги, шох кўчиғининг ҳолати, автобуснинг яқини ҳаракат қилиши, оғибатлар тавмулиги билан сўзсиз мослаштиради.

Ҳолбуки шундай экан, фаолият таркибига кирувчи саъй ҳаракатлар тизими охири-оқибатда мазкур ҳаракатнинг мақсади билан назорат қилинади, баҳоланади ва тўғрилаб турилади. Мақсад мияда фаолиятнинг бўлғуси маҳсуласининг тимсоли, ўзгарувчан андозаси тарзида вужудга келиши мумкин. Эзгу ниятга айланган бўлғуси андоза билан ҳаракатнинг амалий натижаси қиёсланади, ўз навбатида андоза саъй-ҳаракатни йўналтириб туради. Ана шу ҳолатнинг турлича психофизиологик талқинлари мавжуд бўлиб, улар «бўлғуси ҳаракат моделлари», «саъй-ҳаракат дастури», «мақсаднинг дастури», «мияда ҳаракатнинг ўзи олдиндан ҳосил қиладиган андозалари» сингари тушунчаларда ўз ифодасини топади. Жумладан, уларнинг энг муҳимлари: «ҳаракат акценттори» ва «илгарилаб акс эттириш» (П.К.Анохин), «ҳаракатлантирувчи вазифа» ва «бўлғуси эҳтиёж андозаси» (Н.А.Бернштейн), «зарурий моҳият» ва «келажак андозаси» (Миттельшгедт, У.Эшби) ва бошқалар. Санаб ўтилган тадқиқотчиларнинг талқинлари илмий фараз (тахмин) тарзида берилганлиги тўғрисида улар мияда қандай акс этилиши мумкинлигини мукамал билишга қодир эмасмиз. Лекин уларнинг мияда илгарилаб акс эттириш тўғрисидаги мулоҳазалари, бу борада тасаввурларнинг яратилиши психология фани учун ажибий илмий воқелик бўлиб ҳисобланади.

2.1. Фаолиятнинг ўзига ҳослиги

Фаолият жаҳон психологияси фанининг асосий (фундаментал) тушунчаларидан бири ҳисобланиб, кўпинча психологик категория сифатида олиб қаралади. Шунинг билан бирга ушбу тушунча қаддан эриш кенг маъноли ва кўи аҳамиятли тарзда фойдаланилганлиги тўғрисида унинг моҳияти ёйиқ бўлиб боради, натижада қиймати асл маънунини йўқотади. Худди шу бондан психологияда фаолият учун умумий қабул қилинган дефиниция мавжуд эмас, фойдаланиб келинган эътибор тузилиши, таъриф эса кўп ҳолларда танқидга учрайди. Ҳолбуки шундай экан, семантик таҳлил ўтказиш орқали фаолиятга нисбатан турлича қарашларни умумлаштириш, ўзаро таққослаш зарурийати аниқланган бўлар эди, бу эса ўз навбатида унинг (фаолиятнинг) илмий психологик объектига айлантириши унга алоқдор тушунчалар таркибини мукамаллаштириш имкониятини вужудга келтиради.

Энциклопедия, изоҳли лугат ва лингвистик сўзликлардаги маълумотлар, яъний метадар таълимининг кўралишича, фаолият тушунчаси *физик*, физиология, социология, психология фанлари предметидан келиб чиқиб, узаро қиришиш оқибатида меҳнат, иш, активлик, хулқ сингари тўғ хил тавсифга эга бўлган.

И.М.Сеченов физиологик органлар ва тизимлар фаоллиги ёки иши туғрисида тасаввурга эга бўлган, шу сабабдан унинг асарларида «тафаккурнинг фаол шакли», «тафаккур фаолияти», «мия фаолияти», «мускул фаолияти» сўз бирикмалари кенг кўламда жой эгаллаган. И.П.Павлов томонидан «олий нерв фаолияти», Н.А.Бернштейн эса «физиология фаоллиги» атамасини фан оламига олиб кирган. Лекин Н.А.Бернштейн фаоллик, фаолият, иш, меҳнат тушунчаларини маъносига кўра фарқлаган бўлишига қарамай, у аксарият ҳолларда фаолликни фаолият маъносида қўллаган.

Психофизиологияда фаолият фаолликни физиологик маъноси сифатида талқин қилинган бўлса, иш, меҳнат фаолияти «меҳнат фаоллиги» мазмунида қўлланади. Ижтимоий психологияда «фаолият-фаоллик-иш-меҳнат», «фаолият-хулқ», «меҳнат-хулқ-фаолият» кўринишлари жуфтлиги учраб туради. С.Л.Рубинштейн онг ва фаолият бирлиги принципини илгари суриб ва атрофлича асослаб бериб, фаолият психологиясини яратиш заруриятини тушунтира олди. Унингча, меҳнат психологик эмас, балки «ижтимоий категория», психология эса «меҳнат фаолиятининг психологик жабҳаларини» тадқиқ этади. Психиклиликнинг намоён бўлиши ёки ҳукм суришининг объектив шакли хулқда, фаолиятда ифодланади (акс эттириш ҳаракати маъносида).

А.Н.Леонтьев фаолиятнинг психологик назариясини яратиб, унинг асосий тушунчаси сифатида «предметли фаолият» сўз бирикмасини фанга олиб кирди. Муаллиф томонидан «одамнинг ҳиссий-амалий фаолияти» сўз бирикмаси «ижтимоий инсон» сифатида талқин этилади. Унинг асарларида «фаолият», «хулқ» тушунчалари ҳар хил мазмунда ишлатилади, жумладан, «тескари алоқалар воситасида хулқни бошқариш», «фаолиятнинг ҳалқали тузилиши», «фаолиятни бошқариш», «қўлнинг туюш фаолияти», «перцептив фаолият», «рецептор ва эффе́ктор аппаратларнинг ҳамкорлик фаолияти» кабилар.

Б.Г.Ананьев фаолият психологиясини фаоллик психологияси маъносида тушунади. Унинг фикрича, билиш ва муомала фаолиятнинг бирламчи кўринишидир. Тадқиқотчи «инсон фаолияти», «ташкилий иш», «ташкилотчилик фаолияти», «хулқ жараёнининг алгоритмлари» атамаларидан ҳар хил маънода фойдаланади.

3. Фаолиятни интериоризациялаш ва экстериоризациялаш

Юкоридаги мулоҳазалардан кўриниб турибдики, мияни иттириш ва эйтириш имконини шу ҳақиқат билан таъриф қилиш мумкин: ҳаракатнинг натижаси инсон психикасида қай тарзда инфикс этилиши кучини қизиқтириш уйғотади. Бу ҳодисани иттиришнинг ягона йўли — у ҳам бўлса борлиқнинг муҳим хусусияти ҳисобланмиш қонуниятнинг мавжудлиғидир. Борлиқдаги қарийб (носфера ҳисобга солинмаганда) барча нарсалар, муносабатлар, хусусиятлар, шарт-шароитлар, тузилмалар бир-бири билан доимий боғлиқликка эга бўлиб, муайян қонуният асосида ҳаракатланади, бир ҳолатдан иккинчисига ўтади. Шунинг учун идишдаги сув қайнатилса бугга айланади, ҳарорат пасайса, у музлайди, ҳаво исиганида эса муз эрий бошлайди, баҳор кетидан ёз келади, нарсалар ишқиланса қизийди ва ҳоказо. Худди шу боис объект билан ҳодиса ўртасидаги ўзгариш, барқарор муносабатлар, объектнинг муҳим хусусиятлари ҳодисанинг қонунияти дейилади. Уларда ўзгариш хусусиятлар ва қонуниятларнинг мавжудлиғи ўзгаришларни олдиндан пайқаш, ҳаракатларни мувофиқ йўналтириш имконини вужудга келтиради. Ташқи, яққол фаолият фавқулоддаги даврда ички тимсолий (психик) фаолият тарзида ҳис этилади. Объектларга йўналтирилган яққол ҳаракатлар уларнинг муҳим хусусиятларига мўлжалланган тимсолий жараён билан алмаштирилади. Худди шу сабабдан ташқи, яққол ҳаракатдан, ички, тимсолий ҳаракатга мана шу тарзда ўтиш жараёни интериоризация (ички тарзга айланиш) деб аталади. Интериоризация муаммоси рус олимлари Л.С.Виготский, А.Н.Леонтьев, П.Я.Гальперин ва уларнинг шогирдлари томонидан турли жаҳаларда тадқиқот қилинган. Интериоризация шарофати билан инсон психикаси муайян вақт оралиғида унинг идрок майдонинида йўқ нарсаларнинг тимсоли (образ)дан фойдаланиш қурбига эга бўлди. Шу нарса маълумки, бундай ўзгаришларнинг муҳим қуроли бўлиб сўз, ўзгариш воситаси сифатида нутқий фаолият хизмат қилади. Шунинг учун сўзларни тўғри ишлатишга одатланиш фавқулодда буюмларнинг муҳим хусусиятларини ахборотидан фойдаланишнинг усулларини ўзлаштириш демакдир.

Инсон фаолияти мураккаб ва ўзига ҳос жараён бўлиб, шунчаки эҳтиёжларни қондиришдан иборат эмас, балки кўпинча жамиятнинг мақсади ва талаблари билан белгиланади. Худди шу боисдан қўйилган мақсаднинг аниқлаштирилганлиги ва унга эришиш бўйича иш ҳаракатлари тажрибаси билан боғлиқ эканлиги инсон фаолиятининг ўзига ҳос белгиси бўлишини тасдиқлайди.

Шунинг учун шундай фаолиятининг жисмоний (ташқи) ва психик

(ички) тузилмалари бир-бири билан уйғунлашганлиги кўзга ташланади. Инсон фаолиятининг ташқи жабҳаси унинг атроф-муҳитга таъсир кўрсатишга мувофиқанан шай-ҳаракатлар ички (психик) жиҳатига боғлиқ бўлиб, уларни мотивлаштириди, билишга ундайди ва бошқаради. Шунингдек, ташқи жабҳа ўз наъбатида: а) психик фаолият буюмлар ва жарёнлар хусусиятларини узида намоён қилади; б) уларнинг мақсадга мувофиқ тарзда қайта ўзгартирилишини амалга оширади; в) психик андозалар ўхшашлигини, натижалар ва ҳаракатларнинг кутилмаларига мувофиқлигини кўрсатади; г) уларни узлуксиз равишда йўналтириб ва назорат қилиб туради. Шунга мувофиқ равишда ташқи, яққол фаолиятни ҳам ички (психик) фаолиятнинг экстериоризациялашуви (ташқи тарзга айланиши) деб баҳолаш мақсадга мувофиқ.

4. Фаолиятнинг ўзлаштирилиши ва малакаларни эгаллаш

Психология фанида ҳаракат тушунчаси таҳлил қилинганида у мотор (жисмоний) ҳаракат, сенсор (ҳиссий) ҳаракат ва марказий қисмга ажратилади. Шунга мувофиқ равишда ажратилган таркиблар ҳаракатни амалга ошириш жараёнида бажарадиган ишларни ижро этиш, назорат қилиш ва бошқариш билан шугулланади. Фаолият ҳаракатларининг ижро этиш, назорат қилиш ва бошқаришда қўлланиладиган йўл-йўриқлар унинг усуллари дейилади.

Одатда, ҳаракатлар англанмаган ёки англанмаган тарзда амалга оширилиши кузатилади. Ҳаракатни бажаришда онг борган сари камроқ иштирок этиши тўғрисида ишни амалга ошириш автоматлаша бошлайди, айрим майда-чуйда қисмларга нисбатан эътибор (назорат) камайдди. Шунинг учун инсон фаолиятида мақсадга йўналтирилган саъй-ҳаракатларни ижро этиш ва бошқаришнинг муайян даражада автоматлашуви малака дейилади. Худди шу боисдан ҳаракатларни бошқариш билан саъй-ҳаракатларни бошқариш айнан бир нарса эмас, албатта. Чунки саъй-ҳаракатларнинг юксак даражада автоматлашуви унинг ўз таркибидаги ҳаракатни онгли равишда идора қилиш билан уйғунлашиб кетади. Патологик ҳолатлардан ташқари, барча фаолият турлари онг билан бошқарилиб туради. Ҳаракат таркибларининг автоматлашуви: биринчидан, онгли равишда йўналтирилган объектни алмаштиради. Иккинчидан, ҳаракатнинг умумий мақсадларини, унинг ижро этилиши шарт-шароитларини, натижаларини назорат қилиш, учинчидан, уларни баҳолашни онг унинг тасарруфи доирасига киритади.

Малаканинг тузилиши. Ҳаракатнинг қисман автоматлашуви ту-

файли унинг тузилишида айрим сифат ўзгаришлари юз беради ва улар ҳайвонлардан ташқил топганидир.

Биринчидан, саль-ҳаракатларнинг ижро этилиши усуллари ўзгаради. Бунда бир қатор содда саль-ҳаракатлар ягона жараёнга (таркибга) кирувчи баъзи содда саль-ҳаракатлар ўртасида тўсиқ ва узил-лиш рўй бермаган битта мураккаб саль-ҳаракат ўзaro бир-бирига қўшилиб кетади, ортиқчалари эса бартараф этилади.

Масалан, бола велосипедни учинишга ўрганаётган пайтида бир қанча ортиқча ҳаракатларни амалга оширади: ўзини бир текис тута олмайди, педални бирини босиб, иккинчисини босмайди, ролни қаттиқ тутати, йўлга диққатини тақсимлай олмайди, ўриндиққа ноқулай ўтиради, бировнинг ёрдамига таянади. Малакали велосипед ҳайдовчиси ҳаракатни силлиқ баҳаради, ортиқча уринишларга йўл қўймайди. Ҳаракатларни ўзлаштириш жараёнида: а) саль-ҳаракатлар таркиби; б) саль-ҳаракатлар изчиллиги; в) саль-ҳаракатлар уйғунлиги; г) уларнинг тезлиги режали кечишига шароит юзага келади.

Иккинчидан, ҳаракатни сенсор (ҳиссий) назорат қилиш усуллари ўзгаради. Даставвал, саль-ҳаракатлар амалга ошишини кўриш органи орқали назорат қилиш кинестетик (мушаклар ёрдамида ҳаракат) назорат билан алмашади. Чунончи, чархчи асбобнинг тезлигига эмас, балки кўпроқ пичоқ тигига эътибор қаратади. Саль-ҳаракатларнинг хусусиятини аниқловчи ҳар хил ўлчамларининг нисбатини баҳолаш имконини вужудга келтирадиган сенсор синтезлар (юнонча *synthesis* уюшма демакдир) ҳосил бўлади. Ҳаракат маҳсуллариини назорат қилишга алоҳида аҳамият касб этадиган мўлжалларни фарқлаш ва ажратиш уқувчанлиги инсонда ривожланади.

Учинчидан, ҳаракатни марказдан туриб бошқариш усуллари ўзгариб боради. Ҳаракат усуллариини идрок этишдан диққат холи бўлиб, у унинг назияти ва маҳсулига қаратилгандир. Топшириқ ечимлари, ақлий фаолият жараёнлари тезкорликда, ҳамкорликда баҳарилан бошлайди. Жумладан, учувчи самолёт двигателининг ортиқча куч билан ишлаётганини товушдан фаҳмлайди. Нарсаларни аниқлашга сарфланадиган вақт камая боради. Қўлаанишга мўлжалланган усулларнинг туркум тарзда онг ёрдамида олдидан лайқаш (сезиш, фаҳмлаш, билиш) жараёни антиципация (лотинча *anticipatio* олдидан фаҳмлаш, сезиш маъносини англатади) дейилади.

Шунинг учун ҳаракат усулларидаги маъкур ўзгаришнинг сири ниҳода ва улар қандай психологик механизмига эга, деган саволнинг туғилиши табиийдир. Психологик механизм (таъминлаш) ўз ичига изланиш уринишларини ва танлашни олади. Шахс у ёки бу ҳаракат-

ни бажаришга уриниб кўради, ҳатто ушбу жараёни назорат қилиб ҳам туради. Бу ўз навбатида муваффиқиятли уринишлар (қўлдан тутилганлар), ўзини оқлаган чамалашлар, мўлжаллар инсон томонидан танланади ва аста-секин мустаҳкамланади. Қўлланганда фойда (наф) бермаган ҳаракатлар самара берувчилари билан алмаштирилади. Бу ҳолат муайян давр давомида такрорланади ёки машқ қилинади. Ана шундан келиб чиққан ҳолда муайян ҳаракатларини ўзлаштириш мақсадида уларни онгли равишда назорат қилишга ва ўзгартиришга ҳаракат қилинади. Амалий иш ҳаракатларини такрорламасдан туриб, турли хусусиятли малакаларни шакллантириб бўлмайди.

Малакани шакллантиришда бажарилаётган ҳаракатларнинг нутқ фаолиятида сўз билан ифоделаниши ва ҳаракатнинг тилсолини ҳаёлда мужассамлаштирилиши муҳим аҳамият касб этади. Ана шу йўсинда инсоннинг малакаси англашинилган тарзда автоматлашган хатти-ҳаракат сифатида шаклланади. Малакаларни шакллантириш механизмига, принципига муайян одатий жабҳаларга, усул ва воситалар танлаш хусусиятига алоҳида эътибор қилиш унинг муваффақиятли ҳосил бўлишини таъминлайди. Бунинг учун қуйидагиларга аҳамият бериш мақсадга мувофиқ: а) усулларни танлаш, б) ҳаракатда онг назорат функциясини камайтириш, в) мақсадни ойдинлаштириш, г) шарт-шароитни тасаввур этиш, д) малакани шакллантириш моделини ҳаёлда яратилш ва ҳоказо.

Психология фанида малакани шакллантиришнинг асосий босқичлари схемаси ишлаб чиқилган, бунда асосий эътибор малаканинг хусусиятига, малаканинг мақсадига, ҳаракатни бажариш усулларини қаратилади. Шунингдек, малакаларнинг ўзаро таъсири муаммосига алоҳида аҳамият берилади, чунки инсон малакалар тизимида амал қилган ҳолда янги малакани ўзлаштиради. Олдин эътиланган малака, кейингисини таркиб топишига ёрдамлашади, гоҳо унга халақит бериши ҳам мумкин. Ҳаракатнинг автоматлашуви унинг мақсади, объекти, вазияти ва шарт-шароитлари билан белгиланади. Ҳаракатнинг муваффақияти, самарадорлиги кўп жиҳатдан сенсор назоратга ҳамда унинг янги шароитига кўчишига боғлиқ.

Малакаларнинг нотўғри (тескари) кўчирилиши интерференция ҳодисасини вужудга келтиради. Фаолият кўникма, малака, усул, ҳаракат, савъ-ҳаракат, операция каби таркибий қисмлар туфайли муайян мақсулларга эришади, моддий ва маънавий натижаларни ҳамда биллиларни вужудга келтиради.

Психологик маълумотларнинг кўрсатишича, фаолият шахсларaro муносабатлар тизими тариқасида, ҳамкорлик тарзида намоён

булади. Фаолиятда инсон шахси (унинг хусусиятлари) акс этади ва

лап фаолиятининг принциплари асосланган бўлган шахс қанчалар турли ҳолатларда турмушдаги вазиятларга қаршилик қилиши, ижтимоий тажрибаларини қўлдан келтириши, бундан қандайдир фойдаланиши ва ҳаттоки ўзининг шахсининг шаклланиши уйин, таълим, меҳнат, спорт ва бошқа фаолиятнинг турларида амалга ошади. Фаоллик туфайли фаолиятни амалга ошириш жарёни юзага келади, хулқ-атвор, муомала (коммуникация) воситасида эҳтиёж, исгак, ижтимоий талаблар қондирилади, турли хусусиятли ахборотлар ўзлаштирилиши натижасида шахс таркиб топа бошлайди.

1. **Уйин фаолияти.** Фаолиятнинг оддий шаклларида бири уйин ҳисобланади, лекин у тобора такомиллашиб, содда ҳаракатлардан кейинчалик сюжетли, ролли уйинларга, ҳатто спортгача мураккаблашиб боради, атроф-муҳитни акс эттиришида иштирок эта бошлайди. Инсоннинг борлиқни инъикос этишидаги дастлабки урнини ҳарakat орқали намоён бўлади. Ҳаракатлар боланинг табиатга, уни қуршаб турган кишилик дунёсига нисбатан муносабатини, улар тўғрисидаги илк таассуротлар, содда тасаввурлар, билимларни ўзлаштиришни англатиб келади. Кейинчалик оддий ҳаракатлар муайян маъно касб этиб, сюжетли ва ролли уйинларга айланади. Уйинлар миллий (этник) ва умумбашарий туркумлардан таркиб топган бўлиб, ижтимоий ҳаётнинг барча жабҳаларини ўзида акс эттиради. Уйинлар такомиллашиб бориб спорт турларига, спорт фаолиятига ўсиб ўтади, жумладан, шахмат, дамино, футбол, шашка ва хоказо. Спорт уйин фаолияти сифатида барча ёшдаги инсонларга хос бўлиб ҳисобланади.

Уйин фаолиятида бола ижтимоий воқеликни тақдид, роль орқали ижро этишга ҳаракат қилади ва шу йўсинда атроф-муҳит тўғрисидаги, ижтимоий турмушдаги шахсларга муносабатларни ўзлаштира боради. Ижтимоий турмушдаги у ёки бу ҳодисани роль орқали ижро қилади. Сўз билан ҳаракатнинг бирикуви натижасида уйин фаолият тусини олади ва муайян маъно, ахборот бериш, узатиш имкониятига эга бўлади. Дастлабки уйин айнан қатталар хатти-ҳаракатини такрорлаш, уларга тақдид қилиш билан тавсифланади. Сюжетли уйинлар борлиқнинг гоҳ англаingan, гоҳ англамаган тарзда у ёки бу томонларини эгаллашга хизмат қилади.

Уйин даставвал бола учун вақт ўтказиш, уни машғул қилиш функциясини бажарса, кейинчалик ижтимоий-тарихий тараққиёт намуналарини ифодалаш варажасига ўсиб ўтади. Роллар, маъноли ҳаракатлар, ибратли имо-ишоралар, тушунчалар бола шахсини шакллантиради.

Фаолиятнинг шакли фаолият болини бажаришида муҳим роль ўйнайди. Ушбу шаклнинг тус касб этиши ҳам мумкин.

Болалар ўйинларининг тарихини даъво қилиш рус олим Е.А.Покровский томонидан 1887 йилда амалга оширилган. Унинг фикрига кўра, «уйин» тўғрисидаги тушунчалар ўзига хосликни ва тафовутни у ёки бу халққа мансубликни билдиради.

Орадан ярим аср вақт ўтгандан кейин, 1933 йилда «уйин» тушунчасининг этимологик таҳлилини амалга оширган ва унинг ўзига хос аломатларини таснифлашга ҳаракат қилган голланд олими Ф.Бойтендайк ҳисобланади. Бойтендайк уйиннинг аломатлари қаторига қуйидагиларни киритади: «у ёққа ва бу ёққа» ҳаракат, ихтиёрсизлик ва эркинлик, қувонч ва эрмаклик. Бундай аломатлардан қаноатланмаган муаллиф, унинг феноменини болалар фаолиятини кузатиш орқали аниқлаш мумкин, чунки уйиннинг киймати ва аҳамияти уларнинг ўзлари томонидан оқилона баҳолаш, деган хулосага келади.

Уйинни вужудга келиш тарихига илмий ёндашиш немис психологи В.Вундтга 1887 йилда насиб этди. Унинг мулоҳазаларига кўра, уйиннинг манбаи ҳузур қилиш, роҳатланишдан иборатдир. В.Вундт билдирган фикрлар ёниқ хусусиятга эга бўлиб, уйиннинг у ёки бу жиҳатларини ёритишга хизмат қилади. Унинг фикрича, уйин — бу болаларнинг меҳнатиدير. Ҳеч бир уйин йўқки, у жиддий меҳнатнинг у ёки бу шаклики прототиби бўлмасин, ҳамиша унинг вақтлаги ва фазодаги ҳақиқий ҳолатини ўзида акс эттирмасин. Яшаш зарурати инсонни меҳнат қилишга мажбур қилади. Меҳнат орқали инсон ўз куч-қудратини баҳолашга ўргана боради, ҳузур қилиш ва роҳатланишининг манбаи эканлигига иқроқ бўлади. Унингча, уйин меҳнатнинг фойдали жиҳатини йўқотиб боради. Шунингдек, меҳнат жараёнидаги энг ёқимлилиқ, унинг натижаси мақсадга айланади. В.Вундт меҳнат предметини ҳаракат усулларида алоҳида ҳукм суришига ишора қилади. Бу билан у психология тарихида устунлик қилиб келаётган «уйин инсоннинг биологик жабҳаси» деган гояга қўшимча тариҳасида унга ижтимоий-тарихий жиҳатни киритади. В.Вундтнинг ушбу гояси психология фани учун алоҳида аҳамият касб этади ва уйиннинг тадқиқотига кенг имкониятлар очади.

Жаҳон психологияси фанида уйин назариясига йирик улуш қўшган олимлардан бири К.Гроос ҳисобланади. Йигирманчи асрларнинг бошлари уйин назарияси учун энг қулай ва сермахсул давр бўлган. У ўз замондошлари Д.А.Колоцца ва Г.Спенсерларнинг фикр ва мулоҳазаларига асосланган ҳолда уйин назариясини яратди. К.Гроос

Ўз ғоясини умумлаштириб, уни «машқлантириш назарияси» ёки ўз-ўзини тарбиялаш деб атайли ва уни қўбиллашга ҳаракат қилади.

1. Ҳар қайси тирик мавжудот ирсий берилувчанлик, майл хусусиятига эга бўлиб, унинг ҳулқ-атворида мақсадга мувофиқликни кўриб эტიрилади. Юксак даражадаги жониворларнинг туғилишидан берилган ҳислатлари қаторига фаолиятга импульсив интилишни киритиш мумкин, қайсики у жисмоний ўсиш даврида яққол намоён бўлади.

2. Юксак даражадаги мавжудодда, хусусан, инсонда ирсий жавоб ҳаракатлари мураккаб ҳаётий муаммоларни бажаришга старли эмас-дир.

3. Ҳар қайси юксак тараққий этган мавжудод ҳаётида болалик даври мавжуд бўлиб, у ўсиш ва ривожланиш хусусиятига эга. Лекин мустақил ҳаёт ва фаолиятни таъминлай олмайди. Чунки унга бундай имкониятни ота-онанинг парвариши яратади ва у тугма майл ва мойилликларга асосланади.

4. Болалик даври ҳаёт учун энг зарур шарт-шароитларга ва уларга мослашувни эгаллаш мақсадига табиий равишда йўналган бўлади. Бироқ ирсий жавоб ҳаракатларга бевосита асосланмайди. Инсон зотига узундан-узун болалик даври берилади. Қанчалик фаолият мукамал бўлса, унга шунчалик кўпроқ тайёргарлик жоиз.

5. Болалик хусусиятига биноан ҳаётга кўникиш йўллари турлитумандир. Кўникиш ёки мослашиш йўлининг энг табиийси ва шунинг билан энг зарури шундан иборатки, бунда фаолиятга нисбатан импульсив эҳтиёжнинг мавжудлиги ирсий реакциялар ўз-ўзича намоён бўлишига замин ҳозирлайди. Бундай шароит ирсий ҳаракатларга асосланган ҳолда янги малакаларни эгаллашни вужудга келтиради. Аввало янги одатий ҳаракатлар яралади.

6. Кўникиш ёки мослашиш йўллари инсонни тақлид қилишда ўз ифодасини топувчи наслий интилиш, майл орқали амалга оширилади. Бу нарса кекса авлоднинг қобилиятлари ва одатлари билан узвий боғлиқ равишда кечади.

7. Шахсий ички қўзғалиш хусусиятига кўра, ривожланувчи индивидум ҳеч қандай мақсаднинг ташқи кўринишисиз ўз майли ҳақда интилишини намоён қилади, мустаҳкамлайди ва ўстиради. Бу ўйиннинг дастлабки нишаналаридан далолат беради.

К. Бюлер К. Гросснинг огоҳлик назариясини тан олиб, ўйин филогенезга тааллуқли эканлигини таъкидлаб, унинг дрессура босқичи учун огоҳлик эканлигини ўқтиради. У ўйиннинг моҳияти ва томонларини очишда ўзининг гедоналогик (хузур қилиш) реакциянинг бирламчи-

диги назариясига асосланади. К. Бюлер 3.Фрейднинг раҳатланишга эришишдан иборат эҳсосий эҳтиёф тасола ва эҳтиёф фаолияти ва унинг эришиш асосини таъриф қилган. Эҳтиёфнинг уқибиди.

Ҳайвон назариясига Фрейднинг эҳтисоб қилгани: қўшган эҳтиёфлардан бири — бу Бойтендайқдир. У К.Грооснинг огоҳлик назариясига икки хил назмунда эътироз билдиради.

1. Ҳайвон билмаган ҳайвонлар инстинкт даражасига кўра эиф дейишга ҳеч қандай далил йўқ. Чунки инстинктив фаолиятда машқланишнинг роли етарли юксак эмас. Шунинг учун фаолиятнинг инстинктив шакллари машқланишга боғлиқ бўлмасдан, балки улардан ташқари муҳитда тақомиллашади.

2. Машқланиш Ҳайвоннинг моҳиятида ётмайди, лекин унинг тайёргарлик машқлари мавжуд бўлиб, улар Ҳайвон дейилмайди.

Ф.Бойтендайқ Ҳайвон предметининг танишлиги ёки нотанишлиги ўртасидаги муносабатини унинг образлилиги деб атади. Образнинг аффектив ва гностика муносабати (нотаниш ёки ҳаётий) фантазияни келтириб чиқаради. Бинобарин, антропоморфизм сарҳати сифатида фантазиялашган образлар, тасаввурлар вужудга келади.

Ҳайвон назариясига оид илмий қарашлар Э.Кляперед, Дж.Колларите, Х.Шлосберг, Дж.Брунер каби ҳорижий психологлар асарларида ўз ифодасини топган.

Собиқ шуро психологиясида Ҳайвон фаолияти назариясини ишлаб чиққан тадқиқотчилардан бири Е.А.Аркин бўлиб ҳисобланади. Унинг фикрича, болалар Ҳайвон ва Ҳайвончоги Ҳайвон назариясига негиз бўлиб хизмат қилиши мумкин. Ҳайвончоқлар тарихига асосланиб, уларни қуйидаги турларга ажратади:

1. Овозли Ҳайвончоқлар — тартарак, визиллагич, қунғироқлар, шақиядоқлар ва бошқалар;

2. Ҳаракатланувчи Ҳайвончоқлар — бизбизак, копток, варрак, бильбок кабилар;

3. Курол (яроғ, аслаҳа) Ҳайвончоқлари — камалак (ёй), ўқ, бумеранг сингари;

4. Образли Ҳайвончоқлар — ҳайвонлар, жониворларнинг тасвири ва қўғирчоқлар;

5. Арқон Ҳайвонлари — шакллар ясаш, сакраш ва ҳоказолар.

Ҳайвонларнинг сюжети хилма-хиллигига қарамай, уларни маҳус гуруҳларга бириктириш имконияти мавжуддир. Масалан, психодот Е.А.Аркин Ҳайвонларнинг қуйидаги таснифини тақлиф қилади:

1. Ишлаб чиқаришга (техникага) : сановат, қишлоқ ҳўжалиги, қурилиш, касб-ҳунарга оид Ҳайвонлар;

2. Маиший ва ижтимоий сийёсатга: боғча, мактаб, кундалик турмушга оид ўйинлар;

4. Драмалаштирилган ўйинлар.

Д.Б.Эльконин мактабгача ёшдаги болаларга хос ролли ўйинларнинг сюжетиغا кўра ўқув гуруҳга ажратишни тавсия қилади:

1. Маиший мавзу сюжетиغا оид ўйинлар.

2. Ишлаб чиқариш сюжетиغا тааллуқли ўйинлар.

3. Ижтимоий-сийёсий сюжетли ўйинлар.

Д.Б.Эльконин ҳарakatли ўйиннинг қондалари мазмуни ўзаро боғлиқлигидан келиб чиқиб, уларни беш гуруҳга ажратади:

1. Ҳаракатга тақлид қилиш: тақлидий-процессуал ўйинлар.

2. Муайян сюжетли драмалаштирилган ўйинлар.

3. Сюжетли ўйинлар.

4. Сюжетсиз ўйинлар.

5. Аниқ мақсадга қаратилган машқлардан иборат спорт ўйинлари. Бошқа халқлардан, миллатлардан ўзбек миллий ўйинларининг ва ўйин фаолиятини уюштиришнинг ўзига хос хусусиятлари қуйидагилардан иборат:

1. Ўйинда ёки ўйин фаолиятида ўзбек халқининг (худудий хусусиятидан қатъи назар) яшаш тарзи, интилиши, хоҳиши, истаги, эътиқоти, унинг маъсумийлиги, касб-корга тааллуқли жиҳатлари, ҳолатлари акс эттирилган бўлади. Эмоция, ҳиссиёт, характер, миллий кифо, таъб, билиш ҳаракатлари, хулқ-атвор, уларни намоён бўлиш тизими (суръати), давомийлиги, кечиши миллий хусусиятга эгадир. Нафақат миллий ўйинлар, балки халқнинг (миллатнинг, эланинг) рақслари; уларнинг сюжети, тизими, осойишгалиги; унинг қушиқлари частотаси, тембри, амплитудаси, бадий ижодиёти хусусиятлари умумий миллий калорити билан уйғунлашгандир.

2. Миллий характерли ва спорт ўйинларининг моҳияти, мазмуни маъно ифодаланиши, манбаи, исми, уларнинг инъикоси, уларда акс эттирилувчи ҳечинишлари, сюжетда ўз аксини топган шахслараро муносабат, муомала, характерологик ва шахс хусусиятларидан келиб чиқади.

3. Ижтимоий ва ижтимоий-психологик омил (сабаб, фактор)лардан ташқари миллий ўйин фаолияти табиий, географик қонуниятларга (иклим, ёнгиғарчилик, жойлашиш сатҳи, қулай ва ноқулайлиги, шамол, оғатлар эҳтимоллиги), хоссалар, уларга нисбатан хайрихоҳлик, қатъий ёки беэв кураш ёки сажда, ёлворини

илтижо қилиш миллий идрок, тасаввур, иродавий кучга асосланади.

4. Ижтимоий тажриба ва уни эгаллаш имконияти таълимнинг миллийлик, умумийлик, хусусийлик, алоқидалик, яқинқўллик, гуруҳийлик, жамоавийлик, табиатга ва жамиятга муносабатни акс эттириш тарзида унинг вужудга келиши мумкин.

5. Табиат муъжизалари, илоҳий кучларга эътиқод, ақл-заковатдан ҳайратланишни ифодаловчи сюжет ва мазмундан иборат бўлган миллий ўйинлар.

6. Касбни тасвирловчи, унга барол тиловчи, уни такомиллаштиришга олиб боровчи имконият, интилишни ҳаракат ва ҳис-туйғу ёрдамида намоён этувчи, қадрият, маънавият, руҳиятга асосланувчи миллий ўйинлар.

7. Миллатлараро таъсир натижасида яралувчи, лекин миллийликнинг у ёки бу қирраларили сақлаб қолувчи байналмилал хусусиятли ўйинлар.

8. Ижтимоий гармония таъсири, ижтимоий онг ривож, маданият, фан ва техника маҳсуласи сифатида тугилувчи янги тонфага хос миллий ўйинлар.

9. Миллий ўйинлар ҳудудий кўринишлари, такомиллашиш имконияти, ёш даврлари хусусияти, жинсий тафовути, маъсумийлиги, маъсумбоғлиги, расм-русумга йўналтирилганлиги билан ажралиб туради.

10. Миллий ўйинлар муайян сюжет, мазмун, қоида, муддатга асосланади. Улар унутилиш, янгиланиш, такомиллашиш хусусиятига эга бўлиб, ҳунакма, малака ва одатларни машқлантиришни тақозо қилади. Бу нарса ижтимоий тажрибани авлодлар томонидан ўзлаштириш тарихида юзага келиб турди. Оқибат натижада мангулик хусусиятини касб этади, шахсни у ёки бу йўсинда камол топишига ўз таъсирини ўтказувчи ўйинлар тугилади.

Жаҳон психологияси фанида ўйинлар юзасидан мулоҳаза юритилганда аксарият ҳолларда уларни оилавий турмушга, деҳқончиликка, қурилишга, саноат соҳасига, сиссатга, ҳарбийга, касбга тааллуқли эканлигини қараб гуруҳларга ажратилади. Энг қадимий миллий ўйинлар қаторига ҳаракатли ва спорт ўйинлари киритилади ҳамда халқнинг кенг тарқалган, сеvimли ўйинлари бўлиб ҳисобланади. Улар ўзининг кенг сюжетли, мазмуни, роли билан бир-бирларидан кескин тафовутланиб туради. Баъзи ҳолларда ҳаракатли ўйинлар бир даврнинг ўзида ҳам спорт ўйинлари бўлиб ҳисобланади. Ёинки спорт ўйинлари ҳаракатли ўйинлар қаторига киритилиши мумкин.

2. Таълим. Таълим ҳам жараён, ҳам фаолият сифатида инсоннинг

ҳаётида муҳим роль ўйнайди ва мудريان давр учун етакчи фаолият сифатида гавдаланиши мумкин. Таълим бошқача сўз билан айтганда

лик фаолияти ҳисобланади. Аксарият ҳолларда ўқитувчи ахборот ула-
тувчи (коммуникатор), ўқувчи эса уни қабул қилувчи объект сифати-
да таълим этилади, лекин иккиекс тома ҳаракат туфайли маълумот ин-
сонга англашинилади. Ўзаро таъсир, ўзаро англашув, тушунув, ўзаро
субъектларнинг бир-бирига зарурийлиги, тақозоччилиги ҳамкорлик-
нинг муваффақияти кафолати саналади. Таълим ўқув фаолияти, ақлий
фаолият, билиш фаолияти турткиси вазифасини ўтайди, чунки ҳар
қайси фаолиятнинг шакли ақлий меҳнат туфайли амалга ошади. Таъ-
лимнинг бошқа фаолият турларидан фарқи унинг маҳсулининг ўзига
хослиги, барча босқичларига онгли ёндашувда ва муносабатда бўлиш-
дир. Таълим ўқув фаолияти ёки жараён сифатида мустақил илганиш-
ни, ижодий муносабатни, турли вазият (аудитория ва ундан ташқари-
да)ни, ҳар хил босқични (бошланғич, ўрта, махсус, олий таълим) ўзнда
муҳасамлаштиради. Мустақил билим олиш ва мутолаа қилиш ҳам
ўқув фаолиятининг муайян кўринишлари бўлиб, шахсий, илмий, ижо-
дий илганишнинг маҳсули ҳисобланади.

Таълим-тарбия билан уйғунлашган тарзда намоён бўлади, субъектга
объектив таъсир ўтказиш туфайли билимлар эгалланади, муайян шах-
сий фазилатлар таркиб топади. Таълимнинг моҳиятига (матнда гўя,
таассурот, мазмуни, сюжет, тинсол орқали) тарбиявий таъсир ўтказиш
дастурий асосда, иерархик (юнонча *hierarchia* — илчиллик) тарзда синг-
дирилади. Таълим муайян гуруҳ ва жамоани шакллантиради, шахсла-
раро муносабат маромлари билан таништиради, шахсий фазилатлар-
нинг таркиб топишига, субъектнинг ижтимоийлашувига сезиларли
таъсир ўтказди.

Таълимнинг яна бир муҳим функцияси шуки, у турли ёшдаги одам-
ларни касб танлашга йўналтиради, касбий тайёргарликни амалга
оширишга, мутахассис сифатида шаклланишга муҳим таъсир ўтказа-
ди. Таълим ижтимоий жиҳатдан шаксларни шакллантириш, ихтисос
кўникмалари билан қуроллантириш, у ёки бу соҳада мутахассис бўлиб
фаолият кўрсатишга хизмат қилади. Мустақил фикрлаш, психологик
имкониятларни рўёбга чиқариш, баркамолликни эгаллаш борасида
ижтимоий ҳаётнинг турли жабҳаларнда таълим етакчи фаолият тари-
қсида муҳим роль ўйнайди.

Таълим талабага муайян кўламда ва даражада билим, кўникма ва
малака беришга, шунингдек, шахснинг ақлий фаолиятини ривож-
лантиришга қаратилган мураккаб жараён ҳисобланади. У икки то-

монлама хусусиятга эга бўлиб, ўқитувчи (таълим беради) ва талаба

қилинишига, шу билан бир вақтда шунинг билан педагогик салоҳияти, касбий ўқувчи, аниқ инсон бошчилигида фан восилари эгаллабди. Таълимнинг муваффақияти, биринчидан, ўқитувчи билан талабалар жамоасининг ҳамкорликдаги фаолиятининг фаол тарзда ўтишига, иккинчидан, нималардан сабоқ беришга, ким томонидан ташкил қилинишига, уни қандай методлар билан амалга оширишга ва кимларни ўқитишга кўп жиҳатдан боғлиқдир. Бинобарин, ўқитувчи билан талабаларнинг ҳамкорликдаги фаолиятининг уйғунлик, ижодий қилиниши, фаоллик ҳасб этиши муваффақият гаровидир.

Ҳозирги даврда фзи ва техниканинг ривожини, ахборот ва билим қўламининг кенгайиши, олий мактаб талабалари олдида мустақил билим олиш вазифасини юкламоқда. Мазкур масъулият педагогларга ҳам бевосита алоқадор бўлиб, фақат талабаларга билим бериш, кўникма ва малакаларни шакллантириш билан қаноатланмасдан, балки фаол ва мустақил равишда уларни эгаллашга ўргатишни тақозо этади. Ана шу тариқа таълим тушунчасидан ўқиш (ўрганиш) атамаси ажралиб чиққан. Ўқиш ёки ўрганиш талаба фаолияти бўлиб, билим, кўникма, малака ва одатлар шаклида инфодаланиб, инсониятнинг ижтимоий-тарихий тажрибаларини ўзлаштириш ҳамда улардан амалий эҳтиёкни қондириш учун фойдаланиш аниқлашади.

Халқ таълими тизимида ўқиш ўқитувчи раҳбарлигидаги ўқитиш жараёнининг бир томонини тавсифлайди, холос. Ўқишдаги муваффақиятни таъминловчи асосий омил — бу талабанинг мустақиллигидир. Мустақиллик таълимнинг объектив ўқув материали, ўқитиш суръати, методи, дарсликлар ва субъектив мотив, қизиқиш, майл, установка, қараш ва бошқа сабабларига таъсир қилади. Бу ўринда таъсир ўтказиш, таъсирланиш, ўзини ўзи қўлга олиш, ўзига ўзи буйруқ бериш ҳолатлари муҳим роль ўйнайди.

Педагогик психологияда таълим ўқитиш, ўқиш, ўрганиш билан бир қаторда ўзлаштириш тушунчасини ҳам қўлланилади. Таълим аналитида ўқиш ва ўқитиш олдида қўйиладиган асосий вазифа — бу билимларни, кўникма ва малакаларни ўзлаштиришдан иборатдир. Ўзлаштириш жараёни билиш фаолиятининг ажралмас қисми бўлиб, педагогик-психологик таъсирлар талабалар онгида қай йўсинда таъсир образлари, фикр ва мулоҳазалар бўлаётганлиги, уларнинг амалий фаолиятида қандай шаклда акс этаётганлиги, психик ўсишга, илмий дунёқараш ва эътиқодларни эгаллашга ёрдам бераётганлигини акс эттирувчи мураккаб жараён ҳисобланади.

Билимларни ўзлаштиришнинг самарадорлиги ўрганилаётган материалнинг мазмунига, муайян тизимда узатилаётганига, педагог маҳоратига, унинг шахсий хусусиятига, ўқитиш методикасига, талабаларнинг индивидуал-типологик хусусиятларига ва қизиқишига бевосита боғлиқдир.

Ўқув материалларни ўзлаштиришда идрок жараёни алоҳида админит касб этади. Генетик нуқтан назардан ушбу масалага ёндашсак, мавҳум тушунчаларга нисбатан аниқ материаллар осонроқ идрок қилинади. Даставвал билиш жараёни атроф-муҳитни амалий жаҳатдан инсон томонидан ўрганиш тарихида намоён бўлганлиги туфайли ўз қадриятини сақлаб келмоқда.

Таълим жараёнида аниқ тасаввурлилик, тасвирий кўргазмалилик, «жонли мушоҳада»лик материалларининг ўрни ниҳоятда муҳимдир. Ўзлаштирилаётган ўқув материалларининг маълум қисми ҳиссий аъзоларимиз томонидан акс эттирилади. Талабалар билимларни эгаллаш пайтида аниқ нарсалар, объектлар, ҳодисалар, жисмларни ёки уларнинг рамзий тасвирларини кузатиш натижасида аниқ тасаввур образларини яратадилар.

Психологик нуқтан назардан кўргазмалилик табиий-предметли, тасвирий ва жонли нутқли ёки «жонли мушоҳада»лик турларига ажратилади.

Ўқитишда янги мавзу аудиторияда тажриба ўтказиш ёки баъзи объектларга саёҳат уюштириш билан боғлиқ равишда олиб борилади. Мазкур ҳолат материални таълим томонидан пухта ўзлаштириш учун кенг имконият яратади. Тажриба майдонларида, жонли ёурчақларда ўтказиладиган машгулотлар ана шулар қаторига киради. Тасвирий кўргазмалилик расмлар, муляжлар, диапозитивлар, кинокартиналар, чизмалар, чизгилар, жадваллар, диаграммалар, картиналар ва символли белгилар ёрдамида намоён қилинади. Жонли нутқ кўргазмалилигида ўқитувчи талабаларда аниқ образларни, тасаввурларни уйғотадиган ёрқин, қанотли иборалардан («гараққиёт дунёни ларзага келтирди», «камбағаллик кишини қалбини букади») унумли фойдаланади.

Бироқ ҳиссий идрок қилишдан меъёридан ортиқча фойдаланиш талаба ақлий тараққийини сустляшишга олиб келиши, мавҳум тафаккурга салбий таъсир ўтказиши мумкин. Бунинг натижасида мустақил фикрлов, мулоҳаза юритиш, мунозарага киришиш ривождан орқада қолади. Бундан келиб чиққан ҳолда талабаларнинг кузатувчанлигини такомиллаштириш, тараққий эттириш мақсадга мувофиқдир.

Кузатувчанликни талабаларда шакллантириш учун ўқитувчи уларнинг шай муайян мақсад қўйишни, яхлит нарсадан бўлак ва қисмларни ажратишни, объектларни ўзаро таққослашни, уларнинг муҳим ва номўҳим белгиларни ажратишнинг ўргатади. Кузатиш ёрдамида ўртинилган нарса ва ҳодисалар талабалар томонидан расмлар, чизмалар, осдалликлар, мулоҳазалар тарзида қанда қилиб борилади. Фол мақсадга пўналтирилган, узлуксиз кузатиш замирида уларда кузатувчанлик хусусияти таркиб топади.

Билимларни ўзлаштиришнинг муҳим томонларидан бири — бу ўқув материални тушунишдан иборат бўлиб, уларнинг ўзаро боғлиқлиги, фанларро олоқаси, муайян соҳаларга ва тизимларга таълиқлигинини англаш босқичига кўтарилади. Талаба ўрганилаётган материалларни ўтилган мавзулар билан мураккаб ички боғланишга эга эканлигини, қонуний таърифини, сабаб-оқибат муносабатларини келиб чиқишини тушунтириш имкониятига эга бўлмоғи зарур. Бу нарсаларни оддий идрок қилиш ёки кузатиш орқали англаб бўлмайди, шунинг учун фикрлаш, мулоҳаза юритиш, ижодий изланиш, яъни тафаккур қудрати билан аниқланади.

Ўқув материалларини ўзлаштириш учун талабалар матндаги ҳар бир тушунчаларни англаб етмоғи зарур. Масалан: «китоб» — умумий тушунча, яъни бунда бир жиҳадан бўлган кўп нарса ва ҳодисалар гавдаланади; «Самарқанд» — яқка тушунча, чунки яқка ном ҳақида маълумот беради; «дарахт» — аниқ тушунча, бу ерда алоҳида олинган бир бутун нарсага алоқадорлик акс эттирилмоқда; «сиёсат» — мавҳум тушунча. Ҳатто талаба «гулзор» сўзини тушунчаларга гааллуқли эканлигини исботлаб, далиллаб бермоғи шарт. Бундан ташқари, улар ўтилганма тушунчалар яқка «Республика Педагогик адабиётлари кутубхонаси» ҳамда умумий «хулқ», «синф», «ёшлар» турларига ажратилишини тушунтириб беришлари лозим.

Билимларни англаш ва уларни мустақил ўзлаштириш жараёнида фикр юритиш жараёнларидан унумли фойдаланмоқлари даркор. Масалан: матнни анализ ва синтез қилиш, таққослаш, классификациялаш, умумлаштириш, тизимлаштириш ва ҳоказо. Анализ нарса ва ҳодисаларни фикран таркибий қисмларга ажратишдан иборат бўлиб, унда бутуннинг бўлакларга нисбатан муносабати аниқланади. Синтез эса, аксинча, фикр объекти бўлган нарса ва ҳодисаларнинг таркибий қисмларини фикран бир бутун қилиб қўшишдир.

Ўрганилаётган нарса ва ҳодисалардан уларнинг муҳим белгиларини, сифат ёки хусусиятларини фикран ажратиб олиб, ана шу белги, сифат ёки хусусиятларини мустақил фикр объектига айлантириш,

мавҳумлаштириши айни муддаодир. Шунингдек, улар ўзлаштирилган нарса ва ҳодисаларнинг муҳим ва ўқшаш белгиларига кўра бир турлиги ўзлаштирилишини улдасидан чиқмоқлари долیم. Бундан ташқари, талаба ўқув материалларида учрайдиган нарса ва ҳодисаларнинг, ҳосса, белги, оломатларни топиш ва шу умумийлик асосида уларни фикрларини бирилаштириш, яъни умумлаштириш зарур.

Талаба ўзлаштирилган билимлари юзасидан мустақил равишда ҳукм чиқариш имкониятига эришмоқлари керак. Нарса ва ҳодисаларнинг белги ва хусусиятлари ҳақида тасдиқлаб ёки инкор қилиб айтилган фикр ҳукм дейилади. Таълимда, одатда, ҳукмларнинг яққа, умумий, эҳтимоллик каби турлари кўп қўлланилади. Масалан: «Алишер Навоий — ўзбек адабий тилининг асосчиси» (яққа ҳукм). «Ўзбекистон фуқаролари меҳнат қилиш, билим олиш ҳуқуқларига эгадилар» (умумий ҳукм), «Эҳтимол, кўш тизимидаги сайёраларнинг кўплаб йўлдошлари бордир» (эҳтимоллик ҳукм) ва бошқалар. Шунингдек, улар ўқиш жараёнида тез-тез «Мавзуларни ўз вақтида такрорлаш — пухта эслаб қолишнинг гарови», «Машаққат билан тўпланган илм зое кетмайди», «Гоҳ ҳаво очилиб кетади, гоҳ унинг юзини булут қоплайди», деган ҳукмлардан жуда ўринли фойдалана бошлайдилар. Бу ҳолат ўқишга оғли муносабатнинг тимсоли бўлиб ҳисобланади.

Хулоса чиқариш шундай тафаккур шаклидирки, бу шакл воситаси билан талаба икки ва ундан ортиқ ҳукмлардан янги ҳукм ҳосил қиладди. Хулоса чиқариш: индуктив, дедуктив ва аналогия турларига бўлинади. Индуктив хулоса чиқаришда фикрнинг йўналиши хусусийдан умумий томон боради. Масалан: «Биринчи босқич талабалари шанбаликда фаол иштирок этдилар», «Шанбаликда иккинчи босқич талабалари ҳам қатнашдилар», «Шанбаликда магистрлар ҳам четда турмадилар».

Талаба юқоридаги ҳукмлардан янги умумий ҳукм чиқаради: Университетимизнинг ҳамма талабалари шанбаликда фаол иштирок қиладилар.

Дедуктив хулоса чиқаришда фикрнинг йўналиши умумийдан хусусий томон боради. Масалан: «Мамлакатимиз аҳолиси ер куррасида тинчлик учун курашмоқдалар», «Университетимиз жамоаси ҳам тинчлик ишига қўл қўйганлар», «Факультетимиз талабалари ҳам тинчлик тарафдоридилар».

Аналогия йўли билан хулоса чиқаришда фикрнинг йўналиши хусусийдан хусусий томонга қаратилади. Масалан: «Ҳаво ўзгариб, озойи бузилмоқда», «Ўтган йили ҳам шундай ҳаводан кейин совуқ шамол эсиб, қор ёққан эди», «Об-ҳаво худди шундай ўзгариб туриб».

ди, албатта яна қор ёғса керак». Худди шу аналогик йўл билан талаба билан бирга ҳақиқатдан ҳам қўллашнинг имконияти мумкин. Мустақил тулоса чиқариш ўзлаштирилган материалларни тушунишдан далолат беради.

Шунингдек, талабалар олдида муаммолар вазиятлар вужудга келтирилганда, уларнинг ечимини мустақил равишда топишлари керак. Айтилик, мана бундай вазият майдонга келди деб: «Мустақил билим олиш учун талабада қандай имкониятлар бўлиши керак?» Мазкур муаммо ечимини топиш учун, биринчи навбатда, унинг моҳиятини англаш, ечиш йўллари ва воситаларини топиш, йўл ва воситаларни татбиқ қилиш, ечимни текшириш каби мураккаб фаолиятни амалга ошириш зарур. Ана шундан сўнг талабада материалларни ўзлаштиришга оғли ёндашиш вужудга келади.

Шунинг билан бирга улар нарса ва ҳодисаларнинг моҳиятини ақс эттирувчи тушунчаларга таяниб фикр юритишдан (маъхум тафаккурдан), назарий мулоҳаза билдиришдан (назарий тафаккурдан) фойдаланишлари керак. Чунки, тушунчаларни англаш фикр юритишнинг турли кўринишларидан мустақил равишда қўллашни тақозо этади.

Таълим жараёнида англашилган билимлар, эгалланган кўникма ва малакалар талаба хотирасида сақланади. Ҳуқув материални эсда олиб қолиш, эсда сақлаш, эсга тушириш учун хотиранинг бир неча хил воситаларидан фойдаланилади. Дастлаб билимлар, ахборотлар талаба оғига ассоциатив йўл билан кириб боради. Жумладан, ўрганилаётган нарса ва ҳодисаларнинг ўзаро ўхшашлиги, ёндашлиги, қарама-қаршилиги мавжуд бўлганлиги сабабли улар енгилроқ ўзлаштирилади. Баъзан қонун ва қоидалар маъносига тушунмай, механик равишда ёд олинади. Лекин ундай материаллар эсда пухта сақланмайди. Ана шунинг учун ҳуқув материаллари моҳиятини имкони борича мантикий йўл билан эсда олиб қолиш юксак самаралар беради. Айниқса, эсда олиб қолишнинг омилкор усуллари билан фойдаланиш ўзлаштириш сифатини оширади. Чунинчи, маъносига кўра матндаги сўзларни фикран гуруҳлаш, матндаги таянч нуқталарини топиш, матн бўйича режа тузиш, утилган мавзуларни идрок қилган ҳолда янги мавзунини такрорлаш яхши натижалар беради.

Ўқитувчи талабаларда эсда олиб қолиш установакаларини ҳосил қилишда қайси материални узоқ муддат сақлашни, қайси туркумдаги материални сидирғасига эмас, балки моҳиятини тушуниб олишни, нималарни айнан эсда олиб қолишни, қандай ахборотларни ўз сўзи билан ифодалаган ҳолда хотирасига жойлашнинг йўл ва воситаларини тушунтириб бериши лозим. Установакалар таълим жараёнида объек-

тив омил ва кундалик зарурият эканлигини талаба англаб етиши шарҳ
Улардаги оддий установкалар аста-секин ихтимойий установкага
ўтиб, шаклда ҳаётининг аҳамияти келтиради.

Билиш жараёнининг барқарорлиги, мазмундорлиги ва таъимлиги
ги бевосита диққатга боғлиқ. Диққат пассив, кучсиз бўлган вазият
билиш жараёни секинлашади ва тормозланади. Талабаларнинг диқ
қати узоқ вақт давомида муайян вазифага қаратилган тақдирдагина
билиш жараёни амалга ошади. Диққат фаоллигига кўра ихтиёрсиз
ихтиёрий, ихтиёридан кейинги, объектга қараб ташқи, ички, фао
лият шаклига қараб индивидуал, гуруҳий ва жамоавий турларга бўли
нади.

Ихтиёрсиз диққат таълим жараёнида муҳим аҳамият касб этади.
Лекин, ўқитишда диққатнинг фақат мана шу турига асосланиб иш
тутиш мақсадга мувофиқ эмас. Маълумки, ўта қизиқарли маърузалар
талаба фикр юритишига, қийинчиликларни енгитишига салбий таъсир
қилади. Шунинг учун сабоқ бериш жараёнида кўпроқ ихтиёрий диқ
қатга таяниш яхши натижа беради, чунки, иродавий диққат билан
ҳосил қилинган диққатнинг бирлашуви диққатни шакллантиришнинг му
ҳим шarti ҳисобланади.

Шу нарсани алоҳида таъкидлаб ўтиш керакки, иродавий диққат
дан узоқ фурсат фойдаланиш унинг чалғишига олиб келади. Биноба
рин, аудиторияда диққатнинг ҳар қайси туридан фойдаланиш зарур.
Айниқса, бу ўринда ихтиёридан кейинги автоматлашган диққат тури
алоҳида аҳамиятга эга.

Таълим жараёнида қизиқишнинг роли гоаят муҳим. Чунки қизи
қишлар талабаларнинг ўқишга нисбатан муносабатини, ўқув пред
метларининг мазмунига кўра мойиллик кучини аяс эттиради. Мой
иллик кучи уларда юзага келган билиш эҳтиёжларига жавоб реакци
ясини билдиради, билишга чанқоқлик қисларини қондириш восита
ларини излаб топишга йўлланма беради.

Олий мактаб олдидаги долзарб вазифалардан бири — бу барча
талабаларни билиш фаолиятига етакловчи, олий мактабдан ташқари
вақтда ҳам изчил мазмундаги тургун қизиқишларни бошқариш йўлла
рини кўрсатиб беришдир. Ўз навбатида талаба уни қабул қилишга
психологик жиҳатдан тайёр туришлари керак. қизиқишлар, одатлар,
бевосита ва бавосита, беқарор, кенг ва тор, умумий ва махсус турлар
га бўлинади. У синчковлик, қизиқувчанлик, билишга қизиқиш, тур
гун қизиқиш босқичларини босиб ўтади. Қисқа муддатли синчков
ликка эга бўлган талабалар дарсда олган билимларини оддийгина идрок
қилиш билан кифояланадилар. Уларнинг ички моҳиятини очиб бе

ришга уринмайдилар. Қизиқувчанликка эга бўлганлар предмст, зоқва
дидлар. Лекин бундай ҳаракатларни амалга ошириш чўқур интилишга
эга эмаслиги натижа бўлади. Билишга қизиқиш пайдо бўлган талаба-
лар ўзлаштирилган билимларни амалиётга татбиқ қилишга интила-
дилар. Уларнинг интилишлари барқарор хусусият касб этиб, нарса ва
ҳодисалар моҳиятини англаб олишга қаратилгандир. Турғун қизиқиш-
ни эгаллаган талабаларга билимларни амалиётга татбиқ қилишдан,
мақсадни аниқ ёритишдан ташқари барча нарса ва ҳодисаларнинг
ўзаро муносабатларини тушунтириб беришда ҳамма вақт ижодий му-
носабат, ижодий ёндашиш характерлидир. Уларда ташаббускорлик,
ижодий изланиш, тиришқоқлик, қатъийлик каби шахс сифатлари
маъқуддир.

Талаба қизиқишини стабиллаштириш учун фикр юритиш фаълият-
тининг барча кўринишларига эътибор қилиш, ҳиссий ҳолатини куза-
тиш, аудиторияда ўз хоҳишича нималар билан шуғулланишини аниқ-
лаш, аудиториядан ташқари вақтларда нималар билан машғул бўли-
шини ва бўш вақтларда қандай нарса билан банд эканлигини белги-
лаш зарур.

Олий таълим жараёнида талабаларнинг иродавий зўр беришлари
уларнинг топшириқларни ечишга интилишларида, ўзига ўзи буйруқ
беришида, ўзини ўзи қўлга олишида ўз ифодасини топади.

Ўзлаштиришнинг самарадорлиги талабаларнинг иродавий зўр бе-
риши, маънавий эҳтиёжи ва англашилган ўқув мотивига беъсита
боғлиқ. Модомики шундай экан, уларни қийинчиликларни ентишга
ўргатиш, айрим пайтда дуч келадиган муваффақиятсизликлар олдида
довдираб қолмасдан, балки уларни ўзини ўзи идора қилишга ўргатиш
айни муддаодир. Бунинг учун уларда қийинчиликларни енга олиш
уқувини, ўзини ўзи қўлга олиш фазилатини шакллантириш мақсадга
мувофиқ.

Олий мактабда талабаларни таълимий иш усуллари, индивидуал
ишлаш услуби билан, ўқув кўникмалари ва малакалари билан қрол-
лантириш ўқитиш самарадорлигини оширади, ўзини ўзи бошқариш
уқувини таркиб топтиради, ижодий фикр юритиш, мустақил билим
олиш имкониятини яратади. Шунингдек, олий таълим жараёнида
ўқитувчи билан талаба мулоқотини оқилона ташкил қилиш, улар-
нинг индивидуал-типологик ва ёш давр хусусиятларига, интеллекту-
ал имкониятларига эътибор бериш олий таълим тизимини таъмил-
лаштиришга хизмат қилади.

3. Меҳнат фаолияти. Инсоният ўзининг меҳнати туфайли онгли мавжуддга айланган. жамиятда мул-кулчиликни яратган. табиат

мамулчиларини эгаллашди. Мушарраф бўлган. Меҳнат фаолиятининг таркибда меҳнат, иш-ҳаракат этади. Уларнинг ҳар қайсиси муайян таълим биланга олиниш туфайли фаолият маҳсули вужудга келади, у моддий ёки маънавий кўринишда бўлиши мумкин.

Аждодларимиз томонидан яратилган касб-кор кўникмаларини авлодларга ўргатиш меҳнат фаолияти ёрдамида амалга оширилади. Кисбий малакаларни шакллантириш, тақомиллаштириш, маҳсулот яратиш ва ундан мақсадга мувофиқ равишда фойдаланиш меҳнат фаолияти орқали рўёбга чиқарилади. Меҳнат фаолиятида амалий кўникмалар барқарорлашди, назарий фикр, гоё, мулоҳаза вужудга келади. Фаолият билан онг бирлиги мавжуд бўлганлиги сабабли шахс таркиб топади, ҳам ахлоқан, ҳам ақлан ривожланади. Меҳнат фаолияти индивидуал хусусият касб этса-да, лекин унинг моҳияти ижтимоийдир. Инсон шахсий эҳтиёжини қондириш учун меҳнат қилади, у ёки бу маҳсулот ишлаб чиқарилади, оқибат натижада одам ижтимоий жамият фарвонлиги учун ўз шахсий улушини қўшади.

Меҳнат фаолияти яшаш, эҳтиёжни қондириш, келажак учун мул-кулчилик вужудга келгириш, яратилган маҳсулларни (меъморчилик, санъат, маданият асарларини) сақлаш, асраш, мерос сифатида қондириш функцияларини бажаради. Шунинг учун меҳнат фаолияти ўн минглаб касб-кор профессиограммасига асосланган ҳолда турли шаклда ташкил қилинади ва муайян режа, мақсадни рўёбга чиқариш у ун ҳар хил вазиятларда амалга оширилади.

Меҳнат маиший ва ишлаб чиқариш турларига ажратилган ҳолда имкониятга, лаёқатга, қобилиятга, салоҳиятга қараб тақсимланади. Шунинг учун меҳнат фаолиятининг содда кўринишлари илк болалик ёшидан кўзга ташланади, бу ўринда дастёрлик, кўмаклашиш ҳолатлари назарда тутилади. Кейинчалик яхлит меҳнат фаолияти ташкил қилинади ва муайян мақсад амалга оширилади, унинг маҳсули (натижаси) моддий кўринишга эга бўлади.

Меҳнат турлари маиший, ишлаб чиқариш соҳалари моҳиятидан келиб чиққан ҳолда пайдо бўлади ва ижтимоий талаб, эҳтиёжни қондириш учун хизмат қилади. Меҳнат фаолияти шахсни рағбатлантиради (маош, мақтов) ва касбий шаклланишининг янги қирраларини рўёбга чиқаришга замин ҳозирлайди. Натижада қобилиятли, салоҳиятли мутахассис, маҳоратли, новатор касб эгаси босқичларига эришишга шахсни сафарбар этади. Меҳнат фаолияти кишида практик

(паязатланиш) ҳиссини шаклантиради, бутун имкониятини ишга

фаолиятнинг асосий ғубузалари тузилиши:

Фаолиятнинг
субъекти
морфологияси
мотивацияси
функцияси
динамикаси
ҳар хиллиги

Фаолият субъекти
инсоният (инсон)
жамият
ижтимоий гуруҳ
индивид. шахс, яққол одам
руҳий жараён
физиологик тизим

Фаолият тузилишининг таснифи:

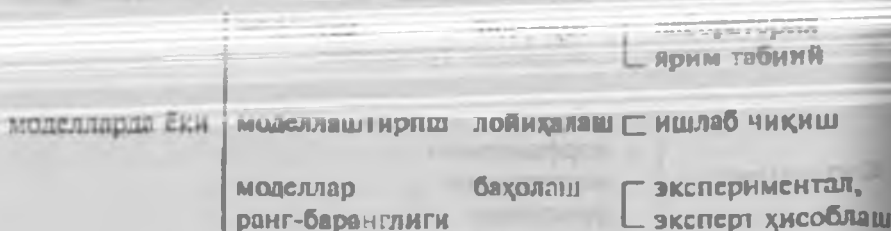
Оддийлар
мантиқий
фазовий
замоний
стохастик (юнонча
stochasis – фаросат)

Тузилмалар
мураккаблар
эҳтимоллар алгоритми
(мантиқий стохастик)
мантиқий-фазовий
мантиқий стохастик замоний

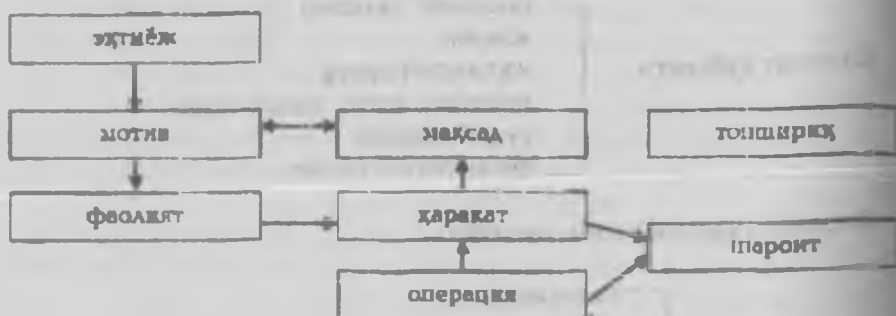
Фаолиятни билиш:

фаолият сифатида	ўқув илмий	морфология аксиология праксиология онтология
------------------	------------	---

Билиш:

Фаолият тузилиши:
(А.Н.Леонтьев буйича)

- 1) морфология — юнча morphé — «шакл», тузилиш тўғрисидаги таълимот, соҳа;
- 2) аксиология — юнча axios — «қадр», яъни қадрият тўғрисидаги таълимот;
- 3) праксиология — юнча praxitikos — фаолиятни, амалий самардорлик назарияси;
- 4) онтология — юнча ontos — «моҳият», турмуш тўғрисидаги таълимот.

5. Касбий фаолиятни психологик баҳолаш тести

Сизга тавсия қилинаётган тест саволлари педагогик фаолиятнинг психологик диагностикасига бағишланган. Шунинг билан бирга бу маълумотлар мамлакатимиздаги халқ таълими тизимини такомиллаштиришда муҳим аҳамият касб этади.

Шахсий ва касбий сифатларингиз ҳақидаги маълумотлар.

Сиз учун қуйидаги жараёнлар фойдали бўлади:

- а) аттестацияга тайёрланиш кезида;

б) шахсий-касбий сифатларни ривожлантиришда

в) ҳаёт фаолиятинингизни қандай ташкил қилишни белгилаб берувчи ўзингизни «Мен» — концепция бўлиши (Ўзингиз ҳақидаги тасаввурни) баҳолашингизда.

Ушбу тажрибада иштирок этганингиз учун сизга олдиндан ўз миннатдорчилигимизни билдирамыз.

Ҳар бир фикрга «ҲА» (+) ёки «ЙЎҚ» (-) белгисини қўйиш билан жавоб беришингиз мумкин.

1. Танишларимнинг кўплари мени ёқтиришса керак, деб ўйлайман.

2. Камдан-кэм гапим ишимга тўғри келмайди.

3. Кўпчилик одамлар ўзларига ўхшаш томонларини менда кўришса керак, деб ўйлайман.

4. Мен ўзимни баҳолашга ҳаракат қилганимда, энг аввало, камчиликларимни кўраман.

5. Мен шахс сифатида одамларни ўзимга жалб қила оламан, деб ўйлайман.

6. Ўзимга мени ёқтирган одамнинг кўзи билан қараганимда, шахсий образи ҳақиқатдан қанчалик узоқлиги туфайли нохуш ҳислар туғилади.

7. Бъзван ўзини ўзи аяшни гуноҳ эмас, деб ҳисоблайман.

8. Менинг «МЕН»-им ўзим учун ҳар доим қизиқарлидир.

9. Шахсий ҳаётимда менга ҳаддан зиёд қалбан яқин бўлган одамларим бўлган.

10. Ўзимни ўзим ҳурмат қилишим учун ўз имкониятимни янада ишга солишим жон.

11. Ўзимни ўзим жуда ёмон кўрган вақтим бўлган ва у бир марта эмас.

12. Мен тусатдан пайдо бўлган хоҳишимга тўла ишонаман.

13. Ўзим ҳам шахсиятимдаги кўп нарсаларни ўзгартиришни истайман.

14. Мен учун шахсий «МЕН»-им алоҳида ҳислатларни ҳурматга саяошордек бўлиб туюлмайди.

15. Менинг ҳаётимда ҳамма нарса орзу қилганимдек бўлишини билкидидан ҳоҳлайман.

16. Мен бировга таъна тошини ёғдиришдан кўра, энг аввало, ўзимни яйблайман.

17. Тусатдан танишган одам учун кўпроқ ёқимли шахсдай туюлман.

18. Мен кўпинча ўз режаларимни ва хатти-ҳаракатларимни қўллаб-қувватлайман.

19. Шахсий заифликларим менда газаб туйғусига ўхшаш кечинманни уйғотади.

20. Мабодо мен руҳан икки киши бўлиб қолсам, у ҳолда ўзимнинг иккинчиси билан қимматларимнинг қанчаларини бераман.

21. Ўзимнинг оаъзи бир хислатларим менга бегонадек бўлиб туюлади.

22. Қимматимдир шахсиятида менга ўхшаш томонни борлигини ҳис қилолмайман.

23. Ўйлаган режамни амалга ошириш учун қобилиятим ва имкониятим етарли.

24. Мен кўпинча ўз устимдан кулмаган ҳолда ўзим билан ўзимни ҳазиллашаман.

25. Инсоннинг шахсий ҳаётида қилдиган энг ақли иши — бу ўз тақдирига ўзи тан беришидир.

26. Биринчи қарашда бегона одам менга қараганда ўзгалар хусусиятларини топганга ўхшайди.

27. Агар мен бирор ваъда қилган бўлсам, афсуски, бу худди айтганимдай иш тутаман, деган сўз эмас.

28. Ўзимга нисбатан муносабатимни дустлик муносабати, деб атаса бўлади.

29. Шахсий камчиликларга муруватликлик — бу табиий ҳолдир.

30. Севган одамим учун қизиқарли манба бўлишлик менинг қўлимдан келмайди.

31. Қалбимнинг тубида мен билан қандайдир муддат фалокат юз бераётгандай туюлади.

32. Мен ўз танишларимнинг кўпчилигига ёқимтой бўлиб туюлсам керак.

33. Мени севадиган одамимнинг кўзи билан ўзимга қараш жуда ёқади.

34. Менда хоҳиш-истак пайдо бўлганда, аввало ўзимдан-ўзим «бу ақлданми?» деб сўрайман.

35. Баъзан менга шундай бўлиб туюладики, қандайдир донишманд руҳий дунёни кўра ояганида эди, ўзимнинг қанчалик қашшоқ эканлигимни дарҳол англаган бўлар эдим.

36. Гоҳо ўзимдан ўзим фахрланам.

37. Мен ўзимни баҳолайман, десам бўлади.

38. Мен ҳақиқатан нуфузли одам эканлигимга бутун қалбим билан ҳеч ишонгим келмайди.

39. Бегона одамларнинг ёрдамисиз мен кўп нарсаларни уддалай олмайман.

40. Баъзан мен ўзимни ўзим тушуна олмайман.
41. Мақсатга йўналтирилган ҳар қандай ҳаракатнинг натижаси менга жуда халал беради.
42. Босиқлар мени етарли даражада юқори баҳоласалар керак, деб ўйлайман.
43. Менинг шахсимда қандайдир бошқаларни ўта ёқтирмаслик туғрисига ўхшаш нимадир бор.
44. Кўпчиликлари танишларим мени унчалик жиддий одам, деб қабул қилмайдилар.
45. Менда доимо қўзғатувчилик ҳисси мавжуд бўлганлиги туфайли ўзимдан ўзим қувонаман.
46. Мен ўзимни ўзим ҳурмат қиламан, деб айта оламан.
47. Ҳатто менга салбий ҳислатлар ҳам беғона эмас.
48. Асосан, мен қандай мавжуд бўлсам, худди шу нарса мени қониқтиради.
49. Мени бошқалар чинакамга сева олмасалар керак.
50. Менинг орзуларим ва режаларим ушалишига амалий ифода етишмайди.
51. Агар менинг руҳан иккинчи «Мен»им бўлганида эди, у мулоқотда мен учун энг зерикарли шерик бўлар эди.
52. Ўйлайманки, ҳар қандай ақлли ва билимли инсон билан умумий тил топишса бўлади.
53. Мендаги руҳий кечинмалар мен учун тушунарлидир.
54. Менинг ижобий фазилатларим нуқсонни ёпиб кетади.
55. Мени виждонсизликда айблайдиган одамлар топилмаса керак.
56. Менда қўнғилсизлик содир бўлса, ўзимга-ўзим «қилмишинга «раша-да», деб айтаман.
57. Умуман мен ўз тақдиримга бефарқ эмасман, деб айта оламан.

	Шекаралар устуни											
	ХА	ЙУҚ	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X
1.												
2.												
3.												
4.												
5.												
6.												
7.												
8.												
9.												
10.												
11.												
12.												
13.												
14.												
15.												
16.												
17.												
18.												
19.												
20.												
21.												
22.												
23.												
24.												
25.												
26.												
27.												
28.												
29.												
30.												
31.												
32.												
33.												
34.												
35.												
36.												
37.												
38.												
39.												

40.												
41.												
42.												
43.												
44.												
45.												
46.												
47.												
48.												
49.												
50.												
51.												
52.												
53.												
54.												
55.												
56.												
57.												

Натижалар таҳлили:

•ХА•(+) •ЙУҚ•(-) деб жавоб берилганидан қатъи назар, жавобингизни калитта мослиги 12 балл баҳо олишингиз учун имкон берди.

I. Ўзининг «Мен»идан «Рози» еки «Норози» бўлиш интеграл ҳисси устуни. •ХА• – 2, 5, 23, 27, 33, 42, 46, 48, 52, 53, 57.

•ЙУҚ• – 6, 9, 13, 14, 16, 18, 30, 35, 38, 39, 41, 43, 45, 49, 50, 56.

Натижалар таҳлили:

0–10 балл – Сиз кўпроқ ўз «Мен»ингиздан норозисиз.

11–20 балл – Сиз ўзингиз ҳақингизда жуда юқори фикрда эмасиз, шунингдек, ўзингизга ижобий муносабатингиз сақланган.

21–28 балл. Узингиз ҳақингизда жуда юқори фикрдасиз, ўз «Мен»ингизда тўла розисиз, баъзан бу ҳолат ўзликка танқидий ёндашмасликни ва ўз атрофингиздагиларга қарши қўйишни юзага келтириши мумкин.

II. Ўзини ўзи ҳурмат қилиш устуни.

•ХА• – 2, 23, 53, 57.

•ЙУҚ• – 8, 13, 25, 27, 31, 38, 39, 40, 41, 50.

0–5 балл – Сизда мустақилликка, шахсий кучга, қобилият ва имкониятларга ишонч етарли эмас.

6–10 балл – Сиз ўзингизни етарли даражада ҳурмат қилсангизда, лекин ҳар қалай ўзингизга ишонмаслик, ўзингизга тушунмаслик, из-

чилликдан четлашиш, шахсий имкониятларга шубҳа билан қараш

11–14 балл – Сиз ўзингизни юксак даражада ҳурмат қиласиз.

Сиз ўзингизга ишонасиз ва мустақилсиз.

III. Ўзини ўзи ёқтириш устуни.

«ХА» – 12, 18, 28, 29, 37, 46, 48, 54.

«ЙУҚ» – 4, 9, 11, 16, 19, 24, 45, 56.

0–5 балл – Сиз кўпроқ ўзингизга «душман»га қарагандек қарайсиз, ўзингизга танбеҳ беришга, гуноҳкор деб ҳис қилишга, ўзингизни айблашга мойиллик бор.

6–11 балл – Умуман олганда, ўзингизни қўллаб-қувватлайсиз, ижобий баҳолайсиз, ўзингизга ишонасиз, шу билан бирга ўзингизни айблашга тайёрсиз.

11–16 балл – Сиз ўз «Мен»ингиз билан «дўстона муносабатдасиз. Бундай ҳолда ўз ҳисларингизни ва умумий хулқингизни юксак даражада назорат қилишингиз зарур.

IV. Атрофдагилардан кутиладиган муносабат устуни.

«ХА» – 1, 3, 10, 15, 42, 55.

«ЙУҚ» – 3, 26, 30, 32, 43, 44, 49.

0–4 балл – Сиз атрофингиздаги одамлардан салбий муносабатни кутасиз, ҳатто меҳри-муҳаббати сиз учун зарур инсонлардан ҳам яхши муносабат кутмайсиз. Сиз ўзингизга яхшиликни чинакам раво кўрмайсиз. Ваҳоланки, ўзингизни бошқаларга ўхшамайдиган, алоҳида шахс деб ҳисоблайсиз. Бу ҳолат сизга ўзликни ҳурмат қилишни оширадиган вазифаларни олдингизга қўйишга тўсқинлик қилади.

5–6 балл – Атрофингиздаги одамлар орасида сизга салбий муносабатда бўладигани борлигини билсангиз ҳам, лекин уларнинг барчаси ижобий муносабатдалар, деб ўйлайсиз. Бу ҳолат сизда уларнинг муносабатдарига муносиб бўлишга, ижтимоий ахлоқ меъёрларига риоя қилишга, ташқи қиёфанингизга эътибор беришга, ўзингизни назорат қилишга интилишни вужудга келтиради.

10–13 балл – Атрофингиздаги одамларнинг сизга ижобий муносабатда эканликларига тўла ишонасиз. Бу ишонини сизга ўзингизга нисбатан ҳурматингизни тобора орттиради. Сиз шахсингизни кадр-қимматлигига ишонасиз ва фаолиятингизнинг самарали бўлиши атрофингиздаги одамлардан кутаётган муносабатингизга боғлиқ. Атрофингиздагиларнинг сиз ҳақингиздаги тасаввурлари сақланиб қолиши учун доимо ўз устингизда ишлашингиз зарур.

V. Ўз шахсиятига қизиқиш устуни.

«ХА» – 7, 17, 20, 33, 34, 52. «ЙУҚ» – 14, 51.

0—2 балл — Сиз ўзингизга (қисман ўз фикрингизга ва ҳисларингизга) ўзингиз яқин эмасиз (сизнинг ўзингизнинг шакл сифатидан бошқалар учун қизиқарсиз эканлигингиз ҳақидаги фикр мавжуд).

3—6 балл — Сиз ўзингиз билан «тенглик» асосиди муомала қила оласиз, бошқалар учун қизиқарли эканлигингизни эътироф этмайсиз. Шунингдек, сиз ўзингизни атрофдагилар учун қизиқарли эканлигингизга ҳар доим ҳам ишонавермайсиз.

Ўйлаб кўринг, бу балки сизни умуман қандай бўлиш кераклигини билмаслигингиз билан боғлиқдир. Эҳтимол, сиз у ёки бу сифатларингизни қай даражада ривожланмаганлигини биларсиз ва шунинг учун атрофдагилар учун сизнинг «Мен»ингиз қизиқарли эканлигингизга шубҳангиз мавжуддир.

7—8 балл — Сиз ўзингизни бошқалар учун ва ўзингиз учун қизиқарли эканлигингизга ишонасиз. Бу сизнинг фаолиятингизни самарали бўлишига олиб келади.

VI. Ўзига ўзи ишонч устун.

•ҲА• — 2, 23, 34, 42, 46.

•ЙУҚ• — 32, 43, 44.

0—2 балл — Сиз ўз «Мен»ингизни салбий баҳолашни кутишга тайёрсиз.

3—6 балл — Сиз атрофдаги одамларнинг ўзингизга нисбатан муносабатлари, фикрлари ва хатти-ҳаракатларини танқидий реал баҳолайдиган одамсиз. Ўзингизга нисбатан бўладиган ички турткиларингиз сизнинг шахсий сифатларингиз ва хулқингиздан келиб чиқади.

7—8 балл — Сиз ўз «Мен»ингизни атрофдагилар томонидан кўпроқ ижобий баҳолашни кутасиз. Бу ҳолат сизни ўз «Мен»ингизга ижобий йўналтиради, фаолиятингизни жадаллаштиради.

VII. Ўзгалардан кутилаётган муносабат устун.

•ҲА• — 1, 5, 10, 52, 55.

•ЙУҚ• — 32, 43, 44.

0—2 балл — Сиз ўз «Мен»ингизни салбий баҳолаш кутилмасига тайёрсиз.

3—6 балл — атрофдаги одамларнинг ўзингизга нисбатан муносабати, фикри ва хатти-ҳаракатини танқидий ҳамда реал баҳолайдиган одамсиз. Ўзингизга нисбатан йўналтирилган ички турткиларингиз сизни шахсий сифатларингиз ва сифатларидан келиб чиқади.

7—8 балл — Сиз ўз «Мен»ингизни атрофдагилар томонидан кўпроқ ижобий баҳолашини кутасиз. Бу сизни ўз «Мен»ингизга ижобий йўналтиради ва фаолиятингизни жадаллаштиради.

VIII. Ўзини ўзи қабул қилиш устуни.

•ХА• — 12, 18, 28, 47, 48, 54. •ЙЎҚ• — 21.

0—2 балл — Ўзингиз бутун юзвлингиз билан ўзингизга ёқмайсиз.

устингизда ишлашингиз зарур.

3—5 балл — Ўзингиз ҳақингиздаги фикрларингизда қарама-қаршиликлар мавжуд. Ўзингизнинг «Мен»ингизда нима сизга маъқул ва нима номатъқул эканлигини аниқланг. Ўз «Мен»ингиз устида ишлашингиз ўзингизга нисбатан ижобий интилишларингиз шаклланишга олиб келади.

6—7 балл — Ўзингизни қабул қилиш ўлчовингиз етарли даражада юқори. Бу ўзингизни намоён қилиш эҳтиёжингиз борлигини билдириб, ўз «Мен»ингизга нисбатан ижобий муносабатингизни қўллаб-қувватлайди.

IX. Ўзига ўзи раҳбарлик қилиш устуни.

•ХА• — 50, 57.

•ЙЎҚ• — 25, 27, 31, 35, 36.

0—2 балл — Сиз ўзингизни айтишингиз зарур: «Афсуски, мени бирор айтган гапим, айнан шундай хатти-ҳаракат қилишимни билдирмайди».

3—5 балл — Сиз муваффақиятга фаолиятингиздаги маълум изчилликни таъминловчи ички муносиблик орқали эришасиз. Шунга қарамай, сизнинг «Мен»ингизда баъзи психологик келишмовчилик ҳар қалай бор. Нима учун? Эҳтимол, ҳар доим ҳам хулқингизда изчиллик бўлмаслиги ва уни етарли назорат қилинмаслиги, режаларнинг нореаллиги бунга сабабдир.

6—7 балл — Сизда фаолиятга нисбатан изчиллик, ўз ҳобилиятингиз ва имкониятингизга ишонч, ўзини тушуниш, ўзини назорат қилиш етарли даражада намоён бўлади.

X. Ўзини айблаш устуни.

•ХА• — 3, 4, 9, 11, 16, 24, 25, 56.

0—2 балл — Сизда ўзингизга ҳеч қандай танбеҳингиз йўқ. Ўзингиздан кўнглингиз тўқлиги содир бўлаётган ҳодисалар учун жавобгарликни соқит қилишни ва жавобгарликни ташқи омиллarga юклашга мойилликни келтириб чиқаради. Ўзингизга танқидий қарашга ҳаракат қилинг.

3—6 балл — Сизни ҳар доим ҳам ўзингиздан кўнглингиз тўқлиги бўлмайди ва бу ўзингиздаги мавжуд ҳислатларингизга мос келади. Кўпинча одамда ўзини ўзи баҳолаш қарама-қаршиликлардан иборат бўлади. Шунингдек, ўзини психологик ҳимоя қилиш, ўз айбини эътироф этиш

дан ташқари ташқи сабаблар орқали ўзини баҳолаш.

7—8 балл — Сиз ўзингизни баҳолашга

қодирсиз, «Яна бирор» деб ҳис қилишга, ўзига ўзи танбеҳ беришга мойиллик бор. Бу ҳолат ўз имкониятларингизни тасвир баҳолашни вуқулга келтирганлиги туфайли ҳар доим сизнинг фаолиятингизга ижобий таъсир этмайди.

XI. Ўзига ўзи қизиқишни ифодаладиган устун.

•ХА• — 17, 20, 33.

•ЙЎҚ• — 26, 30, 49, 51.

0—2 балл — Сиз ўзингиз учун қизиқарли эмассиз, чунки ўзингизнинг кўпгина шахсий хусусиятларингизни салбий баҳолайсиз. Бу сиз учун бошқаларга ҳам қизиқарсиз бўлишингиз омили ҳисобланади.

3—5 балл — Сиз атрофингиздаги одамлар учун ҳам, ўзингиз учун ҳам маълум даражада қизиқарлисиз. Ваҳоланки, сизда шахсий хусусиятларингиздан ва иш сифатларингиздан қониқмаслик бор. Бу камбатда бўлишингиз ўзингизни такомиллаштиришингизнинг асосий йўлидир.

6—7 балл — Сизнинг «Мен»ингиз сизни етарли безовта қилади. Сиздаги ўзига ўзи қизиқиш юксак даражага эга бўлиб, ўзини ўзи севишга айланган. Умуман олганда, бу ёмон эмас, агар ушбу фаолият-ҳарат билан уйғунлашган бўлса, зотан атрофингиздаги одамларнинг сизга нисбатан танқидий муносабатлари ва ўзингизга юқори баҳо берилшингиз заминида юзага келиши мумкин бўлган низоларни олдин-қўндоқ фаолиятингиздаги назорат сиз учун фақат фойдалидир.

XII. Ўзини ўзи тушуниш устуни.

•ХА• — 53.

•ЙЎҚ• — 6, 8, 13, 15, 22, 40.

0—2 балл — Сизда аниқ ички изчиллик, ёрқин тасаввурлар, ҳислар ва гойлар йўқ. Ўзингиз билан ўзингиз ёмон муносабатдасиз.

3—5 балл — Ўзингиз билан ўзингиз юқори даражада келишасиз деб айтиб бўлмайди. Лекин сизда ўзингизни тушунмаслик намоён бўлмайди. Ўзингизга ижобий муносабатни қувватлаш тактикаси сизни ҳаётингизда ҳокимлик қилади.

6—7 балл — Сиз ўзингиз билан руҳан келишган ҳолда яшайсиз. Шундай қилиб, сизнинг тўплаган йиғиндингиз куйидаги рақамни ташкил қилса:

0 баллдан 52 баллгача. Бу кўрсаткич ўзингизга салбий муносабатда

эканлигини билдиради. Бу ҳолат нисбатан бар қарор бўлган, эми ёки қўлми даражада анланган, индивиднинг ўзи қақдаги тасаввурларининг бетақор тизими сифатида хис қилинган. «Мен-концепцияси»ни салбий дундашда намоён бўлишига таъсир қилади. Вақолаки, бунинг заминда, сизни атрофдагилар билан ўзаро таъсирининг ва ўзингизга муносабатингиз шаклланади. «Мен-концепцияси»ни қарам қаршиликларда ҳал бўлмаган шахсий «Мен»нинг яхлит образидир.

Салбий «Мен-концепцияси»га эга бўлган одамлар ортиқча вақималилиги, тез хафа бўлиши, ўзини камситишига ва эътироф этишга мойиллиги билан ажралиб турадилар. Улар учун мулоқот билан, ижтимоий шахсий масалалар билан боғлиқ бўлган қийинчиликлар ҳарактердир.

Юқорида баён этилганлар уларнинг педагогик фаолиятига салбий таъсир ўтказмай иложи йўқ. Шунингдек, «Мен-концепцияси» билан касбий фаолият самарадорлиги ўртасидаги муносабатни уларнинг ўзаро боғланмиш тизимини ўрганмасдан туриб, аниқ айтиб бўлмайди.

53 баллдан 105 баллгача. Бу кўрсаткич касб эгасининг «Мен-концепцияси»ни ва ўзига муносабати ижобий эканини кўрсатади. Атрофингиздагилар орасида сиз етарли даражада обрўлисиз. Битирувчиларингиз сизни узоқ вақтгача унуттирмайди. Қўл олтингиздагилар хотирасида шундай қисфада сақланиб қолаёсиз; «Ҳа, бизнинг бошлиғимиз ҳаққоний, раҳмдил эди, одамларга гамхўрлик қиларди». «У ўз касбини яхши биларди, муомалани яхши ташкил қилар эди, кўтаринки руҳини сақлаб қоларди». «Унинг гуруҳида илқ, ёқимли шароит мавжуд бўлиб, ҳамма қизиқиб ишларди». «Бизни деб, у жуда кўп танбед ва гап эшитарди, биз уни тушунарлик ва ўзимизни тузатишга ҳаракат қилардик». «У бекорчиларни ақтирмас эди ва камдан кам ўзидан чиқаради» ва ҳоказо.

Одатда, одамлар билан муомала қилишни билладиган бундай касб эгаси обрўли бўлади. Шу билан бирга, эгилувчанлигини ва эксперимент ўтказишга нисбатан қизиқишни мустаҳкамлаш, мақсадга мувофиқ бўлиши, ўзига ижобий муносабатни ва ўзини ҳаққоний баҳолашни такомиллаштиради.

106 баллдан 134 баллгача. Касб эгасининг «Мен-концепцияси» ва ўзига муносабати жуда ёқди. Турган гап, бундай касб эгаларни ўз хулқи ва фаолияти натижалари ижобий бўлишига ишонадилар, лекин ҳар доим шундай эмас.

Ўзингизни юқори даражада идрққ этишингиз, шахсларни камситиш, уялтириш ўзига ишончини йўқотиши мумкин. Баъзан ўзига

юқори баҳо берадиган касб эгаси лоқайдлигини намоён қилиб, ҳаддан ташқари ҳукмронликни яхши куради. Шундай қилиб, касб эгасининг ўзини юқори баҳо бериши ўзгаришларнинг «Мен қилишимда» сис-тема бошлиқ учун салбий бўлишига олиб келади. Балки ўзингизга нисбатан талабчанликни, ҳурматни, ички келишувчанликни бушаштирмай, маҳорат даражасини эгаллагандирсиз, қўл остингиздагиларни ҳам имконият ва билимларини тўғри баҳолашга ва уларни муваффақиятга, ижобий «Мен-концепцияси»га унданг.

6. Инсон ҳаёти ва фаолиятини ўзгартирувчи асосий омиллар

Жаҳон психологиясида хулқ-атвор, муомала ва фаолият муваффақиятини таъминловчи омилларнинг энг муҳими тарихида инсоннинг эмоционал ҳаёти ётиши аксарият назариятчи психологлар томонидан таъкидлаб ўтилади. Бу талқиннинг ҳаққонийлигига ҳеч қандай эътирозлар бўлиши мумкин эмас, чунки мазкур омил экспериментал психологиянинг мустақил соҳа сифатида вужудга келишидан эътиборан устувор, далил тақозо қилмайдиган атрибут сингари таъқиқот предмети моҳиятига сингиб кетган. Шунини алоҳида таъкидлаб ўтиш лозимки, инсон муомаласининг, хулқ-атворининг кечиши, фаолиятининг муваффақиятли, сермаҳсул якунланиши кўп жиҳатдан шахснинг эмоционал ҳолатларига (эмоционал тон, кайфият, стресс, аффект ва ҳоказо), изоҳланиши мураккаб бўлган руҳий кечинмаларга, юксак ҳис-туйғуларга боғлиқ.

Ўйин, меҳнат, ўқув, муомала ва бошқа фаолият турларининг муваффақиятли кечиши, шахслараро муносабатларда хулқ-атворнинг намоён бўлиши ижобий психологик ҳолат сифатида баҳоланса, эмоция ва ҳиссиётнинг барқарор, мақсадга йўналган тарзда ҳукм суриш эҳтимоли эътироф этилади. Ҳис-туйғуларнинг мустаҳкамлиги, барқарорлиги, мукамаллиги сифатларининг мавжудлиги уларнинг динамика стереотиплар типига айланганлигидан далолат беради, фаолият ва хулқнинг шахс томонидан онгли равишда бошқариш услуби шаклландирилганини билдиради. Табиатнинг таркибий қисмлари ва жамиятнинг аъзолари билан турли шаклдаги, ҳар хил хусусиятли муносабатга киришиши, улар билан муомала қилиш маромларининг даврий (муваққат тарзда) ўзгариши вужудга келтиради. Ана шу ўзгариш туфайли муваффақият ва муваффақиятсизлик, омад ва омадсизлик, оптимизм ва пессимизм, романтика ва реализм, симпатия ва антипатия, прогресс ва регресс, жўшқинлик ва тушкунлик, фаоллик ва сустлик каби биринчиси ижобий (позитив) иккинчиси эса салбий (негатив) руҳий ҳодиса келиб чиқади. Фаолият ва хулқнинг амалиётда бир

текис кечишни таъминловчи эмоционал ҳолат барқарорлигининг бузилиши унга қиёс қилинган муваффақиятнинг бирламчи омил тўғрисидаги илмий маълумотларни шубҳа остида қолдиради. Бинобарин, ҳамма нарсага бошланғич асоси, манбаи эмоция деган қонуннинг қийматини умумий фонда бирмунча қайтариб кўриш керак. Шунинг билан бирламчи ва иккиламчи, устувор ва этакчи, умумий ва хусусий, объектив ва субъектив, муҳим ва номуҳим мезонлар, шоматлар, улчалар ёрдами билан баҳоланиши ушбу психологик масала моҳиятини оқилона талқин қилиш заруриятини вужудга келтиради. Ҳолбуки шундай экан, уларнинг моҳиятини, келтириб чиқарувчи сабабларини, ҳаракатлантирувчи кучларини муайян далилларга асосланиб таҳлил қилиш мумкинлиги майдонга келади.

Инсон фаолияти ва ҳуқуқининг муайян қонуниятларга асосланган ҳолда амалга ошириши ҳам объектив, ҳам субъектив шарт-шароитларга боғлиқ. Табиий омилларни келтириб чиқарувчи объектив (ташқи) шарт-шароитлар, яъни микро ва макро муҳит, моддий бўғлиқ, ёрдамчи воситаларнинг мавжудлиги, уларнинг қисқак талабларга жавоб бера олиш имконияти, ташқи ҳужжатчиларнинг безарарлиги, вақт ва фазвий ўлчовларнинг мувосиқлиги, мутаносиблиги қабиладан таркиб топади.

Ҳуқуқ ва фаолиятнинг намоён бўлиши учун табиий шарт-шароитлар тизими яқин ҳолда иштирок этиши, уларнинг муваффақиятнинг таъминловчи омиллар мажмуаси тарихида хизмат қилиш мумкин. Табиий шарт-шароитлардаги тўқисликдан ташқари айри етишмовчиликлар ва ўзилишларнинг содир бўлиши нуқсонларни келтириб чиқаради, бунинг оқибатида руҳий кечинмалар фаоллиги, илдамлиги, мақсадга йўналганлиги бузилади.

Табиий шарт-шароитлар муҳит таъсирида, инсон руҳий оламида бир қатор кескин ҳам сифат, ҳам миқдор ўзгаришлари вужудга келади, улар янги ланишларда, янги фазилатлар, хислатлар тугилишида намоён бўлади. Шунинг алоҳида таъкидлаб ўтиш жоизки, табиий муҳитнинг таркиби бўлиши географик муҳит бу борада муҳим роль ўйнайди, кўпинча у, биринчидан, биологик шартланган шахс сифатларига таъсир этиб, фенотипларни генотипларга айлантиради (қудудий муҳит, рельеф, стихия кутилиши: zilzila, қор кўчкиси, довул, сув тошқини, оёқ етмас қорли тоғлир ва ҳоказо). Иккинчидан, онтогенезда шахс характерологик хусусиятларининг табиий равишда шаклланишига таъсир ўтказади, шунинг билан бирга микро муҳит билан генлар, ирсий белгилар, аломатлар ўртасида уйғунликни таъминлаб турувчи механизм вазифасини бажаради.

Объектив (табий) шарт-шароитлардан ташқари, инсон омили билан узвий боғлиқлиги субъектив (шахсга оид, унинг қиёфасига боғлиқ) шарт-шароитлар муомаланинг, фаолиятнинг ҳужумнинг ижтимоий турмушда самарали амалга оширишида даврада таъминлаб туради. Субъектив шарт-шароитларнинг каторига шахснинг барқарорлиги, характернинг мустаҳкамлиги, эътибор, мотив, маслак, салоҳиятнинг пухталиги, ўзини ўзи бошқариш услубининг қатъий равишда шаклланганлиги, биологик шартланган хислатлар эса ўзaro уйғунлашганлиги кабилар киради.

Одатда, объектив (табий) ва субъектив (шахсга оид) шарт-шароитлардаги ўзгаришлар туфайли ижобий (позитив) ёки салбий (негатив) хусусиятли психологик ҳолатлар, ҳодисалар, хислатлар, кечинмалар устуворлиги юзага келиб, моддий асос функциясини бажарувчи олий нерв фаолиятини, марказий асаб тизимичинг ритмикасини, ишчанлик қобилиятини пасайтиради. Бунинг оқибатида фаолият, ҳулқ ва муомала амалга ошишида одатий сарф-ҳаракатлар, операциялар, маромлар бузила бошлайди, Фавқулдда асабийлик, руҳий нуқсонийлик, қонуниятдан четга оғишлик, нохуш кечинмалар ҳокимлиги этакчилик қилади. Худди шу сабабдан, фаолият, ҳулқ ва муомаланинг муваффақияти шубҳа остида қолиши мумкин, чунки маҳсулдорлик, собитқдамчилик, мақсадга йўналганлик сифатларининг доминантлиги йўқолади, натижада ушалмаган эзгу ниятлар армон тариқасида юксак ҳис-ғуйгулар сафида даврий ҳукм суришда давом этаверади.

Инсоннинг табиатга ва жамиятга нисбатан муносабати тасодифларсиз, фавқулддаги вазиятларсиз амалга ошиши мумкин эмас, чулки эҳтимоллар даражасидаги кутилишнинг йўқлиги режасиз вазиятларни шахснинг идрок майдонида келтириб чиқаради. Ҳаёт ва фаолият стратегияси ва тактикасининг экстремал тарзда ўзгариши индивидуал ва юхтимоний хусусиятли вазиятларнинг пайдо бўлишига олиб келади. Вазиятлар стихияли, хаотик (бетартиб, тасодиф) хатти-ҳаракатларни вужудга келтириб, текис, одатий, даврий, барқарор хусусиятлар ритмикасини издан чиқаради, натижада инсоннинг мотивацион, эмоционал, когнитив, регулятив, ҳулқий, иродавий тузилиши таркибларининг функцияси бузилади. Шахс тузилишига фавқулддаги вазиятларнинг ички ларзаси фаолият, ҳулқ ва муомаланинг онглик ҳолатидан онгсизликка ўтишини тақозо этади, бинобарин, муваффақиятсизлик реализага айланади.

Хўш, нима учун шахс тасодифларнинг олдини олишга тайёр эмас ёки кўпинча у бу борада кучсизлик, ожизлик қилади?

Ушбу муаммо счимини жуда содда тарзда ҳал қилиш ҳам мумкин:

1) шахс онгли зот, яратувчилик кудратига эга бўлишидан қатъи назар — у табиатнинг тарихий қисми, инстинктлар, шартсиз раф-

2) шахснинг табиат ҳаётлари (ортангани) функциясини қилмасдан ва вазиятларга мослашган эмас (стихия, уялоқат, тасодиф, стресс, паникка, хавф-хатар — риск);

3) шахс комиллик даражасига эришмаганлиги туфайли сабабий боғланиш оқибатларини, фобия билан боғлиқ ҳис-туйғуларни олдиндан сезиш, пайқаш, уларга нисбатан акс таъсир бериш имконияти йук;

4) шахсда иккинчи қиёфанинг шаклланмаганлиги (тест, тренинг, тренировка билан курулланмаганлиги) унинг хавф-хатар курбонига айлантириши шубҳасиз.

Жаҳон психологияси фанининг маълумотларига қараганда, муваффақиятсизликдан ҳеч ким ҳимояланган эмас, чунки ижтимоий иммунитет луда кучсиз аксил таъсир кўрсатиш имкониятига эга. Маълумки, жисмоний, ахлоқий ва ақлий баркамоллик туб миънодаги комия инсон тўғрисида мулоқазат юритишга имкон беради ва таркибларнинг тўла мутаносиблиги, уйгулашганлиги, ўзаро тақозо этувчанлиги асосий мезон вазифасини бажаради. Комиллик даражаси субъектнинг маънавий дунёсига айланмас экан, у тақдирда ҳеч ким тасодифлар, фавкулуддаги вазиятлар шахс томонидан одатий ҳодиса сифатида осойишта қабул қилинмайди.

Муваффақият гарови (кафолати) функциясини бажарувчи омилларнинг генезиси тўғрисидаги фикр юритилганда, энг аввало, уларнинг бирламчилигини, асосий манба эканлигини назарда тутиш назарий ҳамда методологик муаммолар ечимини оқилона топишга лухта негиз ҳозирлайди, бошлангич ҳаракат нуқтасини белгилаб беришга хизмат қилади. Назарий мулоҳазаларга биноан, феолият, хулқ ва муомаланинг бир текис, самарали кечиши генетик нуқтаи назардан куйидагиларга боғлиқ:

1. Объектив (табиий) ва субъектив (шахсга оид) шарт-шароитлар мавжудлигига.

2. Объектив ва субъектив шарт-шароитлар ҳукм суришини ўзгартирувчи тасодифий ва фавкулуддаги вазиятлар таъсирчанлигига, ус-туворлигига.

3. Эмоция ва ҳиссиётнинг ижобий (позитив), салбий (негатив) хусусият касб этишига.

4. Инсоннинг шахслилик ва характерологик хусусиятларининг барқарорлигига (беқарорлигига).

5. Шахснинг комиллик даражасига эришганлигига ва ҳоказо.

Шахснинг ҳаёт ва фаолиятга муваффақиятга эришининг мақсадга

дашдики қилиш зарурати шунки зарурати шунки

1) объектив — субъектив шахснинг ҳаёт ва фаолиятга

тишлар (коррекция) киритишга тайёргарликки;

2) фавқулоддаги вазиятларга кўникаш учун шахсга тренинг ёрдами билан таъсир ўтказишга, унда иккинчи қиёфани шакллантиришга;

3) организмнинг ҳар қандай стихияларга чидамлилигини орттиришга;

4) комилликка интилиш ҳис-туйғуларини такомиллаштиришга;

5) шахс имкониятларини рўёбга чиқишига кўмаклашишга (ўзини ўзи кашф қилиш, ўзига ўзи буйруқ бериш, ўзини ўзи такомиллаштириш, ўзини ўзи баҳолаш, ўзини ўзи назорат қилиш, ўзини ўзи бошқариш, ўзига ўзи таскин бериш, ўзини ўзи қўлга олиш ва ҳоказо).

Инсон ҳаётини ва фаолиятини ўзгартирувчи асосий омиллар мавжуд бўлиб, улар муайян даражада шахснинг таъсирига берилувчандирлар.

7. Реориентация психологик муаммо сифатида

Психология фанида касб танлашга йўллаш (профорисентация) атамаси қадим замондан қўлланилиб келинади. Лекин ижтимоий ҳаётнинг кейинги даврларида бошқа бир атама фенимизга кириб келди, у реориентация (қайта йўллаш) деб аталиб, инсонни янги бир мослашмага (кўникмага), касбга йўналтиришни билдириб келади.

Қайта касбга йўллаш (реориентация) ўта инсонпарварлик (гуманистик) гоёни касбнинг ўзгартирувчи ёки ишсиз қолган шахс руҳиятига сингдиришни англатади. Ишлаб чиқаришга автомат қурилмаларнинг (электрон мосламаларнинг, роботларнинг) кириб келиши иш ўринларининг қисқаришига олиб келади. Муассаса, ташкилот, корхона рентабеллигининг пасайиши ҳам ходимларга нисбатан эҳтиёжнинг камайишини келтириб чиқаради. Маълумки, бозор иқтисодиёти рақобатга асосланади, шунинг учун тестларга бардош берувчи, юқори малакали, маҳоратли, билимдон, комил инсонгина синовлардан муваффақиятли ўта олади, холос. Уртамиёна даражадаги мутахассислар эса иш ўрнини йўқотиб, вақтинча ишсизлар рўйхатига киради.

Ишсизлик, иш ўрнини йўқотиш аёлларда ўкинчли (аянчли) ҳис-туйғулар қобигида ўта мураккаб кечади, гўёки трагедия, ҳалокат, жу-

долик вужудга келганда ҳам экстравертлик, ҳам интровертлик хусусиятлари уйғунлашгандай хизмат беради. Эҳтиётлар эса бундай вақтда

яъни Эҳтиётларла ачинини, ҳафсонани кечинмаларни тарқата туриб суриш, эҳтиётлар унинг таъсир кучи пасайиши билан, булар инсоннинг руҳий кечинмалари кескин ўзгаришининг асосий омиллари сифатида унинг иш даври ва ёши ижтимоий муамме майдонига чиқади. Ёшнинг улгайиши янги муҳит, ўлгача шароит, ноганиш жамоа ва унинг нуфузи каби масалалар ечимига салбий муносабатни келтириб чиқаради. Мазкур объектга узоқ давр меҳнат фаолиятини бағишлаш ҳам фрустрация ҳолатини ҳаракатлантирувчи сафида асосий роль уйнаши мумкин. Хуллас, ҳар иккالا омил ҳам фрустрациянинг манбаи заифасини ўтайди (бажаради), нохуш муваққат кечинмалар вужудга келиши, кечиши, ривожланиши жараёнларини узлуксиз равишда бажариб туради.

Ҳозирги замон меҳнат биржаларида реориентация (қайта касбга йўллаш) ишлари олиб борилиши марказлаштирилган. Махсус ходимлар компьютер хотирасига жойлаштирилган шаҳар, туман бўйича ихтисослар ёки ихтисослараро мутахассислар рўйхати (зарурияти, эҳтиёжи, талаби) билан иш излаб келган муҳтож шахс таништирилади. Аксарият меҳнат биржаларида психологлар етишмаганлиги туфайли тасодифий ходим иш билан таъминлаш, бўш ўринларни тўлдириш билан шуғулланади, ҳолос. Аслида эса бу хизмат қатор омилларни текшириш, ўрганишни тақозо этади, илмий психологик қонуниятлар асосида иш юритишни талаб қилади, чунончи:

1. Шахснинг фазилатлари, характерологик хислатлари.
2. Ҳиссий жабҳалари ва иродавий сифатлари.
3. Инсоннинг когнитив ва регулятив имкониятлари.
4. Эҳтиёжи, мотиви, мотивацияси, мотивировкаси.
5. Касбий майли, қизиқиши, лаёқати.
6. Профессияграма талабларига мослиги, касбий яроғлиги.
7. Иқтидори (истеъдоди), қобилияти, салоҳияти.
8. Касбий билимлари, кўникмалари, малакалари, маҳорати.
9. Умумий савияси, дунёқараши, маслағи (этиқоди).
10. Саломатлиги, жинсий хусусиятлари, ёши.
11. Изаданувчанлиги, ижодий имкониятлари, инновацияга нисбатан муносабати.
12. Ижтимоий стуқлиги, ташкилотчилик қобилияти.
13. Экстравертлиги ва интровертлиги.

14. Юксак инсония туйғуларга (ахлоқий, ақлий, нафосат, прак-

қилиш ва бошқалар.

нча методлар, методикалар орқали кўп серияли тажрибалар негизда амалга оширилади. Бунинг учун тестлардан қобилиятга, шахсга, ижодиётга, хотирага шахслараро муносабатга (онд), махсус ишлаб чиқилган материаллардан, мақсадли вазиятлардан, қийинлаштирилган топшириқлардан, муаммолардан, психологик тренинглардан, психодрамалардан ва бошқалардан фойдаланилади.

Олинган натижалар сифат ва миқдор жиҳатдан таҳлил қилингандан кейин муайян хулосалар чиқарилади. Хулосалар асосида реориентация субъекти розилигида ишга муҳтож шахс тақлиф қилинган касбга йўналтирилади. Иш жойнинг масофаси, унинг экологияси, санитарияси, маоши, истиқболи, муаммоли жиҳатлари юзасидан мукамал фикр алмашилади, токи шартнома қонуний ҳужжат эканлиги (қиймати) зарар келтирмасин (баъзан келишувдан воз кечиш ҳолатлари ҳам юз бериб туради). Психологик кузатишларнинг кўрсатишига қараганда, реориентация (касб танлашга йўллаш) каби босқичлардан ташкил топган бўлиб, улар қисқа фурсатда (муддатда) ўтиши билан ўзаро муайян даражада тафовутланади. Жумладан, касбий маориф, касбга йўллаш, касбга саралаш, касбий мослашиш тезкорликда, мукамал, ўзига хос хусусиятлари билан таъсирланади. Айниқса, касбий мослашиш даври ўзига хос тарзда кечади, бир босқич иккинчиси билан силлиқ узвий боғланиб кетади. Касбнинг моддий (иқтисодий) томони, ижтимоий фаоллик (нуфузга эгалик), маънавий таъминланганлик (руҳий кўтаринкилик ҳиссиётининг устуворлиги) инсоннинг қайтадан ижтимоий ҳаётдан ўз ўрнини топиш имконини яратади, унинг умрини узайтиради, руҳий имкониятлари, захиралари, потенцияси, резерви ишга тушишига пухта негиз ҳозирлайди.

Реориентация (қайта касбга йўллаш) гуманистик психология таъминларини турмушга таъбиқ этишга зарур шарт-шароитлар яратади. Инсон омилини қадрлашга, бутун имкониятларини рўёбга чиқаришга, эзгу ният, орзу ҳавас, истак-хоҳиш ушалишига негиз вужудга келтиради. Кўп профили касб-ҳунар эгалари сафини кенгайтиришга хизмат қилади, комилликка интилиш туйғусини жонлантиради, зарур билимлар, малакалар билан қуроллантиришга туртки беради.

Реориентация инсон имкониятини қайтадан синашнинг манбаи ҳисобланиб, ўзини ўзи кашф қилиши, ўзини ўзи бошқариши, ўзини

Ўзи ташкиллаштириш, ўзини ўзи баҳолаш, ўзини ўзи рефлексиялаш,

Ўзини ўзи илтифатлашнинг вақти билан баҳолашнинг аҳамияти.

Ўқувчи билан мулоқот қилиш.

Сўраш-Жавобнинг ўқувчи билан мулоқоти

1. Фаолият тўғрисида умумий тушунча.
2. Фаолиятнинг тузилиши тавсифи.
3. Фаолиятнинг ўзига хослиги.
4. Фаолиятни интериоризациялаш ва экстериоризациялаш.
5. Фаолиятнинг ўзлаштирилиши ва малакаларни эгаллаш.
6. Профессиограмма ва психограмма тўғрисида тушунча.
7. Фаолият мотивациясининг моҳияти.
8. Реориентациянинг психологик тавсифи.

Реферат учун мазмунлар

Фаолиятнинг психологик тавсифи.

Фаолият турлари тўғрисида тушунча.

Фаолият тузилиши бўйича психологик назариялар.

Фаолият мотивацияси талқини.

Профессиограмма, профессиография, психограмма юзасидан мулоҳазалар.

Адабиётлар

1. Валлон А. От действия к мысли. – М.: 1956.
2. Левитов Н.Д. Психология труда. – М.: 1963.
3. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. – М.: «Политиздат», 1975.
4. Эльконин Д.Б. Психология игры. – М.: 1989.
5. Ғозиев Э.Ғ. Фаолият ва хулқ-атвор мотивацияси – Т.: «Университет», 2003.
6. Ғозиев Э.Ғ. Умумий психология. –Т.: «Университет», 2002.

У БОБ. ШАҲС ТҲҲИДИДА УСОМНИЙ ТУНГУРИА

1. УСОМНИЙ ТУНГУРИА

Психология фанида инсон зотига хослик масаласи индивид (логинча individ — ажралмас, алоҳида зот деган маъно англатади), шахс, индивидуаллик (яккаҳоллик) тушунчалари орқали акс эттирилади. Катта ёшдаги руҳий соғлом (эси-хуши жойида) одамлар ҳам, чақалоқ ҳам, нутқи йўқ, оддий малакаларни ўзлаштира олмайдиган ақли заифлар ҳам индивидлар деб аталади. Бироқ булардан биринчисинигина шахс деб аташ аъна тусига кириб қолган, чунки ўша зотгина ижтимоий мавжудод, ижтимоий муносабатлар маҳсули, ижтимоий тараққиётнинг фаол қатнашчиси бўла олади. Индивид сифатида ёруғ дунёга келган одам ижтимоий муҳит таъсирида кейинчалик шахсга айланади, шунинг учун бу жараён ижтимоий-тарихий хусусиятга эгадир. Илк болалик чоғиданоқ индивид муайян ижтимоий муносабатлар тизими доирасига тортилади, бундай шахслараро муносабатлар тарзи тарихий шаклланган бўлиб, у ёшлигиданоқ шу тайёр (аждодлар яратган) ижтимоий муносабат, муомала, мулоқот тизими билан таниша боради. Ижтимоий қуршов (оила аъзолари, маҳалла аҳли, жамоатчилик, ишлаб чиқариш жамоаси), ижтимоий гуруҳ ичида (кишиларнинг оғушида, уларнинг қалб тўрисида) одамнинг бундан кейинги ривожланиши уни шахс сифатида шакллантирувчи, унинг онги ва иродасининг хусусиятларига мутлақо боғлиқ бўлмаган ҳар хил хусусиятли муносабатлар мажмуасини вужудга келтиради.

Жаҳон психологияси фанида онда-сонда учраб турадиган шахсни ижтимоий муҳитнинг суэт маҳсули деб тушунтириш ва унда фаолликни инкор этиш ўта баҳсли фикрдир. Шунини алоҳида таъкидлаб ўтиш керакки, шахснинг ижтимоий таҳрибани ўзлаштириш жараёни одамнинг ўзича амалга ошираётган фаолиятига ва унинг билан қандай мақсад қўзлаётганига нисбатан муносабатини акс эттирувчи руҳий дунёси орқали намоён бўлади. Одатда, фаоллик шахсга хос хулқ-атвор, фаолият, муомала мотивларида, установаларида, амалий кўникмаларида кўзга ташланади. Бошқача сўз билан айтганда, фаоллик шахснинг атроф муҳитдаги воқеликни эгаллашга интилган сўй-ҳаракатларда вужудга келади. Шахснинг фаолиги унинг ўз истиқболи учун йўл-йўриқ танлашда, уни ўзлаштиришда, ҳаётда ўз навқеи ва ўрнини топишда гавдаланади.

Бир хил турмуш шароитлари шахс фаоллигининг турли шакллари-ни яратиш ҳамда ҳар хил ҳаётий вазиятни вужудга келтириш имкони-

ятига эга. Ҳаётда бирон бир танбеҳ беришнинг ўзи кимдадир рухий ҳисни уйғотса, бошқа бирининг сиротига ҳам таъсир қилиши мумкин.

Ижтимоий ҳаётнинг турли қисмларида турли қисмлар иштирок этади. Шунинг учун, фаолиятнинг ички тарбийвий қисми (томонлари, жиҳатлари, жабҳалари, таркиблар) тузилиши йиллар давомида билан оинигилиши эвазига шахс деган тушунча ҳосил бўлади.

Шахснинг энг муҳим хусусиятли жиҳатларидан бири — бу унинг индивидуаллигидир, яъни яққоллигидир. Индивидуаллик деганда, инсоннинг шахсий психологик хусусиятларининг бетакрор бирикмаси тушунилади. Индивидуаллик таркибига характер, темперамент, психик жараёнлар, ҳолатлар, ҳодисалар, ҳукмрон хусусиятлар йиғиндиси, ирода, фаолиятлар мотивлари, инсон маслағи, дунёқарashi, иқтидори, ҳар хил шаклдаги реакциялар, қобилиятлари ва шу қабилар киради. Психик хусусиятларнинг бирикмасини айнан ўқшаш тарзда акс эттирувчи инсон мавжуд эмас. Масалан, яқин одамдан айрилганда қайғу-алам, унинг билан бирга эса ҳаётда тиклаб бўлмавчи ва бошқаларда такрорланувчи фазилатлар мураккаб воқеликнинг мангуликка йўналиши билан изоҳлаш мумкин. Шахс ўзининг кадр-қиммати ва нуқсонлари билан ижтимоий турмушда фаол иштирок қилиши, таълим ва тарбия ёрдамида юзага келган ўзининг кучли ва кучсиз жиҳатлари билан яққол, бетакрор олий зотдир.

Одам жамиятда турли гуруҳлар фаолиятида қатнашар экан, кўпинча, уларда ҳар хил вазифаларни (функцияларни) бажаради, ўзаро ҳеч бир ўқшамаган ролларни ижро этади. Масалан, ота-онанинг, оиланинг «эгови», инжик, «зуравон» бола ўз тенгқурлари лаврасида эҳтиёткорона қаракат қилиб, ўзини тамоман бошқача тугади. Шунингдек, жиддий, талабчан ва хизмат вақтида бошқаларга қўшилмайдиган сабҳат даврида, меҳнат фаолиятида, ҳашар ва ҳамкорликда, улфатчиликда ҳазилкаш ва қизиқчига айланиши мумкин. Юқорида келтирилган масалалардан битта одамнинг ўзи турли вазиятларда мазмун жиҳатдан бир-бирига қарама-қарши ролларни бажаради. Аксарият ҳолларда одам турли-туман вазиятларга, шароитларга мос, уларга мутаносиб бўлган жиҳатларни (жабҳаларни) намоён қилади, унинг оилада, хизмат вазифасида, жамоатчилик орасида, спорт мусобақасида ва шу сингариларида ўз зиммасига олган ролларни бир-бирига қарама-қарши эмас, балки ўзаро ҳамоҳанг тарзда ўйнайди. Ана шу инсон фазилатларининг, хислатларининг, сифатларининг бир-бирига мослиги шахснинг яхлитлигини кўрсатувчи аломатлардан бири бўлиб, ундаги қарама-қаршилиқ, зиддият ва шаклланиб улғирмаган хусусиятларнинг кўрсаткичи унинг турли вазиятларда бажарилдиган

роллларнинг ўзаро бир-бирига зиллиги ва мутаносиблиги ҳосил бўлади.

Жамиятнинг турли гуруҳларида одамнинг ўз зиммасига олган роллари ва роллари қанчалик кўп бўлмасин, турмушдаги маънавий қўлланма, кўп қиррали хусусиятга эга бўлишидан қатъий назар, инсон шахсига тўла мос келадиган ҳақиқий тавсиф бериш имконияти сақланиб қолади. Унга берилган тавсиф фақат унинг ўйнайдиган асосий ролларини, эгаллаган мавқеининг индивидуаллигини намоён қилувчи мотивларини аниқлаш билан эмас, балки унинг ишлаб чиқаришга, моддий бойликларни ўзлаштиришга нисбатан муносабатини ўрганиш орқали берилади. Ўзбекистонда инсон шахсига берилдиган асосий тавсиф унинг асосийда гуманистик, мустақил, ҳуқуқий жамият қуриш жараёнига нисбатан ва бу ижтимоий жараёнда фаол қатнашиши каби муҳим мезонларга асосланади.

Жаҳон психология фанининг илғор тараққий тарвар, гуманистик тадқиқотчиларининг тажрибасида кўрсатилишича, шахснинг психологик тузилиши, психологик хусусиятлари, характер хислати, темперамент хусусиятлари, иродавий сифатлари, характер қобилиятлари, истеъдод даражалари, барқарор қизиқишлари, ақлий қобилиятлари, ҳиссиёти ва шу қабиларнинг бирикмаси (мажмуаси) ҳар бир яққол, алоҳида одамда бетакрор, барқарор, тургун бирликнинг таркиби ва тарбия ёрдамида шахснинг психологик тузилишининг нисбийлиги, қатъийлиги, сереотиплиги туғрисидаги фикрнинг қатъий тасдиқлашга имкон яратади.

Психик ҳолатлар, ҳодисалар (ҳиссиёт, хоҳиш, орзу, тафаккур ва шу қабилар) муқосса равишда ўзгариб туриши, ижтимоий гуруҳларда, ҳаётнинг вазиятларда одам ўз зиммасига олган ролларига алоқадор ҳулқ-атворни ўзгариши, ёшнинг улгайиб бориши ҳақда шахснинг психологик қиёфи (миллийлик, этник таъсир асосида) муайян даражада барқарорлиги сақлайди. Мазкур нисбий барқарорлик одам қатнашадиган ўқини яшаш шароитлари, жисмоний хусусиятларининг қиёфаси билан, айғунликда шакллантирувчи ижтимоий муносабатлар йиғиндисининг доимийлиги билан узвий боғлиқдир. Бироқ биз қайд қилиб ўтган доимийлик нисбий хусусиятга эгадир. Чунки шахснинг психик тузилишининг ўзгариши жаҳон психологларнинг бир қатор тадқиқотлари кўрсатганидек, бу ўзгаришлар одамнинг яшаш муҳити, асосий вазиятларда намоён бўлувчи хусусиятларига алоқадордир.

Демак, шахснинг нисбатан барқарор ва нисбатан ўзгарувчан хусусиятлари инсон хислатларининг яхлитлиги ва ўзаро боғлиқлигидан,

таркиб топувчи мураккаб бирликдан иборатдир. Одатда, шахсни психологик жиҳатдан таълим ва таълимига икки асосий марҳаба ажратиб

2. «Эндопсихика» ва «Экзопсихика» уяқназ тупуниш

Юқорида таъкидлаб ўтилган илмий муаммолардан биринчиси бир шахсни бошқа одамлардан ажратиш турадиган индивидуал тузилишига эга эканлигидир. Ушбу яққол психологик муаммони ҳал қилиш шахснинг мазкур тузилишининг ички шароитларида ифодаланувчи хулқ-атвори олдидан башорат қилиш имкониятини яратади. Мазкур масаланинг қўйилиш даъватини таълим ва тарбия эҳтиёжларидан, ташкилотчиликка оид фаолият соҳалари ва бошқа эҳтиёжлар замиридан келиб чиқади. Лекин бу масалани илмий асосда ҳал қилиш бошқа муаммони, яъни шахсни типларга ажратиш (типология), унинг энг муҳим, мукамал тузилишини аниқлаш билан боғлиқдир. Дарҳақиқат, шахс типологияси, шахсни типологик таҳлил қилишнинг энг назик, ибратли жиҳатларини чеклаб ўтиш, у ҳақида етарли даражада тўла тасаввурга эга бўлишни ҳисобласак, унинг энг умумий тасвирини умумлашган тарзда таъкидлаб ўтиш лозим.

Шахс тузилиши билан боғлиқ бўлган иккинчи масала эса бундай тузилишнинг бир қанча таркибий қисмларга ажратишни тақозо этади, бинобарин, ушбу бўлақларнинг йиғиндисини яхлит инсон шахсини вужудга келтиради. Жаҳон психологияси фанида психологлар шахсни психологик тузилишининг таркибий қисмларини турли моҳиятига асосланиб туркумларга ажратишни (классификациялашни) тавсия этмоқдалар.

Ҳозирги замон жаҳон психологиясида биологик (табiiй) ва ижтимоий (социал) омил (фактор)нинг, воқеликнинг таъсири остида шаклландган инсон шахсида иккита муҳим қисм бўлганлигини тасдиқловчи назария юксак маъқени эгаллаб турибди. Мазкур назарията бинонан «ички психик» («эндопсихик» — юнонча «эндо» ички деган маънони билдиради) қисмларга ажратилади, деган гоёни илгари сурилади. Ушбу талқинга қўра «эндопсихика» шахснинг психик тузилишининг ички қисмлари сифатида психик элементлар ва функцияларнинг ўзаро боғлиқлиги акс эттирилади. Унинг негизда инсоннинг нерв-психологик тузилиши билан «эндопсихик» айнан бир нарсани деган тушунчани тасдиқлаш ётади, гўёки у одам шахсининг ички механизмининг юзасига келтиради. Психик тузилишнинг «экзопсихик» қисми бўлса шахснинг ташқи муҳитига нисбатан муносабатини, шахсга қарама-қарши бўлган барча жиҳатларини, шахслараро ва объектив муносаба-

тини белгилайди. «Эндопсихика» ўз навбатида шахснинг таъсирла-

ланиши, шунингдек унинг ҳаракатларини, ихтиёрсиз ҳаракатларини ва шу каби физиологияларни акс эттиради. «Экзопсихика» эса ўз таъсирида шахс муносабатларининг тизимини ва унинг қизиқишлари, майллари, идеаллари, маслағи, устунлик қилувчи, ҳукмрон ҳиссиётларини, эгаллаган билимларни, тажрибаларни ва шу сингариларни қамраб олади. Табиий омилга (асосга) эга бўлган «эндопсихика» биологик шарт-шароитларга боғлиқдир, аксинча, «экзопсихика» ижтимоий воқеликлар таъсири остида юзга келади, таркиб топади ва тақомиллашиб боради.

Шахснинг таркиб топиши бир қатор омилларга боғлиқ деган назариянинг намояндалари бўлмиш ҳозирги замон узоқ чет эл (АҚШ, Англия, Франция, Германия, Швецария ва бошқалар) психологлари оқибат натижасида шахснинг тузилишини ўша иккита асосий омилларга, яъни биологик ва ижтимоий (социал) воқеликларнинг таъсирига боғлиқ бўлган тузилишининг мавжудлигидан манфаатдордирлар. Объект-субъект муносабатини белгилайди. «Эндопсихика» ўз навбатида шахснинг таъсирланиши, идрок, тасаввур, хотира, тафаккур, ҳаёл жараёнларининг хусусиятларини, иродавий зўр бериш ислатларини, ихтиёрсиз (идеомотор) ҳаракатларини ва шу каби физиологияларни акс эттиради. «Экзопсихика» эса ўз таркибига хос муносабатларининг тизимини ва унинг қизиқишлари, майллари, идеаллари, установакалари, маслағи, устунлик қилувчи, ҳукмрон ҳиссиётларини, эгалланган билимларни қамрайди.

Психология фанида кескин қайта қуриш жадал суръатлар билан давом этаётган бир даврда юқорида таҳлил қилинган қўш (икки) омиллик концепциясига қандай муносабатда бўлиш мақсадга мувофиқ?

Жумладан, диалектик материализм даргаларининг ибораси билан айтганда, инсон шахсининг моҳияти барча ижтимоий муносабатлар йиғиндисидан иборат, бу ифодага ўта кескин эътироз билдиришга ҳожат йўқ. Чунки шахс ижтимоий мавжудод бўлганлиги (микромўҳит маҳсули эканлиги тан олинмас-да) учун унда табиий-биологик тузилиш аломатлари сақланиб қолиши табиий ҳолдир. Масалан, шахс тузилишида биологик ва ижтимоий (социал) омилларни бирлаштириш деб эътироф қилиш муаммонинг бир томони (уларни ҳисобга олиш, албатта зарур), лекин иккинчи томони уларнинг ўзаро муносабатларини қай тарада тушунишда ўз ифодасини топади. Кўпгина психологларнинг фикрича, бизнинг нуқтаи назаримизча, қўш омиллик назариянинг баҳсли жабҳаси шундан иборатки, бу назария ижтимо-

ий омия билан биологик воқеликни, муҳит билан биологик тузилиши, «экзопсихика» билан «эндопсихика»нинг ҳисобига би-

нинг шаклланиши ва унинг таъминига талаб қилувчи табиий қатъий омилар ички имкониятлари мавжуд эканлигини ҳисобга олмайдилар.

Таъкидлаб ўтилган фикрларни тасдиқлаш мақсадида улар ўтказган тажрибаларига мурожаат қиламиз. Қўш омилик назария тадқиқотчилари тажрибаларида 80—130 см баландликдаги одамларнинг шахс хислатларини таркиб топтириш ўрганилган. Бунинг натижасида улар шахснинг тузилишида кўп хислатлари ўхшашлиги топилган. Бундай одамларнинг бўйи паст (пакана) бўлишларидан ташқари, уларнинг тузилишида ҳеч қандай нуқсон ва камчилик йўқ эканлиги аниқланган. Бундай тонфага кирувчи кишиларда болаларга хос кулгини, ҳеч бир танқидсиз оптимизмни, ўта соддаликни, муайян даражада ҳиссий (эмоционал) зуриқишни талаб қиладиган вазиятга нисбатан чидамлиликни, уят ҳиссининг камроқ эканлигини учратиш мумкин-дир. Шахснинг хислатларига на «эндопсихика», на «экзопсихика» қисмларини киритиш мумкин эмас. Чунки шахснинг сифатлари митти одамларнинг психик хусусиятларининг маҳсули бўлиб, улар бўйига нисбатан ўз тенгқурлари ўртасидаги фарқ аниқланган даврдан эътиборан шундай бир ижтимоий вазиятда пайдо бўлиши, таркиб топ-шининг такомиллашиши табиийдир. Шунини алоҳида таъкидлаб ўтиш жоизки, теварак-атрофдагиларнинг митти одамларга бўйдор кишиларга қараганда бошқа муносабати, уларнинг писанд қилмаслиги, камситилиши, улар ҳам барча каби нарсаларни ҳис қилиш, орзу қилиш, ажабланиш, ҳайрон қолиш сабабли уларда шахснинг ўзига хос тузилиши вужудга келади. Бундай яққол воқелик уларнинг руҳий эзили-шини, баъзан бошқаларга, ҳатто ўзларига нисбатан тажовузкорона йўл тутишларини ниқоблайди, холос. Мабодо биз митти одамлар (ли-липутлар) ўзлари билан баъ-баровар бўйли кишилар муҳитида яшай-ди деб тасаввур қилсак, у ҳолда уларда ҳам теварак-атрофдаги бошқа одамлардаги каби мутлақо бошқача шахсий фазиятлар, хусусиятлар, хислатлар, сифатлар мужассамлашиши мумкин бўлар эди.

Тараққийпарвар (гуманистик) психология фанида таъкидлангани-дек, шахс тузилишидаги табиий, органик жиҳатлар ва ҳолатлар унинг ижтимоий шарт-шароитларига боғлиқ таркибий қисмларидир. Шахс тузилишидаги табиий (анатомик-физиологик ва бошқа сифатлар) ва ижтимоий омилар яхлит бирликни ташкил қилади ва улар ҳеч мақал

ижтирсиз равишда бир-бирига қарама-қарши қўйилишига йўл қўймас-

саломатлиги таъриқидиш) қанида барча категорияларга умумбашарий, табиий (биологик) ва ижтимоий (социал) омиллар ролини тан олади, инсон шахсидаги биологик ва ижтимоий воқеликларни атиги шуларнинг негизида қарама-қарши қўйишга танқидий муносабатда бўлади.

Шахс муаммосини диалектик материализм позициясида тўриб ҳимоя қилувчи собиқ совет психологияси ва бошқа тараққийларвар йўналиш вакиллари шахснинг фаоллиги теварак-атрофдаги олам билан бўладиган ўзаро муносабат жараёнида фаолият вужудга келиши мумкин деган таълимотга асосланади. Шахсни фаоллигининг манбаи унинг эҳтиёжлари ҳисобланиб, худди шу эҳтиёжлар одамни муайян тарзда ва маълум йўналишда ҳаракат қилишга ундайди. Худди шу боисдан эҳтиёж шахс фаоллигининг манбаи сифатида юзага келади ва унинг яққол турмуш шароитига боғлиқлигини акс эттирувчи ҳалатдир.

Эҳтиёжларда шахснинг яққол ижтимоий турмуш шароитларига боғлиқлиги мотивлар тизими (мотивация) сифатида ўзининг фаол жабҳалари билан ифодаланади. Мотивлар маълум эҳтиёжларни қондиришга қаратилган фаолиятга нисбатан моликликдир, деган таърифланишга мутлақ мосдир. Психология фанида қизиқишлар деганда, одамларнинг билиш жараёнига йўналтирилган эҳтиёжларнинг ҳиссий акс этишидир. Билиш эҳтиёжларини шахс томонидан қондирилиши унинг билимларидаги узилишларини тўлдиришга, таълим вазиятларига тўғри мослашишга ҳамда уларни тушунишга зарур имкониятлар яратади ва ёрдам беради.

Эътиқод одамнинг шахсий қарашлари, хулқ-атвор тамойиллари, илмий дунёқарашларига асосланиб ҳаракат қилишга ундовчи аглашилган эҳтиёжлар мажмуидир. Эътиқод шаклида юзага келадиган эҳтиёжларнинг мазмунини одамни қуршаб турган табиат ва у яшайдиган жамият ҳақидаги билимлар ҳамда уларни муайян даражада шахс томонидан англаш ҳосил қилади ва аста-секин турли ташқи таъсирлар ёрдамида такомиллашиб боради.

Инсонда вужудга келадиган тилаклар саъй-ҳаракатлар мотивлари ҳисобланиб, бу мотивларда айнан шу вазиятда бевосита яққол намоён бўлмаган турмуш ва ривожланиш шароитларида эҳтиёжлар ифодаланади.

Шахснинг психик тараққиётининг ҳаракатлантирувчи кучлари

инсоннинг ҳаёти-фаслияти давомида ўзгариб турувчи эҳтиёжлари билан уларни қилишнинг қадриятлари ўртадаги қарама-қаршиликлар бўлиб ҳисобланади. Булар тўтрисида жаҳондаги илмий психологик адабиётларда бир қатор қимматли ва бой материаллар маълумдир.

Одатда, шахсни ривожлантириш, шакллантириш, таркиб топтириш, камолотга етказиш қарама-қаршиликларни, зиддиятли вазиятларни енгиш, продавий зўр бериш, зўриқиш, танглик, жиддийлик ҳолатларини бошқариш, ўзини қўлга олиш орқали ушбу фаолиятни амалга оширишнинг оқилона, омилкор воситаларини (яўллари, усуллари, операциялари, кўникмалари, уқувлари, малакалари, одатлари, ҳаракатлари, саъй-ҳаракатлари кабиларни) ўзлаштириш, эгаллаш натижасида вужудга келади. Буларнинг барчаси имитация (тақлид), идентификация, рефлексия, стереотипизация, таълим, ўқитиш, ўқиш, ўрганиш, ўргатиш, сабоқ олиш, ўзлаштириш, мустақил билим олиш жараёнида юзага келтирилади. Маълум ҳолатда аниқ фаолият орқали эҳтиёжни қондириш қонуний равишда янада юксалроқ, юқори босқичдаги янги хусусиятга эга бўлган эҳтиёжни тўғдиради.

Шундай қилиб, эҳтиёжларнинг тугилиши, тараққиёти, уларни саралаш ва шакллантириш ҳамда мустақил, демократик, ҳуқуқий жамият кишисига хос бўлган миллий, ҳудудий маънавият, руҳият ва қадриятларнинг қонуниятларига, ҳоссаларига, механизмларига асосланган шарқона, ўзбекона юксак ахлоқий ҳисларга эга инсонларни вояга етказиш республикамиз психолог олимларининг олдида турган асосий вазифаларидан биридир. Бунинг учун психологлар кўп тажрибаларда синалган (ишончли, валидди, репрезентатив) тестлар, методлар (инновацион хусусиятли), методикалар (уларнинг инвариантлари, вариациялари, модификациялари), муайян касбий малакалар, услубий қуроллар (кўрсатмалар, тавсиялар, ишламалар, модуль ва рейтинг тизимлари), замонавий техник воситалар билан тўла-тўқис қуролзанишлари, назарий ва амалий билимларни эгаллашлари, олинган натижаларни кўп қиррали (сифат, миқдор, корреляцион, дисперсион, фактор ва ҳоказо) таҳлил қила билишлари, чуқур талқин қила олишлари мутлақо зарурдир. Чунки буларсиз шахсни комил инсон сифатида шакллантириш, камол топтириш мумкин эмас, бинобарин, иккиёқлама ўзаро таъсир бундай имконият яратишга қодир.

3. Чет эл психологиясида шахс назариялари

Жаҳон психологияси фанида шахснинг камолоти, унинг ривожла-

ниши тўғрисида хилма-хил назариялар яратилган бўлиб, тадқиқотчи-лар инсониятнинг ёртинган турлича позицияда турганини ва му-аммо моҳиятини ёритишда ўзига хос ёндашишга эгадирлар. Мазкур назариялар қаторига биогенетик, социогенетик, психогенетик, во-нитивистик, психоаналистик, бихевиористик кабиларни киритиш мумкин. Қуйида санаб ўтилган назариялар ва уларнинг айрим намо-надалари томонидан шахсни ривожлантиришнинг принциплари тўғри-сидаги қарашларига тўхталиб ўтамиз.

Биогенетик назариянинг негизида инсоннинг биологик етилиши бош омил сифатида қабул қилинган бўлиб, қолган жараёнларнинг тараққиёти ихтиёрий хусусият касб этиб, улар билан ўзаро шунчаки алоқа тан олинади, холос. Мазкур назарияга биноан, тараққиётнинг бош мақсади — биологик детерминантларига (аниқловчиларига) қара-тилади ва уларнинг моҳиятидан социал-психологик хусусиятлар бел-тирилиб чиқарилади.

Тараққиёт жараёнининг ўзи, даставвал биологик етилишнинг уни-версал босқичи сифатида шарҳланади ва талқин қилинади.

Биогенетик қонунни Ф.Мюллер ва Э.Геккеллар кашф қилишган. Биогенетик қонуният органнинг тараққиёти назариясини ташвиқот қилганда ҳамда антидарвинчиларга қарши курашда муайян даражада тарихий роль ўйнаган. Бироқ органнинг индивидуал ва тарихий та-раққиёти муносабатли рини тушунтиришда қўпол хатоларга йўл қўйган. Жумладан, биогенетик қонунга кўра, шахс психологиясининг инди-видуал тараққиёти (ситогенез) бутун инсоният тарихий тараққиёти-нинг (филогенез) асосий босқичларини қисқача такрорлайди, деган гоя ётади.

Немис психологи В.Штерннинг фикрича, чақалоқ (янги туғилган бола) ҳали у одам эмас, балки фақат сут эмизувчи ҳайвондир, у шти ойликдан ошгач, психик тараққиёти жиҳатидан фақат маймунлар да-ражасига тенглашади, икки ёшида эса оддий одам ҳолига келди, беш ёшларда ибтидоий пода ҳолатидаги одамлар даражасига етди, мактаб давридан бошлаб ибтидоий даврни бошидан кечиради, кичик мактаб ёшида ўрта аср кишилар онгига ва ниҳоят етукли даврданна (16—18 ёшларда) у ҳозирги замон кишиларининг маданий даражасига эришади.

Биогенетик назариянинг йирик намоёналаридан бири бўлиш америкалик психолог С.Холл психологик тараққиётнинг бош қонуни деб «рескапитуляция қонуни»ни (филогенезни қисқача такрорлашни) ҳисоблайди. Унинг фикрича, онтогенездаги индивидуал тараққиёт филогенезнинг муҳим босқичларини такрорлайди. Олимнинг таққи-

нига биноан, гўдаклик ҳайвонларга хос тараққиёт палласини қайтаришдан бошқа нарса эмас. Болялик даври эса қалинги оламларнинг келади. 8—12 ёш орталиғида ўсиш даври ўсмирлик ёшидан иборат бўлиб, ёввойиликнинг охири ва цивилизациянинг бошланишидаги камолот нуқтисига ҳамроҳандир. Ўспиринлик эса жинсий егилишдан (12—13) бошланиб, то етуклик даври кириб келгунга қадар (22—25 ёшгача) давом этиб, у романтизмга эквивалентдир. С.Холлнинг таяқинига қараганда, бу даврлар «бўрон ва тазйиқлар», ички ва ташқи низолар (конфликт)дан иборат бўлиб, уларнинг кечиши давомда одамда «индивидуаллик туйғу»си вужудга келади. Шахсни ривожланишининг ушбу назарияси ўз даврида бир талай танқидий мулоҳазалар манбаи вазифасини ўтади, чунки инсон зотидаги ривожланиш босқичлари филогенезни айнан такрорламайди ва такрорлаши ҳам мумкин эмас.

Биогенетик концепциянинг бошқа бир тури немис «конституцион психологияси» (инсоннинг тана тузилишига асослаган назария) намояндалари томонидан ишлаб чиқилган. Э.Кречмер шахс (психологияси) типологияси негизига бир қанча биологик омилларни (масалан, тана тузилишининг типи ва бешқаларни) киритиб, инсоннинг жисмоний типи билан ўсишининг хусусияти ўртасида узвий боғлиқлик мавжуд, деб тахмин қилади. Э.Кречмер одамларни иккита катта гуруҳга ажратади ва унинг бир бошқа циклоид тоифасига хос (тез кўзгалувчи, ҳис-туйғуси ўта барқарор), иккинчи учда эса шизоид тоифасига (одамови, муносабатга қийин киришувчи, ҳис-туйғуси чекланган) хос одамлар туришини айтади. Бу тахминини у шахс ривожланиши даврига кўчиришга ҳаракат қилади, натижада ўсмирларда циклоид хусусиятлари (ўта кўзгалувчилик, тажовузкорлик, аффектив табиатлилик), илк ўспиринларда эса шизоидлик хусусиятлари бўлади, дея хулоса чиқаради. Лекин инсонда биологик шартланган сифатлар ҳамisha тақдир ва ҳал қилувчи роль ўйнай олмайди, чунки шахснинг индивидуал-типологик хусусиятлари бир-бирига айнан мос тушмайди.

Биогенетик назариянинг намояндалари америкалик психологлар А.Гезелл ва С.Холл тараққиётнинг биологик моделига чамалаб иш қўрадилар, бу жараёнда мувозанат, интеграция ва янгиланиш цикллари ўзаро ўрин алмашиниб туради, деган хулосага келадилар.

Психология тарихида биологизмнинг энг яққол кўриниши Зигмунд Фрейднинг шахс талқинида ўз ифодасини топган. Унинг таълимотиға биноан, шахснинг барча ҳатти-ҳаракатлари (хулқи) онгсиз

биологик майллар ёки инстинктлар билан шартланган, айниқса, би-

ўнунга ухшаш биологизаторлик омиллари инсон хулқини белгилочи бирдан-бир мезон ёки бетакрор туртки родини бажара олмайди.

Биогенетик назариянинг қарама-қарши кўриниши — бу ахсил кутбга жойлашган социогенетик назария ҳисобланади. Социогенетик ёндашишга биноан, шахсда рўй берадиган ўзгаришлар жамиятнинг тузилиши, ижтимоийлашиш (социализация) усуллари, уни қуршаб турган одамлар билан ўзаро муносабати воситаларидан келиб чиққан ҳолда тушунтирилади. Ижтимоийлашув назариясига кўра, инсон биологик тур сифатида туғилиб, ҳаётнинг ижтимоий шарт-шароитларининг бевосита таъсири остида шахсга айланади.

Фарбий Европанинг энг муҳим нуфузли назарияларидан бири — бу роллар назариясидир. Ушбу назариянинг моҳиятига биноан жамият ўзининг ҳар бир аъзосига статус (ҳақ-ҳуқуқ) деб номланган хатти-ҳаракат (хулқ)нинг барқарор усуллари мажмуасини таклиф қилади. Инсон ижтимоий муҳитда бажариши шарт бўлган махсус роллари шахснинг хулқ-атвор хусусиятида, ўзгалар билан муносабат, мулоқот ўрнатишида сезиларли из қолдиради.

АҚШда кенг тарқалган назариялардан яна биттаси — бу индивидуал тажриба ва билимларни эгаллаш (мустақил ўзлаштириш) назариясидир. Мазкур назарияга биноан шахснинг ҳаёти ва унинг воқеяликка нисбатан муносабати кўпинча кўникмаларни эгаллаш ва билимларни ўзлаштиришнинг самараси қўзғатувчини узлуксиз равишда мустаҳкамланиб боришнинг маҳсулидир. (Э. Торндайк, Б. Скиннер ва ҳоказо).

К. Левин томонидан тавсия қилинган «фазовий зарурат майдони» назарияси психология фани учун (ўз дарида) муҳим аҳамият касб этади. К. Левиннинг назариясига кўра индивиднинг хулқи (хатти-ҳаракати) психологик куч вазифасини ўтовчи шарт ёқ (хитилиш), мақсад (ният)лар билан бошқарилиб турилади ва улар фазовий зарурат майдонининг кўлами ва таянч нуқтасига йўналтирилган бўлади.

Юқорида таҳлил қилинган (шарҳланган) ҳар бир назария шахснинг ижтимоий хулқи (хатти-ҳаракати)ни ўзгалар учун ёпиқ ёки маҳдуд муҳит хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда тушунтиради, бу ўринда одам хоҳлайдими ёки йўқми бундан қатъи назар мазкур шароитга мослашмоғи (хўникмоғи) зарур, деган ақидага амал қилинади.

Бизнингча, барча назарияларда инсон ҳаётининг ижтимоий-тарихий вазиятлари ва объектив шарт-шароитлари мулҳоқо эътиборга олинмаганга ўхшайди.

Психологияда психогенетик ёндашиш ҳам mavjud бўлиб, у биогенетик, социогенетик омилларнинг қимматини камситмайди. Балки

бу амаллардан ушбу тиллашнинг унга муस्ताқил бўлишига асосланган тақдир қилиш мумкин, чунки уларнинг ҳар бири ўз маҳияти, мақсади ва жараёни сифатида келиши билан узро тафовутланади.

Психиканинг иррационал (ақлий билиш жараёнларидан ташқари) таркибий қисмлари бўлмиш эмоция, майл ва шу кабилар ёрдамида шахс хулқини таҳлил қилувчи назария психодинамика дейилади. Мазкур назариянинг йирик намояндаларидан бири — бу америкалик психолог Э.Эриксондир. У шахс ривожини 8 та даврга ажратади ва уларнинг ҳар қайсиси ўзига хос бетакрор хусусиятга эгадир.

Биринчи давр — гўдақлик. Ушбу даврда гўдақда онгсизликка асосланган ташқи дунёга нисбатан «ишонч» туйғуси вужудга келади. Бунинг бош сабабчиси ота-онанинг меҳр-муҳаббати, ғамхўрлиги ва жонкуярлитининг нишонасидир. Агарда гўдақда ишонч негизи пайдо бўлмасэ, балки борлиқга нисбатан ишончсизлик ҳисси тугилса, у тақдирда вояга етган одамларда маҳдудлик, умидсизлик шаклида акс этувчи хавф вужудга келиши, эҳтимол.

Иккинчи даврда, яъни илк болаликда жонзодда ярим муस्ताқиллик ва шахсий қадр-қиммат туйғуси шаклланади ёки аксинча, уларнинг қарама-қаршиси бўлмиш уят ва шубҳа ҳисси ҳосил бўлади. Болада муस्ताқилликнинг ўсиши, ўз танасини бошқаришга кенг имконият яратиб, бўлғусида шахс хусусиятларига айланувчи тартиб ва интизом, масъулият, жавобгарлик, ҳурмат туйғуларини таркиб топтиришга пухта замин ҳозирлайди.

Учинчи давр — ўйин ёши деб аталиб, 5 ёшдан 7 ёшгача бўлган болаларни ўзига қамраб олади. Мазкур даврда ташаббус туйғуси, қайсидир ишни амалга ошириш ва бажариш майлини таркиб топтиради. Маъодо унда хоҳиш-истакни рўёбга чиқаришнинг йўли тўсиб қўйилса, ушбу ҳолатда бола ўзини айбдор деб ҳисоблайди. Мазкур ёш даврида давра, яъни гуруҳий ўйин, тенкурлари билан мулоқотга киришиш жараёнлари муҳим аҳамият касэ этади, натижада боланинг турли роллар синаб кўришига, ҳаёлоти ўсишига имкон яратилади. Худди шу даврда болада адолат туйғуси, уни тушуниш майли туғила бошлайди.

Тўртинчи давр — мактаб ёши деб номланиб, ундаги асосий ўзгаришлар кўзлаган мақсадга эришиш қобилияти, удабуронлик ва маҳсулдорликка интилиш туйғуси билан ажралиб туради. Унинг энг муҳим қадрияти — омилкорлик ва маҳсулдорликдан иборатдир. Ушбу ёш даврининг салбий жиҳатлари (иллатлари) ҳам кўзга ташланади ва

уларнинг қаторига ижобий хислатлари етавли лапахда қўшилади.

Биринчи давр — ўспиринлик — ўзининг бетакрор хислати, индивидуаллиги ва бошқа одамлар билан кескин тафовутланиши билан тавсифланади. Шунингдек, ўсмирлик шахс сифатида ноаниқлик, муайян ролнинг удаламаслик, қатъиятсизлик сингари нуқсонларга (иллатларга) эгадир. Мазкур даврнинг энг муҳим хусусияти «ролни кечиктириш»нинг ўзгариши ҳисобланиб, бирмунча тараққиёт босқичига кўтарилишининг дақиқасидир. Унда ижтимоий ҳаётда бажарётган ролларининг кўлами кенгайди, лекин уларнинг барчасини жиддий эгаллаш имконияти mavjud бўлмайди, ваҳоланки бу кезде ўспирин ролларда ўзини синаб кўриш билан чекланади, холос. Эриксон ўспиринларда ўз-ўзини англашнинг психологик механизмларини батафсил таҳлил қилади, унда вақтни янгича ҳис қилиш, психосексуал қизиқиш, патоген (касаллик кўзгатувчи) жараёнлар ва уларнинг турли кўрнишлари намоён бўлишини шарҳлайди.

Олтинчи давр — ёшлик бошқа одамга (жинста) нисбатан психологик интим яқинлашув қобилияти (уқуви) ва эҳтиёж вужудга келиши билан ажралиб туради. Айниқса, жинсий майл бу соҳада алоҳида ўрин тутати. Бундан ташқари, ёшлик танҳолик ва одамовилик каби беқосиёт хусусиятлари билан тафовутланади.

Етинчи давр — етуқлик даври деб аталиб, ҳаёт ва фаолиятнинг барча соҳаларида (меҳнатга, ижодиятга, ғамхўрликда, пушт қолдиришда, тажриба узатишда ва бошқаларда) маҳсулдорлик туйғуси унга узлуксиз равишда ҳамроҳ бўлади ва эзгу ниятларнинг амалга оширишда туртки вазифасини бажаради. Шунингдек, мазкур даврда айрим жиҳатларда турғунлик туйғуси нуқсон (иллат) сифатида ҳукм сурши эҳтимолдан ҳоли эмас.

Саккизинчи давр, яъни қарилик инсон тариқасида ўз бурчини удалай олганлиги, турмушнинг кенг қамровлиги, ундан қаноатланганлиги (қониққанлиги) туйғулари билан тавсифланади. Салбий хусусият сифатида ушбу ёшда ҳаётдан, фаолиятдан ноумидлилиқ, улардан кўнгил совийш ҳис-туйғуларини таъкидлаб ўтиш ўринлидир. Донолик, софлик, гуноҳлардан фориғ бўлишлиқ бу ёшдаги одамларнинг энг муҳим жиҳати, саховати ҳисобланади, бинобарин, ҳар бир алоҳида олинган ҳолатга нисбатан шахсият ва умумият нуқтаи назардан қараш уларнинг олий қиммати саналади.

Э. Шпрингер «Успиринлик даври психологияси» деган асарини

узгартишлар Э. Шпрингер бунича:

- б) рефлексиянинг ўсиши;
- в) ўзининг индивидуаллигини англаш (тушуниш) ва шахсий хусусиятларини эътироф қилиш;
- г) қўғий эзгу режаларининг пайдо бўлиши;
- д) ўз шахсий турмушини англаган ҳолда қуриш установакиси ва ҳоказо. Унинг фикрича, 14–17 ёшларда вужудга келадиган инқирознинг моҳияти уларга катталарнинг болаларча муносабатидан қутулиш туйғусини туғилишидан иборатдир. 17–21 ёшларнинг яна бир хусусияти — ўзининг тенгқурлари ва жамоатчилик қуршовидан «узилиш инқирози» ва танҳолик туйғусининг пайдо бўлишидир. Бу ҳолатни тарихий шартланганлик шарт-шароитлар ва омиллар вужудга келтиради.

Э. Шпрингер, К. Бюлер, А. Маслоу ва бошқалар персонологик назариянинг йирик намоёндалари бўлиб ҳисобланадилар.

Когнитивистик йўналишнинг асосчилари қаторига Ж. Пиаже, Дж. Келли ва бошқаларни киритиш мумкин.

Ж. Пиаже интеллект назарияси ихкита муҳим жиҳатга ажратилган бўлиб, у интеллект функциялари ва интеллектнинг давлари таълимотини ўз ичига қамраб олади. Интеллектнинг асосий функциялари қаторига уюшқоқлик (тартиблилик) ва адаптация (мослашиш, кўниқишдан иборат бўлиб, интеллектнинг функционал инвариантлиги деб юритилади.

Муаллиф шахсда интеллект ривожланишининг қуйидаги босқичларга ажратади:

- 1) сенсомотор интеллекти (туғилишдан то 2 ёшгача);
- 2) операциялардан илгариги тафаккур даври (2 ёшдан то 7 ёшгача);
- 3) конкрет операциялар даври (7–8 ёшдан 11–12 ёшгача);
- 4) формал (расмий) операциялар даври.

Ж. Пиаженинг ғояларини давом эттирган психологларнинг бир гуруҳини когнитив-генетик назарияга бириктириш мумкин. Бу йўналишнинг намоёндалари қаторига Л. Колберг, Д. Бромлей, Дж. Биррер, А. Валлон, Г. Гримм ва бошқалар киради.

Француз психологи А. Валлон нуқтаи назарича, шахснинг ривожланиши қуйидаги босқичларга ажратилади:

- 1) ҳомиланинг она қорнидаги даври;
- 2) импульсив ҳаракат даври — туғилгандан то 6 ойликгача;

6) фарқлаш даври — 6 ёшдан то 11 ёшгача;

7) жинсий этилиш ва ўспиринлик даври — 12 ёшдан то 18 ёшгача.

Яна бир франциялик йирик психолог Заззо ўз ватанидаги таълим ва тарбия тизимининг тамойилларидан келиб чиққан ҳолда, мазкур муаммога бошқачароқ ёндашиб ва уни ўзига хос талқин қилиб, инсоннинг улғайиб боришини қуйидаги босқичларга ажратишни тавсия қилади:

1. Биринчи босқич — боланинг туғилганидан 3 ёшигача.

2. Иккинчи босқич — 3 ёшдан 6 ёшигача.

3. Учинчи босқич — 6 ёшдан 9 ёшигача.

4. Тўртинчи босқич — 9 ёшдан 12 ёшигача.

5. Бешинчи босқич — 12 ёшдан то 15 ёшигача.

6. Олтинчи босқич — 15 ёшдан 18 ёшигача.

Схемадан кўриниб турибдики, Р.Заззо шахс ривожланишининг босқичларига индивидуаллик сифатида таркиб топиш, такомиллашиш назариясидан келиб чиқиб ёндашгани шахс шаклланиши палласининг юқори нуқтаси, яъни ижтимоийлашуви билан чекланишга олиб келган. Шунинг учун унинг таълимоти инсоннинг онтогенезда такомиллашуви, ўзгариши, ривожланиши хусусиятлари ва қонуниятлари тўғрисида мулоҳаза юритиш имконини бермайди.

Г.Гримм шахс ривожланиши қуйидаги босқичлардан иборат эканлигини тавсия қилади:

1) чақалоқлик — туғилгандан то 10 кунгача;

2) гўдақлик — 10 кунликдан то 1 ёшигача;

3) илк болалик — 1 ёшдан то 2 ёшигача;

4) биринчи болалик даври — 3 ёшдан то 7 ёшигача;

5) иккинчи болалик даври — 8 ёшдан то 12 ёшигача;

6) ўсмирлик даври 13 ёшдан то 16 ёшигача ўғил болалар, 12 ёшдан 15 ёшигача қизлар;

7) ўспиринлик даври — 17 ёшдан то 21 ёшгача йигитлар, 16 ёшдан 20 ёшгача қизлар (бокиралар);

8) етуқлик даври: биринчи босқич — 22 ёшдан 35 ёшгача эркаклар, 21 ёшдан 35 ёшгача аёллар, иккинчи босқич — 36 ёшдан 60 ёшгача эркаклар, 36 ёшдан 55 ёшгача аёллар;

9) кексайиш (ёши қайтган давр) – 61 ёшдан то 75 ёшгача эркаклар. 55 ёшдан то 75 ёшгача аёллар;

10)

11) умқ умқ кўрувчилар 91 ёшдан бошлаб то чексизликкача. Дж.Виррок шахс ривожланишини қуйидагича тасаввур этади:

- 1) гўдаклик – туғилгандан то 2 ёшгача;
- 2) мактабодди давр – 2 ёшдан то 5 ёшгача;
- 3) бојалик даври – 5 ёшдан то 12 ёшгача;
- 4) ўспиринлик даври – 12 ёшдан то 17 ёшгача;
- 5) илк етуклик даври – 17 ёшдан то 20 ёшгача;
- 6) етуклик даври – 20 ёшдан то 50 ёшгача;
- 7) етуклик даврининг охири – 50 ёшдан то 75 ёшгача;
- 8) қариллик даври 76 ёшдан бошлаб.

Д.Бромлейнинг таснифи бошқатарникига мутлақо ўхшамайди, чунки унда шахснинг ривожланиши муайян даврларга ва босқичларга ажратилган: биринчи давр – она қорнидаги муддатни ўз ичига қамраб олади (зигота-эмбрион-ҳомила-туғилиш), иккинчи давр (болалик): а) гўдаклик – туғилгандан то 18 ойликкача, б) мактабгача босқичдан олдинги – 19 ойликдан то 5 ёшгача, в) мактаб бојалик – 5 ёшдан 11–13 ёшгача, учинчи давр (ўспиринлик) – 1) илк ўспиринлик – 11 ёшдан то 15 ёшгача, 2) ўспиринлик – 15 ёшдан то 21 ёшгача, тўртинчи давр (етуклик) – 1) илк етуклик даври – 21 ёшдан то 25 ёшгача, 2) ўрта етуклик даври – 25 ёшдан то 40 ёшгача, 3) етукликнинг сўнги босқичи – 40 ёшдан то 55 ёшгача, бешинчи давр (қариллик) – 1) истефо босқичи – 55 ёшдан то 65 ёшгача, 2) қариллик босқичи – 65 ёшдан то 75 ёшгача, 3) энг кексалик даври – 76 ёшдан то чексизликкача.

Шундай қилиб, биз чет эл психологиясида шахс ривожланишининг йўналишлари ва назарияларини қисқача шарҳлаб ўтдик. Қилинган таҳлиллардан кўриниб турибдики, Европа мамлакатлари ва АҚШ психологлари орасида бу соҳада битта умумий назария ҳали ишлаб чиқилмаган. Бунинг бош сабаби шахснинг тузилиши, уни шаклланиш қонуниятлари, унинг камолотида объектив ва субъектив таъсирларнинг роли, микро ва макромухитнинг таъсири, ривожланишнинг таянч манбалари буйича умумийликнинг йўқлиги, аниқ методологията ва илмий платформага асосланмаганликдир.

4. Собиқ шўро психологиясида шахс ривожланиши

назариялари шўрода

шўро психологиясида шахснинг ривожланиши муаммоси Л.С.Виготский, П.П.Блонский, С.Л.Рубинштейн, А.А.Леонтьев, Б.Г.Ананьев, Л.И.Божович сингари йирик психологларнинг ақлида рида ўз аксини топа бошлаган. Кейинчалик ушбу масала билан шу-гуллашувчилар сафи кенгайиб борди. Худди шу боисдан шахснинг тузилиши, илмий манбаи, ривожланишнинг ўзига хослиги бўйича ёндашувда, муайян даражада тафовутга эга. Ҳозирги даврда шахс-нинг ривожланиши юзасидан мулоҳаза юритилганда олимларнинг илмий қарашларини муайян гуруҳга ажратиш ва ундан сўнг уларнинг моҳиятини очиш мақсадга мувофиқ. Бизнингча, онтогенезда шахс тараққиётини бир неча босқичларга ажратиш ва уларнинг ҳар бирига алоҳида илмий психологик таъриф бериш нуқтаи назаридан ёнда-шиш қуйидаги назария ва йўналишларни ташкил қилади. Жумладан, ривожланишдаги инқирозга биноан (Л.С.Виготский), мотивацион ёндашиш (Л.И.Божович), феолиятга кўра муносабат (Д.Б.Эльконин), шахснинг ижтимоийлашуви хусусиятига эътиборан (А.В.Петровский), шахсни тутган позициясини ҳисобга олиб (Д.И.Фельдштейн) ва ҳоказо.

Л.С.Виготский жаҳон психологлари шахснинг тузилиши ва ривож-ланишига онд назарияларни танқидий таҳлил қилиб, камологни ву-жудга келтирувчи руҳий янгилианишлардан келиб чиққан ҳолда жара-ёни қуйидаги босқичларга ажратади.

1. Чақалоқлик даври инқирози (кризиси).
2. Гўдаклик даври — 2 ойдан 1 ёшгача. Бир яшарлик инқироз.
3. Илк болалик даври — 1 ёшдан 3 ёшгача. 3 яшарлик инқироз.
4. Мактабгача ёшдаги давр — 3 ёшдан 7 ёшгача. 7 яшарлик инқироз.
5. Мактаб ёши даври — 8 ёшдан 12 ёшгача. 13 яшарлик инқироз.
6. Пубертат (жинсий этилиш) даври — 14 ёшдан 18 ёшгача. 17 яшарлик инқироз.

Л.С.Виготский ўз асарларида ривожланишнинг ҳар бир даврининг ўзига хос хусусиятларига чуқур илмий таъриф бера олган. Тадқиқот-чи шахснинг ривожланишида энг муҳим руҳий янгилианишлар юзаси-дан ҳам илмий, ҳам амалий аҳамият қасб этувчи мулоҳазалар билдир-ган. Бироқ унинг фикрлари ичида ўта мунозарали, баҳсбоб суринлар талайгина. Ҳозирги замон психология фанида Л.С.Виготскийнинг шахснинг ривожланиши назарияси илмий, тарихий, ижтимоий аҳамият қасб этади, тараққиётни келтириб чиқарувчи инқирозларнинг роли туғрисидаги мулоҳазалари ва олға сурган ғоялари шу куннинг талаби билан ҳамомдангдир.

Собиқ шўро психологиясининг йирик намояндаси, Л.С.Виготскийнинг шогирди Л.И.Божович шахс шаклланишини муайян давр-

ларга бўлиб, унинг ҳар бир даврига мувофиқ рақамли бўлиши, шахснинг шаклланиши узвў даражалардан иборит. биринчи босқич – қўлқўлуқлик – туғилгандан то 1 ёшгача, иккинчи босқич – мотивацион тасаввур – 1 ёшдан 3 ёшгача, учинчи босқич – «Мен»ни англаш даври – 3 ёшдан 7 ёшгача, тўртинчи босқич – ижтимоий жонзод эканлигини англаш даври – 7 ёшдан 11 ёшгача, бешинчи босқич: а) ўз-ўзини англаш даври – 12 ёшдан 14 ёшгача, б) ўз ўрнини белгилаб олиш (топиш) даври – 15 ёшдан 17 ёшгача.

Л.И.Божович шахс шаклланишининг ҳар бир босқичини психологик таърифни бериб, уларни келтириб чиқарувчи омиллар, манбалар, турткилар, механизмлар негизини очиб беришга ҳаражат қилган. Олима фикрининг йўналиши шахс психологияси билан узвий боғлиқ бўлиб, мотивацион ёндашувга беvosкта таҳлил ва шарҳ бўйсундирилган.

Д.Б.Эльконининг шахс шаклланиши классификацияси етакчи фаолият назариясига (А.Н.Леонтьев таълимотига) асосланиб, ҳар бир тараққиёт патласида у ёки бу кўринишдаги фаолият устунлик қилиш эҳтимолига суянади. Инсоннинг шахс сифатида камол топиши жараёнидаги етакчи фаолият роли ушбу назариянинг асосини ташкил қилади.

Д.Б.Эльконин шахс шаклланишини қуйидаги босқичларга ажратади:

1) гўдақлик даври – туғилгандан то 1 ёшгача; асосий фаолият – беvosкта эмоционал мулоқот;

2) илк болаллик даври – 1 ёшдан то 3 ёшгача; асосий фаолият – предмет билан манипуляция (нозик ҳаракат) қилиш;

3) мактабгача даври – 3 ёшдан то 7 ёшгача; асосий фаолият – ролли ўйинлар, асосий фаолият – ўқиш;

4) кичик ўсмирлик даври – 10 ёшдан то 15 ёшгача; асосий фаолияти – шахсий ички (ингим) мулоқот;

5) катта ўсмирлик ёки илк ўспиринлик ёш даври – 16 ёшдан то 17 ёшгача; асосий фаолият – ўқиш-касб танлаш.

Д.Б.Эльконининг шахс шаклланиши босқичлари муайян қўламдаги психологлар томонида илқ қарши олинишига қарамасдан, маълум даражада мунозароб ўринлар йўқ эмаслиги эътироф қилинди. Бизнингча, ҳар бир даврнинг ўзига хос хусусиятлари фақат алоҳид олинган фаолият доираси тўсири билан чегараланиб қолмаслиги.

балки оралик босқичлари ва ундан келиб чиққан

психология фанида, айниқса, беш даврларни психологияда энг омивот-
лардан бири булиб қолмоқда.

Болалар психологияси фанининг йирик намояндаси А.А.Люблин-
ская шяхс тараққиётини муайян босқичларга ажратишда педагогик
психология позициясидан турган ҳолда фаол ият нуқтаи назардан унга
ёндашади, маълум даврларга ажратади ва улларни агрофлича шарҳлаб
беришга интилади.

1. Чақалоқлик даври – туғилгандан то бир ойликкача.
2. Кичик мактабгача даври – 1 ойдан то 1 ёшгача.
3. Мактабгача ёшдан олдинги давр – 1 ёшдан то 3 ёшгача.
4. Мактабгача ёш даври – 3 ёшдан то 7 ёшгача.
5. Кичик мактаб ёшидаги ўқувчилик даври – 7 ёшдан то 11 (12) ёшгача.

6. Ўрта синф ўқувчиси даври (ўсмирлик) — 13 ёшдан то 15 ёшгача.
7. Юқори синф ўқувчиси даври – 15 ёшдан то 18 ёшгача.

Педагогик психологиянинг таниқли намояндаси В.А.Крутецкий
инсоннинг онтогенстик тараққиётини маана бундай босқичлардан тар-
киб топиш эҳтимоли мавжудлигини асослаб беришга ҳаракат қилади:

1. Чақалоқлик (туғилгандан то 10 кунликкача).
2. Гўдаклик даври (10 кунликдан то 1 ёшгача).
3. Илк болалик даври (1 ёшдан то 3 ёшгача).
4. Боғчагача бўлган ёш даври (3 ёшдан то 5 ёшгача).
5. Боғча ёш даври (5 ёшдан то 7 ёшгача).
6. Кичик мактаб ёши даври (7 ёшдан то 11 ёшгача).
7. Ўсмирлик ёши даври (11 ёшдан то 15 ёшгача).

Негадир муаллифларнинг аксарияти онтогенстикда шахснинг ривож-
ланишини қолган босқичларини ҳисобга олмай қолдилар.

Ҳозирги замон психологиясининг таниқли намояндаси А.В.Петров-
ский инсон тараққиётига шахсни таркиб топтиришнинг социал-пси-
хологик нуқтаи назардан ёндашиб, унга хос оригинал классифика-
циясини яратади. Убу назария негизда юксалиш, стукликка инти-
лиш ҳояси ётганлиб сабабли болалик, ўсмирлик, ўспиринлик давр-
лари ётади, холос. А.В.Петровскийгача психологлар тараққиётнинг
бир текис жиҳатини олиб ўрганган бўлсалар, бундан ўлароқ у шяхс
шаклланишининг просоциал (ижтимоий ҳоид) далаларга риюя қилиб) ва
асоциал (аксижтимоий) босқичлари мавжуд бўлиши мумкинлигини
далиллаб беришга ҳақт қилади. Шунинг учун тараққиёт учта маж-

рофазадан иборат эканлигини шарҳлаб, унинг бири

ташхис), иккинчиси — ўсмирларга хос индивидуаллаш-
лиги), учинчиси — ўспиринлик, яъни еттиликка
индивидуал ҳолатларни мувофиқлаштириш (бирли-
ятлари билан тавсифланади. А.В.Петровский шахс-
шини қуйидаги босқичлардан иборат бўлишини та-

1. Илк болалик (мактабгача ёшидан олдинги давр

- то 3 ёшгача.
- Боғча ёши даври — 3 ёшдан то 7 ёшгача.
- Кичик мактаб ёшидаги ўқувчи даври — 7 ёшдан
- Ўрта синф ўқувчиси (ўсмирлик) даври — 11 ёшдан
- Юқори синф ўқувчиси (илк ўспиринлик) даври

А.В.Петровскийнинг классификацияси қанчалик та-
бўлмасин, тараққиётнинг орғилиқ босқичлари, уларни
сусиятлари мавжудлигини эътироф этишга мойилдир.
мой қойдаларга биноан ўсишми ёки аксилжитимой
масдан, ҳар икки йўналишнинг ҳам орғилиқ жабҳалари
молдан холи эмас, лекин бу ғояни чуқурроқ шарҳлаб

Д.И.Фельдштейн классификацияси ҳам шахсга
шувга асосланган бўлса ҳам, лекин у А.В.Петровский
фарқ қилади. Д.И.Фельдштейннинг фикрича, инсонни
да шаклланиш жараёнида иккита катта тараққиёт
ўтади, улардан бири — «Мен жамият ичида» деган пози-
бўлиб, у ўзига қуйидаги ёш босқичларини қамраб олади:

- 1) илк болалик — 1 ёшдан 3 ёшгача,
- 2) кичик мактаб ёшидаги ўқувчиси даври — 6 ёшдан
- 3) юқори синф ўқувчиси даври — 15 ёшдан то 17 ёшгача.

Шахс тараққиётидаги иккинчи позиция «Мен ва жамият» деб ном-

- 1) гўдаклик — туғилгандан то 1 ёшгача;
- 2) мактабгача ёшдаги болалар — 3 ёшдан 6 ёшгача;
- 3) ўсмирлар — 10 ёшдан то 15 ёшгача.

Д.И.Фельдштейн бошқа тадқиқотчилардан фарқли
лик даврини уч босқичга ажратади. Унинг мулоҳазасига
чи босқич (10—11 ёш) ўзига муносабатни кашф қилишдан иборат
бўлиб, ўзини шахс сифатида ҳис қилиш ва қатъий қарорга
билан яқунланади. Иккинчи босқич 12—13 ёшдаги ўсмирлар
олиб, бир томондан, ўзини шахс сифатида тан олиш.

мондан, ўзига салбий муносабатда бўлиш хусусиятига эга. Учинчи босқич 14–15 ёшли катта ёшдаги катта болаларнинг ўқувчилик, тарбиялик ва бошқа муносабати билан тавсифланади.

Болаларда «Мен жамият ичида» позицияси илк болалик, кичик мактаб ёшидаги, юқори синф ўқувчилиги даврида фаоллик кенг қўламда қўлоқ ёйди, чунки мазкур тараққиёт босқичида фаолиятнинг амалий предметли жиҳатлари жадал ўсишда бўлади. Уларда «Мен ва жамият» позицияси вужудга келиши мактабгача тарбия ёши, ўсмирлик даврига тўғри келиб, улвар томонидан ижтимоий хатти-ҳаракатларнинг нормалари ва қоидаларини ўзлаштириш, шахслараро муносабат ўрнатиш, ўзаро мулоқотга киришиш хусусияти билан тавсифланади. Ана шу мураккаб социал-психологик ҳолатларга асосланган ҳолда Д.И.Фельдштейн боланинг ижтимоий тараққиётида унинг жамиятга нисбатан муносабатининг асосий (бош) ва оралиқ тоифаларга ажратади. Болада жамиятга нисбатан оралиқ муносабатнинг шаклланиши ижтимоийлашув, индивидуаллашувнинг таркибий қисмларини эгаллаш ва бир даврдан иккинчисига ўтиши натижасида юзага келди. Асосий (бош) муносабат – шахснинг ривожланишида кескин сижиш нуқталарининг пайдо бўлиши, ички сифат ўзгаришларининг вужудга келиши ва унда янги хислатларни таркиб топишининг мўсулидир.

Шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш керакки, Д.И.Фельдштейннинг шахс ривожланиши назарияси онтогенезда юз берадиган барча психологик ҳолат ва фазилатни изоҳлаб бериш имкониятига эга эмас. Лекин у таълим-тарбия сифатини оширишга ва такомиллаштириш жараёни (фаолияти)га ижобий таъсир ўтказиш хусусияти билан амалий аҳамият касб этади.

Шундай қилиб, қамдўстлик мамлакатлари психологлари томонидан бир қатор пухта илмий-методологик негизга эга бўлган шахснинг ривожланиши назариялари ишлаб чиқилган. Уларнинг аксарияти онтогенезда шахснинг шаклланиши қонуниятларини очишга муайян қисса бўлиб хизмат қилади, амалий ва назарий муаммоларни ечишда кенг қўламда қўлланилади. Аммо онтогенезда шахснинг шаклланиши ва ривожланиши хусусиятларини акс эттирувчи назария яратиш мавруди етиб келди.

5. Сабик шўро психологиясида шахс таърифи

Умумий психология фанида шахснинг шаклланиши ва ривожланиши қонуниятлари ҳамда уларнинг механизмлари тадқиқ этилди.

Бу борада психологлар томонидан шахсга нисбатан турлича фикрлар берилган ва унинг тузилиши фақат хос тасвир тасвир қилинган. Қуйида муаллифларнинг айримларига қисқача тўхталиб ўтамиз.

А.Г.Ковалевнинг фикрича, шахс — бу ижтимоий муносабатларнинг ҳам объекти, ҳам субъектидир. А.Н.Леонтьев ушбу масалага қисқача қароқ ёндашиб, унга шундай таъриф беради: шахс — бу фаолият субъектидир. К.К.Платоновнинг талқинига биноан: жамиятда ўз ролини англовчи, ишга лаёқатли, яроқти аъзоси шахс дейилади. Бу муаммо моҳиятини чуқурроқ очишга ҳаракат қилган С.Л.Рубинштейн таърифича, шахс — бу ташқи таъсирлар йўналишини ўзгартирувчи ички шарт-шароитлар мажмуасидир.

Психология фанида бир-бирига яқин, лекин айният бўлмаган тушунчалар қўлланилиб келинади, чунончи: одам, шахс, индивидуаллик. Уларнинг моҳиятини аниқроқ изоҳлаб бериш учун ҳар бирининг психологик табиатини таҳлил қилиш мақсадга мувофиқ.

1. Одам сут эмизувчилар синфига дахлдорлик, биологик жонзод эканлиги одамнинг ўзига хос хусусиятидир. Тик юришлик, қўлларнинг меҳнат фаолиятига мослашганлиги, юксак тараққий этган мияга эгаллиги, сут эмизувчилар таснифига кириши унинг ўзига хос томонларини акс эттиради. Ижтимоий жонзод сифатида одам онг билан қуролланганлиги тўғриси борлиқни онгли акс эттириш қобилиятидан ташқари ўз қизиқишлари ва эҳтиёжларига мутаносиб тарзда уни ўзгартириш имкониятига ҳам эгадир.

2. Шахс. Меҳнат тўғриси ҳайвонот олаmidан ажралиб чиққан ва жамиятда ривожланувчи, тил ёрдами билан, бошқа кишилар билан мулоқот (муошара)га киришувчи одам шахсга айланади. Ижтимоий моҳияти шахснинг асосий тавсифи ҳисобланади.

3. Индивидуаллик. Ҳар қайси инсон бетекрор ўзига хос хусусиятларга эга. Шахснинг ўзига хос қирраларининг мужассамлашуви индивидуалликни вужудга келтиради. Индивидуал шахснинг интеллектуал, эмоционал ва иродавий соҳаларида намоён бўлади.

Собиқ совет психологиясида энг кўп тарқалган шахснинг тузилишига оид материаллар билан қисқача танишиб ўтамиз.

С.Л.Рубинштейн буйича шахс қуйидаги тузилишга эга:

1. Йўналганлик — эҳтиёжлар, қизиқишлар, идеаллар, эътиқодлар, фаолият ва ҳуққнинг устувор мотивлари ҳамда дунёқарашларда ифодаланади.

2. Билимлар, кўникмалар, малакалар — ҳаёт ва фаолият жараёнида эгалланади.

3. Индивидуал типологик хусусиятлар — темперамент, характер, қобилиятларда акс этади.

К. К. Платонов таълимотида кўра, шахс тузилиши куйидаги шаклга

1. Йўналганлик осттузилиши — шахснинг ахлоқий қисфаси ва муносабатларини бирлаштиради. Ундан ҳаракатчанлик, барқарорлик, маддлик, кўлам (ҳажм) даражаларини фарқлаш лозим.

II. Ижтимоий тажриба осттузилиши — таълим воситасида, шахсий тажрибада эгалланган билимлар, кўникмалар ва одатларни қамраб олади.

III. Психологик акс эттириш шакллари осттузилиши — ижтимоий турмуш жараёнида шаклланувчи билиш жараёнларининг индивидуал хусусиятларн.

IV. Биологик шартланган осттузилиш — мия морфологик ва физиологик хусусиятларига муайян даражада боғлиқ бўлган патологик ўзаришларни, шахснинг ёш, жинс хусусиятларини ва унинг типологик хосиятларини бирлаштиради.

А. Г. Ковалев таъқинига биноан, шахс мана бундай тузилишга эга:

1. Йўналганлик — воқеликка нисбатан инсон муносабатини аниқлайди, унга ўзаро таъсир этувчи ҳар хил хусусиятли гоъвий ва амалий установакалар, қизиқишлар, эҳтиёжлар киради.

Устувор йўналганлик шахснинг барча психик фаолиятини белгилайди.

2. Имкониятлар — фаолиятнинг муваффақиятли амалга ошишини таъминловчи тизим. Ўзаро таъсир этувчи ва ўзаро боғлиқ бўлган турлич қобилиятлар.

3. Характер. Ижтимоий муҳитда шахснинг хулқ-атвор услубини аниқлайди. Одамнинг руҳий ҳаёти шакли ва мазмуни унда намоён бўлади. Характер тизимидан иродавий ва мгънавий сифатлар ажратилади.

4. Машқлар тизими. Ҳаёт ва фаолият, ҳаракат ва хулқ-атворни тузатиш (коррекциялаш), ўзини ўзи назорат қилиш, ўзини ўзи башқаришни таъминлайди.

6. Шахснинг психологик тузилиши моделлари таҳлили

Психология фанида системали ёндашувга оид тадқиқотларнинг кўрсатишига қараганда, ҳар қайси тизимнинг тавсифи сифатида унинг тузилиши қабул қилинади. Одатда, яъни структура — бу объектнинг бир қатор таркиблари ўртасидаги унинг яхлитлиги, ўзига ўзининг айнайтилашувини таъминловчи барқарор ички алоқалар мажмуасидир.

Биз шахс структураси, яъни тузилиши муаммосини баён, таъқин қилишда таянч ва жабҳа, компонент тушунча тариқасида яхлит тузи-

лишнинг нисбий мустақил ҳисмидан, таҳлилнинг бирлиги сифатида элемент тушунчасидан (атамасидан), ҳар қандай контекстлардан шайқаллик ҳусусиятини акс эттирмаси ҳам улардан фойдаланамиз. Бундай тафовут (фарқ) шахс хусусиятларини яхлит ҳолда мукаммал очиш учун таркибий тизимли ва элементли-тизимли даражаларини намоён этиш учун мутлақо зарур.

Шахснинг тузилиши тўғрисидаги муаммо ўзининг долзарблиги билан фаннинг тадқиқот доирасидан, предметдан ташқари чиқади. Шахс тузилишига оид илмий тасаввурларнинг яратилиши, ишлаб чиқиши яхлит назариянинг зарурий шарти ҳисобланиб, инсоннинг ижтимоий моҳияти қирраларини очиш имкониятига эгадир. Худди шу боисдан психологияга фалсафа, педагогика, тиббиёт сингари фанларнинг намоёндалари томонидан уни муҳокама қилиш намоён бўлаётганлиги тўғрисида унга қизиқишнинг юксаклигидан далолат бермоқда.

Психология фани шахс структурасининг моделни яратишга бошқа фанлардан изчилроқ киришади, унинг табиатини акс эттириш имкониятига эришади, натижада у психология муаммолари мажмуасида марказий ўрин эгаллади. Психология олимлари томонидан тадқиқот қилинаётган долзарб муаммолар билан шахс тузилишига оид масала у ёки бу ҳоҳласи орқали узвий боғлиқликка эга. Бу контекстда ҳулқ мотивацияси, шахснинг типологиясини ишлаб чиқиш, шахсга таъсир ўтказишнинг самарали йўл-йўриқларини қидиришни эслатиб ўтишнинг ўзи kifоя.

Психология фанида шахсга структуравий ёндашиш бўйича энг салмоқли илмий изланишлар амалга оширилганлиги қонуний ҳолат бўлиб, хилма-хил шахс структурасининг модели яратилганлиги фикримизнинг ёрқин далилидир. Бу борада Б.Г.Ананьевнинг фикрича, психологик ҳодисаларни ақл (интеллект), ҳиссиёт (эмоция) ва иродага ажратилиши инсон психологиясида структуравий ёндашиш таърибсининг дастлабки кўриниши бўлиб, унинг ҳақчилиги кўпгина психологлар томонидан тан олинди. Б.Г.Ананьев структуравий ёндашишнинг бошқа вариантлари тарихида турлича психик ҳодисалар билан қарама-қарши алоқаларнинг эътироф этилиши — психик актларнинг психик функциялар, онгнинг онгсизлик, теңденцияларнинг потенциаллар билан уйғунлигини таъкидлайди. Л.С.Виготскийнинг мулоҳазасига кўра, инсоннинг психик функцияларини юксак, маданий, кўйи, табиий турларга ажратишни киритиш мумкин, чунки уларнинг негизда таълим билан инсоннинг олий нерв фаолиятида биринчи ва иккинчи сигналлар системаси ўзаро таъсирининг ифодаланиши ётади.

Ҳозирги даврда психология фанида психологик ҳодисаларни психик жараёнларга ҳолатларга шахснинг ҳусусиятларига ажратиш қабул қилинганлиги муҳим аҳамиятга эга. Бундай ёндашувининг маъжудлиги Б.Г.Ананьев томонидан структуравий концепциянинг бир тажрибаси сифатида қаралади. Бу воқелик «ҳодисаларни бир қатор жабҳалари билан тўлдиришга интилиш психофизиологик ҳусусият касб этиб, психик жараёнлар учун дастлабки материалларни тўплаш имкониятини (идрок, тафаккур, эмоция, ирода) беради». Унинг фикрича, дастлабки материаллар, бир томондан, психик функциялар (сенсор, мнемик), ҳулқнинг, иккинчи томондан, элементар мотивлари (эҳтиёж, установка) ҳисобланади. Олимнинг мулоҳазасича, бу қўшимчалар «генетик маъно касб этиб, физиологиядан мия механизмларини умумпсихологик ва нейрогуморал регуляторларини қамраб олиш психологияга ўтишга имкон беради». Лекин ушбу структуравий ёндашувнинг махсус психологик деб қарашдан қатъи назар, ҳозирги замон синтетик инсоншунослиги учун умумий аҳамиятли жиҳатни юксакликка кўтаришга қодир эмас.

Юқорида таъкидлаб ўтилган психик ҳодисаларнинг турли кўринишларини феноменларга ажратишнинг қонунийлиги бўйича баҳс юритмасдан туриб, жумладан жараёнларга, ҳолатларга, ҳусусиятларга бўлинишдан кўз юмиб, ушбу категориялар, уларнинг турлича талқини шахс структурасининг таркибий қисмларига тенглаштириш мумкин эмаслигини қайд этиш зарур. Чунки улар соф психологик аснода вақт ва фазо ўлчами бўйича аниқликка эга эмасдирлар. Шунинг учун Б.Г.Ананьев томонидан киритилган илмий қўшимчалар умумпсихологик вазиятни кескин ўзгартириш имкониятига эга бўлмаса-да, унинг айрим томонларини тўлдиришга эга.

Шахс тузилишининг моделини ишлаб чиқишдаги муҳим қийинчиликларнинг энг асосий сабаби ҳар хил нуқтан назарлар мавжудлигида ёрқин намоён бўлади, улар «шахснинг тузилишига кўра, субстанционал ва идеал, ирсий ва эгаллаганлик, ижтимоий ва психологик, соматик ва психологик томонларига эга» (В.М.Баншиков). Мулоҳазадан кўриниб турибдики, бунда шахснинг «субстанционал томонини ирсий, турмушда эгаллаганлик, соматик жабҳалар билан таққослаганда мустақил структуравий таркиб сифатида алоҳида реалликка эга эмас. Бундай талқин бирон-бир психологик ҳодисани турлича нуқтан назардан изоҳлаш билан боғлиқ бўлиб, яхша ҳол, яъни индивидуал воқелик (реаллик) устида гап бораётганлигини билдиради.

Психология фанида қўлланилиб келинаётган ва нисбатан барқа-

роллашган шахсни йўналганликка, темпераментга, характер ва қобилиятларга бўлиш старли даражада кескин эътирозларга сабаб бўлганга осм. Шунинг учун...

Тундун қарай... ва шахснинг яқин... қилайли...
хусусиятларнинг тизимини билдириб кетади, йўналганлик — эҳтиёж, қизиқиш, идеаллар тизими, қобилиятлар — интеллектуал, иродавий ва эмоционал хислатлар ансамбли, характер — хулқ-атвор усулларининг ва муносабатларининг синтезидир.

Юқоридагилардан кўриниб турибдики, шахснинг мураккаб тузилишга эга бўлган кўп қиррали хусусиятлари, фазилатлари, хислатлари ўзаро бир-бирларининг ичига сингиб кетганлиги натижасида табиий, эмоционал эҳтиёжлар, муносабатлар, хулқ-атвор усуллари тўғрисидаги мулоҳазалар умумлашчалар умумлашмасидир. Чунки қизиқишлар ва идеалларни интеллектуал, эмоционал, иродавий хусусиятларисиз тасаввур қилиш мумкин булмаганидай, муносабатлар ва хулқ-атвор усуллари ҳам алоҳида ҳукм суриши гайритабиий ҳолатдир.

Б.Д. Паригиннинг фикрича, шахснинг статик тузилишига қуйдагилар киради:

- 1) умуминсоний психологик хусусиятлар;
- 2) миллий, касбий, иқтисодий, сиёсий, синфий бирликка алоқадор ижтимоий ўзига хос хусусиятлар;
- 3) шахснинг индивидуал бетақрор хусусиятлари. Бизнингча, олим томонидан таъкидлаб ўтилган хусусиятларнинг ҳар қайсиси шахс психикасида мавжуд бўлиб, улар алоҳида хислатлар гуруҳи кўринишига эга эмасдирлар.

Юқорида таҳлил қилинган моделларнинг ҳеч қайсиси системали ёндашув доирасидаги ҳозирги замон шахс структураси тўғрисидаги моделга мос келмас эди. Ушбу моделларнинг таркиб (жабҳа)ларида нисбий мустақил бирлик хусусияти акс топмаганлиги туфайли бир вазиятда улар ўзаро тобе элементларга, иккинчи ҳодисаларда эса такрорий хислатлар кўринишига ўхшаб кетади. Шунингдек, шахс тузилиши умуман муайян назарий ёки амалий аҳамиятга эга томон (жабҳа)лари билан ажралиб турмайди. Шунинг учун таъкидланган ҳеч бир модель психологик моҳиятини ўзида акс эттирувчи, жамият аъзоси сифатидаги инсоннинг типиклик ва индивидуаллик ҳиёфаларини таҳлил қилишни таъминлай олмайди.

Узоқ чет эл психологларининг шахс тузилишининг моҳиятини очиб беришга қаратилган кўпгина ёндашувлари ҳам юксак кўрсаткичларга

эршишмаганлиги туфайли бу масалани ёритиш учун кескин ўзгариш киритилмади. Г.Оллпорт, Г.Мюррей, Р.Линтон, К.Роллс ва А.Мас-

қушунчалик тизими билан ўзгаришнинг ижобий натижаси таъ-
килла ёзишга тўғриси, лекин унда шахс актуаллик туркумида биз
билиган шахснинг айнан тасволидир», деб таърифланади.

Мазкур ижобий эзгу ниятларни амалиётда қарор топтиришга шахс-
нинг тизими ташкилий томонини баҳолай олмаслик ва ички омиллар
ролини бир томонлама орттириш ҳолати тўсқинлик қилади. Жумла-
дан, Р.Линтон шахс тузилишини «индивидуумга алоқадор психик
ҳолатлар ва ҳодисалар ташкилий агрегати», деб талқин қилишни так-
лиф қилади, бунинг натижасида уларнинг шунчаки йиғиндиси юзага
келади, ҳолос.

Таниқли АҚШ психологи Г.Оллпортнинг фикрича, шахс «ички
тизим», «динамиқ қурилма», «Мен», «қандайдир метапсихологик Мен»
ўзида олдиндан мақсад за диспозицияни акс эттирувчи, инсон та-
фактури ва ҳулқ-атворида мутаносиб равишда қарор топтирувчи жон-
зотдир». Худди шу босидан шахснинг синфий-тарихий жиҳатдан яққол
баҳолавиши очилмай қолади, ижтимоий таҳлил ўрнини психологик
талқин эгаллайди чамамда.

Психологлардан Т.Парсонс, Г.Мид ва бошқалар «шахснинг ролли
тузилиши» номи концепцияни ишлаб чиқиб, одамнинг яхлит субъек-
тив дунёсини, унинг психологик қиёфасини диққат марказидан, ид-
рок майдонидан четда қолдирадилар.

Шунга қарамасдан, собиқ шўро файласуфлари ва психологлари
шахснинг структурасига бирёқлама ёндашишга барҳам беришга ин-
тилдилар, унинг жамиятда бажарадиган ролини адолатли баҳолаб, иж-
тимоий, ижтимоий-психологик, психологик тизимларда ролнинг турли
контекстда мақсадга мувофиқ бажарилишини кўрсатиб ўтдилар. Бу
контекстдаги асосий ёки бош муаммо ролларни интернализациялаш-
нинг яққол психологик механизмлари, улар билан боғлиқ бўлган нор-
малари, роллар ўртасидаги психологик фарқлар, шахс тузилишида
мустаҳкам жой олган, унга нисбатан ташқи омиллар; ҳўзғатувчилар
тарзида сақланувчилар ҳисобланади.

Чет эл психологиясида олимлар диққатини кейинги йилларда шахс
моделининг психологик омиллари тортмоқда, уларнинг асосий вари-
антлари Г.Айзенк, Р.Кэттелл концепциялари билан бевосита боғлиқ-
дир. Мазкур концепциялар кўп ёки оз миқдордаги «омиллар» (Ай-
зенкда улар 2-3 та, Кэттеллда эса 20 тадан зиёд)га асосланган бўлиб,
улар муайин даражада умумлашган индивидуалликнинг ёки шахс

қиёфасини ифодаловчи, психологик хусусиятларни акс эттирувчи рухий тизимни қайд қилишга суянади. Аммо туб маънодаги шахснинг психологик концепцияси ҳақиқатан ҳам шундай.

Аммо, агар психологик маънатини очиш имкониятига эга эмас, чунки хусусиятларнинг ҳақиқий равишдаги ўзаро алоқалари тавсиф қилинмай қолган.

Таъкидланган парадокс системаси ёндашув позицияси орқали изохланиши мумкин, лекин яхлит тизимнинг тавсифисиз айрим компонентларнинг мазмундор таснифини амалга ошириш имконияти йўқ. Дарҳақиқат шунинг учун «инсоннинг ижтимоий-психологик хусусиятлари ёки алоҳида психологик тизимдан келиб чиққан ҳолда мажмуа» деб аташга суяниб иш юритиш орқали ҳеч қандай «шахс тузилиши»ни яратиб бўлмайди.

Шахснинг динамик тузилишидаги моделлари собиқ совет психологлари тахмин қилган қийинчиликларнинг олдини олиш мазмунида ифодаланган.

Б.Д.Паригиннинг қатъий асосланиб айтишига кўра, шахснинг динамик структурасининг етакчи (фарқланувчи) аломати яққол вақт оралиғига боғлиқлиги, шахс фаолияти ёки психиканинг муайян ҳолатига алоқадорлиғидир. Шахснинг динамик структурасининг икки асосий жабҳага тааллуқлигига, яъни психик ҳолатларга ва ҳулққа ишора қилган Б.Д.Паригиннинг мулоҳазасича, шахснинг кайфияти ёки психологик жиҳатдан ўзининг тайёргарлик хислати юксак аҳамиятли янгилашидир.

Олимнинг талқинига кўра, психологик тайёргарлик — бу интеграл структуравий тузилмадан иборат бўлиб, муайян вақт оралиғида инсон психикасининг жисми йўналганлик даражаси ва тоналлигини тавсифлайди. Психологик тайёргарлик ўзининг тузилиши бўйича уч хил жабҳани қамраб олади (константли, долзарбли, вазиятли) ва фаолиятда муҳим функцияларни бажаради: а) муайян вақт бирлигида индивид томонидан ҳайта ишланувчи ва идрок қилинувчи барча жорий ахборотларнинг аккумулятори; б) инсон фаоллигининг тонизатори ва регулятор; в) фаолият ва ахборотни қабул қилиш установа-си; г) шахснинг қадриятга йўналганлик омили ҳисобланади. Инсон ҳаёти за фаолиятининг у ёки бу лаҳзаларида психикасининг (компонентлари) таркибий қисмлари билан содир бўлишликнинг психик тайёргарлиги синтетик равишда бирлашгандир. Бу муаммо паригин-часича, психик тайёргарлик психик ҳолатларнинг доминантлиги деган тушунчага яқинлашиб қолади. Ваҳоланки, шахснинг динамик ва статик тузилиши муносабатини ҳисобга олмайди, психологик тайёр-

гарликнинг миқдорий тавсифи йўлларини кўрсатиб ўтмайди, натижада унинг кўлами чексизга айланиб қолади.

Аммо, агар инсоннинг ижтимоий ҳаётининг динамикаси функционал тузилиши (структураси) катта қизиқиш уйғотади. Олим шахс хусусиятларининг барча бойлигини қамраб олувчи, кўп баъзилари моделини яратишга интилади. Шахс тузилишининг элементлари бўлиб, унинг хоссалари, хусусиятлари, қиёфаси ҳисобланади. К.К.Платонов шахс тузилишининг турли томонлари билан ўзаро алоқадор турт тузилишга ажратади:

1) шахснинг ахлоқий қиёфаси муносабати ва йўналганлик бирлаштирувчи ижтимоий шартланган осттузилиш.

Бу осттузилишга алоқадор шахснинг хислатлари табиий майлларга бевосита боғлиқлиги йўқ ва тарбиявий йўл билан шакллантирилади;

2) тажрибанинг осттузилиши; унга таълимий йўл билан эгалланган билимлар, малакалар, ҳуникмалар, одатлар киради, аммо бу нарса шахс қиёфасининг биологик шартланган таъсири остида кечади (К.К.Платонов).

3) шахснинг индивидуал хусусиятлари билан шартланган баъзи психик жараёнлар (хотира типи, эмоционал ҳаракат барқарорлиги кўрсаткичи, машқланиш йўли) билан шакллантирилади. Биологик шартланган хусусиятларнинг таъсири янада аниқроқ кўзга ташланади;

4) биологик шартланган осттузилиш биопсихик хусусиятларни, фазилатлар, темперамент... (шахснинг типологик хусусиятларини), инсий ва ёш хусусиятлар, шунингдек, инсоннинг патологик ўзгаришини бирлаштиради. Бу осттузилиш машқлантириш орқали шакллантирилади, мианинг морфологик ва физиологик хусусиятларига боғлиқ. К.К.Платоновнинг фикрича, бу осттузилишга шахс қиёфаси (хусусиятлари)нинг асосий жабҳаларини киритиш мумкин.

Қисқача таҳлил қилинган К.К.Платоновнинг шахс тузилишига оид концепцияси (назарияси) кенг кўламдаги таълим ва тарбия амалиёти билан жипс алоқаси туфайли ўзига тортади. Аммо муаллиф бу борада шахс ва инсон тўғрисидаги мулоҳаза юритганда унинг реал хусусиятлари ва ҳолатларини яққол очиб бермайди. Маълумки, ҳозирги замонда бир-бирдан сезиларли, деярли фарқланувчи талқинлар ҳукм сурмоқда, кези келганда баҳс предметини сунъий равишда ўзгариш ҳоллари учраб туради. Унинг асарларини ўрганиш жараёнида, шахс тузилиши тўғрисидаги мулоҳазаларда, шахснинг бу муаммоси функционал психологик — педагогик жабҳа эканлиги ойдинлашиб боради.

тренировка, машқланиш, таълим олиш йўли билан унда у ёки бу хислатлар шакллантирилади.

«Шажасининг моддий жабҳалари тўғрисида эмас, балки фазилатларнинг тарқалишида гап боради». Бундан кўриниб турибдики, шахснинг компонентлари, унинг хусусиятлари, тузлиши нимани билдиради, деган муаммога жавоб топиб бўлмайди.

Юқорида таъкидлаб ўтилган ҳодисаларни (вақтни фазовий) баҳолаш онтологик аснода ўз ечимини топа олмайди. Чунки структура яхлит тузилма бўлганлиги туфайли у ҳеч қачон жабҳа, томон ва жиҳатларнинг шунчаки мажмуасидан иборат бўлмаслиги равшан. Бинобарин, остизуилиш тушунчасини талқин қилишда умумий қабул қилинган қоидага кўра нисбий жиҳатдан мустақил таркиблардан тузилганидан қатъи назар, у бундан кенгроқ яхлитликнинг қисми бўлиб ҳисобланади. Ана шу фикрдан келиб чиққан ҳолда қуйидагиларни кўз ўнгига келтириш мувофиқ биринчидан, шахснинг ижтимоий сифатлари ўз ҳолича ҳукм сурмайди, балки яққол нерв системасида қайд қилинади, яъни табиий-биологик механизмлар ёрдами билан амалга ошади. Иккинчидан, биологик шартланган шахс сифатларининг аксарияти фило ва онтогенезда бевосита ижтимоий шарт-шароитларнинг таъсири остида шаклланади. Шунинг учун биологик шартланганликнинг ижтимоийликдан ажратишни ўзи ўта мураккаб бўлиб, амалий жиҳатдан генотип билан фенотип ўртасида демаркацион (французча demarcation — қатъий чегара) чизиқ ўтказиш мумкин эмас. Учинчидан, на биологик, на ижтимоий шартланган сифатлар, фазилятлар, хислатлар инсон томонидан эгалланаётган тажрибадан ташқарида намоён бўлиши кузатилмайди. Шунингдек, инсоннинг ўзлаштирадиган билимлари, малакалари, кўникмалари, одатларининг ўзига ҳослиги унинг шахсидаги нуқсонлар компенсацияси кўпинча ахлоқий йўналганлик ва майлларга боғлиқ. Тўртинчидан, алоҳида олинган билим жараёнларининг типологик хусусиятлари билан шартланган шахс фазилятларини ўзаро бир-биридан ажратиб таҳлил қилиш ҳам ғайритабиий ҳолатдир. Юқоридаги мулоҳазаларнинг барчаси шахсда намоён бўладиган хислатларида ўз таъсирини, изини қолдиради.

Худди шу боисдан К.К.Платонов томонидан таъзия қилинган остизуилишнинг табиий яққол шахс тузилмаси мажмуэси сифатида қабул қилиш ўта баҳслидир. К.К.Платонов бўйича шахснинг тўрт «остизуилиш» жабҳалари ҳисобланади, чунки турли контекстдаги уларнинг

Берган олимпиятолар бундай ҳолатларнинг қисмига...
 берган олимпиятолар бундай ҳолатларнинг қисмига...
 ҳар бирини қилинмаётган бўлиб (компонент) — бу унинг хислатларидир. Уларнинг ҳар бири муайян йўналганлик моҳиятини ўзида мужассамлаштирган бўлиб, шахс муносабатини акс эттиради. Шунга биноан шахснинг тузилиши деганда В.С.Мерлин инсоннинг ўз-ўзига, ўзгаларга, меҳнатга у ёки бу муносабатини ўзида бирлаштирувчи шахс хусусиятларининг ташкилий ва ўзаро алоқадорлигини англатувчи ўзига хос «симптомокомплекс»ни тушунади.

Олимнинг муаммога бундай ёндашуви гўёки жуда ўринли, тўла ашёвий далилий тасаввурни вужудга келтиради. Шахс тузилиши муаммосини узил-кесил ҳал қилиниши, ечимини топиш учун айрим шартларга риоя этилиши лозим. Биринчидан, «шахснинг муносабати» тушунчаси моҳиятини яққол очиш, иккинчидан, шахснинг хусусиятлари тўғрисидаги тасаввурларни деталлаштирган ҳолда хшлаб чиқиш даркор. В.С.Мерлиннинг фактлар констатациясига биноан «симптомокомплекс» шахс тузилишининг баёний ва статик тавсифини бйлдиради, ҳолос», ҳолбуки шундай экан «мазкур ижтимоий шароитларда шахс тузилишининг ривожланиши ва юзага келиши қонуниятлари» ўрнатилиши жоиз.

Кўпгина психологларнинг қарашларида шахснинг ижтимоий-психологик тавсифи қиёфасининг тузилишида етакчи роль ўйнаши ва қайд этиши таъкидланади. Шу жумладан, тадқиқотчи Н.И.Рейнвальднинг фикрича, шахснинг тузилиши ва унинг ҳар бир қиёфаси (хислати) уч мезон асосида таҳлил қилиниши жоиз:

- 1) ориентировканинг даражаси ва англанглик хусусиятига;
- 2) у ёки бу эҳтиёжий ҳолатларни ҳаракатлантиришнинг хусусияти ҳамда ташкилийлиги;
- 3) пайдо бўлишининг жадаллиги, жиддийлиги ва зўриқишга, яъни инсоннинг эмоционал иродавий, билишга оид сифатлари нуқтаи назари ва бошқалар.

Н.И.Рейнвальднинг изоҳлашича, фаолиятнинг регуляциясида психик функцияларни умумлашган гуруҳлаштириш уларнинг уч ўлчовли (мезонли) таснифининг ақл (интеллект), ҳиссийет (эмоция) ва ирода моҳияти зиммасига тушиши шахс тузилишини темперамент, характер ва қобилиятларга, иккинчи томондан эса экстраверсия, интроверсия омилларига ажратишга барҳам беради.

Н.И.Рейнвальднинг ушбу ёндашуви А.Р.Луриянинг мия фаолият-

тининг уч блокли роли таснифига бевосита мос тушири шилмади

ма-хил эмоционал ҳолатлар (ҳиссинг) юзага келишининг негизла
рувчи миянинг блоклари, ҳаракатлантирувчиларни эмас, балки ўзаро
узвий боғлиқ бўлган инсоннинг атроф-муҳитга нисбатан муносаба-
тининг уч лақзасини англатади.

Хуллас, қарашларнинг ранг-баранглиги муаммо ечимининг ҳар хил
вариантлари, инвариантлари, модификациялари, модуллари ва мо-
деллари бир даврнинг ўзида ҳукм суршини таъминлайди ҳамда сис-
темали ёндашув мажмуаси юзага келиши учун пухта негиз, механизм
ва барқарор манба ҳозирлайди.

7. XXI аср одамлари

Одамзод муаммоси азалий долзарблиги билан бошқа инсоншу-
нослик категорияларидан кескин ажралиб турган ва бундан кейинги
инсоннинг ижтимоий-тарихий тараққиётида ҳам худди шундай юк-
сак нуфузга эга бўлиб қолаёради. Жамият мавжуд экан. унинг қуд-
рати, ҳаракатлантирувчи кучи, моддий ва маънавий маҳсулот яратув-
чиси бўлмиш инсоннинг ахлоқи, ақл-идроқи, юксак ҳис-туйғуси, иро-
давий фазилати, қобилияти ва салоҳияти юзасидан янги маълумот-
ларга эга бўлиш масаласи ўз мавқеини асло йўқотмайди. Худди шу
боисдан инсон шахси, унинг камолоти, унга таъсир этувчи ички ва
ташқи омиллар, фаолият, тажриба ва интилишнинг роли масалалари
XXI асрда тадқиқот этилишга муҳтождир.

Инсон шахсини ўрганиш масаласи билан фалсафа, психология,
педагогика, социология, филология, тарих каби ижтимоий ва гума-
нитар фанлар шуғулланади. Ҳозирги даврда инсон муаммоси аниқ,
гуманитар, ижтимоий фанларнинг умумий тадқиқот объектига айла-
ниб бормоқда ва бу жараён кейинги асрда янада жадаллашади. Шун-
га қарамасдан, бир томондан, инсонни ўрганишда дифференциация
ҳодисаси юз бермоқда, иккинчи томондан, инсон тараққиётининг
синтетик (бирикув) тавсифи бўйича интеграция ҳолати кузга таш-
ланмоқда. Инсон бир қатор фанларнинг тадқиқот объекти эканлиги
йиғиқ, ихчам, яхлит тарзда тасаввур этиш учун уни биосоциал ва со-
циобиологик жиҳатдан ўрганиш мақсадга мувофиқ. Маълумки, инсон
ҳаёти ва фаолиятининг операционал (усул, услуб, ўқув, операция,
кўникма, малака, одат) механизми унинг онтогенезида функционал
(ҳаракатлантирувчи) механизмга ўсиб ўтади, бинобарин, унда компл-

ри Ш.Бюлер, А.Маслоу, К.Роджерс, Р.Оллпорт, В.Джемс, А.Гезелл, Л.Термен, Ж.Пиаже, А.Валлон, С.Л.Рубинштейн, Л.С.Виготский, А.Н.Леонтьев, Б.Г.Ананьев каби олимлар одамнинг улар билан ҳар хил турдаги ва кўринишдаги каузал, структуравий, операционал, мотивацион, когнитив, фазовий ва маконий алоқалар тизими мавжудлигини таъкидлаб ўтгандир.

Жаҳон психологиясидаги турли назарияларга асосланган ҳолда, биринчидан, инсон у ёки бу алоқалар тизимига биноан биологик эволюция маҳсули сифатида ўрганилади. Иккинчидан, ижтимоий-тарихий жараённинг ҳам объекти, ҳам субъекти тарихида инсон шахс тадқиқот қилинади. Учинчидан, индивид (одамзод) муайян даражада ва кўламда ўзгарувчан, биологик тараққиётнинг генетик дастурига асосланувчи алоҳида хусусиятли жонзод тарзида илмий жиҳатдан текширилади.

Бизнингча, инсоннинг жамият ишлаб чиқаришининг етакчи ва асосий таркиби, билиш, коммуникация ва бошқарув жараёнининг субъекти, тарбиялаш ва тарбияланиш предмети сифатида тадқиқ этилиши муҳим аҳамиятга эга. Худди шу боисдан инсон ва унинг борлиқ, ижтимоий жамият билан кўп қиррали, мураккаб муносабатга ҳамда алоқага киришиши куйидаги тарзда намоён бўлиши мумкин:

1. Табиатнинг биотик ва абиотик омиллари — инсон.
2. Жамият ва унинг тарихий тараққиёти — инсон.
3. Инсон — техника, технология.
4. Инсон — маданият, маънавият, қадрият ва руҳият.
5. Инсон ва жамият — ер ва фазо.

XXI асрда ҳам одам индивид, шахс, субъект, комил инсон сифатида психологик илмий тушунчалар негизда талқин қилинишда давом эттирилади, лекин ҳар бир тушунча моҳиятида ва кўламида сифат ўзгаришлари юз бериши мумкин, чунки ташқи ва ички омиллар, таъсир этувчилар, таъсирланувчилар устуворлиги йўқола боради.

Одамга индивид сифатида тавсиф беришда унинг ёш даври, жинсий ва индивидуал-типологик хусусиятларига асосланилади. Ёш даврининг сифатлари онтогенетик, эволюция босқичларида изчил равишда намоён бўлади ва такомиллашув жараёнида ўз ифодасини топади, жинсий диморфизм хусусияти эса уларга мутлақо мос тушади. Индивиднинг индивидуал-типологик хусусиятига конституцион (тананинг

тузилиши, биохимёвий индивидуаллик, яъни яккаҳоллик) ҳолатлар.

Инсоннинг бирламчи ҳиссдорлиги, ҳулайри ва иккиламчи тузилишининг

Жаҳон психологияси тўпловган назарий ва амалий маълумотларга кўра, ёш, жинсий ва индивидуал-типологик хусусиятлар сенсор (суб-сенсор, субцептив), мнемик (хотира), вербал (сўз орқали) ва мантиқ психофизиологик функцияларининг динамикаси ҳамда органик эҳти-ёжлар тузилишини аниқлайди. Индивиднинг бу хусусиятларини иккиламчи деб атаб, уларнинг интеграцияси темперамент хусусиятларида ва турма майлларда ифодаланишини таъкидлаб ўтиш мақсадга мувофиқ. Чунки юқоридаги сифатлар онтогенетик эволюция жараёндан иборат бўлиб, улар филогенетик дастурга асосланиб ҳукм суради. Ёш даврга оид ва индивидуал ўлгарувчанлик инсониятнинг ижтимоий-тарихий тараққиёти таъсири остида ҳар хил кўринишларда намоён бўлиши мумкин. Индивиднинг динамик хусусиятларига шахснинг ижтимоий муҳитда вужудга келган сифатлари таъсир этиб, унинг индивидуал ўзгарувчилиги омилини янада кучйтиради.

Инсоннинг шахс сифатида тавсифланишининг муҳим психологик лаҳзаси унинг динамик хусусиятлари ҳисобланиб, жамиятдаги статуси (иқтисодий, сиёсий, ҳуқуқий, мафкуравий негизга боғлиқ, яъни унинг жамиятда эгаллаган ўрни, нуфузи, маъқеи билан белгиланади) орқали ифодаланади. Статуснинг негизиде эса ҳамиша узлуксиз равишда ўзаро алоқалар тизими ётади. Инсон бажариши лозим бўлган гуруҳий фаолият ва яккаҳол турмушга, касб-хунарга алоқадор, яъни касабавий, оиладаги ҳамда жамоадаги ролнинг ижтимоий функцияси, унинг муайян мақсадга, қадриятга, маънавиятга йўналганлиги, шахсни фаоллаштиради, натижада у барча жабҳаларда иштирок этиш имкониятига эга бўлади. Статус, роль, қадриятга йўналганлик шахс хусусиятлари, сифатлари, фазилатлари, хосиятлари ва хислатларининг бирламчиларини ташкил этади, унинг тузилишида асос бўлиб хизмат қилади. Шахснинг тавсифи фаолият, ҳулқ мотивацияси хусусияти ва ижтимоий феъл-атвор (оддий стереотипдан тортиб, то халқ донишмандлиги намуналари) тузилишини белгилаб, унинг таркибидан иккиламчи аломатлар, белгилар сифатида жой эгаллайди. Шахснинг бирламчи ва иккиламчи сифатларининг ўзаро таъсирини бирлаштирувчи юксак самара таразда инсон характери ва майллари юзага келади. Инсоннинг шахс хислатларини ривожлантирувчи, уларни такомиллаштирувчи ва барқарорлаштирувчи асосий шакл — унинг жами-

етдаги ҳаёт йўли, муайян из қолдириши ва ижтимоий таъкидан холи

қашмаси даражасига кўтарилиши мумкин.

... субъектин сифатидан асосин тавсифлари қато- рига унинг бу соҳадаги тараққиётнинг маҳсули — онги (объектив фа- олиятнинг инъикоси сифатида (ва фаолияти) воқеликнинг ўзгарти- рувчиси тариқасида) киради. Инсон амалий фаолиятнинг субъекти тарзида унинг шахсий фазилатлари ва хислатларини тавсифлабгина қолмайди, балки меҳнатнинг техник воситалари ва технологияси, уларнинг кучайтирувчанлик, тезлаштирувчанлик ва яратувчанлик функциялари сифатида юзага келади. Амалий фаолият умуминсоний ва яққа шахс тажрибасининг бир қисми тариқасида, эгалланилган, ўлаштирилган, пухта тажрибадан фойдаланиш сингари намоён бўлади. Назарий фаолиятнинг субъекти бўлмиш инсон ўзининг билимлари, касбий кўникмалари, ақлий малакалари билан тавсифланади, қайси- ки улар ўзига хос аломатлар тизими билан бевосита боғлиқдир. Ақлий фаолият ижодиёт даражасига ўсиб ўтиши натижасида ижодий маҳ- суллар, янгиликлар, қонуниятлар вужудга келади ва жамият тараққи- ётини ҳаракатлантирувчи кучига айланади. Аждодлар мероси ва ав- лодлар салоҳияти маҳсулларининг узвий боғланиши назарий ва ам- лий фаолиятнинг ўзари уйғунлашувини тақозо этади, ваҳоланки, ҳар иккала фаолият турида ижодийлик аломати, маҳсули иштирок қила- ди, фан ва техника ривожини таъминлайди. Фаолият тажрибалар билан узвий боғланса, унинг самарадорлиги, мақсадга йўналганлиги, амал- га ошиш имконияти юксак босқичга кўтарилади.

Инсон ҳаётида ижтимоий ҳодиса сифатида армон муҳим роль ўйнай- ди, уни фаолликка чорлайди, ҳаракат қилишга асосий туртки вази- фасини бажаради. Армон инсон учун гўёки ушалмаган орзу, гамгин туйғуларнинг жонлашуви, комфортга интилишга даъват этувчи ҳис- сиёт, ижтимоий ва яққаҳол турмушни баҳолаш мезони, фаолликка стақловчи мотив, эзгу ниятлар оғушига тортувчи доимий туртки, ло- қайдликнинг олдини олувчи ички руҳий имкониятдир. Шахс учун эйдетик образлар қанчалик ваҳамият касб этса, барқарор из қолдирса, армон ҳам худди шундай хусусиятга эга бўлиб, улардан фарқли ўлароқ доимийлиги, устуворлиги, мақсадга ундовчилиги билан юқорироқ нуфузга эга.

Инсоннинг субъектив хислатлари интеграциясининг юксак шак- ли ижодиёт (креация) ҳисобланиб, умумлашган имкониятлар тарзида қобилиятлар (истеъдод, иқтидор), талант ва салоҳият вужудга келади.

Одамнинг субъектив хусусиятлари, хислатлари ривожининг асосий шакл таби пухай тайёргарлик шарт шиссиятича ва фидонини даражаси

ти билан бир-бирларидан ҳам сифат, ҳам миқдор жиҳатдан ажралиб туради.

Жаҳон психологияси фанида инсон сифатлари (хислатлари, фазилятлари, хосиятлари)ни индивидуал, шахсга оид ва субъектив гуруҳларга ажратилиши анъанавий ва касбий хусусиятга эга, чунки улар одамнинг яхлитлиги, бир бутунлиги, алоҳидалиги тавсифидан иборат бўлиб, бир даврнинг ўзида ҳам табиат, ҳам жамият жонзоди эканлигини англатади. Мазкур яхлитликнинг мағзи шахснинг тузилишидир, унда нафақат инсоннинг асосий хислатлари ўзаро кесишади ва умумлашади, балки унинг ижтимоий ва шахсий кўникмалари муайян таркибга келтирилади, қондавий хусусият касб этади.

Бизнингча, индивид, шахс, субъект тараққиётининг тадқиқотида қуйидаги ижтимоий-психологик ҳолатларга эътибор қилиниши зарур:

1. Инсон ривожининг детерминатори ҳисобланган асосий омиллар ва шарт-шароитлар (ижтимоий, иқтисодий, ҳуқуқий, мафкуравий, педагогик ва яшаш муҳитининг омиллари).

2. Инсоннинг шахсий ўзига тааллуқли, асосий тавсифлар, унинг ривожланиши ички қонуниятлари, механизмлари, эволюцион негизда қамол топиш босқичлари, барқарорлашуви ва инволюция (ўсишдан қайтиш даври хусусиятлари).

3. Инсонни яхлит, мукаммал тузилишининг асосий таркиблари, уларнинг ўзаро алоқалари, шахснинг ташқи таъсирларга жавоби ва муносабати, тараққиёт жараёнида уларнинг муттасил равишда такомиллашуви каби факторлар.

Уч хил хусусиятли тадқиқот дастурининг таркибий қисмлари инсоннинг амалий, назарий ва ижодий фаолиятининг мезонлари ҳисобланади. Чунки бевосита фаолиятни амалга ошириш жараёнида яшаш муҳитини ва ижтимоий-тарихий тажрибани эгаллашнинг ҳам интeриоризация, ҳам экстeриоризация давлари юзага келади.

XXI асрда индивид, инсон, шахс, субъект ва комил инсонни ўрганиш турли йўналишларда, вазиятларда, ёш хусусиятлари, алоҳида ёндашиш негизда, ўзига хос таҳлилга, методологик асосга суяниб олиб борилиши мақсадга мувофиқ. Чунки жаҳон психологияси фанида тўпланган назарий ва амалий хусусиятли материалларни маф-

гасини белгиларда улардан оммаворлик билан фойдаланиш кўпгина илмий қайтадан текширувларнинг олдини олади.

Мустақиллик, истиқлол шарофати билан шахсга оид қарашлар, мулоҳазалар моҳияти, унинг мазмуни ва шаклида ўзгаришлар юз берадиким, бунинг натижасида эркин фикрлаш, очиқ шаклдаги илмий фаразларни илгари суриш имконияти туғилади. Республикамизда юз берётган губ ўзгаришлар халқимиз, миллатимиз руҳиятини сифат жиҳатдан янги босқичга кўтарди, она юрт мадҳи, аждодлар меросидан гурурланиш, маънавият дурдоналаридан фахрланиш ҳислари вужудга келади. Ватан ва ватанпарварлик тушунчалари ўзининг ҳақиқий, чинакам маъносини касб этади. Кишилардаги ўта сабр-тоқатлилик, иттиҳорлик, ташаббускорликнинг етишмаслиги ўрнини эркинлик, ижодият, меҳнат, батамом истиқлолга эришиш зарурияти, оиланинг бутлиги, тўқислиги ва уларнинг истиқболи каби сифатлар, фазилатлар, юксак туйғулар, ҳислатлар эгаллай бошлайди. Бунинг натижасида шахсда табиатга ва жамиятга нисбатан идеал, реал, рационал ва ижодий (креатив) муносабати ўзгармоқда, ҳатто айрим ўринларда борлиқ ва воқеликдан бетоналашиш, узоклашиш ва яқинлашиш ҳолатлари рўй бермоқда. Бу ҳолатлар ижтимоий хусусият касб этиб, умумбашарий аҳамиятга эга, чунки жаҳон мамлакатлари цивилизациялашиш даражалари тенглашмоқда. Худди шу сабабли ижтимоий гармония тариқасида юқоридаги илмий ижтимоий-психологик тушунчалар қатор (тараққиёт кўрсаткичи ўзро уйғунликка эга бўлган) мамлакатларга бир текис ёйилиб, ҳаёт ва фаолиятнинг турли қатламларига кириб бормоқда. Мазкур аср одамларида эса ахлоқий, жисмоний ва ақлий комиллик белгилари, кўрсаткичлари ҳамда босқичларининг мезонлари, уларнинг олдига қўйиладиган талабларнинг моҳияти ўзгаради.

Демакки, табиатга ва жамиятга нисбатан освинч, севаги, меҳр-муҳаббат юксак ҳислари, ватанпарварлик ва Ватан туйғусининг таркиблари, негизи, уларни қаракатлантирувчи механизмлари бошқача ёндашишни тақозо этади, замон руҳи ва нафасига мослашишни талаб қилади. Инсониятнинг бундай юксак ҳис-туйғулари, англашилган мотивлари шахснинг ўқиш, меҳнат, спорт ва ўйин фаолиятларида, билиш ҳамда муомала жараёнларида вужудга келиши мумкин. Борлиқда ва жамиятга нисбатан муносабатнинг ўзгариши, унинг исерар-

хияси, шакллари, мақоми ва моҳиятида намоён бўлади, уларга йўнал-

жнатлиги мумкин.

Ҳозирги кунда ва келажакда шахсга субъектив муносабат муаммо-

1. Одам (индивид) – инсон – шахс – индивидуаллик – субъект – комиллик (баркамоллик) иерархиясига риоя қилиш.

2. Шахсга нисбатан субъектив муносабат, яъни унда робот сифатида мажбурийлик тамойилига асосланиб (барча хусусиятларни бир текис шакллантириш мумкин, деган хато назариядан воз кечиш) инсон қаршилик кўрсатишини ҳисобга олувчи ёндашишни йўлга қўйиш, субъект – субъект алоқасини вужудга келтириш.

3. Ҳар қандай субъект – шахс, лекин ҳар қайси шахс субъект эмаслиги муаммосини ечиш. Бунинг учун мустақил фикрлашга эга бўлиш, шахсий позицияни ҳимоя қила олиш, гоёни амалга ошириш йўлида тўсиқларни писанд қилмаслик, мустаҳкам ишонч, қатъий маслак, иймон негизда асосланиш, интилишда иродавий барқарорлик устуворлигига эришиш. Дунёқараш ва уни ҳаётга татбиқ қилишнинг объектив ва субъектив шарт-шароитлари мавжудлигига иқрор бўлиш ҳамда уни тан олиш ва ҳоказо.

Бизнингча, индивид, шахс, субъект ва комил инсон тўғрисида мулоҳазалар юритилганда уларнинг онгсизлик, онгостлилик, онглилик ва ўта (супер) онглилик ҳолатлари билан узвий алоқадорлигини унутмаслик лозим. Юқорида келтирилган атамалар онгли мавжудодга таълуқли эканлиги ҳақон психологияси фанининг илмий манбаларида атрофлича талқин қилинган, лекин уларнинг иерархияси, моҳияти баёнида турлича ёндашув ҳукмрондир. Мазкур мақсадни чуқурроқ очишга йўналтирилган назариялар ўта баҳсли бўлиб, унинг заминида фақат онг ётиши тасдиқланади, холос. Аслида эса инсон ихтиёрий диққат, ихтиёрий хотира ва муаяян мақсадга асосланиб, бирон-бир фаолият инсон томонидан ташкил қилингандагина онг шахснинг ушбу фаолиятини регулятори (бошқарувчи) вазифасини бажаради. Бироқ одам функционал ҳолатининг ўзгариши билан онглиликдан онгсизлик (ихтиёрсизлик)ка ўтиши, ижод, ташаббус унинг учун муомала, фаолият негизига айланса, у ҳолда шахс онгости (мувофиқлашув) ҳолатига аста кириб бориши мумкин. Худди шу боисдан шахс бир даврнинг ўзида ҳар учала ҳолат (онглилик, онгсизлик, онгостлилик) ҳукми остида яшashi, фаолият кўрсатиши, ижод қилиши, муомалага киришкши мумкин. Ҳар учала ҳолатнинг омили негизда шахснинг камолоти вужудга келади, уларнинг ҳар қайсиси бу

жараёнга ўзига хос үлүш кўшади. Онг ҳолатлари табиий равишда би-

XXI

дан ташқари, ўз-ўзини англаш имкониятига эга бўлади. Худди шу бонсдан ўз-ўзини англашнинг куйидаги таркибий қисмларга ажратиш мақсадга мувофиқдир:

- 1) ўтмишдаги «Мен» («ўзлик»);
- 2) ҳозирги «Мен» («ўзлик»);
- 3) бўлғуси «Мен» («ўзлик»);
- 4) идеал «Мен» («ўзлик»);
- 5) динамик «Мен» («ўзлик»).

Ўз-ўзини англаш жараёни миллий ўзлигини англаш билан узвий боғлиқ бўлиб, муайян вақт, муддат ўтишини, яъни маълум даврни тақозо этади, лекин у ҳам эволюцион, ҳам революцион йўл таъсирда амалга ошиши мумкин. Ўз-ўзини англаш борлиқ ва жамиятни инъикос этишининг юқори босқичи саналиб, Пирожард натижа сифатида юзага келади, инсоннинг донишмандлигини намойиш қилади. Ўз-ўзини англаш беш таркибдан иборат бўлиб, у ўта мураккаб жараён ҳисобланиб, унинг таркиблари бирин-кетин англашиниш имкониятига эга эмас. Чунки инсонда ўзининг ҳаёти ва фаолияти ютуқлари, нуқсонларини, хулқ-атвор кўникмаларини, ақл-идрок даражаларини, ички имконият захираларини, кадрият ҳамда маънавият курсатқачларини оқилонга баҳолашга қурби етишмайди. Шаҳсда танқид ва ўз-ўзини танқид, баҳолаш ва ўз-ўзини баҳолаш, текшириш ва ўз-ўзини текшириш, назорат қилиш ва ўз-ўзини назорат қилиш, бошқариш ва ўз-ўзини бошқариш, такомиллаштириш ва ўз-ўзини такомиллаштириш, ривожлантириш ва ўз-ўзини ривожлантириш мутаносиблиги мақсадга жавоб бера олмайди. Индивидуал ва ижтимоий онгни тобора ривожланиб бориши мазкур мутаносибликни амалга оширишни таъминлайди, бу эса муайян муддатни талаб қилади.

Инсон ўз-ўзини англаш жараёнида кўпинча реалликдан бошлайди, ҳозирги ва фавқуллоддаги ҳолатни таҳлил қилади, шахсий имконияти билан таққослайди, маълум мезон ёки намуна, ибрат танлаб, унга тенглашишга интилади. Кейинчалик эса келажак, истиқбол режалари уни қизиқтиради, ўзининг нималарга қодирлиги юзасидан мулоҳаза юритади ва бу борада муайян қарор қабул қилишга эришади, лекин унинг онглилиги ёки оқилтилигига шубҳаланади. Уни бир неча марта таҳлил қилиш, қийслаш, унга ўзгартиришлар хиритиш,

янгилаш орқали бўлғуси «Мен»ига аниқлик киритади ва фаоллик механизмига айлантиради.

Ўз-ўзини танитишнинг маънавий ва жисмоний асос бўлишидан тасвир қилади, ушбуни қўсқунли ва ифратли жиҳатларни ўлапо қисман устуворликни топишга интилади, бу борада айрим силжишларга эришади. Ижтимоий ҳаётдан у ўзини идеал бўлувчи шахсни таллади ва ундаги ижобий хислатлар, хусусиятлар ва қўринишларни, курсаткичларни ўзида мужассамлаштира боради. Шахс ўз-ўзини англаш давомида динамик ҳаракатсиз ҳеч бир нарсани рўёбга чиқара олмаслигига иқдор бўлади, натижада узлуксиз ҳаракатлар аста-секин, бирданига, таваққулига амалга ошириш лозимлигини тушуниб етади. Динамик ҳолатни баҳолаш, текшириш, назорат қилиш, бошқариш натижасида динамик «Мен» шакллана бошлайди. Ўз-ўзини англашнинг беш таркибий қисми бир текис инсоннинг маънавий дунёсига айланса, демакки, унда мукамаллик, баркамоллик даражаси вужудга келганлигидан далолатдир.

Ўз-ўзини англаш шахснинг фазилатига айланиши учун муайян давр, вақт, муддат талаб қилади, шунинг учун ўқувчилар, талабалар ва республикамизнинг бошқа фуқаролари билан дастурий тадбир-чоралар ўтказиш орқали қўзланган мақсадга эришиш мумкин.

XXI аср одамлари комилликни эгалловчи, яъни комил инсонликка интилувчи шахслардан таркиб топиши лозим. Комилликнинг бир нечта мезонлари мавжуд бўлиб, унда жисмоний баркамоллик, ахлоқий баркамоллик, бетакрорлик, ақл-заковатлилиқ сингари шахснинг ижтимоий-тарбиявий таркиблари ўз ифодасини топади. Комилликнинг ўзига хос босқичлари, объектив ва субъектив хусусиятли шартшароитлари, омиллари мавжуддир. Комил инсон имконияти чексиз, ўз иқтидори, истеъдоди, салоҳияти, қобилияти, донишмандлиги, қомусийлиги билан ўз замондошларидан сезиларли даражада килгариллаб кетувчи, бетакрор, ўта (супер) онгли, биосфера ва неосфера муносабатларини англовчи онгли зотдир (онглиликнинг онглилиги устувордир). Бизнингча, бу даражага барча фуқаролар эришиш имкониятига эга эмас, чунки бунинг ҳам объектив, ҳам субъектив омиллари, шартшароитлари мавжуддир. Худди шу сабабдан шунчаки интилиш, майл, лаёқат билан юксак камолот чўққисига эришиб бўлмайди, мазкур ижтимоий ҳолатни чуқурроқ тадқиқот қилиш фаразларимизни ё тасдиқлайди ёки инкор қилади.

XXI асрда яшовчи одамлар инсонпарварлик ғояларини ақс эттирувчи кишиларнинг тимсоли сифатида ҳаёт ва фаолиятда ўз-ўзини назорат қилиш, ўз-ўзини баҳолаш, ўз-ўзига буйруқ бериш, ўз-ўзини

ифодалай олиш, ўз-ўзини камол топтириш, ўз-ўзини кашф қилш имкониятларига эга бўлмоқлари лозим. Бу эга фаъолиятларнинг

Ҳип ижтимоий ҳаётнинг яқинчилиги билан аниқлаш, шунингдек, мустақиллик ва унинг неъматлари республикамиз фуқароларига туб ўзгаришларни вужудга келтиришга муҳим замин ҳозирлашда давом этади. Миллий туйғу, миллий қиёфа, миллий характер, миллий таъб, миллий куй ва раҳс, миллий маънавият, қадрият таъсири остида ўзининг туб моҳиятини акс эттира бошлайди. Лекин бу имкониятдан тўла фойдаланиш учун барча халқ старли даражада тайёр эмас, чунки ҳар бир шахс руҳиятида эҳтиёж билан имконият ўртасида муайян қарама-қаршиликлар ҳукм суради. Ҳар бир инсон ўзининг бирданига тенглик аломатини қўйиб бўлмайди, чунки шахслар орасида тафовутлар мавжуд бўлганлиги туфайли «сунъий»ликка йўл қўйиш одатдан ташқари ҳолатдир.

Ўтмишнинг бой мероси, унинг ижтимоий-тарихий аънаналари, расм-русумлари, маросимлари миллий истиқлол туфайли ўз эгаларига қайтарилишига қарамай, халқ унинг ҳукмдорига айланишига руҳий жиҳатдан тайёр эмасдир. Фуқароларнинг ижтимоий онги аста-секин ўзгариб бориши натижасида улардаги этнопсихологик хусусиятлар тиклана бошлайди, миллийлик, умумбашарийлик хислатлари ўртасида адолатлилик тенг ҳуқуқлилик алоқалари ўрнатила боради. Байналмилалчилик миллийлик, миллий бирлик хусусиятлари билан уйғунлавишида давом этса, миллатлараро муносабат ўзаро тушунув, ўзаро яқинлик, ўзаро мослик негизига қурилади.

XXI асрда шахсни шакллантиришда, ахлоқ-одоб қоидаларини ижтимоий турмушда қарор топтиришда дин, шу жумладан, ислом ҳам ўзининг ижобий таъсирини ўтказишда давом этади. Диний билимларнинг моҳиятига тушунувчилар сафи кенгайди, уларга риоя қилувчилар, итоатгўйлар кўлами ортади, унинг атрибутларини қабул қилувчилар миқдори кўпаяди. Куръони Карим, ҳадислар таъсири шахсни шакллантиришда муҳим воситага ва ҳаракатлантирувчи кучга айланади, иймон феолиқ тушунчасидан ҳаракат, хулқ регулятори вазифасини бажаришга ўсиб ўтади, инсонлар ўртасида поклик, ростгўйлик, самимийлик, ҳамдардлик, ўзаро ёрдам туйғулари, нисбий тенгликни келтириб чиқаришга хизмат қилади. Шахслараро муносабатда тенглик, жинсий тафовутни одил баҳолаш, ҳақчилик каби умуминсоний хусусиятларни таркиб топтиришда диний адабиётларнинг роли янада ортади, тобора оммавийлашаверади. Лекин дин билан фаннинг бир-бирига қарама-қарши қўйиш вазиятига барҳам бериш иж-

тимой-тарихий тараққиётнинг кафолати ҳисобланади, бунга аждодларимиз (Ибн Сино, Ал-Фаробий, Беруний, Улугбек ва бошқалар)

Ер кўрасида ижтимоий гармониянинг (мувофиқлашувнинг) мавжудлиги, ешлар ўртасида ғарб цивилизациясига (кийиниш, рақс, кўшиқ, ҳулқ-атвор, беғоналашиш, анрим ҳирсларга) нисбатан муваққат қизиқиш, интилиш, эҳтиёжнинг ҳукм суриши миллийликни 25—30 йилга кечиктириш хавфини тугдиради. Миллийликнинг кучайиши етуклик даврига тўғри келади, лекин шу вақт оралигида кўп нарсалар бой берилган бўлади, бироқ мазкур узилишни тиклаш учун авлодлар ўртасида умумий бирлик, миллий стереотип яратилиши зарур.

XXI аср бошида ҳам республикамиз фуқароларининг онгидаги, фикрлаш воситасидаги, турмуш тарзидаги тафовутлар мавжудлиги учун улар ўртасида табақаланиш сақланиб қолади. Экологик маданият, биосфера ва неосферага зарар келтирувчи илмий-тадқиқотлар инсон ақл-заковати билан бошқарилади, ажал қуроллари ўрнини кайрихоҳлик, ўзаро ёрдам, умумбашарий хусусиятлар эгаллайди, жамият ва табиатни асраш одамларнинг эътиқодига айлана боради. Фазовий алоқалар кенгайиши натижасида фан ва техника маҳсулларига муайян аниқликлар киритилади, уларнинг ривожланишида интеграция жараёни юзага келади, тадқиқотлар гуруҳий ва жамоавий фаолият негизида амалга оширилади, бу эса миллатларнинг ўзаро яқинлашишига муҳим имкон яратади, миллатлараро муносабат тенглик асосига қурилса, бир миллат салоҳияти иккинчисига таъсир ўтказиши, маънавий намуналари билан халқларнинг бойиши шахс камолоти учун муҳим негиз ҳозирлайди.

Миллатлараро руҳий муҳитнинг яратилиши — фан ва техниканинг ривожига ижобий таъсир этади, мутахассислар тайёрлаш сифатини замон талаби даражасига кўтаради. Миллатлараро фикр алмашув, тажрибалар билан ўртоқлашув XXI аср одамларининг муқималлик даражаси юксалишига беиннат хизмат қилади.

XXI асрда ҳам одамларнинг камолоти негиз сифатида оила, мактаб, ижтимоий муҳит, ишлаб чиқариш ўз мавқеини сақлаб қолаверади. Шахсни тарбиялаш қуйидаги манбалар асосида амалга оширилиши мумкин:

- 1) муайян тизимли, узлуксиз тарбиявий, дастурий таъсир орқали,
- 2) идеал, намуна тимсолида ўз-ўзини тарбиялаш, тақомиллаштириш;
- 3) ижтимоий муҳитдаги шахслараро муносабатда таҳлил қилиш, ибрат олиш воситалари ёрдами билан ҳулқ-оодоб, фикрлаш малакаларини эгаллаш;

4) аждодларимиз яратган бадний, фалсафий, санъат ва таълимнинг

Таълим ва тарбия жараёнида республиканинг тарихи, маданияти, узоқ аждодларимиздан етишиб чиққан жаҳонгашта кишилар, илм-фан арбоблари, мутафаккир, маърифатпарварлар тўғрисида билим уруғини сочиш ёшларда гурур ва ифтихор туйғуларини вужудга келтиради. Ўзбекистоннинг фан ва техникаси, унумдор тулроғи, сахий ва заҳматкаш халқи, фойдали қазилмалари, жаҳон ва умумхалқ бозоридаги пахтаси, ипаги, қоракўли салмоғининг берилиши — уларда миллий онгни ўстиради, миллий ўз-ўзини англашни такомиллаштиради, ижтимоий феоликни жадаллаштиради, уларни ижодий изланишлар сари етаклайди, ақлни пешлаш машқлари вазифасини бажаради.

Ёшлар ўртасида миллий орасталлик, соч ўстириш, тараш, ўриш ва кийиниш маданияти, ворислик масъулияти, миллий таъб ҳамда дидга мувофиқ равишда иш юритиш ҳақида маслаҳатлар, кўрсатмалар бериш, амалий уқувлар билан ҳуроллантириш юқори самара беради.

Ота-боболаримиздан халқимизга мерос қолган сахийлик, меҳмондўстлик, ростгўйлик, тантилик, садоқатлилик, поклик, одоблилик фазилатлари миллий характернинг энг муҳим жиҳати ҳисобланади. Ушбу хислатларни таълим-тарбия жараёнида ёш авлод онгида шакллантириш, улар руҳиятини халқ дурдоналари билан бойитиш, миллий қадриятлардан оқилона фойдаланишга эътиборни қаратиш мақсадга мувофиқ.

Ахлоқ ва одобли бўлиш, ота-оналар ва катталарга ҳурмат, самимийлик, иноқлик, қадр-қиммат, виждонлилик, ифбатлилик, ўзаро ёрдам каби инсоний хислатлар ўзбек халқи маънавиятининг рамзи саналади. Миллий маънавий бойлигимизни ўқувчилар чуқур эгаллашлари учун унинг бебаҳо дурдоналарини кенг қўламда намойиш қилишимиз, булар тўғрисида ёшлар онгига муайян билимларни сингдиришимиз зарур.

Одамларнинг бир-бирига меҳр-оқибат, оқилона муносабати, тўғри мулоқоти, илтифоти, эҳтироми халқимизнинг ички гўзаллигини, бой маънавий ва руҳий қиёфасини ифодалайди. Халқимизнинг ҳақиқий инсонпарварлиги, маънавий гўзаллиги, ватан, жамият манфаати йўлида жон фидо қилишида, инсон осойишталиги, бахт-саодати учун қайғуришида ўз ифодасини топади. Пок қалбли, софдиля, диёнатли, виждонли, иродали халқимизнинг олижаноблиги, унинг танишга ҳам, бегонага ҳам бегараз ёрдам қўлини чўзишида намоен бўлади. Халқимизнинг ажойиб фазилатларидан бири — дўстликка садоқатдир.

Дўстлик бор жойда меҳру-муҳаббат, вафо, садоқат, адолат, ҳақиқат ва ҳар бир тилани. Бу эса ўз нафбатига ишқининг маънавияти ва психологияси, шунингдек инсоннинг болалиги, уни яшашлик, шайхоналик ва сари етади.

Ўзбек оиласида тарбия моҳияти, мазмуни, тарбиянинг ҳудудлик ва истиқбол режаси, болаларга таъсир ўтказиш воситаларини танлаш ва улардан фойдаланиш ўзига хос хусусиятга эга, чунки унинг асосида халқ анъаналари ётади.

Ўзбек халқининг этнопсихологик хусусиятларидан унумли фойдаланиш — XXI асрда яшаш насиб этган одамларни баркамол шахс сифатида таркиб топтиришда муҳим роль ўйнайди. Худди шу боисдан ҳам халқимизнинг миллий руҳиятидаги бундай урф-одатлар, анъаналар, удумлар келажак авлодга обида, мерос тариқасида қолдирилиши муқаддас бурчдир.

Юқорида санаб ўтилган ажойиб миллий фазилатларимизнинг барчасини келажак аждодларимиз шахсиятида шакллантириш имкониятига умид қиламан, ўйлайманки, улугвор инсоннинг эзгу нияти, албатта 1986га чиқари.

8. Ўзини ўзи англаш

Ҳозирги замон психология фанининг методологик ва назарий муаммолари қаторида қўлланиладиган асосий категориялар, тушунчалар, таърифларга аниқликлар киритишдан, тезаурус, контекст нуқтаи назаридан уларни талқин қилишдан иборатдир. Ушбу мулоҳазалар моҳиятини ўзини ўзи англаш, ахлоқ, маънавият, тараққиёт, динамика ва шахсга оид тушунчалар тўғрисидаги қарашлар ташкил этади. Мазкур тушунчалар ўзаро иерархик тузилмага эга бўлиб, бири иккинчисини тақозо этади ва ўзига хос муайян тизимни вужудга келтиради, мажмуанинг марказида эса инсон (шахс, субъект, комил инсон) туради.

Шу фикрни алоҳида таъкидлаб ўтиш жоизки, психология фанида ахлоқий ўзини ўзи англаш руҳий жараён, ҳодиса, воқелик, хусусият сифатида алоҳида ўрганилмаганлиги туфайли уни таҳлил қилиш ўзини ўзи англаш, ахлоқ, миллий характер, маънавият, қадрият категориялари билан бевосита боғлиқ равишда амалга оширилади.

Бизнингча, ажратиб кўрсатилган категориялар, тушунчаларни ўзига хос тарзда ёритиш психологияни асосий ва устувор атамаси саналмиш шахсни яққол англаш имкониятини яратади, ахлоқий ўзини ўзи англашнинг ижтимоий-психологик воқелик тариқасида аниқ намоён бўлишини ўрганишни кафолатлайди.

Ахлоқий ўзини ўзи англаш «ўзини ўзи англашнинг ички қисми» ҳисобида кўриниши, жабҳаси бўлгандаги туфани унинг руҳий тузилиши, табиати, ўзига ҳослиги, таркиб топиши, ривожланиши ва такомиллашуви, объектив, субъектив, ички ҳамда ташқи шарт-шароитларга, энг аввало, ўзини ўзи англаш жараёнининг ички хусусиятларига қўл жиҳатдан боғлиқ.

Психология фанида унинг назарий, амалий ва татбиқий томонлари муайян даражада ўрганилган. Ҳозир ҳам изланишлар давом эттирилмоқда, чунончи, Л.С.Виготский, С.Л.Рубинштейн, В.С.Мерлин, А.Н.Леонтьев, Л.И.Божович, А.Г.Спиркин, Е.В.Шорохова, И.И.Чеснакова, П.Р.Чамата, К.А.Абулханова-Славская, В.В.Столин, Э.Ф.Фон-Лезе, Б.Т.Ғаффаров ва бошқалар.

Ҳозирги замон психология фанида ўзини ўзи англашнинг табиатини тушунтиришда, талқин қилишда икки хил қараш, ёндашиш мавжуд бўлиб, улар бир-биридан кескин даражада тафовутланиб туради. Биринчи ёндашишга қараганда, ўзини ўзи англаш — бу ўз йўналишини ўзгартирган онгнинг айнанг ўзидир, худди шу боис у инсон онгининг махсус кўриниши демакдир. Ушбу талқин собиқ совет психологиясида кенг тарқалган назария бўлиб Л.С.Виготский, А.Н.Леонтьев, Е.В.Шорохова, И.И.Чеснакова, В.В.Столин ва уларнинг шогирдлари томонидан илмий-амалий жиҳатдан тадқиқ қилиб келинмоқда.

Бу соҳадаги иккинчи мулоҳаза С.Л.Рубинштейннинг илмий ишларида ўз ифодасини топган бўлиб, кейинги даврларда унинг шогирди К.А.Абулханова-Славская томонидан ўтказилган изланишларда изчил равишда ривожлантирилмоқда. Унинг фикрига биноан, онг ва ўзини ўзи англаш жисмоний реал ҳамда юридик шахсга тааллуқли хусусиятлардан иборат бўлиб, улар унинг ҳаёти ва фаолиятини восита ёки «қурол» сифатида таъминлаб турувчи руҳий жараёндир. Бизнингча, иккинчи ёндашиш ўзини ўзи англашнинг табиати юзасидан тўғри (адекват) маълумот бериш имкониятига эга. Бинобарин, методологик нуқтаи назардан уни илмий-назарий ва амалий-татбиқий жиҳатдан тадқиқот қилиш юксак кўрсаткичлар бериши мумкин.

Юқоридаги ўзини ўзи англашнинг руҳий табиати ҳақидаги икки хил муносабатнинг мавжудлиги унинг пайдо бўлиши сабабларини, йўналиш объектини, тадқиқот предметини турлича ёритилишга олиб келади. Биринчи ёндашувга кўра, ўзини ўзи англашнинг вужудга келишининг бош сабаби инсон билан жамият ўртасидаги муносабатнинг ўзaro номутаносиблигидир. Инсон муайян жамиятда, микро ва мезо муҳитда яшар экан, у худди шу муҳитда (макро, микро, мезо) мавжуд

бўлган қонун-қондаларга ва тартиб-интизомга бўйсунушга ҳамда шулар

нинг ўзи идора қилиш жараёни (ўқун) икк. унинг юзга келтирувчи эҳтиётларни, шунинг истақларни, мотив ва маъилларни, максал ва қизиқишларни (имитация, идентификация, рефлексия восқичлари кеч-шини) бошқаришдан иборатдир. Бундай кўринишдаги, тузилишдаги, мазмундаги англаш ва уни идора қилиш психологик нуқтаи назардан эҳтиётнинг индивидуал онгдаги ифодасини ҳамда улар ўртасидаги бўладиган муносабатларни тартибга солишни тақозо этади. Унинг пайдо бўлишининг бош сабаби ҳам. йўналиш объекти ҳам онгдир, яъни у онгнинг ички барқарорлиги натижасида юзга келади ва барқарорликни (ички мувофиқликни) шакллантириш учун хизмат қиладди.

Шу нарсани таъкидлаш ўринлики, биринчи ёндашишнинг намо-яндалари талқинида онгнинг ички беқарорлигини вужудга келтирувчи элементлар (таркиблар, рухий тузилма қисмлари) юзасидан оладиган маълумотларга қаратади. Бундай маълумотлар инсон томони-дан ўзлаштирилгандан кейин бир хил мазмунга эга бўлмаганликлари тугайли ўзаро қарама-қаршилиққа учрайди, уларнинг ўзаро мутаносиблигини таъминлаш учун инсон ижтимоий онгига муурожаат қиладди ва шу йўл орқали маънолар ўртасидаги зиддиятни бартараф этади. Худди шу боисдан ҳам Л.С.Виготскийнинг шахсий фикрича, ўзини ўзи англаш турли хил маънолар ўртасида бирликни (умумийликни) вужудга келтириш жараёни сифатида ва ўзлаштирилган онг тариқасида намоён бўлади.

А.Н.Леонтьев талқинига қараганда, индивидуал (якка шахсга онд) онгдаги моҳият билан мазмун ўртасидаги зиддият ўзини ўзи англашнинг сабабчисидир. А.Н.Леонтьевнинг шогирди В.В.Столиннинг ўқитиришича, ўзини ўзи англашнинг асосида (негизида) «менлик»нинг мазмунлари ўртасидаги зиддият этади.

Б.Г.Ананьев изланишларида акс этишича, ўзини ўзи англашнинг пайдо бўлиши омили – одамнинг индивидуал хосияти, фаолият субъектчилиги шахслилик хусусиятларининг таркиб топишидаги но-тексислик ва гетерохронликдир. Унинг мулоҳазасига кўра, ўзини ўзи англаш ана шу учала хусусиятни ўзаро мувофиқлаштиради ва худди шу тариқа онгнинг индивидуаллигини таъминлаб туради.

Амалга оширилган психологик таҳлилдан кўриниб турибдики, биринчи ёндашувда ўзини ўзи англаш хулқ-атвори ва муносабатларни белгилувчи ҳамда идора қилувчи мустақил субъектга айланади, нати-

ТОВАРЛАР ТУРАКЛИККА (ВА ТУРАКЛИККА) УНИНГ ТУРАКЛИККА ТУРАКЛИККА
ПОДОБИЧ, ТУРАКЛИККА ТУРАКЛИККА ТУРАКЛИККА ТУРАКЛИККА ТУРАКЛИККА
ТУРАКЛИККА (НОВАДЕКВАТ) ХУЛОСА ЧИКАРИШГА, ШОШИЛИНЧ ҚАРОР ҚАБУЛ ҚИЛИШ
ГА ОЛИБ КЕЛАДИ.

Иккинчи йўналишнинг асосчиси С.Л.Рубинштейннинг тадқиқот-ларига асосланиб, биз ўзини ўзи англаш муаммосини тадқиқ этишга асосий диққат-эътиборни, энг аввало, унинг субъектига, яъни инсонга — шахсга қарагиш мақсадга мувофиқ, деб ҳисоблаймиз. Ушбу фикрни бошқача сўз билан ифодалаганда, ўзини ўзи англашни шакл-лантиришнинг манбаи онг ва ундаги зиддият бўлмасдан, балки инсоннинг таркиб топиши ва ривожланиши саналади. Рухий фаолият-нинг махсус қолдаги (вазиятдаги) объектив шарт-шароитлар сифати-да одамларнинг ҳаёти, умумий яшаш шароити деб ёзади С.Л.Рубин-штейн, — акс эттириш фаолиятининг шarti ҳақида гап кетганда, одам-нинг турлича намоён бўлишининг, умумий шартлари ичидан худди мана шу инъикос этиш фаолиятининг махсус шартини ажратиб оли-шимиз зарур бўлади. Ўзини ўзи англашнинг пайдо бўлишини таъ-минловчи махсус шартни аниқлаш унинг субъекти тўғрисидаги му-аммони ҳал қилишни, муайян йўл-йўриқлар ва оқилона усулларга асосланувчи счимни талаб қилади.

Жаҳон психологияси фанида тўпланган маълумотлардан маълум-ки, инсон (шахс) ўзини ўзи англаши учун худди шу ўзини ўзи англаш ҳусусиятининг (жараёнининг) субъекти бўлиши муқаррар

Шахснинг ҳозирги замон тусидаги

ШАХС

ОНГ

ЎЗИНИ-ЎЗИ АНГЛАШ

Борлиққа
муносабат

Шахс
йўналганлиги

Ахлоқий
Дунёқарашга
йўналганлик
Эмоционал
йўналганлик

Эҳтиёжлар

Мотивлар

Фаолият ва
Хулқ услуби

Темперамент

Характер

Муомала

Шахс
имкониятлари

Қобилиятлар

Билим
Кўникма
Малака

Интуиция
Эвристика
жараёнлар

Психик
жараёнлар

Идрок
Хотира
Тафаккур, ҳаёл

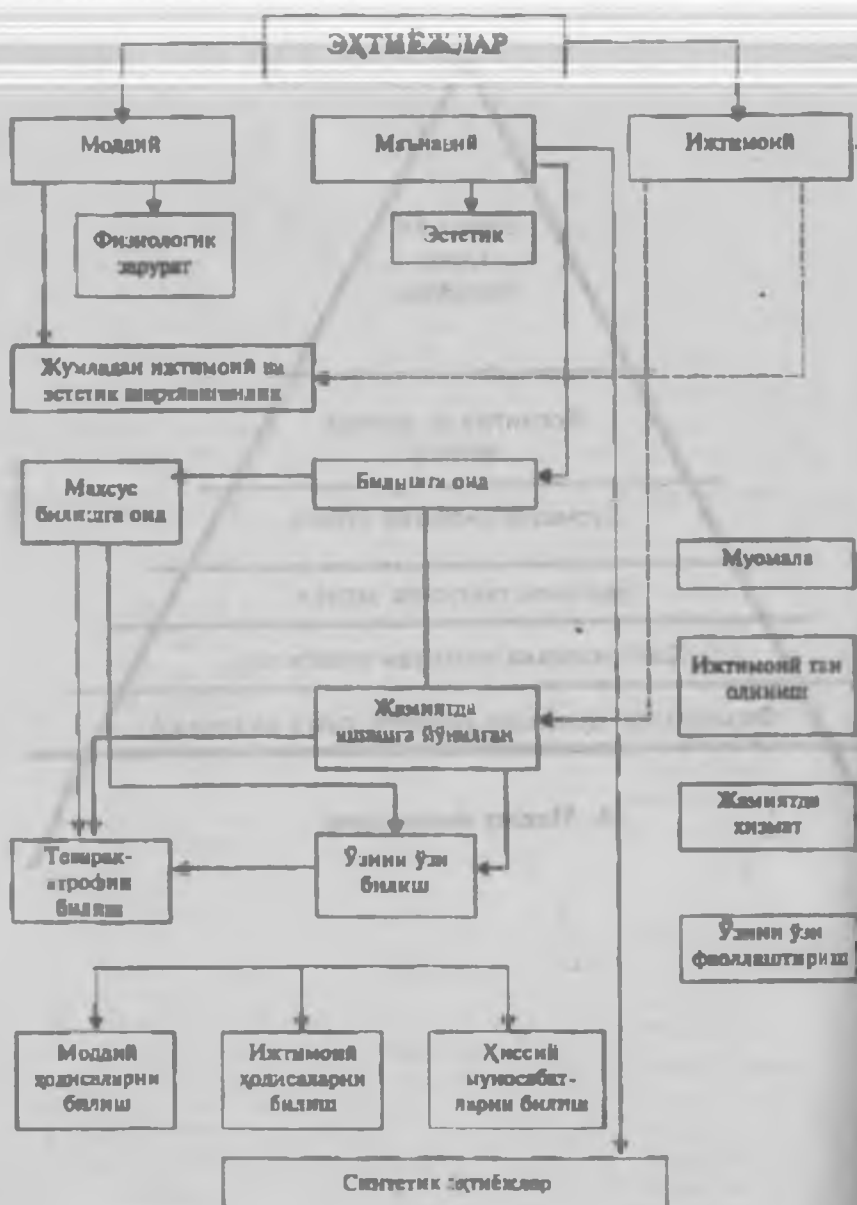
Психик
ҳолатлар

Фаолият
Хулқ

А. Маслоу пирамидаси.

Шахснинг асосий аҳтиёжлари

9. Аждодлар комил инсон тўғрисида

Ижтимоий-тарихий тараққинг зарарининг барча босқичларида Унинг биринчи, Ута доғларблиги билан алоҳида ижтимоий, маънавий, ҳуқуқий, сиссии, ҳуқуқий аҳамият касо этиб келган. Маънавий меросимиз бўлмиш «Авесто»дан бошлаб комиллик масаласи тадқиқот предметиға айланган ва бу нарса то ҳозирги давргача кишилиқ дунёсининг серқирра олимлари, маърифатлараврларини чуқур қизиқтириб келган ҳамда унинг бетакрор нуфузи бундан кейин ҳам асрлар оша шахслар ақл-заковатининг марказидан пухта жой эгаллаганича қолавереди.

Шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш жоизки, табиат билан жамият ўртасида ҳукм суриб турувчи алоқлар ва муносабатларни амалға олдирувчи, унинг (табиатнинг) неъматларини тартибға келтиришда фаол иштирок этувчи онгли мағрур зот ҳамда оламнинг сирлари, ажойиботларини тушунишга интилувчи кенг савияли, юксак даражаға эришувчи, бетакрор комил инсон масаласи ҳар бир давр учун ўта аҳамиятли, қийматли ҳисобланган.

Маънавият ва маърифат масаласи давлат сиёсатининг диққат марказида турганлиги тарихийлик тамойилиға бевосита асосланган ҳолда нарса ва ҳодисаларға тўғри ёндашиш, уларни оқилона, одилона, омилкорлик билан эксперт баҳолаш, сохта талқиндан, бузилаган таҳлилдан батамом тозалаш, теран фикрлар, донишманлик маҳсулалари сарчашмаларидан халқимизға маънавий озуқа бериш умумбашарий воқелиқ тантанасиға айланади.

Энг камида уч минг йиллик ёзма илмий-тарихий манбаға эгалиқ, ҳукмронлик қилган аждодларимиз жаҳон маданиятиға (цивилизациясига) салмоқли ҳисса қўшганликлари юзасидан кўплаб илмий асарлар яратилган ва изланишлар ҳозир ҳам жадал суръатда давом эттирилмақда. Аммо биз Ўрта Осиё Уйғониш даври ва ундан кейинги асрларда ижод этган алломалар, даҳлар таълимотини таҳлил қилмоқчи эмасмиз, бинобарин, эзу ииятлар халқ ижодиёти, амалиёти моҳияти билан қоришиб кетган қадриятларкинг илмий илдизини очишға ҳарикат қиламиз, ҳолос.

Аждодларимиз инсонни комилликка эришишининг босқичлари, манбалари, асослари, омиллари, механизмлари юзасидан кенг кўламли мулоҳазалар юритиш билан кифояланиб қолмасдан, балки уни ҳаракатлантирувчи кучиға объектив (табиий) ва субъектив (шахсға оид) шарт-шароитлари ҳақида ҳам илмий-амалий хусусиятли ғоялар яратганлар ва атрофлича таҳлиллаб беришға ҳарикат қилганлар. Аждодла-

римизнинг вакиллари қайси таълимотга (диний ёки дунёвий) ва ил-

Организм (тана ва унинг аъзолари)нинг муътадил равишда ишлаши инсоннинг барча руҳий ҳолатлари, ҳодисалари, хусусиятлари, ҳислатлари, механизмлари, қонуниятлари, шунингдек, акс эттириш имконияти, ҳулқ-атвори, турлича фаолият кўринишлари ҳукм суришини мақсадга мувофиқ амалга ошишини таъминлаб туради. Модомики шундай экан, функция (физиологик ҳолат сифатида), аъзоларнинг ўзаро муваффиқлашган тарзда ҳаракат қилиши бирламчи, яъни табиий — биологик негизини ташкил қилиб, унинг негизда инъикос этиш имкониятининг муайян даражалари, босқичлари, фазалари ҳамда ўзаро таъсир (интеракцион), узатув (коммуникатив); перцептив (стереотиплик), индентификацион (рефлексив), интериоризацион, экстериоризацион вазиятлари, экстрополяция шакллари, микро, макро ҳақда нисе муътадиларга алоқадорлиги умумий ҳолатнинг хусусий вазиятларга кўчиши кўп жиҳатдан таъкидлаб ўтилган бирламчиликка боғлиқдир. Маълумки, тана аъзоларининг функционал хусусиятлари уларга келиб тушадиган озуқалар сифати, тузилишига, қабул қилиш муддатига, бошқача сўз билан айтганда нутратив (ички) ҳолатлар мажмуасига боғлиқ бўлиб, муайян мезонлар, мезёрларга риоя қилинган ҳолдагина муътадил ишлаши мумкин, холос. Ижтимоий-тарихий тараққиёт давомида инсонларнинг организмларида у ёки бу тарздаги ўзгаришлар юз бериб келмоқда, бунинг натижасида уларнинг катталашуви ёки кичиклашуви, пишиқлашуви ва муртлашуви билан антропогенетик, фоногенотипик, морфологик, конституцион тузилишларга маълум таъсирини ўтказди. Организмнинг таркибларини юзага келтирувчи моддалар (заррачалар) нисбатининг (архикортекс, палеокортекс, неокортекс қисмлари орасидаги муносабат камайиши ёки ортиши) табиий равишда ўзгариши уларнинг тириклик, ташқи таъсирларга чидамлилиги (мўртлиги), функцияси, яъни ички тузилишининг ўзига хос томонларини келтириб чиқаради. Биосфера билан неосфера ўртасидаги узлуксиз равишдаги алоқаларнинг мавжудлиги бир текис, муайян қонуният асосида ҳаракатланиш билан бир қаторда нотекис (гайритабиий, хаотик) ҳаракатлар ҳам амалга ошиб туришлигини илмий жиҳатдан тан олиш зарур эканлигини тақозо этмоқда. Аждодларимиз осмон жисмлари ҳаракатларини кузатиб у ёки бу тарздаги фалокетиёт илими — муъжизаси тўғрисида башо-

сабаби. ҳам оқибати

ратлари мутлақ ҳақиқат бўлмаса-да, лекин уларнинг мазмунида (қоса тағида нимқоса деганларида) маълум даражада оқиллик, ажодлардан авлодларга ворислик сифатида ўтувчи ижтимоий, илмий-амалий тажриба ётишини унутмаслик жоиз. Хурофат тариқасида ҳар қандай гоёни танқид қилишдек осон йўл йўқ, аммо инкор сиёсий, синфий ёрликлар асосига қурилиши ижтимоий тараққиёт (прогресс), ижтимоий маданият (цивилизация, социокультура) учун салбий (негатив) оқибатларни олиб келади, жадаллик (интенсификация) ўрнини тўхталиш (тормозлаш) эгаллайди, натижада илмий гоёлар баҳси эски қалипдаги измларнинг (материализм ва идеализм) муросасиз кураши талқини билан ўрин алмашиш хавфи туғилади. Бундай нохуш илмий сафсаталарнинг олдини олиш учун ижтимоий-тарихий тараққиёт даврида инсоннинг томонидан тупланган хилма-хил қарашлар, ёндашишлар, талқинлар, тавсифлар, таълимотлар, стереотиплар, хуллас барча маънавий бойликларни чуқур ўрганиш, таҳлил қилиш орқали омилкор томонларини топиш ва улардан одилона фойдаланмоқлик даркор. Шу мулоҳазали фикрни такрор-такрор таъкидлаш жоизки, табиатдаги хоҳ қонуний, хоҳ ғайритабиий (хаотик) ҳаракат бўлишдан қатъи назар, биосферага ҳар хил заррачалар, моддалар борлик бўйича кенг тарқалиши, осмон жисмларининг ўзаро бир-бирига яқинлашуви ҳаддан зиёд ҳарорат кўтарилиши, иссиқликнинг мезъеридан ортиқча тақсимланиши, нурлар (нурланиш) кўпайишига олиб келиши, уларнинг оқибатида табиий офатлар (кўргиликлар) пайдо бўлиши мумкин. Худди шу боисдан ажодларимизнинг маънавиятида давр ўзи учун зарур алломаларни ва бетакрор шахсларни бир асрда ёки ундан ҳам ортиқ даврда (муддатда) яратади, деган башорат қуриқ мушоҳада эмас, балки табиатдаги ўзгаришлар, муносабатлар, мувофиқликлар, муурожаатлар, инсон камолоти учун энг қулай (сензитив) моддалар билан таъминлаш тўғрисидаги (унинг мағзидаги) табиий майл, лаёқат, истеъдод, иқтидор, салоҳият ҳабиларнинг бақувват ҳаракатчан нишонналари, аломатлари имконияти юзасидан илмий гоё ётади. Шунинг учун халқ, этнос, улус уртасида доҳий, даҳо ҳар кун тугилмайди, балки унга нисбатан жуда кучли эҳтиёж сезилган, ижтимоий зарурият устуворлик қилганда, эволюцион қонуният эса имкон берганда, вазият пишиб етилганда ихтиёрсиз равишда содир бўлади.

Аждодларимиз фарзанднинг туғилиши лаҳзасига, кунига, ойига,

йилига, ҳафтасига, мавсумига, ота-онанинг ёшига қатъий аҳамият берилган. Шунингдек, поклик, ҳалоллик, фарзандлар қизиқарлиги муҳим ҳисобланган. Улар қониниликка туратиш таълим беришига ҳармай, негизда энг муҳим ва асосий ўрта мезон ётиши (жисмоний, ахлоқий, ақлий) тан олинади, лекин бу даражаларга эришиш яъна ва воситалари айрича эканлиги таъкидлаб ўтилади.

Ижтимоий ҳаётда тараққиёт (прогресс)ни келтириб чиқарувчи омиллар ва тамойиллар тўғрисидаги таълимотларга нисбатан муносабатлар ўзгариб бориши бир қатор ҳар хил хусусиятли методологик муаммоларни юзага келтиради. Бизнингча, ҳар қайси муаммо тараққиётни ҳаракатлантирувчи кучининг моҳияти ва мазмуни билан узвий боғлиқ бўлиб, унинг ижтимоий ҳаётда тутган ўрни, биосфера билан неосфера алоқаси, уларда батартиб (текис ҳаракат) ва бетартиб (хаос) ҳаракатланиш эҳтимоли мавжудлиги ҳақидаги мулоҳазалар авж олиб бормокда.

Психология фанида унинг моддий асослари юзасидан мулоҳаза юритилганда биосфера ва неосферада ҳаракатлар бетартиб амалга ошади, бунинг натижасида табиий қонуниятлар воқелик, ҳолат ва ҳодисаларни бевосита бошқариб туради, яъни регуляция қилади, деб тушунтирилган. Бироқ биосферада ҳам, неосферада ҳам бетартиб (хаос) ҳаракат ҳукми суриши мумкинлиги ҳақидаги омиллар диққат марказидан муайян даражада узоклашган. Натижада объектив ва субъектив сабаблар оқибатни келтириб чиқариши тан олинди, оқибат сабабнинг (сабабийликнинг) юксак мотиви сифатида вужудга келтириши психологиянинг тадқиқот предметиға, ҳатто киритилмаган. Фазовий алоқалар нафақат стихиялар келтириши билан тавсифланади, балки табиатта ва инсонларға ижобий таъсир этувчи заррачалар, моддалар, нурлар ёйиш, бойитиш имкониятиға эға. Ер қуррасиға баъзи бир касалликлар (инфаркт, рак, инсульт ва ҳоказолар) тарқалишининг асосий омил ҳисобланса, иккинчи томондан, мия, тана вьезолари таркибларига мос заррачаларнинг муайян шаклда муваққат идрок майдониға тупланиши туфайли тез фикрлаш, кашфиёт (интуиция негизида), ижодий (креация) илҳом вужудға келиши мумкинлигини гипотетик тарзда изоҳлашға, далиллашға имкон туғилади. Худди шу ҳодисаға асосланиб идрок майдониға (инсон турган чекланган фазода) кириб келган заррачалар мия таркибиға мутаносиб равишда «сунъий мия»ни муваққат тарзда ҳосил қилади. Моддий инсондаги мия билан унинг атрофидики «сунъий мия» ўртасида алоқа ўрнатилади, идрок майдони ўзаро туташган занжир реакциясини пайдо қилади, натижада икки манбаға асос-

ланувчи фикрлаш жараёни ишга тушади. Иккиёқлама туташ тафаккурнинг самарадорлиги ва маҳсуласи икки барабар кўпаяди. Бизнинг худди шу фактик ҳодиса интуициянинг моддий асоси бўлиб хизмат қилиши мумкин. Маълум вақт ўтгандан кейин идрок майдонидаги «сунъий мия» заррачалари ҳавога тарқалади, иккинчи стимулятор худди шу тариқа ўз функциясини бажариб бўлади. Мазкур ҳодисанинг такрорланиши кашфиёт, ижодий илҳом кучайишига олиб келади, фикрлаш маҳсулдорлиги механизми родини адо этади.

Стихиялар ҳақида ҳам манфий, хаотик ҳаракатларнинг маълум йўналишда, муайян фазода ва маконда муваққат ҳукми суриши эҳтимолини далиллаш мумкин. Баъзи ўринлардаги фавқулоддаги ҳодисалар, ҳолатлар, кечинмалар, омадсизликлар ёки омад кулиб боқиши каби воқеликни тушунтиришда ҳам иккиёқлама стимулятор (гоҳ мусбат, гоҳ манфий) таркибининг дадиллик, хаёлпаршонлик, фрустрация, эйфория (кайфият кучайиши) қамраб олиши, бир томондан, инсонга қувонч туйғусини, иккинчи томондан, омадсизлик, бахтсизликни келтиради. Сунъий кучайтиргич ёки сусайтиргичлар таъсирини илмий асосда тушунтириш психология фани жавоб бера олмайдиган бирон-бир ҳодиса йўқ эканлигидан далолат беради.

Психология фанида кўп йиллар давомида ишлаб чиқариш кучлари билан ишлаб чиқариш муносабатлари ўртасидаги мувофиқлик, мутаносиблик тараққиётни белгилайди, деган гоҳ фанимиз методологиясида ҳукми суриб келар эди. Ваҳоланки, ишлаб чиқариш кучлари (инсонлар: хизматчилар, ишчилар) билан ишлаб чиқариш муносабатлари ўртасидаги мувофиқлик, мослик тараққиётни эмас, балки барқарорлик (стабиллашув)ни келтириб чиқаради, холос. Бинобарин, барқарорлашув ўсишни (прогрессни) билдириб келмасдан, балки унинг бир текис маромда кечаётганлигини (маҳсулот, хом ашё тайёрланилаётганлигини) англатади, демак, бу ҳолат умумий тараққиётни эмас, балки мул-қўлчиликни, серобчиликни билдиради.

Иккинчи томондан ишчилар синфига нисбатан берилган юксак баҳо ҳам тараққиётни ҳаракатлантирувчи кучи тўғрисидаги муаммога адекват тарздаги жавоб вазифасини бажара олмайди. Чунки ишчилар синфи уюшган, илгор бўлишига қарамасдан, бу макро гуруҳ ижтимоий ҳаётда мул-қўлчиликни яратиш, яъни моддий неъматлар, меҳнат шартшароитлари ишлаб чиқариш билан чеклангандир. Лекин ушбу синф янгилик вужудга келтириш, кашфиёт қилиш билан асло шуғулланган эмас ва бу нарсани амалга ошириш имконияти бу ижтимоий гуруҳда мутлақо заифдир.

Бизнингча, тараққиётни юзага келтирувчи асосий омил — бу шахслар (олимлар, конструкторлар, меъморлар, салоҳиятли давлат арбоб-

лум, янги кичирларнинг очилиш, фанни ривожлантириши, техника ва технология ишлаб чиқаришга қодирдирлар.

Психология фанида инсон омили узлуксиз равишда таъкидланган турилишига қарамасдан, у тараққиётни ҳаракатлантирувчи кучи эканлиги батамом тан олинмаган. Худди шу боис индивидуаллик ва умумийлик («Биз» ва «Мен») устувор роль ўйнаши бирламчи воқелик сифатида талқин қилинган.

Бугунги кунда инсон омили, комил инсон психологиясининг бош мақсадига айланиб, унинг хусусиятлари, фазилатлари, хислатлари, хосиятлари, сифатлари, ички имкониятлари, истеъдод аломатлари қанча эрта рўёбга чиқарилса, демак, тараққиётни юзага келтирувчи супер шахсларни шакллантириш шунчалик тезлашади, Инсон камолоти куйидаги босқичлардан иборат: муртаклик — одам — инсон — шахс — субъект — комил инсон. Инсон комиллик сари қанча тезкор ҳаракат қилса, у камолотни эртароқ эгаллайди, тараққиётни жадаллаштиришга муносиб ҳисса қўшади.

10. Баркамол инсонни баҳолаш тести (Э.Ф.)

I. Шахс ҳақида умумий тушунича.

Ф.И.Ш. _____

жинси _____ ёши _____

иш ва ўқиш жойи _____

II. Шахснинг ўн навландиғи.

№	Фазилатлар номи	Кучсиз	Ўртача	Кучли	Ўта кучли
1	2	3	4	5	6
1	Ишон-этиқодлилиқ	1	2	3	4
2	Собитқадамлилиқ	1	2	3	4
3	Ҳамиятлиқ	1	2	3	4
4	Бегарзлиқ	1	2	3	4
5	Хақғўйлиқ	1	2	3	4
6	Камтарлиқ	1	2	3	4
7	Адолатлилиқ	1	2	3	4
8	Инсонпарварлиқ	1	2	3	4
9	Фидоийлиқ	1	2	3	4
10	Ватанпарварлиқ	1	2	3	5

III. Шахсининг умумий хусусиятлари.

1	2	3	4
1	Муждотчанлик	1	2
2	Тинчбуе шорлик	1	2
3	1	2
4	Зукколик	1	2
5	Синчковлик	1	2
6	Меҳнатсеварлик	1	2
7	Қатъиятчилик	1	2
8	Кулайчилик интилувчанлик	1	2
9	Мустақиллик	1	2
10	Ўзини бошқарувчанлик	1	2

IV. Шахсининг ўзига хос хусусиятлари.

1	2	3	4	5	6
1	Ўзгаларнинг психологик хусусиятлари ва ҳолатларини тез илғашга қобилият	1	2	3	4
2	Ўзгалар ички кечинмалари ва ҳисларини ўзиникидай қабул қилишга мойиллик	1	2	3	4
3	Ўзга кечинмалар хатти-ҳаракатлари ва ҳуқ-ятворини таҳлил этишга қобилиятчилик	1	2	3	4
4	Ўзини ҳаёдан ўзганинг ўрнига қўя билдишга укувчанлик	1	2	3	4
5	Ўзгаларнинг шахсий хусусиятларини инобатга олган ҳолда уларга оқлонга муносабат бийдиришга лаёқатчилик	1	2	3	4
6	Шахсларро муносабатларни пайқай олувчанлик	1	2	3	4
7	Илғор тақрибларни осон уқиб олишга сеҳилият	1	2	3	4
8	Вазият қатнашчилари билан умумий тил топишга зуқколик	1	2	3	4
9	Шахсларро муомалада шахсий позицияга эгаллик	1	2	3	4
10	Ҳуққ. фаолият ва муомалада одобчилик	1	2	3	4

V. Ижтимоий таъсир этувчанлик.

1	2	3	4	5	6
1	Бошқалар эътиқодли кишиларга, ўзига хос омиллارга ва мантиқий далилларга таъсир этувчанлик	1	2	3	4
2	Ўзининг ҳиссиёт ва эмоцияси билан ўзгаларга таъсир этишга уқувчанлик	1	2	3	4
3	Ишда ва ўқишда муваффақиятга эришувчи ўзига ишонч уйғотувчанлик	1	2	3	4
4	Ўзига ва ўзгаларга нисбатан талабчанлик	1	2	3	4
5	Воқеликнинг муҳим ва номуҳим, ижобий ҳамда салбий томонларига ҳолисона баҳо бериувчанлик	1	2	3	4
6	Танқидий фикрларни мантиқан баҳолашга бўлган қобилият	1	2	3	4
7	Танқидий фикрларга нисбатан бегарезлик	1	2	3	4
8	Вазит ва шароитни туғри чамалашда мантиқий мукаммаллик	1	2	3	4
9	Фикр алмаштиришда нутқий қобилиятлилиги	1	2	3	4
10	Миллий ғоя ва миллий мафқурасига садоқатлилиги	1	2	3	4

VI. Ташкилотчиликка қобилиятлилиги.

1	2	3	4	5	6
1	Ташкилотчиликка нисбатан эҳтисоби сезишлик	1	2	3	4
2	Ташкилотчилик фаолиятини суистеъмом қилмаслик	1	2	3	4
3	Фаолият моҳиятига мустақил қара билишлик	1	2	3	4
4	Ўз зиммасига жавобгарлик ва масъулият туйғусини олишлик	1	2	3	4
5	Ташкилотчилик фаолиятини завқ-шавқ билан адо этишлик	1	2	3	4
6	Ташкилотчилик жараёнида узидан қониқиш ҳиссини интиқос қилишлик	1	2	3	4
7	Ташкилотчиликни уddалашга бўлган эътиқатлилиги	1	2	3	4
8	Вазит ва шароитга нисбатан ташкилотчиликда муваффақиятлилиги ёки барқарорлик	1	2	3	4
9	Ташкилотчиликда тежорлик ва самарадорлик сифатларида уйғунлик	1	2	3	4
10	Ташкилотчиликда ижобийлик ва ақл тақоватлилиги	1	2	3	4

VII. Ташкилотчилик қобилиятининг индивидуал фарқлари.

1	2	3	4	5	6
1	Ташкилотчиликка нисбатан қобилиятчилик: а) кўпгина фаолият турларига; б) фақат ягона фаолият турига	1	2	3	4
2	Фаолият иштирокчиларининг ёш даврилари бўйича ташкилотчилик қобилиятида тафовутчилик: а) ўзидан хатта ёшдагиларга б) ўзининг тенгқурларига	1	2	3	4
3	Шахслараро муносабатта мутаносиблик а) дистанция (бавосита) шаклига; б) контакт (зевосита) кўринишга; в) ҳар иккаласи ҳам;	1	2	3	4
4	Фаолиятни бошқариш услуби бўйича: а) ҳаракатли давомий; б) фол, жонли; в) сустлаш, хотиржам	1	2	3	4
5	Бошқарув психологиясига кўра: а) демократив; б) либерал; в) автократив; г) аралаш	1	2	3	4

Баркамол (комил) инсонни баҳолаш тести биз томонимиздан ишлаб чиқилган бўлиб, у еттига блокдан ташкил топгандир. Ҳар бир блок комил инсоннинг муайян фазилятлари ва хусусиятларини аниқлашга хизмат қилади ҳамда ўзига хос функцияни бажаради. Еттига блокнинг бештаси асосий блок ҳисобланиб, уларнинг ҳар қайсиси 10 тадан фазилят (хислат)ни қамрагандир. Биринчи ва еттинчи блоklar ёрдамчи деб номланиб, ўзига хос мураккаб тузилишларга эга бўлиб, шахснинг индивидуал хусусиятлари серқирралигини чуқурроқ ечиш учун ёрдам беради. Ушбу тест 1995 йилдан бери амалиётга татбиқ этиб келинади, худди шу боисдан унинг ишончлилиги, валидлиги ва репрезентативлигига ҳеч қандай шах-шубҳа йўқ.

Тест моҳиятидан жой олган ҳар бир вазият «Кучсиз», «Уртача», «Кучли», «Ута кучли» шкалаларга асосланиб жавоб беришга мўлжалланган. Берилган тартибдаги вазият «1», «2», «3», «4» баллар билан баҳоланади ҳамда «3», «4», «5», «6» графалар билан белгиланади. Бир даврнинг ўзида иккита вазиятни белгилаш қатъиян ман этилади ва нарақа бузилган деб тан олинади.

Асосий блоklarда комил инсонга мутаносиб деб тавсия қилинаётган фазилят (хислат) бор ёки йўқлигини аниқлаш билан бирга, унинг

устуворлиги синалувчи томонидан таъкидлаб ўтилиши кутилади. Биринчи блок вазиятларига баҳо (балл) қўйилмайди, шунинг учун у синалувчи томонидан маълумоти аниқлашга хизмат қилади. Бешинчи блок «**Шахс ҳақида умумий маълумот**» деб номланиб, иштирокчининг фамилияси, исми шарифи, жинси, ёши, иш ва ўқиш жойи юзасидан материал тўплашга имкон беради.

Методиканинг иккинчи блоки «**Шахснинг ижтимоий шартлардан хусусиятлари**» деб аталиб, ўнта фазилатни ўзида мужассамлаштиради (иймон-этиқодлилиқ, собитқадамлилиқ, ҳамиятлилиқ, беғаразлиқ, ҳақғўйлиқ, камтарлиқ, адолатлилиқ, инсонпарварлиқ, фидоийлиқ, ватанпарварлиқ). Учинчи блок «**Шахснинг умумий хусусиятлари**» деб номланиб, у қуйидаги хислатларни қамраб олади: мулоқотмандлиқ, ташаббускорлиқ, ҳаракатчанлиқ, зукколик, синчковлик, меҳнатсеварлиқ, қатъиятлиқ, қулайликка интилувчанлиқ, мустақиллиқ, ўзини бошқарувчанлиқ. Методиканинг тўртинчи блоки «**Шахснинг ўзига хос хусусиятлари**»дан иборат бўлиб, «**Ўзга кишиларнинг психологик хусусиятлари ва ҳолатларини тез илғашга қобиллик**», «**Ўзгалар ички кечинмалари ва ҳисларини ўзиникидай қабул қилишга мойиллик**» сингари ўнта мураккаб вазият ҳамда ҳолатларга нисбатан муносабатни холисона билдиришга (аниқлашга) қаратилган шахс учун бетакрор хусусиятлар бўйича маълумотлар тўплашга хизмат қилади. Ҳатто унинг таркибига «**Шахсларро муомалада шахсий позицияга эғалик**», «**Хулқ, фаолият ва муомалада одоблилиқ**» каби ўзига хосликни ўзида мужассамлаштиришга йўналтирилган ҳолатлар мавжуддир. Шахснинг ўзига хос хусусиятларининг роли, аҳамияти тўғрисидаги маълумотлар тадқиқот учун қанчалар муҳим эканлигини такрорлаш айни муддоддир.

Бешинчи блок «**Ижтимоий таъсир этувчанлик**»дан ташкил топган бўлиб, ижтимоий воқеликка нисбатан шахснинг муносабатини ўзида акс эттиради. Ўзидан кўриниб турибдики, ижтимоий таъсир этувчанлик шахснинг фаоллиги, ўзининг «Мен»лигини юксақ даражада ҳис қилишни англатиб келади. Худди шу боис, ушбу блок ёрдамида комилликнинг мураккаб кўрсаткичини ёритиш имконияти вужудга келиши мумкин. Бу восита орқали «Мен»лик билан «Биз»лик ўртасидаги масофа, оралиқ ўта қисқарганлигини аниқлаш борасида маълумот тўпласа бўлади. Мазкур блокнинг баъзи бир таркибларидан намуна келтириш фикримизни далиллашга ёрдам беради. Чунинчи, «**Бошқа этиқодли кишиларга, ўзига хос омилларга ва мантиқий далиллашга таъсир ўтказишга топқирлик**», «**Ўзининг ҳиссиёти ва эмоцияси билан ўзгаларга таъсир этишга укувчанлик**» ёки «**Миллий гоя ва мил-**

лий истиқлол мафқурасига садоқатлиликл» шулар жумласидандир.

Олтинчи блок «Ташкилотчиликка қобилиятлиликл» деб яталиб, ўз тараллиги унги назимати қамраб олган. Ташкилотчилик шахслани муайян қобилияти сифатида полимодаллик (куп кўринишликл) хуссиятига эга. Шунинг учун унинг турли хуссиятлари, таркиблари, кўринишлари, босқичлари, шакллари юзасидан муайян даражада маълумот тўтлаш муҳим аҳамият касб этишига ҳеч қандай шах-шубҳа йўқ. Улардан айрим намуналар келтириш туфайли кўзланган мақод сари силжишни рўёбга чиқариш мумкин. Жумладан, «Ташкилотчиликка нисбатан эҳтиёж сезилишликл» (ички омил), «Ташкилотчилик фаолиятини суистеъмол қилмаслик» (ташқи омил) ёки «Ташкилотчиликда ижодийлик ва ақл-заковатлиликл» шулар сарасига кирази. Унга нисбатан лаёқатлиликл, муваффақиятлиликл ёки барқарорлик сифатларининг мавжудлиги унинг мураккаб таркиблардан тузилганлигидан далолат беради.

Ва ниҳоят методиканинг яна бир ёрдамчи блоки (еттинчи) буюқалардан фарқли ўлароқ «Ташкилотчиликка қобилиятлининг индивидуал фарқлари» моҳиятини очишга бағишлангандир. Ушбу блок куйидаги таркиблардан иборатдир.

1. Ташкилотчиликка нисбатан қобилиятлилиги:
 - а) купгина фаолият турларига;
 - б) фақат ягона фаолият турларига.
 2. Фаолият иштирокчиларининг ёш даврлари буйича ташкилотчилик қобилиятида тафовутчанлик:
 - а) узидан катта ёшдагиларга;
 - б) ўзининг тенгқурларига.
 3. Шахслараро муносабатга мутаносиблик:
 - а) дистанция;
 - б) контакт;
 - в) ҳар иккаласи ҳам.
 4. Фаолиятини бошқариш услуби буйича:
 - а) ҳаракатли давомий;
 - б) фаол, жонли;
 - в) сусткаш, хотиржам.
 5. Бошқарув типологиясига кўра:
 - а) демократив;
 - б) либерал;
 - в) автократив;
 - г) аралаш.
- Кўришиб турибдики, мазкур блок шахсининг индивидуал фарқлари

тўғрисида аниқ маълумот олиш имкониятига эга бўлиб, ҳақиқатга кўрайдиган эъришганлик юзасидан материаллар тўплаш мумкин.

Тулалигича ушбу мезонларнинг эъришганлик юзасидан материаллар тўплаш мумкин. Тулалигича ушбу мезонларига нисбатан ҳозирги замон кишилари муносабатлари бўйича амалий натижаларни умумлаштириш, тўплаш имконияти юзага келади.

Синалувчилар томонидан тўпланадиган максимал балл «220», минимал «110», шунингдек, «55» балл, «165» балл миқдорларини ўзида мужассамлаштиради. Бундан ташқари, ҳар қайси блок ва унинг ҳар бир вазиятига нисбатан муносабатини аниқлаш мақсадида математик статистика формулаларидан фойдаланилган ҳолда ишончлилиқ, валидлик, репрезентативалиқ мезонларини ўрнатиш мумкин. Эмпирик маълумотларнинг ўртача арифметик қиймати, квадрат оғиши, корреляция, дисперсия, студент мезони орқали ишончлилиқ даражаси ўрнатилади. Ҳар бир блок юзасидан миқдор ва сифат таҳлилини ўтказиш натижаларининг қийматини белгилайди, миқдорлар, вазиятлар ўртасидаги муносабатларни аниқлайди ҳамда комиллик белгиларини эътироф этиш юзасидан мулоҳазалар умумлаштирилади.

Семинар маъгулотини учун мавзулар

1. Шахс тўғрисида умумий тушунча.
2. «Эндопсихика» ва «Экзопсихика» ҳақида мулоҳазалар.
3. Узоқ чет эл психологиясида шахс тўғрисидаги назариялар.
4. Собиқ Иттифоқ психологиясида шахснинг ўрганилиши.
5. Психология фанида шахс таърифи.
6. Шахс тузилиш моделлари таҳлили.
7. XXI аср одамлари талқини.
8. Психология фанида ўзини ўзи англаш муаммоси.
9. Аждодларимиз комил инсон тўғрисида.
10. Комил инсоннинг замонавий назарияси.
11. Баркамол инсонни баҳолаш тести тавсифи.
12. Шахснинг ҳозирги замон тузилиши.

Реферат учун мавзулар

1. Шахс тўғрисида умумий тушунча.
2. Узоқ чет эл психологиясида шахснинг ўрганиш назариялари.
3. Рус психологиясида шахснинг тадқиқот этилиши.
4. Шахс тузилишининг замонавий моделлари.

5. Узини Ули энглевн психологик муаммо.
6. Бирини инсон этерикши психологик завоилар.
7. Ковалев А.Г. Инсоннинг психологик концепцияси.
8. Ковалев А.Г. Инсонни тадқиқот этишнинг замонавий методлари.

Адабиётлар

1. Асмолов А.Г. Психология личности. –М.: МГУ, 1990.
2. Ковалев А.Г. Психология личности. –М., 1970.
3. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. –М. : «Политиздат», 1975.
4. Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии. – М. : «Педагогика», 1973.
5. Хрестоматия по личности. –М.:МГУ, 1977.
6. Фозиев Э.Ф. Умумий психология. –Т.: «Университет», 2002.

УЧИНЧИ БЎЛИМ

ИНСОННИНГ ИЧКИ РЕГУЛЯЦИЯСИ

ҲАМДА УНИНГ ИЧКИ РЕГУЛЯЦИЯ ТАРИҚИЛАРИ ТУГРИСИДА УМУМИЙ ТУШУНЧА

1. Эҳтиёж туғрисидаги тушунча

1.1. Эҳтиёжлар фаоллигининг манбаи сифатида

Психологик нуқтаи назардан борлиқ туғрисида мулоҳаза юритилганда, тирик мавжудодларнинг (оддий тузилишга эга бўлганидан тортиб, то мураккабигача) теварак-атроф билан ҳаётий аҳамиятга эга бўлган, турли хусусиятли боғланишларни таъминлаб турувчи фаолияти (қайси даражаси, шакли эканлигидан қатъи назар) уларнинг барчаси учун умумий бўлган хусусият ҳисобланади. Уларнинг фаоллиги туфайли мураккаб тузилишли фаолият юзга келиб (онгликнинг маҳсули сифатида), турли-туман моҳиятли, ҳар хил кўринишдаги эҳтиёжлар (уларнинг тоифаларга алоқадорлиги, келиб чиқishi жиҳатидан биологик, моддий, маънавий ва бошқалар)ни қондириш учун хизмат қилади. Худди шу боисдан фаоллик фаолиятининг асосий механизмларидан биринчи бўлиб, тирик мавжудодларнинг ўз имконияти даражасида ташқи олам таъсирларига жавоб қилиш уқувчанлигининг таркиби саналади.

Борлиқдаги жонли мавжудодларнинг ўзига хос тарзда, муайян йўналишга, маълум даражадаги куч билан хатти-ҳаракатни амалга оширишга ундовчи эҳтиёжлар улар учун фаоллик манбаи вазифасини бажаради. Психологик манбаларга асосланиб фикр юритганимизда, эҳтиёж — жонли мавжудод ҳаёт кечирилишининг яққол шарт-шароитларига унинг шуларга тобе эканлигини ифода этувчи ва мазкур шарт-шароитларга нисбатан фаоллигини намоён қилувчи ҳолат тариқасида ифодаланади.

Инсоннинг фаоллиги бошқа мавжудодлардан туб даражада ҳам моҳият, ҳам шакл жиҳатдан тафовутга эга бўлиб, юзга келган эҳтиёжларнинг турли вазиятларда қондирилишида ўз ифодасини топади. Жумладан, мавжудодлар ва ҳайвонлар ўзларининг танаси ва унинг аъзолари тузилишига, инстинктларнинг турли-туманлигига биноан, ўз ўлжасини тутиб олишга нисбатан интилишни вужудга келтирувчи табиий имконияти уни олдиндан пайқаш сезгирлиги орқали зудлик билан фаол ҳаракат қилади. Ҳайвонлар эҳтиёжларининг қондирилиши жараёни қанчалик мақсадга мувофиқ равишда кечган бўлса, бу эса ўз навбатида, уларнинг қуршаб олган яшаш муҳитига энгиллик билан мослашувини таъминлайди. Масалан, асалари хатти-ҳаракати-

ри билан чекланиб қолмасдан, балки бу эҳтиёжларни қондириш шакллари (тулларнинг навлари, уларнинг узоқ ва яқинлиги, қийси тўқималарининг таркиби ва ҳолати ва ҳоказолар ҳам) аниқ эди. Шу боисдан мавжудодларнинг эҳтиёжларида уларнинг фаоллиги оқили сифатида табиий аломатлар, инстинктлар, шартсиз рефлекслар ва ҳрка-золар бевосита қатнашади.

Лекин инсонларнинг фаоллиги ва уларнинг фаоллиги маъбаи ҳисобланмиш инсоний эҳтиёжлар тубдан бошқача манзарага эга бўлиб, биологик шартланганликдан ташқари, моддий ва маънавий кўриқиш-лардан иборатдир. Одамнинг эҳтиёжи унга таълим ва тарбия бериш жараёнида шаклланади, яъни инсоният томонидан яратилган ижти-мой тажриба, қўнма малака, одат, маънавият, қадриятлар билан яқиндан танишиш, уларни ўзлаштириш орқали амалга оширилади. Табиат томонидан вужудга келтирилган жисм, нарса, буюм инсон учун биологик эҳтиёжни қондирувчи ўлжа маъносини ва аҳамиятини йўқотади. Одам бошқа мавжудодлардан фарқли ўлароқ, ижтимоий-тарихий тараққиёт даврининг хусусий эҳтиёжларига хизмат қиувчи муайян буюмни зарурият талабига биноан тубдан қайта ўзгартириш-га, такомиллаштиришга қодир онгли зотдир. Худди шу боисдан дам-нинг ўз эҳтиёжларини қондириш жараёни ижтимоий-тарихий тарақ-қиёт даражаси билан ўлчанадиган фаолият шакли ва турини ал-лашнинг фаол, муайян мақсадга йўналтирилганлиги, маълум ржага асосланган ижодий кўриниши сифатида алоҳида аҳамият касб эди.

«Инсониятга хос бўлган эҳтиёжларнинг мазмуни, шакли ва қон-дирилиши» усули ижтимоий-тарихий тараққиёт даврида ривожланиб, ўзгариб ва такомиллашиб боради. Ҳозирги замон кишисининг эҳти-ёжлари ва уларнинг қондирилиши аجدодларникидан ҳам, авлодар-никидан ҳам тубдан фарқланади, лекин этнопсихологик хусусиятлар таъсири ўз аҳамиятини старли даражада йўқотмайди. Шахсининг эҳти-ёжларини тўла-тўқис қондириш уни қомил инсон сифатида қомол топтиришнинг энг муҳим шартларидан бири ҳисобланса-да, лкин бу унинг устувор эканлигини билдирмайди, чунки бошқа таъсиран омилар ҳам мавжуддир. Қомолотга эришишнинг муҳим шарт-шро-ити ҳисобланмиш меҳнат инсоннинг эҳтиёжига айланмаса, у ўз эҳти-ёжларининг енгил, осон йўллари билан қондиришга ҳаракат қилса, инқирозга учрайди. Енгил йўл билан ўз эҳтиёжларини қондириш ижтимоий қонун ва қондаларга зид қулқ-атвор манбаига айланмиш-га, жиноий хатти-ҳаракат келиб чиқишига, текинхўрлик иллатининг намоён бўлишига замин ҳозирлайди.

Хуқуқий, демократик жамият кишиси шахсини шакллантиришга

ришни ривожлантириш, ишлаб чиқариш жароёнларини автоматлаштириш, меҳнат қилиш шароитларини яхшилаш, меҳнат фаолияти умумдорлигини ошириш, иш вақтидан оқилона фойдаланиш имкониятини яратди ва фақат меҳнатдагина ўз имкониятини намоён этувчи, бунёдкор, ватанпарвар, фидоий шахсларни шакллантиради. Кишиларнинг иқтисодий эҳтиёжларини қондирувчи, баъзан оғир ва зерикарли туюлган меҳнат тури ватанпарвар, комил инсонликка интилувчи шахс учун қувонч, қониқиш, ҳатто роҳат-фароғат ҳис-туйғуларининг манбаига айланиши мумкин.

Юксак малакали мутахассислар тайёрлашга қаратилган «Таълим тўғрисида»ги қонунда ва «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури»да ўқувчилар ва талабаларнинг меҳнат тарбияси ва касбга йўналтирилишига алоҳида аҳамият берилгандир. Республика фуқароларида маънавий эҳтиёжларни вуҳудга келтириш ва шакллантириш истиқлол шарофати билан муҳим аҳамият касб этиб, ижтимоий тарбиянинг муҳим бўтинига айланди. Хуқуқий, демократик жамиятнинг асосий вазифаларидан бири инсоний эҳтиёжларни таркиб топтириш, уларни баркамол шахс камолотига йўналтириш, маънавиятни эгаллаш билан узвий боғлаб амалга оширишдан иборатдир.

1.2. Эҳтиёжларнинг турлари

Инсон бир даврнинг ўзида ҳам индивидуаллик, ҳам ижтимоийликни акс эттирган бўлганлиги сабабли унинг эҳтиёжлари шахсий ва ижтимоий хусусиятга эгадир. Бошқача сўз билан айтганда, ундаги тор маъноли шахсий хусусиятга эга бўлгандай туйғу уйғотувчи (табиат инъомига алоқадор) эҳтиёжларни қондириш жараёни ҳам ижтимоий ҳамкорлик фаолиятининг маҳсули (деҳқонлар, ишчилар, ходимлар ва бошқа касбдаги) одамларнинг съёй-ҳаракати, ҳамкорликдаги меҳнатининг моддий тарздаги фойдаланишидан фойдаланишида акс этади.

Ушбу масалага бошқача тарзда ёндашилса, унда ўз эҳтиёжларини қондириш учун ижтимоий муҳит негизда яратилган воситалар ва усуллардан фойдаланилади, натижада у ёки бу шароитга нисбатан эҳтиёж ҳис этади. Масалан, ёгочдан болтага даста ясаш учун унда хоҳиш мавжудлигининг ўзи етарли эмас, балки бир қатор шарт-ша-

унинг шахсий талабларини қондириш билан чекланиб қолмасдан, балки ҳамкорлик фаолиятида юзга келувчи жамоавий эҳтиёжлар яккаҳоллигига оид хусусият касб этади. Айтайлик, маъруза ўқишга таклиф қилинган ўқитувчининг машғулотга пухта тайёргарлиги ўз предметининг ўта фидойиси эканлиги учун эмас, балки жамоа нуфузига доғ туширмаслик масъулияти, ижтимоий бурч ҳиссига нисбатан эҳтиёж сезганлиги туфайли амалга ошади. Шахсий эҳтиёж гуруҳай, жамоавий муносабатлар уйғунлашиб кетганлиги сабабли ўзаро қоришиқ хусусиятга эга бўлади. Ҳар қандай индивидуал фаолиятга нисбатан эҳтиёжнинг тугилиши ижтимоий аломат, умумийлик, ҳамкорлик хусусиятини касб этиб, фаолиятга ёндашувада яккаҳоллик умумийликни, умумийлик эса алоҳидаликни узлуксиз равишда бетўхтов акс эттириб туради.

Психология фанида эҳтиёжларни таснифлаш уларни келиб чиқиши ва ўз предметининг хусусиятига биноан амалга оширилади.

Одатда, ўзларининг келиб чиқишига биноан эҳтиёжлар табиий ва маданий турга ажратилади.

Табиий эҳтиёжларда инсон фаолиятининг фаоллиги, ўз шахсий ҳаётини ҳимоя қилиш, ўз авлоди ҳаётини сақлаш, уни қўллаб-қувватлаш учун зарурий шарт-шароитларга тортилганлик, тобелик акс этади. Табиий эҳтиёжлар таркибига одамларни овқатланиш, ташналикни қондириш, жинсий мойиллик, ухлаш, иссиқ ва совуқдан асраниш, мусаффо ҳавога интилиш, тана аъзоларига дам бериш кабилар кирди. Табиий эҳтиёжлар узоқ вақт давомида қондирилмаса, унинг оқибатида инсон ҳалокатга маҳкум бўлади, ўз сулоласи ҳаёти ва фаолиятини хавф остига қолдиради.

Табиий эҳтиёжлар инсонда ҳайвонот аждодларникига ва ибтидоий жамоа аъзолариникига ўхшаш бўлса-да, лекин улар ўзининг психологик моҳиятига кўра мавжудларникидан ҳам сифат, ҳам миқдор жиҳатдан тафовутланади. Эҳтиёжларни қондирилиш усуллари, шакли, қуроли тобора тақомиллашиб боришдан ташқари, уларнинг моҳияти, мазмуни ҳам ўзгариб бормоқда, мисол учун ҳозирги замон кишиси эрампдан олдинги аждодларимизга нисбатан бошқача тарзда ўз эҳтиёжларини рўёбга чиқаради ва уларни қондиришга интилади. Уй рўзгор буюмларининг ўзгариши эҳтиёжларини қондириш йуллари тақомиллашувидан дарак беради. Шунинг учун инсонларнинг та-

бий эҳтиёжлари ижтимоий-тарихий хусусиятга эга, чунки улар ижтимоий-тарихий тараққиёт маҳсулидан иборатдир.

Билан боғлиқлигини ифодалаб, маданий эҳтиёжларни юзига келтиради. Маданий эҳтиёжлар, маданият тўғрисида мулоҳаза юритилганда унинг ижтимоий илдизлари кишилик тарихининг дастлабки мановалари билан узвий боғланиб кетишини таъкидлаб ўтиш лозим. Лекин табиий эҳтиёжлар маданий эҳтиёжлар билан ўзаро уйғунлашган бўлиб, биринчиси иккинчисини тақозо этади, чунки улар бири-бирининг негизидан келиб чиқади. Худди шу боисдан маданий эҳтиёжлар объектига табиий эҳтиёжларини қондирувчи уй-рузғор буюмлар, меҳнат фаолияти орқали бошқа кишилар билан боғланиш воситалари, маданий алоқалар ўрнатиш усуллари, шахслараро муомалага киришиш услублари, ижтимоий турмуш заруриятига айланган нарсалар, ўқиш ва тажриба орттириш йўллари киради. Одатда, жамият таълим ва тарбия тизимини эгаллаш, халқ анъаналари, маросимлари, байрамлари, одатлари, расм-русумлари, хулқ-атвор қўникмаларини ўзлаштириш жараёнида ранг-баранг маданий эҳтиёжлар вужудга келади, янгича маъно касб эта бошлайди. Юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, табиий эҳтиёжлар қондирилмаса, улар инсонни ҳалокат ёқасига етаклайди, бироқ маданий эҳтиёжларнинг қондирилмаслиги ундай оқибатларга олиб келмайди, аммо одамда маданий фазилатларнинг шаклланишига путур етказиши, унинг камолотини секинлаштиради.

Шу нарсани таъкидлаб ўтиш жоизки, маданий эҳтиёжлар ўзининг даражасига кўра, жамият томонидан ўз аъзолари олдида қўйилаётган талаблар билан боғлиқлигига биноан, улар ўзаро бир-бирларидан кескин тафовут қилади. Масалан, ҳозирги замон ёшларининг билим олишга нисбатан тинимсиз изланишини, яъни билим олиш эҳтиёжининг моҳиятини энг сўнгги мода бўйича кийинишга одагланган худди шу ёшдаги тенгдошининг эҳтиёжларини бир хил мезон билан ўлчаш ва баҳолаш адолатдан эмас. Чунки эҳтиёжларнинг моҳиятига, уларни қондириш учун амалга ошириш кўзда тутилган фаолият натижасига, уларнинг хусусиятига ижтимоий ёки индивидуал йўналганлигига биноан, ҳар қайсиси алоҳида-алоҳида баҳоланади. Ижтимоий жамият томонидан ўз фуқаролари олдида қўйилаётган талабларига, жамиятнинг ҳуқуқ асосларига, халқ анъаналарига, юриш-туриш қондаларига, маънавият ва қадрият тизимига, маслак ва дунёқараш моҳиятига мос тушадиган эҳтиёжлар юксак онглилик, ижтимоий фаоллик, маънавий камолот учун хизмат қилади, жамият тараққиётининг муҳим мезонларидан бири бўлиб маданий эҳтиёжларни тўғилиш ва уларни

қондирилиш даражаси ва маънавиятни эгаллашдаги роли ҳисоблана-
ди.

Инсоннинг ҳаётининг турлари ва турларининг хусусияти тур-
моддий ва маънавий турларга ажратилади, уларни келтириб чиқарув-
чи маънавиятнинг илмий турларга ажратилиши эътиборга олинади.

Инсоннинг овқатланиш, кийиниш, уя-жойига эга бўлиш, маи-
ший турмуш ашёларига интилиш, комфорт ҳиссини қондириш билан
боғлиқ маданият предметларига нисбатан эҳтиёж сезиш моддий эҳти-
ёжлар мажмуасини юзага келтиради. Маънавий маданиятни яратиш
ва ўзлаштириш, шахснинг ўз фикр мулоҳазалари ва ҳис-туйғулари
бўйича бошқа одамлар билан муомалага киришиш ҳамда ахборат ал-
маштириш, бадий ва илмий адабиётлар билан танишиш, маҳаллий
матбуотни ўқиш, кино ва театр кўриш, мусиқа тинглаш кабиларга
эҳтиёж сезиш, яъни ижтимоий онг маҳсулига тобалик маънавий эҳти-
ёжлар тизимини вужудга келтиради.

Маънавий эҳтиёжлар моддий эҳтиёжлар билан узвий боғлиқ бўлиб,
вужудга келган маънавий эҳтиёжларни қондириш жараёни моддий
эҳтиёжларнинг таркибига кирувчи моддий нарсалар ёрдамида амалга
оширилади, чунончи, китоб, ёзув қоғози ва бошқалар.

Эҳтиёжларнинг турлари ҳақида фикр билдирганда яна шу нарсага
эътибор бериш керакки, келиб чиқишига биноан табиий турга таал-
луқли эҳтиёж ўз предметига кўра моддий гуруҳга, худди шу мезонлар
бўйича бир даврнинг ўзида маданий эҳтиёжнинг моддий ёки маъна-
вий эҳтиёж туркумига киритиш мумкин. Шу тариқа эҳтиёжнинг кел-
либ чиқиши ва предмети хусусияти бўйича икки мезонга асосланиб
муайян гуруҳларга ажратилади. Инсон онгининг тарихий тараққиё-
тига нисбатан ва эҳтиёжларнинг объектига бўлган муносабатига би-
ноан, ҳар хил таснифланади ва худди шу мезонларга кўра улар ранг-
баранг турларга ажратилади. Уларнинг изчиллиги, барқдорлиги, до-
имийлиги, кўлами, аҳамиятлилиги, предметлилиги, ижтимоийлиги,
индивидуаллиги каби хусусиятлари билан ўзаро бир-биридан фарқ-
ланади.

Эҳтиёжлар инсон фаолияти ва ҳулқ-атвор мотивлари билан жипс
алоқда бўлади.

1.3. Инсон эҳтиёжларининг ривожланиши

Муайян муҳтда яшовчи ҳайвоннинг у ёки бу тарздаги ҳатти-ҳара-
кати аниқ эҳтиёжни қондиришга қаратилган бўлади. Шу боисдан эҳти-
ёж ҳайвонни фаолликка ундаш билан чекланиб қолмасдан, балки
фаолликнинг турлари, шакли, ҳаракатлантирувчи кучига ҳам ўз таъ-

сирини кўрсатади. Хайвонда овқатланиш эҳтиёжини тўғилиши унга

оқнақ ҳолатлар мажмуаси юзага келади. мазкур жараёнлар шартли

мувофиқ бўлган янги ҳаракатлар билан боғланиши мумкин, бироқ хайвон хатти-ҳаракатининг тузилишида ҳеч қандай ўзгариш юз бермайди. Жаҳон физиологлари ва психологлари томонидан хайвонларда шартли рефлексларни шакллантиришга оид тажриба материалларида кўрсатилишича, восита сифатда фойдаланилган қўнғирок чалиниши хайвон учун ташқи қўзғатувчилар ичидан фақат овқатланишга боғлиқ сигнал (хабар) вазифасини бажаради, холос.

Ўргатилган хайвон томонидан тепкини босиш жараёни унга овқатни берилиши билан алоқадор хатти-ҳаракат тарзида амалга оширилади. Шунинг учун хайвон ҳар қандай мураккаб шартли рефлекслар ёрдами билан ўз хатти-ҳаракатини амалга оширган бўлишига қарамай, эҳтиёжлар бевосита унинг психикасини акс эттириш муайян объектга йўналтириш, ҳулқини идора қилиш функциясини бажаради. Чунки хайвон аъзоларининг биологик-табiiий эҳтиёжлари психик акс эттириш мазмуни ва сифатини, ташқи олам таъсирига нисбатан жавоб сифатида пайдо бўлувчи хатти-ҳаракатларни мувофиқлаштириб туради.

Инсоннинг фаолияти, ҳулқ-атвори, хатти-ҳаракати хайвонларникидан тубдан фарқ қилади, уларни таркиб топтириш мутлақо бошқа асосга қурилади. Мисол учун болани овқатланиши, хатти-ҳаракати, қошиқдан фойдаланиш, махсус ажратилган жойда ўтириш, овқат ейиш қуролини ишлата олиш унинг табiiий эҳтиёжлари туфайли юзага келган деб эътироф этиш ҳақиқатдан узоқ фикр, чунки унинг негизида ётувчи механизмлар сирини тушунтириб берилмаган. Ўз-ўзидан маълумки, табiiий эҳтиёжни қондириш учун зарур шарт-шароитлар яратилиши шарт эмас, инсонда уйкуга эҳтиёж тўғилса, у қолда ҳеч қандай юмшоқ ўринга, диванга талаб сезилмайди, чарчаган одам дуч келган жойда ўз эҳтиёжини қондираверади. Маданий хатти-ҳаракатлар, одатларнинг инсонда вужудга келиши ижтимоий тарбиянинг таъсирида табiiий эҳтиёжларни қондиришнинг воситаси, шартли сифатида гадаланиб, қуроллар, буюмлар уларнинг таркибий қисмига айлана бошлайди. Бундай хатти-ҳаракатлар шаклини келтириб чиқарувчи асосий манба туб маънодаги эҳтиёж эмас, балки уни қондиришнинг жамият тараққиёти талаб қилган қондалари, усуллари, камолот тақозо этувчи маданий кўникмалар ҳисобланади. Жамиятнинг тараққиёт

шиши, билимларни узлаштиришда техник воситалардан фойдаланиши, нутқ ва кийиниш маданиятининг ўсиши, уларни қондиришга нисбатан талаб даражасининг ортиши мазкур эҳтиёжлар ривожланишини таъминлайди.

Психологияда эҳтиёжлар ривожланишининг бир неча босқичлари мавжуд эканлигини таъкидлаб ўтиш зарур. Чунки эҳтиёжлар инсон онтогенезида пайдо бўлиб, то умрининг охиригача ўзгариб, такомиллашиб боради. Кишилиқ жамиятларида эҳтиёжлар бир-биридан ҳам моҳият, ҳам шакл жиҳатидан тафовутга эга бўлганидай, ёш даврларига қараб, улар худди шундай мезонлар бўйича ўзаро фарқланадилар.

Бола фаоллигини ривожлантиришнинг дастлабки босқичларидаёқ, биологик жиҳатдан аҳамият касб этувчи буюмлар, жисмлар устуворлик хусусиятига эга бўлмайдилар, аксинча уларнинг инсон томонидан фойдаланиш усуллари эҳтиёжларнинг омиллари тариқасида гавдаланади. Бинобарин, мазкур буюмлар, аслаҳаларнинг ижтимоий тажрибаларини эгаллашдаги аҳамияти, роли намоён бўлишнинг исханизмлари сифатида майдонга келади. Болаларнинг худди шу йўсинда эгаллайдиган хатти-ҳаракатларининг янги шакллари — бу жамият томонидан ижтимоий амалиёт вазифаларига муносиб равишда ишлаб чиқилган усулларида иборат бўлиб, буюмлар билан шахснинг муносабати тарзида юзага келади, кишининг кундалик фаолияти ичидан муҳим жой эгаллайди. Стол атрофида ўтириш, қошиқ билан овқат ейиш, кроватда ухлаш, телевизор томоша қилиш, ўйинчоқ ўйнаш, катталар билан муомала қилиш юқоридаги фикр моҳиятини яққоллаштиришга ёрдам беради. Эҳтиёжни қондиришнинг воситаларидан фойдаланиш қондалари ижтимоий муомала усуллари, фаолиятни амалга оширишнинг йўл-йўриқлари катта ёшдаги одамлар томонидан ёшларга ўргатилади. Ўз эҳтиёжларини муайян буюмлар воситасида қондиришга ва уларни муайян фаолият турига татбиқ этишнинг инсоний шакллари эгаллашга ўргатиш махсус машқлар орқали амалга оширилиб, «Етук шахс — бола» тарзида юзага келади. Демак, бола эҳтиёжи қондириладиган инсоний шарт-шароитлар таъсири остида шахснинг хулқ-атвори воситалар аҳамияти билан эмас, балки уларнинг ижтимоий қиймати билан белгиланади. Эҳтиёжларнинг қондирилиши даражаси, унинг оғир ёки енгил кўчиши шахснинг шакллани-

шида муҳим аҳамиятга эга, шу боисдан уларни қондириш мақсадга

тимой ҳаёт қондаларига узлуксиз равишда рия қилиши, нарса ва ҳодисаларга муносабати ўзгариши туфайли ривожлана боради. Одам тобора баркамол бўла бориши унинг олдига янгича талаблар қўяди, уларни бажариш эса эҳтиёжнинг янги, нисбатан мураккаб, моҳият жиҳатдан теран хусусият қасб этувчи шаклларни вужудга келтиради, уларнинг қондирилиши эса тузилишга эга бўлган воситаларни тақозо этади. Маълумотлилик ақл-заковат курсаткичининг юксалиши, истеъдод аломатларининг рўёбга чиқиши, фаолякнинг ортиши, хатти-ҳаракат таркибида кераксиз бўғинларнинг камайиш эҳтиёжи такомиллашган шаклининг намоён бўлишини таъминлайди. Инсон ком-форт сари интилар экан, демакки, унда янги эҳтиёжлар юзага келади, уларни қондирилиши эса янги бир сифат даражасига кўтарилади. Маданиятнинг янги қирралари очилиши, маънавиятни эгаллашга нисбатан хоҳиш-истакнинг кучайиши, фан ва техниканинг тараққиёти, миллатлараро муносабатлар кўламининг кенгайиши ранг-баранг эҳтиёж турлари ва шакллари ривожланишига муҳим шарт-шароитлар яратади. Инсоннинг баркамоллик сари интилишдаги имкониятларини рўёбга чиқариш орзуси эҳтиёжлар ривожланиши ҳаракатлантирувчи кучга айланади.

Психология фанида эҳтиёж қуйидаги типларга ажратилади:

1. Индивидуал — яққа шахсга йўналтирилган.
2. Гуруҳий — реал гуруҳлар моддий ва маънавий интилиши.
3. Ҷамоавий — жипслашган гуруҳлар талаби мажмуаси.
4. Ҳудудий — этник гуруҳнинг муайян ўзига хос талаблари қондирилиши
5. Этник — маълум миллат ёки халқларнинг сафарбарлигини таъминлаш.
6. Умумбашарий — ер юзи халқларининг умумий талабларининг мажмуавий акс этиши.

2. Қизиқишнинг психологик тавсифи

Қизиқиш шахснинг муҳим психологик жабҳаларидан бири ҳисобланиб, унда инсоннинг индивидуал хусусияти бевосита мужассамлашади. Қизиқиш — инсонларнинг дунёқарвиши, эътиқодлари, идеялари, яъни унинг олий мақсадлари, эзу ниятлари, орзу-умидлари би-

лан бевосита муҳим роль ўйнайди ҳамда уларнинг муваффақиятли

Қизиқиш билдиришни билган, пухта, барқарор, шундан келиб
Улаштиришда, қўнига ва малакаларини шакллантиришда, шундан келиб

роқ тушунишга, билим савиясининг кенгайишига ёрдам беради.

Қизиқиш мотив сингари борлиқнинг муъжизакор томонларини билишга, фан асосларини эгаллашга фаолиятнинг турли-туман шакллариغا нисбатан ижодий ёндашишни вужудга келтиради, меҳнатга, таълимга масъулият билан муносабатда бўлишни шакллантиради, ҳар қайси яккаҳол (индивидуал) шахсда ишчанлик, ғайрат-шижоват, эгилмас иродани таркиб топтиришга пухта психологик шарт-шароитлар яратади.

Қизиқининг психологик моҳиятидан келиб чиққан ҳолда ёндашилганда, қизиқиш инсонда интилиш, фаоллик, ички туртки, эҳтиёжни рўбга чиқариш манбаи ролини бажаради.

Жадон психология фанининг йирик намоёндалари шахснинг қизиқишини унинг яхлит руҳий дунёси билан, бинобарин, одамнинг ақлий фаолияти, билиш жараёнлари, иродаси, характери, темпераменти, ҳиссиёти, ҳоҳлияти билан, умуман олганда инсон тузилишининг барча қирралари билан боғлиқ тарзда тушунтиришга ҳаракат қилганлар.

Қизиқиш муаммоси психологик нуқтаи назардан Н.А.Рибников, Н.Ф.Добринин, Н.Д.Левитов, М.Ф.Беляев, Л.А.Гордон, Л.И.Божович, Н.Г.Морозова, М.Г.Давлетшин, М.В.Воҳидов, В.А.Токарева, Э.Ф.Фозиев ва бошқаларнинг назарий методологик хусусиятга эга бўлган асарларида ҳамда махсус экспериментал тадқиқотларида ривожлантирилди.

Ҳозирги замон психологиясида қизиқиш объектив борлиқнинг инсонлар онига субъектив тарзда акс этишларидан бири сифатида тан олинади. Қизиқиш шахснинг муайян воқеликдаги, маълум вазиятдаги турли нарса ва ҳодисаларга танлаб муносабатда бўлишида, инсоннинг ўзига хос қарор қабул қилишида, ўзини ўзи назорат эта билишида, мақсадга интилувчанлигида, юзага келган объектив ва субъектив тўсиқларнинг енгишида ифодаланади.

Психология фанининг йирик намоёндаларининг таълимотича, қизиқиш одамларнинг эҳтиёжлари негизда юзага келади, яққол ижтимоий-тарихий шарт-шароитда, вазиятда вужудга келади, шаклланади, барқарорлашиб боради ҳамда уларнинг шахсий турмуш шароитида ва фаолиятида, ижтимоий ишлаб чиқаришда қатнашиши синга-

ри омилларда гавдаланади. Умумий талқинларга асосланиб мулоҳаза билдирилганда, қизиқиш алоҳида жараён, маълум психологик функ-

ҳолатлар, ҳодисалар ва ички кечинмаларнинг ўзида мужассамлаштирган, мураккаб тизимли руҳий воқеликдир.

Қизиқишнинг психологик моҳиятининг дастлабки кўриниши — бу уни одамлар томонидан англаб етиши ёки тушуниш имкониятидир. Шахс қизиқиш маҳсулини, унинг оқибатини англаш, гасаввур этиш орқалигина объектив борлиқдаги нарса ва ҳодисаларга онгли, танлаб муносабатларда бўлади. Лекин бу воқелик (англаш, тушуниш) инсонда бирданига содир бўлмайди, балки муайян вақт давомида унда билиш жараёнлари, шахсий фазилатлари, индивидуал-типологик хусусиятлари ривожланиши туфайли юзага келади. Шунини алоҳида таъкидлаб ўтиш жоизки, қизиқишнинг психологик моҳияти намоён бўлишида ақлий жараёнлар муҳим роль ўйнаши ҳодисаси қайд қилиниши у фақат интеллектдан ташкил топади, деган маънони англамайди, албатта. Худди шу боисдан, қизиқишни психологик моҳиятининг иккинчи кўриниши — унинг ҳис туйғулар, эмоционал ҳолатлар билан уйғунлашган, мужассамлашган тарзда ифодаланишидир. Маълумки, ҳис-туйғулар, шунингдек, эмоционал ҳолатлар (эмоционал тон, кайфият, шижоат, эҳтирос ва бошқалар) шахснинг борлиқдаги аниқ воқеликка, нарса ва ҳодисаларга, муайян фаолиятга нисбатан интилишни, саъй-ҳаракатларни кучайтиради, жадаллаштиради, сафарбарликни объектга йўналтиради. Инсон ўз шахсий қизиқишини қондиригандан кейин унда ёқимли ҳис-туйғулар уйғонади, руҳий қониқиш эса ўз навбатида лаззатланиш (праксик) ҳисни вужудга келтиради, бунинг натижасида фрустрация (руҳи тушиш) унинг шахсиятини эгаллайди.

Қизиқишнинг психологик моҳиятининг учинчи кўриниши унинг ирода сифатлари билан ёнгики ирода акти билан умумлашган тарзда вужудга келишидир. Иродавий зўр бериш, муайян қарор бўйича интилиш, баъзи қийинчиликларни енгил, мустақиллик намоён қилиш қизиқишнинг қарор топтиради, шахсни мақсад сари етаклайди.

Қизиқишнинг психологик моҳиятининг тўртинчи кўриниши уни олий нерв фаолияти хусусиятлари ва темперамент типлари билан бирга мужассамлашган ҳолда намоён бўлишидир.

Қизиқишнинг нерв-физиологик механизмлари тўғрисида мулоҳаза юритилганда, даставвал рус олими И.П.Павловнинг олий нерв фаолияти ҳақидаги таълимотини таъкидлаб ўтиш жоиз. Унинг «бу нима?» рефлeksi, яъни ориентировка (мўлжал олиш) рефлeksi қизиқишнинг моддий негизини тушунтиришда муҳим аҳамият касб этади.

И. П. Павлов ва унинг шоғирларидан кейин П. К. Анохин, Н. А. Бернштейн, Б. М. Теплов, В. С. Мерлин, В. П. Усов ва б. ш.

таълим қилишнинг психологик механизмларини бош ича қатта ярим шарлари пўстлоқда ориентировка рефлексини янги мураккаб мураккаб беланишларнинг асосли қилишда асосли да таяқин қилмоқдалар. Қизиқишнинг моддий асослари ўзаро индукция қонуни, пўстлоқдаги оптимал қўзғалиш ўчоғи ва динамик стереотиплар (И. П. Павлов), доминанта (А. А. Ухтомский), ориентир мураккаб психофизиологик ҳодиса эканлиги (Е. Н. Соколов) ва бошқалар бўлиб ҳисобланади.

Ҳозирги даврда қизиқиш шахснинг индивидуал-психологик хусусиятидан иборатдир, деган хулоса одатий нарсага айланиб қолди. Шунга қарамасдан, баъзи манбаларда қизиқиш муайян соҳа бўйича тўғри мўлжал олишга, янги омиллар билан танишишга, воқеликни тўла ва чуқур ақс эттиришга ёрдам берадиган мотивдир, деган таърифга ҳам эгадир. Шунга мутаносиб тарзда қизиқиш билиш жараёни тусини кашф этадиган, ижобий ҳис-туйғуларда йўналтирилган объект билан чуқурроқ танишишга, у ҳақда кўпроқ маълумотга эга бўлиш, унинг моҳиятини англаб етишга нисбатан шахснинг истагида намоён бўлади, қабилда мулоҳазалар ҳукми суради.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, шахснинг иштиёқини қондиришга йўналтирилганлигини ақс эттирувчи қизиқишни қондирилиши, ҳеч қачон унинг сўнишини ифодаламайди, аксинча, объектнинг номалум қирраларини аниқлашга нисбатан интилиш давом этаверади. Шу билан бирга қизиқишлар билишнинг, унинг жараёнлари функционал ҳолатининг доимий қўзғатувчи механизми сифатида вужудга келади ва ақс эттиришда давом этади.

Психологияда қизиқиш мана бундай типларга ажратилиши мумкин: 1) мазмунига кўра: шахсий ва ижтимоий; 2) мақсадига биноан: бевосита ва билвосита; 3) кўламига қараганда: кенг ва тор; 4) қизиқишлар даражаси бўйича: барқарор ва беқарор ва бошқалар.

Қизиқишнинг мазмун жиҳатидан ўзаро тафовутланиши қуйидагиларда мужассамлашади: билиш эҳтиёжларининг объектлари қайсилар, билишнинг мазкур фаолият мақсади билан мутаносиблиги, шахснинг яшаётган муҳитига нисбатан муносабати қабилар. Шахсда нималарга нисбатан қизиқиш уйғонади, унинг билиш эҳтиёжлари объектнинг ижтимоий қиймати қандай аҳамият касб этади? Инсоннинг шахсий қизиқиши келиб чиқишига кўра бирламчи бўлишига қарамасдан, у бир даврнинг ўзиде ижтимоийлик хусусиятини касб этаверади. Унинг касбий фаолиятига нисбатан қизиқиши охир-оқибатда

жамият учун наф келтириши, равнақи учун қийматлидир. Ижтимоий хусусиятли қизиқишларнинг пайдо бўлиши шахсий аҳамият касб этиш

хусусийлик (шахсга оидлик) уйғунлашган ҳолда ҳукм суради ва улар бир боққичдан бошқа бир боққичга автоматик равишда ўтказилган ёки улар доимо ўзини ўзлаштиришга турнишади. Шахс уз қизиқиши туфайли бирон-бир нарсани кашф этса, индивидуал эҳтиёжини қондиради, шунингдек, жамият, жамоа учун ишлаб чиқаришни такомиллаштиришга бу нарса хизмат қилади. Шу боисдан жамиятнинг, жамоанинг энг долзарб вазифаларидан бири ёшларнинг мустақил, фаол билишга, ижтимоий аҳамиятга мойиллик меҳнат фаолиятига нисбатан қизиқиш уйғотишдан иборатдир. Токи уларда жиддий, ссрмазмун, жамият томонидан рағбатлантирилиувчи, меҳр-муҳаббатга сазовор қизиқишлар шакллансин.

Қизиқишнинг мақсад жиҳатидан фарқи бевосита ва билвосита намоён бўладиган қизиқишларнинг мавжудлигини аниқлайди. Бевосита қизиқишлар воқеликнинг, жисмлар ва ҳодисаларнинг эмоционал жозибалилиги, ҳис-туйғуларга эга бўлишлиги, ташқи таъсирларга берилувчанлиги туфайли вужудга келади. Бевосита қизиқишлар ўрганилаётган нарсанинг маъноси билан унинг шахс фаолияти учун аҳамияти мос тушган тақдирда пайдо бўлиши мумкин. Психологияда бевосита қизиқишнинг юзага келишини фаолиятнинг мақсадини англаш билан боғлиқ бўлган билишни эҳтиёж деб аташ қабул қилинган. Меҳнат ва ўқиш фаолиятида ҳамиша ҳис-туйғуга, жозибатга таяниб иш тутиш имконияти мавжуд бўлмаслиги сабабли жисмоний ва ақлий меҳнатни онгли идора қилишда муҳим аҳамият касб этадиган бевосита қизиқишларни таркиб топтириш масаласи ишлаб чиқариш ҳамда таълим тизими олдидан турган муҳим вазифа ҳисобланади.

Шундай қилиб, у ёки бу нарсаларни (ҳодисалар моҳиятини) билиш, кўриш, идрок қилиш, англаб етиш учун қизиқарли туюлган ички кечинмалар бевосита қизиқишни акс эттиради. Билвосита қизиқишлар меҳнат фаолияти ёки таълим олиш жараёнининг муайян ижтимоий аҳамияти билан унинг шахс учун субъектив аҳамияти ўзаро мос тушганида билвосита қизиқиш юзага келади. Бинобарин, шахс маъқур жараёнда бу нарсалар мени қизиқтиргани учун жуда қизиқарлидир, деган хулосага келади. Меҳнат фаолияти ва таълим жараёнини онгли ташкил этишда етакчи ва устувор роль ўйнайдиган билвосита қизиқишларни таркиб топтириш учун махсус тренингларга, омилкор йўл-йўриқларга ўргатиш мақсадга мувофиқдир.

Одамларнинг қизиқишлари ўзининг кўлами билан бир-бирдан

фарқ қилади. Шундай шахслар тоифаси ҳам мавжудки, уларнинг қизиқини фақат биригина объектга қаратадиган бўлади. Бошқа билимларга ташвишдан одамнинг эса қизиқишлар қатор соҳаларга, иншоотларга, объектларга йўналтирилганлигини унатиш мумкин. Лекин турли объектларнинг қизиқини бири-бирининикига салбий таъсир этиши мумкин эмас, агарда улар оқилона бошқариш имкониятига эга бўлса. Қизиқишнинг торлиги қўпинча салбий ҳодиса сифатида баҳоланиши мумкин, лекин айтиш чоғда уларнинг кенглиги ҳам нуқсон тариқасида таҳлил қилинса бўлади. Бироқ шахснинг барқарор шахс бўлиб камол топиши қизиқишлар қўламини тор эмас, балки кенг миқёсда бўлишини тақозо этади.

Қизиқишлар ўзларининг даражасига қараб барқарор ва беқарор турларга ажратилади. Барқарор қизиқишга эга бўлган шахс узоқ вақт давомда ёқтирган предметларига, объектларига, ҳодисаларга нисбатан ўз майлини ҳеч ўзгаришсиз сақлаб тура олади. Шу боисдан инсон эҳтиёжларини ўзида мужассамлаштирувчи, шахснинг руҳий фаълиятига айлана бошлаган қизиқишлар барқарор қизиқишлар дейилади. Барқарор қизиқиш шахс қобилиятининг ривожланганлигидан дарак бериши мумкин. Ана шу нуқтан назардан олиб қараганимизда, назкур қизиқиш ташхис қилувчанлик хусусиятига эга. Бироқ инсонларда барқарор қизиқишнинг мавжуд ёки мавжуд эмаслигини аниқлаш учун уларнинг меҳнат фаолияти ва ўқув жараёнидаги қизиқишларининг ташқи ифодасини атрофлича ўрганишга тўғри келади. Одатда, қизиқишнинг ташқи ифодаси шахснинг ўзига ўзи баҳо бериш, ўзини ўзи таҳлил қилиш фаолиятларида намоён бўлади. Барқарор қизиқиш туғрисида мулоҳаза юритилганда, унинг бошқа таркибий қисмлари ва қирраларини ҳисобга олиш лозим, чунки бу нарса қўп жиҳатдан шахснинг иродавий сифатлари, характерининг вазминлигига боғлиқ.

Қизиқишнинг барқарорлиги унинг нисбатан жадал тарзда намоён бўлиши ҳамда узоқ давом этиши билан ифодаланади. Шахснинг зарурий эҳтиёжларини юксак даражада ақс эттирадиган, шунингдек, унинг психологик тузилишига хос хислатларга айланиб борадиган қизиқишлари барқарор қизиқиш дейилади. Барқарор қизиқиш қобилиятнинг бир кўринишига ўхшаш бўлиб, мақсадга йўналганлиги билан муҳим ҳам индивидуал, ҳам ижтимоий аҳамиятга, қийматга эгадир.

Қизиқишларининг баъзи ҳолатларда беқарор бўлишлиги инсонларнинг ёш, жинс, типологик хусусиятига боғлиқдир. Бундай тоифадаги одамларда қизиқишлар ғоятда эҳтиросли кечади, бироқ қисқа муддатли бўлиши мумкин. Масалан, бир вақтнинг ўзида улар бир нечта фан-

ларга, табиат ҳодисаларига қизиқади, барча нарсага иштиёқ билан қиришиб, муаммо моҳиятига чуқур кириб бормасдан, бошқа ҳолатлар бўлиш машғул бўлиб қолади. Ундай хусусиятли шахслар машғулларга тез киришади ва шундай йўсинда сўниб туради ҳам. Қизиқишлар салоҳиятли вояга етган одамларнинг, ёшларнинг ўз истеъдодларини мақсадга йўналтирган гарзда амалга ошишини таъминлайди.

Шахсдаги қизиқишларни ривожлантириш ва барқарорлаштириш учун уларнинг исгизини ташкил этадиган фаолият билан машғул бўлишга, мақсадга мувофиқ равишда шуғулланишга, майл уйғотишга пухта замин ҳозирлаш зарур, токи қизиқишлар мотив, эҳтиёж, эътиқод функциясини бажаришга айлансин.

Шундай қилиб, қизиқишлар, шахс фаолияти асосларининг танҳо йўналиши эмас, лекин унинг энг муҳим жиҳатидан иборатдир.

Психология фанининг сўнгги даврдаги маълумотларига асосланган ҳолда қизиқишнинг бир нечта даражаларга ажратиш мумкин: а) синчковлик, б) қизиқувчанлик, в) билишга қизиқиш, г) турғун ёки касбий қизиқиш. Синчковлик қизиқишнинг бирор нарсага нисбатан кучли интилишдан иборат қисқа муддатли тури ёки даражасидир. Қизиқувчанлик шахснинг воқелиқдаги нарса ва ҳодисаларга, уларнинг билишга нисбатан фаол муносабатидан иборат қизиқиш даражасидир. Билишга қизиқиш англашилган даражадаги, мақсадга мувофиқлашган, жисмоний ва ақлий фаолиятнинг янги қирраларини эгаллашга йўналтирилган қизиқиш туридир. Турғун қизиқиш шахснинг касбий кўникмалар, малакалар ва билимларни эгаллашга йўналтирилган, касбий тайёргарлик даражаси билан уйғунлашган, мақсадга эришиш йўлида фаоллик кўрсатувчи қизиқиш туридир.

Шахслар ихтиёрига пиктограмма, анаграмма, турли хусусиятли тестлари ҳавола қилиш уларда қизиқишнинг ички механизмларини келтириб чиқаради. Бу нарса ўз навбатида уларда ўз қизиқишини ўзи бошқариш кўникмасини шакллантиради, ҳар қандай кўзгалувчига жавоб беришдан иборат стереотип ҳосил бўлади.

Қизиқишнинг бу тури ва унинг юқори босқичи шахснинг воқелиқдаги ички боғланишларни, муносабатларни билиб олишга йўллайди ҳамда руҳий тўсиқлар ва қийинчиликларни енгадиган, муваффақиятсизликлардан қўчимайдиган, қатъиятлик, интилувчан, толиқмас индивидуал хусусиятни шакллантиришга ёрдам беради. Одамларда ўзини ўзи бошқариш, шахсий қизиқишини идора қилиш, ўзига ўзи буйруқ бериш, ўзини қўлга олиш, ўзини ўзи такомиллаштириш сингари шахс хусусиятларини шакллантириш ижтимоий, тарихий ҳамда ижтимоий-психологик аҳамият касб этади.

3. Шахснинг усталолиси ёки англашилмаган майллари

Психология фанида ҳулқ-атвор ва фаолиятга қаратилган англашилмаган майллар орасида муайян даражада тадқиқ этилгани установа (кўрсатма бериш, йўл-йўриқ кўрсатиш) муаммоси қисобланади. Ушбу умумий психологик масала грузин психологи Д.Н.Узнадзе ва унинг шоғирдлари томонидан кенг қўламда ўрганилгандир.

Установа инглизча set дейилади, ўзбек тилида эса кўрсатма бериш, англашилмаган майллар, йўл-йўриқ кўрсатиш маъносиде қўлланилиб келинади. Лекин кейинги атамалар унинг ҳақиқий моҳиятини, маъносини ўзида мукамал акс эттирмайди, шунинг учун терминни ҳеч ўзгаришсиз қолдирса ҳам бўлади.

Одатда, установа деганда, билиш фаолияти билан бевосита боғлиқ бўлган эҳтиёжни маълум услубда қондиришга руҳий жиҳатдан тайёр туришлик тушунилади. Установа шахснинг ўзи англаб етмаган муайян руҳий ҳолати ёки майлидир. Бундай ҳолатда шахс бирон-бир эҳтиёжни қондириш мумкин бўлган маълум фаолиятга нисбатан руҳдан тайёр туради. Установанинг мавжудлиги ва унинг қонуниятлари экспериментал тарзда таъкидлаб ўтилган илмий мактаб намояндлари томонидан аниқланган. Мазкур тажрибада сингалувчига иккита, биттаси катта, иккинчиси эса кичикроқ соққачани узлуксиз равишда бир нечта (10–15) марта кўзи юмук ҳолда пайпаслаб таққослаш таклиф қилинади. Экспериментнинг навбатдаги босқичида соққачалар алмаштирилиб, баравар жисмлар ҳар хил туюлади, яъни сингалувчида иллюзия (нотўғри акс эттириш) ҳолати юзга келади. Бундай психологик воқеанинг вужудга келишига асосий сабаб шуки, объектив жиҳатдан ўзаро тенг соққачалар таққосланганлигида улар бир-бирига тенг эмас, деган майл билан фавқулудда субъектив шароитда иш тутилганлигидир. Ушбу ҳолат оддийроқ қилиб тушунтирилганда, таққослаш жараёни установа (кўрсатма бериш, йўл-йўриқ кўрсатиш) асосида амалга оширилганлиги учун шундай оқибатга олиб келгандир.

Д.Н.Узнадзенинг таъкидлашича, инсонда установа билан боғлиқ психофизиологик ҳолат марказий нерв системасигина эмас, балки унинг периферик қисми фаолиятини ҳам маҳсули бўлиб ҳисобланади. Д.Н.Узнадзенинг тажрибаларида сингалувчининг ўнг қўлига навбат билан аввал катта, кейин кичик соққачалар бериб турилади ва бу вазият 10–15 марта такрорланади. Тажрибанинг охириги босқичида сингалувчининг чап қўлига бир-бирига тенг соққачалар берилади. Бунинг натижасида унинг чап қўлида ҳам иллюзия, яъни нотўғри идрок қилиш вужудга келади. Кўз билан идрок қилишда иккита ўзаро тенг

объектларни қайд қилишдаги установка ўнг кўзга ҳам ўз таъсирини ўтказган. Экспериментал тарзда ёрганлиги установкада вазиятнинг таъқирлаш шаклига шиклини ўзига сезилмаган да шундан объектларда субъектга таъқилуқли «фиксал установкалар» (қайд этилган установкалар) вужудга келганлиги аниқланган. Демак, установканинг экспериментал тадқиқот этиш натижасида англанилмаган майллар аста-секин қайд қилинувчи (фиксацион) даражасига ўсиб ўтиш мумкин.

Ижтимоий турмушда Д. Н. Узнадзенинг натижаларига ўхшаш қатор маълумотлар шахсда мустақамланиб қолганлиги туфайли установка функцияларини бажариб келмоқда: 1) бошлангич синф ўқувчиларининг олдиди турган установкалар худди шундай тоифага кирганлиги сабабли ўқитувчининг барча топшириқларини дарҳол бажаришга тайёр турадилар; 2) ҳисобчиларга нисбатан кўрс, расмийатчи дейишлик; 3) олимларга нисбатан паришонхотирлик; 4) саадо ходимларига нисбатан уздабуронлик, даромад қилишга устаси фаранглик; 5) боланинг ҳаққўйлиги, сир тутмаслиги; 6) қариянинг сўзи тугагунча ўсалнинг жони узилиши тўғрисидаги фикр-мулоҳазалар установкага яққол мисол була олади.

Шунингдек, баъзи жамоаларда, гуруҳларда, оилаларда установкага асосланиш, уларга ишонч нохуш оқибатларга олиб келади. Авторитар тафаккур, миллий стереотип, этник расм-русумлар ҳам установкага мисолдир. Даволовчи шифокорнинг установкаларига беморнинг риюя қилиши ирқчилик муносабатлари, илмий унвонли зиёлиларга берилган супер (орттирма) баҳолар ва бошқалар установканинг англанилмаган шаклини ўзида мужассамлаштиради. Шунинг таъқидлаш жонзки, баъзи ҳолларда шахс учун англанилмаган установка ўз позициясини аниқ намойиш қилишда эътиқод сифатида гадаланади, англанилмаган омилар тарққасида акс этади.

Грузин психологлари томонидан установканинг турлича хислатлари (кўзгалувчанлик, динамиклик, статиклик, пластиклик-дагаллик, лабиллик-стабиллик, иррадиация-генерализация) ва типлари (диффуз, дифференциаллашган, фиксациялашган) аниқланган. Уларнинг фикрича, установканинг баъзи бир хислатлари мутаносиблиги унинг ҳар хил типларини вужудга келтиради. Психоз ва неврозлар установканинг патологик ўзгаришларида ўз ифодасини топади. Шунингдек, установка инсон ҳукмронлигини ва қудратини ташкиллаштиришнинг юксак даражаси саналади. У ҳулқ-атворининг батартиблиги ва изчиллигининг асоси ҳисобланади. Уларнинг мулоҳазаларича, установка инсоннинг муайян шаклда муносабат билдиришга юксак йўсинда умумлашган тайёргарлик ҳолати, реакциянинг яққол нағижасининг

кодлаштирилган нейродинамик модели, мазкур реакция вақтини олдиндан белгилаш мумкин. Булар фаолият тўхлатишнинг доконтрас хабарси тўхлатилади. Шунинг учун установка узгарувчанлик ва оид қарорлик жипс бирлигини аниқлашга хизмат қилади. У ўзининг узгарувчанлик билан муносабат билан биринчи жабоб қайтарилганига баъза рорлигини таъминлайди.

Установканинг юксақроқ босқичи англиниш кўринишга эга бўлади. Гуруҳий ва жамоавий муносабатларда унинг аъзоларини ишонтириш (уларга таъсир ўтказиш) орқали муайян йўналишга сафарбар қилиш; фикрларда умумийликни вужудга келтириш ҳолатлари бунга ёрқин мисолдир. Ишониш ва ишонтириш одамларнинг характер хислатига, хулқ-аъворига бевосита боғлиқ. Бу ҳолат психологияда экспериментал тарзда тадқиқ этилган. Масалан, синалувчиларга маълум вақт ораллиғида соатиға қарамай, секундларини ўз ичида санаш орқали бир дақиқанинг чўзилишини аниқлаш имкониятиға эга бўлганлар. Кейинчалик бу санаш сигнал бериш билан текширилиб турилган, баъзан «ёлгон» сигналлар, яъни лампочка ёниш билан тажриба бўлинишга йўл қўйилган. Қатнашчиларда экспериментаторға ишонч бўлганлиги сабабли хатоларға йўл қўйилган.

Ишонувчанликни аниқлашда «конформизм» (келишув, мураса-ю, мадора)дан фойдаланилган. Ички ва ташқи келишувчанлик (конформизм), ичдан келишмовчилик (ноконформизм) гуруҳий ишонувчанлик моҳиятини ўрганиш учун объект сифатида фойдаланилган. Бир гуруҳ одамларнинг очик овоз бериши конформизмнинг намоён бўлишидир. Лекин конформизм «сохталик»ни ҳам келтириб чиқариш мумкин, унинг акс эттирувчиси эса конформист деб аталади, кўпинча идеаллардан воз кечиш ҳоллари ҳам учраб туради.

Хулқ-аъвор ва фаолиятнинг англинилмаган омиллари қаториға майллар киреди. Ҳали дифференциялашмаган, етарли даражада англинилмаган эҳтиёждан ташкил топган хулқ-аъвор ва фаолиятини амалға оширишға ундовчи омил майл деб аталади. Мойиллик ҳолатиға кириб бораётган шахс учун жалб қилаётган объектида уни нима қизиқтираётгани ва қайси аломат ўзига тортаётгани сабаби ноаниқлиги. Фаолият мақсади субъектиға номаълумлиги туфайли майл ҳукми суради. Бундай психик ҳолат инсонларда тез-тез учраб турса-да, лекин ўзининг тезкор ўткинчилиги билан бошқа воқеалардан ажралиб туради. Одатда, ушбу моҳиятли психик ҳолатни ҳаракатлантирувчи эҳтиёж сўниши ёки тилакка айлантириш мумкин. Бинобарин, у хоҳиш, ният, орзу, фантазия каби шаклларға айлантириш туфайли шахс томонидан англинилади. Бундай шаклдаги майлларнинг одамларда мав-

жуд бўлиши уларнинг яқин ва узоқ келажакка интилишларидан далолат беради.

3. Фрейд майларга нисбатан ўзига хос назария яратган бўлиб, у аксарият ҳолатда жинсий (инстинктив) майлар тўғрисида мулоҳаза юритган (либидо — жинсий майл), «эдикс комплекси» («Шоҳ Эдикс» асари бўйича), «психоанализ» атамалари орқали қўрқиш, ҳимоя, бегоналашиш сингари инстинктив мойилликни талқин қилади.

Шуни таъкидлаб ўтиш ўринлики, ҳар қандай англашилмаган майлар ўзидан ўзи йўқолиб кетмайди, балки улар бир босқичдан, кўринишдан иккинчи турга, шакллarga алмашади, мутлақо бошқача янги сифатга эга бўлади. Улар мақсадга, талабга ўсиб ўтиши билан англашилганлик даражасига эришади. Кўнгил гашлик, руҳан безовталаниш, номаъум хатти-ҳаракатлар сабаби инсонга номаълум бўлса, улар англашилмаган даражада эканлигини билдиради ва майл функциясини бажаради.

4. Шахснинг эътиқоди ва дунёқарashi

Жаҳон психологияси маълумотларининг кўрсатишича, ҳуқ-атворнинг муҳим мотивларидан бири бўлиб эътиқод ҳисобланади. Баъзи манбаларда унга мана бундай таъриф берилган: эътиқод — шахсни ўз қарашларига, принципларига, дунёқарашига мувофиқ тарзда қарорга келишга ундайдиган муҳим мотивлар тизимидир. Бошқа сўз билан айтганда, эътиқод шаклида намоён бўлади ва эҳтиёжларнинг мазмунини — бу табиат, теварак-атрофдаги олам тўғрисидаги билимлар ва уларнинг муайян тарздаги тушунилиш демакдир. Бу билимлар фалсафий, эстетик, табиий-илмий нуқтаи назардан тартибга солинса ва ички уюшган тизими ташкил этилса, у тақдирга шахснинг дунёқарашини сифатида талқин қилиниши мақсадга мувофиқ.

Психология фани дунёқарашнинг шаклланиш жараёнини тадқиқот қилади, ижтимоий-тарихий тараққиёт ҳодисаларининг тўғри баҳоланишини, эволюцион йўсинда таркиб топишини, ахлоқий принциплар, дидлар юз беришини, табиат ҳодисаларига ва жамиятнинг қонуниятларига нисбатан қарашларнинг шаклланиши қай тариқа юз беришини ва бошқаларни аниқлайди.

5. Мотивация

5.1. Мотивация ва мотивларнинг назарий муаммолари

Мотив ва мотивация муаммоси жаҳон психологиясида турли-туман нуқтаи назардан ёндашиш орқали тадқиқ қилиб келинмоқда. Узоқ

ва яқин чет элларда ўзига хос психологик мактаблар вужудга келган бўлиб, уларнинг негизий илмий позициялар ва концепциялар моҳияти шундан фарқланувчи товлар ва муносабатлар ҳужжатланади.

Ҳозир уларнинг айримларига қисқача тўхталиб ўтамиз.

Рус ва советик шўро психологияси намояндalари К.Д. Ушинский, И.М. Сеченов, И.П. Павлов, В.М. Бехтерев, А.Ф. Лазурский, В.И. Мясишев, А.А. Ухтомский, Д.Н. Узнадзе, С.Л. Рубинштейн, А.Н. Леонтьев, П.М. Якобсон, В.С. Мерлин, Л.И. Божович, В.И. Селиванов, В.Г. Ассев ва бошқалар мазкур муаммо юзасидан тадқиқот ишлари олиб борганлар. Ушбу муаллифларнинг қарашлари олдинги ҳисоботда берилганлиги учун уларга қайтадан тўхталишга ҳожат йўқдир.

Юқоридagилардан ташқари Европа ва Америка мамлакатларида мотивацияга оид 30 (ўттиз)дан ортиқ илмий концепциялар мавжуддир. Ана шу психологик мактабларнинг айрим намояндalарининг тадқиқотлари юзасидан мулоҳаза юритишга ҳаракат қиламиз: интероспектив психология, бихевиоризм, гештальтпсихология, психоанализ, структуравий психология, ассоцианистик психология, эмпирик психология, аналитик психология, гуманистик психология, антропологик психология ва ҳоказолар.

Бихевиоризмнинг асосчиси Д.Ж. Уотсон (1878—1938) психология фанининг бош вазифаси хулқни тадқиқ этишдан иборат деб гушунadi. У психик ҳодисалардан мутлақо воз кечиb, хулқни икки шаклга, яъни ички ва ташқига ажратadi, улар ўзарo жавоблар стимули билан узвий борлиқ эканлигини таъкидлаб ўтади. Бихевиоризм учун «хулқ» асосий тушунчага айланиб, унинг психикаси билан алоқаси четлаб ўтилгандир. Шунга қарамасдан, баъзи бихевиористлар, жумладан, Э. Торндайк, Э. Толмен, К. Халл, Д. Хейбб кабилар хулқ мотивациясига муайян даражада эътибор қилганлар. Улар ўзларининг изланишларида хулқ мотивациясининг «куйи даражалари»ни ўрганиб, каламушларда тажриба ишларини олиб бoриб, жониворда очлик, ташналик ва уларнинг турлича даражаларини реакция тезлигига нисбатан намоён бўлиш хусусияти, ҳар хил шарoитда мотивациянинг кучи тўғрисида муайян қонуниятлар очишга интилганлар. Ҳозирги замон бихевиористлари стимулни ташқи қўзғатувчи сифатида тадқин қиладилар ва организмнинг ички энергиясини фаоллаштирувчи деб ҳисоблайдилар. Небихевиористик назариялар янги қўзғатувчилар, доайвалар пайдо бўлишига асосланган бўлиб, улар инсоннинг органик эҳтиёжларини қониқтириш билан стимул натижасининг уйғунлашуви тарихасида таҳлил этилади. Уларнинг таъкидлашига кўра, иккиламчи қўзғовчилар органик қўзғатувчиларнинг гўёки қобиғига ўхшайди, холос. Вильям Мак-

дугалл (1871–1938) мотивациянинг ирсий (табиатдан бериладиган) хусусиятга эга деган ҳолатни асос қилиб, инстинктларнинг табиатдан берилганлигини билан мазкур ваданини боғлиқ тушунтиришга ҳаракат қилган. Унинг фикрича, тугма инстинктлар ҳам инсонларга, ҳам ҳайвонларга бир текис тааллуқли бўлиб, улар одамларнинг муҳитида олдин 14 та, кейинчалик эса 18 тагача «асосий инстинктлар» сифатида ҳужм суриши мумкин. Учуман олиб қараганда, бихевиористлар учун бир қатор ҳолатлар ўзига хосликка эга:

1. Бихевиоризм мотивация моделини топиш билан шуғулланиб ва хулқ принципларини вужудга келтира бориб, ҳайвон хулқи ҳамда уларда кашф этилган хулқ мотивацияси қонуниятларига асосланиб, инсоннинг хулқ мотивацияси юзасидан хулоса чиқаришга ҳаракат қилади.

2. Бихевиоризм инсонни биологик мавжудод сифатида қараб, унга биологик жабҳада ёндашади, оқибат натижада унинг ижтимоий моҳияти тадқиқот предметидан четда қолиб кетади.

3. Бихевиоризм ҳам инсонга, ҳам ҳайвонларга хос бўлган хулқнинг умумий принципларини топишга интилади.

4. Бихевиористлар инсонни шахс сифатида тараққий этиш жараёнини ифодаловчи ўзига хослигини ё четлаб ўтадилар ёки ўта содда тарзда изоҳлашга мойилдирлар.

5. Ҳайвонларнинг хулқ мотивацияси шаклларини жуда содда тарзда тушунтиришга асосан тадқиқот натижаларини инсоннинг мураккаб ва бошқа бир сифат босқичидаги мотивациясига кўчириш ишончли далилларга эга эмас.

6. Инсон мотивациясини ўрганишда фойдаланилаётган бихевиоризмнинг тушунчалари, чунончи, бирламчи майллар, организмни қитиқловчи тугма эҳтиёжлар хабила одамнинг мотивация доираси тузилиши моҳиятини жуда юзаки оча олади, холос.

Психовналитик концепциялар негизда мотивация ортанлик равишда инсон майлларига хосдир, деган ғоя ётади. Уларнинг манба сифатида майлни акс эттирувчи қайсидир ордандяги ёки унинг қисмидаги соматик жараён тушунтирилади.

3.Фрейднинг концепциясида майллар ва инстинктлар тушунчалари ўртасида ҳеч қандай тафовут йўқдир. Онксизлик таълимотининг асосчиси.З.Фрейд хулқ мотивалари ва эҳтиёжлари муаммосини ишлаб чиқастир, мотивациянинг манба инстинкт, у тур ва индивиднинг сақланиш шартидир деб тақдирлайди. Мазкур ҳолатни муаллиф индивиднинг энергетик потенция сифатида талқин этади. Энг асосий масала шуки, З.Фрейд мотивация регулятори ва мотивация энергиясининг ирсий манба сифатида «у» тушунчасига қандай маъно

юкламоқчи? Унингча, «у» тушунчасининг мазмуни тугма ва ўзгар-маслир. Хулли шв бонс мантик конулари ва акл даражалари, кўрсат-

импульсив шайошга мулқлашган кўзгавчиларни назарда тутган бўлса ажаб эмас. Ушбу кўзгавчулар (турткилар)нинг импульсивлик, тахминийликнинг аффектив моҳияти, нотанқидийлик, оягли ва иродавий назоратга итоят этишда қийинчилик кабиларнинг динамик хусусиятларини мулқлаштириш бўлиб, уларнинг асосида қуйи генетик ва структуравий даражадаги кўзгавчулар ётади. З.Фрейд таъкидлаб ўтган динамик хусусиятлар ва хоссалари моҳиятида мотивациянинг чуқур асосий манбасини кўради. Унинг коицепциясида инсон хулқи ва ҳаракатининг двигатели жинсий инстинкт ҳамда унинг трансформацияси устувор ўрин эгаллайди.

Ушбу мулоҳазани янада мукаммаллаштириш мақсадида нофрейдистлар ҳисобланмиш А.Адлер, К.Юнг кабиларнинг назарияларини таҳлил қилишга ўтамиз. А.Адлернинг фикрича, инсонни ҳаракатга ундовчи асосий куч, унинг фаолияти мақсадини аниқловчи, уларга эришиш йўллари ҳукуматга ва қудратга эрқдир. Хорни, Фромм ва бошқаларнинг асарларида ўз ифодасини топган маълумотлар моҳияти Фрейд томонидан киритилган психика тушунчаси ва унинг ҳаракатлантирувчи назариясини алмаштиришга интилиш яққол кўзга ташланади. Хорнингнинг нуқтаи назарича, инсон қанчалардир тугма кучларга эга бўлиб, унинг негизи болаларча ёрдамга муҳтожликка қурилагандир, бу ҳолатлар бирламчи безовталаниш туйғусида ва тугма кўрқинч ҳиссида ўз ифодасини топади. Хорнинг таъкидлашича, инсон хулқининг мотивацияси бошқа мотивлар ёрдами билан аниқланиши мумкин, жумладан, бирламчи безовталаниш (болаларча ёрдамга муҳтожлик келтирувчи) атроф-муҳитга нисбатан душманлик ҳиссини тугдиради, хавфсизликка эҳтиёж эса инсонни бошқа одамлар томонидан баҳолаш ва ўз-ўзини баҳолашга нисбатан ички интилишни вужудга келтиради. Фромм ҳам ўз қарошларида либидо масаласига катта эътибор бермайди, чунки уни қизиқтирган муаммо инсон хулқи жаҳаларда ижтимоий ва психологик омилларнинг ўзаро таъсир ўтказиш жараёнидир. Инсонни индивидуализациялаш унда танҳолик ҳиссини вужудга келтиришга олиб келади, шунингдек, ўз қадрқийматини англаш сари етаклайди. Танҳолик ҳиссиётидан фориғ бўлишга интилиш туйғуси инсон мотивациясини ва унинг хулқ шаклларини аниқлайди. Неофрейдистларнинг илмий асарларида инсон хулқига таъсир қилувчи интим омилларига ва унинг мотивациясига муайян даражада аҳамият берилган бўлса-да, лекин оқибат на-

тижада хулқнинг ҳаракатлантирувчиси сифатида англашилмаган тугма қисман эгасий бўлиши мумкин.

Ҳаракатлантирувчи ва маънавий намоёнларни учун мотивацияни узига ҳос талқинга эга бўлиб, унинг моҳиятини экспериментал тарзда ўрганишга оқиб беришга интилиш кўрсаткичи билан бошқалардан ажралиб туради. К.Левин (1890—1947) мотивларни экспериментал ўрганиш методикасини ишлаб чиқиб, уларни мутлақо мустақил ҳолат сифатида тушунтиришга ҳаракат қилган ва бу борада муайян муваффақиятларга эришган. Гештальтпсихология мактабининг намоёндаларига образ тушунчаси қанчалик ўта аҳамиятли бўлса, К.Левиннинг майдон назарияси ушун мотив категорияси худди шундай муҳим хусусият касб этади. Образ ва мотив ўзаро алоқасиз ҳукм суриши тўқидланади, мотивацияни амалга оширувчи вазиятнинг предмети, маъновий мазмуни эса инкор қилинади. К.Левин хулқни мана бундай изоҳлашга интилади, муайян муваққатли микроинтервалда шахснинг бевосита яққол муҳит билан муносабатларидан келиб чикувчи воқеликдир. Унинг мазкур назариясида инсонда ҳар хил маъно ағлагувчи иккита мотивацион ўзгарувчи ҳукм суриши тан олинади, уларнинг биттаси тугма, ҳайвонлар турткисига ўхшаш ва турмуш давомида эгалланган, фақат инсонгагина ҳос бўлган. Гештальтпсихологларнинг асарларида шундай ҳолатлар қам мавжудким, уларда хулқ мотивацияси муаммолари шахснинг муҳим (асосий) хусусиятларини таҳлил қилиш негизидан келиб чиқиб қаралади. Ушбу ҳолат Г.Олпорт концепциясида яққол кўзга ташланади, унингча, энг муҳим жиҳат бу инсон хулқини ўзгариш сабабларини очишдир. Шунинг билан бирга мазкур вазиятга олиб келувчи мотивларнинг омилларини текшириш ҳам алоҳида аҳамиятга эга эканлигини англаб олиш қийин эмас. Бу борада индивиднинг жавоблари узига ҳослиги билан ўзаро таъсир ўтказиш ўртасида қандайдир алоқа мавжудлигини ўрнатиш ҳам иккинчи даражали нарса сифатида талқин қилинмайди.

Собиқ совет психологиясида инсон хулқ-атворини ҳаракатлантирувчи кучи ҳисобланган мотивлар чуқур ва старли даражада тадқиқ қилинмаган. Уларнинг психологик механизмлари, узлуксизлигини таъминловчи омиллар, зарур шарт-шароитлар моҳияти, вужудга келиш имкониятлари тўғрисида жуда юзаки маълумотларгина муайян даражада тартибга келтирилган, туб маънодаги мотивлар табиати изчил равишда, педагогик ва ёш психологияси фанлари қонуниятларига асосланган ҳолда тадқиқ қилинмаган. Бу эса республикамызда уларнинг кенг қўламда ўрганишга салбий таъсир кўрсатмоқда. Мотивларнинг фалсафий-методологик аҳамияти шундан иборатки, улар сабаб-

оқибат, ички мураккаб боғланишлар тузилишини юксак даражада ривожланган тизим сифатида талқин қилинади. Бундай ёндашув эса

сидаги хулосага олиб келади. Чунинчи, мақсадга йўналтирилган ва мақсадга мувофиқлаштирилган ҳар хил мавзудаги саволлар, ахборотлар, маълумотлар, хабарлар кишиларнинг ҳиссий ҳолати ва ҳиссий ҳолати таъкидлаб ўтилган мулоҳазалар моҳияти таркибига киради. Мотивлар тузилишини амалий (таъбиқий) йўналишга қаратиш инсон шахсига мотивацион, иродавий, ахлоқий, ҳиссий, когнитив, регулятив таъсир ўтказишнинг омилкор шакллариининг илмий асоси юзага келишига муҳим имкон ва зарур шарт-шароитлар яратади. Инсоннинг меҳнат фаолияти тизимининг мураккаблашуви ишлаб чиқаришда ахлоқий, маънавий, нафосат, руҳий тарбия жабҳалари ҳамда радио, телевидение ва тарғибот-ташвиқот таъсирини самарали олиб бориши, касбий тайёргарликнинг экстремал ва стресс ҳолатларининг шароитлари барқарорлашуви, такомиллашуви, яхшилануви, мақсадга мувофиқлашуви каби омилларнинг барчаси шахс мотив доирасининг ўзгаришига боғлиқ. Шахснинг мотив доираси унинг эҳтиёжларида, иродавий сифатларида (актларида) ва функционал имкониятларида ўз аксини топади.

Мотивнинг таъкидот тарихидан келиб унга ёндашсак, бу ҳолда у инсонлар (гоҳ ҳайвонлар хатти-ҳаракати) ҳаёти ва фаолиятини руҳий жиҳатдан бошқарувчиси сифатида талқинидан иборат ўзига хос туридир. Мотив тушунчаси, асосан, сут эмизувчи ҳайвонларга тааллуқли эканлиги илмий манбаларда таъкидлаб ўтилади. Инсонларга алоқадор мотивлар тушунчаси кўзғатувчилар ва кўзғовчиларнинг барча турлари (кўринишлари, модалликлари, шакллари)ни ўз ичига олади (чунинчи, мотивлар, эҳтиёжлар, қизиқишлар, мақсадлар, интилишлар, мотивлашган установакалар ва бошқалар).

Мотив кенг маънода хулқ-атвор детерминацияси белгиланишига қарамай, кўпгина чет эл таъқиқотчилари шахс мотивларини жуда тор маънода талқин қилиб, уни илмий жиҳатдан текширадилар, ҳаттоки улар шартсиз рефлектор актларининг миқдорини, аффектив, стресс ва экспрессив реакцияларни мотив тизимига киритмайдилар. Бир қатор психологлар мотивни энергетик, маъновий ва маънавий томонларини ўзаро солиштирадилар, улар мотивни соф маънодаги энергетик биоқувват фаоллигининг манбаи сифатида талқин қилиб, унинг маъновий ва маънавий жабҳаларини ҳисобга олмай туриб, ўзига хос равишда тушунтиришга интиладилар. Жумладан, Э.Фрейд (856—1939) мотивнинг қонун-қоидаларини фақат динамик энергетик ҳолат та-

риқасида талқин қилади. Бир гуруҳ чет эл психологларининг фикрига қараганда, мотив — бу тажриба ва реакцияларнинг энергетик табиқасидан келиб чиққан ташқи мотивларнинг инстинкт муносабатида таъсир қилганлиги сабабли мушаддиқларга танқидий фикр билдиришни кинтобнинг бошқа бўлимида билдирамайз).

Собиқ совет психологлари мотивларни тушунтиришда ва унинг таркибий қисмларини белгилашда динамик ва маъновий (маънавий) томонларининг уйғунлигидан келиб чиққан ҳолда талқин қиладилар. Уларнинг айрим намояндалари қарашларини таҳлил қилиш билан чекланамиз, холос.

С.Л. Рубинштейн мотивнинг психологик моҳияти тўғрисида қуйидаги мулоҳазаларни билдиради: мотивация — бу психика орқали ҳосил бўладиган детерминациядир, мотив — бу шахс хулқ-атворининг когнитивистик жараёнини бевосита ташқи олам билан боғловчи субъектив тарзда акс этиш демакдир. Бизнингча, шахс ўзининг мотивлари ёрдамида борлиқ билан узвий алоқада бўлади. Инсоннинг хулқ-атвори (хулқи)ни ҳаракатлантирувчи кучи сифатида намоён бўлувчи мотивлар шахснинг тузилишида (таркибида) етакчи ўрин эгаллайди. Мотивнинг тузилиш (структуравий) таркибига шахснинг йўналиши, унинг характери, эмоционал ҳолати (ҳис-туйғуси), қобилияти, ички кечинмалари, фаолияти ва билиш жараёнлари киради. Психология фанида тўпланган назарий маълумотларнинг кўрсатишича, шунингдек, бир қатор психологларнинг фикрича, характер шахс мотивларининг динамик томонлари асосини ташкил қилади, деган таълимот мавжуд. Жумладан, характернинг у ёки бу сифатлари соф динамик хусусиятли тавсифларни ташкил қилса, қолганлари эса фақат динамик табиатинигина эмас, балки унинг маънавий ва маъновий жабдаларини ҳам юзага келтиради.

Мотив ҳиссиёт билан ҳам боғлиқ бўлиб, улар хулқ-атвор моҳиятидан ташқарида бўлмайди, балки ҳиссий кечинмалар, мотивлашган омиллар тизими билан узвий алоқага эгадир. Ҳиссиётнинг энг муҳим функцияларидан бири шундан иборатки, унда инсон учун муҳим аҳамият касб этувчи дақиқалар унинг учун қанчалик зарурият эканлигини белгилашга хизмат қилади. Ҳиссиётнинг бу соҳадаги бошқа бир функцияси нисбатан умумийроқ бўлиб, одамнинг ташқи оламга, шахслараро муносабатга, ҳис-туйғуларга негизлик муаммоси ҳисобланиб, унинг учун аҳамиятли воқеа ва нарсаларга нисбатан боғловчилик хусусиятига эга бўлган мулоқоти заиф эмоционал ҳолатлар доирасидан ташқарига чиқиб, фаол, барқарор, турғун жараёнларни ўз ичига олади.

Юқордаги мулоҳазалардан ташқари, мотивлар функционал-энергетик томонларини динамик бошқариш вазифасини амалга ошира-

д. Инсоннинг қобилияти бевосита мотивлашган механизмлар билан узвий болиқ бўлиб, уларнинг муҳитини белгилайди ва динамик, маънавий таъсир этиш муносабатининг ўзига ақс эттиради. Мотив билан қобилиятнинг муносабатлари психик фаолликнинг бевосита бажариш нелзи ҳисобланган фаолият орқали намоён бўлади. Мотивлашган тизмнинг таркибларини амалиётда рўёбга чиқарувчи нафақат фаолиятининг аниқлаш билан чекланиб қолмасдан, балки фаолиятнинг кенги истиқбол ривожини ёки унинг бошқа соҳалар билан қоршиб кетиш эҳтимоли даражасини ҳам белгилайди. Лекин муайян инсоннинг функционал имконияти, фаолияти ва худди шу фаолиятнинг объектив томонларининг яққол рўёбга чиқиши мотив барқарорлашув, ривожланиш (такомиллашув)га йўналганлиги ҳам фаолиятнинг объектив шарт-шароитига мослаша боради. Умуман шаклланиш жараёни, шахснинг ривожланиши мотивнинг фаолиятига, фаолиятнинг эса мотивга ўзаро таъсири билан тавсифланади, бизнингча, мазкур таъсирнинг кўрсаткичи, мезони вазифасини бажаради. Мотивларнинг ривожланиши туфайли тарбиявий талабларни англашда, эҳтиёжларни ичдан қайта қуришда хулқ-атвор қоидалари, мезонлари ёрдами билан фаолият доирасининг кенгайишида, шахснинг борлиқ билан муносабати касиларда ўзгаришлар содир бўлади.

Шуни ҳам таъкидлаб ўтиш керакки, мотивларнинг ривожланиши, мотивлашган янги маълумотларнинг пайдо бўлиши, фаолият муҳити доирасидаги ўзгаришлар туфайли амалга оширилади. Мотив механизми шахс сифатларини қайта қуриш, уларни ривожлантириш жараёнининг фаоллашуви тарзида юзага чиқади, шу билан бирга инсон камол топиш жараёнига, фаолият муҳити ва шароити аста-секин ёки тез ўзгариши мотивларнинг такомиллашуви, барқарорлашуви кабини омилига таъсир этади. Инсонни меҳнат фаолиятида қайта тарбиялаш ва муайян фазилатларни шакллантириш юқоридаги мулоҳазалар моҳиятидан иборатдир. Бу ўринда фаолият фаол вазият ҳисобланиб, мавжуд эҳтиёжлар, қизиқишлар доирасидаги психологик ҳолатлардан узоқлашиб боради, сўнгра янги қизиқиш, эҳтиёж ва интилишларни шакллантиради, мотивлар моҳияти ва шаклларни ўзгартиради.

Ушбу мулоҳазани алоҳида таъкидлаб ўтиш жонзки, мотивациянинг фаолият даражасидан ташқари чиқиши эҳтимоли ёки фаолиятнинг мотивация доирасидан ташқари чиқиши имконияти тўғрисидаги талқинлар нисбий хусусиятга эга. Бинобарин, мотивация фаоли-

ятдан ташқарида ва фаолият эса мотивациядан алоҳидаликка эга деган хулосага келмаслик мақсадга мувофиқ. Бу ҳолатни яққолроқ намуналар билан кўрсатиш мумкин. Ҳар бир талаба олий мактабга ўқишга қараётганида унинг диллом олиш мотиви пайдо бўлади, ўқишга жойлашганда эса ўқув предметларини ўзлаштириш жараёни ўқишга нисбатан натижинош, эҳтиш, қизиқиш, сафарбарлик каби психик омиллар юзага келади.

А.Н.Леонтьевнинг фикрича, фаолиятнинг тузилиши: мақсадга қаратилган хатти-ҳаракатлар ва операциялардан иборатдир. Одатда, фаолият ўзининг предмети ва мотивига эга бўлиб, агарда мотив билан предмет (жисм, нарса) ўртасида муносабатлик (мослик) вужудга келса, демек шундагина у туб маънодаги фаолиятга айланади. Масалан, бир талаба имтиҳондан (рейтингдан) ўтиш учунгина бирламчи манбаларни ўқийди, лекин бошқаси эса ўзини текшириш ва ҳақиқий билимларни эгаллаш учун дарс тайёрлайди. Биринчи ҳолатда талаба ёки ўқувчида мотив имтиҳонга қаратилган бўлиб, ўқув предмети мазмуни бундан мустаснодир, худди шу боисдан унинг фаолияти фақат хатти-ҳаракатлар тизимидан иборатдир, деган хулоса чиқаришга имкон беради. Иккинчи ҳолатда эса мотив ўқув предметини ўзлаштиришга қаратилганлиги сабабли унинг *интилиши фаолиятига ўсиб ўтади* (Э.Ф. курсив бизники: бу мезон вазифасини ўтайди), деган фикрга келишга кафолат беради.

5.2. Мотив муаммоси ва унинг ечимга доир мулоҳазалар

Собиқ шуро психологияси мотивлар муаммосини диалектик материализм принципларига асосланиб тадқиқ этган. Бу эса, энг яввало, мотивлар тизими инсон ҳаёти ва фаолиятига мураккаб тузилган бошқарувчиси (регулятори) сифатида тушунишни билдиради. Мажкур йўналишга дахлдор психологлар ўртасида шахснинг фаоллиги, онгининг фаоллиги ҳақидаги фикрлар кенг тарқалган. Жумладан, С.Л.Рубинштейн мотивлашган тизимнинг инсон борлиқни акс эттиришдаги асосий родини кўрсатиб, шундай мулоҳазаларни таъкидлаб ўтади: биринчи бўлиб қўзатиш объектлари эмас, балки эҳтиёж объектлари ва инсон хатти-ҳаракатлари берилади. Мотивлашган установакаларнинг фаолликка оид ўзига хослиги ҳам шундай тузилган ва у ўзи хоҳлаган борлиқнинг элементи ва ҳолатини белгилашга хизмат қилади. Уларнинг фикрича, ташқи оламга муносабатнинг фаол мотивацион хусусиятини кўрсатиб ўтишнинг ўзи кифоя. С.Л.Рубинштейн «Онг — бу фақатгина акс этиш эмас, балки инсоннинг ташқи муҳитга нисбатан муносабатни ҳамдир», деб ёзади.

Мотивларнинг тузилиши билан бевосита боғлиқ онгнинг босқичли тузилиши муаммоси психологлар томонидан тезкорлик билан ҳал қилиниши асосий таълиқнинг талқин этипи таълим бўлиши долзарб масалага айланиш бормоқда.

С.Л.Рубинштейн онгнинг родини кўрсатиш бўлиши бир қаторда психикнинг қўққиболлиши нуктадан назардан турган босқичларда онкий жараёнларнинг вужудга келиши, кечиши ҳолатларини тушунтириш беришга эришган. Ҳар қандай шахснинг ҳулқ-атворини психологик жиҳатдан тушунтиришда қўзғатувчилар (қўзғовчилар)ни турли босқичларда ўзаро мураккаб боғлиқликда олиб қараш, кўриш лозим, деб таъкидлайди. Бу қўл босқичли тузилима бошқаришни аниқлашилган босқичи сингари англамаган мотивацион тенденцияларни ўз ичига олади.

Собиқ шўро психологлари мотив тузилишининг босқичли концепциясини ишлаб чиқаришда қуйидаги мулоҳазаларга таянганлар:

а) онгнинг тарихий келиб чиқиш жараёни бўлиши инсон ҳулқ-атворини бошқаришнинг мураккаб тизимига эга эканлиги;

б) онтогенезда бола шахсининг индивидуал (якқоқол) шаклланиш жараёни бўлиши генетик далилларга асосланганлиги ва бошқалар.

Мотивлар тузилишини генетик босқичда шаклланиш эҳтимолини таҳлил қилиш натижасида унинг содда, бир босқичли тизимдан мураккаб, кўп босқичли юксак даражага ўсиб ўтиш жараёни ишончли омиллар ёрдами билан якқол кўрсатиб берилади. Умумлаштирилган маълумотларга кўра, собиқ совет психологлари мотивларнинг тузилиши муомаласини тадқиқ қилишда уларнинг динамик ва маъновий томонларининг бирлиги принциpidан келиб чиқиш мақсадга мувофиқ. Улар фаол мотивнинг динамик ҳолати ҳақида мулоҳаза юритганларига мазкур фаолиятнинг баъзи жараёнларида унинг динамикаси ўта бурттириб талқин қилинади.

Шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш мақсадга мувофиқки, собиқ совет психологлари мотив тузилишига оид масалага ёндашиш жараёнида бутун эътиборини унинг мазмуний жабҳасини алоҳида кўрсатишга, маъновий томонларининг бирламчилигини белгилашга йўналтиради.

5.3. Шахснинг шаклланишда мотивациянинг роли

А. Инсоннинг мотивлар оқими тўғрисида мулоҳазалар.

Инсоннинг мотивлари тузилишини, уларнинг асосий функционал механизмларини ҳамда шаклланиш жараёнига йўналтиришнинг стратегик режасини ишлаб чиқиш муаммосини психологик жиҳатдан тушунтириш учун боланинг психик ривожланиши таҳлилига ўзига хос равишда тактик ёндашиш маъқул.

Шахснинг мотивлари оқими муаммоси унинг ҳам методологик, ҳам назарий муносабатни текшириш демакдир. Чунки то ҳозирги

мини топа олмаган.

Ғарб намояндалари ҳамда АҚШ психологлари орасида «биологик мотивлар асосида ишони мотивлари стадия», деган қарашлар мажмуаси кенг қўламда қўланиб келинмоқда. Чунончи, АҚШ психологи Б.Дамеллнинг фикрича, тўқимада вужудга келган эҳтиёжлар қўзғатувчининг асосий манбаи ҳисобланади. Мазкур ғоя юзасидан мулоҳаза юритган Данлэп эса «қўзғатиш биологик тўқималардан четга чиқмайди», деган фикрга қатъий ишонади. Гильфорднинг таъкидлашича, фаолликнинг бирламчи манбаи овқатдан иборатдир. Лекин муаллиф ўз фикрини изчил очиб беришга интилмайд.

Бу вазиятни баҳолашда психологик муаммолар оқими билан мотивларнинг биологик оқими ўртасида юз берувчи ўзаро ўрин алмашишнинг содир бўлишини мулоҳаза доирасидан ташқари чиқмаслик лозим. Чунки биологик шартланган режа фаоллик манбаи ўзаро ўрин алмашиш жараёнлари ассимиляция ва диссимиляция сифатида намоён бўлади. Ҳолбуки биологик ҳолатлар психик жараёнларнинг моддий асосини ташкил қилади. Худди шу боисдан, улар бирламчи манба ва психик фаолликнинг негизи тариқасида юзата келади.

Б. Илк болалик ёш даврида хулқ-атвор мотивлари.

Икки-уч ёшли боланинг мотивлари тузилиши кристаллашмаган (аморф)лиги билан, шунингдек, уларнинг қатъий иерархияси йўқлиги билан тавсифланиши намоён бўлади. Бола шахсига алоқдор мотивлар тизими бир қатор мотивлар йиғиндисини ифодаловчи, ўзаро бир-бири билан тасодифий ўрин алмашиб туриш хусусиятига эгадир. Мотивларни ўзаро ўрин алмашиш жараёнида ягона англашиш даражасидаги назорат тизимига бўйсунмайди.

С.Л. Рубинштейн болалик даврининг мотивларига қуйидагича психологик тавсиф беради: «Бевосита болага таъсир этувчи ҳар бир қўзғатувчи (қўзғовчи) илк болалик даврида унинг ўсишида ҳукмронлик қилади. Чунки ундаги ички мотивлар ҳали мустақкам эмас, шунинг учун қар хил вазиятда бола бошқа қўзғатувчи ҳукмронлигига тобе бўлиб қолиши мумкин. Шу боисдан беқарор, кучсиз, бетартиб мотивлар худди шундай хатти-ҳаракатларга боғлиқ. Муаллиф вазиятнинг стихияли таъсири ҳақида мулоҳаза юритиб, у болалик беихтиёр ингилишининг хулқ-атворга таъсирини кўрсатиб туришини таъкидлайди.

Назарий ва амалий маълумотларга асосланиб, илк болалик даври-

даги индивиднинг хулқ-атвори, биринчидан, импульсивлик билан, мотивнинг диндорлик ёки ҳатти-ҳаракати қўзғалишини муваққат, топ шартларни ташқиқ топади. Чунки бола ҳақи мотивляшга уста-

новкаларни узоқ вақт ушлаб тура ёлмаслиги сабаб у тез йўқолади. Муҳим аҳамият касб этувчи қўзғалишларда бола чалғиса, демак, уларни у тезда эсдан чиқаради. Эҳтиёж қондирилишида, аффеқтив реакцияларда, чалғиш жараёнида қўзғалиш берилган вақт доирасидан четлашади.

Психологик доирадаги бошқаришнинг ўзига хос воситалари, фаолиятни ташкил этишни таъминловчи мотивлар — инсон фаолиятининг энергетик даражасини структуравий акс эттиради. Боланинг интеллектуал даражаси ва билимларнинг етарли эмаслиги оқибатида кичик бир амалий тажриба яққол амалий фаолият муҳитини сиқиб чиқариши мумкин. Бола бирон-бир объектга йўналтирилган фаолиятни, уни бошқаришни юксак функционал-энергетик босқичида мотивларни ўз ҳолича узоқ вақт сақлаб юриш имкониятига эга эмас.

Инсон фаолиятининг самарадорлиги (маҳсулдорлиги)ни ошириш ҳақидаги психологик усулнинг ролини Л.С.Славина III—IV синф ўқувчиларида тажриба йўли билан далиллаб берди. Л.С.Славина мураккаб ва узоқ давом этадиган фаолиятларни таҳлил қилиш кезида уни нисбатан мустақил ва содда таркибий қисмларга ажратиб чиқади ҳамда уларнинг ҳар бирини алоҳида назорат қилиш керак, бинобарин, уни худди мустақил фаолият структурасининг такомиллашуви ва ривожланиши натижасидагина мотивлар тузилишининг такомиллашуви ва ривожини намоён бўлади. Муаллифнинг фикрига қараганда, хулқ-атворнинг муайян мақсадга бўйсундирилиши кичик мактаб ёшининг пировард босқичида амалга оширилиб, мазкур босқич ихтиёрий хулқ-атвор шаклланишининг бошланғич даври бўлиб ҳисобланади.

5.4. Ўқув фаолияти мотивлари тўғрисида мулоҳазалар

Психологик маълумотларга кўра, ҳар қандай фаолият муайян мотивлар таъсирда вужудга келади ва етарли шарт-шароитлар яратилгандагина амалга ошади. Шунинг учун ҳам таълим жараёнида ўзлаштириш, эгаллаш ва ўрганишни амалга оширишни таъминлаш учун ўқувчиларда ўқув мотивлари мавжуд бўлиши шарт.

Билиш мотивлари шахснинг (субъектнинг) гносеологик мақсад сари, яъни билиш мақсадини қарор топтиришга, билим ва кўникмаларни эгаллашга йўналтирилади. Одатда, бундай турдош ва жинсдош

мотивлар назарий маълумотларнинг кўрсатишича, ташқи ва ички мотивлар билан оғалиб, муайян таълимий ният ҳосил қилинади.

Ташқи мотивлар жазолаш ва тақдирлаш, хавф-хатар ва талаб қилиш, гуруҳий тазйиқ, эзгу ният, орзу-истак каби қўзғатувчилар таъсирида вужудга келади. Буларнинг барчаси бевосита ўқув мақсадга нисбатан ташқи омиллар, сабаблар бўлиб ҳисобланади. Мазкур ҳолатда билимлар ва малакалар ўта муҳимроқ бошқа, ҳукмрон (этакчи) мақсадларни амалга оширишни таъминлаш вазифасини бажаради (ёқимсиз ҳолат ва кечинмалар ёки нохуш, ноқулай вазиятдан қочиш, ижтимоий ёки шахсий муваффақиятга эришиш; муваққат эришув муддоси мавжудлиги ва ҳоказо). Бу турдаги ёки жинсдаги ташқи мотивлар таъсирида таълим жараёнида билим ва кўникмаларни эгаллаш (ўзлаштириш)да қийинчиликлар келиб чиқади ва улар асосий мақсадни амалга оширишга тўсқинлик қилади. Масалан, кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларнинг асосий мақсади ўқиш эмас, балки кўпроқ ўйин фаолиятига мойилликдир. Мазкур вазиятда ўқитувчининг ўқишга уларни жаяб қилиш нияти ўқувчиларнинг ўйин мақсадининг ушалишига ҳалақит бериши мумкин, лекин изоҳ талаб далиллар этишмайди.

Мотивларнинг навбатдаги тоифасига, яъни ички мотивлар туркумига индивидуал хусусиятли мотивлар кирадик, улар ўқувчи шахсида ўқишга нисбатан индивидуал мақсадни рўёбга чиқарувчи қўзғатилиш негизда пайдо бўлади. Чунончи, билишга нисбатан қизиқишнинг вужудга келиши шахснинг маънавий (маданий) даражасини ошириш учун ундаги ингилишларнинг этилишидир. Бунга ўхшаш мотивларнинг таъсирида ўқув жараёнида низоли, зиддиятли ҳолатлар (вазиятлар) юзга келмайди. Албатта бундай тоифага тааллуқли мотивлар пайдо бўлишига қарамай, баъзан қийинчиликлар вужудга келиши эҳтимол, чунки билимларни ўзлаштириш учун иродавий зўр беришга тўғри келади. Бундай хоссаларга эга бўлган иродавий зўр беришлар ташқи ҳалақит берувчи қўзғатувчилар (қўзғовчилар) кучи ва имкониятини қамайтиришга қаратилган бўлади. Педагогик психология нуқтаи назардан ушбу жараёнга сидашилганда тўлақонли вазиятгина оптимал (оқилона) дейилади.

Таълим жараёнида бундай вазиятларни яратиш ўқитувчининг муҳим вазифаси ҳисобланиб, унинг фаолияти ички англанган мотивлар ўқувчилар ҳуқ-атворини шунчаки бошқариш билан чекланмасдан, балки улар шахсини шакллантиришга, уларда мақсад қўя олиш, қизиқиш уйғотиш ва идеалларни таркиб топтиришга қаратилган бўлади.

Аниқ нарсалар, ҳодисалар ва хатти-ҳаракатлар инсоннинг фаол-

лиги муайян манбалар билан узвий боғланишга эга бўлса, уйғунла-
ниш бўлса фаоллик мотивларни паравасига ўсиб ўлади. Психологикла
манбалар ўз моқилтига кўра туркумларга ажратиб талқин қилинади.

А. Инсон эҳтиёжлари билан белгиланувчи ички манбалар. Орга-
низмнинг табиий эҳтиёжларини намоён қилувчи тўғма хусусиятли ва
жамоада шаклланувчи ижтимоий эҳтиёжларни вужудга келтирувчи
орттирма хусусиятга эга бўлиши мумкин.

Тўғма эҳтиёжлар орасида ўқишга нисбатан маъно касб этувчи ало-
ҳида аҳамиятга эга бўлган фаолликка нисбатан эҳтиёж ва ахборот,
маълумот, хабарлар олишга эҳтиёж муҳим роль ўйнайди.

Мотивга генетик ёндашилганда шу нарсани алоҳида таъкидлаб ўтиш
лозимки, бола туғилганидан эътиборан бевосита фаоллик кўрсатиш-
га мойиллик ҳукм суради: у кулади (новербал муомала шакли), қимир-
лайди (фазода ўрин алмашиш), қўл ва оёқларини ҳаракатлантиради
(мослашиш), ўйнайди (муҳит-бола муносабати), гаплашади (шахсла-
раро муносабатга киришиш), саволлар беради (диалогик мулоқот ва
бошқалар). Бунга ухшаш хатти-ҳаракатларнинг ўзи уларни қониқти-
ради, воқеликни инсоннинг ахборотларга нисбатан эҳтиёжини таж-
рибаларда кўрсатиш мумкин: агар текширилувчинини маълум вақтга
ташқи оламдан ажратиб қўйилса, натижада унинг иродасида, ҳисси-
ётида, интеллектида бузилиш содир бўлиши, зеркиши, иродавий акт
тизими йўқолиши, фикр юритиш жараёни парчаланиши, иллюзион,
галлюцинал ҳолатлар учраши мумкин.

Ижтимоий турмуш шароитида фаоллик ва информация тақчил-
лик одамларни салбий ҳис-туйғу ва кечинмаларга олиб келади, фао-
лият тузилиши ва унинг динамикасига путур стказилади. Ижтимоий
турмушда шаклланувчи эҳтиёжлар орасида ўқув фаолиятида муҳим
роль ўйновчи ва уни кучайтирувчи ижобий хусусиятли социал ва гно-
стик эҳтиёжлар алоҳида аҳамият касб этади, шахсни камол топтириш
жараёнида ҳукимон воқеликни эгаллайди. Уларнинг туркумига би-
лимларга нисбатан эҳтиёж, жамиятга фойда келтиришга интилиш,
умумбашарий ютуқларга эришишга интилиш кабилар киритилади.

**Б. Инсон ҳаёти ва фаолиятининг ижтимоий шароитларида аниқ-
ланувчи ташқи манбалар.** Бундай манбаларни талабчанлик, орзу (ку-
тиш) ва имкониятлар ташкил қилади. Жумладан, талабчанлик ин-
сонга фаолият ва хулқ-атворнинг муайян турини ҳамда шакли (кўри-
ниши)ни тақозо этади. Мазкур ҳолатни куйидаги мулоҳазалар ёрда-
мида изоҳлаш мумкин: ота-она боладан овқатни қошиқда ейишни,
«студла тўғри ўтиришни, «раҳмат» дейишни талаб қилса, мактаб ўқув-
чидан маълум белгиланган вақтда дарсга стиб келишни, ўқитувчи-

ларга кулоқ солишни, берилган вазифаларни бажаришни қатъий белгилайди. Жамият эса хулқ, феъл-атвор орқали маълум ахлоқий нормалар ва қоидаларга риоя қилишни, шикоятларга муомалата қилришни шакллари (воситалари)ни эгаллашни ҳамда яниқ вазифаларни бажаришга амал қилишларини ўз фуқароларига ўргатади.

Психология Фанининг атамалари моҳиятида орзу ёки кутиш жамиятнинг шахсга нисбатан муносабатининг ифодаланиш механизми ётади. Этнопсихологик стереотипларда уйғунлашган хулқ-атвор белгилари ва фаолиятнинг шакллари ўзига хосликка эга. Одатда, одамлар бир ёшли бола тик юриши керак, деб ҳисоблайдилар ва улар бу тухфани боладан кутганлиги туфайли унга алоҳида муносабатда бўладилар. Психологияда кутиш тушунчаси талабдан фарқли ўлароқ, фаолият юзага келиши учун умумий муҳит яратади.

Имкониятлар тўтрисида фикр юритилганда маълум фаолиятнинг кишилар иродаси билан боғлиқ (ирода акти, сифати, принципи) объектив шарт-шароитларни ўзида акс эттиради. Агарда одамларнинг шахсий кутубхонаси бой бўлса, уларнинг ўқиш имконияти юқори даражага кўтарилади. Кишиларнинг хулқ-атвори психологик нуқтаи назардан таҳлил қилинганда, кўпинча уларнинг объектив имкониятларидан чиқиб, унга ёндашинилади. Агарда бола қўлига тасодифан биология китоби тушиб қолса, унинг шу предметга нисбатан қизиқиши ортиши кузатилади.

В. Шахсий манбалар — одамлар қизиқишлари, интилишлари, установакалари ва дунёқарашлари жамият билан муносабатини акс эттиришдан иборатдир. Инсон фаоллигининг манбаи — қадрият орқали ифодаланиб, шахс статуси (роли)да эгаллана борилади.

5.5. Мотив классификацияси

Жаҳон психологияси фанининг назарий мушоҳадаларига ва ўзимизнинг шахсий маълумотларимизга асосланиб, мотивларни қуйидаги туркумларга ажратишни лозим топдик.

1. Шахсининг ижтимоий эҳтиёжлари билан уйғунлашган, уларнинг моҳияти мезони орқали ўлчанувчи мотивлар:

- 1) дунёқарашга гааллуқли, алоқадор бўлган ғоявий мотивлар;
- 2) ички ва ташқи сиёсатга нисбатан муносабатни акс эттирувчи, шахсий позицияни ифодаловчи сиёсий мотивлар;
- 3) жамиятнинг ахлоқий нормалари, принциплари, турмуш тарзи, этнопсихологик хусусиятларига асосланувчи ахлоқий мотивлар;
- 4) борлиқ гўзаллигига нисбатан эҳтиёжларда инъикос этувчи нафосат (эстетик) мотивлари.

II. Вужудга келиши, шартланганлик манбаи бўйича умумийликка

- 1) кенг қамровли ижтимоий мотивлар (ватанпарварлик, фидоийлик, альтруистик);
- 2) турмуш, жамоатий, ҳуқуқий, умумбашарий мотивлар;
- 3) фаолият тузилиши, моҳияти ва тузмига йўналтирилган процессуал мотивлар;
- 4) фаолият маҳсулини баҳолашга, мақсадга эришувга мўлжалланган рағбатланув, мукофот мотивлари.

III. Фаолият турлари моҳиятини ўзида ахс эттирувчи мотивлар:

- 1) ижтимоий-сиёсий воқеликларни мужассамлаштирувчи мотивлар;
- 2) касбий тайёргарлик ва маҳоратни ўзида намоён этувчи мотивлар;
- 3) ўқишга, билишга (когнитив), ижодга (креатив) оид мотивлар.

IV. Пайдо бўлиш хусусияти, муддати, муҳлати, барқарорлиги билан умумийликка эга бўлган мотивлар:

- 1) доимий, узлуксиз, лонгитюд хусусиятли мотивлар;
- 2) қисқа муддатли, бир лаҳзаги, бир зумлик ва сониялик мотивлар;
- 3) узоқ муддатли, вақт тақчиллигидан озод, хотиржам хатти-ҳаракатларни талаб этувчи мотивлар.

V. Вужудга келиши, кечиши суръати биоқувват билан ўлчанувчи мотивлар:

- 1) кучли, қудратли, таъсир доирасидаги шижоатли мотивлар;
- 2) пайдо бўлиши, кечиши ўрта суръатли мотивлар;
- 3) юзага келиши, кечиши заиф, бўш, кучсиз, беқарор мотивлар.

VI. Фаолиятда, муомалада ва хатти-ҳаракатда вужудга келиши хусусияти, хислати ҳамда сифатини ахс эттирувчи мотивлар:

- 1) аниқ, яққол, воқе бўлувчи реал мотивлар;
- 2) зарурат, юксак талаб ва эҳтиёжларда ифодаланувчи долзарб мотивлар;
- 3) имконият (потенция), захира (резерв), ишири (латент) хусусиятларини ўзида мужассамлаштирувчи мотивлар.

VII. Ахс эттириш даражаси, сифати нуқтани назардан ксрархия вужудга келтирувчи мотивлар.

- 1) биологик мотивлар;
- 2) психологик мотивлар;
- 3) юксак психологик мотивлар.

Семнавар машулотн учун мавзулар

1. Эҳтиёжлар фаоллигининг мазбун сифатига
2. Эҳтиёжнинг турлари тавсири.
3. Инсонда эҳтиёжларнинг ривожланиши.
4. Қизиқишнинг психологик тавсифи.
5. Установа тўғрисида умумий тушунча.
6. Шахс эътиқоди ва дунёқараши ҳақида мулоҳазалар.
7. Мотив ва мотивациянинг назарий масалалари.
8. Мотив муаммоси ва унинг ечимлари.
9. Шахснинг шаклланишида мотивациянинг ўрни.
10. Ўқув фаолияти мотивлари талқини.
11. Психологияда мотив классификацияси.

Реферат учун мавзулар

1. Эҳтиёжлар тўғрисида умумий тушунча.
2. Қизиқишнинг психологик жабҳалари.
3. Установканинг психологик моҳияти.
4. Шахс эътиқоди ва дунёқараши.
5. Мотив ва мотивация ҳақида мулоҳазалар.
6. Мотив ва мотивация классификацияси.
7. Ўқув мотивлари ва уларни шакллантириш.

Адабиётлар

1. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания —Л.: ЛГУ, 1968.
2. Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте. —М.: 1968.
3. Вильюнас В.К. Психологические механизмы биологической мотивации. —М.: МГУ, 1986.
4. Ковалев А.Г. Психология личности. —М., 1970.
5. Ковалев В.И. Мотивы поведения человека. —М.: «Наука», 1985.
6. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. —М.: «Политиздат», 1975.
7. Обуховский К. Психология влечений человека. —М., 1973.
8. Узнадзе Д.Н. Психологические исследования. —М.: 1966.
9. Хайиц ХекХаузен Мотивация и деятельность. Т.1, Т.2, М., 1986.
10. Яковсон П.М. Психологические проблемы мотивации поведения человека. —М.: 1969.
11. Ғозиев Э.Ғ. Фаолият ва хулқ-атвор мотивацияси. —Т.: «Университет», 2003.
12. Ғозиев Э.Ғ. Умумий психология. —Т.: «Университет», 2002.

ТЎРТИНЧИ БЎЛИМ

ШАХСНИНГ ХИССИЙ ИРОДАВИЙ ЖАВҲАЛАРИ

VII БОБ. ХИССИЁТ

1. Хиссиёт туррасида умумий тушунча

Хиссиёт борлиққа, турмушга, шахслараро муносабатга нисбатан шахсни субъектив кечинмаларининг акс эттирилишидир. Шахс тирик мавжудод бўлиши билан бирга жамият аъзоси ҳамдир, шунингдек, яккаҳол (индивидуал) инсон сифатида теварак-атрофдаги нарсалар ва ҳодисаларга нисбатан муносабатларини ҳолисона (объектив) акс эттиради, инъикос қилади. Акс эттириш жараёни фавқулдда ўз ичига қўйидагиларни қамраб олади: а) шахснинг эҳтиёжини қондириш имкониятига эгалликни; б) қондиришга ёрдам берадиган ёки қаршилик кўрсатадиган объектларга субъект сифатида қатнашишни; в) уни ҳаракат қилдирувчи, билишга интиштирувчи муносабатларини ва ҳоказо. Субъектив муносабатларнинг инсон миясида ҳис-туйгулар, эмоционал ҳолатлар, юксак ички кечинмалар тарзида акс этиши хиссиёт ва эмоцияни юзага келтиради. Хиссиёт — яққол воқеликнинг эҳтиёжлар субъекти бўлмиш шахс миясида объектларга нисбатан унинг учун қадрли, аҳамиятли бўлган муносабатларининг акс эттирилишидир. Мулоҳазалардан кўришиб турибдики, муносабат атамаси бир неча марта мартада қайт қилинди, шунинг учун унга айрим изоҳлар бериш мақсадга мувофиқдир. Психологияда ҳали бир талай терминлар, атамалар, тушунчалар мавжудким, уларга моҳият, маъно, ҳўлам, сифат, шакл жиҳатидан қўлланилиши юзасидан баъзи бир тузатишлар киритилиши айни муддао бўлар эди.

Психология фаннда муносабат тушунчаси икки хил маънода қўлланилиб келинади: 1) субъект (шахс) билан объект (нарса) ўртасида табиий ҳолда (тарзда) юзага келадиган ўзаро алоқа ўрнатиш (объектив муносабатлар); 2) ўрнатилган алоқаларнинг акс эттирилиши (уларнинг кечинмаси), хусусий субъектнинг эҳтиёжлари ва уларнинг объектлараро муносабати (субъектив муносабатлар), бинобарин, намоеън бўлган эҳтиёжларни қондиришга шай турган нарсалар билан одам ўртасидаги муносабат маъносида ишлатилади. Хиссиёт тушунчаси кундалик турмушда ва илмий психологик манбаларда ҳар хил маънода қўлланилади. Жумладан, хиссиёт ўрнида сезгилар, англанилмаган майллар, англанилмаган хоҳишлар, тилаклар, мақсадлар, талаблар тушунчалардан фойдаланилади. Бу ҳолатлар ўртасидаги ўзаро ўхшашликка асосланиб ишлатилиши кундалик турмуш воқеалари бўлиб ҳисобланади, ҳолос. Илмий нуқтаи назардан келиб чиқиб таҳлил

қилинганда «Хиссиёт», одатда, тирик мавжудодлар миясида, яъни шахсларнинг эҳтиёжларини қондирувчи ва унга монелик қилувчи объектларга nisбатан унинг (одамнинг) муносабатларини акс эттириш маъносида қўлланилади.

Жаҳон психологиясида «хиссиёт» билан «эмоция» терминлари (айниқса, чет мамлакатларда) бир хил маънода ишлатилади, лекин уларни айнан бир хил ҳолат деб тушуниш мумкин эмас. Бундай нуқсон оммабоп адабиётларда, чет элларда чоп этилган дарсликларда аксарият ҳолларда учрайди. Одатда, ташқи аломатлари яққол намоён буладиган ҳис-ғуйғуларни ички кечинмаларда ифодаланишдан иборат психик жараён юзга келишининг аниқ шаклини эмоция деб аташ мақсадга мувофиқ. Масалан, рангларнинг ўзгариши, юзларнинг гъабассумланиши, лабларнинг титраши, кўзларнинг ярқираши, кулги, йиғи, ғамгинлик, иккиланиш, саросималик ва бошқалар эмоциянинг ифодасидир. Лекин ватанпарварлик, жавобгарлик, масъулият, виждон, меҳр-оқибат, севги-муҳаббат сингари юксак ҳислатларни эмоция таркибига киритиш ғайритабиий ҳодиса ҳисобланар эди. Ушбу ҳиссий кечинмалар ўзининг моҳияти, куч-қуввати, давомийлиги, таъсирчанлиги, йўналганлиги билан бир-биридан кескин фарқ қилишларига қарамай, уларни эмоция сифатида талқин қилиш оддий сафсатага айланиб қолган бўлар эди. Шу боисдан уларнинг ўзаро энг муҳим фарқи шундаки, бириси ижтимоий (ҳиссиёт), иккинчиси эса (эмоция) индивидуал, хусусий аҳамият касб этади.

Таъкидлаб ўтилган мулоҳазаларга қарамасдан, ҳиссиёт билан эмоциянинг ўзаро бир-биридан қатъий чеклаб қўйиш ҳам баъзи англашилмовчиликни келтириб чиқариши мумкин. Фаолият, ҳулқ-атвор, муомала субъекти ўзининг шахси ҳамда жамияти учун аҳамияти ҳисобланган нарсалар ва ҳодисаларни акс эттирувчи муносабати ҳиссиётда мужассамлашади. Шахснинг индивидуал ҳаёти ва фаолиятига алоқадор (хоҳ фойдали, хоҳ зарарли бўлишдан қатъи назар) омиллар, кўзғовчилар, турткиларни ифодаловчи ҳамда келиб чиқиши инстинктлар, шартсиз рефлекслар, ирсий белгилар (овқатланиш, жинсий, ҳимояланиш, кўрқиш ва бошқалар) билан боғлиқ содда ҳиссий ҳолатлар «эмоция» дейилади. Эмоциялар нафақат инсонларга, балки жонли ривожланган мавжудодларга ҳам тааллуқли руҳий (психик) ҳолатлардир. Ҳайвонлардаги эмоциялар ўзгариши мураккаб бўлган табиийлик (ирсий) аломатларга асосланувчи содда тузилишга эгадир. Одам билан ҳайвон эмоциялари ўзларининг моҳияти, тузилиши, таъсирчанлиги, жадаллиги, сифати, шакли билан кескин тафовутланади. Эмоциялар ташқи кўринишга хослиги билан, муваққат хусусиятга эга

эканлиги билан ҳиссиётдан фарқланади. Шунини айтиб ўтиш жоизки, ҳиссиёт ҳайвонот оламига ҳос кечинма эмас, у ақл-закоат субъекти саналмиш ҳазрати инсонгагина ҳос, ҳолос, чунки эмпатик (ҳамдардлик) ҳис-туйғулар шахснинг мукамаллик босқичига кўтарилишига кафолат негизидир.

Ҳиссиёт билан эмоция (унинг юксак даражалари назарда тутилади) инсон шахснинг ижтимоий-ҳаётий шарт-шароитларида юзага келган, одамнинг ижтимоий-тарихий тараққиётида шаклланган (эволюцион йўсинда), муайян ижтимоий муҳитда (жамиятда) истиқомат қилувчи кишилар томонидан ўзлаштирилган ғоялар, меъёрлар, қонун-қондалар, низомлар, қадриятларни акс эттирувчи англанган ҳис-туйғулар, мураккаб ички кечинмаларни вужудга келиш жараёнидир.

2. Ҳиссиётнинг ўзига ҳослиги

Ҳиссиётда шахс психикасининг ўзига ҳос жабҳалари, инсон фаолиятининг айрим жиҳатлари сифатида ҳаракатдаги, теварак-атрофдаги воқеликни одам бош миясида турли-туман шаклда ичдан акс эттирилади. Шунинг учун ҳиссиёт борлиқда содир бўлаётган нарса ва ҳодисалар юзасидан шахс учун аҳамиятли, қадр-қийматли аломатлари туйғусидан дарак берувчи сигналлар системаси тәрзида талқин қилинади. Яққол воқеликда сезги аъзоларига таъсир этувчи ҳар хил кўзғовчиларидан баъзи бирлари алоҳидаланади, ўзаро мос тушганлари эса бирлашади, фавқулодда намоён бўла бошлаган ҳис-туйғулар билан улар аралашиб кетади. Бунинг натижасида муайян кўзғовчилар тирик мавжудодлар учун хотиржамлик ёки безовталиқ сигналига айланади, ҳиссий кечинмалар эса инсоннинг шахсий тажрибасини шакллантирувчи шартли рефлекслар тизимини барқарорлаштирувчи омил тариқасида акс этади. Ҳиссиётнинг бундай тарзда сигнал функциясининг бажариши унинг импрессив (лотинча *impessio* сўзидан олинган бўлиб, таассурот деган маъно англатади) жиҳати деб номланишда ўзига ҳослиги шундаки, ҳиссиёт тасаввур қилинётган образларга, фикран режалаштирилаётган мақсадларга майл, фаоллик, интилиш уйғотади, шахснинг фаолияти ва ҳатти-ҳаракатларининг муваққат ёки узлуксиз мотивига айланади. Ушбу физиологик жараённинг моҳиятини тушунтиришда И. П. Павлов мана бундай ёндашди: тирик мавжудодларнинг табиий муҳитга мослашувида қатъийлашадиган ёки заифлашадиган динамик стереотиплар туфайли ҳиссий ва эмоционал кечинмаларнинг ижобий ёки салбий кўриниши вужудга келади. И. П. Павловнинг талқинича, динамик стереотип — бу ташқи таассуротларнинг маълум таркибда такрорланиши натижасида

ҳосил қилинган шартли рефлекслар таъсиридаги нерв боғланишларининг барқарор тизимидир. Тизимик мавжудод ҳаёти ва фаолиятида қийинчиликларга, қаршиликларга учраса, динамик стереотип «заифлашуви» юзага келади, бунинг оқибатида салбий эмоционал ҳолатлар, кечинмалар ҳосил бўлади.

Ҳис-туйғулар ва эмоционал ҳолатлар кечишининг турли шакллари, кўринишлари нафақат сигнал функциясини бажаради, балки улар шахснинг фаолияти, хулқ-атвори устидан бошқарувчанлик функциясини амалга оширади. Юксак ҳислар бу маънода устувор роль ўйнайди (виждон ҳисси, масъулият ва ватанпарварлик туйғуси, эмпатик, яъни ҳамдардлик кечинмалари ва бошқалар). Ҳатто эмоционал ҳолатлар, ҳодисалар, ҳаракатлар шахснинг тана възолари ўзгаришида ўз ифодасини топади ва ички ҳиссий кечинмаларнинг ташқи аломатларини акс эттирувчи муҳим хўрсаткичи ҳисобланади. Овоз оқанги, суръати, тембри, частотаси ўзгариши, мимика, имо-ишора, пантомимика, организмнинг қизариши, оқариши, нафас олиш ва қон босимидаги беқарор ҳолатлар ихтиёрсиз ёки ихтиёрий, онгли равишда кечишидан қатъи назар эмоциянинг экспрессив (лотинча *expressio* деган атамдан олинган бўлиб, ифодалаш деган маънони билдиради) жабҳаси дейилади.

Шахс ҳиссиётнинг субъекти ҳисобланиб, мазкур ҳолатнинг намоёндаси, уни акс эттирувчи тариқасида оламни англаш, билиш жараёнида ўзининг шахсий фаолиятини (хулқ-атворини) мақсадга мувофиқ амалга ошириш учун ҳиссий кечинмаларни ўзгартириш қудратига эга. Ҳис-туйғулар шахсдан ажралган ҳолда вужудга келмайди, шунинг учун улар ҳиссиёт субъекти билан бирга ҳукми суради, бинобарин, ҳиссий кечинмалар аниқ инсонга тааллуқли бўлади, холос. Инсонда эмоционал таассурот қолдирадиган, юз тузилишида табассум ёки қайғу, гоҳо ажабланиш уйғотадиган нарса ва ҳодисалар ҳиссиётнинг объекти бўлиб ҳисобланади. Шахсдаги эмоционал ўзгаришлар унинг ҳаёти ва фаолиятида, шахслараро муносабатида, инсонлар билан муомалага киришишда, айрим ҳолларда бирон-бир воқелик тўғрисида ҳаёл сурганда, армон туйғуси одамга хотиржамлик бермаганида юзага келади.

Ҳиссиёт субъектив ички кечинмаларда ифодаланса ҳам уки аниқлаш мумкин, чунки дилдаги қайғу аламлар, афсусланиш, ачиниш, қувониш, ўздан нолиш, кўз ва юз ҳаракатларидаги безовталаниш, ҳадиксираш, ҳаяжонланиш ташқи тана възоларида, нутқ фаолиятида, сустяк, лоқайдлик ҳукмронлик қилганида бевосита ифодаланади. Ҳис-туйғулар ихтиёрсиз равишда вужудга келмайди, шунинг учун улар

қатъий равишда детерминациялашган (сабабий боғланган) психофизиологик хусусиятга эгалиги туфайли у ёки бу ташқи кўзгатувчи таъсирга нисбатан муносабат билдириш (жавоб реакцияси) тарзида ҳосил бўлади. Вазият, шарт-шароитлар ҳиссиётнинг механизми тариқасида хизмат қилиши мумкин. Шунинг ҳам аниқлаштириш лозимки, вазият ҳам, шароит ҳам табиий (биологик), субъектив (шахслараро муносабат) кўринишларда вужудга келганлиги сабабли ҳиссиётнинг моҳияти, сифати ва шаклига бевосита ўз таъсирини ўтказиши. Қаттиқ совуқ, фавқулоддаги чанг-тўзон, хонада тоқ бўлмаслиги, қўпол муомала, лоқайд муносабат, авторитар ҳулқ-атвор ва бошқалар вазиятга, шароитга яққол мисол бўла олади.

Ҳиссиётнинг детерминизм (сабабий боғланиш) принципи асосланганлигидан қатъи назар шахс ўзининг фаолиятида, ҳулқида, муомаласида ҳиссиётини, эмоционал ҳолатларини идора қилишга, баъзи ҳолларда ўзини тутиб туришга, воқеликка ёки ҳодисаларга нисбатан олдинги баҳосини ўзгартиришга, ички мураккаб кечинмаларини онгли равишда бошқаришга интилади. Шахсда вужудга келувчи субъектив ҳолатлар, ҳис-туйғулар ўзининг юзага келиши, намоён бўлиши, моҳияти жиҳатидан ҳаммиша объектив воқеликнинг тисоли, инсон миясига синдирилган, қайта ишланган кўринишидир. Обьектив борлиқ юзага келтирадиган субъектив ҳис-туйғулар, кечинмалар моддий тана аъзоларидагина акс этиш билан чекланмасдан, балки муайян ўзгаришлар шахснинг фаолиятида, нутқида, мулоҳазасида, ҳулқида бевосита ифодаланади.

Шахс ҳиссиёт объектга нисбатан қандай шахсий муносабатда бўлиши фавқулоддаги ҳолатда «Мен»лик ифодаланиши ҳис-туйғуларнинг сифати дейилади. Масалан, шахснинг муҳаббати, раҳм-шафқати, ҳаяжонланиши, қаҳр-ғазаби, безовталаниши, руҳан эзилиш каби сифатларнинг муайян таснифи (классификацияси) мавжуддир. Сифатлар икки хил йўсинда вужудга келиши мумкин, жумладан, шахснинг ўз эҳтиёжини қондиришга ва унга қаршилиқ (тўсқинлик) қилишга алоқадор нарса ва ҳодисаларга нисбатан муносабатлари сон-саноксиз бўлиши мумкин. Ҳиссиётнинг сифатлари шахснинг нарса ва ҳодисаларга нисбатан эмоционал муносабатининг ўзига хос ва зарурий аломатлари бўлиб ҳисобланади. Психологияда шахснинг ҳаётий ва табиат омилларига нисбатан эмоционал муносабатлари ижобий ва салбий туркумларга ажратилади. Ижобий сифатлар нарса ва ҳодисаларга нисбатан эҳтиёж мақсадга мувофиқ равишда қондирилса, у ҳолда роҳатланиш, қувонч ҳислари ифодаси юзага келади. Эҳтиёжларни қондиришда тўсиқлар, халақит берувчи омиллар намоён бўлса, у таъ-

дирда ноҳуш кечинмалари, норозилик ҳислари тугилади. Ижобий ва салбий сифатлар бевосита юсиндаги эмас, балки билвосита йул билан ҳам вужудга келиши мумкин. Масалан, ҳаёт қувончларини эслаш дадилликни уйғотса, муваффақиятсизликни ҳаслга келтириш ҳадик сирашни ҳосил қилади.

Шахс индивидуал эҳтиёжларидан ташқари, ижтимоий эҳтиёж қондириш билан боғлиқ мотивлар таъсири туфайли ҳам ижобий ёк салбий ҳиссиёт сифатларини акс эттириши кузатилади. Масалат талабанинг танлоода қатнашиши қувонч ҳисларини юзага келтирса иккинчи турдаги муваффақиятсизлик хафагарчилик туйғусини намоён этади. Шахснинг мақоласи (газета, журналда) босилиб чиқса фахрланади, кимнингдир томонидан у танқид қилинса руҳан эзилади. Ота-она фарзандини мақтаса қувонади, койиса эса хафа бўлади ва ҳоказо.

Ҳиссиётнинг ижобий ва салбий сифатларидан ташқари, унинг иккиёқламалик (юнонча *amphi* иккиёқлама вазифа, латинча *valentia* «куч» деган маъно англатиб келади) ва ноаниқликдан иборат асосий хислатлари мажбуддир. Бу руҳий ҳолатларда шахсда иккиланиш ҳоллари, ноаниқ тушуниш муносабатлари акс этади, лекин роҳатланиш билан қаноатланмаслик ҳисларини бир-бирига қўшиш мумкин эмас.

Амбивалент (иккиёқлама) ҳиссиётда роҳатланиш билан азобланиш туйғулари ўзаро қўшилиб кетиш билан чекланибгина қолмасдан, балки уйғунлашган, аралашган ҳолда уларнинг кечиши муҳим ҳусусиятларидан бири бўлиб ҳисобланади. Масалан, рашк ҳиссида муҳаббат билан нафрат бир-бири билан узвий боғланиб кетади. Ҳуранда қорни очлиги учун шўр овқатни сб биологик эҳтиёжни қондириб, бир томондан роҳатланиши, иккинчи томондан эса ноҳуш ҳисни кечириши мумкин. Ташналиқдан илиқ сувни ичиб ҳам роҳатланиши, ҳам ноҳушликка берилиши кузатилади. Кийими юпун шахсга қалинроқ тун берилса, бир томондан қувонади, иккинчи томондан эса унлади. Ошиқларда севиш ва ўзидан нафратланиш ҳолати кечади ёки ҳижрон ширин қайғу, лекин ёқимли истироб тарзидаги кечинмалар иккиёқлама ҳиссиётга ёрқин мисолдир.

Шахснинг эмоционал дунёси улуксиз тарздаги зиддиятлар, низо-лар ва уларнинг ҳал қилиниши, олдиннинг олининини акс эттиришдан иборат жараёнлар мажмуасидир. Асосан ижобий, салбий ва иккиёқлама ҳиссиётни келтириб чиқарадиган омиллар куйидагилардан иборатдир: 1) шахс билан муҳит ўртасидаги (табiiий муҳит, ижтимоий муҳит орасидаги) ҳар хил мазмун ҳамда шаклдаги муносабатлар; 2) тана аъзолари, ички организм таркиблари муҳитидаги муносабат-

ларнинг нисбий мувозанати узғариб туриши; 3) фавқулоддаги вазиятлар туфайли юзага келадиган ҳар хил кечинмалар ва бошқалар.

Ҳис-туйғуларнинг яна битта (тўртинчи) сифати шахснинг ҳиссиёт объектларига нисбатан эмоционал муносабатларининг қисқа муддатли акс этишини таъминловчи ташқи таъсирининг ноаниқлиги ифодаланишидир. Шунингдек, объектларнинг таассуротлари узоқ муддатли хусусиятга эга бўлса, бундай эмоционал ҳолатлар муносабатларнинг сифати бўлиши мумкин; Шахс ўзининг турмуш тажрибасига номатълум, яп-янги нарсаларга дуч келса, бу воқелик уни гўлқинлантириши, ҳайраглантириши, унда ҳавас ва қизиқиш уйғотиши мумкин. Бу ҳиссий воқелик (ҳодиса) янги таассуротни англашнинг ҳиссий жабҳаси бўлиб ҳисобланади. Табиий ва ижтимоий муҳитнинг англаб олиш чигал ҳодисаси эҳтиёж билан боғланишдан ҳамда муайян барқарор муносабат юзага келтиришдан олдин ҳиссий ҳолатнинг предметиға айланади. Шунинг учун маълум кечинмаларнинг негизда танҳо «бу нима рефлексивни тушуниш эҳтиёжи ётади. Билиш фаолияти билан уйғунлаша борган англаш ҳисси беқарорлиги, қисқа муддатлилиги билан тафовутланади ҳамда объектға нисбатан енгилроқ салбий ёки ижобий муносабат сифатиға айланади.

Ҳиссиётнинг мазмуни турли-туман бўлиб, у шахснинг ҳаёти ва тараққиёти имкониятлари билан боғлиқ объектларға, ҳатто бевосита роҳатланиш (азобланиш) қисларини юзаға келтирувчи нарсаларға нисбатан муносабатлариде ифодаланади. Демак, шахснинг ҳиссиётлари турлича моддий ва маданий эҳтиёжларига асосланади, уларни қондиришға ёрдам берадиган омил ижобий эмоцияни юзаға келтиради, сўнг барқарор ҳиссиёт сингари мустаҳкамланади. Инсон эҳтиёжини қондиришға ҳалақит берадиган нарса салбий эмоционал ҳолатни вужудға келтиради ҳамда ҳиссиёт тариқасида мужассамлашади.

Ҳиссиётнинг мазмуни тўғрисида мулоҳаза юритилганда шу нарса ни эслатиб ўтиш жоизки, ҳис-туйғулар барқарорлиги, маҳсадға мувофиқлиги: биринчидан, шахсға ҳеч қандай хавф-хатар, таҳдид солмаётганлигини, иккинчидан, инсоннинг ҳаёти ва фаолиятида уни бахт-омад кутаётганлигини, учинчидан, шахслараро муносабати, жамиятда тутган мавқеини, тўртинчидан, тана аъзоларининг саломатлигини рўй рост акс эттиради. Бу кўринишларнинг барчаси ижобий сифатлар устуворлик қилаётганлигидан дараж беради, бинобарин, ютуқларға эришиш эҳтимоли даражаси юксаклиги, ижтимоий ёки шахсий кутилма эса кафолатланганлигини англатади. Шахе шахслараро муносабатнинг маҳсули бўлганлиги туфайли ундаги ҳиссиётларнинг мазмуни, инсон камол топиши билан узвий боғлиқ тарзда, кўлами

кисмига йиб боради, бунинг натижасида эмоционал ҳолатлар шахсий тор доирадан ташқари чиқиб, табиат ҳодисалари, жамият муаммолари (иқтисодий, сиёсий, тарихий, маънавий жабҳалар)га тааллуқли муносабатларни ўзида маънавий, мазмуний, шаклий жиҳатдан мужассамлаштиради. Худди шу боис масъулият ва лоқайдлик, мулоқотмандлик ва одамовилик, газаб ва шавқ, симпатия ва антипатия, оптимизм ва пессимизм, хурсандлик ва хафалик, қаҳрамонлик ва қўрқоқлик, қувонч ва қазр, иштиёқ ва эрикиш, эгоистлик ва альтуристлик, софдиллик ва гаразғўйлик, меҳнатсеварлик ва дангасалик, самимийлик ва лаганбардорлик кабиларнинг барчаси келиб чиқиши (генезиси) жиҳатидан ижтимоий хусусиятга эга бўлиб, қуйидаги жабҳалари билан ажратиб турувчи: а) шахснинг шахсий нуқтаи назари; б) ижтимоий ҳаётда эгалаган мавқеи; в) ҳаёт ва фаолиятда фаоллиги; г) жамиятдаги ҳамкорлик фаолиятда қатнашиши; д) гуруҳ ёки жамоада шаклланган шахслараро муносабатлари билан боғлиқ ҳиссиётлардир. Шунини таъкидлаб ўтиш ўринлики, шахснинг баъзи ҳис-туйғулари уларни рўёбга чиқарувчи омилларнинг такроран таъсири натижасида мустаҳкамланиб, унинг (инсоннинг) ҳукмрон, устувор, барқарор эмоционал хусусиятига айланади. Шу сабабдан шахсларнинг хушфезл ёки ҳаҳолатли, қизиқувчан ёки совуққон, қўрқоқ ёки жасур, меҳрибон ёки бағритош, қушмуомала ёки қўпол, камгап ёки маҳмадона деган йўсинде инсон (шахс) сифатида тавсифлаш, баҳолаш мумкин. Миллий тарбиянинг, миллий ғоянинг асосий вазифаларидан бири мамлакатимиз фуқароларида миллий истиқлол ғояларига содиқлик, фидоийлик, ватанпарварлик, масъулиятлилик руҳидаги юксак ҳис-туйғуларни шакллантиришдан иборатдир. Мустақиллик идеалларига муносиб шахсларни камол топтириш учун, ватан ишқи билан ёнувчи фаол, шижоатли, иродаси букилмас, барқарор мотивацияга эга бўлган инсоний сифатларни уларда шакллантириш мақсадга мувофиқ.

Шунини эслаб ўтиш лозимки, ҳиссиёт ўзгарувчанлик хусусиятига эга бўлиб, унинг кучайиши ёки сусайишига қараб қандай оқибатларга олиб келишини олдиндан башорага қилиш ёки пайқаш мумкин. Шахснинг ҳис-туйғуларида ҳам барқарор, ҳам ўзгарувчан жабҳалари биргаликда ҳукм суради.

Шу сабабдан шахснинг ҳиссиётида ҳукмрон, устувор ҳис-туйғулар мавжуд бўлишига қарамай, улар вазият, шароит янгиланиш боис кескин ўзгаришларга учрайди, динамик стереотиплар заифлаша бошлайди. Шунинг учун психологияда ҳиссиёт ўзгаришининг динамикаси деган атамалар бирикмаси узлуксиз равишда қўлланилиб келинади.

Шахсда намоён бўлаётган ҳиссиёт аста-секин жадаллашиб боргани эвазига у руҳий кечинма сифатида мустаҳкамланиб қолиши мумкин. Масалан, жаҳон халқларида ер куррасининг у ёки бу жойларида кўпурвчилик кўринишларига жирканч назар билан қараш туйғуси уйғонган бўлса, кейинчалик терроризмга (лотинча *terror* — куч ишла-тиш билан кўрқитиш дечакдир) қарши шафқатсиз кураш, нафрат умумий милитаризмга (лотинча *militaris* ҳарбийлаштириш маъносини англатади) йўналтирилди. Халқларда наркотик (юнонча *harkoiikos* — мияни айниладиган) моддаларга нисбатан жирканч туйғу кучайиб бориши, динамикаси сабабли наркобизнес (инглизча *business* фойда дегани) билан аёвсиз кураш инсоният генини (зотини) бузилишига йўл қўймасликка ўсиб ўтди. Шахс кечириётган ҳис-туйғулар мазмундор, акс эттириляётган ҳодисалар ранг-баранг, ўзаро таъсирлар, алоқалар, муносабатлар серқирра, кўпекламалик хусусият касб этса, у ҳолда ҳиссиёт динамикасига пукта негиз ҳозирлайди.

Лекин шунини ҳам таъкидлаш маъқулки, ҳиссиёт динамикаси ҳар хил кечиши, унинг хусусияти, йўналиши бир оз ўзгариши мумкин. Чунки ҳисскёт бир йўналишда кучайиб бориш билан бир қаторда унинг сусайиши, ҳатто сўниб бориши, ҳаддан ташқари заифлашуви ҳам кузатилади. Масалан, интизомни бузган ходимни «ҳайдаш» билан кўрқитиш эмоционал таъсирини йўқотади, агарда бирор жазо чораси қўлланилмаса, мабодо талабони дарс қолдириши пўписа қилиш билан чекланса, унда кўрқинч руҳий ҳолати йўқолади. Ана шундай ҳодисалар ва номутаносибликларнинг такрорланиши сабабли эмоци-онал мослашув (адаптация) жараёни вужудга келади, демак, ҳиссиёт-да ўзгариш содир бўлмайди. Агарда ҳиссиёт объектининг (нарса, ҳоди-са, ҳолат кабиларнинг) мазмуни, маъноси шахсда қизиқиш уйғота олмаса, бундай ҳолда эмоцион тўйиниш юзага келади, олдин қизиқ туюлган нарса кейинчалик зерикарли, ёқимсиз, нохуш кечинмалар ҳосил қила бошлайди. Шахс бир неча марта сурункасига ахборот, кўшиқ, ҳангома эшита бергач, унда ҳаяжонланиш, роҳатланиш, хай-фият кўтаритиши пайдо бўлмайди, аксинча инсонда зерихиш ҳисси уйғонади, уларни эшитиш эса жаҳл чиқазади. Шунинг учун хоҳ маъ-лумот, хоҳ юмор бўлишдан қатъи назар янгилик аломатларисиз ин-сонда қизиқиш йўқолади.

3. Ҳиссиёт ва эмоционал ҳолатларнинг физиологик асослари

Эмоционал ҳолатлар бошқа руҳий жараёнлар сингари мия фаоли-ятининг натижаси ёки маҳсули бўлиб ҳисобланади. Эмоционал ҳолат-ларнинг юзага келишига табиатда ва жамиятда содир бўлаётган ўзга-

ришлар, муносабатлар, алоқалар, таассуротлар асосий сабабчилар. Ҳазратишлар ўз навбатида, биринчидан, шахс ҳаёти ва фаолиятининг жадлалташи ёки пасайишига, иккинчидан, инсондаги айрим эҳтиёжларнинг пайдо бўлишига ёки йўқолишига, учинчидан, одам ички органлари функционал ҳолатларининг беқарорлашувига олиб келади. Ҳис-туйғулар учун энг хусусиятли физиологик жараёнлар негизи сифатида шартсиз ва шартли рефлекслар хизмат қилади ва уларнинг муайян тизими бош миё катта ярим шарлари пўстида юзага келади ҳамда шу жойда мустаҳкамланади. Мураккаб шартсиз рефлекслар эса: 1) ярим шарларнинг пўстлоқости бўшлиқлари; 2) миё стволига тегишли кўриш тепачалари (дўнгликлари); 3) нерв кўзғалишларини миёнинг юқори бўлимларидан вегетатив тизимига ўтказиб берувчи марказлари орқали амалга оширилади. Шахсда ҳис-туйғуларнинг кечиши ҳаммиша миё пўсти билан пўстлоқости марказларининг бирликдаги (ҳамкорликдаги) фаолияти натижасида рўёбга чиқади.

Шахс руҳий оламида, уни қуршаб турган теварак-атрофда содир бўлаётган ўзгаришлар (хоҳ табиий, хоҳ субъектив бўлишидан қатъи назар) кечинмалар субъекти (инсон) учун қанчалик қадр-қиймат, юксак аҳамият касб этса, ҳиссий ҳолатларнинг мазмуни шунчалик пурмаъно бўлади. Бунинг таъсирида юзага келадиган муваққат боғланишлар тизимининг қайта қурилиши кўзғалиш жараёнини ҳосил қилади. Мазкур жараён миё катта ярим шарлари пўстида тарқалиб, сўнг пўстлоқости марказларини эгаллаб олади. Катта ярим шарлар пўстидан пастда турувчи миё бўлимларида организм физиологик фаолиятининг турли марказлари (нафас олиш, овқат ҳазм қилиш ва ҳоказо) жойлашган. Шу сабабдан пўстлоқости марказларининг кўзғалиши баъзи ички аъзолар фаолиятининг кучайишига олиб келади. Жумладан, нафас олиш ритмикасининг ўзгариши (ҳаяжонланганда бўғилиб қолишни, оғир ва тартибсиз нафас олишни юзага келтиради), юрак фаолиятининг бузилиши (юрак уришини тезлаштиради), организмни қон билан таъминлаш издан чиқиши (уялгандан қизаришни, қўрққандан оқаришни келтириб чиқаради, ички секреция безлари ишининг нуқсонлари кўз ёшининг оқизади, ҳаяжонланганда оғизини қуритади, қўрққанда «совуқ» тер чиқаради ва ҳоказо.)

Илмий манбаларда талқин қилинишича, миё катта ярим шарларининг пўсти мўътадил шароитида пўстлоқости марказларига бошқарув ва тормозлов йўсинида таъсир кўрсатади ҳамда ҳиссиётининг ташқрида ифодаланишига йўқ қўймайди. Миё пўсти кучли даражада кўзғалса, унинг таъсирида бошқарувчанлик функцияси бузилади.

Шахс қаттиқ чарчаса ёки кучли маст бўлса, иррадиация оқибатида пўстлоқости марказлари ҳам қўзғалади, натижада ҳаракатни назорат қилиши йўқолади.

Мия фаолиятининг электрофизиологик тадқиқотлари эмоцияларнинг пайдо бўлишида гипоталамолимбик (юнонча *hypothalamus* – бош мия бўлими номі) тизими ва ретикуляр формация (лотинча *reticulum* тўрсимон, *formatio* боғлам маъносини англатади)нинг роли кўрсатиб ўтилган. Маълумотларда кўрсатилишича, эмоционал ҳолатларнинг физиологик моҳияти катта ярим шарлар пўстининг ва пўстлоқости тизими марказларининг функциясигина эмас, балки улар: а) мия механизмлари фаолиятини фаоллаштирувчи ретикуляр формациянинг, б) мианнинг, таламус (кўриш дўнгликлари)нинг, гипоталамуснинг (дўнгликості қисмининг), в) ярим шарлар янги пўстлоғи орасидаги лимбик системанинг функцияларидир.

Эмоционал ҳолатлар учун пўстлоқости тугунчаларининг таркибига кирувчи (мия катта ярим шарларининг оқ моддаси билан бирлашуви кулранг модда йиғиндисі) марказлар ҳам муҳим аҳамиятга эга. Агарда мия катта ярим шарлари пўстлоғи ҳаракатларини бирлаштириб, сезгиларни ва саъй-ҳаракатларни нозик ифода қилиб турса, мия формациялари ташқи ҳамда ички муҳитда содир бўладиган ўзгаришларга организмнинг жавоб реакцияларини бошқаради.

Маълумотларга қараганда, мия катта ярим шарлари пўстлоғи шикастланса, ташқи оламдан ҳамда ички органлардан келадиган қўзғовчиларнинг нозик таҳлил қилиниши заифланса ҳам эмоционал ҳолатлар сақланиб қолаверади. Масалан, ҳайвонлар лимбик тизимга, дўнғості (гипоталамус) қисмига, кўриш тепаликларига йўналган электр қўзғатувчиларга, ретикуляр формациясининг қўзғалишларига хурсандлик ёки диққатнафаслик, дарғазаблик ёки қўрқоқлик, лаззатланиш ёки азобланиш, роҳатланиш ёки кўнғилхижишлик сифатида жавоб реакцияси ҳосил бўлади.

Психофизиолог олимларнинг маълумотларига қараганда, мианнинг муайян жойларидан электрод ёрдамида биотокларни ёзиб олишнинг кўрсатишича, сут эмизувчиларнинг гипоталамусларида ҳам «роҳатланиш», ҳам «азобланиш» марказлари мавжуд экан. Тажрибада «роҳатланиш» маркази қўзғатилганда ёқимли ҳислар уйғонган, электр токи билан «азобланиш» маркази қўзғатилганда эса ҳайвонлар қалтираб, ўзини ҳар тсмоига ташлаган. Кейинчалик сут эмизувчилар азоблантирувчи эмоциядан қочишга ҳаракат қилганлар.

Юқорида таъкидланганидек, ижобий ва салбий ҳис-туйғуларнинг шунга ўхшаш марказлари бош мианнинг бошқа бўлимларида жойлаш-

ганлигига қарамай, шартли равишдаги роҳатланиш ва азобланиш марказлари ҳам мавжуддир.

Эмоциялар бир-бирига яқин масофада фаолият кўрсатадилар. Тажрибада қўш (жуфт) марказларидан бирида электрод билан ҳосил қилинган қўзғалиш эҳтиёждан келиб чиққан ҳолда салбий ёки ижобий эмоциядан фақат биттасини вужудга келтирган, холос. Баъзида ёндош жойлашган марказларда қўзғалиш тарқалган бўлса, у ҳолда амбивалент ёки иккиёқлама реакция рўёбга чиқади. Шаргли равишда номланган марказлар (роҳатланиш, азобланиш) бир-бирига яқин жойлашишига қарамасдан, ҳар хил тузилишга эга эканлиги аниқланган. Маълумотларнинг кўрсатишича, «азобланиш» марказлари миyanинг турли бўлимларига жойлашса-да, лекин улар ягона тизим билан бошқарилади. Салбий эмоциялардан фарқли ўлароқ ижобий ҳис-туйғулар ва «роҳатланиш» марказлари бир-бирлари билан жипс алоқага эга эмас. Таъкидлаб ўтилган мулоҳазалар эмоциялар жуфт ҳамда қарма-қарши хусусиятга эга эканлигидан далолат бермоқда. Шунинг учун ҳар қайси эмоция қарма-қарши туркумига эга деб қатъий ишонч билан айтиш мумкин, жумладан, севги-нафрат, ёқимли-ёқимсиз, хотиржамлик-безовталаниш масъулиятлик-лоқайдлик ва бошқалар.

И. П. Павлов, Ч. Шеррингтон, П. К. Анохин, Н. А. Бернштейн, Е. Н. Соколов, Т. В. Симонов, Д. Линдслей, Р. У. Липер, Б. И. Додонов, У. Жемс ва бошқаларнинг тадқиқотларида кўрсатилишича, таҳлил қилинган марказларнинг қўзғатилиши шартли рефлекслари ҳосил қилинишини мустақамловчи омил ҳисобланади. Бунинг натижасида электр қўзғовчи ёрдами билан миya катта ярим шарларининг пўстида билиш жараёнлари ва хатти-ҳаракатлар стереотипларининг негизини ташкил қилувчи муваққат боғланишлар ҳосил қилинади. Шартли рефлексларнинг сўниши, тормозланиши, пўстлоқнинг танлаш (селектив) тизими миya стволининг узунаси бўйича тепаликоти ва пўстлоқоти нерв тугунларидаги «марказлар»нинг фаолиятига боғлиқдир. И. П. Павлов ўша даврдаёқ, «динамик стереотип»ни ҳосил қилгандан кейин олий нерв фаслиятида уни бузилиш салбий ҳиссийлар кечиши учун негиз булади, динамик стереотипни олдиндан тайёрлаб, сунг уни ўзгариши ижобий ҳис-туйғуларни пайдо қилади, деб қатъий ишонтирган эди.

Маълумотларнинг кўрсатишича, миyanинг тепаликоти ҳисмида (гипоталамусда)ги марказлар роҳатланиш ёки азобланиш вазиялари кўп марта такрорланса ҳам ҳеч ўзгармаслиги мумкин, лекин миya катта ярим шарлари пўстлоқоти нерв тугунчалари бўйлаб ёйилган марказлар қўзғатилиши натижасида эмоционал реакциялар кучсизлани-

ши, ҳатто сўниши ҳам кузатилади. Бу воқеалик шу билан изоҳланадики, ақлий фаолият ва ахлоқий кечинмалар эмоционал туси ўзининг ўзгарувчанлиги билан ажралиб туради. Бинобарин, организмнинг бирламчи эҳтиёжлари юзасидан сигнал берувчи эмоционал реакциялар такроран қаноатлантиригандан кейин ҳам сўнмайди. Шунингдек, органик жароҳат туфайли оғриқ камаймайди, муайян реакциялар ўзгармагунча жисмоний машқдан мароқланиш шахс кўнглига тегмайди. Бунинг учун албатта, салбий, ижобий, аралаш (амбивалент) сигналлар инсоннинг ҳаёти ва фаолиятида ўз аҳамиятини йўқотиши керак.

Турли марказларни кўзгатганда юзага келадиган роҳатланиш ёки азобланиш эмоцияларининг сифатига, даражасига ва барқарорлигига асосланган ҳолда ҳар бир шароитда ҳиссий ифодаланган шартли рефлексор алоқалар бир марта мустаҳкамланганда ҳосил бўлишини, бошқа вазиятда мустаҳкамланиш учун кўп уринишга қарамай алоқани тиклаш мушкул эканлигини изоҳлаш мумкин. Бу ўринда шахснинг барқарор эмоционал йўналганлиги, майллар мустаҳкамлиги руҳий ҳодисасини, унинг турмуш тарзини, ҳаётий идеалларни тўшунтириш мумкин. Масалан, майхўр (алкогол) ёки наркоман учун роҳатланиш билан боғлиқ ҳатти-ҳаракат бирламчи бўлганлиги туфайли турли ижтимоий воқеалар (оиладаги жудолик, ишхонадаги кўнгликсизлик, табиий офат ва бошқалар) уни бу йўлдан тўхтатиб қололмайди, лекин муваққат ҳолат вужудга келиши мумкин (айтайлик бир неча дақиқа ўзини тийиб туриш), бироқ тезда табиий эҳтиёжга мужелик қилиб, «тарки одат — амри маҳол» йўсинда иш тутаверади.

4. Одам ва ҳайвон эмоциялари

Шахснинг эмоционал ҳолатлари ва кечинмаларининг психологлар ва физиологлар томонидан экспериментал тарзда тадқиқот қилинишига қараганда, юксак даражада ташкил топган ҳайвонлар эмоцияларининг физиологик механизмларидан инсонники жуда катта тафовут қилмайди. Лекин муаммо ҳиссиётнинг мазмуни, сифати, шакли, ифодаланиши нуқтаи назаридан таҳлил қилинганда инсон билан ҳайвон эмоцияси (ҳиссиёт) орасида кескин фарқ мавжудлиги намоён бўлади. Табиатшунос ва инсоншунос олимлар ҳайвонларда эмоционал реакциялар, ҳолатлар мавжудлигини тан олсалар-да, бироқ уларда мураккаб ҳиссиёт, юксак ҳис-туйғулар борлигига шубҳа билан қарайдилар ёки инкор қиладилар. Бу фикрда тўлиқ қўшилиш мумкин, чунки инсонларда шундай ҳис-туйғулар борки, бундай ҳиссиёт ҳайвонларда бўлиши мумкин эмас, ваҳоланки ғазабланиш, қўрқиш, жинсий майл, қизиқувчанлик, хурсандлик, гамгинлик ҳар иккаласи-

да учрайди, ammo улар сифат ва мазмун жиҳатдан бир-бирларидан

инсон эмоциялари ижтимоий ҳаётнинг шарт-шароитларига мослаштирилган (патологик ҳолатлар истисно қилинганда), «челли» ҳолатга табиқатдан табиқат ва жамиятнинг табиқатий эволюциялари билан бўлади, мақсадга мувофиқлаштириш ҳамда бошқариш хусусиятига эга. Очлик ҳисси, жинсий майл ва бошқа инстинктлар соҳалардаги эмоциялар ҳайвон билан инсонда ухшаш бўлса-да, лекин уларнинг ифодаланишида фарқланиши мавжуд. Буларнинг барчаси инстинктив ҳаракат бўлиши билан бирга инсонийлашидан иборат узоқ эволюцион, ижтимоий-тарихий тараққиёт йўлини босиб ўтган, мураккаб қийинчиликларни енгиш эвазига мазкур кўрсаткичга эришган.

Инсон ҳиссиётининг ижтимоий-тарихий шарт-шароитлари мавжуд бўлиб, улардан энг асосийси сабабий боғланишларга (детерминирлашган) эгалликдир. Худди шу бонс инсон ҳиссиётларининг биологик ва физиологик таҳлили, уларнинг туб мазмунини очиб бермайди, шунингдек, ҳиссиётлар инсон шахсининг онгли ва онгсиз хатти-ҳаракатларини амалга оширувчи кучга, яъни мотивга ўсиб ўтиш йўллариини изоҳлаб беришга қодир эмас. Мазълумки, эмоцияларнинг «инсонийлашуви» ҳиссиётлар ичидан кечиши мазмуни ва сифатлари жиҳатидан ҳайвонларники билан қиссаланганда ўзининг ранг-баранглиги, мураккаблиги билан шахсники устувордир. Инсонларнинг меҳнат, мавънавият, сиёсат, оила, ишлаб чиқариш билан ўзаро муносабатлари, шунингдек, табиат билан одамлар орасидаги, шу билан бирга шахслараро муносабатлар бир қатор инсоний ҳиссиётларнинг ва уларни ифодалаш, татбиқ этиш воситаларини вужудга келтиради. Шахс юз ифодалари, бошини тебратиш билан, хўрсиниш орқали ўзгаларга ҳамдаршлик (эмпатия) туйғусини билдиради. Болаларга одоб билан жавоб беришни, суҳбатдошига илиқ, самимий жилмайишни, қария ва ногиронларга ҳурмат билан жой бўшатишни, кичкинтойларга меҳрибонликни шакллантириш лозим. Шахс ўз ҳис-туйғуларини ўзи бошқаради, уларни меъёрий ҳужжатлар, ижтимоий турмуш қоидалари, этник расм-русумлар, одатлар, анъаналар, процессуал қонунлар нуқтаи назаридан гоҳ маъқуллайди, гоҳ қоралайди. Шу билан бирга инсонлар кучли ва жўшқин эмоциялари кечишида ташқи хотиржамликни сақлай биладилар. Уларнинг базилари ўз ҳиссиётларини беркитиш учун ўзларини бефарқ тутадилар, салбий эмоцияларни ифодалашга интиладилар. Шахс ўзининг мимика ва пантомимикаларини бошқариш имкониятига эга, лекин органлардаги табиқий ўзгаришларни ушлаб туриш мумкин эмас. Масалан, нафас олиш, қон айланиш,

овқат ҳазм қилиш, кўз ёшларини ушлаб туриш, рангни қизартириш,

Эмоцияларнинг ифодаланиши кўйидаги кўринишларга эга бўлиши мумкин: 1) ифодали ҳаракатлар (мимика ва пантомималар), 2) ортиқчадаги турли ҳодисалар (тунги яшашлар, қўнғинларнинг ўзгариши); 3) гуморал хусусиятдаги ўзгаришлар (организмнинг қон таркибидаги, суюқликдаги кимёвий ўзгаришлар, модда алмашиш ва ҳоказо). Эмоцияларнинг ташқи ифодасига мимика, имо-ишора, важоҳат, қадли-қомат ўзгариши, ташқи секретция безлари фаолияти (ёш, сўлак, тер ажралиши), хатти-ҳаракатлар (тезлиги, кучи, йўналиши, мувофиқлашуви), нутқнинг хусусиятлари ва бошқалар. Эмоциялар, ҳис-туйғулар мазмуни, сифати, шакли жиҳатидан этнопсихологик хусусиятига эга.

5. Ҳиссий кечималарнинг шакллари

Ҳиссиётлар шахс фаолиятининг муҳим хабҳаси сифатида инсонни кенг эмоционал соҳасини ранг-баранглиги, кўпқирралиги ҳақида ҳиссий тон (юнонча *tonos* зуриқиш, ургу бериш маъносини билдиради), эмоциялар (лотинча *emovere* кўзгатиш, ҳаяжонлаш демакдир), аффектлар (лотинча *affectus* руҳий ҳаяжон, шижоат, эҳтирос маъносини англатади), стресс (инглизча *stress* зуриқиш деганидир) ва кайфият каби тушунчалар муайян тасаввур бир имкониятга эга.

Ҳиссий тон (*тус*). Ҳиссиёт аксарият ҳолларда фақат эмоционал тус сифатида руҳий жараённинг ўзига хос сифат (сифатий) жиҳати тариқасида вужудга келади. Ҳиссиёт бу ўринда ўзига ўзи эмас, балки билишга интиляётган, ўзгартираётган, эгаллаётган шахсда маълум муносабатни намоён қилувчи нарсалар, ҳодисалар ва ҳаракатларнинг алоҳида хоссаси, хислати ҳамда хусусияти маъносида гадаланади. Мазкур нарсаларга нисбатан инсон шахсининг субъектив муносабатлари туғрисида мулоҳазав юритилаётганини одам ҳамини ҳам пайқай олмайди. Масалан, ёқимли мулоқотдош, кулгили хангома, бадбўй ҳид, беҳаё кино, иштиёқли машғулот, ибодли қиз, ярамас хулқ, хушчақчақ йигит, хотиржамлантирувчи хабар, заҳматли меҳнат ва бошқалар.

Эмоционал тон ёки ҳиссий тус (масалан, аффектив тон) баъзи ҳолларда барча шахсларда туғма, наслий хусусият касб этиши мумкин. Жумладан, оғриқ ҳисси ва бошқа хусусиятли кучли кўзгатувчилар бир даврда акс этган ёқимсиз (нохуш) ҳиссий тон билан ажралиб туради. Масалан, меркалтан (лотинча *meris* симоб, сарпанг эгалловчи деган маъно англатади), яъни симоб билан бошқа органик моддалар бирикмасидан тарқалган ҳидлар ҳар қайси руҳан соғлом инсонлар

учун ёқимсиз, жирканч таассурот уйғотади. Шунингдек, баъзи ранглар бирикмаси (омиктаси), шилимшиқ пардаларнинг қўзғалиши, қамишларнинг ишқаланиши, эговнинг овози ҳам худди шундай из қолдиради. Шу билан бирга идрок образлари ва тасаввурларининг аксарият ҳиссий тонлари (туслари) олдинги эмоционал жараёнларидан сақланиб қолган излар, турмуш тажрибанинг сабоқлари ((акс садолари) инсонларда ўхшашлиги туфайли «туғма» деб баҳоланиши мумкин. Ҳиссий тон шахснинг эҳтиёжларини атрофдаги нарсалар ва вазиятлар қониқтириши ёки қониқтирмаслиги, фволиятнинг эса муваффақиятли ёки муваффақиятсиз кечишини яққол намоиш этишига хизмат қилади. Шахснинг психологик хислатларига биноан ҳиссий тон (тус) ўзига хос идиосинкразия (юнонча *idios* ўзига хос, *synthesis* қоришмоқ, қоришув маъносини билдиради) хусусиятини касб этади, бундай таъбли одам бошқалар учун бефарқ туюлган нарсаларга ҳам жирканч муносабатини намоиш қилади, масалан, духобага теггишни, балиқ, ёғ, гул ҳидларини ёқтирмайди.

Шуни алоҳида таъкидлаш ўринлики, кўриш, эшитиш, ҳидлаш, кинестетик (ҳаракат) сезгиларга ҳамда идрокларга тааллуқли ҳиссий тон муҳим амалий аҳамиятга эга. Масалан, хоналар, иш жойи, транспорт воситаларининг ранги (туси) таассуротидан вужудга келган ёқимли ва ёқимсиз ҳиссий тон меҳнат самарадорлигига, хизматчиларнинг кайфиятига сезиларли таъсир ўтказиши. Кимёвий ўғитлар, сабзовотлар ёқимсиз ҳиди, ишлаб чиқаришдаги шовқинлар, товушлар ҳиссий тон жиҳатидан меҳнат унумдорлигини пасайтиради. Хотиржамлик, ёқимсиз мусиқа, илиқ шахслараро муносабатлар, муомаля мароми, аҳиллик муваффақият кафолати, ижтимоий тараққиёт омили ҳисобланади.

Эмоциялар. Эмоционал жараёнлар, ҳолатлар ёки тор маънода эмоциялар ҳиссий кечинмаларининг ўзига хос хусусиятли шаклларидан биттасидир. Эмоция — у ёки бу ҳиссийётнинг инсон томонидан бевоқиф кечирилиши (кечиши) жараёндан иборатдир. Масалан, шахс томонидан мусиқани севиш эмоцияни вужудга келтирмайди, балки бунинг учун мусиқани эшитиш, ижрочи маҳоратига тасанно билдириш, ундан ҳаяжонланиш ёки асар ижроси ёқимсиз газабли ҳиссий кечинма ҳосил бўлиши ижобий, бу салбий эмоция дейилади. Кўрқинч, даҳшат ҳиссий кечинма сифатида объектларга шахснинг муносабатини акс эттириб, турлича шаклда намоён бўлиши мумкин: одам даҳшатдан қочади, кўрқувдан серрайиб қолади, ўзини идора қила олмай ҳар томонга уради, ҳатто хавф-хатарга ўзини ташлаши ҳам мумкин.

Кўпинча эмоциялар ўзининг таъсирчанлиги билан бир-биридан

ажралиб туришига қарамай, бундай сифатли ҳиссий ҳолатлар стеник (юнонча *sthenos* сўзидан олинган бўлиб, куч деган маъно англатади) хусусиятли дейилади. Бундай эмоциялар дадил хатти-ҳаракатларга, мантиқий чулоҳазаларга, ижобий изланишларга куч-қувват, қанот бағишлайди. Масалан, хурсандчиликдан шахс «парвоз қилади», «юлдузни нарвонсиз олади», кимларгадир холис ёрдам қилишга шошади, фаоллик, тиниб тинчмаслик унинг сифатига айланади. Аксарият ҳолларда хушхабар, муваффақият шахсда стеник хусусиятли эмоцияларни вужудга келтиради. Баъзи ҳолларда эмоциялар ўзининг сустиги, заифлиги, нурсизлиги билан тавсифланади, бундай ҳиссий ҳолат астеник (юнонча *astenia* сўзидан олинган бўлиб, кучсизлик, заифлик маъносини билдиради) деб аталади. Бундай ҳиссий инсонни бўшаштиради, уни ҳаёлга чўндиради, ҳаёлпараст қилиб қўяди, шу сабабдан фавқулодда шахсдаги раҳмдиллик бефойда эмоционал кечинмага, уялиш виждон азобига, андиша эса қўрқоқликка айланиб қолиш хавфи кучли.

Ҳар қандай вазиятда ҳам эмоционал хатти-ҳаракат, фаолият мотивлари бўлишидан ташқари, улар баъзида фаолиятни ташкиллаштирувчи, гоҳо уни издан чиқарувчи омилга ҳам айланиши мумкин. Эмоционал ҳолатлар ё ҳаддан ташқари кучайса ёки сусайса, куллас метёри, мароми издан чиқса, у ҳолда шахс фаолияти мақсадга йўналишини йўқотади, бунинг натижасида объектлар нотўғри акс эттирилади, улар холисона талқин қилинмайди, баҳолашда мантиқий нуқсонларга йўл қўйилади.

Аффектлар. Ҳаддан зиёд тез кечирини билан мияда пайдо бўлувчи, шахсни тез қамраб олувчи, жиддий ўзгаришларни юзага келтирувчи, жараёнлар устидан иродавий назоратларнинг бузилишига етакловчи (ўзини ўзи бошқаришни заифлаштирувчи), организм эъзолари функциясини издан чиқарувчи эмоционал жараёнларга аффектлар деб аталади. Аффектлар қисқа муддатли бўлиб, улар фавқулоддаги ёнғинга, ярқираган портлашга, тўсатдан келган дўлга, тўфонга, кутилмаган силқинишга ўхшаб кетади. Мабодо эмоция рудий тўлқинланиш дейилса, унда аффект ҳолатлари турли босқичлардан тузилган бўлиб, улар ўзаро ўрин алмашиб туради. Маълумки, ваҳимага, таҳликага, саросимага тушиб қолган, ўта қувонган, кулги нашидаси билан банд бўлган, умидсизлик тузоғига илинган инсон турли зазиятларда борлиқни бир текис акс эттира олмайди. Чунки у мазкур шароитларда ўз кечинмаларини ҳар хил ифодялайди, ўзини турли даражада ушлайди, ҳаракатларини эса турлича бошқаради. Бунда оралиқ мия ва мия катта ярим шарлари пўстлоғидаги маълум марказларнинг кучли

қўзғалиши ва бошқа марказларнинг тормозланиши меъёрдан чиқиб кетиши тўғрисида ўзаро алмашишиб қолади. Ҳаракатчанликнинг аста-секин кўтарилишидан иборат стеник ҳолат астенник ҳолат билан алмашинади (кучли ҳолат кучсиз билан аралашиб кетади), лекин қийта тикланишга улгурмайди. Масалан, жўшқин ҳаракатда, қўз ялтирашида, юз қизаришида вужудга келаётган кучли жаҳл кўринишлари кўзнинг хираланиши, юз оқариши, ранг ўчиши билан боғлиқ қаттиқ газабга айланиши мумкин. Умидсизлик кечинмасида организмнинг жўшқин реакцияси баъзан ҳушидан кетиб қолиш ҳолати билан алмашинади. Ушбу вазият латинча «tyros» ступор, яъни серрайиб қолиш, қарақт ҳолати деб психологияда қўлланилади.

Аффект ҳолати бошланишида шахс инсоний қадриятларнинг барчасидан узоқлашиб, ўз ҳиссиётининг оқибати тўғрисида ҳам ўйламайди, ҳатто тана ўзгаришлари, ифодали ҳаракатлар унга бўйсунмай боради. Кучли тўриқиш натижасида майда, кучсиз ҳаракатлар барҳам топади. Тормозланиш мия ярим шарлари пўстини тўла эгаллай бошлайди, қўзғалиш пўстлоқости нерв тугунчаларида, оралиқ миёда авж олади, холос. Бунинг натижасида шахс ҳиссий кечинмасига (даҳшат, газаб, нафратланиш, умидсизлик ва ҳоказолар) нисбатан ўзида кучли хоҳиш сезади.

Маълумотларнинг кўрсатишича, кўпинча ҳиссиётлар аффектив шаклда ўтиши тажрибаларда синаб кўрилган. Жумладан, 1) театр томошабинларида, 2) тантана нашидасини сураётган оломонларда, 3) эс-ҳушини йўқотган, телбаномга севги афсоналарида, 4) илмий кашфиёт лаҳзасида, 5) тасодифий қизгин учрашувларда жўшқин шодликлар мукаоссамлашади.

Аффектлар вужудга қалишининг дастлабки босқичида ҳар бир шахс ўзини тутушини, ўзини қўлга олишни уйдлаш қурбига эга бўлади. Уларнинг кейинги босқичларида иродавий назорат йўқотилади, иродасиз ҳаракатлар амалга оширилади, йўланмасдан хатти-ҳаракат қилинади. Аффектив ҳолатлар маъсулиятсизлик, ахлоқсизлик, мастлик аломатида содир бўлади, лекин шахс ҳар бир хатти-ҳаракати учун жавобгардир, чунки у ақл-заковатли инсондир. Аффектлар ўтиб бўлганидан кейин шахснинг руҳиятида осойишталик, чарчаш ҳолати ҳукм суради. Баъзи ҳолларда ҳолсизланиш, жамики нарсага лоқайд муносабат, ҳаракатсизлик, фаоллик барҳам топниши, ҳатто уйқуга мойиллик юзага келади. Шу билан бирга аффектив шок (французча choc зарба деган маъно англатади) ҳолати ҳам содир бўлади, бунинг оқибатида организмнинг ички аъзолари функцияси бузилади, ҳатто юрак хуружи (инфаркт латинча agustus — «хавф тўлдиргич», миокард юнон-

ча тус — томир, *landia* юрак деган маъно билдиради) илгач келати. Шунинг ҳам унутмаслик керакки, аффектив кўзгалиш муайян даврда давом этиши, баъзан уқтин-уқтин кучейиши ёки сусайиши (ласайиши) содир бўлиб туриши мумкин.

Стресс. Стресс инглизча *stress* сўздан олинган бўлиб, хиддийлик, кескинлик, зўриқиш деган маъно англатади. XX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб кескин вазият тўғрисида вужудга келадиган эмоционал ҳолатларни тадқиқ этиш психология, физиология, тиббиёт фанларида кенг қўламда амалга оширила бошланди. Стресс — оғир жисмоний ва мураккаб ақлий юктамалар, ишлар мезъоридан ошиб кетиб, хавфли вазиятлар тугилганида зарурий чора-тадбирларни зудлик билан топишга интилганда вужудга келадиган ҳиссий зўриқишлар. Мана шундай шароитлар ва вазиятларнинг барчасини бирин-бир эмоция тури рўбга чиқаради. Стресс эмоционал ҳолатининг пайдо бўлиши ҳамда кечилишининг психологик хусусиятларини аниқлаш нафақат учувчилар, космонавтлар, диспетчерлар (инглизча *dispatcher* ишлаб чиқаришни мувофиқлаштирувчи маъносини англатади) учун, балки судьялар, корхона раҳбари, таълим тизими ходимлари учун алоҳида ижтимоий-психологик аҳамият касб этади.

Психология фанига стресс тушунчасини олиб кирган олим канадалик физиолог Г. Селье (1936) саналади. У стрессни тадқиқ қилишда мослашув аломати (адаптацион синдром юнонча *syndrome* — белги, аломат, кўриниш мослашуви демакдир) масаласига, унинг фаолиятга ижобий ҳамда салбий таъсир этишига алоҳида аҳамият берган. Шунингдек, экстремал (лотинча *extremus* фавқулоддаги ҳолат, энг охириги вазият маъносини англатади) вазиятлардаги, мураккаб жараёнлардаги стресснинг ўзига хослиги, фаолиятни қайта ташкил қилишга (дезорганизация лотинча, *de organisation* французча ташкилот, тузилма маъносини билдиради) олиб бориши, шунга ўхшаш шароитларда шахс хулқини башорат этиш (прогноз юнонча *prognosis* — башорат маъносини англатади) имкониятлари Г. Селье томонидан ўрганилган.

Тадқиқотчи У. Кенноннинг гомеостазис (юнонча ўхшашлик *stasis* маъносини билдиради) ҳақидаги таълимотида стресс ҳолати ҳар томонлама ўрганилган. Ушбу терминни у психологияга 1929 йилда олиб кирган. Гомеостазис механизмда мослашиш хусусиятлари яққол ўз ифодасини топади. Унинг мулоҳазасича, фаолият шакллари амалийётга татбиқ этиш жараёнида нерв системаси ва миёна функциясини оқилона таъминлаб туришда ҳамда сақлашда гомеостазис муҳим роль ўйнайди.

Стресс ҳолатида шахснинг хатти-ҳаракатлари ўзига хос тарзда ўзгаради, унда кўзгалишнинг умумий реакцияси пайдо бўлади, унинг харакатлари тартибсиз равишда амалга оширилади. Стресснинг кучайиши эса тескари реакцияга олиб келади, натижада тормозланиш, сустлик, заифлик, фаолиятсизлик устуворлик қила бошлайди. Лекин стресс ҳолатида физиологик ўзгаришлар ташқи томонидан қарийб кўзга ташланмаслиги мумкин. Бироқ муаммони ечишдаги қийинчилик, диққатни тақсимлашдаги саросималик стресснинг ташқи ифодаси деб тахмин қилинса бўлади. Шахс стресс ҳолатида телефон номерини адаштиради, вақтни чамалашда янглишади, онг фаолияти енгил тормозланади, идрок қўлами тораяди ва бошқалар.

Стресс ҳолатида шахснинг психологик хусусиятлари, турмуш тарбияси, шаклланган малакаси муҳим роль ўйнайди. Кескинликнинг олдини олишда шахснинг олий нерв фаолияти, нерв системасининг хусусиятлари алоҳида аҳамият касб этади. Ундаги юксак ҳис-туйғулар (масъулият, бурч, жавобгарлик, ватанпарварлик, садоқат ва ҳоказо) стресс ҳолатида хатти-ҳаракат бузилишининг олдини олишга хизмат қилади.

Кайфият. Шахснинг хатти-ҳаракатларига ва айрим руҳий жарвёнларига муайян вақт давомида тус бериб турувчи эмоционал ҳолат кайфият деб аталади. Шахснинг ҳаёти ва фаолияти давомида шодонлик, ҳазилкашлик, умидсизлик, журъатсизлик, эрикишлик, қайғуришлик сингари ҳис-туйғулар унинг руҳий ҳолатини умумий тизимига айланади. Ушбу вазият баъзи эмоционал таассуротларнинг вужудга келишига қулай замин ҳозирлайди, бошқаси учун эса қийинчилик тўғдиради. Инсон хафа, маънос ҳиссий ҳолат ҳукмронлигида бўлса, у ҳолда тенгдошларининг ҳазилига, кексаларнинг ўғит-насихатларига, маслаҳатларига қувноқ кайфият чоғдагига нисбатан мазмун, сифат жиҳатидан бошқачароқ тусда муносабат билдиради. Шунинг учун ишлаб чиқариш ва халқ таълими тизими жамоаларида, расмий, реал гуруҳларида ишчанлик, ўзаро ёрдам ҳамкорлик, ҳамдардлик, илиқ руҳий муҳит яратиш, самимий муомала маромини шакллантириш ҳам жисмоний, ҳам ақлий меҳнат самарадорлигини оширишининг кафолатидир.

Кайфият ниҳоятда хилма-хил, узоқ ва яқин манбалар негизидан вужудга келади. Уни барқарорлаштириб турадиган асосий манбалардан бири шахсларнинг ижтимоий ҳамиятда ҳукмронлик қилаётган умумий нуқтаи назарлари, ҳаётнинг турли жабҳаларида акс этувчи таъсирлар, чунончи меҳнат муваффақияти ва таълим ютуғи, ризҳбар ва ходим, ўқитувчи ва сабоқ олувчи ўртасидаги муносабатлари, оила-

даги шахслараро муомала мароми, ҳар хил вазиятларда пайдо бўлган турмушдаги қарома-қароғилликлар, шахснинг эҳтиёжлари, қизиқишлари, майллари ва тибъларийини қондирилишидан қаноат ҳосил қилишлик ёки қаноат ҳосил қилмаслик кайфиятнинг шибалари бўлиб ҳисобланади. Шахснинг маълум муддат руҳи тушиб, ноҳуш, заиф кайфиятда юриши унинг турмушида муаммолар юзата келганлигидан халоват, тинчлик бузилганлигидан далолат беради. Бундай вазиятлар намоён бўлганида шахсга оқилона мулоҳаза маҳсулидан келиб чиққан ҳолда хуштавозелик билан ижобий таъсир ўтказиш, руҳини тетиклаштирувчи воситаларни қўллаш, кайфиятини бузиб турган омилларни батамом бартараф этиш мақсадга мувофиқ.

Инсон кайфиятининг пайдо бўлишига ва ўзгаришига таъсир қилувчи иккита омилни таҳлиллаш мутлақо шарт. Улардан биттаси объектив ва субъектив хусусиятли вазиятдир: а) табиий омилларга тааллуқли бўлган вазият (ҳавонинг совуқлиги ёки иссиқлиги, биоритмика ўзгариши), б) шахслараро муносабатнинг ноқулайлиги ва бошқалар. Иккинчи бир манба сифатидаги талқин қилиш мумкин — бу объект ва субъектив шарт-шароитлардир. Масалан, меҳнат ва ўқиш фаолиятига керакли воситаларнинг мавжудлиги (иш дастгоҳи, меҳнат куроли, ёруғлик, аудитория, парталар ва бошқалар). Иккинчидан, субъектив муносабатлар: илк психологик муҳит, мулоқотмандлик мароми, рағбатлантириш, мулоқот ўрнатиш услуби, шахсиятга тегишлик, тенг ҳуқуқлилиқ, ҳамкорлик, демократик принципларига риоя қилишлик, узаро тушуниш, шахснинг психологик хусусиятларини ҳисобга олиш ва ҳоказо.

Психология фанида асосий ҳиссиётлар атамаси кучма маънода қўлланилиб келмоқда. Тадқиқотлар ичида К. Изартнинг таснифи муайян қизиқиш уйғотади, лекин ҳис-туйғуларнинг барчасини ўзида қамраб олмайди. К. Изартнинг талқинича: 1) қизиқиш — малака ва кўникмалар шаклланишига, ўқишга мойиллик уйғотадиган билимларни эгаллашга ёрдам берувчи ижобий ҳиссий ҳолатдир; 2) қувонч қондирилиши дарғумон бўлган етакчи (ҳукмрон) эҳтиёжнинг қондирилиши мумкинлиги билан боғлиқ ижобий ҳиссий ҳолатдир; 3) ҳайратланиш — фавқулодда рўй берган ҳолатлардан ҳиссий жиҳатдан таъсирланишнинг ижобий ёки салбий жиҳатдан ифола этилмаган белгисидир; 4) изтироб чекиш — ҳозиргача қондирилиш эҳтимоли озми ёки кўпми мавжуд тасаввур қилинган, муҳим ҳаётий эҳтиёжларнинг қондирилиши мумкин эмаслиги тўғрисида маълумот олинишига боғлиқ салбий ҳиссий ҳолатдир; 5) газабланиш — объектив тарзида кечадиган, шахс учун гоят муҳим эҳтиёжни қондириш йўлида тусиқ-

ларни енгиб чиқадиган салбий ҳиссий ҳолатдир; 6) нафратланиш — объектларга яқинлашув субъектнинг маънавий ёки эстетик идеалларга эътибор қилиши оқибатида руҳ берадиган салбий ҳиссий ҳолатдир; 7) жирканиш — шахслараро муносабатларда руҳ берадиган ва шахснинг ҳаётий нуқтаи назарлари, қарашлари ва ҳулқ-атвориغا номутаносиблиги оқибатида ҳосил бўладиган салбий ҳиссий ҳолатдир; 8) қўрқув — шахс ўзининг хотиржам ҳаёт кечиришига эътибор етиши мумкинлиги унга реал таҳдид солаётган ёки таҳдид солиши мавжуд ҳавф-хатар тўғрисидаги хабарни олиш билан пайдо бўладиган салбий ҳиссий ҳолатдир; 9) уялиш — ўзининг эзгу мақсадлари, ҳатти-ҳаракатлари ва ташқи қиёфаси, нафрати катта муҳит кутилмасига мос келмаганлиги билан эмас, балки ўзига лойиқ ҳулқ-атвор ҳамда ташқи сиймоси шахсий тасаввурларга ҳам мос эмаслигини англашда ифодаланадиган салбий ҳиссий ҳолатдир.

6. Юксак ҳислар

Кишилик ҳаياتи билан ҳайвонот олами ўртасида психологик тафовутлар юксак ҳисларда ўз ифодасини топади. Юксак ҳислар оғли ҳаракатларни бажаришнинг объектив шароитлари, йўналишлари, мазмуни билан уйғунлашган шахс эмоционал ҳолатининг барқарор, мураккаб таркибида пайдо бўлади ва кечади. Кўпгаб кечириладиган эмоцияларда, аффектларда, қайфиятларда яққоллашган умумлашма ҳислар юксак ҳислар деб аталади. Улар ўз таркибига содда тузилаган ҳисларни қамраб олади, лекин оддий ҳислар йиғиндисидан иборат эмас, чунки юксак ҳислар мазмуни, сифати, шакли билан алоҳидаликка эга.

Шахсда топшириқни бажариш билан боғлиқ жавобгарлик ҳисси ҳар хил маънода кечирилади: 1) ташвишланиш эмоцияси (бир томондан, хурсандлик, иккинчи томондан эса қўрқин ҳисси) сифатида; 2) ўз кучига, гайратига, ифтихорига ишонч эмоцияси тариқасида; 3) вазифага жиддий қарайдиган тенгдошлардан газабланиш эмоцияси сифатида; 4) шарт-шароитларни ҳисобга олишга нисбатан шубҳаланиш сифатида ва ҳоказо. Таҳлилдан кўриниб турибдики, жавобгарлик ҳиссининг моҳияти уларнинг оддий йиғиндисидан иборат эмас, балки жамоа аъзоларининг эҳтиёжига айланган воқеликни англашдир. Масалан, китоб ўқиб лаззатланиш билан китобни ўқиб тугатиш шодлик ҳиссини фарқламоқ лозим.

Психология фанида юксак ҳислар қуйидаги турларга ажратилади: 1) меҳнат фаолиятини давомда кечириладиган ҳислар — праксик ҳислар (юнонча *praxis* сўзидан олинган бўлиб, иш, фаолият, юмуш

деган маънони англатади); 2) интеллектуал ҳислар (лотинча *intellectus*гнн сўздан олинган бўлиб, тушуниш, ақл деган маънони билдиради); 3) ахлоқий ҳислар (лотинча *moralis* сўздан олинган бўлиб, ахлоқийлик деган маънони англатади); 4) эстетик ҳислар (يونонча *aistesis* деган сўздан олинган бўлиб, ҳиссий идрок, ҳиссий деган маънони акс эттиради).

Практик ҳислар. Шахснинг амалий ҳаётининг исталган тармоғи, мақсадга мувофиқ онгли фаолияти шахснинг уларга нисбатан муайян муносабатда бўлишнинг муҳим соҳасига айланиб қолади.

7. Шахс фидоийлик туйғусини психологик баҳолаш

Умумий психология асосларини пухта эгаллаш орқалигина ҳар бир шахсда юксак ҳис-туйғулар, меҳнатга ижобий муносабат, ижтимоий фаоллик, комфорт ҳисларини шакллантириш мумкин. Ўзини ўзи англаш ва миллий онгни қарор топтириш орқали меҳнатсевар, ватанпарвар, фидоий инсонларни таркиб топтириш лозим. Бозор иқтисодиётининг бирмунча мураккаб механизмлари қай йўсинда ишлашини тушуниб етиш, муваффақиятли фаолият кўрсата олиш учун нималар қилиш заруратини англаш, унга тўғри йўл топа билиш шахсдан муайян юксак туйғу ҳамда ҳислатни тақозо этади.

Ҳозирги ижтимоий муҳитда шахслараро муносабатлар силсиласида «бирдамлик руҳи» ва «муштараклик туйғуси» сингари ҳамкорлик фаолиятини йўлга қўйишнинг самарали усуллари ва услублари психология фанида ишлаб чиқишига қарамай, бугунги кун талабига жавоб берадиганлари етарли эмас.

Умумий психология фанида халқ ҳужалиги тармоқларини ташкил қилиш ва уларни бошқариш жараёнида «инсон-техника» тизимдан ташқари («инсон-табиат», «инсон-образ» сингари ёндашиш бундан истисно) муносабатлари муҳим аҳамият касб этиш, уларнинг таҳлили кўп жиҳатдан эмпирик, амалий, миқдорий, татбиқий маълумотларга асосланиши муайян даражада сритилганлигига қарамай, ҳозирги даврда «инсон-инсон», «инсон-жамоа», «жамоа-инсон», «жамоа-жамоа» муносабатларининг бошқарув имкониятларини текшириш талаб қилинади.

Ҳужаликни бошқаришнинг янги қонуниятлари, механизмлари, омиллари, ижтимоий манбалари, шахслараро муносабат усуллари, яқка шахснинг ижтимоийлашуви хоссалари, раҳбар ва тобе кишилар ўзаро муомаласининг мароми низоли вазиятларнинг олдини олиш, мазкур жараёнда илиқ психологик муҳитнинг роли, ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишнинг имкониятларига доир эмпирик ва методо-

логик материаллар туллашнинг кулай шарт-шаронини юзашга келтирадид.

Шунинг асосидан ташкилдор утиш асосидан, хужалик ёки муассасани бошқариш учун раҳбар куйидагиларга асосланиши керак:

- демокретик децентрализм (маҳаллий бошқарув устуворлиги);
- бошқарувда яқкабошчилик;
- снбсий, иқтисодий, маънавий, маърифий маъмуриятда хужалик юритишнинг бирлиги;
- хужалик ҳисобининг оқудлиги;
- омманинг бошқарув жараёнида фаол қатнашуви;
- ҳамкорлик фаслиятининг иштирокчиларини маънавий ва моддий жиҳатдан рағбатлантириши;
- кадрларни тайёрлаш, танлаш ва жойлаштириш жараёнларида психодиагностикага асосланиш.

Меҳнат ва таълим жараёнлари бошқарув предмети ҳамкорлик фазолиятида шахснинг хулқи ва онига гуруҳий таъсир ўтказишнинг хусусиятларини, раҳбар билан ижрочи ўртасидаги муомала маромини текшириш, шахсларро муносабатлар босқичлари, шакллари ва руҳий муҳитни таъминлаш механизмларини талқик этишдир. Худди шу сабабдан шахс хислатларини ўлчаш тизимини яратиш долзарб муаммолардан бири ҳисобланиб, уларнинг айрим кўрсаткишларини амалиётта таъсия қилиш муҳим аҳамият касб этади.

Шахснинг фидойилиги жамият тараққиёти, ватан гуллаб яшнаши учун муҳим аҳамиятга эга бўлиб, алытрунзм тушунчасига жуда яқин туради.

Фидойилик хислатини баҳолаш шкаласи

Йуриқнома: Сиз куйида берилдиган психологик вазиятларни ўқиб чиқинг ва ўзингиз шу даҳқала қандай фикрлангиз, шунга қараб ўнг томондаги тегшли жавоб олдидати рақимнинг тагига чизиб куйинг.

Шкаладаги ҳар бир рақам бир баллни билдиради (масалан, 1—1 балл, 2—2 балл, 3—3 балл, 4—4 балл).

Ушбу баҳолаш шкаласи ёрдамида олинган миқдорий натижаларни ҳисоблаш, уларнинг ишончликлик даражасини аниқлаш ва илоҳлаш куйидигича амалга оширилади.

Тест, асосан икки қисмга, яъни тўри (адекват, умумий фидойилик) ва тесқари (контр, индивидуал фидойилик) таркибга ажратилди.

№	Вазиятлар	Асосан ҳеч қачон	Баъзан	Тез-тез	Ҳамидақ
1	2	3	4	5	6
1.	Иш вақти билан ишдан кейинги вақтнинг фарқига борасизми?	1	2	3	4
2.	Иш давомидаги юмушлар самараси сизни қониқтирадими?	1	2	3	4
3.	Ишхонангизни расмий манзилгоҳ деб ҳисоблайсизми?	1	2	3	4
4.	Баҳарилмай қолётган ишларни эртанги кунга қолдирасизми?	1	2	3	4
5.	Моддий етишмовчиликларни шахсий ҳисобингиздан тўлдиршига ҳаракат қиласизми?	1	2	3	4
6.	Ишхонада ва ундан ташқарида қўшган улушингизни расмийлаштиришни ёқтира-сизми?	1	2	3	4
7.	Офисни ташқарисидан таъмирлашни бошлайсизми?	1	2	3	4
8.	Бир неча йуналишда иш юртишни истайсизми?	1	2	3	4
9.	Бошқа муассасалар билан низоли вазият юзига келса, хотиржам тура оласизми?	1	2	3	4
10.	Иш юзасидан Сизни ортиқча безовта қилишса гашингизга тегадими?	1	2	3	4
11.	Телефон орқали хушхабар олсангиз ўзгача ҳолатга гушасизми?	1	2	3	4
12.	Ходимларингизнинг яшига, меҳнат стажига аҳамият берасизми?	1	2	3	4
13.	Аёллар таъбининг нозиклиги кечинмаларингизга ўз таъсирини ўтказадими?	1	2	3	4
14.	Шахсларро низолар ачимига эътибор берасизми?	1	2	3	4
15.	Куч-куватингизни аямасдан сарфлашга ўрганганмисиз?	1	2	3	4
16.	Буш вақтингизни мақсадга мувофиқ ўтказишни режалаштирасизми?	1	2	3	4
17.	Иш вақтингиз чузилиб кетишини ёқтирасизми?	1	2	3	4
18.	Объектив ва субъектив қийинчиликларга муносабатингиз бир ҳиядами?	1	2	3	4
19.	Иш юзасидан расмий ва норасмий ташрифлар Сизга қандай таассурот уйғотади?	1	2	3	4
20.	Муассасанинг бугунги аҳволи Сизни қониқтирадими?	1	2	3	4
21.	Истиқбол режа тузишга ва уни рўёбга чиқаришга ҳаракат қиласизми?	1	2	3	4
22.	Захиралар ва имкониятлардан узлуксиз фойдаланишга интиласизми?	1	2	3	4
23.	Ходимларингиз турмуш шароити ва тарзи билан қизикасизми?	1	2	3	4

1	2	3	4	5	6
24.	Фаслар алмашшига шахсий муносабатингизни билдирасизми?		2	3	4
25.	Келажак авлод биркамол ўсиши учун маъсус чора ва тадбир қўлаш керак-ми?		2	3	4
26.	Ободончилик ишлари ташкилотнинг расмий иши деб ҳисоблайсизми?		2	3	4
27.	Қишлоқ ҳўжалиги ва унинг компанияси билан ҳузиқдоранмиёсиз?		2	3	4
28.	Юҳори ташкилотларга таълиф ёки илтимос билан мурожаат қилганмиёсиз?		2	3	4
29.	У ёки бу номдаги муваққат компанияни баҳолайсизми?		2	3	4
30.	Сизнинг тасарруфингизда бўлмаган ташкилотлар фаолиятини яқинлаш ҳўқиди мулоҳаза юрғатасизми?		2	3	4
31.	Исрофгарчилик арзиматан бўлсада, лекин Сиз унга жиддий масала сифатида қарайсизми?		2	3	4
32.	Бўш вақтингиз ва ҳордик чиқаришигизда ишхона муаммолари ҳўблингизга келадими?		2	3	4
33.	Жамоат иши билан ўта бандлигиз шахсий армонин келтириб чиқарадими?		2	3	4
34.	Умрингизнинг асосий қисmini ишхонада ўтказишигиз ички норозиликни уйботтаями?		2	3	4
35.	Шахсий режалаштирилган ишнинг рўёбга чиқишиги жамоат талаби ҳалал берса афсусланасизми?		2	3	4
36.	Ихтисослик бўйича рақибингизнинг муваффақиятлари Сизни ишдан қувонтиради-ми?		2	3	4
37.	Маҳдлангиз ҳўёти ва фаолиятида ҳам жонбозлик кўрсата оласизми?		2	3	4
38.	Қайта ливозим эгаллаш имконияти берилса, худди шу амални танлаган бўлар-мидингиз?		2	3	4
39.	Кишиларнинг юриш-туришига, атрофга муносабатига ва маънавиятига рўзим соловасизми?		2	3	4
40.	Фавқулоддаги вазиятда бор бисотингизни ҳўди қўлишга тайёрмиёсиз?		2	3	4
41.	Вужудингиз билан янги киришги кетганингиздан чарчаш, саломатлик ҳўб-лингиздан фаромуш бўладими?		2	3	4

Сиз мазкур саволларнинг sanoқ рақамларига эътибор билан йиғиндисини ҳисобланг: 6, 9, 10, 15, 17, 18, 24, 25, 26, 27, 28, 30, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 39, 40, 41. Сунгра қолган савол рақамлари жавоби йиғиндисини ҳисобланг: 1, 2, 3, 4, 5, 7, 8, 11, 12, 13, 14, 16, 19, 20, 21, 22, 23, 28, 31, 38. Ҳар иккала йиғинди орасидаги тафовутга 35 рақамини қўшинг.

Таҳриба қатнашчилари томонидан тўпланган максимал кўрсаткичнинг умумий йиғиндиси 164 балл қийматни, минимал 82 баллни, энг паст даража эса 41 баллни ташкил қилиши мумкин. Биз ишлаб чиққан жадвалга, яъни натижаларни ҳисоблаш принципитга биноан қуйидаги даражаларга ажратилади:

- 1) 123 баллдан 164 баллгача — юксак даражадаги фидоийлик хислатига эга бўлган раҳбар;
- 2) 82 баллдан 123 баллгача — ўрта кўрсаткичдаги фидоийлик хислати мавжуд раҳбар;
- 3) 41 баллдан 82 баллгача — фидоийлик хислати паст даражадан раҳбар тоифаси намоён бўлади.

8. Ватанпарварлик ҳис-туйғусини баҳолаш мезонлари

Инсон ер кўрасининг ҳоқими, қудратли табиат томонидан инъом қилинган бетакрор неъматни, ақл-заковати билан муъжизалар яратувчи, биосфера ва неосфера тўғрисидаги бой билимлар, таассуротлар, таҳрибаларнинг эгаси бўлишдан қатъи назар, у муайян фазонинг, вақтнинг, ҳаракатларнинг ҳукми остида ҳаёт ва фаолият кўрсатишга мослашган, узоқ ижтимоий-тарихий тараққиёт даврида унга одатланган. Инсон органик ва ноорганик дунё ажойиботлари, хоссалари ҳамда хусусиятларини ўзлаштирганлигига қарамасдан, у куч-қувват соҳиби, муқим заминда яшашга, уни авайлашга, сифат жиҳатидан ўзгартиришга, унга меҳр-муҳаббатни, салоҳиятини бағишлашга қарор қилган онгли эрдир.

Худди ана шу ижтимоий-тарихий тараққиёт палласининг синовларига бардош бериб, табиат офатларини енгиб, унга аждоқлар ҳоқи, хотираси олдида қасамёд қилинган, улуғланган муътабар замин Ватан деб аталади. Нафақат Ватаннинг бир қисм тупроғи, бир томчи суви, заррин нури, мусаффо ҳавоси, балки аждоқларнинг таҳрибаси, маънавияти, маданияти, донолар бисоти учун халқ бутун қалб ҳароратини бахшида этади. Ўзбекистон ўзбекларнинг ва унда ишовчи бошқа халқларнинг она диёри ҳисобланиб, аҳолининг унга нисбатан илиқ, самимий ҳис-туйғулари вужудга келиши табиийдир.

Мустақил Ўзбекистон Республикасининг халқларида ватанпарвар-

лик туйгусини шакллантириш ва уни баҳолашга ўрнатилш боластёрла гуруҳи ёшларга, энгга сггаи кишиларга баганга мухаббат, саводат, шаклланданлик даражасини фуқароларниш ватанпарварлик хиссининг гизга ҳавола қилади. Макур тест-суроола тизимини хиссининг (дароқатта келтирувчи туртки), иродани жабҳаси (қатъиятлик), би- тилни) ваифаси кайроб олинган.

Ўринқона. Диҳат билан кўндалга келтирилган галларни ўқиб чининг ва асосан ҳар доим ўзинини қандай хис қиласиз, сезасиз тагига чизиб кўйинг.

Тест-суроо шахсинг руҳни ҳолатларида ятантирварлик хис-туй- русини вужудга келиш даражасини аниқлашга ёрлам беради.

Тест-суроо ёрдамида олинган натижаларни кийсқача наоқ- биринчиси шахсинг ҳаяжонланиш даражасини кўрсатади, иккин- чиси эса хисни ҳолатлари.

Саволларга тез ва аниқ жавоб қайтаринг.

№	Вазиятлар	Ундай эмас	Баъ- зан	Кў- пин- ча	Ҳами- ша
1	2	3	4	5	6
1.	Ватан тушунчасининг ибтидоси бешиқдан бошланади.	1	2	3	4
2.	Ватан даҳдизлиги, унинг митти чегараси, посбони қўябоғ, бешиқпеч ости- даги мурғак гўдақдир.	1	2	3	4
3.	Бешиқнинг безакларига тикилиш боғлада гуруҳ хиссини уйғотади.	1	2	3	4
4.	Ўйинчоққа нисбатан муносабат юксак туйғуни вужудга келтирди.	1	2	3	4
5.	Дастлабки қубонч Ватан туйғуси бўлса, ажаб эмас.	1	2	3	4
6.	Уяга, хонага самимий муносабат Ватан рамзи аломатидир.	1	2	3	4
7.	Гузар ёки маҳалла чиройининг мадҳи идрок қўламининг кенгайишидир.	1	2	3	4
8.	Туман ва аилоятта нисбатан илиқ муносабат ватанпарварлик туйғусининг вужудга келишидир.	1	2	3	4
9.	Маҳаллий гузалликни эътироф этиш ва баъзан уни мақташга тугри келади.	1	2	3	4
10.	Кичик муҳитни мақташ Ватанга муҳаббат хиссини намоён этишидир.	1	2	3	4
11.	Диёрини ҳудудларидаги эътиборли кишилар билан ва унинг обидаларидан гурурланиш Ватанни мадҳ қилишидир.	1	2	3	4
12.	Тарихий саналар қийматини оқилона баҳолаш фохр туйғусини вужудга кел- тиради.	1	2	3	4
13.	Тарихий шахсининг ҳаёти ва фаолияти ҳозирги замон кишисининг мақтовига лойиқдир.	1	2	3	4
14.	Ватан бойлиги (фойдали қизилмалар) фахрланиш туйғусини уйғотади.	1	2	3	4
15.	Қишлоқ хужалиги ва саноат маҳсулотининг сифати қувонтиради ёки таш- вишлантиради.	1	2	3	4
16.	Ватан фани ва техникаси аҳволи фахр (изтироб) туйғусини намоён қилади.	1	2	3	4
17.	Спорт, маданият ва санъатга бефарқ қарайсизми?	1	2	3	4
18.	Ватан табиатининг гузаллига ёки бузиллишига лоҳайдмисиз?	1	2	3	4

Вазиятлар

2

	Ушдан эмас	Бир- дан	Ку- тун- ча	Хали- ша
1) Ватенимиз мидхияси, бийроғи ва гербининг камиуни баймла турди.	1	2	3	4
2) Ватенимизнинг тўғри бағраш оласизми?	1	2	3	4
3) Ватенимизнинг қадимий номиларни биласизми?	1	2	3	4
4) Турок ёки Хуросон билан ҳамқиша факрланасизми?	1	2	3	4
5) Қадимий динийкиз фани, маданияти ва дини тарихи билан қизиқасизми?	1	2	3	4
6) Ватенимиз тарихида қосқилши ва илгүрөз сабаблари ҳақида ўйланасизми?	1	2	3	4
7) Аждошларимиз яшадилган маъқесини бағраш оласизми?	1	2	3	4
8) Яхит таслимнинг парызданлиши сабабларини изохлаш биласизми?	1	2	3	4
9) Фан ва диниетнинг ютуғи билан Хуронисизми?	1	2	3	4
10) Аждошларимиз улуғи, анъаналари Сизда илик тавсирот қолдирдилми?	1	2	3	4
11) XX асрда Ватенимиз тарихида солир бўлган воқеаларга лоқилмасизми?	1	2	3	4
12) Миллий мустанқаллик руҳиятинга таъсир қилдизми?	1	2	3	4
13) Қаптеп қилдинган эдиллар говсини шарҳлаш оласизми?	1	2	3	4
14) Урш ва меҳнат қадимонлари тўғрисида тавсиротларингиз ижобийми?	1	2	3	4
15) Урши даврининг гулдағиллиги иносбийми?	1	2	3	4
16) XX асрдаги халқимиз жасорати Сизда қандай туйғу уйғотали?	1	2	3	4
17) Халқтар дўстлиги — Ватан бойлиги.	1	2	3	4
18) Ватенимизн гўзаллашуви — миллий идртлхорди.	1	2	3	4
19) Ватенимизнинг гўзаллашуви — миллий идртлхорди.	1	2	3	4
20) Ватенимизнинг гўзаллашуви — миллий идртлхорди.	1	2	3	4
21) Демократия учун инсонда ички туғи бўлиши шартми?	1	2	3	4
22) Мустанқаллик туйғуси — ватенимизнинг ҳосиласидир.	1	2	3	4
23) Қиз ва кизликнинг ривожига муносабатингиз оқимонийми?	1	2	3	4
24) Эндасиз эркинликнинг қандай бағраш оласизми?	1	2	3	4
25) Истиқрор — оқсик туйғунинг манбидир.	1	2	3	4

Сиз ушбу саволларнинг саноқ рақамларига эътибор билан йиғиндинин ҳисобларини 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42. Сўнгра қолган савол рақамлари жавоби йиғиндисини ҳисобланг: 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41. Ҳар иккала йиғинди орасидаги тафовутга 35 рақамини қўшинг. Тажрибаларда иштирок этган шахслар томонидан тўплаган умумий йиғинди биз ишлаб чиққан жадвалга биноан 75 балл қийматига тенг бўлса, у ҳолда иштирокчиларда хавотирланиш, ҳаяжонланиш кучли, юксак ҳис-туйғу эса паст кўрсаткичга эга эканлигини билдиради. Синалувчилар йиққан баллар миқдори 75 дан то 115 гача қийматдани ташкил этса, у тақдирда қатнашчиларнинг ватанпарварлик ҳис-туйғулари ўртача кўрсаткичга эга эканлигини англатади. Агарда улар томонидан жамғарилган баллар қиймати йиғиндисини 115 дан юқори бўлса натижалар таҳлиliga кўра ундай тоифадаги инсонларнинг ватанпарварлик ҳис-туйғусини юксак кўрсаткичга эришганлигини кўрсатади.

Шундай қилиб, ватанпарварлик ҳис-туйғусини паст даражада шаклландирилган фуқаро билан алоҳида тарбиявий тадбирларни татбиқ қилиш, индивидуал ёндашишни амалга ошириш зарур бўлиб, уларга ёрдам бериш учун самарали психологик таъсир ўтказувчи, ҳиссиёт динамикасини мақсадда мувофиқ йўналтирувчи, миллий қиёфа хусусиятларини ўзлаштиришга ундовчи кечалар, учрашувлар ташкил қилиш, иштирокчиларни фаоллаштирувчи ижтимоий-психологик вазиятлар юзага келтириш таълим ва тарбия самарадорлигини оширади.

Ушбу тест-сўровдан амалиётда фойдаланиш натижасида ватанпарварлик ҳис-туйғусининг мотивацион, иродавий, когнитив ва регулятив жабҳаларини психологик таҳлил қилиш орқали унинг шаклландирилганлиги даражасини бўйича инсонлар ўртасидаги индивидуал фарқлаш имконияти тугилади.

Семинар машғулотини учун мавзулар

1. Ҳиссиёт тўғрисида умумий тушунча.
2. Ҳиссиётнинг ўзига хослиги.
3. Ҳиссиёт ва эмоциянинг физиологик асослари.
4. Одам ва ҳайвон эмоциялари.
5. Ҳиссий кечинмалар шакллари.
6. Юксак ҳисларнинг психологик тавсифи.
7. Ҳислар ривожланишининг моддий ва маънавий асослари.

Реферат учун мавзулар

1. Ҳиссиёт тўғрисида умумий тушунча.
2. Эмоциянинг психологик хусусиятлари.
3. Эмоционал ҳолатларнинг психологик тавсифи.
4. Юксак ҳислар ҳақида мулоҳазалар.
5. Ҳисларнинг ривожланиш тақлили.

Адабиётлар

1. *Ковалев А.Г.* Воспитание чувств. —М.: 1971.
2. *Лук А.Н.* О чувстве юмора и остроумие. —М.: 1968.
3. *Якобсон П.М.* Психология чувств. —М.: 1961.
4. *Якобсон П.М.* Эмоциональная жизнь школьника. —М.: 1966.
5. *Ғозиева Н.Э.* Юксак ҳисларни шакллантириш. Журн. Халқ таълими, 1-сон, 2005.
6. *Ғозиев Э.Ф.* Умумий психология. —Т.: «Университет», 2002.

ҲҲҲ БОБ. ИРОДА

1. Ирода тўғрисида тушунча

Борлиқни акс эттириш, фаолиятни муайян йўналишда ташкил қилиш, муаммолар ечимини эгаллаш юзасидан маълум бир қарорга келиш, уни амалга ошириш жараёнида қийинчиликларни енгил қаракатлар ёрдами билан рўёбга чиқади. Турли эҳтиёжлар (шахсий, жамовий, табиий, маданий, моддий, маънавий) тўфайли вужудга келадиган, мақсадга йўналганлик хусусиятини касб этадиган шахснинг фаоллиги ўзининг тузилиши, шакли ранг-баранг бўлган қаракатлар, ҳатти-қаракатлар ва саъй-қаракатлар ёрдами билан табиат, жамият таркибларини мақсадга мувофиқ келмаганлиги сабабли қайта қурлади, такомиллаштиради, эзу ниятга хизмат қилдиришга бўйсундирилади. Эҳтиёж, мотив, қизиқиш, англашилмаган, англашилган майллар негиздан келиб чиқадиган барча кўринишдаги қаракатлар ўзларининг юзага келишига биноян ихтиёрсиз ва ихтиёрий туркумларга ажратилади. Одатда, психологияда ихтиёрсиз қаракатлар англанилган ёки старти даражада англанимаган истак, хоҳиш, тилак, майл, установка ва шу қабиларнинг ички туртки таъсирида пайдо бўлиши натижасида рўёбга чиқарилади. Мазкур истак ва унинг бошқа шакллари импульсив (лотинча impulsus ихтиёрсиз кўзгалиш маъносини англатади) хусусиятига эга бўлиб, инсон томонидан англанилмаганлиги учун маълум объектга қаратиш юзасидан режалаштирилмаган, ҳатто кўзда тутилмаган бўлади. Инсоннинг фавқуллоддаги вазиятда юзага келадиган саросималик аффекти, даҳшат, ҳаяжонланиш, ажабланиш, шубҳаланиш ва шунга ўхшаш бошқа моҳиятли, ҳар хил шаклдаги ҳатти-қаракатлари ихтиёрсиз туркумдагиларга ёрқин мисолдир. Ундаги атамалар маъноси, акс этиш имконияти бундан олдинги ҳиссиёт тўғрисидаги маълумотларда кенг қўламда баён қилинган.

Бошқа категорияга тааллуқли қаракатлар ихтиёрий қаракатлар деб номланиб, улар мақсад кўзлаш, мақсадни англашни ва уни амалга оширишни таъминловчи операциялар, усуллар ва воситаларни шахс ўз миёсида тасаввур қилишини, самарадорлигини таҳминан баҳолашни тақозо этади. Ўзининг моҳияти билан тафовутланиб турувчи ихтиёрий қаракатларнинг алоҳида гуруҳини иродавий қаракатлар деб атаувчи туркум ташкил қилади. Психологик маълумотларга асосланган ҳолда уларга қуйидагича таъриф бериш мумкин: «Мақсадга эришиш йўлида учрайдиган қарама-қаршиликларни бартараф қилиш жараёнида зўр бериш билан уйғунлашган, муайян мақсадга йўналтирилган онгли қаракатлар иродавий қаракатлар дейилади».

Шахснинг иродавий фаолияти ўз олдига қўйган англаниган мақсадларни баъжаришдан, амалга оширишдан иборат қолла шакллари

моянган ин-архаста (иератан, шахсини тойнак олти, сонини қозинқа илиш ва арказолар) билан иродявий фаолият тартибларини таъминлаш маъноси мавжуд. Иродявий фаолият ўзига хос хусусиятга эга бўлиб, унинг моҳияти шундан иборатки, бунда шахс ўз олдига қўйган ва унга муҳим аҳамият касб этувчи мақсадларига ўзи учун камроқ қийматга молик хатти-ҳаракат мотивларини бўйсундиради. Устувор (стакичи) мотивлар қўшимча кўмакчи мотивларни муайян йўналишга сафарбар қилиб, умумий мақсадга хизмат қилдиради.

Шахс фаоллигининг ҳар хил хўринишлари мавжуд бўлиб, улар функционал томондан бир-биридан фарқланади, лекин ирода инсон фаоллигининг алоҳида ўзига хос шаклидан иборатлиги ажралиб туради. Ирода инсоннинг ўз хатти-ҳаракатларини (хулқ-атворини) ўзи бошқаришини, у ёки бу хусусиятли интилиш ва истакларини тормозлашни талаб қилади, бинобарин, у англанилган турлича ҳаракатлар тизими мужассам бўлишини назарда тутди. Иродавий фаолият моҳияти шунда кўзга ташланадики, бунда шахс ўзини ўзи бошқаради, ўзини қўлга олади, ўзининг хусусий ихтиёрсиз импульсив томонларини назорат этади, ҳатто зарурат туғилса, у ҳолда уларни тамоман йўқотади ҳам. Ирода пайдо бўлишининг бош омил инсон томонидан фаолиятнинг турли таркибларининг иродавий ҳаракатларни тизимли тарзда татбиқ этилиши бундай иш-ҳаракатларда онг билан мужассамлашувчи шахснинг фаоллигидир. Иродавий фаолият шахс томонидан кенг қўламда англанилган ва руҳий жараёнларни амалга ошириш хусусияти бўйича иродавий зўр беришни талаб қиладиган ақлий амалларни тақозо этади. Бундай ақлий амаллар фавқуллоддаги вақт ва ҳолатни баҳолаш, келгусида амалга оширишга мувожазланган ҳаракатлар учун воситалар ва операциялар танлаш, мақсад кўзлаш ва унга эришишнинг усулларини саралаш, уларни татбиқ этиш учун муайян қарор қабул қилиш қабилар бўлиб ҳисобланади. Ушбу амалларнинг барчаси иродавий фаолиятнинг операционал томони деб баҳоланади.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, баъзи психологик ҳолатларда, вазиятларда иродавий фаолият инсоннинг бутун ҳаёт йўлини аниқлаб берадиган, унинг ижтимоий-психологик қиёфасини (сиймосини) намоян қиладиган ва маънавий-ахлоқий қадриятини рўёбга чиқаришга ёрдам берадиган қарорга келиш билан уйғунлашади. Шунинг учун

бундай иродавий ҳаракатларни амалга ошириш жараёнида шахс онг-

Мазкур ҳолатда шахс умид, тасаввур, ҳаётнинг қўлини қўлига
мига қўлини қўлига қўлини қўлига қўлини қўлига қўлини қўлига
шига, қадриятига, ҳаётини муносабатлари мажмуасига, ақл-заковати-
га, маънавиятига асосланган ҳолда онгли йўл тутади. Шахснинг умр
(ҳаёт) йўлида қадрий хусусият касб этувчи жавобгарлик ҳисси ирода-
вий ҳаракатларни татбиқ қилишда унинг миёсига мужассамлашган,
англанган барча ижтимоий-психологик шартланган фазилатлар
(қараш, эътиқод, қадрият, маънавият ва ҳоказолар) соғлом фикр, ус-
тувор (юксак туйғу) ҳиссиёт тариқасида фаоллашади, мустаҳкамлана-
ди ҳамда баҳолаш, қарорга келиш, танлаш, ижро этиш (бажариш)
жараёнларига таъсир қилиб, умумий ҳамкорлик тизимида ўз изини
қолдиради. Жавобгарлик ҳисси шахс маънавияти, руҳияти, қадрияти
намоён бўлиши, ксчиши, такомиллаштириш босқичларининг бошқар-
увчиси, онгли турткиси, сифатининг кўтарувчиси функциясини ба-
жаради.

Инсониятнинг ижтимоий-тарихий тараққиётининг йирик намо-
яндалари ижодий фаолиятига таълуқли маълумотлар, қарорга келиш
намуналари уларнинг ижтимоий-психологик қиёфаларини акс этти-
риш имкониятига эгадир. Масалан, буюк саркарда Амир Темур Кўра-
гонийнинг «Куч адолатдадир» деган ҳикмати, Алишер Навоийнинг
«Занжирбанд шер — синаман дер» хитоби, Чўлпоннинг «Халқ денгиз-
дир, халқ тўлқиндир, халқ кучдир» чақириги жавобгарликни юксак
ҳис этган ҳолда халқнинг хоҳиш иродасини ифода қилиб, қатъий
иродавий қатти-ҳаракатларини амалга оширганлар, шу билан бирга
улар ўзларининг маънавий, қадрий, руҳий қиёфаларини чуқур ва
кўпқадрама очиб беришга мушарраф бўлганлар. Ижтимоий-тарихий
саҳифаларимизда, яқин ўтмишимизда ва истиқлол даврида кўплаб
ватандошларимиз иродавий қатти-ҳаракатларининг намунавий кўри-
нишларини намоён қилганлар, булар расмий манбаларда ва бадиий
адабиётларда кенг қўламда ёритилган.

Юқоридаги мулоҳазалардан ташқари, иродавий фаолиятнинг ўзига
хос психологик хусусиятлари ҳам мавжуддир ва улар муайян тавсиф-
ларга асосланиб талқин қилинади. Иродавий фаолиятни ёки алоҳида
ирода ақтини (лотинча actus ҳаракат деган маънони англатади) амал-
га оширишнинг хусусиятларидан бири — бу бажарилаётган ҳаракат-
ларнинг эркин эканлигини шахс томонидан англаш (бундай қилса
ҳам бўлади ёки ундай қилса ҳам) иборатлигидир. Ушбу жараёнда шахс

ҳеч бир нарсани уддасидан чиқмайдиган ёки вазиятга тўла-тўқис тобалик қиладиган, қолаверса, юзага келган шароит талабларига сўзсиз, шириний бўйсунмайдиган кечинмалар ҳукми бўлмайди. Шунинг учун шахс инжтимоий ҳарорат келишнинг эркинлиги, мустақиллиги билан уйғунлашган кечинмалар ҳукми суриши мумкин, холос. Мазкур қарорга келишдаги эркинлик ҳисси ҳисобини ўз ниётлари билан ҳаракатлари рўёбга чиқишига нисбатан масъулият ёки жавобгарлик туйғусининг кечиши билан изчиллик касб этади.

Юқоридаги мулоҳазаларни дурустроқ англаш учун баъзи бир психология оламидаги ҳодисаларга мувожаат қилиш мақсадга мувофиқдир. Ҳозирги даврда психология фанининг намояндаларини кескин равишда икки қутбга ажратган ҳолда таҳлил ва талқин қилишнинг умри-тугади, лекин ғоялар, назариялар ўртасида қарама-қаршиликлар мавжуд эмас, деган ибора фан оламида сиқиб чиқарилишини билдирмайди, албатта. Ирода эркинлиги тўғрисидаги ғоят баҳсли психологик муаммо саналади, чунончи ушбу назария тарафдорларининг фикрича, инсон томонидан амалга ошириладиган руҳий ҳаракатлар (актлар) бирон-бир сабабий боғлиқликка эга эмаслар, улар автономдирлар, лекин булар ўз хоҳишларидан бошқа ҳеч бир нарсага бўйсунмайдилар. Мулоҳазадан кўриниб турибдики, иродавий эркинлик шахсдан ташқари ҳукми суриши, у бошқа руҳий ҳолатлар, ҳодисалар, воқеликлар билан ғўеки сабабий боғланишга эга эмасдир. Инсоннинг ижтимоий-тарихий гарақҳиёти давридаги барча ҳаракатлари тўла англанилган ёки старли даражада англанилган даражада эканлигидан қатъи назар улар объектив жиҳатдан психиканинг бошқа шакллари билан изчил боғланишда бўлиб келган. Худди шу боисдан шахснинг иродавий ҳаракатлари нима учун айнан шундай амалга оширилганлигини аниқлаш даражаси юқори бўлмаса-да, лекин биз уларни тушунтира бериш имкониятига эгамиз. Илмий маълумотларга қараганда, шахснинг иродавий ҳаракати тамомила детерминизмга (лотинча *determinare* сабабий боғлиқлик ёки шартланганлик деган маънони билдиради), бинобарин, сабабий боғланиш қонунига бевосита бўйсунмади. Ирода шахснинг психологик қиёфаси, унинг ижтимоий ҳаёти ва фаолияти шароитида турли ахборотлар натижаси сифатида юзага келган мотивларнинг хусусияти ва мақсади билан уйғунлашгандир. Шунингдек, иродавий фаолиятнинг бевосита мотиви (сабабчиси, турткиси) тариқасида ҳаракатлар тизимини вужудга келтирувчи, уларни тартибга солувчи ранг-баранг вазиятлар, шароитлар намоён бўлади. Шунинг унутмаслик жоизки, шахснинг иродавий фаолияти объектив жиҳатдан бошқа категориялар билан боғлангандир, бироқ бундан ирода психо-

логик жиҳатдан рўёбга чиқишига инсон масъулиятига кирмаган-
ган ташкил толиқидир; 1) иродавий ҳаракатларни шахс ҳаминча уларни
масъулиги лозим.

Иродавий фаолиятнинг ўзига хос хусусиятлари қуйидагилар
ташкил толиқидир; 1) иродавий ҳаракатларни шахс ҳаминча уларни
субъекти сифатида амалга оширади; 2) иродавий акт, ҳаракат ва
тула-тўқис масъулликни зиммасига олган иш, амал сифатида ин
(ички дунёсидан) кечирилади; 3) иродавий фаолият туфайли ин
қўп жиҳатдан ўзини ўзи шахс сифатида англайди; 4) иродавий фа-
олият сабабли шахс ўз ҳаёт йўли ва тақдирини ўзи белгилашини ту-
ниб етади ва ҳоказо. Шу билан бирга ироданинг фаоллаштирувчи ва
жиловлаб турувчи (тормоз қилувчи) функциялари биргаликда ин-
корликда ҳукм сурсагина, фақат шундагина шахснинг ўз мақсига
эришиш йўлидаги тўсиқларни енгишни кафолатлаши мумкин.

Психология фанида ирода нисбатан индетерминистик қарама-
бўлиб, бунда психик фаолият бирор нарса билан белгилаб бўлмайди-
ган, онгсиз равишда кечадиган дастлабки фаолликка тобе ҳисоблана-
ди. АҚШлик психолог У. Жемс фикрича, ҳеч нарсага боғлиқлиги ўз
иродавий ҳукм этакчи роль ўйнайди. Аслида эса шахснинг иш ма-
лари, ҳаракатлари ҳаёти ва фаолиятида объектив равишда белгилана-
ди. Ўз ичига иродавий ҳаракатларни муҳасамлаштирган мотила
шахснинг ҳозирги давридан ва ўтмишидан жой эгаллаган ташқи таъ-
сирлар натижаси сифатида инсонни психик ривожланиш жараёни
унинг борлиқ ҳодисаларига нисбатан фаол муносабатида юзага чиқа-
ди, аста-секин таркиб топади. Иродавий ҳаракатларнинг сабаби бо-
ланганлиги омили муайян фаолият усули шахсга мажбуран берил-
гани, шахсий ҳулқ-атвори учун жавобгар эмаслигини, тақдирини аз-
деб тушунтириш ҳуқуқига эга эканлигини англамайди.

Иродавий фаолиятни шахс унинг батамом оқибатлари учун субъект
сифатида амалга оширади. Фаолият учун объектнинг ўзига масъу-
ҳисобланади, ваҳоланки унинг мақсади доирасидан ташқари чиқа-
Субъект мурувват кўрсатаркан, бошқача тарада ёрдам уюштири-
муаммоларни ҳал қилишга кумаклашади.

Шахслар ўзларининг фаолияти учун масъулиятни бошқа бир
юклашга мойиллигига биноан, улар сезиларли равишда бир-бири-
ридан тафовутланадилар. Инсоннинг шахсий фаолияти натижалари
учун масъулиятни ташқи кўчларда ва шароитларда қайд қилиш,
нингдек, шахсий куч ва гайратига, қобилиятига мойилликни ан-
лайдиган меъюлар назорат докуси (лотинча lotus ўрнашган тижорат
французча confole текшириш деган маъно англатади) деб атала-

Маълумки, ўз хулқ-атвори ва ўз фаолияти сабабларини ташқи омилларда деб тушунишга мойил бўлган маъжуд

Психология фанлари назоратни локаллаштириш деганда шахснинг индивидуал фаолияти натижалари учун масъулиятни ташқи кучларда ва шароитларда қайд қилишни, шунингдек, уларнинг куч-қийратиға, қўли-лияттиға мойиллигини белгилайдиган сифатлар маъмуаси тушунилади. Назоратни локаллаштириш ташқи (экстернал) ҳамда ички интернал турларига ажратилади. Назоратни ташқи локаллаштиришга баъзи мисолларни келтирамиз. Ходим ишга, талаба дарсга кеч қолса, бу ҳодисани турлича баҳоналар билан изоҳлашга ҳаракат қилади: 1) автобус ўз вақтида келмади; 2) йўловчилар кўп бўлганлиги учун автобустга чиқа олмадим; 3) автобус жуда секин ҳаракат қилади; 4) транспорт бузилиб қолади; 5) кўчада йўл ҳаракати фожиаси юз бергани туфайли ушланиб қолдик ва ҳоказо. Психологик тадқиқотлар натижаларининг курсатишича, назоратнинг экстернал локаллик турининг намён бўлиши шахснинг муайян нуқсонлари ва иллатларига бевосита боғлиқдир, чунончи инсоннинг масъулиятсизлиги, ўз имкониятига ишонмаслиги, ҳадиксираши, хавфсираши, шахсий ниятини рўёбга чиқаришни пайсалга солиши ва бошқалар. Мабодо шахс ўз хулқ-атвори оқибати учун масъулиятни ўз зиммасига олса, ўз қилмиш-қил қиллишларини шахсий хусусиятидан деб тушунса, бундай психологик воқеаник назоратнинг интернал (ички) локаллашгуви маъжуд эканлигини билдиради. Назоратнинг ички локаллаштиришига хос инсонлар мақсадга эришиш йўлида масъулият ёки жавобгарлик ҳис этадилар, ўзини ўзи таҳлиллаш имкониятига эгадилар. Ихтимой тарбия жараёнида шахсда локаллаштиришнинг ҳар иккала (экстернал, интернал) турини шакллантириш туфайли унинг мустаҳкам шахсий фазилатиға айлантириш мумкин.

Ироданинг ўзига хос кўринишлари шахснинг таваккалчилик вазиятидаги хатти-ҳаракатида рўёбга чиқади. Ўзига маҳлиё қилувчи мақсадга эришиш йўлида хавф-хатар, йўқотиш даҳшати, муваффақиятсизлик унсури билан қам ҳамоҳанг, огоҳ дадил ҳаракат таваккалчилик дейилади. Таваккалчилик жараёнидаги нохушлик кутилмаси муваффақиятсизлик эҳтимоли билан ноқулай оқибатлар даражаси уйғунлашуви мезони орқали ўлчанади. Таваккалчиликда муваффақият билан муваффақиятсизлик кутилмаси эҳтимоли ётади, ютуққа эришиш шахсда хуш кайфиятни вужудга келтирса, мағлублик эса нохушлик ҳолатининг бош омили ҳисобланади. Ўз-ўзидан маълумки, ютуқ (голиблик) қувонч нашидасини уйғотса, омадсизлик жазо, моддий ва маънавий йўқотишни рўёбга чиқаради. Лекин шунга қарамасдан, инсонлар таваккал қилиш ҳаракатидан ҳеч маҳал воз кечмаган

гоҳ у кундалик ҳаёт муаммосига алоқадор воқелик, хоҳ мураккаб меҳнат, хоҳ каттаи юртидаги бўлишига қаримас, шунинг учун таваккалчилик инсоният дунёсининг ижтимоий-тарихий тараққиёти даврининг қарор қабул қилиш намунаси, маҳсули сифатида шахснинг ҳаёти ва фаолиятида то ҳозиргача ништирок этиб келмоқда.

Психологик манбаларда кўрсатилишича, таваккалчилик қаракатини амалга оширишнинг ўзаро уйғунлашган иккита сабаби мавжудлиги қайд қилиб ўтилади. Қарорга келишнинг биринчи сабаби — бу ютуққа умидворлик муваффақиятта эришилганда кутилиши эҳтимол қийматнинг мағлуб оқибети кўрсаткичидан юксакроқ бўлишига ишончдир. Ушбу воқелик вазиятни таваккалчилик деб аталиб, муваффақият мотивациясини муваффақиятсизликдан кутилиш мотивациясидан яққолроқ намоён бўлишида ўз ифодасини топади. Шу билан таваккалчилик инсон учун қарор қабул қилишда муҳим аҳамият касб этадиган руҳий қодиса ҳисобланиб, у ёки бу тарадаги қаракатни амалга ошириб, ўз хулқ-атворини намойиш қилади. Деҳқон кечикиб ерга уруғ қадашга таваккал қилган бўлса, ҳосил пишиб етилиши хавфи туғилади, лекин агротехника воситаларидан жадал суръатда фойдаланса, асосий маблагни сарф қилиб қўйиш ташвиши уйғонади. Иродавий қарор қабул қилиб, таваккалчиликдаги унинг мардлиги, ташаббускорлиги, қатъиятлиги меҳнатда ютуққа эришишни таъминлайди. Аммо бундай қарорга келиш гоҳ ўзини оқлайди, гоҳ мутлақо оқламаслиги ҳам мумкин. Бу борада қаракатнинг хавfli ёки хавфсиз йўлини татиқ этиш, таваккалчиликнинг гоъвий, маънавий юксаклиги, қарорнинг оқилоналиги бахтли тасодиф сари етаклаши мумкин. Баъзан таваккалчининг қобилияти, қатъийлиги, малакалиги, ҳисоб-китобнинг тўғри қилганлиги унга омад келтиради.

Таваккалчиликнинг иккинчи сабаби хатти-қаракатнинг хавfli йўлини афзал билган хулқ-атворда кўзга ташланади. Бу воқелик шахснинг вазиятсизлиги фаоллиги деб номланиб, инсоннинг вазият талабларидан устуворликка эришишида, ундан (вазиятдан) юксакроқ мақсад қўя олишда намоён бўлади. Таваккалчиликнинг бу тури «вазиятсизлиги» ёки «ҳолисоналик» деб аталиб, таваккалчилик учун таваккалчиликка йўл қўйишни англатади ҳамда таваккалчиликнинг таваккалчилиги атамасини келтириб чиқаради. Шахсдаги таваккалчиликни рискометр деб аталувчи махсус асбобда ўлчаб кўриш мумкин. Бу асбоб ёрдамида психологик тажрибада инсонларда муваффақ бўлиш эҳтиоли мавжуд холисоналик таваккалчиликка мойиллик, уларнинг ҳақиқий хавф остида иродавий қаракатларини олдиндан айтиб бериш (башорат қилиш) имконияти вужудга келади.

2. Ирода актининг тузилиши

Ирода муаммосига бағишланган бундан олдинги саҳифаларга таъкидлаб ўтилганидек, шахснинг иродасий ҳаракатлари мураккаб психологик мазмун, моҳият, маъно касб этиши билан таъсифланади. Шунинг ҳам эслаш ўринлики, шахсда мотивлар курашининг пайдо бўлиши учун унга масъулият, жавобгарлик ҳиссининг юклатилиши, иродавий ҳаракатни амалга ошириш зарурияти туғилиши, мазкур вазиятда шубҳаланиш, иккиланиш уйғониши фавқулодда унда иродавий эър беришлар вужудга келиши лозим. Бу воқеликни тушунтириш ёки изоҳлаш учун психологик нуқтаи назардан ирода актининг таркибларидан иборат эканлигини аниқланиш учун унинг ушбу таркиблари, бўлинмалари, тузилиши тўғрисида мулоҳаза юритиш жоиз.

Инсоннинг миёсида туғиладиган мақсадга эришиш туфайлигига иродавий ҳаракат амалиётга татбиқ этилади. Ушбу фикр бошқачароқ ифодаланганда, шахс у ёки бу ҳаракат ёрдами билан қўйилган мақсадга эришиш йўлларини англаб етади, яъни ҳаракат билан мақсад, ўртасидаги уйғунлик инсонга тобора яққоллашади, англашинилади. Ҳалбуки шундай экан, шахс ўзининг руҳий ҳолатини ўзгартиришга қарор қилади, қондирилиши лозим бўлган эҳтиёжларини муайян тартибга келтиради, уларни бирламчи ва иккиламчи даражаларга ажратишни лозим топади. Худди шу йўсинда иродавий ҳаракатни амалга оширишнинг тарқоқ ва йиғиқ таркиблари (унсурлари) мақсадга йўналтирилади. Ушбу жараёнга инсон шахсини ундаётган, ҳам англанилган, ҳам англанилмаган руҳий таъйёрларлик мотивдан иборат бўлиб, мақсадга интилиш ва унга эришиш мажбуриятини тушунтиришга хизмат қилади.

Инсоннинг ҳаёти ва фаолиятида унинг борлиқдаги нарсаларга нисбатан ўзини тортадиган ҳар хил хусусиятли мақсадлари вужудга кела бошлайди. Лекин шунинг таъкидлаш жоизки, шахс олдида пайдо бўлган мақсадларни у танлаши, моҳият жиҳатидан маъқуллиги (номаъқуллиги) юзасидан қарор қабул қилиши, уларнинг ҳозирги давр учун аҳамият касб этишини, истиқбол имкониятлари сингари хусусиятларини ҳисобга олиши лозим. Шахс фаолигининг механизми сифатида унда аниқ, яққол, объектга йўналган мақсадни амалга ошириш (қарор топтириш) эзгу нияти рўёбга чиқади. Масалан, кундалик моддий эҳтиёжини қондириш, саёҳатга чиқиш, иш жойини алмаштириш, тил Марказига ўқишга кириш, қариндошлари ҳолидан хабар олиш, телевизор томоша қилиш истақлари туғилиши мумкин. Бу аснода ирода актининг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, нафақат хоҳиш-истақдаги мақсадни танлай олиш, балки уни амалга ошириш

имконияти аниқроқ эканлигини тушуниш ҳамда англашдир. Худди шу типика интеллигент ҳаракатларнинг йўл-йўриқлари, бунинг билан боғлиқ олинган мақсадга эришишнинг йўл-йўриқлари шакли ва моҳияти тўғрисида мулоҳаза юритиш, унинг устида бош қотириш даври бошланади. Маъжур жараён давр фикр юритилган воситаларнинг мақсадга эришиш йўлига мувофиқлиги таҳлил қилинади, ақдан чамалаб кўрилади, уни рўёбга чиқаришга мутлақо мос ёрдамчи услублар, ҳаракатлар танланади. Юқорида мулоҳаза юритилган ақлий хатти-ҳаракатларнинг барчаси ўзининг моҳияти билан ирода ақтининг таркибига кирувчи ақлий жараёнлар, ақлий лаҳзалар, ақли вазиятлар сифатида мужассамлашади.

Иродавий ақтнинг бошланиши мақсадга эришиш йўл-йўриқлари ҳақиқатан ҳам аниқ истакларнинг ушалишига хизмат қилиши тўғрисида оқилона қарорга келишда ўз ифодасини топади. Психологик маълумотларнинг кўрсатишича, танланган ҳаракатлар оқилона, омилкор, одилона эканлиги тўғрисида қарорга келинганида, мақсадга мувофиқлиги ишончли далиллар устига қурилганида ушбу жараён қийинчиликларсиз содир бўлади. Бироқ аксарият ҳолларда қарорга келиш мураккаб жараёнга айланади, бунинг натижасида мотивлар кураши юзага келади, бинобарин, танлаш, яқинликка келиш муддати бирмунча тўзилади. Масалан, шахсда иш жойини алмаштириш хоҳиш-истаги туғилди деб айтмайлик, бироқ унда бошқа хусусиятга эга бўлган интиляшлари ҳукм суриши мумкин, ўз навбатида улар ишхонани ўзгартиришга тўсқинлик ҳам қилади. Жумладан, иш жойини ўзгартириш маошнинг янги ишхонада бир оз юқорилиги билан боғлиқ бўлса-да, лекин янги муҳитга ва жамоага, нотаниш шарт-шароитга, бошқача талабга мослашиш (қўниқиш) зарурлигини тақозо этади. Ана шу тарздаги муносабатлар билан мотивлар кураши юзага келади, унинг негизида: а) янги иш жойидан, б) ички қаноатланиш туйғусидан воз кечиш керакми; ёки в) қимматли имконият тугилиши, г) унинг истиқболли эвазига ўзининг бошқа эҳтиёжларидан юз ўғиритиш лозими, деган мотивлар кураши боради. Мотивлар курашида у ёки бу тарзда қарорга келишни маъқуллаш (эътироф қилиш) ёки маъқулламаслик (эътироф этмаслик) тўғрисидаги мулоҳазаларни таҳлил қилиш (уларни чамалаш) билан чекланиб қолмасдан, балки ўзаро зиддиятли, бир-бирини инкор этувчи ҳаракатларни татбиқ этишга ундовчи қабилдаги мотивлар кураши ҳам туғилиши мумкин. Ўзаро қарама-қарши мотивларнинг салмоғи қямровли бўлса, шахсни феолиятга ундовчи эҳтиёжларнинг объекти ўзининг қиймати (аҳамият-лилиги) билан ўзаро барабарлашса, у ҳолда бундай мотивлар кураши

уларга ҳамоҳанг тарзда кучли кечади. Мабодо шахсда телевидениеда кино кўриш хоҳиши билан дўстининг таваллуд топганлиги тўғрисида учун бориш истаклари ўзининг руҳий ҳаётини юмша қилиш, мотивлар кураши содир бўлмайди, чунки бундай маҳалда шахсда кинони томоша қилиш тилаги (интилиш) ўзидан ўзи йўқолади. Лекин мотивлар кураши ҳаминша ҳам шундай енгил кечади, деб кулоса чиқармаслик керак, бунда муносабат, хоҳиш шахс учун қанчалик муҳим аҳамият касб этишига кўп жиҳатдан боғлиқ. Жумладан, шахсни (сафарга отланиш (тайёргарлиги) ҳамда қариндошдаги тўйга табриклаш учун бориш истаклари (зарурати) ўртасидаги мотивлар кураши ўзаро бир-бирига эйд эканлиги тўғрисида фақат улардан бирини танлаш тақозо этилганлиги сабабли муросасиз кураш тариқасида кескин тус олиши мумкин. Шунга ўхшаш мотивлар кураши натижасида муайян қарорга келиши ёки қарор қабул қилиш вужудга келади, бунда шубҳаланиш, сустлик, лоқайдлик, иккиланиш сингари сифатлар (гоҳи иллатлар) фаолият доирасидан сиқиб чиқарилиб, бутун диққат-этибор қарорни амалга оширишга йўналтирилади. Мабодо қарорга келинганидан кейин ҳам журъатсизлик шахсни иккиланиш сари етаклашда давом этаверса, у ҳолда иродавий ҳаракат туб маънодаги ғайратдан, шижоатдан, собитқадамликдан, белгиланган мақсад сари интилишдан маҳрум эканлигини акс эттиради. Мақсадга эришиш учун шахс ўзини тайёрлайди, психологик ва статистик кутилмалар ўзаро тафовутланиши юзасидан маълумотларни умумлаштиради.

Шуни эслатиб ўтиш ўринлики, қарорга келиш, уни амалга оширишда қийинчиликларни бартараф этишда иродавий зўр бериш муҳим аҳамият касб этади. Аксарият психологик ҳолатларда инсон томонидан қарорга ўз эҳтиёжларининг устуворлиги даражаси таъсирини зарурий чора тариқасида енгил билан уйғунлашган, жиддийлик, зўриқиш хусусиятли ички зўр бериш жараёни билан узвий боғлиқликка эга. Шахс ўзидаги қарама-қаршиликларни енгилга нисбатан бундай муносабат (зарурият) биричидан, субъектнинг айрим истаклари, мустаҳкамланган салбий одатлари; иккинчидан, турмуш ҳодисаларига нисбатан кўникиш ҳисси, учинчидан, маъқулланилмаган ахлоқ-одоб принциплари, анъаналар билан курашининг кечиши иродавий актнинг ўзига хос хусусиятга эга бўлган хислати (сифати) иродавий зўр бериш томонидан идора қилинади.

Инсонда вужудга келган кучли, шижоатли интилишларни йўқолишига ҳаракат қилинади. Бироқ қабул қилинган қарор (ёки қарорга келиш)нинг ахлоқ-одоб принципларига жавоб бера олишини (мутаносиблигини), ижтимоий аҳамият касб этиш имкониятини англаш-

нинг ўзи шахс учун мураккаб ишни «ўлик» нуқтасидан силжитишга, қўлатишга ётарин даражадаги омил бўлиб хизмат қилиб беради.

Мазкур ҳолатни шахс томонидан тушуниш (англаш) бурч, масъулият, жавобгарлик, қатъиятлилиқ туйғулари билан қатъий ишонч, эрурият, барқарор ички кечинмалар (регулятор ҳислар) мустаҳкамланса, бундай даврда ушбу нарса кўпгина интилишларни йўқотишга имкон берадиган ҳақиқий иродавий зўр беришни вужудга келтиради. Юксак ҳислар (бурч, масъулият, жавобгарлик, ватанпарварлик, фидойилиқ кабилар) ахлоқий талаблар интериоризацияга айланганлигини, яъни шахснинг маънавий мулкига ўтаётганлигини, эгоистик (худбинларча) интилишлар билан альтруистик (ижтимоий фидойилиқ) истаклари (хоҳишлари) ўртасида қарама-қаршилиқ юзага келадиган фавқулоддаги вазиятда амалга ошириладиган хулқ-атворнинг ички механизмларга айланганини ақс эттиради. Юксак ҳислар мотивлар курашида интилиш ўнг ёки сўл томонга оғишини аниқлайди, мақсадни амалга ошишини таъминлашда регулятор функциясини бажаради.

Психологияда иродавий акт тўғрисида мулоҳаза юритилганда шу нарса таъкидланадиги, иродавий зўр беришнинг ички кечини фақат қарорга келишда пайдо бўлмайди, балки уни ижро этиш жарёнида жадал суръатга эришишда ҳам амалга ошади. Бунинг психологик маъноси шуки, қабул қилинган қарорни ижро этиш (бажариш) аксарият ҳолларда субъектив ва объектив хусусиятли бир талай қарама-қаршилиқларга дуч келади, уларни енгиб ўтиш эса иродавий зўр беришни, зўриқишни талаб қилади. Чунончи, бозор иқтисодиётига мақсад ва вазифасиз, тасодифий ёндашув сифатида мослаётган шахс ўз турмуш тарзини ўзгартирмаса, узоқни кўзлаб иш юритмаса (бутунги кунни ўтганига шухур қилиб яшаса), фаоллик курсатмаса, имкониятидан фойдаланмаса бир қатор қийинчиликларни келтириб чиқаради. Инсоннинг ўзлиги билан ички кураши, характер ҳислатларини ўзгартиришга интилиши иродавий зўр бериши туфайли амалга ошади, холос. Шунингдек, инсон санитарияга, гигиенага риоя қилиб яшаши (сайр қилиш, хона ҳавосини алмаштириш, овқат ҳазм бўлишини кутиш, озодаликка эътибор қилниши янги кўникмаларни эгаллаш каби) иродавий зўр беришни тақозо этади. Бу психологик воқеликнинг негизда инсонни олдин ҳаяжонга солмаган, ташвишлантирмаган нарсаларга эътибор қилиш механизми ётганлиги туфайли фавқулоддаги қаршилиқ салбий ҳис-туйғуларни (стресс, аффект, фрустрация кабиларни) вужудга келтиради. Ҳолбуки шундай экан, шахснинг ўзини ўзи билан ички руҳий кураши натижасида муваффақиятга эришилса,

у ҳолда ижобий хусусиятли ҳиссий кечинмалар юзага келади, ўзининг усталиги билан қўлини қўлига қўйиб, ўз куч ва қудратига ишончи, уни англаб етиш, ўзига ўзи буйруқ бериш, ўзини ўзи назорат қилиш, ўзини олдига қўйган энг муҳим мақсадларга эришиш имкониятини тушуниш рўёбга чиқади. Ушбу руҳий жараёнилар муаммо счимида иштирок этишидан қатъи назар, иродавий зўр бериш ва унинг ички кечиши кучли зўриқишлар туфайли амалга ошади. Бу ўринда шахсининг характери, индивидуал хусусиятлари, ижтимоий шартланган хислатлари, ҳар бир нарсага жиддий муносабати тақдир ва устувор аҳамият касб этади. Айниқса, ўзини ўзи бошқариш, гуманистик психология таркибидаги категориялар ҳамда уларнинг ҳаёт ва фаолиятда намоён бўлиши муҳим роль ўйнайди. Маълумки, шахсий маълумот, установакалардан ташқари, унга ижтимоий установакаларнинг таъсири, ўз роли, статуси юзасидан баҳолаш тизимининг тўғри шакллантириги бунда алоҳида аҳамиятга эга.

Шахс маълум бир фаолиятни амалга оширгунга қадар уз руҳий олачида юзага келган айрим субъектив («Мен» билан «Мен» эмас қабилдаги) қаршиликларни енгилдан ташқари, унга муайян ташқи, (объектив тарздаги) зиддиятларни ҳам барҳам топтиришга тўғри келади. Айтайлик, инсон учун рўёбга чиқариш зарур ҳисобланган мақсад аниқ (яққол), уни амалга ошириш юзасидан ҳеч қандай шакшубҳа бўлмаса-да, шунингдек, қарорга келишда кучсиз мотивлар кураши давом этса-да, лекин қарорни ижро қилишда баъзи бир қийинчиликлар тугилиши мумкин. Мазкур жараёнда вужудга келган қаршилиқ ва қийинчиликларни енгил инсондан чидам, қатъийлик, фавақулдоддаги, сира қутилмаган ҳолатни инobatга олишни тақозо этади. Баъзида эса узлуксиз равишда улар билан курашиш, иродавий зўр бериш, уларни енгил учун эса руҳан тийёргарлик майли билан қуроллантиришни талаб этади. Бундай вазиятлар зўриқиш, танглик, зўр бериш, жиддийлик маълум давр давомида шахсда сақланиб туриш мажбуриятини юклайди.

Психологик маълумотларга қараганда, иродавий сўй-ҳаракат учун ўзига хос хусусиятга эга бўлган иродавий зўр бериш аксарият ҳолларда мотивлар курашидаги қарама-қаршилиқ юзага келганлиги билан эмас, балки шахс томонидан қабул қилинган қарорни ижро этиш (бажариш, адо этиш) жараёнида объектив хусусиятга молик қийинчиликларни енгил туфайлигина намоён бўлади. Худди шу боис ирода акти тузилиши таҳлилининг кўрсатишича, ушбу ҳолат ирода фаолиятининг бир талай хусусиятларини ҳаспўшлашга имкон яратади. Шунинг билан бирга, иродавий фаолиятнинг шахс хатти-ҳаракатла-

рида муайян устувор вазифалар (функциялар) ижро этишини (бажариларини) татқиқлаб этиш мақсадга мувофиқдир. Мазкур функциялар: биринчидан, шахснинг ҳатти-ҳаракатларини амалдаги татқиқ қилишнинг сифат даражасини юксалтиради. Иккинчидан, инсон ҳаёти ва фаолияти учун муҳим ақамият касб этувчи муаммолар ечимини топишга шароит яратади. Учинчидан, инсон шахсига муаммо моҳиятига хиришини таъминлайди, шунингдек, ҳаракатни мақсадга мувофиқлаштиришга хизмат қилади.

Иродавий фаолият инсоннинг ҳатти-ҳаракатларини унинг борлиққа (атроф-муҳитга) нисбатан онгли шахс сифатида ўз олдига қўйган устувор мақсадлари моҳиятидан келиб чиққан ҳолда бошқаради. Шахс, бу аснода, ўзининг танлаган идеалларига, уни йўналтирувчи гояларига, ишонч-этиқодларига, қарашларига, ўзга кишилар берадиган баҳоларига, ўзига ўзи баҳо бериш мезонларига номутаносиб истаклар, хоҳишлар, тилаклар вужудга келтирмасликка, уларни тўхтатишга ёки батамом бартараф этишга интилади. Бу ҳолат таҳлили шундан далолат берадики, ирода бу ўринда шахснинг ҳатти-ҳаракатларини жиловлаш (тўхтатиш), назорат қилиш, бошқариш, четга огишдан сақлаш (чеклаш) функцияларини акс эттиради. Ироданинг ҳатти-ҳаракатларини бошқариш функцияси шахс учун ноҳуш, ноқулай, ёқимсиз хоҳиш-истак, ҳаракат ва интилишни чеклаш, тўхтатиш, тийиш кабилардан иборат бўлибгина қолмай, балки инсон шахсий фаолигини муайян жабҳага, соҳага йўналтириш, ўз ҳаракатлари қувватини ошириш, барча нарсаларни умумий мақсадга мувофиқлаштиришдан иборатдир. Иродавий жараён ҳамиша шахсни фаолликка чорлайди, уни қатъий йўл белгилаш сари етаклайди, барқарор ҳаракат қилишга йўналтирилади, иккиланиш, шубҳаланишнинг олдини олади. Шунинг учун ҳам мақсадга йўналтирилган ҳаракатлар, амалга оширилган интилиш, рўёбга чиқарилган эзгу ният шахсда ўзига ишонч туйғусини уйғотади, дидил амаллар қилишга йўналтирилади, орзуларни ушатишга нисбатан фаол майлини шакллантиради. Инсоннинг эришган ютуғи, муваффақияти ҳар бир иродавий ҳаракат барқарорлигини таъминлайди, амаллар танлаш, қарор қабул қилиш, шахсий услубни таркиб топтиришни жадаллаштиради, янги иродавий ҳаракатларни амалга оширишни енгиллаштиради, ўзидаги иродавий сифатларнинг такомиллашувига пухта негиз ҳозирлайди, иродавий зўр беришни тақозо этувчи ҳаракатларни татбиқ қилиш кўникмаларини шакллантиради. Мазкур жараён ҳам англанилган, ҳам англанилмаган тарзда, мотивлар кураши орқали (кучсиз), иродавий зўр бериш, қийинчиликларни енгиллаш туфайли намоён бўлади.

Ирода учун иродавий ҳатти-ҳаракат мотивацияси муҳим аҳамият

қилари ва ишларининг кенг қўламли рағб-бағити ҳусулотида чо
гиллампирлишига оид (туғил) тарихасилаги эҳтиёжларни қўқу
га келтиради. Тезашоғинда шунини иштиришнинг уч тури мавжудли
ги таъкидланади (психологик ҳодисаларнинг бир-бири билан жипс
боғланган, лекин ўзаро тўла мутаносиб бўлмаган, нисбий мустақил
қўринишлари мотивлаштириш дейилади).

1. Шахснинг эҳтиёжларини қондириш билан шартланган, уни
фаолиятга ундовчи (туртки) тарзда вужудга келувчи мотив сифатида
ги мотивлаштиришдир. Мазкур ҳолатда мотивлаштириш фаоллик нима
сабабдан вужудга келишини, шахси фаолиятни амалга оширишга
ундовчи эҳтиёжлар моҳиятини таҳлиллашга хизмат қилади.

2. Мотивлаштириш фаоллик нималарга йўналтирилганлигини, нега
айнан шундай хулқ-атвор танланганлигини, нима учун бошқасига
эътибор берилмаганлигини асосласга қаратилади. Бу ўринда мотив
лар шахснинг хулқ-атвор йўналишини танлашни акс эттирувчи са
баблар функциясини бажаради. Буларнинг барчаси яхлит ҳолда кел
тирғанида инсон шахсининг йўналишини вужудга келтиради.

3. Мотивлаштириш — бу инсон ахлоқи ва фаолиятини ўзи бошқар
увчи восита тариқасида намоён бўлишидир. Ушбу воситалар тарки
бига эмоциялар, хоҳишлар, тилаклар, қизиқишлар, майллар ва бош
қалар киради. Масалан, эмоцияда инсоний феъл-атворнинг шахсий
акс эттириш моҳияти баҳоланади, бинобарин, унинг туб мақсади
фаолият тузилишига мос тушмай қолса, у тақдирда ҳис-туйғулар унинг
йўналишини ўзгартиради. Бунинг натижасида феъл-атвор қайта қури
лади, олдинги ҳаракатларни жадаллаштирувчи ёрдамчи кечинмалар
ва бошқалар.

Шундай қилиб, иродавий ҳаракатда уни мотивлаштиришнинг учта
жабҳаси (соҳаси), яъни фаоллик манбаи эканлиги, инсон шахсининг
йўналганлиги, ўзини ўзи бошқариш воситасилиги акс этади.

Юқоридаги мулоҳазалардан кўришиб турибдики, ироданинг асоси
мотивлаштиришга сабаб бўлувчи эҳтиёжлардан иборат эканлиги да
лиллаб ўтилади. Эҳтиёжлар эса иродавий ҳаракатлар бажарилишини
таъминлайдиган ёки уларга тўсқинлик қиладиган мотивларга айлана
боради. Иродавий ҳаракатларнинг мотивлари (сабаблари) муайян да
ражада англанган хусусият касб этади ва шахсни уларни амалга
оширишга йўналтириб туради.

Психологияда эҳтиёжнинг англанганлиги даражасига асослан
ган ҳолда интилиш, истак кабиларни психологик жиҳатдан тафовут

мумкин. Агарда уларнинг моҳиятини таъриф орқали ёритиш-
маънасига эга бўламиз.

Фарқланиш, табиқланиш имконияти ҳақиқатдан ташқил топган фаолият шаклидан иборатдир. Мисолан, янги йилги маълумотни бисиб чиқаришга интилишни бундан утказиш чоғида нашриётни қўзғитишга келтиради, муҳаррир билан учрашганда, суҳбатлашганда мамнуният туйғусини ҳис этади. Худди шу боис интилиш объекти билан такрор-такрор учрашувга рози бўлади ва ўз интилишини давом эттиришга қарор қилади. Бироқ инсон баъзи ҳолларда унга ҳузур-ҳаловат бағш этаётган мотив (сабаб) моҳиятини англамайди ҳам, чунки у қандай натижага эришиш мумкинлиги тўғрисидаги маълумотга эга эмас. Бундан кўриниб турибдики, интилиш психологик жиҳатдан старли даражада аниқликни ўзида муҳассамлаштирмайди, айрим шубҳалар ҳуқи суриш эҳтимоли мавжуд, ҳаракат унсурлари юзасидан тахмин этишмайди.

Истак-шаҳс томонидан эҳтиёжнинг старли даражада англанилганлиги билан тавсифланувчи фаолият мотивидир. Интилишдан фарқли ўлароқ истакда нафақат эҳтиёж объекти, балки уни қондиришнинг йўл-йўриқлари, воситалари ҳам инсон томонидан тушунилади. Масалан, олий мактаб ўқитувчиси ўқитиш самарадорлигини ошириш истагини билдириб, бу ҳолатни ижтимоий эҳтиёж сифатида тасаввур этиб, таълимнинг фаол методларини қўллаш ҳақида ўйлайди, ўз фаолиятини янгича ташкил қилади, иқтидорли, бўш ўзлаштирувчи талабалар билан индивидуал ишлаш графигини ишлаб чиқади, қўлланмалар яратиш режасини тузади ва ҳоказо.

Инсон фаолиятининг мотивлари (мотивацияси) унинг яшаш шарт-шароитларини акс эттиради, шунингдек, шаҳс томонидан намоён эттирилган эҳтиёжларини фаҳмлаш имкониятини вужудга келтиради. Эҳтиёжлар аҳамиятининг ўзгариши туфайли муайян психологик ҳолатларда мотивлар кураши пайдо бўлади, бунда бир истак бошқа истакка нисбан қарама-қарши қўйилади, бу ҳақида олдинги сарҳифларда мукамал мулоҳазалар юритилган.

Қаршилиқлар, қийинчиликлар, низоли вазиятларни енгитиш учун иродавий зўр беришга тўғри келади. Иродавий зўр бериш тўғрисида мулоҳаза юритилган бўлса-да, лекин унга таъриф берилмаганлиги сабабли айрим аниқликлар киритиш жоиз деб ҳисоблаймиз. Иродавий зўр бериш — ҳис-туйғулар (ҳиссиёт) шакли ҳисобланган шаҳснинг иродавий ҳаракатига (актига) қўшимча мотивларни вужудга келтирувчи, баъзида уларни барбод қилувчи, билиш жараёнларини са-

фарбар этувчи, муайян зуриқиш ҳолати сингари кечирилувчи мотивлар мажмуасидир

Ироданинг шаклланиши ва феноменлари мавжуд бўлиб, инсон фаолиятининг мақсадга мувофиқ равишдан амалга оширишни таъминлайди. Ирода шахс фаолиятининг ички қирқоқчиликнинг энгишга қаратилган онгли тузилмадан иборат бўлиб, у ўзини ўзи бошқариш сифатида даставвал ўзига, ўз ҳиссиётига ва хатти-ҳаракатларига ҳукмронлик қилишда акс этувчи психологик ҳодисадир. Ироданинг кучи ёки кучсизлигини акс эттирувчи ҳолатлар унинг индивидуал хусусиятларини намоён қилади. Ана шу атамалардан келиб чиққан ҳолда иродаси кучли ва иродаси суст (кучсиз) одамлар ҳамда уларнинг ижобий ва салбий фазилатлари, сифатлари, хислатлари, иллатлари тўғрисида мулоҳаза юритилади.

Иродаси сустликнинг патологияси мавжуд бўлиб, улар абулия (юнонча *abulia* қатъиятсизлик деган маънони англатади) ва апраксия (юнонча *apraxia* ҳаракатсизлик маъносини билдиради) атамалари билан ифодаланади. Абулия — бу мия патологияси негизда вужудга келадиган фаолиятга интилишнинг мавжуд эмаслиги, ҳаракат қилиш, уни амалга ошириш учун қарор қабул қилиш зарурлигини англаган тарзда шундай қила олмасликдан иборат инсон ожизлигидир. Масалан, шифокор кўрсатмаларига риоя қилиш зарурлигини тўғри фаҳмлаган абулия касали билан шикастланган бемор бирор нарсани бажаришга ўзини мутлақо йўллай олмайди. Апраксия — мия тузилишининг шикастланиши туфайли юзага келадиган ҳаракатлар мақсадга мувофиқлигининг мураккаб бузилишидан иборат психопатологик ҳолатдир. Нерв тўқималарининг бузилиши миянинг пешана қисмида юз берса, у ҳолда хатти-ҳаракатларни эркин тўғрилашда бузилиш намоён бўлади, натижада ирода акти бажарилиши қийинлашади. Абулия ва апраксия — психикаси оғир касалланган инсонларга хос, нисбатан ноёб, феноменал психопатологик ҳодисалардир. Лекин педагогик фаолиятда учрайдиган ироданинг сустлиги мия патологияси билан эмас, балки нотўғри тарбия маҳсули билан тавсифланади.

Ирода сустлигининг яққол (типик) кўринишларидан бири — бу ялқовлик ҳисобланиб, шахснинг қийинчиликларини энгишдан бош тортишга интилиши, иродавий куч-гайрат кўрсатишни қатъий равишда истамаслигида ўзини акс эттирувчи иллатдир. Ялқовлик — шахс ожизлиги ва иродавий сустлигининг, унинг ҳаётта ласқатсизлигининг, шахсий ва ижтимоий фаолиятга (ҳамкорликка) лоқайдлигининг ифодасидир. Ялқовлик — шахснинг руҳий қиёфаси бўлиб, узлуксиз тарбиявий таъсир ва ўзини ўзи тарбиялаш орқали баргараф этиш имконияти мавжуд руҳий нуқсондир.

3. Ирода назарияси ва тадқиқоти тугрисида тушунча

Ироданинг назарияси ва тадқиқоти тугрисида инсон онгининг моҳиятини кашф қилиш жараёнидан бошлаб, муайян bilimлар тушуниши туфайли шахснинг иродаси табиатини тушунишга илмий ёндашув вужудга келган. XVII асрдаёқ Гоббс ва Спинозалар таъкиллаб утганларидек, фаоллик манбан бемаҳсул соҳанинг пайдо бўлиши деб тушуниш мумкин эмас, чунки уни шахсий куч-қувватини ҳиссий интилиш билан узвийликда қарамоқлик лозим. Спинозанинг фикрича, ирода билан ақл айнан бир нарсадир. Унга бундай тасдиқий муносабатнинг туғилиши иродани илмий нуқтаи назардан тушунишни шакллантирган бўлса, иккинчи бир томондан у мустақил субстанция сифатида тан олинди ҳам. В.Вундтнинг мулоҳазасича, ироданинг негизда апперцепция актининг субъекти томонидан ички фаоллик улки эканлигини ҳис этиш ётади. Унинг бу концепцияси эмоционал ёки аффектив ном билан психология фанига кириб келди. У.Джемсинг тан олишича, иродавий ҳаракатлар бошқа руҳий жараёнларга қоришгириб бўлмайдиган бирламчи хусусиятга эгадирлар. Ҳар қандай ғоя дастлаб динамик тенденцияга эга бўлганлиги туфайли иродавий актининг вазифаси диққат ёрдами билан бир ғоянинг бошқаси устидан устуворлигини таъминлашдан иборатдир.

Психологияда старли даражада қатъий фикр қарор топганким, ирода — бу инсоннинг қўйилган мақсадларига эришишга йўналтирилган онгли фаоллигидир. Ирода тушунчаси моҳиятига инсон томонидан мақсад қўя олиш қобилияти, ўз эмоциясини бошқариш, шахсий гавдасини ва ҳулқини идора қилиш киритилади. В.И.Селиванов иродани тадқиқ этиш негизидан келиб чиққан ҳолда айрим ҳулосалар чиқаради:

а) ирода — бу шахснинг ўз фаолиятини ва ташқи оламдаги ўзини ўзи бошқарилиш шакллариини англашнинг тавсифидир;

б) ирода — инсоннинг яқлит онгининг бир томони ҳисобланиб, у онгининг барча шакл ва босқичларига тааллуқлидир;

в) ирода — бу амалий онг, ўзгарувчи ва қайта қурилувчи олам, шахснинг ўзини онгли идора қилишлиқдир;

г) ирода — бу шахснинг ҳиссиёти ва ақл-заковати билан боғлиқ бўлган хусусиятидир, аммо қайсидир ҳаракатнинг мотиви (турткиси) ҳисобланмайди.

В.И.Селиванов ироданинг психологик жабҳаларини ёритаётиб, у шундай ғояни илгари суради, инсоннинг онгини жараёнлар, ҳолатлар, ҳислатларни ўзида мужассамлаштирувчи яқлит тизим сифатида тасаввур қилиш мумкин. Шахснинг у ёки бу онгли ҳаракати ўзининг

гузрилишига кўра, у бир даврнинг ўзида ҳам ақлий, ҳам ҳиссий, ҳам иродавий ҳисобланади.

Тадқиқотчи В.А.Иванчиков эса иродани мотивациянинг ишти-
рий шакли сифатида тушунади, шунингдек, ҳаракат маъносининг
ўзгариши ҳисобига уни тормозловчи ёки қўшимча туртки яратувчи
имконият, янги реал мотивларни ҳаракат билан бирлаштирувчи, ёнки
вазиятнинг тасаввур мотиви тариқасида талқин қилади. Иродавий
бошқарилув эса ҳаракатни «ихтиёрий бошқарилув кўринишларининг
биттаси сифатида» тушунилади, бунда бошқарилув мотивациянинг
ихтиёрий ўзгариш орқали амалга оширилиши таъкидланилади.

Юқоридаги мулоҳазалардан кўриниб турибдики, психология фа-
нида иродани тушуниш, таврифлаш буйича бир хил муносабат яра-
тилмаганидай, иродавий сифатларнинг маъновий асосини таҳлил
қилиш юзасидан ҳам умумийлик, умумий қарашлар мажмуаси маъ-
жуд эмас. Жумладан, В.А.Крутецкий ўз асарида иродавий сифатлар
таркибига собитқадамлик, мустақиллик, қатъиятлилик, сабр-тоқат-
лилик, интизомлилик, дадиллик, жасоратлилик ва тиришқоқликни
киритади.

П.М.Якобсон бўлса, ироданинг муҳим сифатларини мустақиллик,
қатъиятлилик, тиришқоқлик, ўзини уддалашга ажратади. Инсонда
намоён бўладиган иродавий сифатлар сарасига А.И.Шчербаков мана
буларни киритади: собитқадамлик ва ташаббускорлик, ташкиллаш-
ганлик ва интизомлилик, уринчоқлик ва тиришқоқлик, дадиллик ва
қатъиятлилик, чидамлилик ва ўзини уддалашлик, ботирлик ва жасо-
ратлик.

Лекин аксарият илмий психологик адабиётларда иродавий сифат-
лар қаторида «ишонч» атамаси санаб ўтилмайди. Шунга қарамасдан,
ишонч ирода сифати тариқасида тадқиқ этилишига ҳақлидир. Бу-
нинг учун А.И.Шчербаков тадқиқотидан намуна келтиришнинг ўзи
старлидир. Тадқиқотчининг таъкидлашича, бир талабага институтни
қисқа вақт (фурсат) ичида тугатиш таклиф қилинган, лекин синалув-
чи бу ишни уйдасидан чиқа олмасликни ошкора билдирган. Шундан
сўнг экспериментатор талабада ўз кучига ишонч уйғотишга мақсад
қилиб қўйган ва унда иродавий зўр бериш, қийинчиликларни енгиш
воситаларини шакллантирган. Бунинг натижасида талаба ўз мақса-
дига эришишга мушарраф бўлган. Бунга ўхшаш тажрибалар бошқа
тадқиқотчилар томонидан ҳам ўтказилганлиги илмий адабиётларда
учрайди. Шунинг учун ҳам ўз кучига ишонч психологик ҳодиса си-
фатида ўрганилиши кўпчиликни қизиқтиради, чунки кучли ирода-
вий зўр бериш қандай омиллар билан шартланганлигини кашф қилиш

муҳим илмий муаммо ҳисобланади. Худди шу боис ҳозирги замон психологиясининг иролага оид назарияси заифлиги тўғрисида иродавий сифатларни таснифлашнинг асосий тамойили (принципи) ишлаб чиқилмагандир.

Ушбу психологик муаммони ҳал қилиш мақсадида В.К.Калин иродавий сифатларни таснифлашга (классификациялашга) қарор қилади. Унинг нуқтаи назарича, базал иродавий сифатлар иродавий жараёнлар асосида вужудга келади, аммо бунда унинг интеллектуал ва ахлоқий жабҳалари иштирок этмайди. У базал сифатларни аниқлаш учун онгнинг қуйидагича намоён бўлишини танлайди:

- а) фаоллик даражасининг ортиши;
- б) зарур бўлган фаоллик даражасини қувватлаш;
- в) фаоллик даражасининг пасайиши.

Ана шулардан келиб чиққан ҳолда тадқиқотчи қуйидаги сифатли мулоҳаза учун тавсия қилади; ғайратлилик, чидамлилик, вазминлик. Агарда бу жараёнда интеллектуал негиз иштирок этмаса, шу нарсани тушуниб бўлмайди, қайси ҳал қилувчи қуролма ҳисобига вазият баҳоланади ва ҳаракатни кучайтириш, қувватлаш, пасайтириш тўғрисидаги команда берилади.

В.К.Калин базали тизимга кирмаган иродавий сифатларни иккиламчи деб номлайди, чунки уларда билимлар, кўникмалар, эмоция ва интеллектнинг пайдо бўлиши муҳасалашади. Муаллиф қатъиятликни иккиламчилар қаторига киритади, ваҳоланки унинг фикрича, у ўзига маҳлиё қиладиган ҳис-туйғуларни енгилдан, шунингдек, рад этилган вариантлардан, ишончсизликни тусишдан ташкил топади. У тиришқоқликни ҳам иккиламчи сифатлар таркибига киритади.

Чунки уларда объектнинг тўпланганлиги ифодаси ўз аксини топган, равшан ҳаётий кадр-қиймат муҳасамлашган.

Чидамлилик тавсифида «қўшимча импульслар», «қўшимча иродавий зўр бериш», «ирода кучи», «сабр-тоқат» жабҳалари ифодасининг ўрни мавжуд. Чидамлиликка турткининг хусусиятлари тиришқоқлик иродавий сифатга мос тушиш ҳоллари учрайди. Е.П.Ильиннинг ранг жадвалида тиришқоқлик сифати чидамликдан кейин жойлашган бўлиб, қуйидаги таърифга эга: «Тиришқоқлик — қийинчиликка ва муваффақиятсизликка қарамасдан, мақсадга эришиш йўлида ўзлуksиз равишда интилишнинг пайдо бўлишидир». Тадқиқотчи Д.Н.Ушаковнинг мулоҳазасича, «чидам» тушунчаси қуйидаги маъно англатиб келади:

1) аксил ҳаракат қилмасдан, шикоятсиз, ҳасратсиз ҳалокатли, мушкул, нохуш ҳолатларни дилдан кечиради;

2) аксия ҳаракат қилмасдан, ўзгаришларни кутган тарзда тақдир ҳазилига рози бўлиш;

3) бирор ҳолатга мубталолик;

4) нима биландир келишиш, бирор ортиқча кечинмага парво қилмасдан, оғирчиликни мурувваткорона ўтказиш;

5) имқон даражада амал қилишга қўниқиш;

6) шошқалоқликка йўл қўймаслик;

7) пайсалга солишга, қутишга имқоният яратиш.

Шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш жоизки, тиришқоқлик, қатъиятлик сифатлари билан бир қаторда чидамлиликни иродавий хислатларнинг стакчиси тарихида тан олиш, қийинчиликларга қарамасдан, ҳаракатни давом эттиришга интилиш тарзида тушуниш муҳим аҳамият касб этиши шак-шубҳасиз. Лекин оғриққа чидаш, бардошликка мойиллик нуқтаи назардан ёндашинилганда эса ироданинг эркинлиги таъбири, иродавий соҳанинг пайдо бўлиши ва амалга ошиши моҳияти юзасидан методологик нуқсоний талқин юзага келиши мумкин.

Тиббиёт психологиясида маълумки, инсон томонидан оғриққа бардош бериш чидамлилик сифатининг вужудга келиши, кечиши жараёнининг ёрқин ифодасидир. Ҳаёт ва фаолият таҳрибалари кўрсатишича, шахс оғриққа қўника олмайди, чунки бунинг негизда бошқа механизмлар ётиши турган гап. Физиологик метёрларга биноан шахс оғриқни сезиш, идрок ва тасаввур қилишнинг мураккаб жисмоний қурилмасига эга. Шунга қарамасдан, оғриқни инсон ҳар хил ҳис қилиши, унга бардош бериши, сабр-тоқат билан бошидан кечириши мумкин, бунда индивидуал тафовут яниқ намоён бўлади. Дикқатнинг оғриқ сезгиларига тўпланиши туфайли оғриқ зарби кучаяди — бу психофизиологик қонуниятдир. Худди шу боисдан одам оғриқ сезгиларига тобе бўлиб қолмаслиги лозим, акс ҳолда у бу нохуш кечинма, руҳий ҳолат таъсирида узоқ муддат қолиб кетиши кузатилади. Оғриқни бошдан кечириш жараёнида нафақат чидамлилик зарур, балки мушкул шароитларда фаоллик кўрсатиш қўникмаси, қийинчиликни енгиш одати муҳим аҳамият касб этади. Бундай хусусиятга эга бўлган инсонларда ўз ҳиссий аъзоларини, уларнинг ҳаракатларини идора қилиш уқуви мавжуддир, аксинча нозик табиатли, ички интизомсиз, сабр-тоқати заиф, мўрт руҳий кечинмали шахслар чидамсизлигини намоён қиладилар.

Юқорида билдирилган мулоҳазалардан кўриниб турибдики, то ҳозиргача психология фанида асосий, муҳим иродавий сифатларни таснифлашнинг умумбирлик тамойили мавжуд эмаслиги туфайли аксарият ҳолларда бир иродавий хислат қўшалоқ атама билан белги-

ланиши давом этиб келмоқда (масалан, мустақиллик ва ташаббускорлик, журъат ва дадиллик, тиришқоқлик ва қатъиятлик, вазминлик ва ўзини уддалаш кабилар).

Психологияда иродани экспериментал ўрганишга онд қатор илмий тадқиқотлар ўтказилган бўлиб, уларнинг айримларидан намуналар келтириб ўтамиз. Кўпчилик тадқиқотчилар Е.И. Игнатъев қўлланган методикаси ва унинг натижаларига хайрихоҳлик билдирадilar. Лекин муаллифнинг ўзи уни баҳолашда жуда эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлади. Унинг мулоҳаза билдиришича, ушбу методика старли даражада ишончли, ироданинг тормозлаши пайдо бўлишини тадқиқот қилишда қониқарли натижалар бериши мумкин, лекин ундан «тест» сифатида фойдаланиш кўнгилдагидек кўрсаткичларга олиб келмаслиги эҳтимолдан ҳоли эмас. Ушбу методиканинг моҳияти шундан иборатки, мускулнинг кучли қисқаришидан кейин ўзининг тинч ҳолатига қайтишдаги қаршиликларини енгиш хусусиятини тажрибада текширишдир. Худди шу вазиятда иродавий зўриқишни бартараф этиш намоен бўлади. Муаллифнинг таъкидлашича, зўриқишдаги мускулларнинг қисқаришини бир лаҳза тўхтатиб қолишни ироданинг шартли кўрсаткичи тариқасида қабул қилиш мумкин, чунки мазкур жараёнда инсон ўз тана аъзолари мускулини онгли бошқариш уқуви акс этади. Е.И. Игнатъев тадқиқотида максимал қисилишдан кейин иродавий зўриқишни (зўр беришни) 5 кг ортиқ бўлмаган оғирликда пассивиришга йўл берилади, унинг тахминича, бу катталиқ (оғирлик) зўриқиш кучини камайтирмайди ва зўр беришни вақтинча тўхтатиб қолишга таъсирини ўтказмайди. Тадқиқотчи материалларини таҳлил қилишнинг кўрсатишича, мускул зўр бериши 9—17 ёшдаги синалувчиларда 14 кг дан 40 кг гача оғирликни ташкил қилади, зўр беришнинг 5 кг камайиш доираси максимал ҳолатга нисбатан 35,7 процентдан то 12,5 процент миқдорларда мужассамлашади.

Ирода сифатларини тадқиқот қилишга интилган В.И. Махарова тест ўрнида гимнастик столдан матга (голландча, инглизча «mat» — полга ёзиладиган матога сакрашни танлаган, чунончи: олдинги 180° айланиш билан олд томонга, ерқага. Тажриба давомида томир уриши, тайёргарлик вақти, мимика, гава ҳолат, бармоқларни букиш қайд қилиб берилган.

Шундай қилиб, иродавий сифатларни аниқлаш ва баҳолаш методлари ўзларининг ранг-баранглиги билан тавсифланади. Тадқиқотчилар ўз фаолиятларида ҳаракатларнинг одатий ва қийинлаштирилган шароитлардаги хусусиятлари, уларнинг маҳсулдорлиги каби ҳодисаларни қайд қилиш имкониятига эга бўлганлар. Тўпланган маълумот

лар гаҳлинининг кўрсатишича, ирода мотивларда, мақсадларда, ўзини ўзи баҳолашда, ҳаракатларда, Фаолиятда ўз ифодасини топар экан. Худди шу боис ирода — бу ташқи ва ички қийинчиликларни енгилани талаб қиладиган қилиқларни ва ҳаракатларни инсон томонидан онгли бошқаришидир.

4. Ироданинг физиологик асослари ва сифатлари тўғрисида тушунча

Ирода — одамнинг ўз устидан, ўз ҳис-туйғулари, ўй-фикрлари, хатти-ҳаракатлари устидан ҳукмронлик қилишидир, бошқача айтганда, ирода инсоннинг ўз хулқ-атворини онгли равишда бошқара олиши, ҳар қандай қийинчиликларга қарамай, ўз олдига қўйган мақсадига эриша олиш қобилиятидир. Шахснинг ички тўсиқларни бартараф қила билиши унинг ташқи тўсиқларни ҳам муваффақиятли енгиланига имконият яратди. Масалан, хизматчи югуриш мусобақаларида қатнашиб, маълум масофага югуриши, йўлда учрайдиган сув ёки бошқа ғовлардан ўтиши, ёмон аҳволдаги йўлақдан югуриши лозим. Қийинчиликларни муваффақиятли енгилани, хизматчи мазкур қийинчиликларни бартараф этиш учун зарурий иродавий сифатларни ўзида мужассамлаштиришга муваффақ бўлади. Шу боис иродавий ҳаракатлар — шахснинг кўзлаган мақсадига эришиш учун ҳам ички, ҳам ташқи тўсиқларни енгилани билан узвий боғлиқ онгли хатти-ҳаракатлардир.

Инсоннинг иродавий ҳаракатлари ва бундай ҳаракатларга қобилиги меҳнат ҳамда ижтимоий фаолиятда, таълим жараёнида юзага келган. Ижтимоий турмуш шароитлари, тобора ўсиб борувчи турли хусусиятли эҳтиёжлар одамлардан бу эҳтиёжларни қондириш мақсадда борлиқни ўрганиш, ўлаштириш ва уни қайта қуришга йўналтирилган хатти-ҳаракатларни тақозо этган. Ҳамкорликдаги жамовий меҳнатда одамда нерв системаси, хусусан, унинг юксак қисми — бош мия ривожланиб, такомиллашиб боради, шу боис шахснинг психик ҳаёти мианинг маҳсули ёки хоссасидир, шунинг учун мия фаолиятининг бузилиши туфайли психикада ҳам ўзгаришлар юзага келади. Бош мия пўстлоғидаги барча бўлинмаларнинг ўзаро муганосиб ишлаши шахснинг меърадаги руҳий фаолиятини таъминлаб туради.

Илмий натижалар гаҳлилининг кўрсатишича, ирода фақат ташқи хатти-ҳаракатларда намоён бўлиб қолмасдан, балки инсоннинг ортиқча, нотўғри ҳаракатларни қилмаслигида ҳам яққол кўзга ташланади. Шундай қилиб, иродавий ҳаракатлар ҳам кўзғалиш, ҳам тормозланиш жараёнлари билан узвий боғлиқ бўлиб, ҳар иккаласи бир-би-

рига узлуксиз равишда таъсир ўтказиб туради. И.П.Павловнинг табирича, биз, нормал кишилар доимий равишда маълум ҳаракат ва сўзлардан ўзимизни тийиб турамыз-ку, бу эса ҳатта ярим шарларнинг муайян пунктларига тормозланиш импульслари юбориш эмасми, ахир.

Шунинг учун ҳар қандай иродавий ҳаракатнинг физиологик асосида бош миёна пўстлоғида қўзғалиш ва тормозланиш жараёнларининг мураккаб динамик муносабати ётади. Қўзғалиш жараёнлари заиф кучсиз бўлса, у ҳолда одамда иродавий фаоллик сусаяди, баъзан, ҳатти апатия ҳолати вужудга келади. Тормозланиш жараёнларининг кучсизланиши шундай руҳий ҳолатга олиб келадики, бунда шахе ўзини ўзи назорат қилиш, оғирликларга бардош бериш, ўзини тута билиш ўз ҳатти-ҳаракатларини тартибга солишга қурби етмай қолади. Демак, тана аъзолари (организм) фаолиятини ва унинг ташқи муҳит билан ўзаро алоқасининг тартибга солувчи, идора қилувчи ҳатта ярим шарлар пўстлоғининг соғлом ҳолати ва меъёрда ишлаши инсонга ўзини, ўз ҳатти-ҳаракатларини онгли равишда бошқариш хусусияти фақат инсон зотигагина хосдир.

Маълумки, одамлар ҳайвонлардан қанчалик кўп узоқлаша борсалар, уларнинг табиатга таъсир қилишлари шунча кўп олдиндан ўйлаш, режалаш, олдиндан белгиланган, маълум мақсадга қаратилган иш тусига кира боради. Шунинг учун жамоа бўлиб меҳнат қилиш жараёнида одамларда мақсадни англаш ва ўз олдига мақсад қўйиш, ишни бажаришдан олдин режа тузиб олиш, ишга фаол равишда киришиш ва кераксиз ҳатти-ҳаракатлардан ўзини тийиш, мақсадга эришиш йўлида учрайдиган қийинчиликларни енгил, ўз ҳатти-ҳаракатларини онгли равишда бошқариш қобилияти, уқуви, эҳси ўса боради. Борлиқдаги ташқи таъсирлар атроф-муҳитнинг таъсир кўрсатиши тўғрисида одамларда иродавий сифатлар такомиллашади, демакки ирода таркиб топади. Буюк алломаларнинг фикрича, ташқи дунё кишиларда пайдо қиладиган таассуротлар унинг миёнада ифодаланади, унда қис-туйғу, фикр, майл, иродавий ҳаракатлар тарзида, «идеал интилишлар» тарзида акс этади. Яна бир донишманднинг мулоҳазасича, кишининг интилиш ва хоҳишлари, ўз олдига қўйган мақсадлари объектив дунё томонидан вужудга келтирилган.

Иродавий ҳаракатлар инсон яшаб турган ижтимоий-тарихий шарт-шароитлар, турмуш тарзи билан белгиланади. Жамиятда ижтимоий муносабатларнинг, шахслараро муомаланинг ўзгариши билан шахснинг ўз олдига қўядиган мақсадлари ҳам, одамни фаолиятга ундовчи мотивлар ҳам ўзгаради. Мамлакатимизнинг фуқароларининг иродаси келажаги буюк давлат қуришга қаратилгандир. Республикамыз ёшлар-

ри ҳуқуқий демократик, кучли фуқаровий жамият, мустақилликни мустақкамлаш гоилари билан боғлиқ бўлган иник, ҳам истикбол мақсадларга эга. Фуқаролар ўз олдларига мақсадлар қўяр эканлар, бу мақсадларни қандай йўл ва воситалар билан амалга ошириш мумкинлиги тўғрисида ҳам ўйлаб кўрадилар, қўйилган мақсадларга эришишнинг энг маъқул, оқилона, одилона, омилкор усуллари улар томонидан танлаб олинади.

Шуни таъкидлаш жоизки, ирода билимлар, ҳис-туйғулар, тафаккур каби психологик категориялар билан узвий алоқада, ўзаро бир-бирига таъсир ўтказиши туфайли ихтимойй ҳаётда, инсоннинг индивидуал турмушида шакляна боради ва такомиллашади.

Психологияда ирода сифатлари қаторига мақсадга интилиш, ўзини тута билиш, чидамлилиқ, сабр-тоқат, қатъийлик, ботирлик, интизомлилиқ, саботлилиқ, мустақиллик, мардлик ва бошқалар киритилди.

Мақсадга интилиш — шахснинг ўзидаги барча куч-қувватларини олдига қўйган мақсадига қаратиш, ўз хатти-ҳаракатларини қўзлаган мақсадига эришиш вазифасига бўйсундириш, ҳар қандай қийинчилик ва тўсиқларга қарамай мақсадни амалга ошириш учун интилиш қобилиятидир.

Ўзини тута билиш — одамнинг ўз хатти-ҳаракатлари, ҳис-туйғулари, хулқ-аъвори кабиларни бошқара билишда акс этувчи ирода сифатидир.

Чидамлилиқ — мақсадга эришишда одамнинг кўпинча совуқ ва иссиққа ҳам, очлик-ташналикка ҳам, бетоблик ва бошқа шгу сингари қийинчиликларга қарамай, барча тўсиқларни енгиб, ўз мақсадини рўёбга чиқаришга интилишда акс этувчи ихобий сифатидир.

Қатъийлик — шахснинг вазиятни тезда баҳолаб, ўз вақтида асосли, ўйланган ва мустақкам қарор қабул қилиши, ҳеч қандай иккиланишсиз уни бажаришга киришишидан иборат фазилатидир.

Ботирлик — одам соғлиги ёки ҳаёти учун хавfli ва мураккаб шароитда ҳам бирон қарорга келиши ва уни бажаришнинг уддасидан чиқа билиш ҳислатидир.

Интизомлилиқ — жамият қонунларига, ахлоқ нормалари ва қоидаларига, миллий (умумбашарий) урф-одатларига, ихтиёрий ҳамда онгли равишда бўйсунушда ифодаланувчи инсон сифатидир.

Саботлилиқ — шахснинг қабул қилган қарорини бажариш ва ўз олдига қўйган мақсадига эришиш учун, кўп вақт ҳамда муайян қийинчиликларни енгил талаб этилишига қарамай, олншмай интилишда гавдаланувчи ирода белгисидир.

Мустақиллик — инсоннинг ўзича бирор қарорга келиши ва уни

амалга оширишидан, қарорни амалиётга татбиқ этишнинг усул ва йўлларини ўзи мустақил равишда танлашидан, ҳар бир ишда ўзининг билимлари, дунёқараши ва эътиқодларига амал (ривоъ) қилишидан иборат ирода сифатидир.

Мардлик — олий мақсадларни кўзлаб иш кўрувчи, ўз олдига қўйган мақсадига эришишда қатъийлик, вазминяҳ, сабр-матонат, чидам-лилиқ, бардошлилик, мустақиллик ва дадиллик кўрсатувчи хислатлар мажмуасидир.

Одамларда иродани ўстириш учун қуйидаги иш-амалларни режалаштириш мақсадга мувофиқ:

1) аниқ ва ижтимоий жиҳатдан аҳамиятли мақсадларни кўзлашга ўргатиш ёки машқлантириш;

2) илмий дунёқараш, барқарор эътиқод ва бурч ҳиссини шакллантириш;

3) мақсадга интилиш ва истакни рўёбга чиқариш машғулотларини ўтказиш;

4) ўз кучига ишонч туйғусини таркиб топтириш учун тренинглар ва соцтренингларни қўллаш;

5) ички ва ташқи тўсиқларни енгишни машқ қилиш, иродани турли вазиятларда ишга солиш;

6) ўз фаолияти маҳсулига ва хулқ-атворига баҳо бериш билан шуғуллантириш;

7) спорт билан шуғулланиш ва жисмоний чиниқтириш;

8) кун тартиби бўйича барча ҳаракатларни амалга ошириш.

5. Шахс иродасини ўрганиш тести

Ижтимоий-руҳий эҳтиёжга асосланган ҳолда мамлакатимиз ёшларини комил инсон қилиб камол топтириш учун уларни ўзини ўзи уддалашга ўргатишдан иш бошламоқ зарур. Шахснинг ўз фаолиятини ва хулқ-атворини шахсий хоҳиш иродасига бўйсундириш, рўёбга чиқариш мустақил фикрлашни барқарорлаштиради, кўзланган мақсадни амалга оширишга пухта замин ҳозирлайди, ҳар хил хусусиятли қийинчиликлар олдида матонат, сабр-тоқат туйғуларини намойиш этишга чорлайди. Бунинг натижасида мустаҳкам иродали, принципиал, қатъиятли, узоқни кўзловчи, теран фикрловчи, ақл-заковатли, ватан туйғуси билан ёнувчи ҳақиқий миллий ватанпарвар ёшларни ижтимоий ҳаётда, таълим-тарбия жараёнида шакллантиради. Инсонга туғилишдан бериладиган табиий майллардан, ақлий ва ахлоқий имкониятлардан унумли фойдаланмасдан туриб, юксак маънавиятли, фаросатли, ижодий изланувчан шахсларни вояга етказиб бўлмай-

ди. Худди шу боисдан, инсоннинг болалигидан тортиб то ижтимоий-лашувига қадар давр оралиғида ўзини ўзи бошқариш усуллари, воситалари билан танқштириш қатъиятлиликини вужудга келтиради.

Одатда, ирода инсон томонидан ўз хулқи ва фаолиятини онгли равишда бошқариш сифатида баҳоланади, мақсадга йўналтирилган хатти-ҳаракат ва хулқ-атворнинг амалга ошишида ташқи, ички қийинчиликларни енгиб ўтиш тариқасида таърифланади.

Ёшларнинг иродаси, энг аввало, шахснинг ижтимоий фаоллигида, меҳнат фаолиятида, ижтимоий тажрибасида ва таълим жараёнида намоён бўлади.

Мазкур фаолликдан унинг мазмунини ва шаклан тузилишини фарқлаш мутлақо зарур. Шахс фаоллигининг мазмундор томони — унинг ижтимоий хислатларида ўз ифодасини топади, чунки бунда ижтимоий кўрсатма (аттитюд), эътиқодлар, маънавий ҳис-туйғулар, қизиқишлар доминантлик хусусиятини касб этади. Шахс фаоллигининг шакли фаолиятни амалга оширишда иштирок этувчи руҳий жараёнлар, ички, ташқи ва англашилган иродавий хатти-ҳаракат, инглиш намоён бўлиши орқали аниқланади. Шахс учун қийин шароитларда ўзини ўзи онгли равишда бошқара олиш имконияти иродавий зўр беришнинг ёрдами билан юзага келади ва белгиланган муайян аниқ мақсад, режа ҳамда уни рўёбга чиқарувчи хатти-ҳаракатлар уларнинг ижросига йўналтирилади.

Баркамол авлод шахсининг психологик хусусиятлари марказий ролининг мотивация доираси бажаради ва у эҳтиёжлар, қизиқишлар, эътиқодлар ва маънавий ҳис-туйғуларда ўз аксини топади. Шахсларнинг ҳаёти ва фаолиятида, шунингдек, ижтимоий тарбиясига аста-секин устувор ва барқарор мотивлар вужудга кела бошлайди, улар инсон ижтимоий шартланган йўналганлиги ва ҳаётий позициясини қатъий белгилаш учун хизмат қилади.

Ахсарият ҳолларда инсон шахсининг ижтимоий шартланган хусусиятлари унинг иродавий фаоллиги йўналишини гаўдалантиради. Ижтимоий йўналганлик шахснинг мотивацион-иродавий хислати ҳисобланмиш собитқадамликда ўз ифодасини топади. Инсон шахсининг иродавий жараёнлари, ҳолатлари, хислатлари фаолиятнинг мотивлари ва мақсадини амалга оширишнинг ўзига хос усули сифатида юзага келади.

Ақлий фаолиятда иродавий жараёнлар иродавий хатти-ҳаракатлар кечишининг айнан ичида, яъни мақсад белгилашдан тортиб то унинг бажарилишигача оралиқда кўзга ташланади. Онгли хулқ-атворда, ихтиёрий диққатда, эслаб қолишда, эсга туширишда, тафаккурда, хаёл-

да ифодаланади, мураккаб муаммоларни счиш, иродавий зўр беришни сафарбар этиш учун мутлақо зарур, чунки бусиз меҳнат ва ўқув фаолиятида ҳеч қандай натижага эришиш мумкин эмас. Уларнинг ўзаро уйғунлзшуви самаралар келтириш мажмуаси сифатда иккиёқлама хусусият касб этади.

Меҳнат фаолиятидаги ва таълим жараёнидаги иродавий ҳолатлар — бу вужудга келган қийинчиликларни муваффақиятли бартараф этишнинг усуллари, инсон шахсининг омилкор, оқил ички шароитларининг муваққат руҳий ҳодисасидир. Уларнинг қаторига бир талай ҳаётий шарт-шароитлар таъсири остида вужудга келувчи оптимизм ва умумий фаоллик, қизиқувчанлик, мотивацион, мобилизацион тайёргарлик, қатъиятчилик хусусиятлари киради.

Меҳнат ва стресс — эмоционал зўриқишнинг кескин ҳолати кўриниши, шакли ҳисобланиб, ташқи ва ички муҳитнинг ноқуш омилларини шахсга фавқулудда таъсир этиш натижасида вужудга келади. Таълимий ҳамкорлик (ўқитувчи билан талаба ҳамда талабаларнинг ўзаро) фаолиятидаги фрустрация — билиш фаолиятини ташкиллаштиришнинг тубдан тесқари томонга йўналтирувчи руҳий ҳолатдир. Шахс узлуксиз пайдо бўлувчи ва бартараф қилиш қийин тусиқларнинг таъсири остида руҳан тушқунлик, ўзини йўқотиб қуйиш, кўпинча экспериментга, вазиятга нисбатан агрессив (тажовуз) реакциялар (жавоб хатти-ҳаракатлари) юзага келиши кузатилади.

Инсон шахсининг иродавий хислатлари — бу, меҳнат фаолиятидаги, таълим жараёнидаги муваққат руҳий ҳолат эмас, балки аксинча мазкур вазиятга ҳеч қандай боғлиқ бўлмаган одам турғун, барқарор руҳий тузилмасидир. Унинг иродавий сифатларига собитқадамлик, ташаббускорлик, қатъиятчилик, мустақиллик, ташкиллашганлик, ишбилармонлик, ўзини қўлга олиш, жасурлик, чидамчилик ва бошқалар киради. Шахс иродасининг бушлиғи, заифлиғи қайсарлик, саботсизлик, ялқовлик, қўрқоқлик, принципсизлик, беташаббуслик, эринчоқлик, лоқайдлик сингари тушунчалар орқали тавсифланади.

Билимларни ва меҳнат кўникмаларини эгаллашдаги собитқадамлик — бош иродавий сифат ҳисобланиб, у иродавий бошқа кўринишларнинг тараққиёт даражасини ва йўналишини аниқловчи асосий омил бўлиб саналади. Мустақил ва келажаги бутук давлат идеалларига содиқлик, Ватан олдидаги бурчнинг юксак даражада англаши, жамоатчилик ҳисси, юрт равнақига ўз ҳиссасини қўшиш истағи ва буларнинг барчаси ўзбек халқига хос бўлган собитқадамчилик намунасидир.

Таълим-тарбия жараёнидаги ва меҳнат фаолиятидаги ташаббус-

корлик — шахс ўз хоҳиш иродасига биноан зарур хатти-ҳаракатларни амалга ошириш уқувидир. Мустақил билим олиш ва фикрлашдаги меҳнат фаолиятидаги қатъиятлилик — шахс томонидан жиддий ва пухта мулоҳаза юритиб қарор қабул қилиш, уни изчил равишда ҳаётга татбиқ этиш хислатидир. Тиришқоқлик шахс қийинчиликларни енгиш учун курашишда куч-қувватини асло пасайтирмасдан, узлуксиз ва узоқ муддат мақсадга эришиш учун интилиш кўникмасидир.

Муаммоларни ечиш чоғида чидамлилиқ — шахс томонидан қабул қилинган қарорни амалга оширишга ҳалал берувчи фикрни, ҳиссиёт ва хатти-ҳаракатни тизгинловчи (тормозловчи) инсон уқувчанлигидир. Ташқилланганлик — ўз ҳаракати ва хулқини режалаштириш, хусусан уни ижро этишда шахсни режага асосланиш малакасидир. Матонатлилиқ — қўйилган мақсадни муқаддас ҳис этган ҳолда ўзини оқлайдиган хавф-хатарга қўл уриш, қўрқинчга нисбатан юзма-юз тура олиш фазилатидир.

Ишбилармонлик — ҳар қандай ўйланилган ишни қийинчиликлар ва қаршиликлардан қатъи назар, омилкор йўллар қўллаш туфайли охирига етказиш хислатидир. Мустақиллик — ўз эътиқодига қатъий ишонч, шахсий куч-қувватига ишониш, бошқаларнинг ёрдамига муҳтожлик сезмаслик малакасидир. Шахснинг хулқ-атворида, меҳнат ва ўқув фаолиятида, агарда ишлаб чиқариш ва таълимий машғулотлар оқилона, ҳаққоний равишда, тўғри уюштирилса, унчали муҳим бўлмаган иродавий сифатлар ҳам пайдо бўлиши мумкин, чунончи интизомлилиқ, ўзини қўлга олишлиқ ва ҳоказо.

Ушбу руҳий ҳолатни аниқлаш учун махсус ишлаб чиқилган тестдан фойдаланиш мумкин. Таъсия қилинаётган фикрларга шахс «Ҳа» ёки «Йўқ» деган жавоб қайтариш керак.

1. Ҳаётдаги муваффақият тасодифларига кўра олдиндан қилинган ҳисоб-китобларга кўпроқ боғлиқ бўлади, деб ўйлайман.

2. Агар ўзимнинг сеvimли машғулотларимдан айрилсам, унда мен учун ҳаётнинг мазмуни йўқолади.

3. Мен учун ҳар қандай ишнинг оқибати, натижасидан кўра, унинг бажарилиш жараёни муҳим.

4. Мен одамларнинг ўз яқинлари билан бўлган муносабатларининг яхши эмаслигидан кўра, ишдаги муваффақиятсизликдан кўпроқ қайғурадилар, деб ҳисоблайман.

5. Менинг фикримча, кўпчилиқ одамлар яқин келажакка мўлжалланган мақсад билан эмас, балки узоққа мўлжалланган мақсад билан яшайдилар.

6. Агар имконият бўлса—да, лекин ҳеч ким сезмаслигига ишончим комил бўлса ҳам ножўя ҳаракат қила олмайман.

7. Менинг ҳаётимда муваффақиятсизликлардан кўра муваффақиятли кунлар кўп бўлган.

8. Менга амалий, ишчан, ишбилармон одамлардан кўра ҳис-туй-гули, кўнгилчан инсон кўпроқ ёқади.

9. Ҳатто оддий ишда ҳам мен унинг баъзи элементларини такомиллаштиришга ҳаракат қиламан.

10. Муваффақиятга эришиш ҳақидаги фикрларга берилиб кетган вақтларимда эҳтиёткорлик чораларини унутиб қўйишим мумкин.

11. Ёшлигимда ота—онам мени дангаса деб ҳисоблар эди.

12. Мен ўзимнинг муваффақиятсизликларимга шаронт эмас, балки кўпроқ ўзимни айбдор деб ҳисоблайман.

13. Ота—онам мени қаттиқ назорат қилишган.

14. Менда қобилиятга нисбатан сабр—тоқат кучли.

15. Ўз мақсадларимдан қайтишга муваффақиятга эриша олмаслигим ҳақидаги фикр эмас, балки дангасалик сабаб бўлади.

16. Мен ўзимни ўзимга ишонган одамман деб ҳисоблайман.

17. Муваффақиятга эришиш учун гарчи имкониятлар менинг фойдамга бўлмаса ҳам таваллас қилишим мумкин.

18. Мен тиришқоқ одам эмасман.

19. Ҳамма ишлар текис (меърида) кетаётган бўлса, унда менинг гайратим янада ошади.

20. Агар мен газетада ишлаганимда эди, унда турли воқеалар ҳақида ёзишдан кўра, кўпроқ одамлар яратган янгиликларни ёзган булар эдим.

21. Менинг яқинларим, одатда, шахсий режаларим билан ҳамфикр бўлмайдилар.

22. Мендаги ҳаётга нисбатан талабларимнинг даражаси ўртоқларимнинг шундай талабларидан пастроқ.

23. Мен ўз мақсадларимга эришиш йўлида қатъийман.

Тест калити. «Ҳ» — 1, 2, 6, 7, 8, 9, 15, 17, 19, 20, 22, 23. «Йўқ» — 3, 4, 5, 10, 11, 12, 13, 14, 16, 18, 21.

Натижаларнинг миқдорий таҳлили. Баллар Янғиндиси 0—9 дан паст бўлганда — Сизнинг фаолиятингизда муваффақиятга эҳтиёж яққол кўринмайди. 10—13 баллгача: Сизда муваффақиятга интилиш бор, лекин ҳаётда фаолиятингизни ташкил қилишда ҳар доим ҳам муваффақиятга эҳтиёж сезавермайсиз. 14—23 баллгача: Сизнинг фаолиятингизда муваффақиятга эҳтиёж юқори даражада, ҳар доим муваффақият бўлишига ишонасиз, қатъийсиз, у ёки бу даражада мураккаб, лекин бажарилиши мумкин ишларни қилишни ёқтирасиз. 0—9 паст, 10—13 ўртача, 14—23 юқори.

Семинар машгулоты учун мавзулар

1. Ирода тўғрисида умумий тушунча.
2. Ирода актининг тузилиши.
3. Ирода назариялари талқини.
4. Ирода хислатларини шакллантириш хусусиятлари.
5. Ирода патологияси, уни коррекциялаш.

Реферат учун мавзулар

1. Ирода психологик категория сифатида.
2. Иродавий акт тузилиши ҳақида мулоҳазалар.
3. Иродани мустаҳкамлаш ва шакллантириш имкониятлари.
4. Шахс камолотида ироданинг роли.

Адабиётлар

1. *Божович Л.И.* Сознательно управлять своим поведением. Журн. Семья и школа, 1981, № 4.
2. *Иванников В.А.* Психологические механизмы волевой регуляции. —М.: МГУ, 1991.
3. *Калин В.К.* Изучение волевой активности школьников. —Вопр. психол., 1980, № 2.
4. *Ковалев А.Г.* Самовоспитание школьников. —М.: 1967.
5. *Миллер Дж., Галантер Е., Прибрам К.* Планы и структуры поведения. —М.: 1965.
6. *Муздыбаев К.* Психология ответственности. —Л.: 1983.
7. *Ойгензист В.А.* Воля и воля извлечение. Душанбе. 1983.
8. *Пуни А. Ц.* Психологические основы волевой подготовке в спорте. —Л.: 1977.
9. *Селиванов В.И.* Воля и ее воспитание. —М.: 1976.
10. *Столин В.В.* Самосознание личности. —М.: 1983.

БЕШИНЧИ БЎЛИМ

ШАХСНИНГ ПСИХОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРИ

IX БОБ. ТЕМПЕРАМЕНТ

1. Темпераментнинг психологик тавсифи

Темперамент тўғрисида умумий тушунча

Инсоннинг руҳий олами бетўхтов ҳаракатлар мажмуасидан иборат бўлиб, бири иккинчисини бевосита тақозо этади ва улар узлуксиз занжир тизимига ўхшаш тарзда ҳукм суради. Худди шу боисе шахс руҳиятида ташқи атроф-муҳит тўғрисидаги таассуротлар, утмиш хотиралари, келажак юзасидан ижодий ҳаёллар, эзгу ниятлар, хоҳиш истаклар, мақсад ва тилаклар, мулоҳаза, фикр ва муаммо, ҳиссий кечинмалар, иродавий сифатлар узлуксиз тарзда ўзаро ўрин алмаштириб туриши эвазига онтогенетик дунёга мустаҳкам негиз ҳозирланади. Руҳий олам кечиниши, унинг суръати, мазмуни, шакли, қўлами, хусусияти, хислати, сифати, механизми алоҳида, яқхақол инсонда рангбаранг тарзда намоён бўлиши кузатилади. Шунинг учун бўлса керак, инсонлар табиат ҳодисаларига, омилларига, таъсир кучларига тез ёки секин, енгил ёки мушкулот билан жавоб қайтаришга мойиллик кўрсатадилар.

Шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш керакки, психик фаолиятнинг динамикаси нафақат темпераментга, балки мотивларга, психик ҳолатларга, ҳис-туйғуларга ҳам бевосита боғлиқдир. Мисол учун, инсон ўзи темпераментнинг қайси турига тааллуқли бўлишидан қатъи назар, ўз фаолиятига лаёқатли, майли кучли, интилиши қатъий, қизиқувчан бўлса, уни ташкиллаштиришда ва назардан қолишда уюшқоқлик, ҳаракат суръати эса тезкор амалга ошади, унга лоқайд муносабатни билдирса, иш суръати секин ва суст кечади. Ҳар қандай вазиятга қарамасдан, шахснинг қариндош уруғлари тўғрисидаги, шунингдек, жаҳонда кечаётган нохуш хабарлар унинг аъзойи баданини ларзага келтиради, лаби қуриydi, ранги бўзарadi, атроф-муҳитга нисбатан мўлжалчини йўқотади. Психологияда темпераментга тааллуқли индивидуал динамик хусусиятлар билан мотивлар ва психологик ҳолатлар, ҳиссий кечинмаларнинг динамик хусусиятлари ўртасида муайян даражада тафовут мавжудлиги алоҳида таъкидланади. Улар орасидаги фарқларни ажратиб кўрсатиш мақсадида қўшимча белгилар киритилади ва ўзига хос тарзда тавсифлаб берилади. Уларнинг айримларини ажратиб кўрсатиш мақсадга мувофиқ.

1. Фавқулодда темпераментнинг бир хил хусусиятлари, мотив, пси-

хик ҳолат ва ҳодисалардан фарқли ўлароқ, айнан шу шахснинг ўзида, унинг турли фаолиятларида, ҳатти-ҳаракатларида, муомаласида ифодаланади.

2. Темперамент хусусиятлари табиий шартланганлик омилига тааллуқли бўлганлиги туфайли инсон ҳаёти ва фаолиятининг (умрининг) бутун давомида ёки унинг муайян бир бўлагида (таъсирга берилувчанлиги сабаблигидан қатъи назар) барқарор, ўзгармас ва мустаҳкамдир.

3. Яккаҳол шахсга дахлдор темпераментнинг турли хусусиятлари ўзаро бир-бири билан гайриқонуний равишда бирлашган бўлмасдан, балки улар ўзаро бир-бири муайян қонуният асосида мужассамлашиб, худди шу хусусиятлар унинг типларини тавсифловчи ўзига хос тизилмаки вужудга келтиради.

4. Психология фанида темперамент хусусиятлари деганда, алоҳида бир шахснинг психик фаолияти динамикасини белгиловчи психиканинг барқарор, ўзгармас индивидуал-типологик хусусиятлари мажмуаси тушунилади. Мазкур хусусиятлар турли шакл ва мазмунга эга эга бўлган мотивларда, психик ҳолатларда, мақсадларда, фаолиятларда нисбатан ўзгармовчи, темперамент типини тасвирловчи тузилмани ташкил қилади.

5. Психология фанинг ижтимоий-тарихий тараққиёти даврида темпераментга нисбатан билдирилган мулоҳазалар, унинг моддий асоси тўғрисидаги талқинлар хилма-хил бўлиб, шахснинг психологик хусусиятларини ўзига хос тарзда тушунтириш учун хизмат қилиб келган. Темперамент латинча «*temperamentum*» деган сўздан олинган бўлиб, бунинг маъноси «аралашма» деган тушунчани англатади. Темперамент тўғрисидаги дастлабки таълимотни юнон олими Гиппократ (эра-миздан олдинги 460—356 йилларда яшаган) яратган бўлиб, унинг типологияси то ҳозирги давргача қўлланилиб келинмоқда.

Темпераментнинг физиология асослари туғрисида тушунча

Қадимги юнон олими Гиппократ таълимотига биноан, инсонларнинг темперамент хусусиятлари жиҳатидан ўзаро бир-биридан тафовутланиши, уларнинг тана аъзоларидаги суюқликларнинг (хилларнинг) турлича нисбатда жойлашувига боғлиқ эканлиги тасаввур қилинади. Гиппократ таъбирича, инсон танасида тўрт хил суюқлик (хил) мавжуд бўлиб, улар ўт ёки сафро (юнонча *chole*), қон (лотинча *sanguis* ёки *sanguinis*), қора ўт (юнонча *melas* «қора», *chole* «ўт»), балғам (юнонча «*phlegma*») кабилардан иборатдир. Унинг мулоҳазасича; 1) ўтнинг хусусияти — қуруқликдир, унинг вазифаси — тана аъзоларида қуруқ-

ликни сақлаб туриш ёки баданни қуруқ тутишдир; 2) қоннинг хусусияти — иссиқликдир, унинг вазифаси танани иситиб туришдир; 3) қора ўтнинг хусусияти — намликдир, унинг вазифаси — бадан намлигини сақлаб туришдир; 4) балгамнинг (шилимшиқ модданинг) хусусияти — совуқликдир, унинг вазифаси — баданни совутиб туришдан иборатдир. Гиппократ таълимотига мувофиқ, ҳар бир инсонда шу тўрт хил суюқлик маъжуд бўлиб, унинг биттаси устуворлик касб этади. Мазкур аралашма (лотинча *temperamentum*)лардан қайси бири салмоқлироқ бўлса, шунга қараб инсонлар темперамент жиҳатдан фарқланадилар, чунончи, холерикда сариқ ўт, сангвиникда қон, меланхоликда қора ўт, флегматикда балғам (шилимшиқ модда) устун бўлиши таъкидланади.

Гиппократнинг тўрт хил моддалар (суюқликлар) аралашмаси, яъни темперамент тушунчаси ва унинг типологияси (сангвиник, холерик, флегматик, меланхолик) рамзий маънода ҳозирги замон психологиясида ҳам қўлланилиб келинмоқда.

Темпераментнинг илмий психологик асослари ва унинг физиологик механизмлари кейинги ижтимоий-тарихий тараққиётнинг босқичларида яратилади ҳамда бу борада ишланилишлар давом эттирилмоқда. Темпераментнинг физиологик асосларига улкан ҳисса қўшган олимлардан бири рус физиологи И.П. Павлов (1849—1936) ҳисобланади.

И.П. Павлов ҳайвонларнинг олий нерв фаолиятини тадқиқ қилаётганида итларда шартли рефлексларнинг пайдо бўлиши, кечиши, давом этиши хусусиятлари инсонларникидан фарқ қилиши ва бу ҳодиса темпераментда ҳам учраши мумкинлигини кашф этади. И.П. Павлов темперамент ҳам шартли рефлектор фаолиятининг индивидуал хусусиятларини келтириб чиқарувчи омиллар билан боғлиқ бўлиши мумкин, деган хулоса чиқаради. И.П. Павлов таълимоти бўйича, шартли рефлекслар пайдо бўлишининг индивидуал хусусиятлари рўёбга чиқишининг сабаблари нерв тизими хусусиятлари моҳиятидандир. Муаллиф асаб тизимининг учта асосий хусусиятига алоҳида аҳамият берали, чунончи, 1) қўзғалиш жараёни ва тормозланиш (тўхталиш) жараёнининг кучи; 2) қўзғалиш кучи билан тормозланиш кучи ўртасидаги мувозанатлик даражаси (нерв тизимининг мувозанатлашгани); 3) қўзғалишнинг тормозланиши билан алмашиши тезлиги (нерв жараёнларининг ҳаракатчанлиги). Унинг кўрсатишича, ҳар бир ҳайвоннинг темпераменти ҳам мазкур хусусиятларнинг у ёки бунисига алоқадор бўлмай, балки уларнинг мажмуавий тарзига, қонуний бирлашувига боғлиқдир. И.П. Павлов шартли рефлектор фаолиятининг

индивидуал хусусиятлари билан темпераментга алоқадор нерв тизими хусусиятларининг ўзаро қўшиливини нерв тизимининг типи деб номлайди ва уни тўртта типга ажратади: а) кучли, мувозанатли, элчил; б) кучли, мувозанатсиз, элчил; в) кучли, мувозанатли, суст, г) кучсиз тип.

Йирик рус психологларидан бири Б. М. Теплов (1896—1965) ва унинг шогирдлари, маслақдошлари И. П. Павловнинг тадқиқотларини давом эттириб, инсон нерв жараёнлари хусусиятларининг ўзига хос томонларини очишга муваффиқ бўдилар. Улар нерв-физиологик жараёнларнинг нозик қирраларини ўрганишда махсус мосламалар ёрдами билан ўзгаришларни қайд қилиш ҳамда олинган натижаларни (омилларини) математик статистика методлари орқали ҳисолашни татбиқ этдилар. Б. М. Теплов илмий мактаби намояндалари томонидан олинган маълумотларга қараганда, инсонда ҳосил қилинадиган шартли рефлексларнинг баъзи бир индивидуал хусусиятлари ўзаро уйғунликка эгадир. Уларнинг таъбирича, ўзаро боғлиқ индивидуал хусусиятлар тизими асаб тизимининг муайян хусусияти билан тавсифланади. Жумладан, ўзаро боғланган хусусиятлар, биринчидан, шартли қўзғовчи мустаҳкамланиши давом этишидан қатъи назар, шартли рефлекслар сўниши даражасига, иккинчидан, қўзғовчиларнинг кучли ёки кучсизлиги билан шартли реакциянинг ҳажми орасидаги тафовутларга, учинчидан, асосий қўзғовчи сезгирлигига бегона (нотаниш) қўзғовчини ижобий (салбий) таъсир ўтказиш даражасига, тўртинчидан, бошқа кўринишдаги ёки кучланишдаги қўзғалиш жараёнларининг кучига боғлиқдир. Маълумотларнинг таҳлиliga биноан, тормозланишнинг (тўхталишнинг) кучи билан нерв жараёнларининг мувозанатлашувига тааллуқли шартли рефлектор фаолиятининг индивидуал хусусиятлари туркумлари шунга ўхшаш усул ёрдами билан кашф қилинган. Шунингдек, Б. М. Теплов илмий мактабининг намояндалари томонидан ижобий ва тормозловчи шартли рефлексларнинг ҳосил бўлиш тезлигини тавсифловчи индивидуал хусусиятлар туркуми ҳам таъбирлаб берилгандир. Ушбу индивидуал хусусиятлар моҳиятида ифодаланувчи асаб тизимининг нотаниш хусусияти динамлик деб номланган. Бундан ташқари, улар шартли рефлектор фаолиятининг бир гуруҳ индивидуал хусусиятлари қўзғалиш жараёнининг тўхталишининг тезлиги маҳсули сифатида тахмин қилинган хусусиятни (янги ҳислатни) лабилдик, яъни лотинча *labialis* — бекарорлик деб атаганлар. Шунинг билан бирга асаб тизимининг бошқа хусусиятлари мавжудлиги тўғрисида илмий тахминлар илгари сурилган, чунончи: сензитивлик, реактивлик ва ҳоказо.

Б. М. Теплов илмий мактаби И. П. Павлов тадқиқотларида аниқланган асаб тизимининг хусусиятлари тўғрисидаги назария ва таҳминлар муайян даражада кенгайтирилган ҳамда темпераментнинг туб моҳиятини тушунтиришга қулай имкониятлар яратилган. Лекин шундай чуқур изланишлар олиб борилишига қарамай, психологлар томонидан кашф қилинган хусусиятларнинг кимёвий ва физикавий моҳияти то ҳанузгача номаълум бўлиб қолмоқда.

Худди шу боис, асаб тизимининг хусусияти тўғрисидаги илмий мушоҳадалар фақат шартли рефлектор фаолияти билан ўзаро боғлиқ индивидуал хусусиятлар туркумига тааллуқли умумий сабаблар бўйича талқин қилишни ифодалайди, холос.

Нерв тизими хусусиятлари билан темпераментнинг боғлиқлиги аксарият ҳолларда мана бундай омилларнинг моҳиятида акс этиши мумкин. Жумладан, негизда асаб тизимининг фараз қилинган физиологик хусусияти ётган шартли рефлектор фаолиятининг ўзаро боғлиқ индивидуал хусусиятларнинг муайян туркуми шахсда қанчалик кўп мухассамлашса, темпераментнинг унга муносиб хусусияти худди шу даражада намоён ёки акс ҳолатда шунча кам ифодаланиши кузатилади: 1) инсонда шартли рефлекс шакллانган бўлса-да, лекин у тез сўна бошласа; 2) ташқи қўзғовчи шартли рефлексда кучли тормозланишни вужудга келтирса; 3) шахс кучсиз қўзғовчиларга кучли қўзғовчилар сингари шиддат билан реакция қайтарса; 4) одам кучсиз қўзғалиш жараёни билан уйғунлашган хусусиятларни аниқласа; 5) инсонда кучли эмоционал қўзғалиши ҳамда диққатнинг чалғиши юзага келсин.

Юқорида таъкидлаб ўтилганидек, И. П. Павлов таълимотида темпераментнинг психологик таъсири асаб тизимининг барча хусусиятлари билан алоқадорлиги ёки унинг типига тегишли эканлиги тушунтирилади. Худди шу боис, темпераментнинг у ёки бу хусусияти асаб тизимининг бирорта хислати билан эмас, балки хусусиятларнинг туркумлари билан алоқата киришади. Бунинг таъсирида асаб тизими хусусиятларининг миқдорий муносабатларида темперамент хусусиятлари ҳам сифат ўзгаришини ясаydi.

Йигирманчи асрнинг 60–70 йилларида ушбу соҳа бўйича олиб борилган тадқиқотларнинг кўрсатишича, темпераментнинг психологик таъсири билан И. П. Павловнинг типлари ўртасида алоқа ҳукм суришига ҳеч қандай шак-шубҳа йўқдир. Темпераментга тааллуқли асаб тизимининг типлари ҳам инсонга, ҳам ҳайвонларга тегишли бўлиб, умумий типлар деб номланади. Бинобарин, темпераментнинг физиологик асоси — бу асаб тизимининг умумий типларидир. Бирок

И. П. Павловнинг типлари — бу нерв тизими хусусиятларининг танҳо типик бирикмаси эмасдир, чунки кейинчалик бу борада янги бирикмалар тоғилди. Лекин ажратилган типларнинг барчаси бир текис аҳамиятга молик эмаслиги туфайли уларнинг энг асосийлари кучли ва кучсиз типлардан ташкил топади.

2. Нерв системаси типларининг келиб чиқиши

Нерв тизимининг умумий типлари келиб чиқиши юзасидан мулоҳаза юритилганда, албатта И. П. Павловнинг таълимотини эслаш мақсадга мувофиқ, чунончи, ирсият йўли билан шартланган тип — бу генотип демакдир. Ҳозирги даврда асаб тизимининг умумий тип (генотип) ирсиятга боғлиқ эканлиги ҳақидаги маълумотлар, омишлар жуда кўп бўлиб, улар қиёсий психологияда ҳайвонларни ўрганишда топилгандир. Масалан, асаб тизимининг кучи, элчиллиги ҳайвонларни чапиштириш йўли билан юзага келтирилган, лекин барча хусусиятлар тўғрисида бундай даражада фикрларни билдириш мумкин эмас.

Ҳорижий психологик адабиётларда таъхидланишича, темперамент асаб тизими умумий типининг нерв-физиологик хусусиятларига эмас, балки: а) ташқи кўрсаткичи баданнинг жисмоний тузилишига, б) унинг баъзи қисмлари ўртасидаги алоқага, в) организм турли таркибларининг муносабатларидан тузилган организмнинг умумий тузилмасига боғлиқдир, деган назария жаҳон психологиясида устувор ўрин эгаллагандир. Бу назариянинг асосчилари Э. Кречмер (немис психологи) ва У. Шелдон (америка психологи)лар ҳисобланиб, уларнинг талқинича, тана тузилиши ҳам, темперамент хусусиятлари ҳам ички секреция безлари фаолиятидаги ўзаро муносабатларнинг наслий белгиларига боғлиқдир. Уларнинг фикрича, тана тузилиши билан темперамент хусусиятлари орасида муайян мутаносиблик мавжуддир. У. Шелдоннинг мулоҳаза билдиришича, семиз, қорин бўшлиғи тақомиллашган инсон шодликка, мулоқотмандликка, тўйиб овқатланишга мойил (висцератон) хусусиятга эгадир. Шунингдек, скелет мускуллари тараққий этган шахслар ғайратли, фаол (соматон) хислатлидир. Шу билан бирга асаб тизими, бош мияси ўрта ривожланган инсонлар ўта сезгир, сергашвиш, ҳаётотта берилувчан бўладилар, яъни церебротон хусусиятлидирлар.

Мулоҳаза юритилган муаммо муҳим ижтимоий аҳамият касб этади, чунки ички секреция безларининг тузилиши ҳам ташқи шароитларга, ҳам фаолият талабларига тўла-тўхис мослаша олмайди, бинобарин у асаб тизимига бир оз мувофиқлашуви мумкин, холос. Худди шу омилдан келиб чиққан ҳолда Кречмер билан Шелдон талқинига

ёндашилса, у ҳолда шахс темпераментининг хусусиятлари ташқи ижтимоий шароитларга, фаолият талабларига мувофиқлашув эҳтимоли мавжуд. Муаллифлар эътирофича, турли темпераментли шахсларга ижтимоий зарурият туфайли бир хил талаблар қўйилса, у ҳолда инсоннинг темпераменти имкониятлари билан жамият талаблари ўртасида мураккаб зиддиятлар низоли вазиятлар вужудга келиши мумкин эмиш. Шунингдек, таъкидлаш жоизки, Кречмер билан Шелдоннинг темперамент тўғрисидаги назарияси бир кунча баҳслидир, чунки темпераментнинг асаб тизими умумий типининг хусусиятларига боғлиқлигини акс эттирувчи омиллари тушунтиришга заифлик қилади. Шунингдек, мазкур таълимот темпераментнинг келиб чиқишини тушунтиришга бирёқлама ортирма баҳо беради. Шунингдан ташқари, организмнинг умумий тузилиши дарҳақиқат асаб тизимининг типига ва темпераментга муайян даражада таъсир ўтказиши мумкин. Чунки асаб тизимининг хусусиятлари модда аламлиги ички секреция безлари фаолиятининг индивидуал хусусиятларига мувофиқдир. Демак, темпераментнинг вужудга келишида организмнинг умумий тузилиши эмас, балки асаб тизимининг генотиби ёки умумий типидир муҳим аҳамият касб этади.

Шунга қарамай темпераментнинг физиологик асоси асаб тизимининг умумий типидан иборат бўлса-да, лекин унинг психологик таъсирини таҳлил қилиш учун асаб тизимининг хусусиятларини билиш ҳозирги давр талабига жавоб бермайди. Мисол учун, айратлилик, барқарор кайфият, юқори фаоллик, ҳаракат тезлиги кўзгалиш кучига боғлиқдир, лекин унга ҳар қил психик хусусиятлар ҳам тааллуқлидир (сезги хусусиятлари, хаёл образлари ёрқинлиги ва ҳоказо). Темпераментнинг муайян хусусияти асаб тизими умумий типининг бирорта хусусиятига алоқадор бўлмасдан, балки бир туркум хусусиятига боғлиқдир. Психологияда бирор тобе ўзгарувчи бир нечта мустақил ўзгарувчиларга алоқадор бўлса ёки танҳо (ёлғиз) мустақил ўзгарувчи бир туркум тобе ўзгарувчига боғлиқлиги ўрнатилса, бундай тобелик кўпёқлама тобелик дейилади. Худди шу боис, темпераментнинг психологик хусусиятлари асаб тизими умумий типининг физиологик хусусиятларига кўпёқлама тобедир. Нерв тизими умумий типидир хусусиятларининг физиологик таъкидотлари темперамент пайдо бўлиши қонуниятларини тушунишга камлик қилади, шунинг учун бу соҳада физиологик изланиш ўтказиш унинг психологик моҳиятини текширишни тақозо этади.

Темперамент типологияси, мабодо инсонлар темпераментлари бўйича қисланса, у ҳолда унинг хусусиятлари жиҳатидан ўзаро ўхшаш

шахсларнинг гуруҳи мавжудлиги намоён бўлади. Бу аснода эрализдан олдинги даврда ҳам темперамент типлари тўғрисида материаллар тўпланган. Уларда темперамент типи дейилганда, инсонларнинг муайян гуруҳларини тавсифловчи психик хусусиятларнинг йиғиндисини (мажмуаси) англашилган. Ҳозирги даврда темперамент типи деганда, маълум инсонлар гуруҳи учун умумий бўлган хусусиятларнинг содда мажмуаси эмас, балки мазкур хусусиятларининг қонуний, зарурий ўзаро боғлиқлиги тушунилади. Темперамент типини тавсифловчи хусусиятларнинг қонуний тарзда ўзаро боғлиқлиги турлича акс этиши мумкин.

Темпераментнинг айрим хусусиятларини у ёки бу ташқи кўринишига қараб ўлчаш мумкин. Шахснинг шиддатлилиқ (тезлик, импульсивлик) даражасини иккита ҳаракатдан биттасини танланмайдиган ҳаракатга нисбатан қанча вақт мобайнида қарор чиқаришга қараб аниқлаш мумкин. Агар ушбу йўсинда темпераментнинг бир нечта хусусиятлари ўлчанса, у ҳолда унинг бир хусусияти қанча кўп миқдорда ифодаланса темпераментнинг бошқа хусусиятининг шунча кўп ёки, аксинча оз акс этиши кузатилади.

Ҳар қайси тип учун ўзига хос хусусиятларининг ўзаро алоқаси, ҳар бир алоҳида хусусиятнинг сифат тавсифи темперамент типининг бошқа хусусиятлари билан боғлиқлиги ҳам акс этади. Масалан, ўзини тута билмаслик ёки ўзини тута билиш темпераментнинг битта типини учун: а) эҳтиросли шиддат, б) жазава ва жазавадаги мувозанатсизликдир; бир хил тип учун ўзини тута билиш — эмоционал-иродавий бир меъёр бўлса, бошқа учун у улғворлик ва вазминлик намунаси дир.

Темперамент типларини психик хусусиятлар ўртасидаги қонуний муносабатлар тарзида тушуниш Гиппократ томонидан талқин қилинган темперамент тўғрисида тушунча маълумотига мос тушади. Лекин у ушбу тушунчани юнунча *krasis* сўзи билан белгилаган ва у латинча *temperament* атамасига мос бўлиб, нисбатан, муносабат деган маънони англатади. Нерв тизимининг умумий типлари билан физиологик жиҳатдан темперамент типлари И. П. Павловдан кейин гиппократ типлари, яъни сангвиник, холерик, флегматик, меланхолик деб атала бошланган. Лекин бу тушунчалар ҳозирги замон психологик маълумотлар муносабати билан янгича мазмун ва моҳият касб этган. Шу билан асаб тизимининг тўртта типини темпераментнинг тўртта типига боғлиқ деб эътироф этишимизга ҳаққимиз йўқ, чунки улар гиппократча типларнинг айримлари, холос. Шунинг учун янги омиллар мазкур типларнинг психологик тавсифини қайта таҳлил қилишни тақозо этади.

Темперамент типларининг психологик тавсифи қуйидаги муҳим хусусиятлар ёрдами билан аниқланиши мумкин:

1. Сензитивлик (лотинча *sensib* сезиш, ҳис қилиш деган маъно англатади). Сензитивлик юзасидан инсонда биронта психик реакцияни қилиш учун зарур бўлган ўта кучсиз ташқи таассурот кучига қараб мулоҳаза юритилади, жумладан, сезиларнинг пайдо бўлиши учун кўзғовчининг озгина кучи (уларнинг қуйи чегараси), эҳтиёжлар қондирилмаслигининг сезилар-сезилмас даражаси (шахста руҳий азоб берувчи) мужассамлашади.

2. Реактивлик. Бу тўғрида айнан бир хил куч билан таъсир этувчи ташқи ва ички таассуротларга шахс қандай куч билан эмоционал реакция қилишига қараб муносабат билдирилади. Реактивликнинг ёрқин рўёбга чиқиши — эмоционаллик, таъсирланувчанлик ифодаланишидир.

3. Фаоллик. Бу борада инсон қандай фаоллик даражаси билан ташқи оламга таъсир этиши ва мақсадларни амалга оширишда объектив ҳамда субъектив қарама-қаршиликларни фаоллик билан енгизишга қараб фикр юритилади.

4. Реактивлик билан фаолликнинг ўзаро муносабати. Одамнинг фаолияти кўп жиҳатдан нимага боғлиқлигига биноан, чунончи тасодифий тарздаги ташқи ва ички шароитларда (кайфиятга, факулдадаги ҳодисаларга) ёки мақсадларга, эзгу ниятларга, хоҳиш-интилишларга кўра фикр билдириш назарда тутилади.

5. Реакция темпи. Турли хусусиятли психик реакциялар ва жараёнларнинг кечиши тезлигига, бинобарин, ҳаракат тезлигига, нутқ суръатига, фаросатлиликлка, ақл тезлигига асосланиб хулоса чиқарилади.

6. Ҳаракатларнинг силлиқлиги ва унга қарама-қарши сифат ригидлик (қотиб қолганлик). Шахснинг ўзгарувчан ташқи таассуротларга қанчалик енгиллик ва чаққонлик билан мувофиқлашишига (силлиқлик билан мослашишга), шунингдек, унинг хатти-ҳаракатлари қанчалик суст ва заифлиги (ригидлиги — қотиб қолганлиги)га нисбатан баҳо беришдан иборатдир.

7. Экстравертированлик ва интровертированлик. Шахснинг фаолияти ва реакция кўп жиҳатдан нималарга боғлиқлигига, чунончи факулдадаги ташқи таассуротларга (экстравертированлик) ёки, аксинча, тинчоларга, тасаввурларга, ўтиш ҳамда келажак билан уйғунлашган мулоҳазаларга (интровертированлик) тааллуқлигига асосланган ҳолда муносабат ифодасидир.

Сангвиник — жуда фаол, ҳар бир нарсага ҳам қаттиқ кулаверади; ёлгон далиларга жаҳли чиқади. Атрофдаги нарсалар, маърузалар диқ-

қатини тез жалб этади. Имо-ишораларни кўп ишлатади, чеҳрасига қараб кайфиятини англаб олиш қийин эмас. Жуда сезгир бўлишига қарамай, кучсиз таъсир (қўзғатувчилар)ни сеза олмайди, сергайрат, ишчан, толиқмас. Фаоллик билан реактивлик муносабати мувозанатида, интизомли, ўзини тия билади, бошқарва олади. Хатти-ҳаракати жушқин, нутқ суръати тез, янгиликни тез лайқайди, ақл кидроки тийрак, топқир, қизиқишлари, кайфияти, интилишлари ўзгарувчан. Кўникма ва малакаларни тез эгаллайди. Кўнгли очик, дилкаш, мулоқотга тез киришади. Хайёлот (фантазияси) юксак даражада ривожланган: ташқи таъсирларга ҳозиржавоб ва ҳоказо.

✓ Холерик — суи-сензитивлик хусусиятига эга. Жуда фаол ва реактив. Кўпинча реактивлиги фаолликдан устун келади. Бестоқат, серварда, тинимсиз.

Сангвинликка қараганда силлиқроқ, лекин кўпроқ қотиб қолган (ригидроқ).

Қизиқишлари, интилишлари барқарор, хатти-ҳаракатларда қатъийлик мавжуд. Бироқ диққатни бир жойга тўплашда қийналади. Нутқ суръати тез ва ҳоказо.

✓ Флегматик-сензитивлиги суи, ҳис-туйғуси (эмоцияси) кам ўзгарувчан, шунга кўра бундай шахсни кулдириш, жаҳлини чиқариш, кайфиятини бузиш қийин. Кўнгилсиз ҳодиса, хавф-хатар ҳақидаги хабарга хотиржамлик билан муносабатда бўлади. Вазмин, кам ҳаракат. Имо-ишораси, мимикаси кўзга яққол ташланмайди. Лекин сергайрат, ишчан, фаол, чидамли, матонатли. Нутқ ва ҳаракат суръати суи. Фаросати қийнқроқ. Диққатни тўплаши осойишта. Қотиб қолган (ригид). Диққатни кўчиркиш қийин. Интровертированлашган, камгап, ичимдан топ. Янгиликни қабул қилиши мураккаб. Ташқи таасуротларга суилик билан жавоб беради (қайтаради).

Меланхолик — сензитивлиги юксак. Тортинчоқ, гайратсиз. Аразчан, хафахон. Жимгина йиғлайди, кам кулади. Қатъийлиги ва мустақиллиги заиф. Тез толади. Ортиқча ишчан эмас. Диққати барқарор. Ҳис-туйғуси суи ўзгаради. Қотиб қолган (ригид). Интровертированлашган.

Психологик маълумотлар эътироф этишича, ирсият ва турмуш шароитлари темперамент типлари уртасидаги тафовутларнинг сабабчисидир. Шунинг учун ирсий физиологик хусусиятлари бир хил ва битта тухумдан яралган (гомозигот) эгизакларнинг темперамент хусусиятларини иккита тухумдан вужудга келган (гетерозигот) эгизакларнинг темперамент хусусиятлари билан қиёсланса, бу омил тасдиқланиши мумкин. Маълумотларга қараганда, гетерозигот эгизак-

лардан фарқли улароқ, гомозигот эгизаклар темперамент хусусиятлари шунчалик ўхшашки, ҳатто улар ирсият йўли билан берилиш омилларини 85% тасдиқлаш имкониятига эга. Тарбиявий муҳит турлича бўлишига қарамай, ўхшашлик сақланиб қолиши тажрибаларда кўп марта текширилган. Лекин темпераментнинг айрим хусусиятлари ўзгариши тўғрисидаги маълумотлар инкор этилмайди, унга факуллоддаги ташқи ҳамда ички шароитлар кескин таъсир ўтказиши (масалан, тоғ шароити, хавф-хатар мавжудлиги ва ҳоказо).

Шуни эсда сақлаш жоизки, темперамент айрим хусусиятларининг турмуш шароити билан тарбиявий таъсирида ўзгариши жараёнини темперамент типларининг такомиллаштирувидан фарқлай олиш шарт. Маълумки, темперамент типини унга мутаносиб хусусиятлари бирданига пайдо бўлган нарса эмас, чунки асаб тизимининг такомиллашуви умумий қонуниятлари темпераментга ҳам таъсир ўтказиб, ўз измини қолдиради. Шахснинг камолотига биноан, темперамент хусусиятлари асаб тизимининг такомиллашуви билан боғлиқ тарзда рўёбга чиқа боради ва мазкур жараён темперамент ривожини узиш-кесил ҳал қилади.

Шуни таъкидлаш ўринлики, темпераментни фаолият талабларига мослаштириш (мувофиқлаштириш) имконияти мавжуддир. Чунки ҳар қандай фаолият психик жараёнлари динамикасига муайян талаблар тизимини қўяди. Чунончи: 1) касб-хунарларнинг инсонлар темпераментига мос турини танлаш керак, чунки уларнинг психик хусусиятларига мутаносиб касбни танлаш профессионал танлаш дейилади; 2) шахсларнинг индивидуал хусусиятларини ҳисобга олиш жоиз; 3) темпераментга хос камчиликларни (салбий килатларни) бартараф этиш лозим; 4) инсонларда индивидуал услубни шакллантириш зарур. Шахснинг фаолиятига онгли, фаол ва ижодий муносабатда бўлиши муваффақиятлар гаровидир.

Фаолиятнинг индивидуал услуби инсонда ўзидан ўзи вужудга келмайди, у шахс камолотининг барча босқичларида (боғча ёшидан эътиборан то касбий маҳорат эгаллангунга қадар) шаклланиб боради. Инсоннинг темпераментини фаолиятнинг зарур талабларига мослаштириш орқали унда индивидуал услуб таркиб топтиради. Худди шу боисдан, фаолиятнинг индивидуал услуби дейилганида, шахс учун ўзига хос ва муваффақиятга эришишнинг мақсадга мувофиқ йўллари индивидуал тизими тушунилади.

Семинар машғулоты учун мавзулар

1. Темпераментнинг психологик тавсифи.
2. Нерв системаси типларининг келиб чиқиши.
3. Темперамент назариялари.
4. Темперамент типларининг психологик хусусиятлари.

Реферат учун мавзулар

1. Темперамент тўғрисида тушунча.
2. Темперамент психология категорияси сифатида.
3. Нерв системаси ва темперамент.
4. Темперамент типларининг психологик хусусиятлари.

Адабиётлар

1. *Климов Е.А.* Индивидуальный стиль деятельности. —Казань, КГУ, 1969.
2. *Мерлин В.С.* Очерк теории темперамента. —Пермь, 1973.
3. *Небылицын В.Д.* Основные свойства нервной системы человека. —М.: 1966.
4. *Теллов Б.М.* Избранные труды. Т.1 и 2. —М.: 1985.

Х БОБ. ХАРАКТЕР

1. Характер ҳақда умумий тушунча

Ижтимоий турмушда ҳаст ва фаолият кўрсатаётган ҳар қандай шахс ўзининг индивидуал психологик хусусиятлари билан бошқа инсонлардан ажралиб туради ва бу фарқлар унинг характер хислатларида ўз ифодасини топади. Характер тушунчаси юнонча сўз бўлиб, «сhаrаkтеr» босилган таъма ёки қиёфа, хислат деган маънони англатса-да, лекин у психологияда торроқ мазмунда қўлланилади. Худди шу боисдан инсоннинг барча индивидуал хусусияларини характер хислати таркибига киритиб бўлмайди, чунончи, ақлнинг тийраклиги, топқирлиги, хотиранинг барқарорлиги, кўришнинг ўткирлиги идрокнинг танловчанлиги сингари индивидуал психологик хусусиятлар бунга ёрқин мисолдир.

Психология фанида характерга турлича таъриф берилишига қарамай, унинг асосий белгилари таъкидланиши билан бир-бирига моҳияти билан мувофиқ тушади. Масалан, шахе хулқининг типик усуллари билан боғлиқ, фаолият, муомала ва муносабатда намоён бўлувчи, мужассамланувчи, унинг барқарор индивидуал хусусиятлари мажмуаси характер дейилади. Шахснинг табиатга, жамиятга, ўзига, ашёларга (нарсаларга) нисбатан муносабатлари асосий ва муҳим белгиси бўлиб ҳисобланади. Одатда, шахснинг муносабатлари характер хислатларининг индивидуал ўзига хос хусусиятларини икки хил йўсинда аниқлаш имкониятига эга.

1. Шахе характерининг хусусияти рўёбга чиқадиган ҳар қандай вазият, шароит, ҳолат, муҳит ҳиссий кечинмаларнинг индивидуал ўзига хос хислати унинг муносабатларига боғлиқ. Мисол учун, ишлаб чиқаришга яқинда келган А. Б. нинг характер хислати мана бундай рўёбга чиқади: корхонада маъюс, ўзини жамоада ноҳуш сезади, тортинчоқ, раҳбар ва ҳамкасабаларидан чўчийди, хонадониди (маҳаллада) ва тенгдошлари даврасида кўтаринки руҳда, кайфияти аъло даражада, улар билан муносабати илиқ, вақтичоғ, ўзкни атрофдагиларга яқин тутяди. Ушбу ҳодисани тўғри баҳолаш учун А. Б. нинг характер хислатларини аниқлаш, унинг намоён қилган ҳароҳотлари ва қилиқларини тасвирлаш билан чекланиб қолмасдан, балки бир нечта ҳолатдаги ҳиссий кечинмаларни таҳлиллаш ҳамда воқеликни тўғри тушунтиришга эришиш лозим.

2. Ҳар қандай фавқуллоддаги типик ҳолатдаги (муҳитдаги) ҳаракатнинг сифатлари ҳамда индивидуал ўзига хос усуллари шахснинг муносабатларига тааллуқлидир. Жумладан, юқориди келтирилган мисолда А. Б. нинг характери унинг ўзини ишхонада ҳамда маҳаллада

тутишида ўз ифодясини топади. Шу билан бирга характернинг хислати ҳисобланиши меҳнатсеварлик: а) меҳнат инсонларга роҳат туйғуси келтиришида, ишсизликда афсус чекишида; б) атроф-муҳитдаги нарсаларга диққатини чалғитмай, вақтни беҳуда сарфламай, вужуди билан виждонан меҳнат қилишида рўёбга чиқади.

3. Шахс ҳаракатларининг сифати ва уларнинг оқилона усуллари нафақат унинг муносабатларига алоқадор, балки инсоннинг иродавий, ҳиссий, диққати, ақлий сифатларига ёки психик жараёнларининг индивидуал хусусиятларига ҳам боғлиқдир. Чунончи, меҳнатда кўзга ташлападиган тиришқоқлик, пухталиқ меҳнатга нисбатан ижобий муносабатни акс эттиришга эмас, балки бошқа омилларга: а) диққатнинг тўпланишига (марказлашувига), б) ҳаракатларнинг аниқлиги, мақсадга йўналганлиги, в) иродавий зўр беришга, г) усуллар маҳсулдорлигига, д) ақлнинг тийрақлигига боғлиқ. Характернинг ақлий, ҳиссий, иродавий хислатларига ажратишни ҳаракат усулларида ҳамда хилма-хил руҳий жараёнларнинг устуворлик қилувчи таъсиридан келиб чиққан ҳолда амалга ошириш мумкин.

Характер хислатлари шахсни муайян фаолиятга ундовчи омил сифатида майдонга чиқиши мумкин. Матълумки, характернинг аксарият хислатлари шахснинг хатти-ҳаракатлари муваффақиятини белгилувчи туртки ва фаол майллар бўлиб ҳисобланади. Одатда, шахслар ўзаро ўхшаш шароитларда бир хил мотивлар ва муносабатларга асосланиб, аниқ мақсадга интилиб, мақсадга эришишга муганосиб ҳаракат усулларига нисбатан мойилликни намоён этадилар. Мойилликлар нсгизда характер хислатларининг ундовчанлик кучи вужудга келади ва унинг таъсири туфайли инсон табиий шароитга зид, мақсадга номувофиқ ҳаракат усулларида фойдаланади.

Шахс баъзида ўз характер хислатидан афсусланади, лекин бошқача ҳаракатни амалга оширишни уддасидан чиқмайди. Хорижий психологларнинг тасдиқлашича, айрим инсонлар фаолиятида муваффақиятсизликдан хавсирашга қараганда, улар ўз ютуқларини юксакроқ қадрлайдилар ва юқори баҳолайдилар. Муваффақиятсизлик улар учун ҳалокатли ҳодиса эмас, шунинг учун «таваккалчилик»қа қўл уришида давом этаверадилар. Бошқа тоифадаги одамлар муваффақиятсизликдан чўчийдилар, ўта эҳтиёткор бўладилар, қийинчиликдан юз ўтиради, енгил ишга қўл уришни лозим топадилар.

Мақсадга номувофиқ, лекин шахс учун ўзига хос ҳаракат усуллари танлашга мойиллик кучли иродавий зўр бериш шароитларида, жиддийлик (зўриқиш) вазиятларида ёрқин акс этади. Инсон учун ўзига хос ҳаракат усули фавқулоддаги шароитда мақсадга мувофиқ келса, у

ҳолда ўз хислатига номувофиқ, бир хил йўсиндаги усулларида фойдаланишга қараганда кўп куч-қувват, қатъийлик, ишчанлик намоёниш қилинишни маъқул топади. Мабодо характер хислатлари табиий (объектив) шароит талабига қарши ҳаракат қилишга ундаса, унинг хислатлари ўзига ҳаляқит ва ланд беради. Характер хислатлари шароит, вазият талабларига мувофиқ тушса, у ҳолда бунда шахс ижобий фаолият кўрсатади, бутун куч-қувватини жамлаб ҳаракат қилишга имкон туғилади.

Шундай қилиб, ҳаракат хислатлари шахсни муайян йўсинда интилишига, баъзида шароитга зид ҳаракат қилишга ундаш билан бирга, улар мураккаб вазиятларда ёрқин рўёбга чиқадилар. Ҳаққонийлик, дадиллик, тўғрилик шахсни нохуш кечинмаларга олиб келишига қармай, уни давраларда ҳақиқатни тик айтишга ундайди, собитқадамликни шакллантиришга хизмат қилади.

2. Характернинг физиологик асослари

Характер хислатлари келиб чиқишининг муҳим физиологик шароитларидан бири – характер хусусиятларининг физиологик ҳамда психологик жиҳатдан ифодаланиши ўртасидаги ўхшашлик бўйича тахминий хулоса чиқаришдир. Маълумки, И. П. Павлов илмий мактаби материалларида эътироф этилишича, лаборатория шароитида овқатланиш орқали, шунингдек, терига электр токи билан таъсир қилиш туфайли мустаҳкамлашда айнан бир ҳайвонда бир хил шартли қўзғовчига жавобан икки хил динамик стереотиплар ҳосил бўлиши мумкин. Ҳаракат стереотиплар ва сулак ажратишдан иборат ижобий ва томозланиш шартли реакциялари билан жавоб қайтаради. Терига электр токи билан таъсир қилиш шароитида эса қўзғовчиларнинг ўзига мудофаа ҳаракатлари стереотиплари реакцияси билан жавоб беради. Бу ҳодисалар негизида ётган физиологик механизм кўчириш механизми дейилади. Кўчириш механизмнинг моҳияти шуки, шароитга боғлиқ тарзда марказий асаб тизимида ҳар хил функционал ҳолат пайдо бўлади, чунончи, овқатланишда овқатланишнинг марказларида кучли қўзғалиш юзага келади ва бундай овқатланиш билан боғлиқ доминанта туғилади. Терига электр токи билан таъсир қилишда мудофаа билан боғлиқ ҳаракат марказлари кучли қўзғалиши туфайли муҳофаза (мудофаа) доминантаси вужудга келади.

Ҳайвонлардаги мазкур ҳодисаларнинг шахс характерининг хислатлари намоён бўлиши билан ўхшашлиги мавжуд: 1) улар ҳайвонлар ва одамлар учун стереотип хусусиятга эга; 2) шароитга боғлиқ ҳолда одамларда ва ҳайвонларда бир қўзғовчига жавобан хилма-хил стереотип

хусусиятли реакциялар тизими вужудга келади; 3) функционал ҳолатлар ҳар иккаласида ҳам барқарор ва доимий хусусият касб этади. Функционал ҳолатлар ҳосил бўлишининг ташқи омилларига асосланиб; характер хислатлари шакллантиришнинг физиологик шароитларидан бири кучиш механизми асосида динамик стереотипларнинг вужудга келишидир.

Характер хислатларининг динамик стереотипларга боғлиқ асаб тизимининг шартли рефлектор функционал ҳолати шахснинг шароитга нисбатан турлича муносабатига боғлиқдир. Масалан, тажрибага нисбатан текширилувчи муносабати ўзгартирилса, унда нерв жараёнларининг кўзгалувчанлиги, ҳаракатчанлиги, тўхталиши кучаяди, демак асаб тизимининг функционал ҳолати ўзгаради. Шундай қилиб, характер хислатларининг асоси кучиш механизми инсонларда ҳайвонларникидан кескин тафовутланади, чунки унда иккинчи сигнал тизими ниҳоятда муҳим аҳамият касб этади.

Характер хислатларининг намоён бўлиши билан асаб тизими қиёсланса, у ҳолда биринчисининг рўёбга чиқиши ўзгача физиологик шароитга асосланишини кўриш мумкин. Собиқ совет психологиясида таъкидланишича, асаб тизими умумий типининг зид хусусиятлари психологик жиҳатдан зид ҳаракат усулларига мос тушади. Б. М. Теплов, В. С. Мерлин, Е. А. Климовларнинг тадқиқотларида, ўқиш, спорт ва меҳнат фаолиятларида ҳаракат усулларининг индивидуал фарқлари аниқланган. Худди шу боис характер хислатлари пайдо бўлишнинг ўзгача физиологик шароити асаб тизими умумий типининг хусусиятлари ҳисобланади. Маълумки, асаб тизимининг умумий типини — бу темпераментнинг физиологик асоси ҳамдир. Шунинг учун темперамент типини характернинг индивидуал ўзига хос хислатларининг рўёбга чиқишидаги муҳим психологик шароитлардан бири бўлиб ҳисобланади. И. П. Павлов тажрибасининг кўрсатишича, муайян тизимда ташқи таъсир ҳукм сурганда асаб тизими умумий типининг хусусиятларига тааллуқли динамик стереотипнинг шаклланишига қулайлик вужудга келтириши ёки, аксинча, халақит бериши мумкин.

3. Характер тузилиши ва хусусиятлари

Шахснинг характери тузилиши турли хусусиятларнинг тасодифий йиғиндисидан иборат эмас, балки ўзаро бир-бирига боғлиқ, ҳатто тобе яхлит тизимдан таркиб топади. Характер хислатларининг муайян қисмида хабардор бўлишлик нотанишларни ташхис қилиш имкониятини яратади. Мисол учун, шахснинг шухратпарастлиги маълум бўлса, унинг дили (кўнгли) қоралиги юзасидан тахмин қилиш мумкин ёки

инсон камтар, мўмин, ювош хусусиятли бўлса, албатта у кўнгилчан эъқлиги кўнглимизга келади.

Одатда, психик хусусиятларнинг ўзаро боғлиқ тизими симптомо-комплекслар (омиллар) дейилади. «Симптом» юнонча *symptom* — белги, мос тушиш, «комплекс» лотинча, алоқа, мажмуа деган маъно англатади. Мисол учун, қарама-қарши симптомокомплекслар ҳақида мулоҳаза юритилса, у ҳолда инсонларда бу тизим ўзига ишониш, ўзидан мағрурланиш, мақтанчоқлик, ўзбилармонлик, уришқоқлик, кек сақлаш кабилар бирикмасида юзага келади. Бошқа тоифадаги шахслар ўзларининг камтаринлиги, кўнгилчанлиги, илтифотлилиги, дилкашлиги, ҳаққонийлиги билан ажралиб турадилар. Воқеликка шахснинг бир хил муносабати характер хислатларининг ўзаро бир-бирига боғлиқлигини билдиради.

Шахснинг муносабатларини акс эттирувчи характер хислатларини тўртта тизимга ажратиш қонуний ҳолатга айланган:

1. Жамоага (гурӯҳга) ва баъзи бир инсонларга нисбатан муносабатни ифодаловчи хусусиятлар: яхшилик, меҳрибонлик, талабчанлик, такаббурлик ва бошқалар.

2. Меҳнатга нисбатан муносабатларни мужассамлаштирувчи хусусиятлар: меҳнатсеварлик, дангасалик, виждонлилик, масъулиятлилик, масъулиятсизлик кабилар.

3. Нарсаларга нисбатан муносабатни акс эттирувчи хусусиятлар: озодалик, ифлослик, аяш, аямаслик ва ҳоказо.

4. Шахснинг ўзига нисбатан муносабатларини ифодаловчи хислатлар: иззат-нафслилик, шухратпарастлик, мағрурлик, такаббурлик, димоғдорлик, камтаринлик, самимийлик ва бошқалар.

Шартли равишда қабул қилинган «шахс ва атроф-муҳитдаги инсонлар» симптомокомплекси таркибига нафақат бошқа шахсларга нисбатан муносабатлар, баяки ўзига қаратилган муносабатларни мужассамлаштирувчи хислатлар ҳам киради, чунончи, ўзига ишонч, ўзбилармонлик, ўзига бино қўйиш, мақтанчоқлик ёки аксинча, хусусиятлар шулар жумласидандир. Шундай қилиб, «шахс ва атроф-муҳитдаги инсонлар» деган шартли ном берилган хислатлар тизими ўзга кишиларга, жамоа (гурӯҳ) аъзоларига ва ўзига нисбатан муносабатларни ифодаловчи хусусиятларни бирлаштиради. Турлича муносабатлар ўзаро бир-бирига боғланган тарзда муайян тизимни ташкил қилади, натижада «Мен-Биз» муносабати ўзаро ўрин алмаштириб туради, яъни ўзига қаратилган муносабат гурӯҳий хусусият касб этади.

Шунинг учун шахснинг турлича муносабатлари ўзаро боғлиқлиги унинг характери тузилиши хусусиятлари билан уйғунлашиб кетади.

Умумий ва хусусий муносабатлар характер хислатлари билан бирлашган ҳолда муайян аҳамият касб этади. Худди шу боисдан инсоннинг характери нисбатан бутун, яхлит хусусиятга эга. Шахс муносабатларининг келиб чиқишига асосланиб, улар марказий (асосий) ва уларга тобе, ҳосилавий муносабатларга ажратилади. Шахснинг марказий (асосий) муносабатлари ижтимоий муносабатлар билан белги-ланганлиги туфайли бундай муносабатлар ҳамisha ижтимоий-типик хусусиятга эгадир. Масалан, ижобий хислатлар мужассамлашган шахснинг асосий муносабатлари ўзга одамларга, жамоа (гуруҳ)га нисбатан муносабатларида ифодаланади. Шундай қилиб, характер хислатларининг индивидуал ўзига хослиги, бетақрорлигига қарамай, унинг тузилиши негизда ҳамма вақт шахснинг ижтимоий-типик марказий (асосий) муносабатлари ётади.

Характернинг тузилиши қонуниятларидан келиб чиққан ҳолда муҳим тарбиявий хулосалар чиқариш мумкин. Характер хислатларининг баъзи нуқсонларини (қўполлик ва ёлгончиликни) бартараф қилиш, унинг ижобий хусусиятларини (хушфасъллик ва ҳаққонийликни) шакллантириш муддаоси режалаштирилган дастурда амалга ошириб бўлмайди. Чунки инсонларга нисбатан туғри муносабатни таркиб топтирмай туриб, иллатга қарши курашиб, ижобий фазилатни шакллантира олмаймиз. Шу нарса маълумки, шахсда ўзаро бир-бирига боғлиқ хусусиятларнинг яхлит бир тизимини қарор топтириш мумкин, холос. Мазкур жараёнда хусусиятлар тизимини шакллантиришнинг муҳим шартларидан бири — бу шахснинг марказий (асосий) муносабатларини таркиб топтиришдан иборатдир.

Шахс характерининг яхлитлиги, бус-бутунлиги мутлақ нарса эмас албатта, чунки инсоннинг асосий муносабатларидан бири бошқа барча муносабатларни тўла белгилай олгандагина характер мутлақ хусусият касб этади. Лекин шахснинг муносабатлари ижтимоий муносабатларининг акс эттирилишидан иборатлиги туфайли унинг муносабатлари билан характер хислатлари ўртасида зиддият ҳукм суради. Бундан хулосага келган ҳолда шахснинг характери нисбий жиҳатдан яхлитдир, дейишимиз мумкин, бироқ унинг бир бутунлиги ҳам индивидуал, ўзиги хос хусусиятга эгадир. Яхлитлик нуқтан назаридан қараганда, турли қарама-қарши хусусиятли шахслар қаршиликлар оқибатида ҳаракатларда ва инсон ҳулқида шундай ҳолат ҳосил бўлади ва ижтимоий-ахлоқий меъёрларни бузишини юзага келтиради. Бундай вазиятларда ҳаракатдаги камчиликлар билан курашишнинг асосий йўли — бу шахс характеридаги қарама-қаршиликларни енгишга ўрганишдир.

Характернинг тузилиши баъзи хислатларининг ўзаро боғлиқлиги билан эмас, балки унинг яхлитлигига мутаносиб хусусиятлар билан тавсифланади. Характер тузилишининг каторига уларнинг чуқурлик даражаси киради ва шахснинг асосий муносабатлари билан белгиланади. Инсоннинг бошқа одамларга, жамоага, меҳнатга нисбатан фидойий муносабатда бўлишида белгиланувчи хусусиятлар чуқурроқ хусусиятлар дейилади. Мазкур мезонга қараб шахсларнинг фарқланишини юзаки тасаввур қилмаслик керак, чунки инсонга бериладиган тавсифнома симптомкомплексларни таъкидлаб ўтиши билан чекланмаслиги лозим. Акс ҳолда шахснинг психологик қиёфасининг тавсифномаси: биринчидан, симптомкомплексларни чуқурроқ жойлаштиришни, иккинчидан, муайян даражада чуқурроқ мужассамлаштиришни, учинчидан, бир оз юзакироқ тизимни ажратишни тақозо қилади.

Характер тузилиши хусусиятлари жумласига феоллик ёки характер кучи киритилади ва шунга асосан инсонлар кучли ҳамда кучсиз характер турларига ажратилади. Шунингдек, характер тузилиши хусусиятлари таркибига унинг барқарорлик ва ўзгарувчанлик даражаси ҳам киритилгандир. Характернинг барқарорлиги ҳам, ўзгарувчанлиги ҳам мослашиш фаолиятининг зарурий шартларидан ҳисобланади. Шахснинг характер хусусиятлари турлича турмуш шароитларида, қаршилик қилувчи вазиятга учрашига қарамай, унинг хатти-ҳаракатларини бошқаради. Шу билан инсон ташқи вазиятга боғлиқ бўлибгина қолмасдан, балки ташқи вазиятни унинг шахсан ўзи яратади, шунингдек, мақсадга мувофиқлаштиради.

Бундан ташқари, шахснинг турмушдаги зарурий шароитларидан бири — бу характернинг муайян даражада пластиклигидир. Характернинг пластиклиги икки хил маъно касб этади. Характернинг пластиклиги унинг барқарорлиги сингари муҳитга фаол таъсир ўтказишнинг шартларидан ҳисобланади. Иш-амаллари мақсадга мувофиқ ва фойдали кечиши учун улар ўзгарувчан ташқи шароитга мослашишлари лозим. Характернинг пластиклиги, мустақамлиги уни шакллантиришининг зарурий шarti саналади. Характернинг барқарорлиги, пластиклиги ўзига хос индивидуал хусусиятга эга бўлиб, уни тузилишининг хислати сифатида мужассамлашади.

Характер хусусиятларининг кучи ва барқарорлиги марказий тизимга боғлиқлигига бинноан муайян даражада шахс муносабатларининг мазмуни билан белгиланади. Бироқ улар муносабатлар мазмунига боғлиқлигига қарамай, баъзан юзаки хусусиятга ҳам эга бўлади-лар.

Умумий ва хусусий муносабатлар характер хислатлари билан бирлашган ҳолда муайян аҳамият касб этади. Худди шу боисдан инсоннинг характери нисбатан бутун, яхлит хусусиятга эга. Шахс муносабатларининг келиб чиқишига асосланиб, улар марказий (асосий) ва уларга тобе, ҳосилавий муносабатларга ажратилади. Шахснинг марказий (асосий) муносабатлари ижтимоий муносабатлар билан белги-ланганлиги туфайли бундай муносабатлар ҳамisha ижтимоий-типик хусусиятга эгадир. Масалан, ижобий хислатлар мужассамлашган шахснинг асосий муносабатлари ўзга одамларга, жамоа (гурух)га нисбатан муносабатларида ифодаланади. Шундай қилиб, характер хислатларининг индивидуал ўзига хослиги, бетакрорлигига қарамай, унинг тузилиши негизда ҳамма вақт шахснинг ижтимоий-типик марказий (асосий) муносабатлари ётади.

Характернинг тузилиши қонуниятларидан келиб чиққан ҳолда муҳим тарбиявий ҳуҷасалар чиқариш мумкин. Характер хислатларининг баъзи нуқсонларини (қўполлик ва ёлгончилиكنи) бартараф қилиш, унинг ижобий хусусиятларини (хушфэълик ва ҳаққонийликни) шакллантириш муддаси режалаштирилган дастурда амалга ошириб бўлмайди. Чунки инсонларга нисбатан тўғри муносабатни таркиб топтирмай туриб, иллатга қарши курашиб, ижобий фазилатни шакллантира олмаймиз. Шу нарса маълумки, шахсда ўзаро бир-бирига боғлиқ хусусиятларнинг яхлит бир тизимини қарор топтириш мумкин, ҳолос. Мазкур жараёнда хусусиятлар тизимини шакллантиришнинг муҳим шартларидан бири — бу шахснинг марказий (асосий) муносабатларини таркиб топтиришдан иборатдир.

Шахс характерининг яхлитлиги, бус-бутунлиги мутлақ нарса эмас албатта, чунки инсоннинг асосий муносабатларидан бири бошқа барча муносабатларни тўла белгилай олгандагина характер мутлақ хусусият касб этади. Лекин шахснинг муносабатлари ижтимоий муносабатларининг акс эттирилишидан иборатлиги туфайли унинг муносабатлари билан характер хислатлари ўртасида зиддият ҳукм суради. Бундан ҳулосага келган ҳолда шахснинг характери нисбий жиҳатдан яхлитдир, дейишимиз мумкин, бироқ унинг бир бутунлиги ҳам индивидуал, ўзиги хос хусусиятга эгадир. Яхлитлик нуқтаи назаридан қараганда, турли қарама-қарши хусусиятли шахслар қаршиликлар оқибагида ҳаракатларда ва инсон ҳулқида шундай ҳолат ҳосил бўлади ва ижтимоий-ахлоқий метъёрларни бузишини юзага келтиради. Бундай вазиятларда ҳаракатдаги камчиликлар билан курашишнинг асосий йўли — бу шахс характерига қарама-қаршиликларни енгишга ўртанишдир.

Характернинг тузилиши баъзи хислатларининг ўзаро боғлиқлиги билан эмас, балки унинг яхлитлигига мутаносиб хусусиятлар билан тавсифланади. Характер тузилишининг каторига уларнинг чуқурлик даражаси киради ва шахснинг асосий муносабатлари билан белгиланади. Инсоннинг бошқа одамларга, жамоага, меҳнатга нисбатан фидойий муносабатда бўлишида белгиланувчи хусусиятлар чуқурроқ хусусиятлар дейилади. Маъқур мезонга қараб шахсларнинг фарқланишини юзаки тасаввур қилмаслик керак, чунки инсонга бериладиган тавсифнома симптомкомплексларни таъкидлаб ўтиши билан чекланмаслиги лозим. Акс ҳолда шахснинг психологик қиёфасининг тавсифномаси: биринчидан, симптомкомплексларни чуқурроқ жойлаштиришни, иккинчидан, муайян даражада чуқурроқ муҳассамлаштиришни, учинчидан, бир оз юзакироқ тизимни ажратишни тақозо қилади.

Характер тузилиши хусусиятлари жумласига фаоллик ёки характер кучи киритилади ва шунга асосан инсонлар кучли ҳамда кучсиз характер турларига ажратилади. Шунингдек, характер тузилиши хусусиятлари таркибига унинг барқарорлик ва ўзгарувчанлик даражаси ҳам киритилгандир. Характернинг барқарорлиги ҳам, ўзгарувчанлиги ҳам мослашиш фаолиятининг зарурий шартларидан ҳисобланади. Шахснинг характер хусусиятлари турлича турмуш шароитларида, қаршилик қилувчи вазиятга учрашига қарамай, унинг хатти-ҳаракатларини бошқаради. Шу билан инсон ташқи вазиятга боғлиқ бўлибгина қолмасдан, балки ташқи вазиятни унинг шахсан ўзи яратди, шунингдек, мақсадга мувофиқлаштиради.

Бундан ташқари, шахснинг турмушдаги зарурий шпрантларидан бири — бу характернинг муайян даражада пластиклигидир. Характернинг пластиклиги икки хил маъно кәсб этади. Характернинг пластиклиги унинг барқарорлиги сингари муҳитга фаол таъсир ўтказишнинг шартларидан ҳисобланади. Иш-амаллари мақсадга мувофиқ ва фойдали кечиши учун улар ўзгарувчан ташқи шароитга мослашишлари лозим. Характернинг пластиклиги, мустаҳкамлиги уни шакллантиришининг зарурий шarti саналади. Характернинг барқарорлиги, пластиклиги ўзига хос индивидуал хусусиятга эга бўлиб, уни тузилишининг хислати сифатида муҳассамлашади.

Характер хусусиятларининг кучи ва барқарорлиги марказий тизимга боғлиқлигига биноан муайян даражада шахс муносабатларининг мазмуни билан белгиланади. Бироқ улар муносабатлар мазмунига боғлиқлигига қарамай, баъзан юзаки хусусиятга ҳам эга бўлади-лар.

4. Характернинг таркиб топиши

Психологияда ирсинг билан характернинг муносабати туғрисида хилма-хил қарашлар мавжуддир (Кречмер, Шелдон ва бошқалар). Аксарият психологларнинг эътирофи этишларича, организмнинг наслий хусусиятлари характер хислатларининг пайдо бўлишидаги шарглари-дан бири ҳисобланади, холос. Маълумки характер хусусиятлари ирсиятнинг биологик қонуниятлари билан эмас, балки ижтимоий қонуниятлар билан тавсифланади. Ушбу масалани ирсиятга боғлаб тушултириши гомозигот эгизакларни ўрганиш орқали инкор қилинади, чунки уларнинг наслий хусусиятлари айнан бир хилдир. Улар темперамент хусусиятлари бўйича тубдан ўхшаш бўлсалар-да, лекин характер хислатларига кўра бир-биридан кескин фарқ қиладилар. Шунинг учун характернинг шахс турмуш шароитига боғлиқлигини: а) унинг физиологик асоси ҳам, б) ташқи таъсиротлар тизими туфайли вужудга келадиган шартли рефлексор функционал ҳолати ҳам тасдиқлайди.

Характер таркиб топиши муайян қонуниятлар таъсирида амалга ошади. Характернинг ҳар бир хислати шахс муносабатларига боғлиқ бўлса, улар ўз навбатида ижтимоий муносабатлар билан белгиланади. Наслий хусусиятлари бир хил эгизакларда турлича ижтимоий муҳитда ҳар хил характер хислатлари шаклланади. Шу сабабдан ижтимоий тузумни тавсифловчи кенг ижтимоий муносабатлар шахснинг ижтимоий типик хусусиятларигина эмас, балки характернинг индивидуал хусусиятлари (хислатлари) таркиб топишига ҳам катта таъсир ўтказиши. Ижтимоий муносабатларга бевосита ёки билвосита боғлиқ тарзда, оилада, болалар ва меҳнат жамоаларида хайрихоҳлик, ўртоқлик, ўзаро ёрдамлашиш, ҳамкорлик, ёки аксинча, жоҳиллик, эгоизмлик, баджаҳллик каби шахслараро муносабатлар таркиб топа бошлайди. Оилавий муҳит, ундаги шахслараро муносабатлар, фарзандларнинг миқдори, ёшидаги фарқи, низоли вазиятлар кўриниши, ота-она муносабатига асосланган ҳолда характернинг ўзига хос хусусиятлари шаклланади. Болалар боғчасидаги, мактабдаги шахслараро муносабатлар ҳам характернинг маҳсус хислатларини таркиб топтиради. Меҳнат жамоаларида, норасмий гуруҳларда ҳам характер хусусиятларида сезиларли ўзгаришлар юзага келади. Илк ёшлик даврида шакланган характер хислатлари ниҳоят даражада барқарор бўлиб, уларга айрим ўзгаришлар киритиш жуда қийин кечади. Шахсда майлларнинг қондирилиши ёки қондирилмаслиги билан боғлиқ ҳолда таркиб топган муносабатлар ўзининг мустақамлиги билан ажралиб туради. Характер хислатларининг чуқурлиги, барқарорлиги, доимийлиги кўп жиҳатдан шахс муносабатларининг онгликлик даражасига боғлиқ. Инсоннинг ҳаққонийлик, меҳнатсеварлик хислат-

лари тасодифий таркиб топмаган бўлиб, унинг онгли ишонч ақидаларига мос тушса, у ҳолда ҳар қандай қийин ҳам намоён бўлаверади. Мамлакатимиз фуқаролари ҳар қандай ва мустаҳкамлиги уларнинг истиқлол нашидасидадир ва эркинлик юксақ ҳис-туйғусидадир. Шундай қилиб, психиканинг асосий сифат хусусиятлари шахннинг ижтимоий-типик муносабатлардан қўшилган тақдирдагина характер хислатларини белгилаш имконияти вужудга келади. Психиканинг индивидуаллиги орасида темперамент хусусиятлари алоҳида аҳамият касб қилади. Характер билан темпераментнинг ўзаро муносабати уларнинг логик асослари билан белгиланади. Характер хусусиятлари жидатдан намоён бўлиб, айнан шу тарзда муайян вақт ичида динамик хусусият дебилади. Характер хислатларининг хусусияти темперамент хусусиятларига боғлиқдир. Ана шу муносабат вофиқ равишда темперамент хусусиятлари ҳам, характер хислатларининг вақт давомида ташқи намоён бўлиши характер типига боғлиқ.

Тараққиёт ва тарбиянинг ижтимоий шароитлари ҳамда психиканинг ирсий индивидуал хусусиятлари билан ўзаро муносабати характер хислатларини туғридан-туғри тавсифламайди. Балки шахснинг фаолияти орқали белгилайди. Унинг фаолиятига тааллуқли айнан бир хил ижтимоий шароитда ҳам худди шу бир хил ирсий хусусиятларидан турли характер хислатлари шаклланади. Худди шу боисдан характернинг ривожланиши шахснинг фаол фаолияти жараёнида унинг хатти-ҳаракатларига боғлиқ тарзда амалга ошади. Характернинг таркиб топишида фаол фаолиятнинг роли шундаки, худди шу фаол фаолиятда характернинг ифодалайдиган ҳаракатнинг индивидуал ўзига хос усуллари таркиб топади. Ҳаракат усулларининг автоматлашуви муайян динамик стереотип ҳосил қилиниши билан боғлиқ шартли рефлектор функционал ҳолатнинг маҳсуласидир. Автоматлашувининг бир неча турдаги психологик механизмлари мавжуд бўлиб, улардан бири — бу одатлардир. Характер хислатлари таркиб топишининг муҳим шартларидан бири — бу хислатларни зарурий хатти-ҳаракатларда чидам билан машқ қилишдан иборатдир.

Характернинг таркиб топишида тақлидчанликнинг роли катта бўлиб, ҳаракат усуллари автоматлашувининг бош манбаи ҳисобланади. Таркиб топиш жараёнида тақлидчанликнинг аҳамияти кўп жиҳатдан ифодали хатти-ҳаракатларнинг шахс эмоционал (ҳиссий) кечинмаларига таъсири билан белгиланади. Тақлидчанлик хатти-ҳаракат намунасига тақлид қилиш учун мўлжалланган шахс муносабатла-

ри томонидан мотивлаштирилгандагина характер хислатлари шакллантиришнинг шартига айланади.

Характернинг шаклланишида муайян психик фаолиятга яхлит объектив ва субъектив майллик тарзидаги кўрсатма бериш (установка) психологик механизм негизда юзага келган автоматлашиш муҳим аҳамият касб этади. Кўрсатма (установка) одатларидан фарқли ўлароқ, муайян ҳаракатларга тайёр туришигина бўлиб қолмай, балки билиш жараёнларига, ҳиссий ва иродавий реакцияларга ҳам тайёр туришликдир.

Характернинг ҳосил бўлишида низоли вазиятлар алоҳида аҳамият касб этади. Характер фақат мураккаб ва кескин вазиятларда (шароитларда) ёрқин намоён бўлибгина қолмасдан, балки мазкур ҳолатларда у таркиб қам топади. Одатда, характер хислатларининг ўзгаришидаги индивидуал фарқлар шахснинг низоли вазиятлардан чиқиш учун қандай йўл-йўриқ топишига боғлиқ, бинобарин, инсон шароитдан келиб чиқиб, қандай хатти-ҳаракатни амалга оширишга қарор қилади. Шундай қилиб, шахс ўзининг бутун ҳаёти ва фаолияти давомида ўз хатти-ҳаракатлари, одатлари билан ўз характер хислатларини ўзи яратади ва уларни бошқаришга одатланади.

5. Инсон характери ва шахс екмолоти

Инсон характерини таркиб топтиришнинг муҳим омили тарикқасида вазият (ситуация) етакчи роль ўйнайди ва регуляторлик функциясини бажаради. Бизнинг фикримизча, вазият гоҳо кўшстимул, жуфт детерминатор, кўшмеханизм сифатида узлуксиз руҳий ҳолатлар (қайси муҳитда бўлишдан қатъи назар) вужудга келиб туришини таъминлаши мумкин. Вазиятлар экстремал (фавқулодда), казусли (тасодифий), казуал (сабабий) каби кўринишларга эга бўлиб, уларнинг ҳар қайсиси ўзига хос хусусиятлари билан ўзаро муайян даражада ажралиб туради.

Экстремал вазиятлар ё табиий омиллар, ҳодисалар таъсири, натижаси моҳиятидан келиб чиқиб, офатлар, ларзалар, табиатнинг инжиқликлари, мўъжизалари, даҳшатли кучлари шаклида намоён бўлиши, вужудга келиши, кечиши ва ривожланишидан иборатдир. Индивиднинг муайян даражада уюшган гуруҳ (этник бирлик)нинг муносабати характерологик хусусиятларнинг шаклланишига зарур объектив ва субъектив қулай шароитлар яратилишига имкон яратади. Вазиятлар ўзининг моҳияти билан расмий ёки норасмий гуруҳлар, махсус мутахассислар томонидан уюштирилиши ҳам мумкин (ҳарбий машқлар ва ҳоказо). Уларнинг акс садосига нисбатан жавоб реакцияси (гоҳо акция) сифатида вазиятларнинг қатнашчилари муносабати уларнинг характер хусусиятларида ифодаланади. Кутилмаган фавқулоддаги вази-

ятлар қаторига психотерапевтик таъсир ўтказиш, гипнотик ҳолатга келтириш, онгсизликка тушириш оқибатларида бир ёқлама руҳий таъсир ўтказиш ҳамда таъсирга берилиш (диада, триада, полиада) натижа-сида ўта ишонч билдириш туфайли таъсир доирасига кириб қолиш миллий характернинг кучлилиги ёки кучсизлигини намоён қилади.

Мазкур вазиятлар қаторига алкоголизм, наркомания, таксикоман-ния ҳолатларидан онгсиз идеомотор ҳаракатларга тортилганлик, инсоний қиёфадан ҳайвоний ҳисларга ўтиш, фикрларни узатишда қўпол нуқсонларга йўл қўйиш, ўзини ўзи онгли равишда бошқариш (гуруҳий жипслик) имкониятини йўқотиш жараёнлари шулар жумласидандир.

Субъектив мақсадни амалга оширишга йўналтирилган сунъий ва-зиятлар ҳам характерологик хислатларни синашда муҳим объект си-фатида хизмат қилади (масалан, шижоат, эқтирос, стресс, аффект).

1. Казусли (тасодифий) вазиятлар инсон ҳаёти ва фаолиятида ало-ҳида аҳамият касб этиб, унда ишонч, қатъиятлик, барқарорлик, муста-қиллик, таъсирга берилувчанлик каби хислатлар ёки иллатлар устувор-лиги ҳамда барқарорлиги ҳақида маълумот олишга замин ҳозирлайди.

Бундай вазиятларни келтириб чиқарувчи омиллардан бири — бу толерантликнинг вужудга келиши билан нейрофизиологик, психо-физиологик механизмлардан иборатдир. Бизнинг таъбиримизча, уни келтириб чиқарувчи омиллар, асосан, икки қутбга тааллуқли бўлиб, бири тасодифий, ёндош қўзғатувчилар таъсирида юзага келиб, толе-рантликка асосланади, иккинчиси эса ички қўзғовчилар «реакция-лар» («аҳциялар») орқали ифодаланиб, кўпроқ субъектив омиллар маҳсули ҳисобланади, армоннинг ҳар хил шакллари функциясини бажаради. Омадлилик худди шундай руҳий ҳодисаларни вужудга кел-тиради, шахснинг (этник бирликнинг, жамоанинг) фаолликка ун-довчи узлуксиз ҳатти-ҳаракатлар қўштимул вазифасини муваққат бажаришга киришиши мумкин. Биринчи ҳолатда шижоат ҳаракат-лантирувчи механизм родини бажарса, иккинчисида эса ушалган эзгу ният, ички руҳий галаён, тугилаётган фикрларнинг «жанги», улар-нинг ўзаро қарама-қарши таянч нуқталарига эга эканлиги ҳал қилув-чи стимул функциясини ижро этади. Шахслараро муносабат негизи-дан келиб чиқувчи муваффақият ва муваффақиятсизлик, омадлилик ва омадсизлик кабиларни вужудга келтиради. Масалан, талабанинг юқори балга эришганлиги уни янада илҳомлантиради, курсдошида эса икки хил хусусиятли кечинмани юзага келтириб, бир томондан хоҳиш, иштиёқ, илҳом, эзгулик ҳис-туйғуларининг кучайишига олиб келади. Иккинчи томондан эса ғайрилиқ иллоти индивидни (шахс-ни) фаоллик сари етаклайди.

2. Каузал (сабабий) вазиятнинг пайдо бўлиши субъектив кечинмалар, манбалар негизи билан уйғунлашиб, хилма-хил эҳтиёжлар, мотивлар, эгоистик ёки альтуристтик позициялар, туб маънодаги фидоийлик намунасининг сабабий боғлиқликлар (детерминаторлар) мақсули устига қурилади. Ватанпарварлик туйғуси инсонни (гуруҳни, ҳаммаки) ижодий изланиш сари етаклайди, барқарор ҳаракатлантирувчи кучларни вужудга келтиради, пухта механизмлар узлуксизлигини таъминлашда иштирок этади. Қонуниятлар маънавий жиҳатдан эскириши, янгиларини очишга интилиш, муайян назариялар яратишга иштиёқлилиқ туғилиши ҳам жисмоний, ҳам ҳуқуқий шахс (гуруҳ) олдига истиқбол мақсадлари режаларини қўяди.

Онтогенезнинг муайян қонуниятлар асосида кечишини таъминловчи омиллардан бири бу шарт-шароитларнинг мавжудлигидир. Юқоридagi таснифга қараганда, шарт-шароитларни ўзининг шакли, мароми, моҳияти, омилкорлиги, оқиллиги сингари хусусиятлари билан объектив, субъектив, моддий, маънавий турларга ажратиш мумкин:

— объектив шарт-шароитлар табиат қонунлари, борлиқнинг мўжизалари, биоритмика, табиий заруриятлар мавжудлигини ифодалайди;

— субъектив шарт-шароитлар шахслилик, шахслараро муносабат, микро, макро ва мизе муҳитдаги ижтимоий психологик, коммуникатив, интерактив, перцептив таъсирлар ҳамда ўзаро таъсирларнинг муайян маромларига риоя қилишлиги билан тавсифланади;

— моддий шарт-шароитлар инсон камолоти учун энг зарур вешёлар, воситалар, жисмлар, қуроллар билан таъминлангандагина мақсадга мувофиқ индивидуал ёки ҳамкорлик хатти-ҳаракатлари амалиётда қарор топиши мумкин.

Семиқтар машғудоти учун маззулар

1. Ҳарактер ҳақида умумий тушунча.
2. Ҳарактернинг физиологик асослари.
3. Ҳарактер тузилиши назариялари.
4. Ҳарактер ва шахс.

Адабиётлар

1. Ковалев А.Г. Психология личности. —М.: 1970.
2. Ковалев А.Г., Мяснишев В.Н. Психологические особенности человека. — Л, ЛГУ, 1975.
3. Левитов Н.Д. Психология характера. —М.: 1969.
4. Немов Р.С. Психология. Книга I. —М.: 2002.

XI БОБ. ҚОБИЛИЯТЛАР

I. Қобилиятлар тўғрисида тушунча

Харидор дуконда товарларни кўздан кечираётиб, бир хил матодан тайёрланганига қарамай, уларга ҳар хил баҳо беради, бир тикувчини мақтайди, иккинчисига эса эътирозлар билдаради. Шунингдек, уларга баъзи бир таклифлар беради, ташқи кўриниши бежирим бўлиши, чидамлилиги ошиши тўғрисида мулоҳазалар юритади, яъни улардан бириси қониқтиради, иккинчиси эса ижобий баҳо олиш имкониятидан маҳрум бўлади. Талабалар ҳар хил турдаги танловларда, олимпиада ва универсиадада иштирок этадилар, улардан биттаси муваффақиятга эришади, ҳатто қўлибикни қўлга дам киритади. Бу психологик ҳодиса ёки воқелик нимадан далолат эканлигини аниқлаш орқалигина билим даражаси, қобилият кўрсаткичи, муваффақият механизми, малака ёки кўникмалар барқарорлиги юзасидан мулоҳаза юртиш мумкин, холос.

Қобилиятлар тўғрисида умумий тушунчани вужудга келтириш учун уларга алоқадор омиллар, таркиблар бўйича айрим маълумотлар келтириш мақсадга мувофиқ: а) қобилиятлар шахснинг психологик хусусиятлари эканлиги; б) мазкур хусусиятларга билим, кўникма, малака орттириш боғлиқ; в) ушбу хусусиятларнинг ўзи билим, кўникма ва малакаларга тааллуқли эмасдир. Юқоридagi воқеликларнинг таҳлилидан келиб чиқилганида, товарга берилган баҳо, танловлардаги муваффақиятли ёки муваффақиятсиз иштирок этишга асосланиб, шахсларнинг қобилиятлари юзасидан қатъий қарорга келиниши мумкин эди. Психологик тадқиқотларнинг кўрсатишича, олий таълим жараёнида ўзлаштириш кўрсаткичи бўйича «уртамиёна» талаба кейинчалик ижобий томонга ўзгариши, бошқа соҳа (тармоқ)да юксак натижаларга эришиши, ҳатто мутахассислигига ёндош ихтисосликда ўзини кўрсатиши мумкин. Таълим ва ижтимоий турмушда уквсиз, «яроқсиз» деб баҳоланган инсонлар кейинчалик бирон-бир соҳанинг етакчи мутахассиси сифатида элга танилиши, юқори лавозим эгаллаши, тadbиркор шахс сифатида камол топиши ҳодисаси тажрибада кўп учрайди. Шунинг учун билим, кўникма ва малакаларни эгаллаш (ўзлаштириш) жараёнида қобилиятлар намоён бўлса-да, лекин улар билим, кўникма, малакаларга бевосита тааллуқли эмасдир. Худди шу боисдан, улар бир-бири билан ўзаро муносабат ва нисбатан нуқтан назардан таҳлил қилинганда қобилиятлар билан билимлар, қобилиятлар билан кўникмалар моҳият, мазмун, маъно жиҳатидан бир-биридан тафовут қилади. Ушбу психологик ҳодиса образлироқ қилиб

тушунтирилганида, билим кўникма, малака машқланиш туфайли эгалланиладиган аниқ воқелик деб тасаввур қилинса, қобилиятлар шахснинг руҳий оламидаги ҳали рўёбга чиқмаган имкониятидир. Масалан, талабанинг ўқишга кириши у мутахассис сифатида касбий камолот учун имконият тарзида гадаланиши каби (унинг интилиши, объектив ва субъектив муҳит, саломатлиги ва бошқалар), шахснинг қобилиятлари касбий билим, кўникма ва малакаларни эгаллаш учун имконият тариқасида намоён бўлади. Касбий билим ва кўникмалар эгалландими ёки йўқми, имконият рўёбга чиқдими ёки ушалмаган орзу сифатида қолиб кетдими — буларнинг барчаси кўпгина омилларга ва шароитларга боғлиқдир. Масалан, ятроф-муҳитдаги одамлар (оила, мактаб, меҳнат жамоаси аъзолари, жамоатчилик) шахснинг у ёки бу билим ҳамда кўникмаларни эгаллашга манфаатдорлиги, ўқиш, ўргатишга муносабати, уларни ташкил қилиш ва мустақамлашга нисбатан масъулият ҳис қилиш ҳабиларнинг барчаси — имкониятнинг рўёбга чиқариш, унинг воқеликка айлантиришнинг кафолатидир. Психологиянинг методологик асосининг хўрсатишича, қобилиятлар — имкониятлар тизимидан ташкил топган бўлиб, у ёки бу фаолиятидаги зарурий маҳорат даражаси ҳақиқат ҳисобланади. Инсонда намоён бўлаётган тасвирий санъат қобилияти унинг рассом сифатида шаклланишига ҳафолат бера олмайди. Рассомликни эгаллаши учун махсус таълим берилиши, табиатга ўзгача муносабати, идрок қилиш ҳаёлотли, шахсий фазилати, саломатлиги, матолар, мўйқаламлар, бўёқлар, мослама асбоблар ва бошқалар муҳайё бўлиши лозим. Таъкидлаб ўтилган воситалар, шарт-шароитларсиз тасвирий санъат қобилиятлари тараққий этмай турибоқ, илк кўринишидаёқ суна бориши мумкин. Ижтимоий-тарихий тараққиёт палласида бундай ҳодисалар сон-саноксиз бўлиб ўтганлиги ҳеч кимга сир эмас, албатта.

Психология фани қобилиятлар билан фаолиятнинг муҳим жабҳалари бўлмиш билим, кўникма ва малакаларнинг айнан бир нарса эканлигини рад этар экан, уларнинг бирлигини эътироф қилади. Шунинг учун қобилиятлар фақат фаолиятда рўёбга чиқади, лекин шунда ҳам айнан шу қобилиятларсиз амалга оширилиши амри маҳол фаолият кўринишларидагина аҳс этади, холос. Агар шахс расм солишга ҳали ўрганмаган бўлса, мабодо у тасвирий фаолиятнинг малакаларини удалай олмаса, унинг тасвирий санъатга нисбатан қобилиятлари юзасидан мулоҳаза юритишга ўрин ҳам йўқ. Буларнинг барчаси бўлгуси рассомнинг иш услуби, усуллари, рангга муносабатларини қанчалик тез ва осон ўзлаштиришида ҳамда борлиқдаги гўзалликни идрок қилиш, тасаввур этишида юзага келади.

Талабада касбий билим, кўникма ва малакалар тизими, уларнинг барқарорлиги, шаклланган шахсий иш услублари мавжуд эмаслигига асосланиб, уларни жиддий текшириб, таъхис қилмасдан туриб, шоякин тарзда унда қобилиятлар йўқ деган хулоса чиқариш олий мактаб ўқитувчисининг кўпол психологик нуқсони ҳисобланади. Болалик даврида у ёки бу қобилиятларнинг атроф-муҳитдаги одамлар томонидан тан олинмаганлиги, кейинчалик худди ана шу қобилиятлари туфайли жаҳонда муносиб шон-шухрат қозонишга мушарраф бўлган жуда кўп алломаларнинг номи оламда машҳур, чунончи, Альберт Эйнштейн (нисбийлик назарияси асосчиси), Николай Лобачевский (янги геометрия йўналиши асосчиси) ва бошқалар ўқишида гениал олим бўлиб вояга стишиши далолатномаси йўқ эди.

Қобилиятлар билим, кўникма ва малакаларда акс этмайди, балки уларни эгаллаш динамикасида намоён бўлади. Фаолият учун зарур бўлган билим ва кўникмаларни ўзлаштириш жараёнида юзага чиқадиган фарқлар, қобилиятлар мулоҳаза юритиш имконини беради.

Демак, шахснинг фаолиятини муваффақиятли амалга ошириш шарти ҳисобланган, билим кўникма ва малакаларни эгаллаш динамикасида юзага чиқадиган фарқларда намоён бўладиган индивидуал психологик хусусияти қобилиятлар дейилади. Ушбу хусусиятни аниқлаш учун баъзи бир омилларни таҳлил қилиш мақсадга мувофиқ; а) шахснинг муайян сифатлари йиғиндиси белгиланган вақт оралиғида эгаллаган фаолияти талабларига жавоб берса, унда мазкур фаолиятга нисбатан қобилияти мавжуддир; б) инсон шундай ҳолатларда фаолият талабига жавоб бера олмас — психологик сифатлар, яъни қобилиятлар мавжуд эмасдир (жуда заифдир). Лекин бундай хусусиятли шахс кўникма ва малакаларни эгаллай олмайди деган маъно англатмайди, бироқ уларни эгаллаш вақти чузилиб кетади, холос.

Шундай қилиб, қобилиятлар индивидуал-психологик хусусиятлар бўлиши билан бирга: а) уларни шахсларнинг мавжуд бошқа хусусиятларига, характер фазилатларига, ҳиссий кечинмаларига ва бошқаларга қарама-қарши қўйиш мумкин эмас; б) шунингдек, қобилиятларни шахснинг мазкур хусусиятлари билан бир қаторга қўйиш, уларни аниқлаштириш ҳам нуқсонларни келтириб чиқаради. Шунини таъкидлаш жонзори, мулоҳаза билдирилган сифатлардан баъзи бири ёки уларнинг йиғиндиси фаолият талабларига жавоб бера олса ёки уларни таъсирида вужудга келса, у ҳолда шахснинг мазкур индивидуал хусусиятларини қобилиятлар деб аташ имконияти тугилади.

2. Қобилиятларнинг сифат ва миқдор тавсифи

Психологияда қобилиятлар индивидуал-психологик хусусиятлар сифатида тавсифланади ва бунинг асосида бир инсоннинг бошқа инсондан тафовутланадиган хислатлари, фазилатлари ётади. Шунинг учун ҳар бир шахсдан бир хил натижа, бир хил сифат кутиш мумкин эмас, чунки инсонлар ўз қобилиятлари бўйича бир-бирларидан муайян даражада фарқ қиладилар, бинобарин, улар ўртасида фарқлар сифат ва миқдор жиҳатидан бир талай бўлиши мумкин. Қобилиятларнинг сифат тавсифи шахснинг қайси индивидуал-психологик хусусиятлари фаолият муваффақиятининг мажбурий шарт тариқасида хизмат қилишини англатади. Уларнинг миқдори тавсифи эса фаолиятга қўйиладиган талабларга шахс томонидан қай йўсинда бажариш имконияти мавжудлигини билдиради, яъни мазкур инсон бошқа одамларга қараганда малака, билимлардан нечоғлик тез, енгил, пухта фойдалана олишини намоён қилади.

Қобилият хусусиятларининг сифат жиҳатидан талқин қилинишида, биринчидан, мақсадга турлича йўллар орқали эришишга имкон берувчи «ўзгарувчан миқдор» тўплами тариқасида, иккинчидан, фаолият муваффақиятини таъминловчи шахснинг индивидуал психологик хислатлари (фазилатлари) мураккаб мажмуаси кўринишида тавдаланади. Масалан, факультет деканати ва ўқитувчилар жамоаси томонидан юксак ташкилотчилик қобилиятига эга деб баҳоланган IV курс бошлиғи («оқсоқоли») Маҳкамда мана бундай психологик хусусиятлар мажмуасини кўриш мумкин, чунончи, ташаббускорлик, талабчанлик, меҳрибонлик, эътиборлилик, қузатувчанлик, тенгдошларини ташхис қила олишлик, кашфиётчилик, жавобгарлик, ҳамдардлик, жозибадорлик, ҳамкорлик, самимийлик, ҳиссий яқинлик кабилар. Маҳкамнинг қобилиятини бошқа ташкилотчилар қобилияти билан қиёсланганда кўлами кенг, моҳияти чуқур бўлиш билан бирга, балки ўзининг сифати билан ҳам ажралиб туради. Худди шу факультетнинг III курс бошлиғи («оқсоқоли») Адҳам ҳам ташкилотчи, уддабурон шахс, лекин фаолиятни амалга ошириш, ўзгаларга таъсир кўрсатиш мутлақо бошқа омилларга асосланади. Шунинг учун ташкилотчилик қобилияти бошқа психологик хислатлар мажмуасини (туркумини) ташкил қилади, чунончи, заифларга нисбатан шафқатсизлик, жамоа аъзоларига таъйиқ ўтказишлик, уддабуронлик, амалпарастлик, мақтанчоқлик ва бошқалар.

Келтирилган мисоллардан кўриниб турибдики, у ёки бу фаолиятни амалга оширишда ўзаро ўхшаш ёки бир-бири билан фарқланувчи турлича қобилиятлар туркуми (мажмуаси, бирикмаси) иштирок эти-

ши мумкин экан. Бу психологик ҳодиса таҳлили орқали шахс қобилиятларининг муҳим жабҳалари яққол кўзга ташланади, жумладан, шахсдаги бир хислатнинг ўрнини бошқаси босиши (компенсация қилиши, латинча *compensatio* ўрнини босиши, мувофиқлаштириш маъносини билдиради) вужудга келади, бунинг учун инсон ўзи устида сабр-тоқат, чидам билан меҳнат қилиши туфайли юксак кўрсаткичларга эриша олади.

Шахснинг қобилиятида мавжуд бўлган ўрнини босиш (компенсатор)лик имконияти эшитишдан маҳрум инсонларни махсус ўқитиш орқали рўзга чиқади. Ҳаётда кўр мусиқачи, артист, шоир, rassom, муҳандис ва бошқа шу каби касб эгалари етишиб чиққанлиги кўп учрайди. Ҳатто эшитиш қобилияти паст ёки умуман йўқлиги ҳам касбий мусиқавий қобилиятининг ривожланишига кескин халақит бермаслиги мумкин. Бу психологик ҳодиса (бир қобилиятни бошқа қобилият ёрдами билан ўстириш, яъни комплексаторлик хусусияти) ҳар бир шахс учун касб танлаш ва қайта касб танлаш (иккинчи ёки учинчи касбни эгаллаш иштиёқи) соҳасида мислсиз кенг қўламдаги имкониятларни очади. Ушбу воқеликни тасдиқловчи қатор мисолларнинг ўзида силлиқ дурадгор моҳир тикувчи бўлиши; йирик фан алломаси йирик санъаткор, етук спортчи эканлиги учраб туради. Қобилиятли шахслар ижтимоий турмушнинг турли соҳалари ҳамда жабҳаларида ўз ўрнини тоға оладилар ҳамда юксак ютуқларга эришадилар, ҳатто бир неча фаолият турида таскис муваффақиятлар қозониш ҳам мумкин.

Қобилиятларнинг миқдорий тавсифи ва уларни ўлчаш муаммоси психология фанида ўзига хос ривожланишнинг тарихий ўтмишига эга. Ҳозирги даврда фаннинг мумтоз психологларига айланган Спирмен, Пермен Кэттелл ва бошқалар XIX асрнинг охирилари ва XX асрнинг бошларидаёқ муайян ихтисослар учун касб танлашни илмий асосда йўлга қўйиш заруриятидан келиб чиқадиган талаблар тазйиқда ўқув юрларида сабоқ олаётган шахсларнинг қобилият даражасини аниқлашга киришдилар. Уларнинг тахминларича, инсоннинг лавозимига лойиқлиги, унинг меҳнат фаолиятига лаёқати, шунингдек, олий ўқув юрларига, ҳарбий хизматга, раҳбарлик мартабасини эгаллашга нисбатан ласқатларини аниқлаш имконияти мавжуддир. Ўтган асрда қобилиятларни ўлчаш усули, мезони тариқасида ақлий истеъдод тестлари ишлаб чиқилди ва АҚШ, Буюк Британия каби мамлакатларда ўқувчиларни саралаш, ҳарбий хизматга зобитларни танлаш, ишлаб чиқаришда раҳбарлик лавозимига тавсия қилишда фойдаланилди. Ҳатто Буюк Британияда университетга кириш ҳуқуқини

берувчи тест синови тизими ҳам яратилди. «Ақлий истеъдод» тестлари балл ёки очколар билан баҳоланиб, ечимга сарфланган вақтни ҳисобга олиб, натижалар йиғинди ҳолига келтирилар эди. Масалан, Буюк Британия мактабларида 11 ёшли ўсмирга бериладиган тест кўриши: «Пётр Жемсга қараганда баландроқ, Эдвард Петрдан пастроқ, Ким ҳаммадан кўра баландроқ?» ва танлаган жавобнинг тағига чизиб қўйиш талаб қилинади: 1) Пётр, 2) Эдвард, 3) Жеймс; 4) «айта олмайман». Бошқачароқ тестлар берилган бешта сўздан бошқаларини ўхшамаганини синалувчи танлаб олиш керак: 1) қизил, яшил, кўк, ҳўл, сариқ; 2) ёки, аммо, агар, ҳозир, гарчи ва шу кабилар. Тестлар мураккаблиги ортиб бориш тамойили бўйича «Тестлар батареяси» тизими яратилади. Тестлар тузилиши бўйича фақат сўзлардан иборат (вербал) синовлар билан чекланмасдан, балки турлича моҳиятли «лабиринтлар» (юнонча labyrinthos – чигал ҳолат, мураккаб, чалкаш матносинк билдиради), «бошқотирма» ва шунга ўхшаш синовлар киритилади.

Одатда, синалувчилар «Тестлар батареяси»ни бажариб бўлганларидан сўнг натижалар ҳисоблаб чиқилади ва уларда «ақлий истеъдод коэффициенти» (инглизча intellectual quotient, IQ сўзидан олингандир) аниқланади. Мисол учун, 11,5 ёшли ўқувчи тўплаган балларнинг ўртача йиғиндиси 120 га тенг бўлиши лозим. Бунда 120 балл тўплаган ҳар қандай текширилувчи 11,5 ёшида «ақл ёшига» эгадир. Худди шу йўсинда «ақлий истеъдод коэффициенти» ҳисоблаб чиқилади:

Синалувчининг ақлий истеъдоди коэффициенти.

$$IQ = \text{ақл ёши} \times 100$$

Синалувчининг ҳақиқий ёши.

Мабодо тест синовида 11,5 ва 14 ёшли ўсмирлар 120 очко тўплаган бўлсалар, у ҳолда текширилувчиларнинг «ақл ёши» 11,5 га тенглаштирилса, қуйидаги ҳолат юзага келади:

$$IQ \text{ биринчидан синалувчи} = 11,5 \times 100 = 109,5;$$

$$10,5$$

$$IQ \text{ иккинчидан синалувчи} = 11,5 \times 100 = 82,1.$$

$$14$$

Мазкур йўналишнинг намоёндаларининг эътироф этишларича, «ақлий истеъдод коэффициенти» қандайдир ўзгармас мезон сифатида «умумий интеллектни» (инглизча general intelligence) рўёбга чиқариш имкониятига эгадир. Шунини таъкидлаш жоизки, «ақлий истеъдод коэффициенти» назариясида баҳсли жабҳалар мавжудким, бунда шахснинг ақлий қобилиятлари намоён бўлади. Рус психологи Л. С. Вигот-

ский юқоридаги назарияга ўз эътирофини билдирган ҳолда икки босқич, яъни «энг яқин тараққиёт зонаси», «актуал фаолият зонаси» орқали қобилиятни тўғри аниқлаш мумкинлигини кўрсатиб берган эди.

Ҳозирги замонда қўлланаётган тест синовлари ўтмишдошларидан кўп жиҳатдан ажралиб туради, лекин кўпинча хотира маҳсулларини очишга хизмат қилди, ижодий тафаккур натижалари эса диққат марказидан четда қолиб кетиш ҳоллари учрайди.

3. Қобилиятлар тузилиши

Шахс эгаллаши шарт ҳисобланган фаолият, у хоҳ таътим, хоҳ меҳнат, хоҳ ўйин, хоҳ спорт бўлишидан қатъи назар, унинг билиш жараёнларига, ақлий хислатларига, ҳиссий-иродавий жабҳаларига, сенсомотор соҳасига, характерологик хусусиятларига муайян талаблар қўяди ва уларнинг қамқорликдаги сўй-ҳаракати туфайли муваффақиятларга эришилади. Психологик маълумотларга қараганда, инсондаги юксак кўрсаткичга эришган сифат ҳарчанд устуворликка эга бўлмасин, у талабларни қондириш имкониятига эга бўлмайди. Айрим ҳолларда алоҳида намоён бўлган психик хусусият (хислат) фаолиятининг юксак маҳсулдорлиги ва самарадорлигини таъминлаш кўрбига эга, у қобилиятлар удалай оладиган имконият билан баб-баравар куч қувват тариқасида вужудга келади, деган фараз ўзини оқламайди. Шунинг учун қобилиятлар мураккаб тузилишга эга бўлган психик сифатлар (хислатлар) мажмуасидир дейиш жуда ўринлидир.

Қобилиятлар сифатида рўёбга чиқадиган психик хислатлар мажмуасининг тузилиши яққол ва алоҳида фаолият талаби билан белгиланганлиги туфайли ҳар қайси турдаги фаолиятлар учун ўзига хос тарзда қўйилиши турган гап. Бунинг учун айрим мисолларни таҳлил қилиб ўтамиз:

1) математик қобилият: математик материалларни умумлаштириш, мулоҳаза юритиш жараёнини қисқартириш, математик иш-амалларни камайтириш, масалани идрок қилиш билан натижаси ўртасида алоқа ўрнатиш, тўғри ва тескари фикр юритишдан энгил ўтишлик, масала ечишда фикр юритишнинг эпчиллиги кабилар;

2) адабий қобилият: нафосат ҳисларининг юксак тараққиёт даражаси, хотирада ёрқин кўرғазмали образларнинг жонлилиги, «тил зеҳни», беҳисоб хаёлот, руҳиятга қизиқувчанлик, ўзи ифодалашга интилувчанлик ва бошқалар. Ажратиб кўрсатилган қобилиятлар таркибидан кўриниб турибдики, математик ва адабий қобилиятлар ўзаро бир-бирини ўхшамаган талаблари билан тафовутга эгадир. Бундан шундай хулоса чиқариш мумкинки, педагогик, мусиқавий, техник, конструк-

торлих, тиббий қобилиятлар ва шунга ўхшаш қобилиятлар тузилиши махсус хусусиятга эга бўлиб, касбий аҳамият касб этиши мумкин.

Яққол қобилиятлар тузилишини ташкил қилувчи шахснинг хислатлари, фазилатлари орасида устуворлик қилса, айримлари ёрдамчилик вазифасини бажаради. Маълумки, педагогик қобилиятлар тузилишида етакчи хислатлар сифатида педагогик одоб (такт), болаларни севиш, ўқувчилар жамоасини ташкил қилиш ва уни бошқариш, кузатувчанлик, талабчанлик, билимларга чанқоқлик, билимларни узатишга ўқувчанлик ва шунга ўхшашлар тан олинади. Ўқитувчилик қобилиятининг ёрдамчи (қўшимча) фазилатларига қуйидагилар кирди: артистлик, нутқий қобилият, диққатни тақсимлаш, академик қобилиятлар ва ҳоказо. Педагогик қобилиятларнинг етакчи (асосий) ва ёрдамчи (қўшимча) таркиблари, хабқалари таълим жараёни муваффақиятини таъминлайдиган бирликни (бирикувни) юзага келтиреди ҳамда ўқитувчи шахси билан боғлиқ бўлган ҳамкорлик индивидуал фаолиятини ташкиллаштиради. Қобилиятлардан муайян даражада умумий ва торроқ маънода махсус сифатларни ажратиш орқали маълум туркум тизимини юзага келтириш мумкин. Бундан келиб чиққан ҳолда қобилиятлар гуруҳига ажратиш мақсадга мувофиқ. Умумий қобилиятлар (сифатлар) махсус қобилиятларга (сифатларга) зид тарафда тақдир қилиш мумкин эмас. Шахснинг умумий қобилиятлари уларни ҳосил қилувчи омиллар яққол психологик ҳодиса ёки воқеяликдир. Махсус қобилиятлар кўлам жиҳатдан торроқ бўлишига қарамай, чуқурроқ моҳиятни ўзларида мужассамлаштиради.

Рус олими И. П. Павлов ўз таълимотида «бадий», «фикрловчи», «ўрта» типларга ажратилган шахсларнинг ана шу учта типдан биттасига тааллуқли эканлигини тавсифлаб беради. Муаллиф ушбу типологияни яратишда олий нерв фаолиятининг биринчи ва иккинчи сигнал тизимидан иборатлиги туғрисидаги таълимотига асосланади. Биринчи сигналлар ва иккинчи сигналлар тизими эса образлар ҳақида сўзлар орқали сигнал беришдан иборатдир. Иккинчи сигналлар тизими И. П. Павлов томонидан «сигналларнинг сигнали» деб номланган эди. Ушбу типологияни осонроқ қилиб қуйидагича тушунтириш мумкин:

1) шахс психик фаолиятида биринчи сигналлар тизимининг сигналлари нисбатан устунлик қилса инсон «бадий» типга тааллуқлидир;

2) мабодо «сигналларнинг сигнали» нисбатан устувор бўлса — бу шахс «фикрловчи типга» муносибдир;

3) агарда ҳар иккала сигналлар аралашиб кетган бўлса (бирортаси-

нинг устунлиги сезилмаса) — бу инсон «ўрта типга» мансуб одамдир.

4) Типологиянинг ўзига хос томонлари қисқача ифодаланганда ёки тавсиф қилинганда қуйидагилар намоён бўлади:

1. «Бадий тип» учун бавосита таассурот, таассуротлар, жонли тасаввур, ёрқин идрок, ҳис-туйғулар (эмоциялар) натижасида вужудга келадиган образларнинг ёрқинлиги хосдир.

2. «Фикрловчи тип» учун маъхумларнинг, мантиқий тизимларнинг, назарий мулоҳазаларнинг, методологик муаммоларининг устунлиги мувофиқдир.

Бадий типнинг маъхумлиги ақлий фаолиятнинг заифлиги ёки ақлнинг стилмаслигини билдирмайди, лекин бу ўринда гап психикасининг образлари жабҳаларини фикрловчи томонлари устидан нисбатан устуворлиги ҳақида борада, қолос. Бироқ шунга таъкидлаш жонли, шахснинг иккинчи сигналлар тизими биринчи сигналлар тизимидан устунлик қилади ва бу устуворлик мутлақлик хусусиятига эгадир. Маълумки, инсонларнинг ҳаёт ва фаолиятларида тил билан тафаккурнинг ўрни ҳақ қилувчи аҳамият касб этади, шахс томонидан борлиқни ақс эттириш жараёни сўзлар, фикрлов воситасида рўйга чиқарилади.

Сигналлар тизими орасидаги муносабатни математик тарзда қуйидагича ақс эттириш мумкин:

А) $C > C$, C — иккинчи сигналлар тизими, C — биринчи сигналлар тизими;

Б) биринчи сигналлар тизимининг иккинчи сигналлар тизимидан нисбатан устунлиги («бадий тип»): $C > C$ ҚМ (m — мазкур тип намоёндаларнинг борлиқни эмоционал ва образли ёшлиш хусусияти жиҳатидан ажратувчи белгиси);

В) «фикрловчи тип» маъна бундай ифодаланиши кузатилади:

$C + n > C$ (n — мазкур тип намоёндаларини бошқалардан ажратувчи оламга маъхум муносабатнинг хусусияти).

Шундай қилиб, шахснинг у ёки бу фаолиятига тайёрлиги тарқасида юзага келадиган ҳар қайси яққол қобилиятлар тузилиши ўз таркибига этакчи ва ёрдамчи, умумий ва махсус номдаги маъхум сифатларни (хислатларни) қамраб олган бўлиб, мураккаб тизимдан иборатдир.

4. Талантнинг пайдо бўлиши ва тузилиши

Талантнинг ижтимоий-тарихий, табиий нуқтаи назардан талқини қобилиятлар тараққиётининг юксак босқичи эканлигидан далолат беради. Талант (юнонча *talanton* — қимматбаҳо, ноёб нарса, ирсий,

табий хислат деган маъно англатади) муайян фаолиятнинг муваффақиятли ва ижодий равишда бажарилишини таъминлайдиган қобилият ҳамда истеъдодлар мажмуасидан (йиғиндисидан) иборат индивидуал хусусиятдир. Психологик адабиётларда унга турлича таъриф беришга қарамай, уларда асосий белгилар таъкидлаб ўтилади, чунончи, шахсга қандайдир мураккаб меҳнат фаолиятининг муваффақиятли, мустақил ва оригинал тарзда бажариш имконини берадиган қобилиятлар мажмуасига талант дейилади. Талантнинг асосий белгилари: а) муваффақиятни таъминлаш; б) фаолиятни мустақил бажариш; в) оригиналлик унсурининг мавжудлиги; г) қобилият ҳамда истеъдодлар йиғиндисидан иборат эканлиги; д) индивидуал-психологик хислатлиги; е) ижтимоий турмушни ўзгартирувчи, яратувчи имкониятлиги кабилар.

Талант ҳам қобилиятларга ўхшаш ижодиётда юксак маҳорагга, муваффақиятга эришиш имконияти ҳисобланиб, ижодий кутилмаси (ютуқ) инсонларнинг ижтимоий-тарихий турмуш шарт-шароитларига боғлиқдир. Жамиятда талантли шахсларга нисбатан муҳтожлик сезилса, бундай инсонларнинг камол топиши учун зарур объектив ва субъектив шарт-шароитлар яратилса, бундай вазиятда баркамол одамларнинг шаклланишига имконият тузилади.

Шунинг учун жаҳон цивилизацияси, фан ва техникаси, санъат ва адабиёт, моддий ва маънавий маданиятини яратишнинг (ички рухий) имконияти ҳисобланмиш талант прогресснинг ҳаракатлантирувчи омилдир. Инсониятнинг ижтимоий-тарихий тараққиёт босқичларида ижтимоий-иқтисодий шароитларнинг етишмаслиги туфайли кўпчилик талант соҳиблари ўз имкониятларини рўёбга чиқариш имкониятларидан маҳрум бўлгандир. Мамлакатимизнинг яқин ўтмишида чоризм мустамлакачилик сиёсатида, қатағон йилларида қанчалаб талантли давлат ва жамоат арбоблари, бетакорор фан, маданият, адабиёт намояндалари ўз имкониятларини рўёбга чиқаришга эриша олмай дунёдан кўз юмдилар. Бу бизнинг мозийимиз, аччиқ ҳақиқатимиз, турмуш воқелигимиз, динамик хусусиятли кўнгил армонимиз, борлиққа ақл-заковат билан муносабатда бўлишнинг клямий-психологик мезонидир. Талантларнинг уйғониши (туғилиш) ижтимоий шарт-шароитларга боғлиқ бўлганлиги туфайли мустақил мамлакатимизда талантли ёшларга нисбатан юксак эҳтиёж сезмоқда, бу нарса яққол кўриниб турибдики, шундай мезонга лойиқ шахслар мавжуд ва улар келажаги буюк давлатимиз пойдеворки ҳисобланади.

Талант қобилиятлар йиғиндиси ёки уларнинг мажмуасидан иборат бўлишига қарамай, алоҳида олинган яқва қобилиятни, ҳатто у тарақ-

қиятнинг юксак босқичига эришган, ерқин ифодаланса ҳам, у билан тенглаштириш мумкин эмас. Бу омилга асос бўлиб, XX асрнинг 20–30-йилларида москвалик психологлар томонидан олиб борилган феноменал гоят ўткир, ноёб (нодир) хотирага эга бўлган инсонларни текшириш натижалари ҳисобланади. Эсда олиб қолиш қобилияти (эстрада сахна артисти) ҳеч кимда шубҳа тутдирмаган бўлса-да, лекин хотира ижодиётнинг муваффақияти, маҳсулдорлиги омилларидан бири эканлиги тўғрисида хулоса чиқаришга олиб келган. Маълумки, шахснинг яратувчанлик фаолиятида ақлнинг эпчиллиги, бой фантазия, кучли ирода, барқарор характер, турғун қизиқишлар, сермаҳсул билиш жараёнлари, мотивация, юксак ҳис-туйғулар ва бошқа психологик сифатлар устувор аҳамият касб этади. Шунини унутмаслигимиз ўринлики, ноёб хотирага эга бўлган аҳойиб ёзувчилар, rassomлар, композиторлар, юристлар, жамоат арбобларининг номлари машҳурдир.

Психологик маълумотларни умумлаштирилган ҳолда икки хил хусусиятли фикрни алоҳида таъкидлаб ўтиш талант тузилишини енгилроқ тушуниш имкониятини яратади:

1) талант – бу шахс психик хислатларнинг шундай мураккаб бирикмасидирки, уни: а) алоҳида, ягона махсус қобилият билан; б) хотиранинг юксак маҳсулдорлиги орқали; в) ҳатто ноёб (камёб, нодир) сифат тариқасида ўлчаб бўлмайди;

2) шахсда у ёки бу қобилиятнинг мавжуд эмаслиги ҳамда етарли даражада тараққий этмаганлиги талантнинг мураккаб таркибига кирувчи бошқа қобилиятларнинг ҳадал такомиллашуви орқали уларнинг ўрнини босиб юбориши (компенсация қилиши) мумкин.

Москванинг Умумий ва педагогик психология институти ходимлари томонидан ўқувчиларнинг таланти истеъдод тушунча негизда ўрганилган. Аниқланган муҳим қобилиятлар йиғиндиси ақлий истеъдод тузилишики вужудга келтирган. Илмий тадқиқотчиларнинг фикрича, юксак истеъдод қуйидагича босқичлардан иборат бўлиши мумкин: а) бундай шахснинг биринчи хусусияти – зийраклик, шайлик, жиддий фаолиятни бажаришга тайёр туришликдир; б) шахснинг иккинчи хусусияти – унинг меҳнатга тайёрлиги (меҳнатга мойиллиги, меҳнатга интилиши, меҳнатнинг эҳтиёжга айланиши)дир; в) инсоннинг учинчи хусусияти – унда тафаккур хусусиятлари ва фикр юритишининг тезлиги, ақлнинг тартиблилиги, таҳлил ва умумлаштиришнинг юқори имкониятлари, ақлнинг маҳсулдорлигидир. Маълумотлар таҳлилининг кўрсатишича, махсус истеъдод тузилиши юқоридаги сифатлардан ташқари, аниқ фаолият талабларига мувофиқ келувчи бир қатор қобилиятлар билан тўлдирилади.

Талант ўзининг умумий ва махсус сифатлари йигиндиси билан ижодий ютуқ имкониятининг айниятидир. Талант маҳоратнинг дастлабки шарти ҳисобланса-да, лекин улар бир-биридан муайян даражада тафовутланади. Талант — катта, ижодий ва зўр меҳнат маҳсулидир. Меҳнат эса ҳаётий тажриба, кўникмаларнинг зарурий мажмуаси манбаидир. Ижодиётнинг шарти — бу ҳаётий тажриба, зарурий кўникма ва малакалар йигиндисининг мавжудлигидир. Ижодий фаолият талантнинг ажралмас қисми ҳисобланиб, бунда руҳланиш деб номланган психологик ҳолат алоҳида аҳамият касб этади. Руҳланиш эса фаолият маҳсулдорлиги ортшига қаратилган ижодий лаҳзадан иборатдир. Талант имконият тарихида психологик ҳодиса ҳисобланса, у ҳолда маҳорат — ҳақиқатга айланган имконият гаадаланишидир. Психологик нуқтан назардан ҳақиқий маҳорат — бу шахс талантининг фаолиятда намоён бўлишидир.

5. Қобилият ва таламтларнинг табиий шартлари

Одатда, қобилиятлар инсонга шахснинг барча индивидуал-психологик хусусиятлари каби табиат томонидан тугма равишда тайёр ҳолда берилмайди, балки ҳаёт давомида ва фаолият жараёнида шаклланади. Илмий психология қобилиятларнинг тугмалиги назариясини инкор этиб, шахс қобилиятларининг номтаълум табиий омиллар томонидан азалий белгиланиши тўғрисидаги тасаввурларга қаттиқ зарба беради.

Шуни уқтириш жоизки, қобилиятнинг тугмалигини инкор қилиш мутлақ хусусиятга эга эмас, албатта. Лекин қобилиятнинг тугма эканлигини тан олмаслик мия тузилиши билан боғиқ дифференциал хусусиятларнинг тугмалигини инкор қилади, деган сўз эмасдир. Лаёқат эса қобилиятнинг табиий замини сифатида фаолиятда муҳим роль ўйнайди. Лаёқат деб қобилиятлар тараққий этишининг дастлабки табиий шартни сифатида намоён буладиган мия тузилишининг, сезги аъзолари ва ҳаракатларнинг морфологик ҳаида функционал хусусиятларни айтилади. Тугма лаёқат жумласига нозик ҳид сезиш, бинобарин, билиш анализаторларининг алоҳида юхсақ сезгирлиги мувофиқдир. Алоҳида якка шахс маълум табиий лаёқатга эга бўлса, у ҳолда ўзига тааллуқли қобилиятларни ривожлантириш нисбатан енгил кечади. Инсонларнинг касбий қобилияти улар лаёқатларининг ривожланиши маҳсулидир. Лаёқат кўпқиррали психик ҳодиса бўлганлиги туфайли фаолият талабларининг хусусиятига боғлиқ равишда бир хил лаёқатлар негизда ҳар хил қобилиятлар ривожланиши кузатилади.

Лаёқатнинг тузилиши ва маҳсулдорлиги намоён бўлишига қара-

ганда, унинг нуқсонлари ҳақида илмий маълумотлар миқдори кўпдир. Ҳозирги даврда қобилият тараққиётининг дастлабки табиий шартлари моҳияти юзасидаги фаразнинг озми ёки кўпми маҳсулдорлиги тўғрисида мулоҳаза юритиш мумкин. Ф. И. Галлнинг таълимотича, шахснинг барча қобилиятлари, «ақл» ва «ҳиссиёт сифатлари мия ярим шарларида ўзининг қатъий марказларига эгадир. Унинг фикрича, калла суяклари миyaning чуқур жойларига аниқ мос тушиш лозим. Галл томонидан миyaning махсус «френологик» (юнонча phren – «ақл» тўғрисидаги таълимот деган маъно англатади) харитаси тузилган бўлиб, унда бош суяги 27 бўлакка ажратилган. Гўёки ҳар бир бўлакка муайян психик сифат мос тушади. Шунингдек, лаёқатнинг мия оғирлигига боғлиқлиги ҳақидаги фараз ҳам нотўғри эканлиги аён бўлиб қолади. Шахс лаёқатлари мия бурмаларининг сони билан белгиланади деган тахмин ҳам ўз тасдиғини топмади.

XX асрнинг иккинчи ярмида пайдо бўлган лаёқатни миyaning микротузилиши ва сезги тўзолари билан боғловчи фараз энг маҳсулдор бўлиб ҳисобланади. Мия ҳужайраларини тадқиқ этиш истеъдодли шахс нерв ҳужайраларининг морфологик ва функционал хусусиятларида фарқ борлигини аниқлаш мумкинлиги фараз қилинади. Лаёқатлар билан нерв жараёнларининг айрим дифференциал хусусиятлари ҳақида олий нерв фаолиятининг типлари ўртасида боғлиқлик мавжудлиги тўғрисида фараз ҳам ҳақиқатга яқиндир.

Рус психологи Б. М. Теплов ва унинг шогирдлари ишларида олий нерв фаолиятни типларининг хислатлари таъсири туфайли шахс қобилиятларининг тузилишида қандайдир сифат хусусиятлари пайдо бўлишини аниқлашга уринишган. Жумладан, асаб тизимининг алоҳида сезгилари маълум қобилият нишонаси сифатида вужудга келиши мумкин.

Таъкидланган хусусиятлар олий нерв фаолиятни умумий типининг сифатларига ва белгиларига мансубдир. Аммо қобилиятларнинг табиий асосларини асаб тизимининг порциал (хусусий) деб номланган хислатлари билан боғланувчи фаразлар янада кўпроқ эҳтимол даражасига эгадир.

Қобилиятнинг табиий шартлари, лаёқат асаб тизимининг тузилиши ва функцияларининг хусусиятлари таркибида эканлиги, бу ҳодиса барча морфологик ва физиологик сифатлари сингари умумий генетика қонунарига бўйсунуш фаразининг ҳаққонийлигини далиллайди. Ф. Гальтоннинг (Англия) қрсият қонунари тўғрисидаги гоёси қобилиятнинг табиий шартланган хусусиятлари тавсифини очиб бера олмайдми, чунки унда далилга муҳтож жуда кўп ўринлар мавжуддир.

Шунинг учун қобилият табиқатини биологик ирсиятдан эмас, балки туриш муҳитининг наслдан-наслга ўтишидан қидириш мақсадга мувофиқдир. Агарда инсоннинг тараққиёти ижтимоий-тарихий қонунлар билан бошқарилиши тан олинар экан, қобилиятнинг тараққиёти биологик ирсият қонунларига бўйсунishi тўғрисида гап бўлиши мумкин эмас.

Юқоридаги мулоҳазаларга асосланган ҳолда қобилият ва лаёқатлар муайян табиий заминга боғлиқ бўлса-да, лекин улар фақат табиатнинг инъоми эмас, балки инсоният тарихий тараққиётининг бебаҳо (қимматли) маҳсулидир. Худди шу боис қобилиятларнинг намоён бўлиши шахслар томонидан ижтимоий эҳтиёжларини қондириш давомида ижтимоий шартланган билимлар ва кўникмаларни таркиб топтиришнинг яққол усулларига бевосита боғлиқдир. Шунинг учун қобилиятлар тараққиётининг узлуксиз таълим тизимига боғлиқ эканлигини таъкидлаб ўтиш муҳим аҳамиятга эга.

Шахс қобилиятларини ривожлантиришда барқарор, турғун, касби махсус қизиқишлар муҳим омиллар, воситалар тариқасида хизмат қилади. Махсус қизиқишлар инсон фаолиятидаги у ёки бу соҳанинг (тармоқнинг) мазмунига нисбатан интилишидан иборат шахсий фазилят, ички туртки, ҳаракатлантирувчи кучдир. Бундай махсус қизиқишлар турлича фаолият билан касбий тайёргарлик сифатида шуғулланиши мойиллигига ўсиб ўтади. Билишга оид қизиқиш (фан асосларини эгаллашга йўналтирилган ички туртки) фаолият усулларини амалий жиҳатдан ўзлаштириб олишни ва янги вазият, шароитга кўчиришни тақозо қилади, рағбатлантиради ҳамда шахсда ўзини ўзи бошқаришни таъминлашга ёрдам беради.

Қобилиятнинг ривожланиши шахснинг таркиб топиши билан ўзвий уйғунлиққа эга бўлиб, инсон камолоти ҳар иккала омилнинг бирикувини талаб қилади. Истеъдодли ўқувчилар ва талабалар шаклланиши ижтимоий муҳит, ижтимоий институтлар, маънавият асослари ҳамда ўзини ўзи намоён этиш, ўзини ўзи кашф қилиш, ўзини ўзи ривожлантириш асосида амалга ошиши одатий ижтимоий-психологик қонуният тариқасида хизмат қилади.

6. Қобилият назариялари талқини

Рус психологи А. Г. Ковалев ўз тадқиқотларида қобилиятнинг табиати ва ташхис қилиш йўлларини текширишга муваффақ бўлган. Муаллифнинг таърифича, қобилият деганда бирорта хусусиятнинг ўзини эмас, балки инсон шахсининг фаолият талабларига жавоб бера оладиган ва шу фаолиятда юқори кўрсаткичларга эришишни таъмин-

лай оладиган хусусиятлар ансамбли ёки синтезини тушуниш керак. Унинг таъкидлашича, қобилиятнинг тузилишида таянч ва этакчи хусусиятларни, ва ниҳоят, муайян фонни ёки ёрдамчи хусусиятларни фарқ қилиш керак. Ҳамма қобилиятлар учун асосий, таянч хусусияти кузатувчанлик — кўра билиш кўникмасидир. Унинг этакчи хусусияти ижодий тасаввур қилишдир. А. Г. Ковалев ёрдамчи хусусиятлар қаторига хотира (у фаолият талабларига мувофиқ равишда ўзига хос кўникишга эга), эмоционаллик, яъни ҳис-туйғуга берилувчанлик (бу хусусият шахснинг фаоллигини оширади)ни киритади.

Муаллиф таъкидлашича, илмий мавжумлаш қобилиятнинг икки даражасини фарқлаш имконини беради: репродуктив ақс эттириш даражаси. Ўз қобилияти ривожланишининг биринчи даражасида турган шахс билимларни жуда моҳирлик билан ўзлаштиради, фаолиятни ўрганиб олади ва уни бирор намуна орқали амалга оширади. Иккинчи даражада турган инсон эса янгилик яратишга қодир бўлади. Психология фанида қобилият тўғрисида гап кетганда учта ўзига хос концепция мавжудлиги таъкидланади. А. Г. Ковалев асарига баён қилинишича, улардан бири қобилият шахснинг биологик жиҳатидан детерминланган, яъни биологик жиҳатдан боғланган хусусиятларидир, қобилиятнинг рўёбга чиқиши ва ривожланиши эса тамомилан ирсий фондга боғлиқ, деб тушунтирилади. XIX асрда Ф. Гальтон, XX асрда Котслар талант ирсийдир, фақат имтиёзли табақаларнинг вакиллари гина бой ирсий меросга эга бўладилар, деган хулосага келадилар.

Иккинчи концепциянинг вакиллари, қобилиятни бутунлай ҳаёт ва тарбиянинг ижтимоий шароити белгилайди, деб уқтиради. Масалан, Гельвский ўз даврида, тарбия ёрдамида гений яратса бўлади, деган эди. Америкалик олим У. Эшби инсоннинг қобилияти ишлаб турган даврида стихияли равишда ўзидан ўзи ва онгли тарзда таълим-тарбия жараёнида шаклланади, шуларнинг натижаси ўлароқ масалаларни счиш учун тегишли дастлабки режалар ва дастурлар вужудга келади, дейди. Физиологик олимлар миyaning тузилишидан индивидуал хусусиятлар бўлса, бу ҳол миyaning функцияларида ўз аксини топмаслиги мумкин эмас, деб қўйд қилинади.

А. Г. Ковалев таъкидлашича, қобилиятнинг учинчи концепциясининг тарафдорлари анча тўғри позицияда турадилар. Сўнгги назарияда қилинишича, табиий кўчлар, зехн нишонлари ва қобилиятнинг ривожланиши учун қулай ижтимоий шароит мавжуд бўлиши керак. Муаллиф зехн нишонлари деганда анатомик-физиологик хусусиятлардан кўра, кўпроқ психологик-физиологик хислатларни тушуниш кераклигини уқтиради. Зехн муайян бир фаолиятга (махсус қобили-

ят) ёки ҳамма нарсага нисбатан устуворлик, қизиқувчанликда (умумий қобилият), мойилликда ва интилишда кўринади.

А. Г. Ковалев Эдисон фикрига асосланиб («бунда фақат 1 фоизгина гений бўлса, 99 фоиз тер тўкиш бўлган»), ҳамма буюк кишилар бағоят меҳнатсеварликка ва қатта ишчанликка эга бўлганлари ҳолда, ҳатто асаб тизими табиий кучсиз бўлса-да, субъектив равишда ўз ютуқларини қобилиятдан эмас, балки меҳнатдан деб баҳолаганлар.

Қобилиятнинг ривожланиши ва шаклланиши, биринчидан, маълум бир фаолиятга мойиллик ёки интилиш борлигига ва фаолият натижаларининг сифатига қараб, тегишли табиий эҳтишоналарини аниқлаш йўли билан, иккинчидан, мутахассис раҳбарлигида тизимли фаолиятга жалб этиш орқали шахснинг табиий хусусиятларини чиниқтириш ва ривожлантириш йўли билан, учинчидан, умумлашган ақлий операцияларни шакллантириш йўли билан, тўртинчидан, ўқувчининг махсус қобилиятини камол топтиришни жадаллаштиришни таъминловчи шахсни ҳар томонлама ривожлантириш йўли билан, бешинчидан, шахснинг фаоллик аломатларини тарбиялаш йўли билан, олтинчидан, ўқувчиларга нисбатан индивидуал муносабатда бўлишни умумий талаблар билан тўғри қўшиб олиб боришдир.

А. Г. Ковалевнинг таърифича, адабий ижодга қобилият шахс истеъдодининг бадний типига тегишли бўлиб, бадний типдаги қобилиятнинг ҳамма кўринишларидан уни ажратиб турадиган ўзига хос сифатларга ҳам эгадир. Унинг таъкидлашича, умуман қобилият ва хусусан адабий ижодга хос қобилият мураккаб бўлиб, унинг тузилишида ҳар хил хусусиятлар ёки таркиблар (жабҳалар) мавжуд. Бу жабҳаларнинг бири етакчи, бошқалари таянч хусусиятлар, учинчилари эса сермахсул фаолият учун зарур бўлган муайян бир фонни ташкил қилади. Адабий қобилиятда уч томонни муҳассамлаштириш муҳим аҳамиятга эга: ўткир кузатувчанлик, кучли ижодий тасаввур, тил воситасида кўрган ва равшан тасаввур этган нарсаларни тасвирлай олиш.

Муаллиф мулоҳазасига қараганда, адабий қобилиятнинг таянч хусусияти юмшоқ кўнгилчилик ва таъсирчанликдир. Таъсирчанлик деганда идрокнинг жонлиги ва ўткирлигини, эмоционал илтифотгўйликнинг нақадар кучлилигини тушуниш керак. Ижод учун ёлғиз кўра билиш қобилиятининг ўзи камлик қилади, кўрганларни қайта ўзгартира билиш, кузатилаётган нарсани бошқа ҳаётий таассуротлар билан фикран боғлай олиш ҳам муҳимдир. Кузатилаётган нарсалар ва айниқса, яратилаётган образлар қобилиятида намоён бўлади ҳамда бу адабиётда кўпинча иккдан кўриш қобилияти деб аталади.

Адабий қобилиятни текшириш шунини кўрсатадики, ўқувчиларнинг

қобилиятлари қобилиятсизларидан, В. П. Ягункованинг маълумотлари бўйича, идрок қилишнинг аниқлиги ва хотираси билан, янги оригинал образ ва сюжетлар тузишдаги тафаккур кучи ва тасаввур билан, ижодий вазиятнинг енгилтига юзага келиши билан, сўз бойлиги ва тил сезгиси билан фарқланадилар. Баъзи бирларида воқеликка мулоҳазали мантиқий муносабатда бўлиш устун турса, бошқаларида образли эмоционал муносабат устундир, учинчиларида эса буларнинг ҳам иккиси мужассамдир. В. П. Ягункова синалувчиларнинг адабий қобилиятини ташхис қилишда қуйидаги кўрсаткичларни мезон тариқасида олади, чунончи, а) идрок этиш ва хотиранинг аниқлиги; б) эмоционал таъсирчанлиги; в) тасаввурнинг кучи ва жонли тилни ҳис қилиш кабилар.

С. П. Кудряцева тадқиқотида илк ўспириннинг адабий қобилияти икки типга ажратилади: адабий-танқидий тип ва бадиий-ижодий. Биринчи типда бадиий асарларни тушунчалар асосида таҳлил қилишнинг ўстанлигига эътибор қилинади. Иккинчи типда адабий асарларни ўқиш вақтида ва адабий мавзуга баён ёзишда ҳаяжонланиш ва ижодий ёндашишга аҳамият қаратилади.

В. А. Крутецкий математик қобилият тузилишига қуйидагиларни киритади:

1) қобилиятда болаларнинг математик материални қабул қилиши борасидаги қобилиятга математик объектлар, муносабат ва амалларни шакл қолга келтириб идрок қилиш математик материалга ўзига хос «йиғма» аналитик-синтетик ишлов бериш қобилиятини қайд қилиш лозим;

2) қобилиятли ўқувчиларнинг фикрлаши қуйидагилар билан: а) миқдорий ва фазовий муносабатлар, сонлар ва белгилар символикаси соҳаларида мантиқий фикрлаш қобилияти; б) математик материални тез ва кенг умумлаштира олиш; в) математик мулоқазалар жараёнида қисқача ақлий хулосалар ёрдамида фикрлашга мойиллик; г) фикрлаш жараёнларининг ниҳоятда мослашувчан ва ҳаракатчанлиги; д) ечишда равшанлик, соддалик, рационаллик ва ихчамликка интилиш;

3) математик ахборотни хотирада сақлаш ва ҳоказо.

Математик қобилиятнинг борлигини тахмин қилишга асос бўладиган ташқи аломатларни белгилаш мумкин. Муаллиф тахминича, булар қуйидагилар:

1) ўқувчининг математикага оид очиқ-ойдиқ қизиқишини намойиш қилиши, ҳеч ким мажбур қилмасдан, ўзининг бўш вақтини сарфлаб, математика билан бажонидил шуғулланишга мойиллик;

2) муайян математик кўника ва малакаларни одатдагидан кичик-роқ ёшда ўзлаштириш қобилияти;

3) математикани ўзлаштириш соҳасида тез силжиб бориш;

4) математик тараққиёт ва ютуқларнинг юқори даражаси.

Маълакатимизда психолог М. Г. Давлетшин техникавий қобилият устида тадқиқот ишлари олиб борган етакчи мутахассис ҳисобланади. Муаллиф техникавий қобилият деганда шахснинг индивидуал-психик хусусиятларидан тузилган шундай ўзига хос бирикмаларни тушунадими, у шахснинг техникавий фаолиятга яроқлилиқ даражасини ва у билан муваффақиятли равишда шуғуллана олишини аниқлайди.

М. Г. Давлетшин ҳам анъанавий йўлдан бориб, техникавий қобилиятни иккита уша номдаги типга ажратади ҳамда етакчи таянч хусусиятларини ўзгаришсиз қолдиради. Лекин бошқалардан фарқли ўлароқ етакчи хусусиятлар ривожланган техникавий фикрлаш ва фазовий тасаввурдан иборатдир. Унинг таяқчинча, техникавий истеъдодли шахс бўлиши учун унда: а) амалий жиҳатдан фаҳми; б) техник мосламаларни таҳлил қила олиш қобилияти; в) нарсаларни монтаж қилиб қисмлардан бутун ҳосил қила олиши қобилияти бўлиши шарт. М. Г. Давлетшин техникавий истеъдод кўрсаткичларини анъанавий баҳолашни тан олган ҳолда (кўз билан чамалаш, фазовий тасаввур, техникавий таҳлил, конструкциялаш қобилияти) ўзининг оригинал ёндашувини ишлаб чиққан. Техникавий қобилият даражасини ташхис қилиш учун текширишларда ишлаб чиқилган экспериментал масалаларнинг тўққизта сериясидан фойдаланади.

Семинар мазмунлари учун мавзулар

1. Қобилият тўғрисида умумий тушунча.
2. Қобилиятнинг сифат ва миқдор таъсифи.
3. Қобилиятнинг тузилиши.
4. Талантнинг психологик асослари.
5. Қобилият ва талантнинг табиий шартлари.
6. Қобилият ҳақида назариялар.
7. Қобилиятнинг ривожланиши.

Реферат учун мавзулар

1. Қобилият тўғрисида умумий тушунча.
2. Қобилиятнинг тузилиши юзасидан мулоҳазалар.
3. Қобилиятта психологик ёндашувлар таъқини.
4. Қобилият иерархияси ва ривожланиши ҳақида мушоҳадалар.

Адабиётлар

1. Крутецкий В.А. Психология математических способностей. — М.: 1968.
2. Лейтес Н.С. Способности и одаренность в детские годы. — М.: 1984.
3. Мельхори Г., Мельхори Х.Г. Гениями не рождаются. — М., 1991.
4. Одаренные дети. — М., 1991.
5. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. Т.2. — М., 1989.
6. Теллов Б.М. Избранные труды. Т.1. — М., 1985.

ОЛТИНЧИ БЎЛИМ БИЛИШ ЖАРАЁНЛАРИ

XII БОБ. СЕЗГИ

I. Сизги тўғрисида умумий тушунча

Жаҳон психологияси фанида тўпланган маълумотларнинг кўрсатишича, сезиш оддий психик билиш жараёни ҳисобланиб, моддий қўзғатувчиларнинг муайян рецепторларга бевосита таъсир этиши орқали реал оламдаги нарса ва ҳодисаларнинг айрим хусусиятларини ва шунинг билан бирга, инсон организмнинг (унинг аъзоларининг) ички ҳолатларини ақс эттиришдан иборат билишнинг дастлабки босқичидир. Сизги биосфера ва неосферада ҳаракатланувчи жамики нарсаларнинг, хоҳ микро, хоҳ макро тузилишидан қатъи назар, сезги органларига таъсир қилиш маҳсуласининг содда образлар, тасвирларнинг айрим таркибий хусусиятлар тарихида ақс этишидир. Инсон атроф-қўриқдаги моддалар шаклини, ҳаракатлар кўринишини, уларнинг хоссаларини ўзига хос хусусиятларини сезги органлари ёрдамида, сезгилар орқали билади, холос.

Сезгилар тўғрисидаги илмий таълимотларга биноан нарсалар ва уларнинг хоссалари, таркибий қисмлари, хусусиятлари, шакллари, ҳаракати бирламчи ҳисобланиб, сезгиларнинг ўзи эса ташқи ва ички қўзғатувчиларнинг сезги аъзоларига таъсир этишининг маҳсулидир. Маълумотларнинг кўрсатишича, сезгилар моддий (объектив) борлиқнинг, воқеликнинг ҳаққоний тасвирини инъикос қилади, бинобарин, моддий олам қандай кўринишга, шаклга, хусусиятга эга бўлса улар худди шундайлигича ҳеч ўзгаришсиз, айнан ақс эттириш имкониятига эгадир.

Психологияда сезгиларнинг физиологик асосини ва механизмларини қўзғатувчиларнинг ўзига мутлақ мос (адекват) бўлган анализаторлар таъсири натижасида юзага келувчи асаб (нерв) жараёни, унинг тизими, тузилиши ташкил қилади. Физиологлар ва психологларнинг таълимотларига кўра анализаторлар уч ўзаро узвий уйғунликка эга бўлган таркибий қисмлардан иборатдир. Содда қилиб талқин қилинганда маъқур таркиблар қуйидаги кетма-кетликдаги тузилишдир:

1) ташқи куч-қувватни (энергияни) асаб (нерв) жараёнига айлантириб берувчи периферия қисмдан, яъни рецептордан;

2) анализаторларнинг периферия қисмини марказий қисм билан боғловчи афферент (марказга интилувчи асаб толаси), ўтказувчи асаб йўлларидан;

3) периферия қисмларидан келувчи нерв импульслари (ҳаракатлари) қайта ишланувчи анализаторларнинг миёна пўстидаги қисмларидан (участкаларидан) иборатдир.

Бошқача сўз билан айтганда, периферик нервларнинг учлари (кўз, қулоқ, тери, бурун кабилар), таъсиротни элтувчи (афферент), жавоб қайтарувчи (эфферент) нерв толалари, анализаторларнинг орқа ва бош миёна марказлари анализаторни ташкил қилади.

Жаҳон психологияси фанининг сўнгги ютуқлари ҳамда атамаларига биноан сезгилар қўйидагича классификация қилинади (ушбу таснифланишнинг дастлабки кўриниши инглиз олими Ч. Шеррингтонга таалуқлидир):

1) ташқи муҳитдаги нарса ва ҳодисаларнинг хусусиятларини акс эттиришга мослашган ҳамда рецепторларга тананинг сиртқи қисмига жойлашган сезгилар, яъни экстернорецептив сезгилар (рецепторлар);

2) ички тана аъзолари ҳолатларини ниғикос этувчи ҳамда рецепторлари ички тана аъзоларида, тўқималарида жойлашган сезгилар, яъни интерорецептив сезгилар;

3) танамиз ва гавдамининг ҳолати ҳамда ҳаракатлари ҳақида маълумот (ахборот, хабар) берувчи, мускулларда, боғловчи пайларда, мушакларда жойлашган сезгилар, яъни проприорецептив сезгилар.

Биринчи туркум сезгиларни кўриш, эшитиш, ҳидлаш, тери-туюш, таъм-маза, каби турлар ташкил қилади. Кўриш 380 дан 770 гача миллимикрон диапазондаги электромагнит нуслардан иборат жараёндир. Эшитиш эса тебраниш частотаси 16 дан то 20000 гача бўлган товуш тўлқинларидан иборатдир. Кўриш сезгилари бош миёна пўстини тепа бурмасининг қисмида жойлашган бўлади. Тери-туюш, ҳаракат сезгилари миёна пўстини марказий бурмасининг орқа қисмидан ўрин олгандир.

Энди сезгилар классификацияси, моҳияти ва унинг негизлари юзасидан кенгроқ мулоҳаза билдирамиз.

А. Р. Луриянинг фикрича, интерорецептив сезгилар асл, туб маънодаги сезгилар эмас, балки эмоциялар билан сезгилар ўртасидаги оралиқ сезгилар сифатида намоён бўлади. Психология фанида мазкур сезгиларнинг субъектив равишда пайдо бўлиши етарли даражада чуқур ўрганилмаган, худди шу боис улар «номатълум ҳислар» донрасига киритилгандир. Улар тўғрисидаги билимлар билан танишиш, ўзгариб боришларини текшириш «касалликларнинг ички манзараси»ни ифодалаб беришда муҳим роль ўйнаши мумкин. Ички органларнинг ҳасталигида вужудга келувчи мазкур ҳолатлар ички касалликларни диагностика қилишда алоҳида аҳамият касб этиши турган гап (А. Р. Лурия тадқиқотларидан).

Бундай хусусиятли ихтиёрсиз сезгилар инсонда жуда эрта уйғонади, шунинг билан бирга уларнинг ифодаланиши ўзига хос шаклларга эгадир. Чунончи, улар «олдиндан ҳис қилиш» тариқасида пайдо бўлиб, ҳатто инсон уларни таърифлаб бериш имкониятига қодир эмас, кўпинча ушбу кечинмалар туш кўришда қайсидир касаллик ҳуруж қилаётганлигидан дарак берувчанлик вазифасини ўтмайди, холос.

Улар инсоннинг кайфиятида, эмоционал реакциялари ўзгаришида кўзга ташланади, болада эса ҳатти-ҳаракатнинг кескин ўзгаришига сабаб бўлади. Чунки, бола ўз тана аъзоларидаги ички ҳолатларнинг ўзгаришини англаш, сезиш, ҳис қилиш укувига эга эмас, худди шу туфайли ундаги ҳатти-ҳаракатнинг умумий ўзгариши белгиларидан бунди сезиш мумкин. Бу ҳодисаларнинг ёрқин мисоли сифатида куйидаги воқеликни таҳлил қиламиз: бола ўз ички интерорецептив сезгиларини намойиш қилиш мақсадида «касал» бўлиб қолган қўғирчоғини парвариш қила бошлайди.

Интерорецептив сезгиларнинг объектив аҳамияти жуда юқори, чунки улар ички жараёнларни ўзаро ўрин алмаштириш балансини таъминлаб туришнинг асоси ҳисобланади. Бошқача сўз билан айтганда, улар организмлардаги жараёнларни ўзаро ўрин алмашиб туришининг гемостази (барқарорлиги) деб аталади. Ичдан пайдо бўладиган сигналлар ҳатти-ҳаракатни вужудга келтиради, стресс, тўриқиш, аффект ҳолатларини йўқотиш (бартараф қилиш, пасайтириш), туғилиб келаётган майлларни эса қониктиришга йўналтирилган бўлади. Оқибат натижада, ички тана аъзоларининг фаолиятини издан чиқиш ҳолати юз бериши мумкин. Худди шу сабабдан тиббиёт психологиясида интерорецептив сезгилар ҳам муҳим роль ўйнайди. Соматик ва висперал жараёнлар, руҳий ҳолатлар (психосоматика) ўртасидаги муносабатларни ўрганиш имконини яратади.

Интероцептив сезгиларнинг физиологик механизмлари интероцепция билан биргаликда К. М. Биков, В. Н. Черниговскийлар томонидан атрофлича ўрганилган. Бу нарсаларнинг барчаси шартли рефлектор фаолияти механизмларидан келиб чиққан ҳолда шарҳлаб берилган.

Проприорецептив сезгилар тана двигатель аппаратининг ва гааданинг фазодаги ҳолати тўғрисида сигналлар билан таъминлаб туради. Улар инсон ҳаракатининг регуляторини ва афферент асосини ташкил қиладилар.

Периферик рецепторлар мускулларда, пайларда ва буғимларда жойлашган бўлиб, махсус таначалари шаклига эгадирлар. Маъмур таначалар Пуччини таначалари деб аталади.

Таначаларда вужудга келувчи қўзғатувчилар мускулларининг тарағлашуви натижасида ва бўғимлар ҳолатининг ўзгаришида, нерв тоалари (ишлари) ёрдамида орқа мианинги орқа устунидаги (столбасидаги) оқ суюқликларга стказилади. Қўзғовчилар Бурлах ва Голль ядросининг куйи бўлимларига стиб келади ва ундан пўстости тугунларидан ўтиб, бош мия катта ярим шарининг қоронғилашган зонасида ўз ҳаракатини яқунлайди.

Проприоресепторлар ҳаракатининг афферент асоси эканлиги А. А. Орбели, П. К. Анохин (ҳайвонларда), Н. А. Бернштейн (одамларда) томонидан ўрганилган.

Психологик маълумотларга кура, гавданинги фазодаги ҳолати сезгирлиги статик сезгиларда ўз ифодасини топади. Унинг маркази ички кулоқ каналларида жойлашган бўлиб, ўзаро бир-бирига перпендикуляр бўшлиқда тугаш ҳолатда ётади. Масалан, бош ҳолатининг ўзгариши куйидаги схемага биноан амалга ошади:

- а) ўзгариш эндолимфа суюқлигига боғлиқ қўзғалиш;
- б) эшитиш нерви;
- в) вестибулятор нерв;
- г) бош мия пўстининг чакка бўлмаси;
- д) мия аппаратига ўтади.

Вестибулятор сезгирлик аппарати қуриш билан бевосита алоқада бўлиб, фазони ориентирлаш жараёнида иштирок ётади. Масалан, автомобилнинг йўлдан ўтиши (қатнови), қалин ўрмонни кесиб ўтиш пайти ва ҳоказо. Худди шундай ҳолат учишда ҳам юзага келиши мумкин. Патология ҳолатида ҳам худди шундай жараёнга дуч келинади.

Экстроресептив сезгилар моддалиқдан (5 тадан) ташқари интермодаль носпецифик сезги туркумларига ҳам ажратилади. Масалан, эшитиш органи (аъзоси) орқали секундига 10–15 тебранишни сезиш мумкин, лекин кулоқ билан эмас, балки суюқлар ёрдамида (мия қопқоғи, тирсак, тизза учлари орқали) пайқаш – вибрация сезгирлик дейилади. Масалан, карларнинг товушларнинг идрок қилиши, пиниони ушлаб туриш, пол ёки мебелнинг ҳаракати кабилар. Одатда, вибрацион сезгирлик интермодаль сезги деб ҳам номланади. Интермодалнинг бошқа бир қўриниши мана бундай ҳолатда намоён бўлади:

- а) ҳид, таъм ва миза сезгиларида;
- б) ўта кучли товушда, ўта ёрқин ёруғликда;
- в) тричесминал, яъни уч хил таъсирнинг уйғунлашган, интегратив ҳолатида кабилар.

Сезгининг носпецифик шакли – терининг фото сезгирлиги ранг-

ларнинг нозик жилоларини ажратиш, қўл учлари билан сезиш орқали рўёбга чиқади. Терининг фото сезгирлиги А. Н. Леонтьев томонидан кашф қилинган бўлиб, бу нарса кўпгина ҳолатларга оқилона ёндашиш имкониятини вужудга келтиради. Ушбу кашфиёт қўл учига яшил ва қизил рангли ёруғлик юбориш орқали дунё юзини кўрган. Ранг сигналларининг оғриқ қўзғатувчилар билан муносабати қиёсий жиҳатдан олиб борилганда, инсонни фяол мўлжаллаш (ориентирлаш) жараёнида унинг қўл учи терисига келиб тушадиган ранг нурларини фарқлашга ўргатиш мумкин экан.

Психология фанида тренинг фото сезгирлиги табиати ҳали старли даражада ўрганилгани йўқ. Шунга қарамаздан, таламитик тизим ва пўст остининг қўзғалганида асаб тизими ҳамда тери эктодермиларидан келиб чиққан, атрофга ёйилган (тарқалган), рудиментлар ёруғлик сезиш элементлари махсус шароитда муваффақиятли ҳаракат қилади. Кўпинча «олтинчи туйғу, ҳиссиёт» шарофат билан инсон томонидан «масофа»ни сезиш, кўр одамларда тўсиқни ҳис қилиш ушбу жараён учун ёрқин мисол бўла олади. Эҳтимол, юз терисининг иссиқ ҳаво тўлқинларини идрок қилиш, тўсиқ оралиғида мавжуд бўлган товуш тўлқинларини (тебранишларини) ўзида акс эттириш терининг фото сезгирлигини илмий жиҳатдан изоҳлашга муайян негиз (асос) бўлиб хизмат қилиши мумкин.

2. Психология фанида сезги назариялари

Ташқи олам хусусиятлари тўғрисидаги ва шахснинг ўз гаадасини тута билиш юзасидан билимлар, маълумотлар, хабарлар ва таассуротлар манбаи бу сезгилар бўлиб ҳисобланади. Шунинг учун сезгилар инсон организмга, яъни унинг тана аъзоларига тушадиган ахборотларнинг асосий канали (йўли) саналиб, улар ташқи дунё ҳамда ички тана аъзолари тўғрисидаги хабарни бош миёна катта ярим шарлари ва бош миёнининг таркибларига етказиб туради, худди шу боисдан инсон ўзини қуршаб турган махро муҳитни ориентирлаш (мўлжаллаш) имкониятига эгадир. Агарда мазкур каналлар берк бўлиб қолган тақдирда, сезги органлари зарур ахборотлар билан таъминламайди, бинобарин, онгни ҳукм суриш имконияти ўз-ўзидан йўқолади.

Психология фанида шундай илмий далиллар мавжудки, мабодо инсон ахборотларнинг шахобчасидан маҳрум бўлса, у ҳолда у уйку ҳолатига шўнғийди. Масалан, тасодифан тери-туюш сезгилари пвтологияга учраса, унда одам (хўпинча вақтинча, муваққат) кўриш, эшитиш, ҳид сезишдан маҳрум бўлиши мумкин. Мабодо ахборотлар тузатиш шахобчаси илк болалик ёши даврида бузилса, қар ёки кўр бўлиб

қолса, у тақдирда унинг ақлий ривожланишида кескин тўхталиш (вақтинча орқада қолиш) юзага келади. Агарда бола махсус усул ёки услубга ўргатилса табиий равишда мавжуд камчиликларнинг ўрнини тўлдириб бўлмайди.

Сезгини бундай тарада тушунтирилишига нисбатан ҳар хил муносабатлар психология тарихида мавжуд бўлиб, уларнинг ҳеч қайсиси асосий манба эканлигига шубҳа билан қарашга мойилдирлар. Ҳозир уларнинг айримларига қисқача тўхталиб ўтамиз ва ҳақиқий моҳиятини очиб беришга интиламиз.

Немис файласуфи Христиан Вольф «Рационал психология» (1732 йил) ва «Эмпирик психология» (1734 йил) китобларида: онгнинг ички ҳолати, ақлий фикр юритишга қобилиятлилиқ табиий моддий асос замиридан келиб чиқиб, ташқи оламдан келиб тушадиган ахборотлар шохобчасига, яъни сезги каналига, ҳеч қандай боғлиқ эмас деб тушунтиришга ҳаракат қилди. Сезгиларга мана бундай ёндашиш назариётчиси «фанга рационализм» тушунчаси билан бирга кириб келди. Х. Вольф ва унинг тарафдорлари психик жараёнлар (сезги, идрок, хотира ва бошқалар) мураккаб ижтимоий-тарихий тараққиёт маҳсули эмас, деган гояни илгари сурдилар. Шунинг билан бирга «Онг», «Ақл» тарихий эволюция натижаси эмас деб, инсон психикасига ўзгача ёндашиб, уни изоҳлаб бериш мушкул бўлган «бирламчи» хусусият эканлигини тушунтиришга интилдилар.

Мазкур назарияга асосланган психологлар инсоннинг сезгилари унинг ташқи олам билан боғлаб турувчи бирдан-бир шахобча эканлигини инкор қилишгача бориб етдилар ва воқеликни мана бундай тарада изоҳлашга ҳаракат қилдилар: гўёки сезгилар инсонни ташқи оламдан ажратиб турадилар, улар атроф-муҳит ўртасидаги бартараф қилиб бўлмайдиган девор ҳисобланадилар. Беркли, Юм, И. Мюллер, Гельмгольц сингари олимлар сезги органларининг «специфик энергияси» назариясини ишлаб чиқдилар. Бу гоянинг асосчиси сифатида Иоганн Мюллер қатъий позицияда туриб, уни бутун вужуди билан ҳимоя қилишга интилди. Ушбу назарияга биноан, ҳар қайси сезги аъзоси хоҳ кулоқ, хоҳ тил, хоҳ тери бўлишидан қатъи назар, ташқи дунёнинг таъсирини ақс эттирмайди, атроф-муҳитда бўлиб турган реал, яққол жараёнлар юзасидан ахборотлар беришга қобил эмас, фақат у ташқи таъсирдан шахсий жараёнларнинг кўзгатувчисидан туртки олади, холос. Мазкур назарияга кўра, ҳар бир сезги аъзолари ўзининг «специфик энергияси»га эга, ҳар қандай таъсирдан кўзгалади. Масалан, кўзни босиб, унга электр токи билан таъсир қилиб кўрилса, унда ёруғлик сезгиси ҳосил қилинади; кулоққа электр кўзгатувчиси билан

таъсир ўтказилса, у ҳолда товуш сезгиси вужудга келади. Бинобарин, сезги аъзолари ташқи таъсирни акс эттирмайди, балки улардан, яъни уларнинг таъсиридан қўзғалади, холос. Инсон ҳеч қачон ташқи воқеа, яққол дунёнинг объектив таъсирларни идрок қилмайди, балки сезги аъзолари фаолиятида ўзларининг шахсий субъектив ҳолатларини акс эттиради.

Маъкур назарияга биноан, инсон объектив дунёни идрок қила олмайди, у субъектив жараёнларни акс эттиради, оқибат натижа «дунё элемент» (майда қисм)ларни идрок қилиш вужудга келади. Психология тарихида «субъектив идеализм» деган йўналиш ҳам юзга келган бўлиб, унгача, «инсон фақат ўзи»нигина билади, холос. Ундан ташқари ҳеч нарса ҳукм суриши мумкин эмас. Бу назария ўзига ҳос ғояга эга бўлиб, фан тарихида «солипсизм» (ягона «Мен») номини олган эди.

3. Сезгиларнинг рецептор ва рефлектор назариялари

Сезгиларнинг рецептор назариясига кўра, рецептор ёинки сезги аъзолари уларга таъсир қилувчи қўзғатувчиларга нисбатан суст (пассив) жавоб қайтаради, сезгилар ҳаракатга қарама-қарши турувчи суст жараёндир, ҳаракатнинг ўзи эса аксинча фаол (актив)дир.

Ҳозирги даврда сезгиларнинг рецептор назарияси мутлақо сезги жараёнининг физиологик механизмини очиб беришга яроқсиз эканлигини қатор тадқиқотчилар томонидан ишончли омилларга суянган ҳолда таъкидлаб ўтилгандир.

Сезги жараёнининг фаол (актив)лигини тан олувчи назария — сезгиларнинг рефлектор назарияси деб аталади. Ушбу фикрни асослаш учун мисолларга мурожаат этайлик ва ҳайвонот оламида акс эттиришни таҳлил қилиб кўрайлик. Ҳайвонлар ва жониворларнинг сезгилари суст (пассив) хусусиятга эмас, балки ташқи олам таъсирининг биологик аҳамиятга молик жиҳатларини фаол (актив) равишда ажратган ҳолда хитти-ҳаракатни амалга оширадilar. Масалан, болари (асалари) бир хил туржумдаги гулларга нисбатан аралаш ҳолдаги гулларга фаол (актив)роқ жавоб реакциясини билдиради; қирғий иришчириш ҳидларига, ундан кўра сув ўтларининг илдиэлари ҳидига чаққон ҳаракат қилади. Мушук сичқоннинг қитирдашига эътиборини кучайтиради, лекин худди шунга ўхшаш камертон товушини келтирсак, асдо унга парво ҳам қилиб қўлмайди.

Бу омиллар шуни кўрсатиб турибдики, биринчидан, сезгилар фаоллик (активлик) хусусиятига эга, иккинчидан, уларнинг вужудга келишида ҳаракат таркиблари иштирок этади.

АҚШлик психолог Неффнинг таъкидлашича, микроскоп остига олиб терига игна санчилса, худди шу участкада (майдонда) рефлектор ҳаракат реакциялари кузатишган; томирнинг қисилиши, тери гальваник рефлекс (КГР), гоҳи кўз ҳаракати, бўйин мускулларининг тараңглашуви, қўлнинг ҳаракат реакцияси содир бўлиши мумкин.

Жаҳон психологлари томонидан нарсаларнинг мураккаб томоқларини таниш, фарқлаш ҳаракатнинг иштирокисиз амалга ошмаслиги таъкидлаб ўтилган. Масалан, кўзни юйиб жисмни фарқлаш учун қўл билан уни пайпаслаш керак, акс ҳолда унинг ҳолати, шакли, қаттиқ ёки юмшоқлиги, гадир-будурлигини билиб, сезиб бўлмайди.

И. М. Сеченовнинг фикрига кўра, жисмни кўз билан идрок қилиш учун кўз уша нарсани «қидирсин» фақат шундагина мақсадга мувофиқ ҳаракат юзага чиққан бўлади. Ҳозирги даврда психология фанида кўз ҳаракатлари назарияси ишлаб чиқилган бўлиб, улар ва макро ва микро, ихтиёрий ҳамда ихтиёрсиз кўринишларга ажратилади. Улар куйидаги номлар билан ифодланади: конвергент, дивергент, горизонтал, вертикал, циклофузион, торсион, версион, вергент, саккадик, тремор, дрейф, флики кабилар. Кўз ҳаракати ёрдами билан фазода ўрин алмашиб турган жисмларни таниш, билиб олиш ва идентификациялаш амалга оширилади. Кўз ҳаракатлари уч жуфт ташқи мускуллари, яъни миёна бош суюгининг III, IV ва VI жуфт нервлари орқали рўёбга чиқади. Кўзнинг микро ва макро ҳаракатлари сезгининг механизми родини бажариш имкониятига эга.

Эшитиш сезгиси эшитиш ва товуш аппаратлари таркибларининг яқин иштирокида вужудга келади.

Шундай қилиб, юқоридаги мулоҳазаларга кўра, элементлар (содда) фаол рефлектор жараёни, шунингдек, мураккаб фаол рецептор фаолият жараёни (пайпаслаш, суратга тикилиш кабилар) мавжуд бўлиб, сезгиларнинг вужудга келишини таъминлаб туради. Психологик маълумотларнинг таҳлилига кўра, фаол ҳаракатнинг ҳар қайсиси сезгининг рефлектор назариясидан иборатдир.

4. Сезгиларнинг умумий қонуниятлари ва сезгирлик

Сезгилар ўзларига адекват (мос) бўлган кўзгатувчиларни акс эттириш шаклларида бири ҳисобланмиш билиш жараёнларидир. Кўриш сезгисининг адекват кўзгатувчиси ҳаво тўлқини узунлиги 380 дан 770 миллимикрон диапазондаги электромагнит нурланишидан иборатдир. Бу электромагнит нурланишлар кўриш анализаторларида кўриш сезгисини вужудга келтирувчи нерв (асаб) жараёнига айланади. Эшитиш сезгилари тебраниш частотаси 16 дан то 20000 гача бўлган товуш

тулқинлари таъсирининг рецепторларда акс этишидир. Тактил сезгилари механик қўзғатувчиларнинг тери юзасида таъсири натижасида ҳосил бўлади. Карлар учун алоҳида аҳамиятга эга бўлган тебранишни акс эттириш сезгилари нарсаларнинг тебранишларини инъикос қилиш орқали юзага келади. Бошқа турдаги сезгилар ҳам ўзларининг махсус қўзғатувчиларига эгадирлар. Лекин сезгиларнинг турли кўринишлари фақат ўзларининг махсуслиги билангина эмас, балки улар учун умумий хусусиятлари билан ҳам тавсифланадилар. Сезгиларнинг ана шу хусусиятларига сифатлари, жадаллиги, давомийлиги ва фазовий локализацияси киради.

Сифат маъкур сезгининг асосий хусусияти бўлиб, уни бошқа сезги турларидан фарқлайди ва айни шу сезги тури чегарасини ўзгартиради. Масалан, эшитиш сезгилари товушнинг баландлиги, тембри, қаттиқлиги билан тафовуланеди, кўриш сезгилари эса рангларнинг қуюқлиги, жилоси, товланиши, тони ва бошқа шу кабилар билан фарқланади. Сезгиларнинг сифат жиҳатидан кўп турлилиги материя ҳаракати шаклларининг турли-туманлидигининг акс эттиришидир.

Сезгиларнинг жадаллиги уларнинг миқдорий тавсифидан иборат бўлиб, таъсир қилаётган қўзғатувчининг кучи ва рецепторнинг функционал ҳолати билан белгиланади.

Сезгиларнинг давомийлиги уларнинг вақтинчалик таснифланишидан иборатдир. Сезгиларнинг давомийлиги ҳам сезги аъзоларининг функционал ҳолати билан, шунингдек, қўзғатувчининг таъсир қилиш вақти ҳамда жадаллиги билан ўлчанади.

Қўзғатувчи сезги асосида таъсир қилиши билан дарҳол сезги ҳосил бўлмайди, балки у бир қанча дақиқадан кейин вужудга келади. Ана шу қисқа вақт сезгининг латент (яширин) даври деб аталади. Латент даври сезги турлари учун қар хил фурсатда кечади. Масалан, тактил сезгилари учун латент даври 130 миллисекунд, оғриқ сезгилари учун эса 370 миллисекундга тўғри келади, маза-таъм сезгиси эса тил юзасига таъсир этилгандан сўнг 50 миллисекундгача вақт оралиғида ҳосил бўлади.

Қўзғатувчи таъсир қила бошлаши билан бир даврда ҳосил бўлмаганидек, қўзғатувчининг таъсири тўхташи билан бир вақтнинг ўзида сезги йўқолмайди. Ваҳоланки, сезгиларнинг инерцияси (сезгиларнинг сақланиши) таъсиридан кейинги ҳодисаси деб аталадиган нарсада намоён бўлади.

Кўриш сезгиси баъзи бир инерцияга эга бўлиб, кўриш сезгисининг таъсири тўхташи билан дарҳол йўқолиб кетмайди. Қўзғатувчи таъсирининг изи кетма-кет ҳелувчи образлар деб аталадиган ҳодиса

сифатида сақланиб қолади. Психологияда кўзнинг тўр пардасида рангни сезадиган уч хил хусусиятли элемент бор деб тахмин қилинади. Кўзгалиш жараёни ҳосил бўлганда, улар толиқадилар ва сезгирликларини анча камаяди. Қизил рангга қараб турганимизда кўз тўр пардасидаги қизил рангни қабул қилувчи элемент бошқаларга нисбатан ортиқроқ толиқади, шунинг учун кўз тўр пардасининг худди шу жойига қизил рангдан сўнг оқ ранг таъсир этадиган бўлса, қолган иккита қабул қилувчи элемент ортиқроқ сезгирликка эга бўлади ва биз кўз қаршимизда кўкиш яшил рангни кўрамыз.

Эшитиш сезгилари ҳам кетма-кет образларга эга бўлиши мумкин. Чунки кулоқни битирадиган қаттиқ овоз ёки товуш билан бирга кезага келадиган нохуш сезги, яъни бу «кулоқ»нинг шанғиллашидир. Эшитиш анализаторига бир неча секунд давомида таъсир этадиган бир қатор қисқа товуш импульсларидан сўнг улар туташ ҳолда ёки бир оз пасайтирилган тарзда идрок қилина бошлайди. Агар бу товушларнинг таъсирини моделлаштириш мумкин бўлганда эди, ана шундай ҳодисани кузатиш имкони юзага келарди. Бу ҳодиса товуш импульсининг таъсири тўхтаганидан кейин учрайди ҳамда товушнинг импульси жадаллиги ва давомийлигига боғлиқ равишда бир неча секунд мобайнида давом этиши мумкин.

Бошқа анализаторларда ҳам худди шунга ўхшаш ҳодисаларни кузатиш мумкин. Масалан, ҳарорат, оғриқ ва маза сезгилари ҳам кўзгатувчининг таъсири тўхтаганидан сўнг бир неча муддат оралиғида давом этаверади.

Сезгилар учун кўзгатувчининг фазовий локализацияси, кўзгатувчининг фазода ўрин эгаллаши билан таъсифланади. Дистант, яъни масофа рецептори томонидан амалга ошириладиган фазовий анализ бизга кўзгатувчининг фазодаги ўрни ҳақида маълумот беради. Контакт сезгилар: тактил, оғриқ, маза баданнинг кўзгатувчи таъсир қўлаётган жойи билан боғлиқдир. Бунда оғриқ сезгиларининг локализацияси, яъни баданда жойлашган ўрни, тактил сезгиларга қараганда баданга анчагина тарқалган, лекин унчалик аниқлик даражасига эга эмас. Бу ҳолтни яққол намойиш қилиш учун куйидаги кўрсаткичларни келтирамыз: 1 квадрат мм терига нисбатан бармоқлар 120, ганжа 14, кафт 15, кўкрак 29, пешана 50, бурун учи 100 ва ҳоказо.

Локализация (маҳаллий чекланганлик) психик функцияларнинг бош миёна қатта ярим шарлари қобиғидаги муйвхн хужайраларнинг иши билан боғланишидир. Масалан, кўрув анализаторининг иши асосан миёна қобиғининг энса қисмининг фаолияти билан боғланган, эшитиш анализаторининг иши эса чакка бўлаклари билан, терк-туюш

ҳамда ҳаракат анализаторлари бўлса тепа ва энча бўлаклари билан боғлангандир.

Инсонни қуршаб турган атроф-муҳитнинг ҳолати тўғрисида ахборот берувчи турли кўринишдаги сезги аъзолари ўзлари акс эттирмақчи бўлган ҳодисаларга нисбатан маълум даражада сезгир бўлишлари лозим. Чунки мазкур ҳодисаларни озми ёки кўпми аниқ ва равшан акс эттириш лозим. Бинобарин, сезги аъзоларининг сезгирлиги долзарб ва фавқуллоддаги шароитда таъсир қилиб сезги жараёни ҳосил қилиш имкониятига эга бўлган минимал даражадаги кўзгатувчи билан белгиланади. Худди шу боисдан сезиларли ёки сезилмас даражада сезги ҳосил қилувчи кўзгатувчининг минимал кучи сезгирликнинг қуйи мутлақ (абсолют) чегараси дейилади.

Кучли мутлақ (абсолют) чегарадан нимоқдоруқ ёки кучсизроқ кўзгатувчилар қуйи чегараларни ҳосил қилмайди, чунки, уларнинг таъсир кучи тўғрисидаги сигналлар бош мия пўстига бориб етмайди. Бош мия пўсти ҳар бир айрим олинган «п» миқдордаги импульслардан ҳаётий зарурийсинигина ташлаб, сўнг қабул қилиб олади. Шунинг билан бирга мия пўсти ўз кўзгатувчанлик чегарасини ошириш йўли билан қилинган барча кўзгатувчиларни, шу жумладан, ички аъзолардан келадиган импульсларни ҳам ушлаб қолади. Вужудга келган бундай ҳолат биологик жиҳатдан мақсадга мувофиқдир. Чунки, бош мия катта ярим шарлари пўсти барча тушиб келаётган импульсларни қабул қилиб оладиган ва уларнинг ҳаммасига жавоб реакциясини билдира оладиган организмни тасаввур қилиш мумкин эмас. Маълумки, бош мия катта ярим шарларининг пўсти организмнинг ҳаётий манфаатларини муҳофаза қилиб туради, шунингдек, ўз кўзгалиш чегарасини ошириш билан фаоллашмаган (актуаллашмаган) импульсларни пўстлоқ остига, яъни қуйи марказларга узатади, бунинг натижасида организм ортиқча реакциялардан мусаффо бўлади.

Текширишларнинг кўрсатишига қараганда, пўстлоқ ости импульслари организм учун бефарқ тура олмайди. Масалан, ташқаридан таъсир қилаётган худди ана шу кучсиз пўстлоқ ости кўзгатувчилари бош мия катта ярим шарлари пўстида доминант ўчоғини (хукмирон манбаини) барпо қилади ва галлюцинация ҳамда «сезгиларнинг алданишига» сабаб бўлади. Касалланган одамлар қуйи чегарадаги товушларни мияга ўрнашиб қолган товушлар тўплами тарихида қабул қилишлари мумкин, айни чоғда ҳақиқий инсон кутқига бефарқ бўлади; кучсиз ёруглик нури ҳар хил галлюцинация кўриш сезгилари ҳосил қилиши мумкин; терининг кийимга тегишидан вужудга келган тактил сезгилар ногўри ўткир тери сезгиларини юзга келтиради.

булса, қўшимча қўзғатувчининг меъёри ҳам шунчалик кўп бўлиши керак:

- 1) кўриш анализатори учун 1/100.
- 2) эшитиш анализатори учун 1/10.
- 3) тактил анализатори учун 1/30.

Мазкур қонунга биноан, асосий қўзғатувчи билан қўшимча қўзғатувчи ўртасидаги фарқни ажратиш қонуни фақат ўртача кучланишдаги қўзғатувчиларга нисбатан тўғридир.

Вебер тадқиқотига асосланиб Фехнер сезгилар интенсивлигининг қўзғатувчи кучига боғлиқлигини қуйидаги формула билан ифодалаб берган:

$S \propto K I^J$ С, бу ерда S – сезги интенсивлиги, J – қўзғатувчининг кучи, K ва C константалардир. Ушбу қонун, асосий психологик қонунга мувофиқ, сезгиларнинг интенсивлиги қўзғатувчи кучининг логарифмига пропорционалдор. Қўзғатувчининг кучи геометрик прогрессия бўйича ортиб борса, сезгиларнинг интенсивлиги арифметик прогрессия билан ортиб боради (Вебер-Фехнер қонуни).

Фарқ ажратиш сезгирлиги ҳам фарқлаш чегарасининг меъёрига тесқари пропорционалдор; фарқ айирма сезгирлиги шунчалик кичик бўлади.

Айирма сезгирлиги сезгирлик турларининг айрим хусусиятларини бошқа жиҳатдан тавсифлаш учун ҳам қўлланилади. Масалан, шаклларни, ҳажмларни кўриш воситасида идрок қилинадиган нарсаларнинг рангларини акс эттириш ҳақида мулоҳаза юритиш мумкин.

Сезгиларни ўлчашни асосан икки методи психология фанида ҳужум суриб келади. Улардан бири бевосита метод деб аталиб, субъектив равишда баҳолашга асосланади. Ўлчашнинг иккинчи методи эса аломатларни объектив равишда баҳолашга асосланган бўлиб, сезгиларнинг билвосита (бевосита) мавжудлигига қаратилгандир.

Бевосита метод ёки қўзғатувчининг сўз билан баҳолаш методи қуйидагича тузилишга эгадир: сигналувчига тери, товуш, ёруғлик таъсир қила оладиган қўзғатувчи ҳавола қилинади, даставвал қўзғатувчи минимал интенсивликка (жадалликка) эга бўлади, сўнг уларнинг кучи орттириб борилади. Мазкур тадбирдан кейин сигналувчи «у қайси бир сезги қўзғатувчисининг дастлаб сезганлигига» жавоб бериш сўралади.

Тери сезгирлигини ўлчаш учун мадҳус асбоб, «эстеziометр» қўлланилади. Эшитиш сезгирлигини ўлчаш аудиометр ёрдамида амалга оширилиб, товушларнинг турли даражаларидаги интенсивлиги аниқланади. Баъзан кичкина темир шарни ҳар хил баландликдан ташлаб

булса, қўшимча қўзғатувчининг меъери ҳам шунчалик кўп бўлиши керак:

- 1) кўриш анализатори учун $1/100$.
- 2) эшитиш анализатори учун $1/10$.
- 3) тактил анализатори учун $1/30$.

Мазкур қонунга биноан, асосий қўзғатувчи билан қўшимча қўзғатувчи ўртасидаги фарқни ажратиш қонуни фақат ўртача кучланишдаги қўзғатувчиларга нисбатан тўғридир.

Вебер тадқиқотига асосланиб Фехнер сезгилар интенсивлигининг қўзғатувчи кучига боғлиқлигини қуйидаги формула билан ифодалаб берган:

$S \propto K \lg J$ С, бу орда S – сезги интенсивлиги, J – қўзғатувчининг кучи, K ва C константалардир. Ушбу қонун, асосий психофизик қонунга мувофиқ, сезгиларнинг интенсивлиги қўзғатувчи кучининг логарифмига пропорционалдир. Қўзғатувчининг кучи геометрик прогрессия бўйича ортиб борса, сезгиларнинг интенсивлиги арифметик прогрессия билан ортиб боради (Вебер-Фехнер қонуни).

Фарқ ажратиш сезгирлиги ҳам фарқлаш чегарасининг меъерига тескари пропорционалдир; фарқ айирма сезгирлиги шунчалик кичик бўлади.

Айирма сезгирлиги сезгирлик турларининг айрим хусусиятларини бошқа жиҳатдан тавсифлаш учун ҳам қўлланилади. Масалан, шаклларни, ҳажмларни кўриш воситасида идрок қилинадиган нарсаларнинг рангларини ақс эттириш ҳақида мулоҳаза юритиш мумкин.

Сезгиларни ўлчашни асосан икки методи психология фанида ҳужм суриб келади. Улардан бири бевосита метод деб аталиб, субъектив равишда баҳолашга асосланади. Ўлчашнинг иккинчи методи эса аломатларни объектив равишда баҳолашга асосланган бўлиб, сезгиларнинг билвосита (бевосита) мавжудлигига қаратилгандир.

Бевосита метод ёки қўзғатувчининг сўз билан баҳолаш методи қуйидагича тузилишга эгадир: синалувчига тери, товуш, ёруғлик таъсир қила оладиган қўзғатувчи ҳавола қилинади. даставвал қўзғатувчи минимал интенсивликка (жадалликка) эга бўлади, сўнг уларнинг кучи ортириб борилади. Мазкур тадбирдан кейин синалувчи «у қайси бир сезги қўзғатувчисининг дастлаб сезганлигига» жавоб бериш сўралади.

Тери сезгирлигини ўлчаш учун махсус асбоб, «эстетизометр» қўлланилади. Эшитиш сезгирлигини ўлчаш аудиометр ёрдамида амалга оширилиб, товушларнинг турли даражаларидаги интенсивлиги аниқланади. Баъзан кичкина гемир шарни ҳар хил баландликдан ташлаб

қуриш орқали ҳам юқоридаги мақсад амалга оширилади. Қуриш сезгирлигини аниқлаш эса синалувчи кўзига ёрувликнинг турли-туман интенсивликда юбориш орқали (гоҳо қоронғиликда), қуйидан юқорига ёрувлик бирлиги (яъни люкс) орттириб борилади. Таъм ва ҳид билиш сезгирлиги ҳам махсус асбоблар ёрдамида ўлчанади, гоҳо химёвий усул ҳам қўлланилади.

Бевосита методи объектив аломатларга асосланиб иш юригишни тақозо этади. Собиқ совет психологлари, психофизиологлари Г. В. Гершуни, Е. Н. Соколов, О. С. Виноградов ва бошқалар мазкур метод ёрдамида кўп йиллар мобайнида илмий тадқиқот ишларини олиб борганлир. Маълумки, сезгилар ҳеч маҳал суғ билиш жароёни бўлмаган, бинобарин улар вегетатив, электрофизиологик, нафас олиш жароёнлари ўзгариб боради, шунинг учун ўз табиати билан рефлектор жароёнدير. Сезгилардаги рефлектор ўзгаришлар уларнинг объектив равишда юз бераётганлигининг кўрсаткичи ҳисобланади. Масалан, сезгиларни ҳосил қилувчи ҳар қандай кўзгатувчи рефлектор жароёнларни ҳам вуҳудга келтиришга қодир: қон томирларининг торайиши, тери гальваник рефлекс (тери электр қаршилигининг камайиши), миянинг электр активлиги частотасининг ўзгариши (альфа, ритма, депрессияси ҳолати), кўзгатувчига қараб кўзнинг йўналиши, буйин мускулларининг таранглашуви ва бошқалар. Мана бу нарсаларнинг барчаси сезгиларнинг пайдо бўлишини объектив кўрсаткичи бўлиб ҳисобланади.

Юқоридаги тадқиқотчиларнинг фикрига қараганда, синалувчига кучсиз кўзгатувчи билан таъсир этилса, яъни субъектга кучсиз кўзгатувчи билан таъсир этилса, у ҳолда субъектда ҳеч қандай сезги ҳосил бўлмайди, шунингдек, санаб ўтилган рефлекторларда ҳам ўзгариш юз бермайди.

Қон томир ёки электрофизиологик реакциялар кучсиз кўзгатувчи таъсирида ҳам аниқ намоён бўяиши мумкин, аксинча сезиш жароёни эса амалга ошмайди. Бу ҳолатни электроэнцефалографик реакциялар тасдиқлайди. Товуш кўзгатувчига келиб чиққан ҳолда Г. В. Гершуни инсон субсенсор диапазонга эга деган илмий ғояни олға суради. Бу нарса англашинилмаган физиологик реакциялар, сезиб бўлмас кўзгатувчиларга асосланади.

Сезгиларнинг ўзгариши адаптация ва сенсibiliзация ҳолатларида ўз ифодасини топади.

Адаптация (лот. *adapto* — мосланмоқ) — сезги органлари, яъни аъзолари (анализаторлар)нинг таъсирот кучига мослашуви натижасида муайян сезгирликнинг ўзгаришидан иборатдир. Адаптация ҳодисаси-

да сезгирлик ортиши ёки камайиши мумкин. Кучли таъсирдан кучсиз таъсиротга ўтганда сезгирлик аста-секин ортиб боради, таъсирот кучайганда эса сезгирлик камайиб боради (кўрув, эшитув, ҳид би-лиш, тери-туюш ва ҳоказо).

Одатда, генетик нуқтаи-назардан адаптация уч хил хусусиятли не-гиз (манба) таъсирида вужудга келади.

1. Кўзгатувчиларнинг давомли таъсири жараёнида сезгиларнинг тўла йўқолиши тарзидаги адаптация. Доимий таъсир қилиб туради-ган кўзгатувчи таъсир ўтказадиган бўлса, бундай ҳолатда сезги сўниб қолади. Масалан, терига тегиб турадиган снгилигина бир юк тез орада сезилмай қолади. Ёқимсиз ҳидли бир жойга кириб қолганимизда бир оздан сўнг бу ҳидни батамом йўқолиб кетгандай ҳис қиламиз. Оғизда бирон-бир нарса ушлаб туриладиган бўлса таъм сезгисининг интен-сивлиги бўшашади.

Доимий ва ҳаракатсиз кўзгатувчининг таъсирига нисбатан кўриш анализаторларида тўла адаптация ҳодисасини шу билан тушунтириб бериш мумкин. Бундай ҳолатда кўзгатувчининг ҳаракатсизлигини кўриш рецепторлари аппаратининг ҳаракатчанлиги босиб юборади. Кўзни ҳар доим ихтиёрли ва ихтиёрсиз равишда ҳаракатланиб тури-ши кўриш сезгисининг узлуксизлигини таъминлайди. Кўзгатувчи таъ-сиридан 2—3 секунд ўтгач, кўриш сезгиси йўқолади, яъни адаптация ҳодисаси юзага келади.

2. Кучли кўзгатувчининг таъсири остида ҳам сезгилар заифлаша-ди. Масалан, қўлни муздек сувга тутиб турган пайтда, совуқ кўзгатув-чи таъсири билан юзага келган сезгининг интенсивлиги пасаяди. Қоронғидоқ хонадан жуда ёруғ жойга кириб қолсак, биз аввал бошқа ёруғликдан «кўр» бўлиб қолиб, атрофимиздаги нарсаларни ажрата ол-маймиз. Маълум фурсат ўтгандан сўнг кўриш анализаторларнинг сезгирлиги кескин суръатда пасаяди ва биз муътадил кўриш имкони-ятига эга бўламиз. Кўриш сезгирлигининг интенсив ёруғлик кўзга-тувчиси билан таъсир қилганда пасайишдан иборат ҳодисани ёруғлик адаптацияси деб юритилади.

Кўриб ўтилган икки турдаги адаптацияни кўпинча психология фанида негатив адаптация деб аталади. Чунки, ҳар иккала адаптация натижасида ҳам анализаторларнинг сезгирлиги кескин пасаяди.

3. Сезгирликни, кучсиз кўзгатувчи таъсири остида содир бўлади-ган, ортиб боришини ҳам адаптация деб аташ аъъанага айланиб қол-ган. Аксарият сезги турларига хос бўлган адаптациянинг мазкур тури позитив адаптация дейилади.

Қоронғилик адаптациясида кўриш сезгирлиги ортади. Сокинлик-

ка нисбатан адаптация эшитиш адаптацияси замирида юзага келади. Масалан, совуқ сувада (совуқ еган) қўл — бир ҳарорат — иссиқдай; иссиқ сувада қўл совуқ сувада ўзгармагандай туюлади. Ҳарорат сезиш билан боғлиқ бўлган позитив адаптациялар юқоридаги хусусиятларга эга.

Тиббиёт психологиясида негатив оғриқ адаптациясининг мавжудлиги тўғрисидаги гипотеза (уқолга, игнага, иссиқ нурланишга нисбатан) ҳам ҳукм суриши таъкидланиб ўтилди.

Адаптацияни ҳосил бўлиш хусусиятлари тўғрисида маълумот: а) тактил (тери) адаптация жуда тез ҳосил бўлади; б) кўз адаптацияси бир неча дақиқа; в) ҳид ва таъм адаптациялари ундан ҳам узунроқ вақт талаб қилади.

Адаптациянинг аҳамияти шундан ибратки, у кучсиз кўзғалишни пайқашга ёрдам беради, кучли кўзғалишдан сезги органини сақлайди.

Адаптацияни тушунтириб бериш: 1) таёқсимон хужайраларга жойлашган кўриш пурпури айниб кетади; кимёвий модда борлиги илмий жиҳатдан исботланамаган; 2) мианинг пўстлоқ қисми сезгирликни пасайтирадиган «мулоҳазаловчи» тормозланиш. Тормозланиш — бошқа жойларда кўзғалишни кучайтиради — сезгирлик ортади, изчил ўзаро индукция ҳодисаси рўй беради.

Анализаторларнинг ўзаро муносабати ва машқ қилиш натижасида сезгирликнинг кучайиши сенсбилизация деб аталади. Сезгилар ўзаро муносабатининг физиологик механизми анализаторларнинг марказий қисмлари жойлашган бош мия пўстидаги кўзғалишнинг иррадиация ҳамда концентрация жараёнларидир. И. П. Павловнинг таълимотига кўра, кучсиз кўзғатувчи бош мия катта ярим шарларининг пўстида осон иррадиацияланадиган, яъни осон ёйилиб кетадиган кўзғалиш жараёнини юзага келтиради. Кўзғалиш жараёнининг иррадиацияси натижасида бошқа анализаторларнинг сезгирлиги ортади. Кучли кўзғатувчи таъсир этганда, аксинча, концентрацияга мойил бўлган кўзғалиш жараёни юзага келади. Ўзаро индукция қонунига кўра, бундай кўзғалиш жараёни бошқа анализаторларнинг марказий қисмларини тормозланишга олиб келади ва натижада уларнинг сезгирлиги пасаяди.

Анализаторлар сезгирлигининг ўзгариши шартли рефлексор асосида, яъни иккинчи сигналлар тизимита кзрувчилар таъсири билан ҳам юзага келиши мумкин. Текширилувчиларга «лимондан нордон», захрдан аччиқ» деган сўзларни талаффуз қилиш билан уларнинг кўзлари ва тилларида электр сезгирлиги юзасидан ўзгаришни майдонга келтирувчи омиллар қайд этилган. Ушбу ўзгаришлар бизга ҳақиқий

лимон ва захар табиати билан таъсир қилинганда ҳосил бўладиган қўзғалишга ўхшашликни вужудга келтиради.

Сезги органларининг сезгирлигини ўзгартириш қонуниятларини ўзлаштириб олганлигимизга асосланиб, махсус равишда танланган қўшимча қўзғатувчиларни қўллаш ёрдами билан маълум бир рецепторларни сенсibiliзациялаш, яъни уларнинг сезгирлигини ошириш имкониятига эга бўламиз.

Қўзғатувчининг бирин-кетин анализаторга таъсири билан анализаторларга хос сезгининг пайдо бўлишини синестезия дейилади. Синестезия юнунча биргаликда сезиш деган маънони англатиб келади. Синестезия ҳодисасини ҳар хил турдаги сезгиларда кузатиш мумкин. Кўриш ва эшитиш синестезияси ҳаммадан кўра кўпроқ учраб туради, унда товуш қўзғатувчиларининг таъсири билан одамда кўриш образлари вужудга келади. Бундай табиатли синестезиялар ҳар хил одамларда ўзига хос равишда кечади, лекин улар ҳар қайси шахс учун муайян даражада доимий бўлиши кузатилади. Масалан, айрим композиторлар (бастакорлар) — Римский-Корсаков, Скрябин кабилар «рангни эшитиш» қобилиятига, rassom Чорленис, Бехзод «рангли мусиқа» истеъдодига эга бўлганлар. Эшитиш ва таъм синестезия ҳодисаси кўпинча «ўткир таъм», «савлатли ранг», «ширин товуш», «аччиқ шамол», «бахайбат овоз», «мотамсаро осмон», «қалб уртар наво», сингари ибораларда ўз ифодасини топган бўлади. Чунки уларнинг моҳиятида иккиланганлик хусусиятлари махсус кучайтиргич тарихасида муҳим аҳдмият касб этади.

Сезгирлик машқ қилиш орқали ривожлантирилиб борилади. Бундай ўзгариш компенсация ва фаолият мазмунида ўз аксини топа боради. Айниқса, кўр (кўр мусиқачи), қар, соқов, ҳайкалтарош одамларда, вибрация сезгиси билан шуғулланувчиларда сезгирлик кескин равишда ошиши мумкин. Психолог Элен Киллер ҳид сезгисига нисбатан сезгирликни махсус равишда тадқиқ қилиб, у ўзига хос хусусиятлар мавжуд эканлигини далиллаб берган. Машқ қилиш натижасида инсонда сезгирлик орғиб бориши тадқиқотчилар томонидан ўрганилган бўлиб, улар қуйидаги кўрсаткичларга эгадирлар:

1) нотекислик — 0, 0005 мм; 2) бўяш (бўёқчи) — 180—40 гача; 3) пўлат куювчи — 1 60 мин.; 4) rassomлар — 1 150 мин.; 5) учувчи (мотор ҳаракати ўзгариши) — 1300 дан 1340 гача; 6) рим мозаика устахонасида 20000 ранг тури мавжуд; 7) кўрларда — тактил сезгилачинисв моддаси юқори; 8) соғлом одамларда 186 та тактил рецептори; 9) кўрларда эса бу — 270 та; 10) кейинчалик кўр бўлиб қолганларда бўлса — 311 та.

Шундай қилиб, сенсбилизация ҳодисасида сезгирликнинг ортши қуйидагиларга боғлиқдир:

1) муайян, узоқ муддатли организмдаги ўзгаришларга;
2) муваққат хусусиятли экстра таъсир ёки фавқуллоддаги ҳолат ва вазиятга;

3) ёш хусусиятлари, типологик шароитлар, эндокрин ҳаракати, организмнинг умумий ҳолати, унинг толиқишига;

а) 30 ёшгача юқори даражага эришиш мумкин, ундан кейин пассивлаштириш бошланади; б) асаб тизимининг динамикаси (Б. Т. Тетлов буйича); в) эндокрин баланси (хомиладор ва бошқа одамларда); г) организмда функционал ҳолатнинг бузилиши ёки инсоннинг чарчашши.

4) фармакологик таъсирлар (адреналин, фенамин, бенчидрин – кучайтиш; пилокарпин – пасайтиш)га.

Сезгирликнинг ўсиши кўп жиҳатдан субъект установакасига, нутқнинг аҳамиятлилигига, нутқ инструкциясига боғлиқдир.

Сезгиларга бағишланган экспериментал тадқиқотлар қуйидаги йўналишларда олиб борилганлигини санаб ўтish мақсадга мувофиқ:

1. Вебер ва Фехнерларнинг «психофизиологик қонуни»нинг очилиши.

2. Г. Эббингаузнинг хотира юзасидан ўтказилган тадқиқотлари незиси.

3. Г. Гельмгольцнинг сезги органлари тўғрисидаги психофизиологик ишлари ва ишламалари.

4. В. Вундтнинг психофизиологиядаги сезгилар ва ҳаракатлар буйича олиб борган изланишлари.

5. П. П. Лазерев гомонидан ёруғлик тони муаммосининг ўрганилиши.

6. Е. Н. Соколов, С. В. Кравков каби тадқиқотчилар ўтказган тажрибалар ва олинган қонуниятларнинг талқини.

5. Сезгивнинг нейрофизиологик асослари

Билиш жараёнларни, хусусан, сезгиларни ўрганишдан аввал шахс психикасининг барча томонлари билан узвий боғлиқлигини англаш, тушуниш лозим. Чуқси сезгилар идрок жараёнининг таркибий қисми сифатида намоён бўлса, идрок инсоннинг ҳаётний тажрибаси, унинг хотираси билан бевосита боғлиқдир.

Психология фанида ва фалсафада билишнинг икки босқичи, яъни унинг хиссий (сезги, идрок, тасаввур) ва ақлий (рационал) поғоналари мавжуд эканлиги мумтоз хусусият касб этгандир. Ақлий босқич:

хотира, тафаккур, хаёл жараёнларини қамраб олган бўлиб, ўзининг мухаммаллиги, юксаклиги, маҳсулдорлиги, ижодийлиги билан олдинги босқичдан кескин ажралиб туради. Бироқ бугунги кунда билиш босқичларининг миқдори, тавсифи психология фани олдида турган зарур вазифаларни бажаришга қурби етмайди, онг даражалари хусусиятларига кўра билиш қўшимча босқичларга нисбатан кучли эҳтиёж сезилади. Худди шу боис билишнинг ҳаракатли ҳиссий, ақлий, ижодий, тарихий босқичларга (табақалаштириш бизниқи — Э. Ғ.) ажратиб тадқиқот қилиш мақсадга мувофиқдир (Э. Ғозиев). Ҳаракатли ҳиссий босқич нутққача даврда устуворлик қилиш билан бошқа билиш кўринишларидан кескин тафовутланиб туради. Ҳиссий ва ақлий босқичлар барча инсонларга хос бўлиб, улар онтогенезнинг турли даврларида ҳукм суриши мумкин ва акс эттириш имконияти бошқаларга қараганда маҳсулдорроқ, самаралироқдир. Ижодий-тарихий билиш босқичи янгилик яратиш, кашфиёт қилиш, муайян сифат ўзгаришларини вужудга келтириш, у ёки бу хоссаларни такомиллаштириш билан тавсифланади.

Жаҳон психологияси фани маълумотларига қараганда, сезгилар биз учун атроф-муҳит тўғрисида ва ўзимиз ҳақимизда ягона билиш манбаи сифатида хизмат қилади. Сезгилар шундай бир информацион каналки, улар ташқи оламдан ва ички тана аъзоларидан келадиган барча ҳолатлар, таассуротлар айнан худди шу йўллар орқали миёна пўстига етиб боради, инсонга таъсирларга нисбатан тўғри жавоб реакциялари қайтаришга ёрдам беради.

Ҳис этиш ёки сезишнинг филогенетик тараққиёти шуни кўрсатадики, ҳайвонларда маълум бир нарсани сезиш, ҳис этиш уларнинг биологик жиҳатдан зарурият, эҳтиёж эканлигига қараб ривожланган.

Бу ҳолатлар кўпгина чет эл олимлари томонидан изчил равишда ўрганилган ўзига хос омиллар, механизмлар мавжудлиги таъкидлаб ўтилган. Масалан, Фриш асалари хатти-ҳаракатларини кузатганда, у куйидаги ишни амалга оширган: гулга ўхшаш мураккаб геометрик шаклга нисбатан асаларининг дифференцировқаси (фарқлаши) осон кечган. Агарда шу мураккаб геометрик шакл ботаникага оид бўлмаса, у ҳолда арида дифференцировка жуда қийинлик билан вужудга келган. Тадқиқотчи Бошини кузатишича, жониворлар, курт-қумурсқаларга хос бўлган товушларга нисбатан худди шу турдаги ҳашаротлар бефарқлик билдирмаган, мабодо товушлар қаттиқ ва тез суръатда кечса, у тақдирда уларга ҳеч қандай эътибор бермаган. Ушбу вазиятни ўзича баҳолаган олим биологик шартланганликдан келиб чиққан, табиий эҳтиёж, инстинкт билан узвий боғланган.

Тадқиқотчи Бойтендайк ўз кузатишларида шу нарсани таъкидлайди, жумладан, итлар органик кислоталарнинг ҳидини яхши ҳис этадилар, аммо улар ҳайвонларнинг тасвирини, хушбўй гуллар, ўғлар ҳидини эса аниқ сезиш, ҳис этиш имкониятига эга эмас эканлар.

Юқоридаги маълумотлардан ҳурини турибдики, кўзгатувчиларнинг биологик жиҳатдан айнан мослиги (адекватлиги) уларнинг физиологик ривожланиши учун моддий таъсирга, табиий эҳтиёж, зарурат моҳияти билан боғлиқлиги алоҳида таъкидлаб ўтқлади. Шу нарсани алоҳида таъкидлаб ўтиш жоизки, инсондаги аниқ сезгиларнинг шу даражада тэраққий этишига ижтимоий муҳит, жараён муҳим омил бўлиб хизмат қилган. Чунки айрим индивидларнинг сезувчанлиги уларнинг кундалик фаолиятидан келиб чиққан ҳолда, биологик шартланган хусусиятлар билан жипс алоқадор ривожланиши ҳам мумкин. Жумладан, тадқиқотчи Реусса маълумотида кўра: тикувчилар, буюқ цехида ишловчилар қора рангнинг 40 (қирқ) хилини бир-биридан фарқлаш имкониятига эга эканлар, умуман бошқа соҳада, фаолият кўрсатадиган одам дарҳол бундай рангнинг икки турини фарқлаб олар экан, холос. Бундан ташқари, дегустаторларда таъм билиш сезгилари жуда ҳам аниқ ва яхши ривожланган бўлган экан. Чунки сезгининг ўсиши кўзгатувчиларнинг рецепторга таъсири натижасида юзага келади, яъни рецепторлар ривожланиши билан боғлиқ.

1. Рецептор — бу кўзгатувчи таъсирнинг қабул қилишга мувофиқланган нерв толаларидан ташкил топган индир. Рецепторларнинг асосий хусусиятларидан бири — унинг ихтисослашган биологик аппарат эканлигидир, худди шу боисдан у жуда сезилувчан кўзгалишни қабул қилади. Ҳар бир рецептор маълум бир хусусиятли кўзгатувчинигина қабул қилади, бинобарин, рецепторлар ўша «таниш» кўзгатувчиларнинг таъсир этиши натижасида юзага келади ва ривожланади.

Бизга маълумки, инсон ўзининг тана аъзоларига таъсир этаётган ранг, иссиқлик ёки совуқлик таъсирининг ҳидларнинг ўзига хослигини сезади ҳамда акс эттиради. Ана шу таъсир натижасида анализаторларнинг периферик қисмларида жавоб реакция ҳосил бўлади. Мисол учун кўз қорачиги қисқаради, кенгайди, қўл эса иссиқликдан сескалади ва бошқалар. Ҳаракатларни қабул қилувчи тана аъзолардан бош миёна пўстига ҳаракат тўғрисида қайта таъсир берди, қайта алоқа орқали ички тана аъзолари ва бошқа аппаратлари иш бажаради.

Сезгилар акс эттиришнинг хусусияти ва рецепторларнинг жойлашишига қараб, инглиз психологи Ч. Шеррингтон уларни уч катта гуруҳга ажратади.

1. Ташқи оламдаги нарсалар ва ҳодисаларнинг айрим хусусиятла-

рини акс эттирувчи ҳамда тананинг юза қисмида рецепторлари жойлашган экстрацептив сезгилар.

2. Тананинг ички аъзоларида (ўпка, юрак, жигар ва ҳоказо) ва тўқималарида жойлашган ҳамда ички тана аъзоларининг ҳолатини акс эттирувчи рецепторлар билан мужассамлашган интероцептив сезгилар.

3. Инсон гавдасининг ҳаракати ва ҳолати ҳақида маълумот бериб турувчи, рецепторлари мушакларида, пайларда проприоцептив сезгилар.

Психология фанида ҳаракатни сезувчан проприоцептив сезги тури кинестезия деб аталиб, унга тегишли рецепторлар эса кинестезик ёки кинестетик тушунчаси билан номланади. Экстрацепторлар ўз навбатида контакт ва дистант рецепторларига ажратилади, гоҳо сезгилар тушунчаси «ҳис-туйғу» атамаси билан ҳам юритилади. Одатда, дистант рецепторлар муайян масофадаги объектдан келадиган қўзғатувчиларни қабул қилиб, сўнг уларни нерв йўллари орқали марказга узатади. Қўриш, ҳид билиш сезгилари бунга ёрқин мисол бўла олади.

Экстрацептив, яъни ташқи сезгилар тўғрисидаги дастлабки маълумот қадимги юнон олими Арасту (Аристотель эраמידан олдинги 384—322 йилларда яшаб, фаолият кўрсатган), томонидан тавсифланиб берилган бўлиб, у сезгиларни кўриш, эшитиш, ҳид билиш, маза, таъм турларига ажратган эди. Психологик маълумотларга қараганда, сезгилар гоҳо ўзаро боғланиб бошқа сезги турларини юзага келтириши мумкин: масалан, пайпаслаб кўриш натижасида сезиш таркибида тактил тери-туюш сезгилар билан бир қаторда сезгиларнинг тамомлай бошқа тури, яъни ҳарорат сезгиси ҳам киради. Худди шунга ўхшаш воқелик, ҳодиса тактил ва эшитиш сезгиларига нисбатан оралиқ ўринни вибрацион сезги эгаллаши мумкин.

Мувозанат сезгиси мураккаб вестибуляр аппарати, вестибуляр нервларини ҳамда кўз пўстости қисмларини ўзида бирлаштиради. Турли анализаторлар учун умумий ҳисобланган оғриқ сезгилари қўзғатувчиларнинг таъсир кучи ҳаддан ташқари кучли эканлигидан далолат беради. Шунини алоҳида таъкидлаш ўринлики, инсоннинг тана аъзоларида рецепторларнинг жойлашув даражаси қар қилдир, жумладан, бармоқ учларида рецепторлар зич, елка қисмида эса жуда сийрак жойлашгандир. Ҳозирги замонда сезгилар ички ва ташқи турларга қарийб ажратилмайди ва улар ҳарорат, оғриқ, маза, вибрацион, статик, динамик сезгилар деб юритилади.

С. В. Кравков (1893—1951) маълумотларига кўра, бир сезги аъзоларининг фаолияти иккинчисининг таъсири туфайли ўзгаради, товуш

асосан кўриш сези-
га ўхшаш турли ҳа-
ликни ошириши
бабти мия устун
таларнинг яқин ж-
амалга ошади.

Бундан ташқар-
шики ўрганиш ҳа-
автоматик бошқар-
пасайиш ёки орт-
анализаторнинг м-
қўйд этилгандир.
вақтнинг ўзида кў-
ҳидни сезишимиз
диган физиологик
перикритик зонал-
уларнинг турли сп-
балки ташкил эти-
лади.

Инглиз неврол-
лар билан иккита
дегани учун унда
ажратиб бўлмайд
киблари (элемент
сезгиси бунга яққ
ринчи протопатик
ланади.

Сезгиларни об-
довлар текширган
ментлар физиолог
тушунтирилиб бер-
нинг объектив ҳа-
Маълумки, сезгил-
гич, рефлектор ж-
нончи, томирлар
пайдо бўлиши (те-
тивлигининг ўзгар-
лар. Буларнинг ҳа-
тушади, худди шу
ри тариқасида ҳа-

исининг ёруғлик сезувчанлигини орттиради. Шун-
длар ҳам ёруғлик ва ҳид билишга нисбатан сезгир-
ки камайтириши мумкин. Бундай ўзаро таъсир са-
лқори қисми ва кўриш буртиқларига тегишли ўсим-
ойлашганлиги туфайли бошқасига ўтиши осонроқ

и, сезгиларнинг ўзаро кўзгалиши ва тормозлани-
алоҳида аҳамиятга эгадир, чунки айрим ҳолларда
илиш туфайли тунги учишда сунъий сезгирликни
ш зарурияти тугилади. И. П. Павлов томонидан
раккаб ўзаро таъсир шакллари мавжуд эканлиги
лар бевосита бош мия пўстида намоён бўлиб, бир
ётган жисмни, эшитилаётган товушни, келаётган
ўз ифодасини топади. Бу бош мия пўстида кеча-
жараёнларни босиб ўтиши зарур бўлган зоналар
деб номланади. Сезгиларнинг классификацияси
ифик таъсифларига, яъни модаллигига қараб эмас,
шининг ҳар қил даражаларига қараб ҳам ошири-

и Ҳед сезгиларни протопатик ва эпокритик ном-
ражага бўлган. Протопатик содда тузилишига эга
ўпроқ ҳақиқий ҳолат билан эмоционал ҳолатни
Мураккаб эпокритик даражаси ақлий босқич тар-
ри) иштирок этиши мумкин, жумладан, кўриш
мисолдир. Маълумотларнинг кўрсатишича, би-
сезгилар, кейинчалик эса эпокритик сезгилар тик-

тив йўналиши бўйича Е. Н. Соколова, Виногра-
ва улар пассив жараён эмаслиги, вегетатив эле-
нафас олиш тизимида ўзгаришга сабаб бўлиши
ган. Ушбу вақт рефлектор ўзгаришларни сезги-
аткичи сифатида ишлашга имконият яратади.
айдо қилувчи ҳар бир кўзғатувчи, яъни кўзғат-
дан юзага кслувчи жараёнларни чақиради, чу-
торайиши, тери-гальваник рефлекторларнинг
қаршилигининг ўзгариши), миянинг электр ак-
и, кўзларнинг кўзғатгич томон бурилиши каби
и сезги жараёнининг пайдо бўлишидагина ишга
бдан улар сезгиларнинг объектив кўрсаткичла-
қила олади.

Тажрибаларда шу нарса қайд этилганки, қўзғатувчилар интенсивлиги ошган сари жавоб реакцияси ҳам интенсивроқ бўлиб борар экан. Бу эса сезгиларнинг интенсивлигини асос сифатида ишлатишга муҳим негиз ҳозирлайди. Томир ва электрофизиологик реакциялар чегараларга одатдаги қўзғатувчиларга қараганда яқин қўзғатувчиларга нисбатан кескинроқ бўлади.

И. П. Павлов, кейин унинг шогирдлари анализаторларнинг ўзаро боғлиқлигини конвергенция асосида тадқиқ қилганлар. П. П. Лазерев (1878—1942) тери ультрабиенафша нурлар билан нурланиши натижасида кўриш сезувчанлигининг сусайишини аниқлаган. Бу ҳолат бошқа анализаторларга қуйи чегарадаги қўзғатувчиларнинг таъсир этишида ҳам бирон-бир анализаторнинг сезувчанлиги ўзгариши мумкин деган умумий хулоса чиқаришга олиб келади.

Е. Н. Соколовнинг тажрибаларида қўзғатувчига нисбатан мувофиқлашувчи реакциянинг сусайиши юзасидан далолат берувчи далиллар тупланган эди. Нерв тизими сезги аъзоларига таъсир қилган ҳолда уларнинг хусусиятларини нафисроқ намоён этади. Бунда моделлар танлаб таъсир қилувчи филтёрлик вазифасини бажаради. Муайян пайтда рецелторга таъсир қилувчи қўзғатувчи илгари таркиб топган нерв модели билан мувофиқ келмаганда тахминий таъсиротни ҳосил қилувчи мувофиқлаштириш сигналлари вужудга келиши мумкин. Ва аксинча, илгари тажрибаларда қўлланилган қўзғатувчи тахминий таъсиротни йўқотиб қўйиши эҳтимоли бор.

Чет эл психологлари ва физиологлари сезгирликни Мендельнинг қонуниятига асосланган ҳолда насл, яъни ирсият билан боғлиқ шаклда тадқиқ қилганлар. Спейдер таъсир бидиш наслга боғлиқ деган хулоса чиқаради ва 100 оилда буни синаб кўради. Олинган маълумотларга қараганда, ота-оналар билмаган таъмини бодалари ҳам лайқаманлиги намоён бўлган.

И. П. Павловнинг шогирди П. К. Анохин ўзининг қирқ йиллик фаолияти давомида организм интегратив фаолиятининг нозик механизмларини ўрганган. Муаллиф ўзининг бир қатор асарларида функционал тизим назарияси моҳиятини баён қилади, яъни организмнинг фаолият тизими мавжуд бўлиб, у ёлиқ, такрорланувчи физиологик циклик тузилмасидан иборатдир. Муаллифнинг фикрича, организмнинг функционал тизими организм хатти-ҳаракати реакцияларининг физиологик механизмининг принципал схемасидан иборатдир. Организмнинг барча жараёнлари, хатти-ҳаракатлари, вегетатив активлар агарда фойдали самара билан тугалланса, у ҳолда уч босқич орқали бажарилади. Мазкур босқичлар афферент, синтез, ҳарор қабул

қилиниш бажарилиши учун зарур бўлган ҳаракатлар нағижаси, яъни моделини ҳосил қилиш йўли билан олдиндан акс эттиришдан иборат. Афферент, синтез босқичи ҳар қандай хатти-ҳаракат актининг ривожланиши бошланғич погонасидир. Ушбу босқич тугагач, муайян хатти-ҳаракат акти — шаклланишнинг навбатдаги босқичи бошланади. Айнан худди шу босқичда организм хатти-ҳаракатининг уч асосий масаласи, яъни нима? қандай? ва қачон? бажарилиши ҳал қилинади.

Афферент синтез босқич, асосан тўрт жабҳа (компонент) негизда содир бўлиши тажрибаларда синаб кўрилган. Унинг асосий жабҳалари, энг аввало, доминант мотивация (ўта хоҳиш) ва унга ҳамроҳ ҳисобланган эмоциянинг кучлилиги ҳамда барқарорлигида намоён бўлади:

1. Организмга қўзғатувчиларнинг маълум бир таъсири.
2. Йўналтирувчи афферентациянинг мавжудлиги.
3. Афферентациянинг муайян шарт-шароитлари.
4. Хотира аппаратлари ва механизмлари.

5. Буларнинг ўзаро таъсири учта нейродинамик омил орқали бажарилади: а) йўналганлиги; б) нейронларда қўзғалишнинг конвергенцияси (тўйиниши); в) қўзғалишнинг пўстлоқ ва пўстлоқости тузилмаларда қайта ҳосил бўлиши, тикланиши.

6. Бу механизмлар асаб тизимида турли қўзғалишларни тўплашга, бирлаштиришга, солиштиришга ва мазкур муҳитда энг қулай хатти-ҳаракат актини бажариш учун қарор қабул қилишга олиб келади.

7. Мия пўстлоқ ҳужайраларида қўзғалишнинг конвергенцияси ва уларни солиштириш жарёни бутун мия миқёсида бу ўзаро таъсир натижаларининг интеграцияси ҳаракат мақсадининг шаклланишига ҳамда уни унумлироқ қарор тақлаш сари етақлайди.

Қатта ярим шарларнинг мураккаб интегратив фаолият ининг бошланғич босқичини турли қўзғатувчилари бир нейрондагина конвергенцияси деб қараш мумкин.

Қатта ярим шарларда махсус нейронлар гуруҳи борлиги туфайли улар турли-туман қўзғалишларгина қайта қабул қилиш билан чекланмай, балки мия пўстлоғининг пирамида ҳужайраларидан шаксон орқали келувчи эфферент қўзғалишларни ҳам қабул қилади. Ўбу эса орқа мия пўстлоқости ва пўстлоқдаги кўплаб аксонлар нейронларнинг вазифаси циклик қўзғалишни кўпинча сақлаб туриш, ўзи га хос «гутиш» тўпламини сақлашдан иборат. Шу билан бир вақтда периферик ишчи аъзоларига юбориладиган буйруқ нухасини бутун мияга тарқалишини таъминлайди. Бир нейроннинг ўзидаги эфферент қўзғалиш конвергенцияси периферик рецепторлардан келувчи афферент

қўзғалиш билан аксонга узатилган буйруқ нухаси олинган натижаларни баҳолаш учун шарт-шароитлар яратади. Эволюция жараёнида ҳосил бўлганлиги билишнинг нейродинамик механизмларининг кашф этилиши ҳар қандай бўлажак ҳодисаларнинг таҳлил қилинишига мақсадли омилларни олдиндан билишга асос бўлади.

Кўриш анализатори ўзаро бир-бири билан алоҳида бўлган ўтказувчан периферик қисмдан, пўстлоқости ва бош мия ярим шарларидаги кўриш марказларидан иборатдир. Эшитиш анализатори ҳаво тўлқинларининг тебранишини қабул қилади, уларнинг механик энергиясини нерв ҳужайрасининг қўзғалишига айлантиради.

Шундай қилиб, сезгиларнинг нейрофизиологик асоси жуда мураккаб бўлганлиги туфайли уни ўрганиш бир талай қийинчиликларни вужудга келтирер экан.

6. Сезгя турларининг психологик тавсифи

Психология фанида учта катта гуруҳ (гуркум)га ажратилган сезгилар (экстрарецептив, приорецептив, интэрорецептив) ўз навбатида қуйидаги турларга бўлинади:

1. Кўриш сезгилари. ρ
2. Эшитиш сезгилари.
3. Ҳид билиш сезгилари. Экстрарецептив.
4. Таъм билиш сезгилари. T
5. Тери сезгилари. π
6. Мускул-ҳаракат (кинестетик).
7. Статик сезгилар. Проприоцептив.
8. Органик сезгилар. Интэрорецептив.

6.1. Кўриш сезгилари

Инсон томонидан ранг ва ёругликни сезиш кўриш сезгилари таркибига хириб, сезиладиган ранглар эса хроматик ва ахроматик турларга бўлинади.

Психофизиологик қонуниятта биноан ёруглик нурлари учбурчак шиша призма орқали ўтиб синганда ҳосил бўладиган ранглар хроматик ранглар деб аталиб, улар қамалак ранглар ҳисобланади ва таркибига қизил, зарғалдоқ, сарик, яшил, ҳаворанг, кўк, бинафша тусларини қамраб олади. Бироқ мазкур рангларнинг турлари, кўринишлари табиатда хилма-хил ва ниҳоятда кўпдир. Одатда, оқ ранг, қора ранг, қул ранг ва уларнинг турлича кўринишлари ахроматик ранглар деб номланади.

Кўриш сезгиларининг органи — кўз ҳисобланиб, у кўз соққаси ва

ундан чиқиб келадиган қуру соққасини ташқи томирлари парданинг тиниқ бўлмаган оқ деб номланади, унинг олд то қисми тиниқ мугузпарда бўли деб аталади. Мазкур пардани қараб, одамларда кўз кўк, қор кўз, қўй кўз, қора кўз ва ҳока қисмида юмалоқ тешик мавжуд. Худди шу тешик орқали кўз ган, тушаётган, ажраётган ёр қорачиг кенгайиши ёки торая

Кўзларнинг учинчи пардасининг деярли бутун ички юздор парданинг орқасида икки қари жойлашган бўлади, ёруғ ва тўр пардага нарса ёки жисмдаги киприксимон мускулнинг ҳар ё яссиланади ёки қавари тирилганда гавҳар яссиланади шаклига киради). Кўз гавҳари да, хоҳ яқинда бўлмасин, нар пардасига тушаверади.

Кўз соққасининг гавҳар юза шишасимон жисми деб лан қопланган бўлади. Тўр п қим аҳамиятга эга бўлиб, унд гандир. Ушбу тармоқларнинг лар деб аталадиган махсус нер нинг тўр пардасида 130 мил колбача бор деб тахмин қили тик (кундузги) ранглар кўри сезувчан бўлиб, хира ва қою ди, ахроматик рангларни акс

Тўр парданинг энг сезгир билан тўлган марказий чуқур акси тушса, худди шуни ҳам қараш натижасида кўз мускул чининг сурати сариқ доғга ту кўриш дейилади. Агарда нар

нервларидан ташкил топгандир. Кўз ва тўр пардалари ўраб туради. Ташқи жисми склера ёки қотган, қаттиқ парда томига жойлашган бир мунча қавариқ унинг олдинги қисми рангдор парда рангига биноан, унинг товланишига сариқ жило беради ва уларни биз кўк деб атаймиз. Рангдор парданинг ўрта бўлиб, биз уни қорачиг деб атаймиз. Унинг ёруғлик нурлари киради. Келаят-ликнинг озлиги ёки кўплигига қараб, иши жараёнлари ҳукм суради.

Тўр парда деб номланиб, у кўз соққасини қоплайди. Қорачиг билан ранг-томони қавариқ, тиниқ жисм кўз гавҳар нурлари унда тўпланиб, сўнг синади нинг акси, сурати тушади. Ҳалқа шакл-узайиши ёки қисқариши туфайли гавҳарлиги келади (жисм кўзлан узоқлаш-кўзга яқинлаштирилганда эса у шар-нинг мазкур ҳосияти туфайли хоҳ узоқ-ларнинг акси гавҳардан ўтиб, сўнг тўр

дан тўр парда ўртасидаги бутун ички қавариқ биланувчи махсус тиниқ суюқлик билан тўр парда ранг ва ёруғликни сезиш учун мугуз қурув нервининг тармоқлари жойлашган ҳолатда учлариди таёқчалар ва колбачалар хужайралари мавжуддир. Инсон кўзининг яқин таёқча ва 7 миллионга яқин колбачалар ёрдами билан хроматик, холос. Таёқчалар ёруғликни яхши равишда пайтларда ўз функциясини бажаратилади.

Тўр парда сариқ доғнинг асосан колбачаларнинг акси ҳисобланиб, унга қайси нарсанинг акси билан равшанроқ кўрамади. Объектга тик қараб унга қаратилади ва акс эттирилув-лади, бундай тарздаги кўриш тўғридан-тўғри парданинг сурати сариқ доғдан ташқари-

да, яъни тўр парданинг бир жойида бўлса ранг ва ёруғликни сезади-ган таёқчалар ва колбачалар мавжуд эмас, бу кўрув нервининг ҳўз соққасидан чиқиш жойи бўлиб, у ёруғликдан таъсирланмаганлиги учун кўр доғ деб аталади.

Одам кўзи рангларни тахминан 380 миллимикрондан 780 миллимикронгача узунликдаги тўлқинларнинг таъсирида сезади: 1) 780—610 қизил ранг; 2) 610—590 зарғалдоқ; 3) 590—575 сарик; 4) 560—510 яшил; 5) 480—470 ҳаво ранг; 6) 470—450 кўк ранг; 7) 450—380 бинафша ранг сезилади.

А) Кўриш сезгиларининг хоссалари:

1. Рангнинг тони (150 га яқин туслари).
2. Очиқлик (қора билан оқ рангда 200 гача тус ажратилади).
3. Рангнинг равшанлиги (600 га яқин).
4. Рангнинг қуюқлиги (тоннинг яққоллиги).
5. Рангларнинг аралашиб кетиши (турли узунликлардаги ёруғлик нури).

Б) Кўриш сезгиси жараёни:

Уч рангли сезиш назарияси:

1. 1756 йилда М. В. Ломоносов асосий қондаларини баён қилиб берган.
2. 100 йилдан кейин немис физиги Г. Гельмгольц уни тўла исботлаб берган.

3. Ушбу назарияга биноан, тўр парданинг колбачаларида учта асосий элемент мавжуддир, улардан бирининг кўзғалиши қизил ранг сезгисини, иккинчи бирининг кўзғалиши яшил ранг сезгиси ва учинчи бирининг кўзғалиши бинафша ранг сезгиси ҳосил қилади. Назарияга кўра, ёруғлик тўлқинлари бирданига учта элементни бир хилда кўзғатса, оқ ранг сезгиси вужудга келади. Лекин ёруғлик тўлқинлари икки ёки уч элементта таъсир қилса-ю, аммо бу таъсир бир текис кечмаса, у ҳолда сезувчи элементлардан ҳар бирининг ҳанчалих кўзғалганлигига қараб, ҳар хил ранг сезгилари намоён бўлади.

Ҳозирги замон психологиясида рангларни сезиш ёлғиз тўр пардасидаги жараёнлар билангина эмас, балки мия пўстида юзага келадиган бошқа жараёнлар билан ҳам боғлиқ эканлиги тўғрисидаги маълумот мавжуддир. Замонавий маълумотларга биноан, таёқчаларда кўриш пурпури деган махсус модда борлиги исботланган. Кўзга ёруғлик таъсир этганда кўриш пурпури химёвий йўл билан парчаланиб, таркибий қисмларга бўлинади ва мазкур жараён кўриш нервини кўзғатиб, ёруғлик сезгиси ҳосил қилади, қоронғиликда эса пурпур ўз функционал ҳолатини қайта тиклайди.

В) Қуриш сезгиларида махсус ҳодисалар.

1. Ранг контраст (кучсизланиш туфайли).

2. Шапқўрлик.

3. Ранг ажрата олмаслик (трахома) ~ кундузги ва тунги ҳайвонлар.

6. 2. Эшитиш сезгилари

Эшитиш сезгилари товушларни эшитишдан иборат бўлиб, мусиқавий ва шовқинли товушларни акс эттиради. Одатда, товушлар оддий ва мураккаб турларга ажратилади, уларнинг биринчиси тонлар иккинчиси эса бир неча тондан ташкил топади. Тонлардан бири асосий тон ҳисобланади ва товушнинг баландлигини, кучини белгилайди, бошқалари қўшилувчи товушлар саналиб, улар обертонлар дейилади. Мусиқа асбобларидан таралаётган товушларнинг ўзига хослиги фан тилида теңбир деб аталади. Ҳатто нутқ товушлари ҳам оҳангли товушлар (ушли товушлар) ёки шовқинлардан (ундош товушлар) ташкил топган бўлади.

Эшитиш сезгилари органи қулоқ бўлиб, ташқи қулоқ (қулоқ супреси билан эшитув йўлидан иборат) ўрта қулоқ (ноғора парда ва унга ёпишган учта суякча: болгача, сандон ва узангидан ташкил топган), ички қулоқ (қулоқ лабиринти ўзаро бирлашган учта бўлакдан тузилган). Ташқи қулоқ ҳаво тўлқинларини йиғувчи карнай вазифасини бажаради. Ноғора пағда ва унга ёпишган суякчалар ҳаво тўлқинларини ички қулоққа узатади. Ўрта қулоқ махсус йўл орқали оғиз ва бурув бўшлиғи билан туташган бўлади. Ички қулоқнинг юқори қисми учта ярим доира каналдан, ўрта қисми камерадан ва пастки қисми чиғаноқдан ташкил топгандир.

Ички қулоқнинг учала бўлими эндолимфа номли махсус суюқликдан иборатдир. Ички қулоқнинг асосий қисми чиғаноқдан иборат бўлиб, унинг ичида Кортий органи мавжуд, у гумбаз шаклига эга асосида эса мембрана жойлашган. Мембрана узунлиги қисқариб борувчи эластик толалардан иборат бўлиб, улар тараф тортилган турларга ўхшайди, унинг юқори қисмида махсус таёқчасимон хужайралар мавжуд ва улар Кортий дугалари деб юритилади. Мембрананинг толалари эндолимфага ингичка қиллари бор махсус хужайралар ёрдамида Кортий дугалари орқали мия катта ярим шарлари пўстининг булагига жойлашгандир.

А) Эшитиш сезгиларининг физик сабаблари.

Ҳаво тўлқинларининг ҳаракати туфайли товуш чиқарувчи жониворлар тебранганида эшитиш сезгилари ҳарил бўлади. Агарда мусиқавий товушлар ҳаво тўлқинларининг текис, ритмик ҳаракатлари натижа-

сида вужудга келса, шовқинлар товушлар эса уларнинг нотекис ҳаракатларидан тугилади.

6. 3. Ҳид билиш сезгилари

Ҳид билиш сезгиларига ҳидларни ҳис қилиш киради ва уларнинг органи бурун ковагининг юқри томони ҳисобланиб, бу ерда ҳид билиш хужайралари ҳамда сезувчи нерв тармоқлари жойлашган, улар шиллиқ пардаларда ботиб туради.

Ҳидли моддалар сезувчи нервни қўзғайди, ҳид билиш маркази бош мия ирим шарлари орқа юзасининг пастки қисмида мавжуд деб тахмин қилинади. Ҳидли моддалар ҳид билиш хужайраларига газ ҳолатида таъсир этиб, кимёвий реакциялар йўли билан уларни қўзғатади (уларнинг барчаси бугланади ва эрийди). Одатда, газ ҳолатидаги ҳидли моддалар ҳаво билан нафас олиш жараёнида бурун ковагига кириб келади, натижада акс эттириш ҳолати ҳосил бўлади.

6. 4. Таъм билиш (маза) сезгилари

Таъм билиш сезгилари ширин, аччиқ, нордон, шўр сингари мазаларни ҳис қилиш билан тавсифланади. Улар муайян туркумга киритилган ва киритилмаган хилма-хил турларга эга бўлиб, нарсаларнинг, моддаларнинг номлари билан юритилади: ноннинг мазаси, қовуннинг мазаси қабилар.

Таъм билиш сезгиларининг органи тилнинг юзаси ва танглайнинг юмшоқ қисмидан ташкил топгандир. Тилнинг шиллиқ пардасида махсус таъм билиш сўғичлари мавжуд бўлиб, уларнинг таркибида таъқсимон хужайралардан тузилган махсус таъм билиш «қуртаклари» («сўғонлари»)га эга. Узига хос хусусиятлари, сифатлари билан тафовутланувчи таъм билиш сўғонлари тил юзасида бир текис тақсимланмаганлиги учун унинг орқа қисми аччиқ мазани, учи ширин мазани, четлари эса нордон мазани аниқ сезади, лекин унинг ўртаси бўлса таъм мазасини акс эттира олмайди. Таъм билиш сўғонларининг хужайрали қисмларида махсус сезувчан нервларнинг чекка учлари жойлашган, улар таъм билиш органидаги қўзғалишни бош мияга узатиб туради, унинг марказлари ҳид билиш марказларига яқин жойдадир.

Таъм билиш сезгилари моддаларнинг кимёвий ҳоссадари таъсирида ҳосил бўлади ва сўғонлар эриган моддалар таъсири остида қўзғалади.

Ҳид ва таъм билиш сезгилари ўзаро чамбарчас боғланган бўлиб, кимёвий моддаларнинг таъсир этиши натижасида юзага келади. Аммо

уларнинг биттаси контакт, иккинчиси дистант сезгилар тоифасига кирди.

6. 5. Тери сезгилари

Тери сезгилари таркиби туйиш ва ҳарорат турларидан иборат бўлиб уларнинг бундай номланишининг бош омили — бу рецепторларнинг тери ва организмнинг ташқи шиллик пардаларида жойлашганлигидир.

Туйиш сезгилари икки хил ахборотни қабул қилиш имкониятига эга бўлиб, уларнинг биринчиси тегиш ва тарқалишни туйиш сезгилар, иккинчиси эса силлиқ ёки ғадири-будурни туйиш билан тавсифланади. Одатда, тана аъзосига нарсаларнинг тегишини сезиш ташқи кўзгалиш кучайганда сиққични сезишга айланади, у янада кучайганда сиққич оғриқ сезгисига айланади.

Туйиш сезгилари органи — теридаги ва ташқи шиллик пардалардаги туйиш таначалари деб номланувчи таначалардан иборатдир. Таначаларнинг ичида, қисман ташқарисиди (эпителийда) туйиш нервнинг чекка тармоқлари мавжуд, улар терида ва шиллик пардаларда бир текис тақсимланган. Улар бармоқларнинг учларида, тил учиди лабда зич жойлашган, худди шу бонсдан сезгирлик даражаси бошқалардан юксакроқдир. Қайси ерда таначалар сийрак бўлса, дмак, у жойларда сезиш кўрсаткичи шунчалик пастдир.

Психологияда туйиш таначалари ва сезувчи нервнинг чекка тармоқлари зичлиги эстетометр асбоби ёрдами билан ўлчанади. Асбоб кериладиган икки оёқли циркулдан ташкил топган бўлиб, унинг ўзгидаги даражалар оёқларнинг учлари ўртасидаги масофани ўлчайди.

Туйишнинг аниқлик даражалари: а) бармоқ учларида 1 мм — 1 ммгача, б) қўл кафтида 10 мм, в) орқада 60—70 мм масофа бир йўли икки оёқча тегаётганлигини сезиш мумкин (масофа камайса, сезгирлик пасаяди).

Туйиш сезгиларининг маркази бош мия пўстининг орқадаги марказий пуштасида жойлашган деб тахмин қилинади.

Туйиш сезгиларининг ташқи, яъни физик сабаби — бу бирон-бир нарсаларнинг терига бевосита тегишидир.

Ҳарорат сезгилари иссиқ ёки совуқни сезиш билан тавсифланади. Махсус таначаларнинг ичида иссиқни ёки совуқни сезувчи нервларнинг чекка тармоқлари жойлашган бўлади.

Уларнинг ташқи сабаби — бирон-бир ҳароратга эга бўлган қаттиқ, суяқ ва газсимон жисмларнинг танага тегиб туришидир. Иссиқни ёки совуқни фарқлаш ҳўзратувчи ҳарорати билан бадан ҳарорати ўрта-

сидаги нисбат билан белгиланади. Масалан, қўзғатувчининг ҳарорати бадан ҳароратидан паст бўлса совуқни, агарда юқори бўлса иссиқни сезамиз, ҳис қиламиз.

ФАРҚЛАШ: а) жисмларнинг иссиқ ўтказувчанлиги: темир ва юнг.

ҲАРОРАТ СЕЗГИЛАРИ: а) ташқи қўзғатувчилар, б) организм ичида: қурқиш — қон томири тораяди, уйлиш — қон томири кенгаяди.

6.6. Мускул-ҳаракат сезгилари ва статик сезгилар

Мускул-ҳаракат сезгилари мотор сезгилари, гоҳо кинестетик сезгилар деб номланиб, уларга оғирликни, қаршиликни, органлар ҳаракатини билиш сезгилари киради. Уларнинг органлари — гавда мускуллари, пайлар, бўғимлардан иборатдир. Органларнинг таркибда сезувчи нервларнинг чекка тармоқлари мавжуд бўлиб, уларнинг таъсирида ҳаракат ва статик сезгилар вужудга келади.

Мускул-ҳаракат сезгиларининг физик сабаби мускулларга таъсир этувчи нарсаларнинг механик таъйиқи ва гавда ҳаракатларидир.

Статик сезгилари гавданинг фазодаги ҳолатини сезиш ва мувозанат сақлаш сезгилар деб аталади.

Гавданинг фазодаги ҳолатини билиш ва мувозанат сақлаш сезгиси учун ички қулоқдаги вестибуляр аппарат рецептор вазифасини бажаради. Вестибуляр аппарат қулоқ даҳлизи ва ярим доира каналлардан ташкил топган бўлади, сезувчи нерв тармоқлари эса гавданинг фазодаги ҳаракатни ва ҳолатини бошқаради. Гавда мувозанатини сақлашда отолитлар алоҳида аҳамият касб этиб, улар эндолимфада сузиб юрадиган майда оҳақтош кристалларидан ташкил топгандир.

Одатда, организм автоматик равишда рефлекс йўли билан мувозанат сақлайди.

6.7. Органик сезгилар

Органик сезгиларнинг рецепторлари ички органларда: қизилўн-гач, меъда, ичак, қон томирлари, ўпка ва шу кабиларда жойлашган бўлади.

Ички органлардаги жараёнлар органик сезгилар рецепторларининг қўзғатувчиларидир. Улар қуйидагилардан иборатдир:

а) оғриқ сезгилари;

б) ҳуш туйғулар;

в) ноҳуш туйғулар.

Семинар машғулоты учун мавзулар

1. Сизги тўғрисида умумий тушунча.
2. Сизги назариялари таҳлили ва тавсифи.
3. Сизгининг рефлектор назарияси.
4. Сизги қонуниятлари ҳақида мулоҳазалар.
5. Сизгининг нейрофизиологик асослари.
6. Кўриш сезгилари.
7. Эшитиш сезгилари.
8. Ҳид ва таъм билиш сезгилари.
9. Тери-туюш сезгилари.
10. Мускул-ҳаракат ва статик сезгилари.
11. Органик сезгилар хусусиятлари.

Реферат учун мавзулар

1. Сезгилар тўғрисида умумий тушунча.
2. Сизги назариялари ҳақида мулоҳазалар.
3. Сизги назариялари.
4. Сизгининг нейрофизиологик асослари.
5. Сизги қонуниятлари бўйича мушоҳадалар.
6. Сизги турларининг психологик тавсифи.
7. Сезгиларнинг ривожланиши.

Адабиётлар

1. *Ананьев Б.Г.* Теория ощущений. — Л.: ЛГУ, 1961.
2. *Кратков С.В.* Взаимодействие органов чувств. — М. — Л., 1948.
3. *Леонтьев А.Н.* Проблема развития психики. — М., МГУ, 1972.
4. Теория связи в сенсорных системах. — М., «Мир», 1972.
5. Экспериментальная психология. Под ред. П.Фресса и Ж.Пиаже, вып. 1, 2. — М., «Прогресс», 1968.

ХИИ БОБ. ИДРОК

1. Идрок туғрисида умумий тушунча

Идрок сезгиларга нисбатан мураккаб ва мазмундор психик жараён бўлиб ҳисобланганлиги сабабли барча руҳий ҳолатлар, ҳодисалар, хусусиятлар, хоссалар ва инсон онгининг яхлит мазмуни, эгалланган билимлар, тажрибалар, кўникмалар бир даврнинг ўзида намоён бўлади, акс эттиришда иштирок қилади.

Идрок тушунчаси латин тилида «perceptio» қабул қилиш, идрок деб номланади, унинг юқори босқичи эса «apperception» (лотинча perceptio — идрок, қабул қилиш) дейилади. Апперцепция — идрок жараёнини шахснинг олдинги билимлари, шахсий ва ижтимоий тажрибалари, қизиқишлари, мотивацияси, эҳтиёжлари ва сдатлари, умуман, руҳий ҳаётнинг барча мазмуни билан белгиланишидир. Апперцепция ҳодисаси туфайли одамлар ўзаро идрокнинг мазмуни билан бир-бирларидан муайян даражада тафовутланадилар, яъни улар айнан бир хил нарсани ўзининг билим савияси, маслағи, позицияси, дунёқараши ва ижтимоий келиб чиқишига асосланган ҳолда турлича идрок қиладилар ҳамда акс эттирадилар. Масалан, «илди» тушунчасини биологлар ўсимликларнинг моддий асоси сифатида, математиклар сонларнинг илдиз остидаги кўринишида, ижтимоий нуқтан назардан қариндош-уруғчилик шаклида кўз ўнгига келтиради. Мазкур тушунча баъзи ҳолларда идрокнинг аниқлик, тўлиқлик, равшанлик, предметлилик, танловчанлик (саралаш) каби сифатларнинг маъноси ўрнида қўлланилган. Психология назарияларига кура апперцепция ҳодисаси барқарор ва вақтинча (муваққат) деб юритувчи икки кўринишга (турга) ажратилади. Барқарор апперцепция ҳодисаси шахснинг дунёқараши, қатъий маслағи, идеали, позицияси, мотивацияси, қизиқиши, билим савияси, маданий даражаси, хулқ-атвори, маънавияти ва касбий тайёргарлигига боғлиқ бўлиб, у ўта мураккаб тузилишга эгадир. Муваққат (вақтинча) апперцепция тури эса шахснинг фақат идрок қилиш жараёнидаги эмоционал ҳолатига, яъни унинг кайфияти, руҳланиши, шижоати, стресс, аффектив кўринишдаги ҳис-туйғуларида, уларнинг суръати, давомийлиги, тезлигида ўз ифодасини топади.

Психология фанида идрок муайян шаклларга ажратилиб тадқиқ қилинади, вақт, ҳаракат, фаза ёрдами билан атроф-муҳитнинг, биосферанинг, ижтимоий турмушнинг моҳияти юзасидан ахборотлар маълумотлар, хусусиятлар акс эттиради. Борлиқдаги нарса ва ҳодисаларнинг яшаш шакли, узлуксиз равишда ҳаракатда бўлиши, муайян

объектив вақт бирлигида ҳукм суриши инсон онгида бевосита инъикос қилинади. Одатда, инсон томонидан вақтни идрок қилиш, асосан, руҳий ҳодисалар, ҳолатлар, вазиятлар, хусусиятларнинг ўзаро ўрин алмашинуви туйғули намоян бўлади ва ўзига хос тузилиши билан мазкур жараёнинг бошқа шакллари билан фарқ қилиб туради. Вақтни идрок қилиш инсон томонидан акс эттириладиган вақт бирлигининг объектив (ҳаққоний, ҳолис) мазмунига, шахснинг унга нисбатан муносабатига боғлиқ бўлиб, худди шу мезон орқали унинг маҳсулдорлиги ўлчанади. Масалан, шахснинг эҳтиёжи, мотивацияси, қизиқишлари ва интилишига мос, мутаносиб вақт бирлигини, идрок бирлигини идрок қилган тақдирдагина вақт объектив жиҳатдан (кечинмадар, ҳис-туйғуларга нисбатан шахснинг ижобий, ҳаққоний муносабатларида) тез ўтгандай идрок қилинади, одатда, ёқтирмаслик, идрок майдонига (қамровига) номуносивблик эса шахсда зеркиш, вақт «секин» ўтиш туйғусини уйғотади.

Биосфера ва неосферадаги ҳаракатларни идрок қилиш жисмларнинг (баъзан нисбий жиҳатдан бошқа ижтимоий, сиёсий, табиий ҳолатларнинг) фазодаги (ижтимоий ҳаётдаги) ўрин алмашинувини бевосита (бавосита) инъикос эттиришдан иборатдир. Худди шу сабабдан ҳаракат нисбатан (қиёсий) ва нисбат берилмасдан (таққосланмасдан) идрок қилиниши илмий психологик манбаларда қайд қилиб ўтилади. Мабодо ҳаракатдаги жисм уни қуршаб турган ҳаракатсиз бошқа жисмларга таққосланган ҳолда идрок қилинса, бундай тоифадаги ҳаракат нисбатан идрок қилиш деб аталади. Агарда ҳаракатланаётган жисм ҳеч қандай нарса билан таққосланмасдан идрок қилинса, бу кўринишдаги ҳаракат эса нисбат берилмасдан (нисбатсиз) идрок қилиш дейилади. Фазони идрок қилиш — воқеликдаги нарса ва ҳодисаларнинг фазода эгаллаган ўринини, шаклини, миқдорини ва бир-бирига нисбатан муносабатларини билиш жараёнининг шаклидир. Воқеликни идрок қилиш орқали инсон борлиқ тўғрисида, унинг хусусиятлари, ҳажми, масофаси (ич томони, чуқурлиги) юзасидан муайян маълумотлар, хоссалар, ахборотлар тўплаш, уларни фарқлаш имкониятига эга бўлади. Идрокнинг ҳар учала шаклининг ёрдами билан дунёни билиш жараёни амалга ошади, вербал ва невербал ҳолатлар билан бевосита ва билвосита йўл ёрдамида муайян образлар (тиссоллар, тасвирлар, имиж) мужассамлашади, натижада яхлит инъикос этиш ҳолати юзага келади, билишга оид аксарият маҳсуллар тўпланади.

Идрок жараёнида унинг феноменлари (юнонча «φαινόμενα» — ноёб, гайриодатий ҳолат деган маъно англатади) муайян ҳодисаларни акс эттиришда иштирак этади, инъикоснинг турлича аниқликда на-

моён бўлиши мумкинлиги тўғрисида маълумот беради. Улар ҳақон психологияси фанида галлюцинация (лотинча *hallucinitio*) – алаҳ-лаш, босинқираш, валдирлаш, яъни йўқ нарсаларнинг кўриниши, эшитилиши, сезилиши), иллюзия (лотинча *illusio*) хато, адашиш, янглашиш деган маънони билдиради), аттракция (франц. *attraction*) ўзига тортиш, маҳлиё этиш, жалб қилиш маъносини беради), яққол кўри-ниш (русча «ясновидение» яққол олдиндан кўриш, яққол ғойибдан хабар олиш демакдир) тушунчалари орқали номланади.

Яққол воқеликдаги нарса ва ҳодисаларнинг тана аъзоларини қабул қилиш вандизаторларига бевосита таъсир этмасдан инсон онгида турли образларнинг (овозларнинг эшитилиши, шарпаларнинг сезилиши) ҳаёлан, фикран пайдо бўлишидан иборат идрокнинг психопатологик (руҳий хасталик) ҳодисасига галлюцинация дейилади. Галлюцинация ҳодисаси муваққат руҳий хасталикнинг аломати бўлиб, баъзан кўрқинч ҳисси маҳсули ҳисобланиб, бош мия катта ярим шарлари қубигидаги кўзғалиш жараёнларининг нуқсонли, сует (патологик) ҳаракати на-тижасида, гоҳо асаб тизимининг захарланиши, зифлашуви, ҳаддан ташқари толиқиши туфайли юзага келиш мумкин. Бизнингча, гал-люцинация ҳодисаси бир неча хил кўринишга эга бўлиш мумкин. Уларнинг энг асосийлари қуйидагилардан иборатдир: а) йўқ нарсаларнинг кўзга кўриниши; б) у ёки бу овозлар, товушлар, куйлар эши-тилиши; в) йўқ шарпалар, ҳидлар сезилиши кабилар.

Иллюзия ҳиссий аъзоларимизга бевосита таъсир этиб турган нарса ва ҳодисаларнинг нотўғри (ноадекват), янглиш, хато идрок қилиш-дан иборат жараёнининг ноёб ҳодисасидир. Баъзан психология фани-да нотўғри (ноадекват) идрок қилишга олиб келувчи кўзгатувчилар конфигурациясининг (лотинча *contiguration*) ташқи тузилишида ўхшашлик, ўзаро ўхшашлик, жойлашувда ёндашувлик деганидир) ўзи ҳам иллюзия деб аталади «Адекват» тушунчаси лотинча *ad ac ggatus*, яъни теппа-тенг, мутлақо мос, айна тўғри демакдир. Ҳозирги даврда кўриш идрокини кузатишининг энг самаралиси – бу тасвирларнинг икки ўлчовли ифодаланишидир. Иллюзияларнинг бир туркуми оп-тик геометрик иллюзиялар деб номланиб, улар асосий тасвир билан уни қуршаб турган фазовий жойлашув билан фарқ қилувчи бошқа шакллар ўртасида ўлчов муносабатининг бузилишида намоён бўлади. Тасвирлар ёруғ фонда қора фонга нисбатан қорароқ туюлади, яъни ҳолат маҳсули дейилади. Контраст французча *«Contraste»* – кескин қарама-қаршилик демакдир, бошқача сўз билан айтганда ёруғлик билан фон ўртасидаги муносабат ифодасидир. «Фон» тушунчаси французча *«fond»* деб аталиб, асос, негиз, таг маъносини билдиради.

Аксарият иллюзиялар кўринадиган ҳаракатлар билан боғлиқдир, чунончи: а) қоронғиликда ҳаракатсиз ёруғлик манбаидан нурларнинг тарқибсиз тарқалиши (автокинетик ҳаракат); б) фазовий жиқатдан яқин жойлашган икки ҳаракатсиз стимулнинг тез суръатлар билан намоён этиб туриш ҳаракат таассуротини вужудга келтиради (стробоскопик ҳаракат); в) ҳаракатсиз объектни уни қуршаб турган фонга қарама-қарши йўналишга қўйиш ҳаракат туйғусини пайдо қилади (индукцион ҳаракат) кабилар.

Аттракция инсонни (ўзи билан ўзга ўртасидаги муносабатда намоён бўлиб) ўзига маҳлиё қилиш, қалбни «жиэ» эттиришдан иборат, онгсизликка тааллуқли инсонни инсон томонидан идрок қилиш ҳодисасидир. Бу ҳодиса бир қанча манбалар, кўзгатувчилар, мотивлар таъсирида вужудга келади, жумладан: 1) дастлабки ташқи кўриниш, истарасининг иссиқлиги; 2) субъектга нисбатан риштасиз боғланиб қолишлик, онгсизлик даражасидаги англашилмаган ички ноаниқ мойиллик; 3) шахсларнинг характеридаги ўхшашликнинг маъжудлиги; 4) шерикларнинг муомала маромидаги яқинлик ва бошқалар.]

Психология фанида жуда кам тадқиқ қилинган идрок феноменларидан биттаси — бу яққол кўриниш (ясновидение) деб аталиб, воқеалик, ҳолат, ҳодиса ва тасодифни яққол олдиндан кўриш, яққол гоёйиблардан хабар келиш (олиш) сингари парапсихологик муаммодир. Фақат айрим ҳоллардагина яққол кўринишнинг аниқ илмий ҳисоблашларга асосланган маҳсули намоён бўлиши мумкин, холсс. аксарият вазиятларда яққол кўришлик билиш субъектининг шахсий ҳаёлоти, ўзгаларнинг диққатини тортишига, жалб қилишга алоқадор ҳиссий кечинмалардан бошқа нарса бўлмасдан, унинг яққоллилик эҳтимоли даражаси жуда пастдир. Бироқ шу нарсани рад этмаслик керакки, айрим алломаларнинг башоратлари, яққол олдиндан кўриш имконининг юксаклиги, аниқдиги кишини ҳанузгача ҳаяжонга солади.

Идрокнинг муҳим томонларидан бири унинг хусусиятларини турли жабҳалар, вазиятлар ва шароитларда намоён бўлишидир. Идрокнинг муҳим хусусиятларидан бири — бу фаол равишда бевосита акс эттириш имкониятининг маъжудлигидир. Одатда, инсоннинг идрок қилиш фаолияти унинг ўзлаштирилган билимлари, тўпланган тажрибалари, шунингдек, мураккаб аналитик, синтетик ҳаракатлар тизими замирида юзага келади. Бу ҳолат идрок қилиниши зарур бўлган ўқув фани моҳиятига боғлиқ илмий фарез яратиш, уни амалга ошириш борасида қарор қабул қилиш яққол воқелик билан тасаввур қилинаётганининг ўзаро мослигини аниқлаш сингари босқичма-босқич ўзаро бир-бирини тақозо этувчи таркибий қисмлардан иборатдир.

Идрокнинг яна бир муҳим хусусияти унинг умумлашган ҳолда нарса ва ҳодисаларнинг акс эттиришидир. Маълумки, инсон психикасига кириб бораётган кўпқиррали кўлбўлама аломатлардан идрок қилиш билан чекланиб, чегараланиб қолмасдан, балки ўша мажмуа аниқ жисм ёки ҳодиса сифатида баҳоланади. Жисмларнинг ўзига хос хусусиятларини белгилаш билан қаноат ҳосил қилмасдан, балки мазкур нарсаларни маълум маъновий қисмларга ажратади. Жумладан, «соат», «бино», «ҳайвонот» ва ҳоказо.

Идрокнинг навбатдаги хусусияти унинг ҳаракатчанлиги ва бошқарувчанлигидир. Масалан, тошкўмир ёруғликда ёғду сочади, оқ ҳоғоздан кўпроқ нур балқийди. Лекин инсон бу нарсаларни «қора» ва «оқ» деб идрок қилади, вужудга келган бевосита субъектив таассуротларга нисбатан ўзгартишлар, тузатишлар киритади. Чунки идрок жараёни инсон олдида турган мақсадга, мақсад қўя олишга, унга берилган установакага (онгли, ихтиёрий кўрсатмага) узвий боғлиқ ҳолда иродавий бошқарилиш хусусиятига эгадир. Шунинг учун инсонни идрок қилиш (перцептив) фаолиятида онгли бошқарилув имконияти мавжуд бўлиб, аналитик, синтетик, ҳаракатлар негизида вербал орқали амалга оширилади.

Идрокнинг бошқа билиш жараёнларидан, шу жумладан, сезгидан фарқли томони шуки, у нарса ва ҳодисаларни яхлит ҳолда акс эттиришидир. Худди шу яхлитлик белгиси алоҳида намоён бўлувчи зйрим аломатларда ифодаланувчи нарсаларни предмет ёки жисм тарихасида инъикос қилиш қобилиятига эга. Чунки жисмларнинг аниқлиги, раволиги предмет ёки жисм сифатида кўзга ташланишида ўз ифодасини топиб, муайян тузилиш, структурани вужудга келтиради. Идрок мазмунига, таркибига кирувчи ҳар қандай ҳодиса, хоҳ вербал, хоҳ новербал тарада ифодаланишдан қатъи назар бу предмет ёки жисм сифатида гадаланади ва унга қиёс берилган яхлитлигини намоён этилади.

Психология фанида идрок этилаётган нарсаларнинг физик ҳолати ўзгарса ҳам, лекин унинг кўз тўр пардасидаги образининг ўзгармаслиги, нисбий турғунлик кўрсатувчи қонун, энг муҳим хусусият константлик дейилади. Донийлик, ўзгармаслик унинг асосий белгилари ҳисобланади.

Нарса ва ҳодислар идрок объектига тушиши билан улар кетма-кет акс эттирилади, деган хулоса ғайритабiiй ҳолатдир. Чунки идрок майдонига кириб келаётган ва идрок қилинадиган нарсалар кўзгатувчисининг илдамлиги кучли эҳтиёжларга мос тушадигани улар томонидан қабул қилинади. Бошқача қилиб айтганда кўзгатувчининг кучи,

янгилиги қандайдир аҳамият касб этиши йўналиши ҳаракатчанлиги аналитик-синтетик ҳаракатлар мажмуасида сараланади ёки танланади. Худди шу боисдан ҳар қандай нарса ва ҳодисалар инсон томонидан идрок қилинмайди. Чунки у табиий ва сунъий шарт-шароитлар объектив ва субъектив омиллар текшириливидан ўтказилади, яъни саралов танлов жараёни амалга оширилади. Номутаносиблик меъёридан ташқари маълумотлар акс эттириш доирасидан четда қолиб кетаверади.

Идрок қилиниши зарур нарса ва ҳодислар муайян тузилишга ёки структурага эга бўлгандагина уларнинг таркибий қисмлари, аломатлари тўғрисида мулоҳаза юритиши мумкин бўлади, холос. Худди шу сабабдан, уларнинг ҳажми, фазода эгаллаган ўрни, ранги, ички моҳияти, кўриниши, вазни тўғрисидаги муайян тушунчага эга бўлиш учун идрок қилинадиган аниқ тузилишга, яъни структурага эга бўлиши лозим. Билиш жараёнини тақозо этувчи ижодий идрокнинг муҳим хусусиятларидан бири, яъни биттаси унинг тузилишига эга эканлиги, яъни структуравийлигидир. Ушбу хусусиятсиз идрокнинг мағзи ҳисобланмиш яхлитлик ҳақида жонли мушоҳада бўлиши мумкин эмас. Чунки структура қисмлардан вужудга келса, алоҳидалиқлар бирикмасидан яхлит тузилма яратилади.

Юқоридаги хусусиятларнинг барчаси инсоннинг ёш хусусиятларига, ақлий камолотига, тажрибасига, билим савиясига боғлиқдир. Лекин тўғри (адекват) идрок қилиш учун маълум шарт-шароитлар муҳайё бўлмоғи лозим: 1) субъектнинг акс эттириши зарур бўлган нарсалар юзасидан аввалги ўқуви, тасаввурларининг кўлами, уларнинг кенглиги, чуқурлиги; 2) мазкур жисм фан, воқелик, муаммо ўрганилиши билан боғлиқ бўлган мақсад, мақсад қўя олиш; 3) перцептив фаолиятнинг фаоллиги, изчиллиги ва танқидий хусусияти; 4) идрок қилиш фаолияти таркибига кирувчи фаол хатти-ҳаракатларнинг сақланиши, уларнинг ўзаро уйғунлиги.

Муайян шароитда шахс томонидан идрок қилинадиган нарса ёки жисм идрокнинг объекти деб аталади. Идрок қилинадиган нарса уни ўраб турган бошқа нарса жисм ёки ҳодисаларга нисбатан объект ҳисобланиб, объектнинг атрофдагилари эса фон дейилади. Идрокнинг сифати объектнинг фонддан тез тўлиқ ва аниқ ажратиб олиш билан белгиланади.

Идрок қўзғатувчиларининг айрим хусусиятларини акс эттирувчи сезгилардан фарқ қилиб, нарсани бутунлигича, яхлитлигича унинг ҳамма хусусиятлари билан бирга акс эттиради. Шунинг учун идрок айрим сезгиларнинг оддий йиғиндисидан иборатдир, деган хулоса

чиқариб бўлмайди. Идрок ўзига хос тузилишга эга бўлган ҳиссий билишнинг сифат жиҳатдан янги юксакроқ босқичидир.

Идрокнинг предметлилиги, яхлитлиги, маълум тартибда тузилиши (структуравийлиги), константлиги, янланганлиги, предметлилиги (жисмлилиги), тақловчанлиги (сараланувчанлиги) унинг энг муҳим хусусиятларидандир.

Идрокнинг муҳим жабҳалари ва таркиблари моҳиятига кирувчилар қаторига кўз билан акс эттиришнинг негизи бўлмиш кўз ҳаракатлари киради. Улар ўзларининг тузилиши, келиб чиқиши, вақтлилиги, суръати каби белгиларига биноан, кўбдаги турларга ажратилади.

✓ 1. Конвергенция (лотинча *convergere* — яқинлашиш, қўшилиш демакдир) — иккала кўзнинг кўриш ўқларининг яқинлашуви натижа-сида тўр пардасида жисмнинг иккиланишига йўл қўймасликда ўз ифодасини топади.

2. Дивергенция (лотинча *divergere* — узоқлашиш) кўзнинг вергент ҳаракатларининг бир тури бўлиб, бир-биридан муайян масофада турган нуқталарини қайд қилишда кўриш ўқларининг узоқлашувидан иборат ҳаракат.

3. Горизонтал ҳаракат, яъни кўзнинг бир хил текисликдаги икки нуқта оралиқ бўйича нарсаларнинг қайд қилишидир.

4. Вертикал ҳаракат ҳар хил фазовий жойлашувига эга бўлган нуқталар ўртасида алоқани тиклашдан иборат кўз ҳаракати ёрдами билан идрок қилинишидир.

5. Циклофузион (юнонча *cyclus* — доира, айлана) ҳаракат, ҳаракатланувчи жисмларни кўз қорачиғи ёрдамида аниқ тасвирини акс эттиришидир.

6. Торсион (французча *tourner* — айлантириш) ҳаракат кўз ўқи атрофида жисмларни айланиб турган ҳолда қайд қилишидир.

7. Версион (лотинча *verbo* — ҳаракатланаман, айланаман демакдир) ҳаракат кўзнинг макро ҳаракатлари доирасига кириб, кўриш бурчагини кузатиш, тезликни ўзгартирмасдан кузатиловчи объектни идрок қилишда иштирок этишидир.

8. Верген (лотинча *vergo* — оғиш, қийшайиш) ҳаракат кўзнинг макро ҳаракатлари таркибига кириб, ўнг ва чап кўзларининг кўриш ўқлари бурчағи ўзгаришига олиб келади ва ҳоказо.

2. Идрокнинг янги дарагалари

Ҳозирги замон психология фанининг назарий муаммолари қаторига инсонни инсон томонидан идрок қилиш масаласини киритиш мумкин. Илмий манбаларнинг таҳлилига кўра, инсоннинг баъзи пси-

хологик хусусиятлари, фазилатлари унинг юз аломатлари ва тана аъзоларининг турли ҳаракатлари ёрдамида аниқланади. Инсоннинг ташқи қиёфасининг тузилиши бўйича шахс характери хусусиятлари ва унинг фазилатларига оид ишончли фикр билдириш ўзининг узоқ тарихига эга бўлсада, лекин муаммонинг илмий негизи, унинг механизми ҳозирги даврдагина тадқиқ қилина бошланди. Одамнинг ташқи қиёфасини таҳлил этиш орқали унинг руҳий дунёсига баҳо бериш юзасидан жаҳон психологлари томонидан яратилган назариялар, тўпланган амалий маълумотлар умумлаштирилса, қуйидаги таснифномани юзага келтириш мумкин:

1. Инсоннинг ташқи қиёфасидаги ҳар бир ўзгариш унинг яққол шахсий хусусияти билан узвий боғлиқ эканлигини тушунтиришга асосланган аналитик талқин услуби (лабни қаттиқ қисиб юриш одам иродасининг мустаҳкамлиги нишонасидир). Бошқача сўз билан айтганда, инсониятнинг ижтимоий-тарихий тараққиёти давомида аждодлар томонидан тўпланган тажрибаларга асосланиб, шахснинг руҳий дунёсини баҳолаш имконияти мавжудлиги демакдир.

2. Инсоннинг ташқи қиёфасидаги беихтиёр, табиий кўринишдаги сернафосат нозик адо, бошқа кишилар ҳиссиётини ўзига тортувчи жозиба, мафтункорлик, хушбичимлик шахснинг кечинмалари билан уйғунлашувини эътироф қилишга қаратилган ёндашув (шахснинг дил билан кийиниши, метёр билан ўзига оро бериши унинг ибосида ифодланишининг руҳий дунёси билан мутаносиблиги). Идрок қилинаётган инсон муайян масофада муомала ва мулоқотга киришувчи шахс томонидан қай йўсинда қабул қилинса, демак, ўша одам тўғрисидаги таассурот бевосита фавқулоддаги ҳолатга, вазиятга боғлиқ бўлади, чунки ёқтириш ёки ёқтирмаклик, симпатия, антипатия, эмпатия бир лаҳзалик идрок маҳсулида муҳассамлашиши мумкин.

3. Идрок қилинаётган инсоннинг ташқи кўринишининг аломатлари илиқ таассурот ва тасаввур уйғотувчи таниш одамнинг психологик хусусиятлари нотаниш кишига ўхшашлиги туфайли ихтиёрсиз равишда унга қиёс берилади. Олдин идрок қилинган таниш инсоннинг барча фазилатлари ва ҳислатлари ташқи қиёфа эъзасига нотаниш кишига кўчирилади. Шуниси ажабланарлики, мазкур жараёнда на мантиқий таҳлил, на узвийлик талқини ишпирок этади. Худди шу боисдан бу тарзда инсонни инсон томонидан идрок қилиш ўхшашликка асосланишини таъҳидлаб ўтиш мақсадга мувофиқ.

4. Инсоннинг ташқи қиёфасини идрок қилиш негизда уни у ёки бу ижтимоий (ишчи, деҳқон, зиёли) гуруҳларга, яъни тоифаларга алоқадорлиги тўғрисида муайян қарорга келинса, одамнинг шахсий си-

фатларини баҳолаш худди шу нуқтаи назардан амалга оширилади. Кишининг ташқи кўринишига нисбатан бундай ёндашиш ижтимоий келиб чиқишга асосланувчи ўхшатиш дейилади.

Бизнингча, инсонин инсон томонидан идрок қилиш жараёни қатъий равишда қуйидаги босқичлар орқали амалга ошиши мумкин:

— идрок қилинаётган одамни идрок қилувчи ўзининг шахсий хислатлари билан қиёслаш натижасида, унинг маҳсули бўйича талқин қилинади ва тушунтирилади; бундай идрок қилиш тарзида инсоннинг инсон томонидан акс эттириш, ўхшатиш, унга тақлид қилиш, ундан ибрат олиш улublари орқали юзага келади, яъни идентификация босқичи бевосита амалга ошади;

— идрок қилинаётган шахснинг ўрнига идрок қилувчи ўз хоҳиши бўйича мулоқазга юритиши, уни тушунишга интилиш ўз-ўзини англаш негизида намоён бўлади, яъни рефлексия босқичи вужудга келганлиги тўғрисида муайян қарорга келинади;

— ўзга кишиларнинг кечинмалари ва ҳис-туйғуларига нисбатан ҳамдардлик билдириш, меҳр-оқибатлигини амалий ифодалаш орқали уларни тушуниш имконияти туғилади, бунинг натижасида туб маънодаги эмпатияга асосланган идрок қилиш босқичи юзага келади;

— ўзга кишиларга ижтимоий гуруҳ аъзоларига нисбатан берилган хислатларни оммавий тарзда ёйиш, тавсиф бериш ва баҳолаш негизида идрок қилиш жараёни туғилади, яъни қадимги мезонлар бўйича инъикос қилиш стереотипизация дейилади.

Психология фанида рефлексия, яъни ўзини ўзи англаш шахснинг барча (ҳиссий, билишга оид, иродавий, бошқарув) хусусиятларини оқилона баҳолаш деган қарашлар ва ёндашувлар то ҳозирги давргача давом этиб келмоқда. Бундай ҳолат инсон томонидан ўзини ўзи акс эттиришни билдиради, холос. Лекин ўзга кишилар идрок қилинувчининг шахс сифатларини қай ҳажмда билишади, уларни баҳолаш имконияти қандай, унинг нималарга қодир эканлигини тушуна олишдими? Шу каби муаммоларга жавоб бериш орқали ўзини ўзи англашнинг бошқа қирраларини аниқлаш мумкин. Инсонлар ўзаро бир-бирларини идрок қилиш кезида:

— биринчидан, дарҳақиқат идрок қилинаётган шахснинг асл қиёфаси сўзсиз равишда ифодаланиши;

— иккинчидан, шахс ўзини аниқ тасаввур қилиб, сўнг оқилона баҳолай олиши, муносабат билдириши, шахсий ёндашуви;

— учинчидан, шахснинг бошқа одамлар томонидан англаниши натижасида иккиёқлама инъикос, яъни «субъект-субъект» муносабати вужудга келади. Шахслараро бир-бирини акс эттириш жараёнининг

моҳияти инсон фазилатларини қайта эсга тушириш, қайтадан тиклаш ва уларни яхлит тарзда мужассамлаштириш орқали ўз аксини топади.

Жаҳон психологлари асарларини таҳлил қилиш ва шахсий кўзатишларимиз натижалари инсон томонидан фаолият мақсадини рўйга чиқариш режасини ва моделини яратишда ифодаланувчи антиципация (лотинча *anticipatio*, яъни олдиндан сезиш, пайқаш, олдиндан идрок қилиш, ҳодиса моҳиятини очишдаги топқирлиги) бир неча босқичлардан иборат эканлигидан далолат бермоқда.

Ҳозирги замон жаҳон психологлари антиципацияни беш даражага ажратиб ўрганмоқдалар, чунончи англашилмас субсенсор (лотинча *sub* – ости ва *sens* – сезиш сўзларидан тузилган бўлиб, идрок қилишнинг онгости ҳолатини англатилади), сенсомотор (лотинча *sens* – сезиш, *motor* – ҳаракат деган маънони билдириб, назик ҳаракатларни сезиш демакдир), перцептив (лотинча *perceptio* – идрок деган маъно англатади), тасаввур, башорат (башорат) қилиш ҳабилар.

Антиципациянинг субсенсор даражасининг ифодаланиши инсон гавдасининг ўзгаришида, унинг идеомотор (ихтиёрсиз ҳаракат) жараёнида, ташқи таъсирга тезкор жавоб қайтаришида ўз аксини топади. Гавданинг мужассамлашуви ва ҳаракат барқарорлиги инсоннинг ихтиёрий сазъ-ҳаракатга тайёргарлик кўриш учун муҳим замин таъминлайди.

Антиципациянинг сенсомотор босқичи ҳаракатдаги жисмларни ўзаро таққослашда, мураккаб ҳаракатларни мувофиқлаштиришда, тезкор ҳаракатнинг муҳитдаги вақт ва фазовий ўзгаришлар мутаносиблигини узлуксиз равишда идора қилиб туришда намоён бўлади.

Перцептив босқичда идрок қилиш хотира жараёнлари билан уфунлашиб кетади. Бунинг натижасида ўтмиш тажрибаларига асосланиб келажакда вақт ва фазовий ўзгаришлар юз бериши эҳтимоли чуқур таҳлил қилинади, унинг образлари яққоллаштирилади.

Антиципациянинг тасаввур даражаси образларнинг вақт ва фазовий ўзгаришига биноан уларни фикран қайтадан яратиш, бунёд этиш, гоҳ ҳоришиқ тасвирлар вужудга келтириш, уларнинг схемасини ва режасини тузиш учун инсонда уқувчанлик, қобиллик ҳамда ижодий фаолликнинг тугилишини намойиш қилади.

Антиципациянинг бешинчи босқичи нутқ ва тафаккур ёрдамида бўлғуси ҳолатлар, ҳодисалар, кескин ўзгаришлар тўғрисида башорат қилиш ҳулқ-ётвор ҳаракатларини ва амалга оширилувчи фаолиятни режалаштириш жараёнининг юксаклиги билан бошқа даражалардан сифат жиҳатидан ажралиб туради. Мазкур босқичда умумлаштириш

ва мавҳумлаштиришнинг айрим сермахсул даражалари, мантиқий усуллар, оқилона ҳамда мақсадга мувофиқ хатти-ҳаракатларнинг юқори самара берувчи кўрсаткичлари ўзининг чуққисига эришади. Лекин бу борада яна изланишни давом эттириш лозим.

Бизнингча, инсон томонидан янгилик моделини бир неча йўналишда амалга ошириши мумкин:

- ҳозирги замон келажак томон фикрий йўналишда;
- келажак муаммоларидан ҳозирги давр масалаларига фикран кўчиш;
- ҳозирги давр ва истиқбол режалари юзасидан мозийга мувожаат қилиш кабилар.

Антиципациянинг ҳар қайси босқичи интегратив хусусиятга эга бўлади, улар бир-бирини узлуксиз равишда тақозо қилади ва худди шу йўсинда маълумотлар тақчиллигига барҳам берилади. Шундай реал воқелик вужудга келиши мумкинки, бунда инсон олдда яққол топшириқ ва вазифадан келиб чиққан ҳолда у ёки бу антиципациянинг босқичи устуворликка эришади. Худди шу боисдан унинг ҳар қайси босқичи ўзаро қоришиб кетиши, муаммонинг ўзига хос хусусиятларига биноан изчиллик, кетма-кетлик тизими бузилиши эҳтимолдан ҳоли эмас.

Инсонни инсон томонидан идрок қилишнинг янги илмий қирралари юзасидан мулоҳазалардан келиб чиққан ҳолда қуйидаги умумий ҳулосалар чиқариш мақсадга мувофиқ:

- антиципациянинг ҳар қайси босқичи ечими кутилаётган муаммоларнинг мураккаблиги даражасига муносибдир;
- антиципациянинг ҳар бир даражасининг мақсад кўзлашдаги ва муаммони ҳал қилишдаги имкоияти турличадир.

Идрок феноменлари

Психологияда кўриш иллюзияларининг ўрганилиши муайян ўзининг тадқиқот тарихига эга. Баъзи қолларда нарсалар нотўғри, янгилиш идрок этилиши мумкин. Нарса ва ҳодисаларнинг бу тариқа нотўғри идрок қилиниши иллюзия дейилади. Масалан, агарда биз қуйидаги расмда кўрсатилганидек кўрсаткич ва ўрта бармоқларимизни чалиштирсак, нўхат ёки биронта думалоқ нарсани чалиштирган ҳолдаги иккала бармоғимизнинг учи билан босиб туриб, шуингдек, айни бир даврда айлантираверсак, бу ҳолда бармоқларимизнинг тағида битта эмас, балки иккита нўхат бордек ҳис қиламиз.

Ана шу ҳолдаги бир нарсанинг иккита бўлиб сезилиши Аристо-

тель (Арасту) иллюзияси деб аталади. Оғирлиги айнан тенг, аммо катталиги ҳар хил кўринишдаги икки буюмни кетма-кет тарзда ушлаб турилса, унинг каттаси енгилроқ иккинчиси оғирроқдек туюлади. Гўёки металлдан ясалган 1 кг тарози тоши худди шу вазндаги пахтадан оғирроқдек инсон томонидан ҳис қилинади. Бундай психологик ҳодисага геометрик иллюзиялар деб ном берилган. Масалан, узунлиги бап-баравар бўлган икки чизиқли четларига икки хил бурчаклар чизилса, у ҳолда иллюзия ҳодисаси юз беради, яъни бурчаклари ичкарига йўналтирилган чизиқ калтароқ бўлиб кўриниши мумкин. Бир нечта параллел чизиқлар устидан қия чизиқлар чизилса, бу чизиқлар параллел эмасдек туюлади, гўёки ҳар хил томонга ёйилиб кетган чизиқлардек идрок қилинади.

1-расм

Иллюзиянинг юқорида келтирилган намуналари ҳар қандай ақли расо (мукаммал) инсонларда содир бўладиган иллюзиялардан ҳисобланади. Бундай тарадаги иллюзияларнинг муайян даражадаги қонуниятлари мавжуд. Масалан, юқорида келтириб ўтилган Арасту иллюзияси пайдо бўлишининг асосий сабаби шундан иборатки, бунда битта нарса бармоқ учларимизнинг териси юзасидаги шундай икки нуқтага тегади, одатда, эса табиий шароитда битта нарса худди шу икки нуқтага ҳеч қачон бир даврнинг ўзида тегиб турмайди. Шунингдек, оғирлиги баробар, аммо катталиги ҳар хил бўлган буюмлардан кичикроги каттароғига қараганда оғирроқ кўринишининг сабаби шундаки, шахс ҳажми каттароқ буюмнинг ҳажми кичикроқ буюмдан оғир эканлигини ўз тажрибасида ҳаминша синаб келган, бинобарин, ҳажми ҳар хил нарсаларни куз билан идрок қилганда беихтиёр шу шахсий тажриба-

га таянади-да, каттароқ буюмни ушлаганда каттароқ зўр беради, кичикроқ жисми қўлга олганида эса унчалик зўр бермайди. Бунинг натижасида оғирлиги баробар бўлганлиги билан зўр бериши ёки мусукулларнинг қаршилиқ кўрсатиши туфайли сарф қилинган куч-қуввати ҳар хил эканлиги сабабли кичикроқ буюм оғирроқдек ҳис қилинади.

Идрок қилувчи шахснинг психикасида рўй берадиган ўзгаришлар билан юзага келадиган тасодифий иллюзиялар ҳам мавжуддир. Масалан, саҳрода чўллаган инсон узоқда ярқираб турган шўржок ерни қўл деб идрок қилиши, лекин бу иллюзияни саробдан фарқ қила олиши жоиз ёки ўрмондаги тўнка қўрқоқ инсоннинг кўзига биронта йиртқич ҳайвонга ўхшаб кўриниши худди шу иллюзиялар жумласидандир.

2-расм

Одатда, иллюзияни галлюцинациядан фарқ қила олиш лозим. Иллюзия шу лаҳзаларда шахснинг сезги аъзоларига таъсир этиб турган бирор нарсаки янглиш, нотўғри идрок қилиш жараёни бўлса, галлюцинация йўқ, мавжуд эмас нарсаларни «ташқи тавассуотсиз» идрок қилинишидир. Масалан, йўқ нарсаларнинг кўзга бордек кўриниши, йўқ овозларнинг қулоққа эшитилиши, йўқ ҳидларнинг димоққа урилиши ва ҳоказолар галлюцинациянинг маҳсули бўлиб ҳисобланади. Галлюцинация шахснинг бирор нарса ва ҳолатни кўргандек, эшитгандек, ушлагандек, ҳид билгандек каби тасаввурларнинг акс этишидир, холос. Галлюцинация ҳодисаси кўпинча касалликдан (иситма, алаҳлашдан) дарак берувчи аломатдир, у нерв системасини буздиган касалликларнинг оқибатида рўй бериши мумкин.

Мабодо, жисмнинг четлари орасидаги масофани кўриш иллюзиясини аниқлаш мақсадида А.Л.Ярбус тажрибасини таҳлил қиладиган бўлсак, у ҳолда қуйидагиларни кўриб чиқиш айти мумкин. Маскур тадқиқот олдига қуйиладиган мақсад жисмларнинг чеккалари

орасидаги масофани солиштириш ва кўз билан кузатиш (чамалаш) орқали баҳолаш жараёнида пайдо бўладиган қатор оптик иллюзияларни тушунтириб беришдан иборатдир. Масалан, қуйидаги иллюзияни кўздан кечиришни ушбу тоифага тааллуқли эканлигини таъкидлаб ўтиш мумкин.

3-расм

Бу расмда схематик тарзда акс эттирилган қалдирғочлар шундай жойлаштирилганки, бунда биринчи ва иккинчи қалдирғоч тумшукларининг четлари (учлари) орасидаги масофа (оралиқ) ва иккинчи ҳамда учинчи қалдирғоч тумшуклари учлари (четлари) ўртасидаги масофа объектив равишда бир хил ўлчамга эга. Лекин бу масофа аксарият ҳолларда ҳар хил кўринишига эгадек идрок қилинади, яъни биринчи расм иккинчисидан кичикроқдек туюлади.

Шунга ўхшаш бошқа иллюзияларда бу омил (факт) умумий бўлиб қолаверади, яъни жисм (предмет) чеккалари (учлари) орасидаги масофа, агарда уларнинг қолган қисмлари унинг четлари ичкари томонда жойлашган бўлса, у ҳолда кичик деб шахс идрок қилади.

Юқоридаги мулоҳазалар шундай тахминга олиб келиши мумкин-ки, мазкур ҳолатда идрокда шундай тенденция мавжудки, бунда предметларнинг четлари орасидаги масофа эмас, балки предметларнинг ўртасидаги масофа белгиланади.

Ушбу илмий фаразни қуйидагича исбот қилиш мумкин.

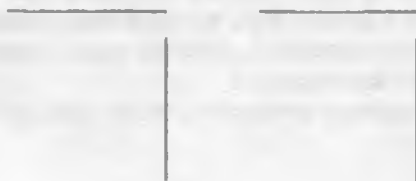

4-расм

Фараз (таъмин) қилайлик, бизга юқоридаги мисолда маълум бўлган идрок «тенденция»сининг натижасида аниқланган қатор оптик иллюзияларни исботлаш учун бир қанча рақамли (миқдорий) материаллар зарур. Идрокда предметларнинг улар орасидаги масофа таъсирини ўрганиш давомида биз уларни муайян текисликда акс этиш билан аямаштиришимиз мумкин. Ушбу тажрибада ундан мураккаброқ шаклларга ўтиш шарти билан айланадек содда шаклдан фойдаланиш мақсадга мувофиқ. Биринчи навбатда бу лаҳзада масофани идрок қилишда предметнинг таъсирини аниқлаш лозим. Вертикал тўғри чизиқлар ва вертикал тўғри чизиқ билан айлана орасидаги масофа объектив равишда бир хил узоқликда жойлашган. Идрок қилишда эса иккинчи масофа биринчисидан, одатда, каттароқ кўринади.

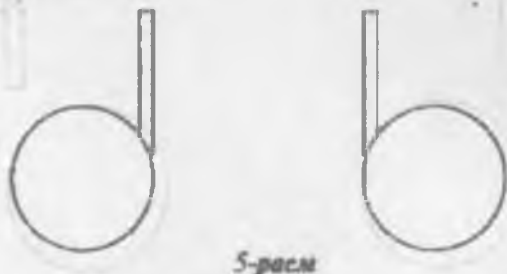
Иккита вертикал тўғри чизиқлар, орасидаги масофани кўз билан кузатиб (чамалаб) аниқланишида, мабодо яқин ўртада бошқа чизиқ ёки шакл мавжуд бўлмаса, у ҳолда идрок бузилишидан ҳолидир. Бунга горизонтал бўлақлар ва улар билан барабар масофадаги вертикал тўғри чизиқлар орасидаги масофани ўзаро таққослаш орқали иқроп бўлишимиз мумкин.

Масалан,

Шунинг учун 4-расмдан ўзига хос воқелик келиб чиқадики, бунда идрокда берилган вертикал тўғри чизиқ билан айлана ўртасидаги масофанинг катталашиши, одатда, ушбу ҳолатда айлананинг мавжудлиги билан шартлангандир.

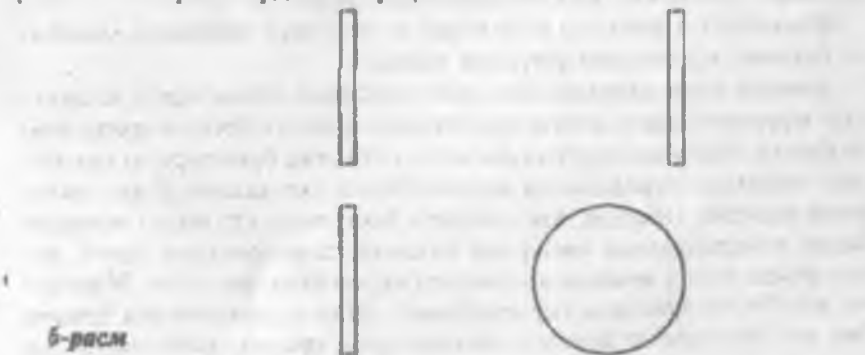
Энди идрок қилишдаги икки айлананинг улар орасидаги масофага таъсирини қўздан кечирамиз. 5-расмда иккита вертикал тўғри чизиқ билан иккита айлана берилган.

5-расм

4-расмдаги сингари улар орасидаги масофа ҳам баб-баробар. Бундан кўриниб турибдики, идрок қилишда айланалар ўртасидаги масофа учун $x-2x$ ифодасини танлаймиз. Чунки 4-расмдаги вертикал тўғри чизиқ ва айлана орасидаги масофани $x-x$ деб олишимиз мумкин, унда эса иккала вертикал чизиқ орасидаги масофа x деб қабул қилинади.

Тўртинчи ва бешинчи расмларда айланалар баҳоланаётган масофадан ташқарида жойлашганлиги туфайли идрок қилишда айланалар орасидаги ҳақиқий масофа (оралиқ) катталашган ҳолда кўринишга эга бўлади. Агарда биз айланаларни шу масофанинг ичкари томонига жойлаштирсак, аксил ҳолатга дуч келамиз. Идрок қилишда масофаларнинг ҳақиқий ўлчамлари кичикроқ кўриниши юзага келади. Бу ҳолат 6- ва 7-расмларда тасвир қилинган.

6-расм

Бу ерда вертикал тўғри чизиқлар ва вертикал тўғри чизиқ билан айлананинг ташқи чети орасидаги масофа 6-расм ҳамда 7-расмдаги вертикал тўғри чизиқлар ва айланаларнинг ташқи четлари (сиртлари) орасидаги масофа бир хил, яъни x га тенгдир.

7-расм

Вертикал тўғри чизиқ ва айлананинг ташқи сирти орасидаги масофани идрок қилишда $x-x$ деб оламиз (6-расм). Шунга мос тарзда 7-расм учун иккита айлана ташқи сиртлари орасидаги масофа идрок қилишда $x-2x$ шаклига келади.

Биз идрок қилишда масофаларни баҳолашда айланаларнинг таъсирини мазкур масофаларнинг улар учун объектив тарзда бир хил эканлигини инобатга олган ҳолда таққослаб аниқлашимиз мумкин. Одатда, идрок қилинаётган жисм (буюм, шакл) сиртлари орасидаги масофани биз идрокдаги ҳақиқий ва ўзгармас масофалар билан таққослаш имконияти йўқ ҳолатларда, баъзан эса уларнинг билинар ёки билинмас таъсирини ҳисобга олишимиз зарур.

Филогенезда жисмлар (буюмлар) ва уларнинг орасидаги масофани баҳолаш кўрсаткичи устунлик қилади.

Алоҳида жисм сиртлари орасидаги масофани солиштириш ва аниқлаш зарурияти инсон ривожланишининг кейинги босқичларида пайдо бўлган. Ушбу зарурият қачон инсон ҳужалик буюмлари ва меҳнатнинг мураккаб қуролларини ишлатсагина юзага келади. Шахс ижтимоий-тарихий тараққиётнинг муайян босқичида кўз билан чамалаш билан аниқланадиган масофани мукамаллаштирмасдан туриб, ундан фойдаланиш мумкин эмаслигига иқрор бўла бошлаган. Масофани кўз билан чамалаш (хузатиш)нинг ўрнига даставвалига ўлчами бир хил буюмларни бевосита солиштириш орқали, кейинчалик эса

узунликнинг тасодифий мезонлари (эталонлари) ёрдамида аниқлаш вужудга келган.

Инсонлар томонидан фойдалана бошланган ўлчамлар давр ўтиши билан кўз билан чамалаб (кузатиш орқали) баҳоланган буюмлар (жисмлар) сиртлари орасидаги масофани мукамал ўлчашга тўсқинлик қила борган.

Иллюзия феноменларини тадқиқ этиш юзасидан бир қанча назариялар пайдо бўлган ва улар ичида гештальтназария алоҳида аҳамият касб этади. Гештальтпсихология мактаби бошқалардан фарқли ўлароқ кўпроқ инсон идрок қилаётган нарсалардан стимулларнинг ўзаро алоқасининг аҳамиятлилигини алоҳида таъкидлайди ҳамда константлик гипотезаси (фарази)нинг хато эканлигини кўрсатиб беради. Айнан худди шу назария умумий таълимот сифатида иллюзияларни ўрганиш жараёнида муайян даражада яроқли қисобланади.

Маълумки, шахс томонидан идрок қилинаётган нарса ва ҳодиса фақатгина алоҳида (якка) стимулга боғлиқ бўлмайди, албатта. Шунингдек, кўриш майдонига кирувчи бошқа стимулларга ҳам боғлиқдир, чунки иллюзия қандайдир аномал ёки кутилмагандек бўлиб кўринмайди, бинобарин, у олдиндан кутилаётган иллюзиядир. Масалан, нейтрал ёрутлак бошқа интенсив (жадал) равишда кўшни руҳий майдонлар (бўлинмалар) билан муносабатларга асосланадиган бўлса, у ҳолда контраст (қарама-қарши) иллюзор бўлишига қарамасдан, уни олдиндан айтиб бериш мумкин ёки идрок қиланаётган тезлик координаталар тизимига нисбатан аниқланади. Агарда ҳаракатнинг мутлақ тезлиги мавжуд бўлмаса, у тақдирда уни ўлчамларининг ўзгариши координаталар тизимида кучли тезлик иллюзиясини келтириб чиқариши мумкин.

Психологияда кўз ҳаракатлари назарияси бир қатор тадқиқотчилар томонидан муайян даражада ўрганилган. Жумладан, Мюллер — Лайер иллюзиясида монометрнинг ташқарига йўналган учи бошқа стрелкага қараганда узунроқ туюлади ва бунинг оқибатида мазкур стрелкалар турлича узунликда деган нотўғри идрок қилинади, яъни иллюзияланиш ҳодисаси юзага келади.

8-расм

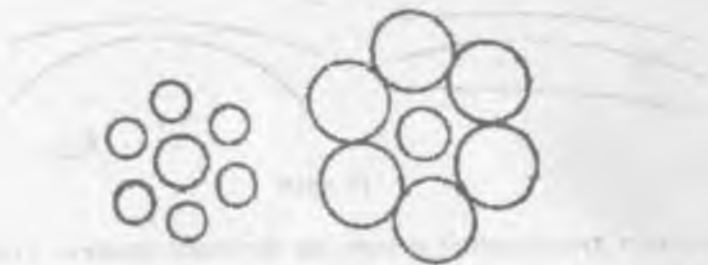
Дарҳақиқат стрелка учларининг ўткирлиги кўз ҳаракатларига таъсир қилиши ҳақида маълум даражада далиллар мавжуд. Шунингдек, шу нарсани алоҳида таъкидлаш жоизки, кўзларнинг вертикал-горизонтал ҳаракатларидаги вертикал ҳаракатнинг таҳлили шуни кўрсатадики, узунлик қисман кўз ҳаракатига сарфланган зўр беришга боғлиқдир. Мюллер-Лайер иллюзияси ва кўзнинг вертикал-горизонтал иллюзиясини кузатиш жуда ҳам қисқа вақт оралиғида содир этилади.

Ушбу назариянинг XX аср вариантыга кўра иллюзияни кўз ҳаракати келтириб чиқармайди, балки тарадудланиш ёки кўз мускулларига берилган ҳто кучланишидан боровчи асаб тизими буйруғига боғлиқдир. Назариянинг вариантыга, шунингдек, кўз ҳаракатлари амалга ошмаган даврда, яъни қисқа муддатди кузатувда иллюзиянинг ҳосил бўлиши хаби омиллар ҳам гўёки қарама-қарши келмайди. Баъзи бир психологларнинг мулоҳазасича, жойни, узунликни ва шаклни идрок этишдаги кўз ҳаракатлари стимул конфигурациясининг ҳар бир бўлинмасини қайд қилиш (фиксацияси) учун талаб қилинади, деб тахмин этилади. Худди шу боис бу нуқтаи назарга биноан кўз бурчаги билан ажратилган стрелка эгаллаган катта майдонда ҳаракатлантиришда Мюллер-Лайер иллюзиясига кўра учларни бирлаштирувчи стрелка банд қилган майдон бўйича ҳаракатлантирилганда бирмунча камроқ узунлик тасаввурини юзата келтиради.

Мюллер-Лайер иллюзиясида мантиқий жиҳатдан ёпиқ айлана мавжуд эмас, чунки ҳамма шакл қисмларнинг узунлиги турличадир. Ушбу назариянинг тасдиғи сифатида тажрибада қуйидаги нарса текширилган, яъни кузатувчи шаклларни солиштириш имкониятига эга бўлганда унинг кўз мускулларига берадиган эфферент буйруқлари (командалари) ноадекват эканлигини англайди, шунингдек, у ихтиёрий ҳаракатлар амплитудаси (тебраниши)нинг шаклини ташкил этувчи таркиблари масштаби билан мослаштиришга ҳаракат қилади. Бунинг натижасида иллюзион ҳодиса камайиши содир бўлади. Гарчи воқелик шундай тарзда намоён бўлса-да, тадқиқотчилар шу нарсани тан оладиларки, кўз ҳаракатидаги бундай ўзгариш узоқ муддатли экспозиция оқибатида юз беради. Лекин нима учун кўз ҳаракатлари аввал бошидан бошлаб ноаниқ бўлганлиги тўғрисидаги савол ёки муаммо то ҳозирги давргача жавобсиз қолиб келмоқда. Шундай қилиб, назариянинг ушбу варианты ҳам умуман олганда, жавоби қидирилаётган, олдиндан мавжудлиги аниқ иллюзияни тахминлашга хизмат қилади.

Психологияда контраст (қарама-қарши) ва ассимиляция назарияси ҳам алоҳида аҳамият касб этади. Гарчи контрастлик тушунтириш имконияти заиф феномен сифатида талқин қилинса-да, лекин бир

қатор психологлар айрим иллюзияларни контраст самарасига яқинлаштиради. Бу ҳолатга мутлақо мос тушувчи мисол тариқасида Эббингауз иллюзиясини таҳлил қилиш мумкин.

9-расм

Контрастга биноан кичик индукцияловчи айланалар билан ўралган ўнг томондаги марказий шакл ёки «тест айланаси» аслидагига қараганда хаттароқ кўринади. Шу билан бир даврда чап томондаги марказий айлана индукцияловчи катта айланалар билан ўралганлиги туфайли аслидагидан кичикроқ, нотўғри идрок қилинади. Бунинг натижасида иккита марказий айлана турли хил катталиқда сингари туюлади.

Бу феномен тўғрисида яна шуни айтиш мумкинки, 10-расмда тасвирланган марказий чизиқ индукцияловчи эгри чизиқлар сабабли эгри бўлиб кўринади. Чап томондаги шаклда марказий чизиқнинг эгрилиги индукцияловчи эгри чизиқлар эгрилигидан ортиқлиги туфайли ўнг томондаги марказий эгри чизиқдан эгрироқлиги сабабли марказий чизиқ чап томондагидан камроқ эгри эканлиги идрок қилинади. Шунинг учун мазкур чизиқлар бир хил эгилмаганидек бўлиб туюлади.

Бизнинг мулоҳаза юртишимизда шу нарса аҳамиятлики, уч ўлчамли фазовий баъзи иллюзияларда тест (синаш) чизиқларининг индукцияси чизиқлар текислигидан ажралиш самараси келиб чиқади. Бу тарзлаги ҳолатга шаффоф пластинкага бир қатор чизиқларни чизиб ва у орқали унинг ортида жойлашган бошқа чизиқлар қаторини кўздан кечирсак, улар стереоскопик тарзда тасвирланса, бунда Эббингауз ва Понзо иллюзиялари каби иллюзиялар бир хил шароитларда камайди ёки бутунлай йўқолади. Бошқа текисликларнинг перцептив бўлинишида ҳам контраст камайиш эҳтимоли мавжуд. Бунга яққол мисол тариқасида нейтрал рангларнинг ўзаро биргалиқдаги ҳаракатини келтириш жоиз.

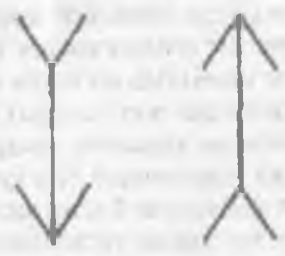

10-расм

Контраст тушунчасини перцептив феноменларининг стимулли муносабатлари детерминациясига муҳим аҳамият қаратувчи назария нуқтан назаридан келиб чиқадиган бўлсак, у иллюзия назарияси сифатида муайян муваффақиятга эришади. Шунинг билан бирга яна шу нарсани таъкидлаш лозимки, кўпгина иллюзияларни бу тарздаги назария билан тушунтириб бўлмайди.

Психологияда қоришиқ ёки нотўғри қийслаш назарияси ҳам мавжуд бўлиб, у мазкур феноменни тўғри тушунтиришга хизмат қилади. Соғлом фикрлаш нуқтан назаридан олиб қарайдиган бўлсак, бундай иллюзияда шундай ҳолат юзага келадики, кузатувчи фақатгина нотўғри қийслайди. Ҳақиқатан эса у талабга биноан кесмаларнинг узунлигини таққослаш лозим. Лекин у шаклни бутунлигича (яҳлит) таққослай бошлайди. Юқорида таҳлил қилиб ўтилган тажриба натижалари ушбу назар тўғри эканлигини тасдиқлайди.

Агарда биз 11-расмни кўздан кечирадиган бўлсак, у ҳолда ўнг томондагиси чап томондагисидан пастроқда, деган тасаввур вужудга келади.

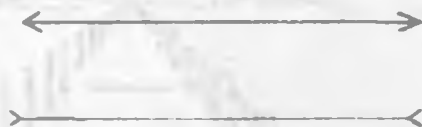

11-расм

Бунда узунлик иллюзияси вужудга келмайди, чунки ҳар бир чизиқ ичкарига ва ташқарига яғналган учлардан иборатдир. Ҳолатнинг иллюзияси шу сабабдан вужудга келадики, бу ўринда чизиқни стрелка-

дан ажратиш қийинлашади ва шу боис юқоридаги чап томондаги стрелка кесманинг учини бирмунча юқорига кўтаради ҳамда ўнг томондаги стрелка уни бир оз пастга туширади. Худди шу тарзда қолган иккита пастки учларни ҳам талқин қилиш мумкин. Бу хилдаги боғланишларда яна шу нарсани кўшимча қилиш жоизки, Мюллер-Лайер иллюзиясида айрилувчи учли шакл бир хил учлари бўлмаган бошқа шаклдан узунроқдай туюлади. Лекин бирлаштирувчи учли стрелка узун кўринмайди. Шунинг учун ўзгача мулоҳаза юритиш мумкинки, бу ерда таклиф этилаётган асимметрия самараси билан боғлиқдир, яъни иллюзия кўпроқ ажралувчи учлар самарасини узайтирувчи натижасига кўпроқ алоқадордир, чунки бирлашувчи учлар самарасининг камаювчи натижасига кўра содир бўлади. Яна шу нарса мазкур назарияни тасдиқлаши мумкинки, стрелка билан унинг учи орасидаги масофани кузатадиган бўлсак, у ҳолда иллюзия ҳодисаси камаяди. Шу тарздаги камайиш кузатувчига стрелка учларини эътиборга олман ҳолда кузатилганда кўзга ташланади.

Худди шунга ўхшаш далил Мюллер-Лайер иллюзиясининг стрелкалар узунлигини баҳолашда ҳам кўзга ташланади. Бу воқелик 12-расмда ўз аксини топган. Бу расмда тасвирланган а расмга диққат тўпланса ва уни б расмдагиси билан солиштирилса, бу ҳолда а стрелка узунроқ кўринади.

12-расм

Худди шу тарзда аксинча, агар а шаклдаги узлуксиз чизиқ орқали берилган шаклга диққат жалб қилинса ва уни б расмдаги пунктир (сикниқ) чизиқлар билан ифодаланган шаклга солиштирилса, у ҳолда б стрелка узунроқ кўринади. Шундай қилиб, иллюзия у ёки бу турдаги учларнинг мавжудлиги эмас, балки перцептив ҳаракат (акт)га боғлиқдир.

Қоришиқ (аралаш) назарияси ва бошқа иллюзияларни тушунтиришдаги ассимиляция назарияси орасида ўхшашликлар мавжуд. Тест чизиғи индукцияловчи чизиқлар ёки атрофдаги фазога боғлиқ равишда ассимиляцияланади ва, демак, у мустақил тарзда идрок этилмайди, балки индукцияловчи чизиқлар билан биргаликда идрок қилинади.

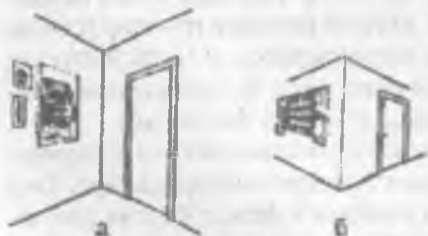
Манзарани гуловчи узоқлашиши ёки константлиги назарияси психо-

логия фани учун муҳим аҳамиятга эга. Бу хилдаги манзараларда чуқурлик самараси турли узоқликда тасвирланган, ҳақиқатда эса бир хил шаклда бўлган объектларни англаш билан бирга олиб борилади. Бу хил ҳолатда агар иккита объект турлича узоқликда жойлашган бўлса-ю, лекин улар бир хил тасвирланса, у ҳолда улар турлича бўлиб кўринади.

Мисол учун шуни таъкидлаш мумкинки, Понзо иллюзиясида юқори чизиқ пасткисидан кўра узунроқ кўринади, натижада чуқурлик тасавури пайдо бўлади.

13-расмда бу иллюзия оддий тасвир билан берилган. Шунинг билан бирга Мюллер иллюзиясини ҳам қуйидагича тушунтириш мумкин, яъни унда чизиқли тасвирни уч ўлчамли репрезентациянинг бирлашиши натижасида тушунча интилиш вужудга келади. Бу 14-расмда тасвирланган, а тасвирдаги вертикал чизиқ унинг учлари билан таққослаб кўрадиган бўлсак, у кузатувчидан узоқ бўлиб туюлади, яъни бу ерда девор юзлари кузатувчи томонга йўналган ва аксинча б расмдаги узоқлашувчи учлар девор юзасини кузатувчидан узоқлашгандай тасавури уйғотади. Шундай қилиб, а расмдаги вертикал тўғри чизиқ б расмдагига қараганда узунроқ кўринади, чунки а тасвирдаги чизиқ кузатувчидан узоқроқда бўлгандек туюлади ва шунинг учун узунроқ кўркинишга эгадир.

13-расм

14-расм

Бу фикрга ҳозиргина хелтирилган далиллар ҳақиқий ишга тааллуқли эмас, деб нисбат бериш ҳали ноаниқ, чунки иллюзия тест чи-

зиқларининг идрок этилиш чуқурлиги орасида ҳеч қандай фарқ бўлмаган тақдирда ҳам мавжуддир.

Гарчи у мавжуд экан, барибир константликнинг модификацияланган гипотезаси талабларига мувофиқ равишда чуқурлик мавжуд бўлганда ҳам иллюзия ўзгармайди. Бу гипотезадан шуни англаш мумкинки, манзара тасвири константлик самарасига мос келмасликка олиб келади.

Барча чуқурлик белгиларининг ўзаро қарама-қарши таъсирига қармасдан шуни таъкидлаш керакки, чуқурлик ва унинг мавжуд эмаслиги идрокнинг онгли бўлиши сари етаклайди. Шундай қилиб, иллюзияларнинг бевосита константлик назариясини такомиллаштириш билан тушунгириш мумкин эмас. Фақат баъзи ҳоллардагина константлик механизми уларнинг баъзиларини тушунтиради. Понзо иллюзиясини маълум даражада тест чизиқларини турли масофада идрок этиш тенденцияси билан кучайтириш кузатилади.

Семипар машғулоти учун мавзулар

1. Идрок тўғрисида тушунча.
2. Идрокнинг янги қирралари.
3. Идрок феноменлари ҳақида мулоҳазалар.
4. Идрок шаклларининг психологик тавсифи.
5. Идрокнинг ривожланиши.

Реферат учун мавзулар

1. Идрок тўғрисида умумий тушунча.
2. Идрок босқичлари ва билиш.
3. Идрок хусусиятлари ва сифатлари ҳақида мулоҳазалар.
4. Идрокнинг феноменал ҳолатлари талқини.

Адабиётлар

1. Брунер Д.С. Психология познания. — М., 1977.
2. Величковский Б.М. Современная когнитивная психология. — М., МГУ, 1982.
3. Величковский Б.М., и др. Психология восприятия. — М., МГУ, 1973.
4. Логвиенко А.Д. Психология восприятия. — М., МГУ, 1987.
5. Солсо Р. Когнитивная психология. — М.: 2002.
6. Фресс П., Пиаже Ж. Экспериментальная психология. Вып.4. — М., 1978.
7. Фозиев Э.Ф. Умумий психология. — Т.: «Университет», 2002.

XIV БОБ. ДИҚҚАТ

1. Диққат тўғрисида умумий тушунча

Диққат инсон фаолиятининг барча турларини муваффақиятли амалга оширишнинг ва уларни самарадорлигини таъминловчи муҳим шартлардан биридир. Киши фаолияти қанчалик мураккаб, серзахмат, давомийлик жиҳатдан узоқ муддатли, масъулият ҳиссини тақозо қилса, у диққатга шунчалик юксак шартлар ва талаблар қўяди. Инсон зийраклиги, фаросатлилиги, тез пайқаш, синчковлиги, дилкашлиги унинг турмуш шароитида, шахслараро муносабатида муҳим омил сифатида хизмат қилади. Диққат ақлий фаолиятнинг барча турларида иштирок этади, инсоннинг хатти-ҳаракатлари ҳам унинг иштирокида содир бўлади.

Психология фанида диққатга ҳар хил таъриф берилади, уни ёритишда психологлар турли назарияга асосланиб ёндашдилар. Диққат деб онгни бир нуқтага тўплаб, муайян бир объектга актив (фаол) қаратилиши айтилади (П. И. Иванов). П. И. Ивановнинг фикрича, биз фаолиятимиз жараёнида идрок ва тасаввур қиладиган ҳар бир нарса, ҳар бир ҳодиса, ўзимиз қилган ишимиз, ўй ва фикрларимиз диққатнинг объекти бўла олади.

Н. Ф. Добринин, Н. В. Кузьмина, И. В. Страхов, М. В. Гамезо, Ф. Н. Гоноволин ва бошқаларнинг нуқтаи назарича, диққатнинг вужудга келишида онгнинг бир нуқтага тўпланиши онг доирасининг торайишини билдиради, гўёки онг доираси бир мунча тигизланади. Бундай торайиш ва тигизланиш натижасида онг доираси янада ёрқинлашади. Онгнинг энг торайган, тигизланган ёрқин нуқтаси диққатнинг маркази (фокуси) деб номланади. Худди шу марказ (фокус)га тушган идрок қилинаётган жисмлар, тасаввур образлари, ўй ва фикрлар тўла, ёрқин ва аниқ ифодаланади. Жаҳон психологларининг фикрича, диққат узлуксиз равишда, муайян даражада активлик хусусиятини сақлаб туради. Бундай активлик, онгнинг бирон-бир объектга йўналишининг кучайиши ва маълум вақт давомида диққат йўналтирилган нарсага онгнинг фаол (актив) қаратилишини регулировка қилиб туради ҳамда мазкур ҳолатнинг сақланишини таъминлайди.

Шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш керакки, диққат сезим, идрок, хотира, тафаккур, хаёл, нутқ каби алоҳида психик жараён эмас. Шунинг учун барча психик жараёнларда қатнашади, уларнинг маҳсулдорлигини оширишга таъсир этади. Шу билан диққат қаратилган объектлар онг тўпланган нуқтасида аниқ, яққол акс эттирилади. Демак, диққат ақлий жараёнларнинг сифати, маҳсулдорлиги ва самара-

дорлигини таъминловчи инсоннинг ички активлигидан иборатдир. Шунингдек, у ҳар қандай инсон фаолиятининг зарурий шартидир.

Психология тарихининг саҳифаларини барақласак, диққатнинг киши фаолиятидаги ролига берилган юксак ва қимматли мулоҳазалар учрайди. Жумладан, француз олими Кювье гениалликни чидамли диққат деб таърифлашди, Ньютоннинг кашфиёт фикрини доимо шу масалага қаратилиш жараёни дейиши, Ушинскийнинг диққат психик ҳаётимизнинг ягона эшиги деб баҳо бериши бунга ёрқин мисол бўла олади.

Билиш жараёнлари кечинининг энг муҳим хусусияти унинг танловчанлик ва йўналганлиги билан характерланади. Шу боисдан инсон атроф-муҳитнинг кўплаб қўзғатувчилари, таъсирлари орасидан алоҳида ниманидир идрок этади, фарз қилади, аллақайси нарса тўғрисидагина мулоҳаза юритади, холос. Онгнинг бу хоссаси диққат хусусияти билан боғлиқ равишда намоён бўлади. Диққат билиш жараёнлари сингари ўзининг алоҳида мазмунига, муайян маҳсулига эга эмас, шунинг учун у барча жараёнларнинг жўшқинлиги, илдамлигини таъминлайди. Демак, диққат индивиднинг қиссий, ақлий ёки ҳаракатлантирувчи фаоллиги даражасининг оширилишини тақозо этадиган тарзда онгнинг йўналтирилганлиги ва бирор нарсага қаратилганлигидир (Е. Б. Пирогова). Берилган таърифга биноан, ушбу йўналтирилганлик субъектнинг эҳтиёжларига, унинг фаолияти мақсадлари ва вазифаларига мос келадиган объектларнинг танланганлигида, ихтиёрсиз ёки ихтиёрий танлашда ва ажратишда вужудга келади. Диққатнинг муайян объектларга тўпланиши, тўпланганлиги (концентрацияланиши) айна пайтда бошқа жисмлардан чалғишни ёки уларнинг вақтинча (муваққат) инкор этилишини талаб қилади. Ана шу омилларга кўра, акс эттириш равшанланиб боради, тасаввурлар, мулоҳазалар фаолият якунлангунга қадар, қўйилган мақсадга эришгунча онгда сақланади. Ана шу йўсинда диққат фаолиятини назорат қилиб боради ва уни бошқаради. Шунинг учун кўпгина психологлар (П. Я. Гальперин ва унинг шогирдлари) диққатни юксак турини билиш жараёнлари, кишининг ҳулқ-атвори кечинини бошқариш имкониятига эга эканлигини таъкидлайдилар. Диққатнинг бирор объектга йўналлишига кўра сенсор (перцептив), ақлий (интеллектуал), ҳаракатлантирувчи (ҳаракат) шаклларига ажратиш мумкин.

Диққатнинг муайян объектга тўпланиши кўп жиҳатдан инсоннинг ҳис-туйғуси, иродавий сифати, қизиқиши кабиларга боғлиқдир.

Ҳис-туйғулар ва эмоционал ҳолатлар диққатнинг объекти билан узвий боғлангандагина унинг учун ижобий аҳамият касб этади. Ҳис-

туйғулар, эмоционал ҳолатлар қанчалик кучли ва кўтаринки тарада намоён бўлса, демак, диққат ҳам шунчалик объектга мустаҳкам қаратилади. Ҳислар, эмоциялар диққатнинг ҳам ихтиёрсиз, ҳам ихтиёрий турларини зўрайтиради. Инсоннинг амалий ва ақлий фаолияти жараёнида унинг онги муайян даражада янги билимлар маълумотлар билан бойиб бориши натижасида диққат ҳам тақомиллашади. Янгиликни лайқаш ҳисси одам ақлий фаолиятини фаоллаштиради (активлаштиради), шу билан бирга, диққатнинг объектга узоқроқ тўпланиши таъминлайди. Инсоннинг барқарорлашган кайфияти диққатнинг кучи ва илдамлигини оширади, танловчанлигига ижобий таъсир этади. Стресс, эффект сингари эмоционал ҳолатлар диққатга салбий таъсир этиб, унинг ташқи таъсирларига берилувчан, кучсиз қилиб қўяди. Ана шунинг оқибатида диққат чалғийди, бўлинади, парижонлик намоён бўлади, фаолиятдаги бир текислик бузилади.

Психологияда диққатнинг ихтиёрий тури, кўпинча иродавий деб номланади. Бу, албатта, бежиз эмас, чунки, диққатнинг муайян объектга йўналтирилиши ирода кучи билан сақлаб турилади. Ҳатто ихтиёрсиз диққат фаолиятида қатнашса, у ҳам ироданинг зўри билан йўналтирилган объектда тўпланиб туради. Ироданинг фаолиятни амалга оширишда иштирок қилиши кўп жиҳатдан кишининг мақсадига интилиши, ишчанлик қобилияти, психологик тайёриликка боғлиқ. Шу боисдан диққатнинг кучи, барқарорлиги, мустаҳкамлиги илдамлиги одамнинг муайян фаолиятини бажаришга мойиллиги, шайлиги билан ўлланади. Диққатнинг юксак даражада мужассамлигини таъминлаб туришда одамнинг фаолиятни бажаришга мувофиқлашгани муҳим роль ўйнайди. Ҳар қандай фаолиятни амалга оширишнинг бошида қийинчиликлар юзага келади ва улар кишидан иродавий зўр беришни талаб қилади. Фаолиятни бажаришдаги нуқсонларнинг намоён бўлиши диққатни тўплашдаги қийинчиликларнинг оқибати бўлиб ҳисобланади.

Диққатнинг объектга тўпланиши, мустаҳкамланиши одамнинг қизиқишларига боғлиқдир. Ҳатто ихтиёрсиз диққатнинг фаолиятда мужассамлашишида кишининг иштиёқи ва қизиқиши катта аҳамиятга эгадир. Одатда, фаолиятга қизиқиш бевосита ва билвосита шаклда намоён бўлади. Бевосита қизиқиш фаолият жараёнига, хатти-ҳаракатларнинг ўзига, иш услубларига қаратилган қизиқишдан иборатдир. Билвосита қизиқиш эса фаолиятнинг мақсадига, унинг натижасига йўналтирилган қизиқишдир. Ихтиёрий, иродавий диққат билвосита қизиқиш билан алоқадордир. Психологик маълумотларнинг таҳлилига кўра, диққатнинг объектга тўпланиши ва мустаҳкамланиши

кўзланган мақсадни, фаолият маҳсулининг зарурлиги ҳамда сифатининг аҳамиятини инсон томонидан англаш орқали таъминлаб туради. Фаолият мақсадини англаш ўз иш-ҳаракатида киши диққатининг юксак даражада мужассамланишини таъмин этувчи энг муҳим шарт ва шароитлардан биридир.

Диққатнинг ихтиёрсиз ва ихтиёрий равишда вужудга келиши ўзининг йўналишига кўра ташқи ва ички бўлиши мумкин. Агар диққатнинг манбаи онгимиздан ташқарида бўлса ташқи деб аталади. Масалан, шофер, тикувчи, муҳаррир кабиларнинг фаолиятида содир бўладиган диққат ташқи диққатдир. Ташқи диққат фақат идрок қилиш жараёнидагина намоён бўлмасдан, балки фикр юритилаётган нарсаларга ҳам қаратилади. Жумладан, ихтирочининг ўзи яратган нарсасини тасаввур қилиши, рассомнинг образларни кашф қилиш жараёни, муҳандиснинг тўғон қурилишини кўз ўнгига келтириш билан боғлиқ ҳолатлар бунга мисол бўла олади. Инсон онгининг ўзида содир бўлаётган ўз ҳиссиётларини, фикрларини, орзу-истакларини ва шу кабиларни кузатишда ички диққат юзага келади. Диққатнинг ҳар иккала кўриниши ҳам фаолиятнинг муваффақиятли якунланишига муносиб ҳисса қўшиш имкониятига эгадир.

Диққатга онд илмий тушунчалар изоҳи.

1. Доминанта (лот. *dominans* – ҳукмронлик қилувчи) – муайян нерв участкасидаги кучли кўзга тувчанлик қобилиятига эга бўлган кўзгалиш маркази. Доминанта мавжудлигида ундан бошқа нерв марказлари тормозланган бўлади. Доминанта марказий асаб тизимига келган ҳар қандай кўзгалиш, импульсларни қабул қилиб, уларга тегишли жавоб қайтаради-да, шу тариқа бошқа марказларни тормозлаш эвазига ўз фаолиятини яна кучайтиради.

1. Доминанта тушунчаси физиология фанига А. А. Ухтомский томонидан киритилган. Унинг исботлашича, Д. орқа миядан тортиб то бош нерв марказларининг ишлаш принципини ташкил қилади. Доминанта диққатнинг физиологик асосидир.

2. Нерв жараёнларининг индукцияси – олий нерв фаолиятининг кўзгалиш ва тормозланиш жараёнлари ўртасидаги ўзаро муносабат: МНСининг бирор марказида кўзгалиш пайдо бўлса, у бошқа марказларда тормозланишнинг келиб чиқишига, тормозланиш эса кўзгалишнинг келиб чиқишига сабаб бўлишдан иборат қонуният.

3. Нерв тизими жараёнларнинг концентрацияси – марказий асаб тизимидаги кўзгалиш ёки тормозланиш жараёнларининг вақт ўтиши билан дасглабки пайдо бўлган участкасига тўпланиш қонуни.

4. Дикқатнинг кўлами — бир даврнинг ўзида дикқат томонидан қамраб олинishi мумкин бўлган объектларнинг миқдори.

5. Дикқатнинг кўчувчанлиги — фаолият жараёнида дикқатнинг онгли равишда бир объектдан иккинчи объектга кўчирилиши. Дикқатнинг кўчувчанлиги ҳар қандай фаолиятда, айниқса пулт бошқарувидаги алоқида аҳамиятга эгадир.

6. Дикқатнинг тақсимланиши — дикқатнинг бир вақтнинг ўзида бир қанча объектларга қаратилишидан иборат хусусияти. Дикқатнинг тақсимланиши мураккаб фаолият жараёнини амалга оширишда алоқида аҳамиятга эгадир. Масалан: шофернинг, ўқитувчининг иш жараёнидаги дикқати тақсимланган дикқатдир.

7. Дикқатнинг барқарорлиги — дикқатнинг ўз объектига кучли йўналтирилиши ва фаол тўпланишидан иборат ижобий хусусияти.

8. Паришонлик — дикқатни маълум бир объектга қарата олмасликдан иборат салбий хусусият. Паришонлик вақтинча ҳолат бўлиши ҳам, шахснинг нисбатан барқарор хислати бўлиши ҳам мумкин. Паришонликнинг икки тури мавжуд бўлиб, бири дикқатни умуман ҳеч нарсага қарата олмаслик бўлса, иккинчиси дикқатнинг муайян объект устига кучли тўплантириб, бошқа нарсаларга қаратилмаслигидир. Паришонлик психопатологик сабабларга кўра келиб чиқиши ҳам мумкин.

9. Касбга хос дикқат — маълум бир касбга кўп йил ишлаш натижа-сида шу касбнинг талаблари ва объектив хусусиятларига мос равишда таркиб топган дикқат тури. Масалан: чорраҳада кўча ҳаракатини бошқарувчининг дикқати билан микроскоп ёрдамида илмий кузатиш олиб борадиган олимнинг дикқати бир-биридан кескин тафовут қилади. Биринчиси дикқатнинг тақсимланишини, иккинчиси эса марказлашув хусусиятларини талаб қилади.

10. Ихтиёрий дикқат — онгнинг олдиндан белгиланган мақсадга мувофиқ иродавий ва асабий фаолият кўрсатган ҳолда муайян объектга йўналиши ва унга тўпланишдан иборат дикқат тури.

11. Ихтиёрийдан кейинги дикқат — дикқатнинг муайян объектга, аввало, ихтиёрий равишда қаратилиб, сунгра унинг аҳамияти тушунилан сари ўз-ўзидан қаратилиб бориладиган (автоматлашган) дикқат тури. Ушбу тушунча психология фанига Н. Ф. Добринин томонидан киритилган.

12. Дикқат чалғиши — маълум бир фаолият жараёнида дикқатнинг бир объектдан бошқа бир объектга ихтиёрсиз равишда ўтиб туришидан иборат салбий хусусияти.

13. Дикқатнинг ҳажми — дикқатнинг бир вақтнинг ўзида қамраб

олиши мумкин бўлган мустақил объектлар миқдори билан белгиланадиган хусусияти. Диққатнинг ҳажми экспериментал шароитда 2—6 мустақил объектга тенгдир. Диққатнинг объектлари ўртасида қанчалик яқин боғланишлар мавжуд бўлса, унинг ҳажми шунчалик кенг бўлади ва аксинча.

14. Диққат объекти — онгимиз атрофдагилардан ажратиб олган ҳолда йўналтирилган ва фаол тўпланган нарса ёки ҳодиса. Диққат объекти фақат объектив нарсалар эмас, балки субъектив ҳодисалар, ўз ҳис-туйғуларимиз, фикрларимиз, хаёл ёки хотира тасаввурларимиз ва бошқа шу кабилар ҳам бўлиши мумкин.

15. Ихтиёрсиз диққат — онгимизнинг олдиндан белгиланган мақсадсиз равишда муайян объектга йўналтирилиши ва унга тўпланишидан иборат диққат тури. Ихтиёрсиз диққат объектлари нарса ва ҳодисаларнинг одатдан ташқари ҳолати, белгиси, сифати ва бошқалардир.

16. Диққатсизлик — диққатни объектга йўналтира ва тўтлай олмаслик, атрофдаги кишиларга нисбатан эътиборсизлик ёки илтифотсизликдан иборат салбий характер хислати.

17. Диққатнинг ўзгариб туриши — идрок, хотира, тасаввур ёки тафаккур жараёнида диққатнинг маълум вақт ичида дам кучайиб, дам сусайиб туришдан иборат қонуният; диққат баъзан дақиққага 25—30 марта ҳам ўзгаради. Диққатнинг ўртача ўзгариш-тебраниш частотаси 2—3 секундга тенгдир.

18. Кўрув диққати — нарса ва ҳодисаларни кўрув органи орқали идрок қилиш, эсга тўшириш муносабати билан намоён бўладиган диққат тури.

19. Иккинчи тартибли ихтиёрий диққат — онгимизнинг муайян объектга ихтиёрсиз равишда йўналтирилса-да, унинг устига маълум вақт барқарор ҳолда, тўланиб туришидан иборат ихтиёрий диққат тури; диққат тўпланган объектнинг мазмунига қараб ихтиёрсиз диққатнинг ихтиёрий диққатга айланиши.

20. Ички диққат — онгимизнинг ўз субъектив таассуротларимиз, ҳис-туйғуларимиз ва ютилишларимизга қаратилишидан иборат диққат тури.

21. Ташқи диққат — онгимизнинг объектив воқеликдаги нарса ва ҳодисаларга, уларнинг айрим белги ва хусусиятларига йўналтирилиш, уларда фаол тўпланадиган диққат тури.

22. Ретикуляр формация — бош мия тепа қисмидаги (узунчоқ мия, Воролиев кўприги, ўрта мия) нерв хужайралари бўлиб, улар ўз тузилишига кўра, ҳалин турни эслатадиган ўсимталарга эгадир. Кўзговичилар таъсир остида турли рецепторлардан бош мияга сигналлар олиб

борадиган сезувчи нервларнинг ўсимталари. Р. Ф. га туташган бўлиб, мавжуд сигнал Р. Ф. ни ҳам кўзгайди. Р. Ф. да хос бўлган кўзгалиш, ўз навбатида, бош миё қобиғидаги турли марказларни кўзгайди. Бош миёдаги кўзгалиш эса Р. Ф. нинг фаолиятини ё кучайтиради, сусайтиради. Демак, Р. Ф. нинг ҳар бир ҳужайраси сезги органидан кўп сигналлар қабул қилиб олиб, бош миё ва орқа миё фаолиятига умумий ҳолда таъсир кўрсатиб туради.

23. Бедор ҳолат — бош миё ярим шарларидаги тегишли нерв марказларининг кўзгалиши билан белгиланадиган уйқудан ташқаридаги ҳолат, онгли ҳолат. Шахс бедор ҳолатидагина маълум бир фаолият турини амалга ошира олади.

24. Кўзгалиш маркази — марказий асаб тизимининг кўзгалиш жараёни рўй берган участкаси.

25. Эргограф (юнон. ergon) — мушакларнинг ишқни график усулда ифодалашда қўлланиладиган, айниқса, толиқиш жараёнини ўрганишда қўлланиладиган асбоб.

26. Вигилдик (лот. vigil — ҳушёр, синчков) — зийраклик; диққатни янги объектларга, айниқса субъектив таассуротларга тез тўплай олиш қобилияти.

27. Дикқат депрессияси (лот. depressio — пасайиш) — турли ташқи ва ички омилларга кўра объектда тўпланиш ва мустаҳкамланишнинг кучсизланиши ва бузилиши.

28. Альфа-ритмасининг экзальтамияси (лот. exaltatio — кучайиш) — биоэлектрик потенциаллар амплитудасининг кучайиши; сигналларга жавоб беришда томирларнинг торайиши ўрнига уларда кенгайишнинг юз бериши.

29. Куч қонуни (И. П. Павлов) — кучли кўзгатувчилар кучли, кучсизлар эса кучсиз реакция бериш ҳолати.

30. Парадокс фазаси — кучли кўзгатувчиларга қараганда кучсиз кўзгатувчиларнинг кучли реакциясининг вужудга келтириши (патологик ҳолатлар назарда тутилади).

31. Ориентир рефлексининг электрофизиологик симптомларининг барқарорлашуви — ихтиёрий диққат бузилганда мақсадга мувофиқ топшириқ бериш ва оқилона инструкция ёки установка бериш ҳамда вазиятга қараб уни ўлаштириш орқали инсонда ориентировка рефлексини қайтадан тиклашдан иборат коррекцион фаолият.

32. Диққат коррекцияси (лот. correctio — тузатиш) — инсонда диққат патологик ҳолатга (бузилишга) учраганда махсус усул ва услублардан фойдаланиб тузатиш.

2. Диққатнинг физиологик асослари

Диққатнинг физиологик асосларини тушунтириб беришда буюк рус физиологлари И. П. Павлов ва А. А. Ухтомскийларнинг олиб борган илмий кашфиётлари муҳим аҳамият касб этади.

Олий нерв фаолиятининг алоҳида реакциялари бўлмиш ориентир рефлекслар тўғрисидаги И. П. Павлов илгари сурган илмий таҳмин (гипотеза) психология фани учун муҳим ҳисса бўлиб қўшилди, чунки «бу нима?» рефлексисиз диққатнинг табиатини очиш мутлақо мумкин бўлмас эди. И. П. Павловнинг «бу нима?» рефлекси ҳақидаги гоёси ихтиёрсиз диққатнинг гайритабиий (рефлексив) хусусиятини очиб бериш учун хизмат қилди. И. П. Павловнинг фикрича, биз пайдо бўлётган сиймога нитохимизни қаратамиз, эшитилган товушга кулоқ солаемиз, димоғимизга урилган ҳидни зўр бериб ютаемиз. Лекин ушбу мулоҳазалар рефлекс моҳиятини илмий жиҳатдан очиб бериш имкониятига эга эмас, ваҳоланки унинг негизини вослаш учун бир талай омилларни келтириш зарур. Е. Н. Соколов, А. Р. Лурия, П. Я. Гальперин, Е. И. Бойко ва бошқаларнинг ҳозирги змон маълумотларига суяниб мулоҳаза юритилганда И. П. Павловнинг ориентир рефлекслари жуда мураккаб жараёнлар.

Аслини олиб қараганда, ориентир комплексига ташқи хатти-ҳаракатлар, ҳўзларнинг ва бошнинг қўзғатувчи томонга буркилиши, муайян анализаторларнинг сезувчанлиги, модда алмашинуви, нафас олиш, юрак уриш ва қон айланиш ҳаракати, тери-гальваник реакциялари, вегетатив асаб тизими хусусияти ва миёнинг электр фаолиги ўзгариши ҳаби сон-саноксиз жараёнлар киради.

И. П. Павлов ва А. А. Ухтомскийларнинг таълимотларига биноан диққатнинг ҳолатлари, сифатлари, хусусиятлари, биринчидан, қўзғалиш ва тормозланиш жараёнларининг ўзаро биргаликдаги ҳаракати билан, иккинчидан, миёна структурасида ҳукм сурувчи қўзғалувчанлик билан уйғунликка эгадир.

И. П. Павловнинг таҳминига кўра, вақтнинг ҳар бир лаҳзасида миёна қобиғида қўзғалиш учун анча қудай (сензитив) ва мақбул шароитга эга эканлиги билан ажралиб турувчи у ёки бу қисм ҳукм суради. Алоҳида ажратиб кўрсатиладиган мазкур қисм нерв жараёнларининг индукцияси қонуниятига биноан вужудга келади. Бош миёна қобиғининг бирон бир қисмида тўпланган (марказлашган) нерв жараёнлари индукция қонунига мувофиқ бошқа уасткаларни тормозланишга олиб келади. Қўзғалишнинг энг оптимал марказида янги шартли рефлекслар вужудга келади, дифференциаллаш эса муваффақиятли амалга ошади. Қўзғалишнинг оптимал ўчоғи ўзгарувчанлик хусусиятига эга.

Бу ҳолатни чуқурроқ далиллаш учун И. П. Павловнинг ушбу фикрини келтириб ўтиш жоиздир: «Агар бош суяк қосаси орқали кўриш мумкин бўлганда эди ва агар энг оптимал кўзғаладиган катта ярим шарлар ўрни ёритилганда борми, бу ҳолда биз фикрлайдиган онгли одамда унинг катта ярим шарлари буйлаб доимо ўзгариб турадиган, шакли ва катталиги ғалати кўринишга эга бўлган ҳамда ярим шарларнинг қолган барча бўшлиғида кўпроқ ёки озроқ даражадаги соя билан ўралган оч рангли доғнинг у ёқдан бу ёққа қай тарзда кўчиб юришини кўрган бўлардик». И. П. Павлов таъкидлаб ўтган оч рангли «доғ» оптимал кўзғалиш ўчоғи марказига мос келади, унинг ҳаракати тўғрисидаги фикр эса диққатнинг интенсивлигини таъминлашнинг физиологик омили ҳисобланади. И. П. Павловнинг кўзғалиш марказининг бош миёна пўсти бўйлаб ҳаракат қилиш юзасидан илгари сурган ғоялари, гипотезалари ва башоратлари кейинчалик Н. М. Ливановнинг экспериментал тадқиқотлари материаллари билан тўла ишботланди.

Диққатнинг физиологик асосини тушуниб етишда А. А. Ухтомскийнинг илмий ишлари катта аҳамиятга эгадир. Муаллиф диққатнинг физиологик механизмлари тўғрисида тадқиқот ўтказиб доминантга принципини кашф қилади. А. А. Ухтомскийнинг нуқтаи назарича, миёна пўстида кўзғалишнинг устун ва ҳукмронлик қилувчи маркази ҳукм суради. Олимнинг доминантга баҳо беришига кўра, у юксак даражадаги кўзғалиш маркази констелляцияси (муайян ҳолати) дир. Доминантанинг ҳукмронлик хусусияти бундан иборатки, у кўзғалишнинг янги вужудга келаётган марказларининг фаолиятини чеклаш билан қановат ҳосил қилмасдан, балки заиф кўзғатувчиларни ўзига тортади ва ана шу йўл билан уларнинг ҳисобига кучаяди, муайян даражада устунликка эришади. А. А. Ухтомскийнинг фикрича, доминантга кўзғалишнинг барқарор марказидир. Шунинг учун доминантга тушунчаси диққатнинг ҳаракатлантирувчи механизмни илмий жиҳатдан далиллаш учун хизмат қилиши турган гап.

А. А. Ухтомскийнинг таърифига биноан, доминантга — бу бир даврнинг ўзида ана шу марказда юз берадиган реакциялар хусусиятини белгилаб беришга қодир ҳукмрон кўзғалиш ўчоғидир. Унинг фикрича, доминанталар вужудга келган пайтда бош кўзғалиш ўчоқлари, яъни субдоминанталари нисбатан кучсиз кўзғалиш ўчоқлари мутлақо йўқолиб кетмайди, балки улар ўзаро қўшилиб, доминантга билан кураша бошлайдилар. Маъқур кўзғалиш ўчоқларининг ўзаро курашиши натижасида субдоминантга доминантга айланиши ёки олдинги доминантга эса субдоминантга билан ўрин алмашиши мумкин ҳукмрон кўзғалиш

лиш ўчоғи ҳисобланган доминанта диққатининг муайян объектга йўналтирилиши, тўпланиши, мустаҳкамланиши, барқарорлашнинг физиологик асосидир.

Шундай қилиб, диққатнинг физиологик асослари туғрисида мулоҳаза юритилганда фан оламида иккита таълимотнинг моҳиятига тўхталлади. Ушбу таълимотларнинг биринчиси (И. П. Павлов қаламига мансуб) диққатнинг физиологик асоси кўзғалиш жараёнининг бош мия ярим шарлар қобигининг айрим участкаларида тўпланиши натижасида оптимал кўзғалиш ўчоғининг ҳосил бўлиши ва айни вақтда манфий индукция қонунига биноан мия қобигидаги бошқа нерв марказларининг маълум даражадаги тормозланишидир. Иккинчиси эса А. А. Ухтомскийнинг доминанта назариясининг талқинидан иборатдир. Чунки доминанта муайян нерв участкасидаги кучли кўзгалувчанлик қобилиятига эга бўлган кўзғалиш марказидир. Доминанта мавжудлигида ундан бошқа нерв марказлари тормозланган бўлади. У марказий асаб тизимига келган ҳар қандай кўзғалиш, импульсларни қабул қилиб, уларга тегишли жавоб қайтаради-да, шу тариқа бошқа марказларни тормозлаш эвазига ўз фаолиятини яна кучайтиради.

Ҳозирги замон психофизиология фанида миyaning специфик бўлмаган тизимига оид турли тузилишидаги диққат ҳолатларининг ретикуляр формация, таламуз, гипоталамуз ва гиппокампларга алоқаси ҳақида анатомик, физиологик ва клиник маълумотлар мавжуддир. Улар туғрисидаги мулоҳазалар кейинги саҳифаларда бериллади.

3. Диққатнинг нейрофизиологик механизмлари (ретикуляр тизимга активацияси)

Ҳозирги замонда диққатнинг нейрофизиологик механизмларини тадқиқ этиш, кўп жиҳатдан психик жараёнлар кечишининг танловчанлик хусусиятига боғлиқдир. У фақат кўзғалишининг оптимал даражаси мавжуд бўлган мия пўстининг уйғоқ (гетик) ҳолати орқалигина таъминланиши мумкин. Мия пўстининг уйғоқлик даражаси пўстда зарур механизм (тонус) билангина таъминланиб, бош миyaning тепа стоволида нормал муносабатни сақловчи кўтарилувчи ретикуляр формацияни активлаштириш фаолияти билан уйғунликка эгадир.

Кўтарилувчи ретикуляр формациянинг активацияси мия пўстлоғига организмдаги жараёнларнинг алмашишини таъминловчи импульсларни олиб ёриб, уйғоқлик ҳолатини юзага келтириб туради. Бунда экстрарецепторлар ташқи кўзгалувчилар ёрдамида ташқаридан кириб келувчи информацияларни олдин стволнинг тепа бўлинимасига ҳамда

қуриш тепалигининг ядросига, кейин эса бош мия пўстига олиб бо-
ради.

Бироқ мия пўстининг оптимал тонуси ва уйғоқлик (тетиклик) хо-
латини таъминлаш фақат кўтарилувчи ретикуляр формациянинг ак-
тивациясига боғлиқ эмас. Балки бу нарса тушувчи ретикуляр форма-
ция фаолиятига ҳам алоқадордир. Тушувчи ретикуляр тизимнинг ап-
парати толалари бош мия пўстидан бошланиб (пешяна ва чакка қисм-
ларининг медиал ва медибазал бўлинмаларида), ствол ядроси томон,
сўнг орқа миянинг ҳаракат ядроси сари йўналишда ҳаракат қилади.
Шунинг учун тушувчи ретикуляр формациянинг фаолияти жуда му-
ҳим бўлиб, унинг ёрдамида мия стволи ядросига кўзғалишни танлов-
чи тизимига етказилади, даставвал бу жараён бош мия пўстлоғида юз
бериб, мураккаб билиш жараёнлари онтогенезида вужудга келган хат-
ти-ҳаракатларнинг мураккаб программаси тариқасида инсоннинг
онгли фаолиятининг юксак формаси маҳсули бўлиб ҳисобланади.

Ҳар иккала ретикуляр формацияларни таркибий қисмларининг
ўзаро таъсири миянинг актив фаолиятини ўз-ўзини бошқарувчи му-
раккаб формаси билан таъминлайди. Улар элементар, содда биоло-
гик ҳамда мураккаб, келиб чиқиш жиҳатдан ижтимоий стимуляция
формаси таъсири билан ўрин алмаштириб турадилар.

Активация жараёнини таъминлашдаги бу тизимнинг муҳим аҳами-
яти кўп сериядан иборат экспериментал далиллар билан нейрофизи-
ологлар Матун, Джаспер, Линдсли, Анохин кабилар томонидан тек-
ширилган.

Бремер тажрибасининг кўрсатишича, стволнинг қуйи бўлинмала-
рини кесиш тетиклик (уйғоқлик) ҳолатини ўзгаришига олиб келмай-
ди, лекин стволнинг юқори қисмини кесиш электр потенциаллар-
нинг аста-секин пайдо бўлиши билан характерли бўлган уйқунни ву-
жудга келтиради.

Линдсли, сенсор кўзғатувчини вужудга келтирувчи мажкур сигнал-
лар мия пўстлоғига боришни давом эттиради, лекин пўстинг бу сиг-
налларга жавоби қисқа муддатли бўлиб, узоқ вақтли турғун ўзгариш-
ни амалга оширмайди. Ушбу далилларнинг кўрсатишича, уйғоқлик
(тетиклик) ҳолатини характерловчи кўзғалишнинг мураккаб жараён-
ларини вужудга келтириш учун сенсор импульслар оқимининг ўзи
кифоя қилмайди. Шунинг учун ретикуляр тизими активациясини
қўллаб-қувватлаб турувчи таъсир зарур.

Линдслининг психологик тажрибасига қараганда, кўтарилувчи ре-
тикуляр формациянинг активацияси натижасида ствол ядросидаги
кўзғалиш ҳайвонларда сезги чегарасини пасайтиради, улар учун ол-

дин мумкин бўлмаган ишни амалга ошириш имкони яратилади, нафис фарқлаш (дифференцировка) вужудга келади: конус билан учбурчак тасвирини аниқлаш ва бошқалар.

Доти, Эрнандес Пеон ва бошқаларнинг тадқиқотларида кўрсатилишича, кўтарилувчи ретикуляр формация йўлларининг кесилиши олдин мустақамланган шартли рефлексларнинг йўқолишига олиб келади. Бироқ ретикуляр формация ядросини қитиқлашда, ҳатто кўзга тиш чегараси атрофида бўлса ҳам шартли рефлексларни юзага келтиради.

Юқоридаги мулоҳазалардан кўриниб турибдики, кўтарилувчи ретикуляр формациянинг актив таъсири (тетиклик) учун зарур шарт бўлган оптимал ҳолат билан миёна пўстини таъминлайди.

Жаҳон психологияси фанида олинган (тўпланган) маълумотларнинг аксарияти, кўтарилувчи ретикуляр формациянинг активацияси таъсири ўзига хос танловчанлик хусусиятига эга эканлигини кўрсатди. Ретикуляр формация алоҳида сенсор жараёнларнинг танлаб (саралаб) активлашувини барпо қилмасдан, балки бир қанча биологик тизимларнинг танлаб активлашувини таъминлаш зарур: овқат, ҳимоя, ориентир рефлекси ва ҳоказолар.

П. К. Анохиннинг кўрсатишича, ретикуляр формациянинг алоҳида қисмлари мавжуд бўлиб, улар турли биологик тизимлар фаолиятини активлаштиради, шунингдек, ҳар хил фармакологик таъсирга (агентларга) нисбатан сезгирдирлар. Масалан: а) уретан — тетикликни блокада қилиб, уйқунни келтиради, б) аминазин — оғриқ ҳимоя қилиш рефлексларини блокада қилиб, тетикликка бефарқ қолади.

Демак, юқоридаги маълумотларга асосланиб, ушбу фикр ва мулоҳазаларни билдириш мумкин: кўтарилувчи ретикуляр формацияни активлаштириш таъсири танловчанликка эга бўлиб, бу танловчанлик асосий биологик системалар хусусиятига мос (муносиб) тушиб, организмни актив фаолият сари ундайди.

Тушувчи ретикуляр формацияни активлаштириш муҳим аҳамият касб этиб, активлаштириш импульси толалари бош миёна пўстидан (пешана ва чакка медиал қисмларидан) бошланиб, ундан стволнинг юқори бўлинмалари аппарати томон йўналадилар. Олимларнинг фикрича, мазкур тизим диққатни олий формациясининг физиологик механизмларига таъсир этиш нуқтасига жуда яқин жойлашгандир.

Жаҳон фанида анатомик маълумотларга қараганда, тушувчи ретикуляр формациянинг толалари бош миёна пўстининг берча участкаларига тарқалган бўлиб, энг хусусиятлиси — бу пешана қисмининг медиал ва медиобазал бўлимларидан бошланиб, то унинг лимбик об-

ластигача давом этади. Миянинг лимбик зонаси (гиппокамда) ва базал учларидаги нейронлар бошқа нейронлардан фарқ қилади, натижада кўриш ва эшитиш қўзғатувчиларининг айрим хусусиятларига нисбатан жавоб реакциясини беради. Мазкур нейронлар ҳар қандай қўзғатувчиларни кучайишида эмас, балки кучсизланишида ҳам актив ҳаракатни юзага келтиради.

Бу ҳолатни ўрганган канадалик нейрофизиолог Джаспер юқорида таъкидлаб ўтилган хусусиятларни назарда тутиб, бу нейронларни «янгилик нейронлари» ёки «диққат катакчалари» деб номлашни тавсия қилади. Унинг фикрича, ҳайвонларнинг сигнал кутиш, лабиринтдан чиқиш йўлини қидиришда, пўстининг худди шу областларида нейронларнинг 60 фоизи пайдо бўлиб, актив разрядига айландилар.

Агарда ҳайвонларда тайёргарлик ҳолатини бошқаришда лимбик областнинг медиал бўлинмаси ва базал бойламлари муҳим роль ўйнаса, инсонларда эса мураккаб фаолият формасининг асосий маркази миянинг пешана (манглай) қисмлари ҳисобланади.

Инглиз физиологи Грей Уолтер ўз тадқиқотларида актив кутиш (масалан, сигналувчининг 3 ёки 5 сигнални кутиши ва унга жавоб тарихасида тугмачани босиши) ҳолатининг ҳар қайсиси миянинг пешана қисмида электр тебранишни пайдо қилишини ва улар «кутиш тўлқинлари»дан иборат эканлигини далиллайди. Кутилаётган сигналнинг намоён бўлиш имконияти ортганда бу тўлқинлар нисбатан кучаяди, сигналларнинг эҳтимоли пасайганда эса, улар кучсизланади ёки бутунлай йўқолади. Ушбу ҳолат вужудга келса, сигнал пайдо бўлишини кутиш кўрсатмаси (инструкцияси) бекор қилинади.

Мия пўстини пешана қисмининг активлик ҳолатини бошқаришда (регуляциясида) қандай роль ўйнашини далилловчи тажриба М. Н. Ливанов томонидан ўтказилган. М. Н. Ливановнинг гувоҳлик беришича, ҳар қайси ақлий зўр бериш (математик топшириқларни ечиш пайтида) миянинг пешана қисмида кўп миқдорда синхрон тарзда ишловчи нуқталарни вужудга келтиради, бу ҳолат топшириқ ечиб бўлгунга қадар сақланади, кейин ўз-ўзидан ғойиб бўлади. Мия пўстининг пешана қисмидаги синхрон тарзда ишловчи пунктлар барқарор хусусиятга эгадир.

Юқоридаги фикрларга асосланган ҳолда шундай хулосага келиш мумкин. Миянинг пешана қисми қўзғовчини вужудга келтиришда муҳим аҳамиятга эга, чунки одамда активлик ҳолатининг ўзгариши унга бевосита боғлиқдир. Шунинг учун ҳайвон ёки одам мия пўстининг лимбик областидаги қўзғовчиларнинг кучайиши тушувчи рети-

куляр формация тўқималари бўйлаб ҳаракат қилувчи импульслар манбаи ҳисобланади,

Жаҳоннинг йирик нейрофизиологларининг аксарияти, мия пўстининг қисмларини қўзғатиш мия стволи ядросининг электр фаолиятида бир қатор ўзгариш ясайди ва булар, ўз навбатида, ориентир рефлексини жонланишга олиб боради, деган хулосага келишган.

Тадқиқотчи С. Н. Нарикашвилининг тажрибасида бош мия пўстининг орқа қисмларини қўзғатиш натижасида кўриш тизимининг ичкари бўлимларининг жавоб реакциясида ҳам кескин ўзгаришлар юзга келиши кузатилган. Мия пўстининг сенсомотор қисмини қўзғатиш билан ҳаракат тизимининг пўсгости бўлимлари фаолиятини сусайтириш ёки кучайтириш мумкин. Баъзи бўлимларни қўзғатиш ориентир рефлекси таркибига кирувчи хулқ реакциялари пайдо бўлишига олиб келади.

Юқоридаги фикрни тасдиқловчи тажриба Эргандес Пеон томонидан ўтказилган. Унинг тадқиқотида мия пўстини қўзғатиш учқинининг кучайиши тушувчи ретикуляр формация орқали ўтиб, бугун ствол бўйлаб тарқалган. Тажрибада мушукнинг оғи остига сичқон ёки бадиқ ташланганда, уларни ҳидлаб кўрса, «шилқ» этган овозга жавоб берувчи эшитиш нерви ядросининг актив электр разрядлари йўқолган. Бу далилнинг кўрсатишича, бош мия пўстида қўзғатиш учқинининг вужудга келиши мия стволи фаолиятини тўсиш ёки активлик ҳолатини бошқариш (регуляция қилиш) имкониятига эга.

Шундай қилиб, бош мия катта ярим шарлари пўстини унинг стволи билан иккиёқлама боғлаб турувчи кўтарилувчи ва тушувчи ретикуляр тизим танлаб активлаштирувчи таъсирга эга бўлиб, организм активациясининг юксак формаси билан инсоннинг онгли (меънат, ўқиш, касбий) фаолиятини таъминлаб туради.

Ҳайвонларда лимбик пўстга озор бериш (экстирпация) мия стволи қисмлари электр фаолиятининг кескин ўзгаришига олиб келади ва уларнинг хулқиди нуқсонлар ҳосил қилади. Бунинг оқибатида ориентир рефлексиди паталогик жонланиш намоён бўлади, шунингдек, такловчанлик хусусияти йўқолади. Комплекс методларга асосланган ҳозирги замон биология, физиология, нейрофизиология, психофизиология, психология фанларида ушбу омил мия стволи структурининг пўсгости механизмларини мия пўсти тормозлаш таъсиридан ҳвос қилиш деб баҳоланимоқда.

Демак, диққатнинг нейрофизиологик механизмлари туғриқда мулоҳаза юритилганда, кўтарилувчи ретикуляр тизим бош мия пўстига импульсларни етказувчи, активациянинг биологик шартланган фр-

маси эканлигини, тушувчи ретикуляр тизим эса импульсларнинг актив таъсирини вужудга келтириш имкониятини таъхидлаб ўтиш мақсадга мувофиқ.

4. Жаҳон психологияси фашида диққат назариялари

Психология фанининг аксарият манбаларида диққат деб психик фаолиятнинг йўналтирилиши ва шахс учун маълум даражада аҳамиятга эга бўлган объектнинг устида тўпланиши тушунилади. Диққат шундай муҳим бир психик жараёнки, у инсоннинг жамики фаолиятларида бевосита иштирок этади ва уларнинг муваффақиятли якунланишини таъминлайди. И. П. Павловнинг олий нерв фаолияти ҳақидаги таълимоти, А. А. Ухтомский илгари сурган доминантлик принципи ва уларнинг замондошлари тадқиқотлари диққатнинг физиологик асослари ва механизмларини илмий нуқтаи назардан тушунтириш имконини яратди.

Диққат билиш жараёнларини (сезги, идрок, тасаввур, хотира, тафаккур, ҳаёл ва бошқаларни) вужудга келиш, ривожланиш ва такомиллашишнинг зарурий шартидир. Билиш жараёнларининг бирлиги, барқарорлиги, ўзаро уларнинг уйғунлиги, самарадорлиги, мазмундорлиги ва тизимлилиги бевосита диққатга боғлиқдир.

Инсоннинг ҳар бир билиш жараёни фақат диққат ёрдамидагина рўёбга чиқа олади (лекин қизиқиш ва иродавий актни эътибордан четда қолдирмаслик шарт). Агарда диққат пассив (фаолсиз) кўзғатувчилар ёрдамида вужудга келса, у тақдирда билиш жараёни маҳсулдорлиги кескин камаяди, ҳатто тормозланиши ҳам мумкин. Диққат кученз, беқарор, объектга тўпланиши заиф бўлса, кишининг диққати узок вақт муайян вазифани бажаришга онгли равишда йўналтирилган тақдирдагина билиш жараёни мақсадга мувофиқ амалга ошади, холос.

Объектив воқелиқдаги нарса ва ҳодисалар, субъектив руҳий кечинмалар, муайян таассуротлар, инсоннинг кулқи, фаолияти диққатнинг объекти бўлиб ҳисобланади. Диққат жараёнида онгнинг воқеликка нисбатан танлаб муносабатда бўлиши (тўпланиш, қаратилиш, йўналтириш, мустаҳкамланнш) хусусияти намоён бўлади. Одамнинг бирон-бир объектга эътиборини йўналтирар экан, у онгиде фақат худди шу объектнинг ўзинигина акс эттириб қолмасдан, балки айна бир даврда қолган нарсалар ва ҳодисаларни онг доирасидан четда қолдирмайди. Диққатнинг қўлами қанчалик кенг доирага ёйилса, демак, у танланган объектнинг миқдори шунчалик кўп бўлади ва бошқалар.

Собиқ шўро психологиясида диққат муаммоси хорижий психоло-

гия фанига нисбатан анча мураккаб, мустақил, илмий манбаларга эга ҳисобланади ва у шу билан ўзаро фарқ қилади. Лекин собиқ шўро психологиясида диққатга нисбатан мукаммал, қатъий фикр вужудга келгани йўқ, лекин унинг атрофиди жуда кўп тортишувлар, мунозаралар бўлиб ўтган. Диққатнинг психологик табиати тўғрисидаги ХХ асрнинг 20–30-йилларда бошланган илмий баҳслар то ҳозирги кунгача давом этиб келмоқда. Илмий мунозараларнинг замирида асосий фикр диққатнинг битта объектга қаратилишидир. Бу илмий модель онг-объектда тарзда ифодаланади. Бу гоё йирик психолог П. П. Блонский томонидан илгари сурилган ва асосланган. Унинг фикрича, одмининг онги битта объектга қаратилгандан кейин у атрофдаги нарса ва ҳодисаларни кўрмайди. Кўпчилик психологлар П. П. Блонскийнинг бу фикрига қўшилмайдилар. Жумладан, атоқли психолог С. Л. Рубинштейн мулоҳазасига кўра, диққат онга ҳам, объектнинг хусусиятларига ҳам боғлиқ эмас. Бунинг аҳамиятли томони диққатнинг объектга йўналтирилишидадир. Мазкур йўналтиришнинг асосий сабаблари: шахс эҳтиёж, мақсад. Демак, диққат одамнинг муносабати орқали ифодаланади: диққат-муносабат. Лекин бу ўринда одмининг диққати шахснинг хусусиятига айланиб қолмасмикин? Иккинчи бир томондан, одамни диққатларининг хусусиятларига қараб, уларни ўзаро бир-биридан фарқ қилиш мумкин.

Психология фанида диққатни ўрганишнинг яна икки хил назарияси мавжуддир (курсив бизники — Э. Ф.). Биринчи назария негизда онгнинг бир нуқтага йўналганлиги ётади. Иккинчи назарияга биноан унинг замирида организмнинг ориентировка фаолияти туради. Ушбу гипотезаларни илгари сурган психологлар диққатни йўналганлигининг объектга боғлиқлигини ва унда жараёни бошқариш имконияти мавжудлигини тушунтиришга ҳаракат қилади. Н. Ф. Добриниц, А. Н. Леонтьев, П. Я. Гальперинларнинг фикрича, организмнинг қидирув ҳаракатлари, ориентировка фаолияти икки қисмдан иборатдир.

1. Диққат қаратилган ташқи ифодага эга бўлган объектни сезиш, изрок қилиш. Шу ерда қарама-қаршилик вужудга келади: чунки объектнинг йўқолиши билан диққат ҳам ўз функциясини тугатади. А. Н. Леонтьев мулоҳазасига кўра, бу ориентир фаолияти эмас, чунки объектнинг пайдо бўлиши билан диққат ҳам намоён бўлади, объект йўқ бўлса, демак, диққат ҳам бўлмайди, деб таъкидлайди. П. Я. Гальперин эса объектнинг пайдо бўлиши билан диққат юзага келади. Объект йўқолганидан кейин эса психик қисм бўлган текшириш, назорат қилиш жараёни бошланади. Демак, диққат онгнинг бир объектга йўналтирилиши ва онгли ҳолатни назорат қилувчи жараёндан иборатдир. дейди.

Психологияда диққатнинг «йўналтирилиши» деганда психик фаолиятнинг танловчанлиги ва ихтиёрий ҳамда ихтиёрсизлиги тушунилади. Бу тўғрида мулоҳазалар бошқа саҳифаларда давом эттирилади.

XX асрнинг 20-йилларда бир қанча психологлар диққат муаммосини установка билан боғлаб тушунтирдилар. Бунинг яққол исботи К. Н. Корнилов таҳрири остида 1926 йилда чоп қилинган психология дарслигидаги бир мавзу «Установка ва диққат» деб аталганлигидир. Дарсликда ёзилишича, қатор объектлардан бир объектни ажратиш диққатнинг субъектив кечинмасидир ва буни объектив ҳодисалар билан таққослаш сезги органларининг установкасидан — ишлаш вазиятидан иборатдир.

Шунга ўхшаш ғоя Л. С. Виготскийнинг дастлабки тадқиқотларида ҳам кўзга ташланади. Л. С. Виготский диққат билан алоқадор бўлган иккита установка турини ажратиб кўрсатади:

Сенсор установка — тайёргарликда идрокнинг устунлиги қобилияти.

Мотор установка — тайёргарликда ҳаракатнинг устунлиги қобилияти.

Сенсор установкада идрок, мотор установкада эса ҳаракат устунлиги сезилиб туради. Л. С. Виготский буларга мисол қилиб жисмоний тарбия машғулотида команда (буйруқ) беришни келтиради. Сафда турганларга қараб «Ўнг» деб айтамыз. Шу заҳотиёқ сафланганлар буйруқ охирини айтишга сенсор установка кўзгайди «га!» дейиш оёқларни айлантиришга мослашиш билан боғлиқ мотор установка команда охирини эшитишни таъминлайди.

Бу йилларда психологлар установкани кишининг ижтимоий таърибаси билан боғлиқ равишда тадқиқот қилишга ҳаракат қилганлар. П. П. Блонскийнинг мулоҳазасича, диққатнинг асосида кишининг ижтимоий қизиқишлари ётади. Психологлар орасида диққатни тушунтиришда турли қарашлар, назариялар вужудга келади. Ваҳоланки, П. П. Блонский диққат билан кўркув, ваҳимани бир нарса деб қаради. Кўркув — бу диққатнинг интенсивроқ намоён бўлиши, яъни максимал даражада акс этиши деб тушунтиради. Бу ерда психик фаолиятнинг маъноси бутунлай йўқотиб кўрсатилган туюлади ва диққат биологик нуқтан назардан қаралганга ўхшаб кетади. Биологик позицияда диққат бош мия ярим шарлари фаолияти билан эмас, балки вегетатив асаб тизими билан боғлиқликда тушунтирилади.

Таниқли психолог Д. Н. Узнадзеининг диққатни установка билан боғлаш назариясига Н. Ф. Добринин қарши чиқди. Н. Ф. Добринин фикрича, диққатни установка билан боғловчи назария қуйидаги жи-

ҳатларни ҳисобга олмаган. Диққат ҳақиқатан маълум мослашувчи ҳаракатлар билан бирга бўлади, лекин бу ҳаракатларга бориб етмайди. Агар томошабин сахнадан ўгирилса, кўзини юмади, қўлини беркитади, у сахнада нима бўлаётганига диққат қилолмайди. Сахнага қараш ва эшитиш учун бошқа ҳамма нарсалардан чалғиш керак ва идрокни сахнада бўлаётган ҳодисаларга қаратиш лозим. Қараб туриб кўрмаслик, тинглаб туриб эшитмаслик мумкин. Диққат шундан иборатки, у нимага қаратилган бўлса, уни кўриш демакдир. Юқоридаги мулоҳазалардан келиб чиққан ҳолда Н. Ф. Добринин диққатни киши психик фаолиятини бирон-бир объектга йўналтириш ва тўплаш билан бошқа объектлардан чалғиш орқали тушунтиради.

Диққатнинг психик фаолиятнинг қандайдир объектга йўналиши ва тўпланиши орқали ўрганишни қатор муаллифлар танқид қиладилар. Ана шулардан бири С. Л. Рубинштейндир. С. Л. Рубинштейн диққатни алоҳида мазмунга (маҳсулга) эга эмаслигига кўшилади, лекин унинг гувоҳлик беришича, диққатни бирор объектга танлаб йўналиши унинг феноменологик характеридир. Бундай феноменологик характеристикада ҳам диққатнинг табиати ва хусусиятлари очилмай қолаверар экан.

Мана биз диққат назарилари юзасидан муайян даражада маълумотга эга бўлдик. Ижтимоий турмушда диққат хусусиятларини аҳамиятлилигининг ошиши унинг экспериментал тарзда ўрнатилишига муҳим омил бўлиб хизмат қилди. Диққатнинг аҳамиятлилиги қандай муаммоларда намоён бўляпти? Ушбу саволга жавоб беришдан олдин илмий-техника революцияси кишилар олдига қандай масалалар қўётганлигини таъкидлаб ўтиш мақсадга мувофиқ. Булар:

- 1) бир вақтнинг ўзида кўпчилик объектларни қабул қилиш;
- 2) дистанцион бошқариш, яъни информацияни бошқариш;
- 3) ҳар хил операцияларнинг тез ва аниқ бажарилишини таъминлаш ва бошқалар. Булар кишининг фаолиятида алоҳида психик жараёнларининг аниқ, равшан ва раво юзга чиқишини таъминлайди.

Диққат таъкидлаб ўтилган вазифаларни амалга оширишда жуда муҳим роль ўйнайди. Диққатнинг хусусиятлари, айниқса, унинг кучи ва барқарорлиги танловчанлиги, бўлинувчанлиги, кўчиши, қўлами (ҳажми), тақсимланиши, тўпланиши, мустаҳкамланиши кабиларнинг аҳамияти каттадир. Одамнинг ҳар қандай фаолиятида диққатнинг иштирок қилиши (қатнашиши), бу фаолиятнинг самарадорлиги ва муваффақиятли чиқишини таъминлайди. Диққатнинг кучи ва барқарорлиги — бу шундай хусусиятки, бунинг негизда қилинаётган ишнинг натижаси эҳтиёжни қондиришга хизмат қилади. Диққатнинг

кучи ва барқарорлиги ўзи одам фаолиятики бирор нарсага ёки ҳодисага муттасил равишда узоқ вақт давомида қаратиб турилишидир.

Диққатни фаолият устида тўплаш ва ушлаб туриш учун фаолиятни тўғри ташкил қила билиш керак. Масалан, 10–12 ёшли болалар 40 дақиқа давомида танаффуссиз ишлашлари мумкин. Агар фаолият қизиқарли ташкил қилинса, у ҳолда бундан ҳам кўпроқ вақт машғул бўлишлари мумкин.

Психолог Г. С. Бақрадзе диққатнинг объектда тўпланиши фаолиятнинг роли ҳақида қизиқарли илмий текшириш тажрибасини ўтказган. Агарда диққатни заифлигини текширувчи ўз вақтида пайқаб, унга нисбатан қандайдир мускул ҳаракатини амалга оширса, у яна тикланади. Булардан ташқари, диққат барқарорлигини фаолиятнинг характериға, шахсининг ўзига боғлиқлиги бир қанча психологлар томонидан исботланган.

Жумладан, А. П. Газова диққатнинг бўлинувчанлигини кўп станокда ишловчи тўқувчиларда урганиб, жуда қимматли материаллар йиғади. Унинг фикрича, диққат бу касбдаги одамларда ихтиёрсиз ва ихтиёрий мувозанатлашган бўлиши мумкин. Бир нечта станокда ишлаш малакалари ҳосил бўлиши натижасида буларда ихтиёрий мувозанатлашган диққат тури вужудга келади.

Диққатнинг бўлинувчанлиги устида олиб борилган тадқиқотлар шуни кўрсатадики, иккита ёки учта ишни бирданига бажариш мумкин, бунда И. П. Павлов кўрсатганидек, улардан бири таниш (ишдан олдин бажарилганлигини эслатувчи) ва бош мия ярим шарлар пўстлоғида «навбатчи пунктлар» мавжуд бўлса. Иккита фаолиятни бир даврнинг ўзида бажариш учун фаолиятнинг бири диққатни талаб қилмайдиган ёки автоматлашган бўлиши талаб қилинади. Кишида бундай имконият фақат машқ қилиш орқалигина юзага келиши мумкин, холос.

Диққатнинг кўчувчанлиги мезони (критерияси) фаолиятимизнинг бир турдан иккинчи турга айланишидир. Жумладан, телефонистка диққатини тезкорлик билан бир абонентдан иккинчисига кўчириши бунга ёрқин мисолдир. Диққатнинг кўчувчанлик хусусияти секинлашуви унинг сифатини пасайишиға олиб келади. Диққатнинг онгли равишда кўчиши намоён бўлса-да, лекин айрим ҳолларда онгсиз ҳолатда инсон диққати бир объектдан иккинчисига кўчиши ҳам мумкин. Мисол учун табиат кучоғиға сайр қилиш чоғида, кино фильм томоша қилишда худди шундай кўчиш қолати юзага келади.

Диққатнинг хусусиятларидан кенг доирада ва аниқ ўрганилгани унинг қўлами (ҳажми) бўлиб ҳисобланади. Диққат қаратилган нарса-

лар ва ҳодисалардан қанчаси онгимиз объектидан жой олган бўлса, демак, унинг шу билан кўлами (ҳажми) ўлчанади. Диққат (кўлами (ҳажми) тахистоскоп деган асбоб ёрдамида аниқланади. Тахистоскоп экранда текширилувчиларга бир тўп ҳарфлар кўрсатилади.

Объектдаги нарсаларни идрок қилишда уларни тўла ахс эттириш мумкин эмас. 0, 1 секунд оралиғида объект яққол намоён қилинса, уртача 5—9 тагача ҳарфлар идрок қилинади. Агарда таниш сўзлар идрок қилинса, унинг кўлами 12 тагача ортиши мумкин. Бу асбоб ёрдамида чет эл психологиясида диққатнинг объектив ва субъектив типлари ўрганилади: А) объектив тип — камроқ идрок қилинса-да, лекин аниқлиги билан ажралиб туради; б) субъектив тип — кўп идрок қилинса-да, бироқ ноаниқ, шунингдек, ўзидан қўшилган оптикча элементларга сиробдир.

Собиқ шўро психологияси фани намоёндалари, жумладан Н. Ф. Добринин ўзи ва шогирдлари ўтказган текширишларига асосланиб, бундай типология диққатнинг моҳиятини очишга етарли эмас, деб ҳисоблайди. Турмушда шундай одамлар учрайдики, улер объектни ҳам кўп, ҳам аниқ идрок қила оладилар. Яна шундай тоифадаги кишилар мавжудки, улар нарсаларни ҳам кам, ҳам ноаниқ идрок қиладилар, ўзларидан кўп нарсаларни қўшиб кўборадилар.

Тадқиқотчи Е. Б. Пирогова ўқувчиларда эшитиш ва кўриш диққатини ўрганиб, эшитиш диққатининг кўлами (ҳажми) кўриш диққатидан бир неча бор кичиклигини таъкидлаб ўтади.

П. Я. Гальперин диққати суёт бўлган болалар устидан «Ақлий хатти-ҳаракатларни босқичма-босқич шакллантириш назарияси»га асосланиб, бир неча сериядан иборат тажриба ишларини олиб борган. «Ақлий хатти-ҳаракатларни босқичма-босқич шакллантириш» тажрибаси 5 сериядан иборат бўлиб, унинг биричи қисмида 23 та синалуэчи (3-синф ўқувчилари) қатнашган. Уларга 14 та хатоси бор текст (матн) берилиб, уларни тузатиш вазифаси қўйилади. П. Я. Гальперин назариясига биноан, бу асосда болаларда ориентирлашни шакллантириш керак. Шунинг учун 1-серия «Ориентирлаш асоси» деб номланади.

Тажрибанинг 2-серияси эса «Моддийлаштириш» деб аталиб, 9 та синалувчидан 20—25 дақиқа давомида ўтказилади. Бу тажриба индивидуал тарзда олиб борилади. Ўқувчилар текстдаги хатоларни топиб, уларни карточкалардан текширишлари (таққослашлари) керак. Тажрибада 5 та ўқувчи кўпроқ қийинчиликларга дуч келишади, овоз чиқармасдан ўқиб, тезгина хатоларни тузатишади.

3-серия объектни овоз чиқариб муҳокама қилиш дейилади.

Берилган топшириқни бажариш жараёни бир муन्छа қийин кўча-

ди. Чунки, ҳали бу ёшда болаларда ўз-ўзини назорат қилиш шаклланмаган бўлади. Шунинг учун тажрибада уй топшириқларини ўқувчилар мустақил тарзда ечадими ёки йўқми назорат қилиш ота-оналардан илтимос қилинади.

Ва ниҳоят, шунга эришкдидики, «диққатсизлик» йўқолиб, ўқишга муносабат ўзгаради. Уларда интилувчанлик ва қунт шаклланиб, ўз-ўзига ишониш, ўз хатти-ҳаракатларини назорат қилиш пайдо бўлади.

4-серия шивирлаб ўзи учун мулоҳаза юрийтишдан иборатдир. Бу серияда «диққатсизлик» туфайли қилинаётган хатолар барҳам топади. Болалар ушбу босқичда 0, 2 хатога йўл қўядилар, холос.

5-серия — «Дилга жо қилиш» («в уме»)дир. Бу серияда экспериментаторлар ўз олдларига назорат қилиш хатти-ҳаракатларини умумлаштириш вазифасини қўядилар.

1. «Шахмат доскасида фигура ҳолати тўғрилигини текшир».

2. «Шулар орасидаги ўхшашини топ».

3. «Намунавий карточкадаги рақам билан бунисидаги (карточкадаги) рақам бир хилми, текшир».

4. «Бетартиб жойлашган рақамлар ичидан мана бунақасини топ» ва бошқалар.

Умуман олганда, 3-сериянинг натижалариданоқ кўринадидики, топшириқлар кўламинини (ҳажминини) кенгайтириб назорат қилиш хатти-ҳаракатларини шакллантиришга асос бўлади.

Диққат муаммосини ўрганувчи олимлар унинг бошқа психик жарвёнлар билан боғлиқлиги ва роли масалаларини ўрганганлар. Жумладан, Н. Н. Ланге, А. Р. Лурия ва бошқалар.

Н. Н. Ланге диққатнинг ирода, рефлексив, инстинктив, перцептив ҳолатлар билан боғлиқлигини ўзингиз «Иродавий диққат назарияси» асарида кўрсатиб беради. А. Р. Луриянинг фикрича, кичик ёшдаги болаларда диққатнинг бу ҳолатини кўриш осон. Биринчи босқичда у беқарорлиги ва кўламининг торлиги (бола дастлабки ёки мактабгача ёшида янги пайдо бўлган кўзғатувчини йўқотади, ориентир рефлекс унда жуда тез сўнади ёки бошқа кўзғатувчиларни тормозлайди) учун кўзғатувчилар қуршовидаги диққатни бўлолмайди. Биз ўқув фаолиятида диққатни шакллантиришда иродавий диққат билан эмоционал қизиқишнинг бирлашуви, кўз югуртириш, иллюстрацияларни чуқур таҳлил қилиш, мантикий урғуга эътибор бериш, текстдан мантикий хатони топиш, текстдаги нуқсонларни пайҳаш усулларида фойдаланиб таҳриба ўтказиб, диққатни асослаганмиз. Тажрибаларда топшириқни бажариш учун унга диққат йўналтирилади, уни ечиш фаолиятида эса диққат шакллантирилади.

ди. Чунки, ҳали бу ёшда болаларда ўз-ўзини назорат қилиш шаклланмаган бўлади. Шунинг учун тажрибада уй топшириқларини ўқувчилар мустақил тарзда ечадими ёки йўқми назорат қилиш ота-оналардан илтимос қилинади.

Ва ниҳоят, шунга эришкддики, «диққатсизлик» йўқолиб, ўқишга муносабат ўзгаради. Уларда интилувчанлик ва қунт шаклланиб, ўз-ўзига ишониш, ўз хатти-ҳаракатларини назорат қилиш пайдо бўлади.

4-серия шивирлаб ўзи учун мулоҳаза юритишдан иборатдир. Бу серияда «диққатсизлик» тусфайли қилинаётган хатолар барҳам топади. Болалар ушбу босқичда 0, 2 хатога йўл қўядилар, холос.

5-серия — «Дилга жо қилиш» («в уме»)дир. Бу серияда экспериментаторлар ўз олдларига назорат қилиш хатти-ҳаракатларини умумлаштириш вазифасини қўядилар.

1. «Шахмат доскасида фигура ҳолати тўғрилигини текшир».

2. «Шулар орасидаги ўхшашини топ».

3. «Намунавий карточкадаги рақам билан бунисидаги (карточкадаги) рақам бир хилми, текшир».

4. «Бетартиб жойлашган рақамлар ичидан мана бунақасини топ ва бошқалар».

Умуман олганда, 3-сериянинг натижалариданоқ кўринадики, топшириқлар кўламини (ҳажминини) кенгайтириб назорат қилиш хатти-ҳаракатларини шакллантиришга асос бўлади.

Диққат муаммосини ўрганувчи олимлар унинг бошқа психик ҳаракатлар билан боғлиқлиги ва роли масалаларини ўрганганлар. Жумладан, Н. Н. Ланге, А. Р. Лурия ва бошқалар.

Н. Н. Ланге диққатнинг ирода, рефлексив, инстинктив, перцептив ҳолатлар билан боғлиқлигини ўзингиз «Иродавий диққат назарияси» асарида кўрсатиб беради. А. Р. Луриянинг фикрича, кичик ёшдаги болаларда диққатнинг бу ҳолатини кўриш осон. Биринчи босқичда у беқарорлиги ва кўламининг торлиги (бола дастлабки ёки мактабгача ёшида янги пайдо бўлган кўзғатувчинини йўқотади, ориентир рефлекс унда жуда тез сўнади ёки бошқа кўзғатувчиларни тормозлайди) учун кўзғатувчилар қўршовидаги диққатни бўлолмайди. Биз ўқув фаолиятида диққатни шакллантиришда иродавий диққат билан эмоционал қизиқишнинг бирилашуви, кўз югуртириш, иллюстрацияларни чуқур таҳлил қилиш, мантиқий уруга эътибор бериш, текстдан мантиқий хатони топиш, текстдаги нуқсонларни пайҳаш усулларидан фойдаланиб тажриба ўтказиб, диққатни асослаганмиз. Тажрибаларда топшириқни бажариш учун унга диққат йўналтирилади, уни ечиш фаолиятида эса диққат шакллантирилади.

ҳида жараён сифатида ҳукм сурмайди. Ана шундан келиб чиққан ҳолда ушбу психологик мактабнинг намоёндалари, содда ҳис-ғуйгулар (мамнуният-мамнун бўлмаслик) ва оддий хотира билан тенглаштириб қўяди. Уларнинг фикрича, диққатни ўзига тортадиган нарса бу қизиқиш билан боғлиқдир, маълумки қизиқиш эмоциянинг айнан ўзидир: эмоция эса объектга ҳидроқ ёки тасаввурни жалб қилади, ассоциация ўрнига интенсивлик, аниқлик, равшанлик, барқарорлик кабиларни олиб келади.

Бешинчи туркумни шундай диққат назариялари ташкил қиладики, қайсики диққат операцияларининг бирламчи руҳий қобилият тартибиде намоён бўлиши (Г. Лейбниц, И. Кант, В. Вундт), ички ирода бирламчи руҳий кучнинг автономияси (У. Джемс)дан иборатдир. Бу назарияларда диққатнинг актив хусусиятини тан олишларини таъкидлаб ўтсаларда, лекин уларчасига, диққат ҳамма нарсани тушунтириш учун хизмат қилса-да, бироқ унинг ўзини хаспўшлаш жуда мушкул, шунинг учун уларнинг негизиде қандайдир ғайритабиийлик (бинобарин, ноилмийлик) ётади.

Бешинчи туркумни шундай диққат назариялари ташкил қиладики, уларнинг талқинича, диққат бу олий нерв марказларидан келадиган қўшимча нерв қўзғалишларининг фаолиятидан иборат бўлиб, образ ёки тушунчаларининг кучайишига олиб келади (Р. Декарт, И. Миллер, Ш. Бонне). Бу назариялар диққатни шундай таърифлайдики, хиссий органлардан келадиган қўзғовчига марказий нерв участкалари нерв импульсларини юбориб туради, натижада импульс ташқи қўзғатувчининг у ёки бу томонига тўпланади, уларга қўшимча аниқлик ва равшанлик киритади. Бу ўринда Н. Н. Лангенинг ушбу ҳолат физиологик гипотеза (тахмин) эмас эканлигини аниқ лайқаш қобилиятини таъкидлаб ўтиш жоиз. Чунки мазкур физиологик терминлар, омиллар, далиллар замирида диққат жараёни муаллиф томонидан шахсан ўзи қузатганлиги туради.

Олтинчи тукумини ташкил қилишда Н.Н. Ланге тўртинчи гуруҳда қайд қилинган назарияга қайтадан мурожаат қилади. Агарда тўртинчи туркумда апперцепция ва ироданинг идеалистик талқини юзасидан мулоҳаза юритилган бўлса, олтинчи гуруҳ назарияларида уларнинг руҳий ёки психологик активлиги тўғрисида фикр билдиради.

Н. Н. Ланге еттинчи гуруҳга диққатни бир нарса билан машғул бўлиши фаолияти сифатида талқин қиладиган назарияларни киритади (Г. Ульрици, Г. Лотце). Лекин фаолият тўғрисидаги гоё бу олимлар томонидан ёритилиб беришга ҳаракат қилинган, лекин бир нарса билан машғул бўлиш руҳий фаолиятини ҳар қандай мазмунли, объект-

тив, предметли фаолиятга ҳарам-қарши қўйиш тўла-тўқис мазмун-сиз фаолият ҳақида фикр юритишга олиб келган.

Н. Н. Ланге диққат назарияларнинг саккузинчи туркумини амалга оширишда нерв жараёнини антогонистик ўзаро таъсирини асос қилиб олади. Бунда онгни муайян объектга тўпланиши нерв жараёнларк билан боғлиқлиги ва улар диққатнинг физиологик асосини ташкил қилиш мезон эканлиги муаллиф томонидан далиллаб берилди. Бу ҳақида диққатнинг ўрганиш методлари сифатимизда фикрларни яна давом эттирамиз.

Шундай қилиб, Н. Н. Ланге юқоридаги муҳофаза юритилган аса-рида бир томондан, тарихий, иккинчи томондан, илмий-эксперимен-тал жиҳатдан диққатни ёришиб бериш имкониятига эга бўлган. Шу-нинг учун бу асар ўзининг қийматини ҳали йўқотганича йўқ.

5. Диққатнинг педагогик психологияда ўрганилиши

Улуғ рус педагоги К. Д. Ушинский ишларида диққат тўғрисида жуда илиқ фикрлар айтилган. Унинг фикрича, диққат руҳий ҳаёти-мизнинг шундай ягона эшигидирки, онгимизга кирадиган нарсалар-нинг барчаси шу эшик орқали ўтиб кради. Диққат объектни тўла ва аниқ идрок қилиш қобилиятига эга. Зийракликнинг қатор сабаблар-ига олдин идрок қилинган объект изларининг аҳамиятидан ташқари, Ушинский «таъсиротнинг кучи ва тўлланган актларни бошқара олишни кўрсатади. Боланинг ривожланиши унинг диққатини тўғри йўналтира билишдалигичи муаллиф кўрсатади. Диққатнинг тўлалли-ги, барқарорлигини таъминловчи тўпланишнинг психологик меха-низмларини муҳофама қилиш ҳам Ушинскийнинг асарларида учрай-ди. У диққатнинг асосий омилти иродавий бошқариш деб қисоблайди. Шунинг учун диққатни мақсадга йўналтириб бошқара олиш қийин ва мураккаб жараёндир. К. Д. Ушинскийнинг кўрсатишича, киши ўз ҳиссиётларини диққат орқали бошқаради, бунда у ихтиёрий йўналти-рилади. Муаллиф диққат турларини ихтиёрсиз ёки пассив, ихтиёрий ёки актив кабиларга ажратади. Унингча, ихтиёрий диққат бизнинг томонимиздан зўр бериш орқали ўзига предмет танлайди. Ихтиёрий диққатни объективлаштириш актив характеридан бирдир. Чунки, у кишининг ўзи орқали қўзғатилади ва қўлланади.

К. Д. Ушинскийнинг айтишича, ихтиёрсиз диққат ташқи ва ички сабабларга кўра ҳосил бўлади. Ташқи сабаблар, қўзғатувчининг кучи-га, организмнинг айни вақтдаги ҳолатига боғлиқ. Пассив диққатнинг ички сабаблари бизнинг сезгиларимиз изларини боғланишидир. Ид-

рок қилинган объектининг янгиликлар босқичини диққатнинг истовчи омили эканлигини муаллиф фарқлайди. Диққат қаратилаётган объект маълум ўлчовда бўлиши керак.

Диққатнинг психологик таҳлилини К. Д. Ушинский тарбия муаммоси билан боғлади. Диққатни бошқара билишни ақлий ривожланиш ва амалий фаолият учун асосий омил деб ҳисоблади. Диққатни мақсадга мувофиқ бошқариш — идрок қилиш пайтида ва асосий ишдан ташқаридагиларга чалғимаслик тушунилади. Тарбиячиларнинг вазифаси болаларнинг актив диққатини тўғри йўналишда кўриш ва уларнинг диққатини ўзлари бошқаришга ўргатишдан иборатдир.

К. Д. Ушинский томонидан ечилган муаммолар, ўтказилган текширишлар шуни кўрсатиб турибдики, у онгни тўпланиш қобилиятини диққат билан тушунди, у диққатни ўрганишда шахс психологиясидан келиб чиқди. Табиий-илмий тушунтиришда ўз даврининг физиологик билимларидан унумли фойдаланди.

40-йилларда психология фани бир қатор муваффақиятларга эришди. Психология фани назария ва тажрибага асосланган ҳолда жуда кўп муаммоларни ечишга муваффақ бўлди. Назарий жиҳатдан катта ўрин олган масалалардан бири «олий психик функцияларининг ривожланиши ва структураси» тўғрисидаги Л. С. Виготский илгари сурган концепциялардир. Бунинг асосида иккита гипотеза ётади:

А) Психик фаолиятнинг характери ҳақида.

Б) Бирламчи ташқи ва ички фаолиятдан ички психик жараёнларининг намоён бўлиши.

Л. С. Виготский психик функциялар ривожланишини ургана боғиб, шулар ичига ихтиёрий диққатни ҳам киритади. Унинг фикрича, бола диққатининг тарихи — бу бола хулқининг лайдо бўлиши тарихидир. Л. С. Виготский ишларининг характерли томони киши психикасини тушуншда тарихий ва генетик ёндашишдир. Буни у диққатни ўрганишга ҳам татбиқ қилган ва диққатнинг ривожланишини кўрсата олган. Муаллиф диққат ривожланишининг иккита йўналишини кўрсатади.

1. Диққатнинг натурал (табиий) ривожланиши. Бунда муаллиф умуморганик ривожланишини тушунтиради, яъни марказий нерв тизимининг структуравий ва функционал жиҳатдан ўсишини кўрсатади. Бу ривожланиш бутун ҳаёт давомида бўлади, аммо бунда «секинлашган» ва «бир оз пасайтирилган» кўринишлар мавжуд.

2. Диққатнинг маданий ривожланиши. Бунда ихтиёрий диққатни намоён бўлиш хусусияти маданий концепция билан боғлиқ деб тушунтирилади. Катта ёшдаги одамлар диққатнинг психологик меха-

низми ҳақида гапириб, ташқи операция, организмнинг ҳулқини ички операциясига айланади, дейди. Маданий ривожланиш бола ташқи муҳит билан алоқа қила бошлагандан ўса бошлайди.

Маданий ривожланиш назариясининг бир неча баҳсбоп томонлари мавжуд. Булардан бири — бу бола диққатини ривожланишнинг «натурал» фазасидир. Л. С. Виготский «интериоризация», яъни ички психик фаолиятини ташқи амалий фаолиятдан келиб чиқиши, ташқи ҳаракатларнинг ички ҳаракатларга, нарсаларнинг образларига ва улар ҳақидаги тушунчаларга айланиш жараёни фикрнинг илғари суради. Бу билан психик ривожланишнинг битта қонуниятини очди, лекин бу тўла характеристика бўла олмайди, яъни бунда бу жараён билан бирга «экстериоризация» жараёни мавжуд эканлиги диққат марказидан четда қолди.

Л. С. Виготскийнинг илмий ютуғи шундан иборатки, у диққат муаммосини ўрганишда ихтиёмий ва генетик нуқтаи назардан ёндашди. Ихтиёрий диққатни ташқи стимуллар воситасида нутқ функциясини йўналтириш деб тушунтира олди.

Л. С. Виготский ишларини А. Н. Леонтьев ижодий давом эттириб, ихтиёрий диққат ривожланишини ўрганди. У ихтиёрий диққатни хатти-ҳаракатни бошқаришни олий формаси ва тарихий ривожланиш маҳсули деб тушунди. Болаларда диққат формаларини таҳлил қилиб, 3 та босқич мавжуд эканлигини кўрсатади:

1. Натурал бевосита, тўғридан-тўғри ақллардан иборат.

Бунда тўпланиш ихтиёрсиз намоён бўлиб, асосан мактабгача бўлган болаларда вужудга келади. Яъни, бу болалар ўз ҳулқ-атворларини ўзлари бошқара бошлайдилар.

2. Ташқи белгининг аҳамиятини эгаллаш, тушуна билишлар туради. Бу босқич бошланғич таълимда асосий роль ўйнайди.

3. Ташқи таъсуротларнинг ички таъсирларига айланиш жараёни билан боғлиқ бўлиб, бу асосан катта ёшдаги кишиларда бўлади.

Узоқ вақт А. Н. Леонтьев мактабгача ёшдаги болалар диққатини текширади. Чунончи, идрок билан диққат алоқасини ўрганди. Диққат ҳодисаси шундай ҳодисаски, у идрокнинг қандай кечиши билан белгиланади, деб тушунтиради. А. Н. Леонтьевнинг кейинги ишлари ўқувчилар диққатини ривожлантириш ва уларда идрокни бошқариш, кўриш, эшитиш, қўйилган топшириқни тушуниш қабиларни эгаллаш муҳим роль ўйнашини кўрсатди.

Н. Ф. Добринин диққатни киши психик фаолиятини бирон-бир объектга йўналтириш ва тўтлаш билан бошқа объектлардан чалғиш орқали тушунтирди. Агар йўналиш ва тўпланиш ихтиёрсиз бўлса,

ихтиёрсиз диққат вужудга келади. Агар онг қўйилган мақсадга мувофиқ бўлса, у ҳолда ихтиёрий диққат намоён бўлади. Булар қаторида Н. Ф. Добринин диққатнинг учта турини ажратади. Унинг фикрича, диққатнинг учинчи тури «ихтиёрийдан кейинги диққат» деб аталади. Бу ихтиёрий диққат каби мақсадга қаратилган бўлиб, иродавий зўр беришни талаб қилмайди. Булар тўғрисида Н. Ф. Добринин шундай дейди: «Ихтиёрий диққатда қизиқишга интилишга ўрин бор, лекин бу қизиқиш фаолиятнинг натижасига қизиқишдир. Фаолиятнинг ўзи эса қизиқарсиздир. Киши психик фаолиятининг аҳолий хусусияти шундан иборатки, яъни натижага қизиқиш, жараёнга қизиқишга айланади. Бу ихтиёрий диққат ихтиёрийдан сунгги диққатга айланганда бўлади» (Добринин Н. Ф. Внимание и его воспитание. Изд-во «Правда». М. : 1951, стр. 22).

Б. Г. Анянъев «Ўқувчиларда диққатни тарбиялаш» (Воспитание внимание у школьников) номли асарида диққатни ҳамма вақт текшириш, тадқиқ қилиш керак, дейди. Бунинг учун мана бундай моментларга эътибор қилишни кўрсатиб ўтади: дарсни тўғри ташкил қилиш, таълимнинг пухталиги, ўқитувчининг педагогик маҳорати, ўқувчиларнинг дарслардаги фаолиятини тўғри ташкил қила билиш кабиларни таъкидлайди. Б. Г. Анянъев бу билан диққатнинг узок вақт бир объект устида тўплай билиш кераклигини ўқтиради.

Диққат муаммосини тадқиқ қилиш И. В. Страхов асарларида ўз аксини топган. Қуйида уларни асосий моҳиятига тўхталиб ўтамиз.

Киши диққати келиб чиқишига ва ишлаш услубига кўра ижтимоий табиатга эга. У кишиларнинг меҳнат фаолиятига сабаб бўлади ва меҳнат жараёнининг асосий психологик компонентлардан бири бўлиб саналади. Диққатнинг муҳим белгиси фаолият жараёнида ва атрофдагилар билан алоқада киши психикасининг тўпланишидир. Психологияда ўрганилган диққатнинг хусусиятлари фикрини илгари суради, тўпланиши ҳар хил сифатларда ва ривожланишда акс этишидир.

Қатор муносабатларда тўпланиш икки хил характерда бўлади: у предмет ва ҳодисаларга танлаб йўналтирилади, яъни диққат объектини онгли ажратиш, бу вақтда бошқа кўп объектлардан чалғиш воситаси билан актлар тизимини ташкил қилади, тўпланиш меҳнат предметига йўналтирилади, лекин унинг жараёни ҳам диққат объекти ҳисобланади. Тўпланиш фаолият объектига ва у билан ҳаракатта йўналтирилади.

Диққат психиканинг алоҳида томони ва формаси ҳисобланмайди ва қандайдир биронта функцияни бажаришга кўчмайди. Мақсадга йўналган, интенсив-психик фаолиятнинг структурали ва функцио-

нал асосини ўзгаришга, маҳсулдорлигининг ошишига ва миянинг барқарор ишлашига олиб келади.

Киши диққати меҳнат фаолиятига, фаолият жараёнига, меҳнат қуролларига йўналтирилади. Диққат предметлари бир хил эмас, балки ҳар хил фаолият турларида ҳар хил бажариладиган меҳнат операциялари ва воситалари киши меҳнат предметига таъсир қилади. Буларга боғлиқ равишда диққатни фаолият турларида ўрганиш ва ҳар хил образли психологик муаммолар вужудга келади. Ўтказилган текширишлар асосида диққат кўп функцияли жараёндир, деган хулосага И. В. Страхов келади. Бу функцияларни практик бажариш — меҳнат, ўқиш, илмий ва бошқа фаолият турларидан биронтасининг шарт-шароити маҳсулдорлигидир. Фаолиятнинг ҳар бир тури диққатга алоҳида маъсулият юклайди. Шунинг учун унинг функцияси фаолиятнинг шу турига тўғри келиши жуда муҳимдир.

Диққат тафаккур билан биргаликда акс этади. У билиш жараёнининг тиниқ ва асосли бўлишига сабабчидир. Бу планда, айниқса, ижодий илҳомланишнинг ҳисобга олмаганда, диққатнинг қидириш ориентировкаси муҳим аҳамиятга эга.

Диққатнинг назорат қилиш — тузатиш функцияси ҳам кам аҳамиятли эмас. Унинг шакллари меҳнат ва ўқув фаолиятининг ҳар хил даврларида бир хил бўлмайди.

Диққат алоҳида кишиларнинг муносабатларида, коллективда характерли функция бажаради. Кишининг кузатувчанлигида, бошқа одамларнинг психик ҳолатини тушунишда, зийракликнинг актив шакллари (меҳрибонликда, ғамхўрликда, ишдаги ёрдамла) акс этади. Зийраклик меҳнатда ва киши билан муносабатда ахлоқий-психологик аҳамиятга эга бўлади. Буни мувофиқ зийракликнинг мотивацияси ўрганилади. У акс эттиришнинг яққол шакллари ва тарбиялаш ҳақида кўриб чиқилади. Зийракликнинг бундай ўрганилиши унинг таҳлилида ва шахс психологиясида янги йўналишдир. Улар ўз ишларида диққатнинг ўрганилиши кўрсатилган аспектиларини синтез қилишга ҳаракат қилишдир.

Юқорида баён қилинганлардан кўриниб турибдики, И. В. Страхов диққатнинг билиш жараёнидаги аҳамиятига, унинг актив психологик акс эттириш имкониятига алоҳида эътибор беради. Шунингдек, диққат билиш фаолиятининг борлиқ билан алоқасида кенг ва чуқур акс этишида муҳим механизмдир.

Диққат шахснинг йўналишида тўпланган жараён сифатида ишлайди. Кенг маънода бу сўз асосида эҳтиёж, қизиқиш, қараш, идеал каби таркибий ҳисмлар боп. Диққат психик жараёнлар структурасида

кўрсатилган омиллардан ҳосил қилинган ҳодиса сифатидагини қатнашмай, балки у шахснинг бошқа хусусиятларига муносабатда таянч хусусият сифатида қатнашади. Бунга мисоллардан бири — диққат ва зийракликнинг педагогик такт (одоб)нинг шаклланишида психологик шарт-шароитлигидир.

И. В. Страхов «Диққат ва нутқ» муаммоси буйича тадқиқот ишларини олиб борган. У нутқ шакллари ва функцияларини ҳамда тасвирий фаолиятни таҳлил қилади. У ўқувчиларда спорт гимнастикаси дарсларини психологик таҳлил қилади ва ўрганади.

Муаллифнинг таъкидлашича, диққатни нутқий бошқариш қуйидаги омилларда кўринади: предметни номлашда ёки мақсадли ҳаракатларга тўплашда, фаолиятни режалаштиришда, диққатни илгарилаб кетиш актларида, қидириш фаолиятида, диққатни қўчиш жараёнининг вербализациясида, диққатни назорат қилиш функциясини активлаштиришда, зийракликнинг акс этишида ва унинг ахлоқий-психологик аҳамиятида.

Диққатни ва бутун фаолият жараёнини бошқариш нутқнинг ички ва ташқи турлари орқали амалга оширилади. Шунингдек, бу бошқаришда муаллиф фикрича, интеграл (юқоридаги икки нутқ тури оралиғидаги) нутқ иштирок этади. Буларни тадқиқ қилиш шунга кўрсатадики, график ҳаракатларни амалга ошириш, ақлий-нутқий жараёнлар уларни аниқлаш ва йўналтириш билан бирга боради.

Шундай қилиб, диққатни бошқариш ва уни тарбиялаш, ўқувчиларда ривожлантириш масаласи И. В. Страхов томонидан ятрофлича ўрганилган (Страхов И. В. Воспитание внимания у школьников. М.: Учпедгиз, 1958).

Психолог Н. В. Кузьминанинг фикрича, ўқитувчиларнинг дарс давомида берилмаётган билимининг қанчалик ўзлаштири олишини текшириб, бунда асосий ва етакчи ролни диққат жараёни ўйнайди. Шунинг учун ҳам таълим-тарбия жараёнида ҳаммадан аввал тарбиячи ўқувчининг диққатини торта билишлик тарбиячининг асосий мақсади бўлиши керак. Бу эса ўтиладиган материални ўқитувчи пухта билишни талаб қилади. Бундан келиб чиқадикки, диққатнинг тарбияланиши ва шаклланиши ҳам вужудга келади.

Ф. Н. Гоноболин, М. Р. Рахманова, Д. Т. Элькин, В. В. Репкин ва бошқа қатор тадқиқотчилар фаолиятида таълим ва тарбия жараёнида ўқувчиларда диққатнинг намоён бўлиши, кечиши, ривожланиши, ўзига хос хоссалари, индивидуаллиги каби жиҳатлар ўрганилган. Айниқса, мактабгача ёшдаги болаларга бағишланган ижодий изланишлар миқдори ундан ҳам кўпдир. Биз бу ўринда уларга ўз муносабатимизни билдирмаймиз.

Шундай қилиб, биз юқорида кўпгина адабиётлар билан танишиб, уларда диққат категорияси қай тарада қўйилганлигини кўздан кечирдик.

Объектив воқеликдаги нарса ва ҳодисалар, субъектив кечинмалар диққат объектга бўлиб ҳисобланади. Диққат жараёнида онгнинг воқеликка нисбатан танлаб муносабатда бўлиш хусусияти намоён бўлади. Уқувчи бирор объектга диққат қилар экан, айна бир пайтда қолган нарса ва ҳодисаларни онг доирасидан четда қолдирмайди.

То шу кунга қадар кўпгина психологлар (хоҳ чет эл, хоҳ собиқ совет бўлишидан қатъи назар) диққатни мактаб ўқувчиларида тарбиялаш, ўстириш ва активлаштириш тўғрисида мулоҳаза юритиб келмоқдалар. Бизнингча, диққатни анъанавий услубга таянган ҳолда махсус воситалар ёрдамида дарсдан ташқари қизиқарли материаллар ҳисобига такомиллаштириш юзасидан мулоҳаза юритишдан кўра, балки таълим жараёнида ўқувчилар томонидан фан асосларини ўзлаштириш кезида уни (диққатни) шакллантириб бориш зарур. Бунинг учун диққатни шакллантиришга бевосита таъсир қилувчи қўйидаги усуллардан фойдаланиш айна муддао бўлар эди. (Э. Ғ.): материалларга кўз югуртириш, материалларни тасаввур қилиш, кўргазмали материалларни ўқиш, чуқур таҳлил қилиш. гаплардан ято топиш, мантиқий урғуга эътибор бериш, мантиқий нуқсонни топиш.

Семнар машғулотга учун мавзулар

1. Диққат тўғрисида умумий тушунча.
2. Диққатнинг физиологик асослари.
3. Диққатнинг нейрофизиологик асослари.
4. Жаҳон психологиясида диққат назариялари.
5. Диққатнинг педагогик психологияда ўрганилиши.
6. Диққат турлари ва уларнинг психологик тавсифи.
7. Диққатнинг онтогенезда ўсиши.
8. Диққат регулятор функцияси сифатида.

Реферат учун мавзулар

1. Диққат тўғрисида умумий тушунча.
2. Диққат назариялари ҳақида мушоҳадалар.
3. Диққат турларининг психологик тавсифи.
4. Диққат регулятор сифетида.
5. Диққатни шакллантириш имкониятлари.

Адабиётлар

1. *Величковский В.М.* Современная когнитивная психология. —М., 1982. —С. 151—183.
2. *Выготский Л.С.* Собр. соч. — Т.3 —М., 1983.
3. *Гальперин П.Я., Кябыльницкая.* Экспериментальное формирование внимания. —М., 1974.
4. *Добрынин Н.Ф.* О новых исследованиях внимания.— *Вопр. псих.* 1975, № 2.
5. *Добрынин Н.Ф.* О селективности и динамике внимания.— *Вопр. психол.* 1975, № 2.
6. *Хрестоматия по вниманию.* —М., 1976.
7. *Фазиев Э. Ф.* Умный психология. —Т.: «Университет», 2002.

ХУ БОБ. ХОТИРА

1. Хотира ҳақида умумий тушунча

Психологик манбаларда кўрсатилишича, психиканинг энг муҳим хусусияти шундан иборатки, инсон ташқи таъсиротларнинг акс эттирилишидан ўзининг кейинги фаолиятида, хатти-ҳаракатларида доимо фойдаланади ва ижодий ёндашуви натижасида баъзи бир ўзгаришлар киритади. Инсонда шахсий тажриба, кўникма, малака ва билим кўлами орта бориши ҳақиқатга фаолият ҳамда хулқ-эвоҷ тобора мураккаблашиб, янги мазмун, янги сифат касб эта бошлайди. Маълумки, агар ташқи оламнинг бош мия қағга ярим шарлари қобиғида ҳосил бўладиган образлари, тасвирлари ва уларнинг излари йўқолиб кетса, тажрибанинг сақланиши, билимларнинг бойиши, мураккабланиши, муайян тартибга келиши, қайтадан жонланиши мутлақо мумкин бўлмас эди. Модомики шундай экан, мазкур образлар бири билан ўзаро узвий боғланиб, аста-секин мустақамланиб, мия қобиғида пухта сақланиб қолади, шу билан бирга, ҳаёт ва фаолиятнинг муайян талабларига мувофиқ равишда қайтадан жонланади, аввалги ҳолатини бошқатдан намён қилади.

Ҳозирги даврда қўлланиб келинаётган адабиётларда хотирага мана бундай тарзда таъриф берилган келинмоқда: «Индивидуалнинг ўз тажрибасида эса олиб қолиши, эса сақлаши ва кейинчалик уни яна эсга тушириши хотира деб аталади». Лекин бу таърифда хотирага тааллуқли бўлган жуда кўп сифатлар, хоссалар ва хусусиятлар ўз аксини топмаган, шунинг учун уни мукамал, ихчам, пишиқ ифодаланган дейишга ҳеч қандай ҳақ-ҳуқуқимиз йўқ. Ушбу қийин қолаётган чиқишнинг бирдан-бир йўли, бизнингча унга мана бундай тарзда таъриф беришдан иборат: «Хотира агроф-муҳитдаги воқелик (нарсани) бевоқиф ва билвосита, ихтиёрӣ ва ихтиёрсиз равишда, пассив ва актив (фаол) ҳолда репродуктив ва продуктив тарзда, вербал ва невербал шаклда, мантӣқӣ ва механик йўл билан акс эттирувчи эса олиб қолиш, эса сақлаш, қайтадан эсга тушириш, унутиш ҳамда таниш, эслашдан иборат руҳӣ жараён алоҳида ва умумӣ намён қилувчи ҳодиса, барча таассуротларни ижодӣ қайта ишлашга йўналтирилган мнемик (юнонча *mneme* — хотира) фаолиятдир». Шунинг қатъӣ ишонч билан айтиш мумкинки, берилган таъриф хотиранинг мураккаб, кенг қамровли жиҳатларини тўла таъкидлаш имкониятига эга. Лекин бу нарсани мутлақ даражада мукамаллик даражасида қилиш деган ибора эмас, чунки унда объективлик (ташқи) ва субъективлик (ички) юзасидан маълумот акс эттирилмади. Умуман олиб қараганда эса, бу нарсага ҳоҷат ҳам, имконият ҳам йўқдир.

Таърифла хотиранинг эсда олиб қолиш, эсда сақлаш, эсга тушириш, унутиш, таниш, эслаш каби асосий жараёнлари алоҳида ажратиб кўрсатилган, лекин уларнинг ҳар бири мустақил ҳолат ва жараён ҳисобланмайди. Чунки улар муайян фаолият давомида, хоҳ билиш, хоҳ мнемик ҳолат бўлишидан қатъи назар ва ўша фаолият тузилиши, моҳияти ва мазмуни билан белгиланади. Шунинг учун инсон томонидан муайян бир материални эсда олиб қолиш, эсда сақлаш, эсга тушириш унинг индивидуал (яккаҳол) таърибга кўлами, билим савияси ва ақл-заковати даражасига боғлиқ. Чунки эсда олиб қолинган нарса ва ҳодисаларни кейинчалик қўллаш учун эсга тушириш тақозо этилади; бу мнемик фаолиятни талаб қилади. Ўзлаштирилган материалларни ушбу фаолият доирасидан чиқиб кетиши эса унинг унутилишига олиб келади. Материални эсда сақлаш учун шахс фаолиятида қандай акс этишига боғлиқдир. Ана шунинг учун ҳар хил ҳолатларда одамнинг билиш фаолияти, кулқ-атвори ҳаётий таърибеси ва маданий малакаси билан белгиланади. Лекин қарама-қарши нуқтаи назарлар ҳам мавжуд; улар ўзаро мезонлари ҳамда шарҳлари билан тафовутланадилар.

Шундай қилиб, хотира шахс руҳий фаолиятининг энг муҳим таркибий қисмларидан бири бўлиб ҳисобланади. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, хотиранинг бош роли ўтмишда юз берган нарса ва ҳодисаларни акс эттириш билан чекланиб қолмасдан, балки ҳам ҳозирда, ҳам келгусида амалга ошириш режалаштирилган воқеликнинг рўёбга чиқишини таъминлайди. Табиатда ва жамиятда намоён бўладиган ҳар қандай тоифадаги руҳий ҳодиса ўзининг таркибига кирувчи ҳар бир қисмини муайян тартибда ўзаро боғланган тарзда сақлаб қолинишини талаб этади. Турли кўринишга эга бўлган «боғланиш»га имконият ёки шарт-шароит вужудга келмаса, у ҳолда ривожланиш тўғрисида сўз ҳам бўлиши мумкин эмас, чунки, И. М. Сеченов ибораси билан айтганда, киши «чақалоқлик ҳолатида» мангу қолиб кетган бўлур эди.

Психологик илмий адабиётларда кўп мартаба таъкидланишига биноан, хотира барча руҳий жараёнларнинг энг муҳим таснифи бўлиши билан бир қаторда, инсон шахсининг бирлиги ва яхлитлиги, биологик ва ижтимоийлик нисбатини таъминлаб туради. Уларнинг ўзига хос хусусиятлари, хоссалари, механизмлари тўғрисида муайян тартибда маълумот бериш имкониятига эга.

Хотира психология фанининг чуқур тадқиқ қилинган жараёнларидан бири бўлиб ҳисобланса-да, лекин фан ва техниканинг тараққиёти кўп жиҳатдан хотира муаммоларининг ўрганилишига боғлиқдир. Шунинг учун унинг қонуниятларини очиш, «ақлли» ва «сунъий интелект»ли машиналар маҳсулдорлигини ошириш, сифат даража-

сини кўтариш учун хизмат қилади. Ҳозирги даврда олиб борилаётган илмий-текшириш ишлари эсда олиб қолиш, эсга тушириш механизмлари ва когнитивистик назарияларга бағишланган. Лекин жаҳон психологияси фанида асоцианизм, гештальтизм, бихевиоризм, фрейдизм каби кўплаб йўналишлар мавжуд бўлишига қарамасдан бугун хотиранинг ягона ва тугалланган назарияси ишлаб чиқилмаган. Илмий-назарий хусусиятларга эга бўлган, фараз тарздаги назариялар ва қарашларнинг ҳаддан ташқари кўплиги кибернетика, тажриба ва генетик биология, биокимё, физиология, гиббиёт нуқтаи назаридан ёндашганлиги билан таснифланади. Бу нарсанинг барчаси хотирани ўрганишнинг психологик, нейрофизиологик ва биокимёвий босқичлари мавжудлигидан далолат беради.

Хотирани ўрганишнинг ҳар учала даражаси ичидан унинг психологик даражаси тадқиқ қилиниши ўзининг бой материаллари билан бошқаларидан сезиларли устунликка эга бўлиб, психология фанида хилма-хил йўналишлар ва назариялар ишлаб чиқилганлиги ҳамда оригинал (мустақил равишда, бошқаларга ўхшамайдиган) инновацион (янги, долзарб) гоялар илгари сурилганлиги маълумдир. Бу назариялар негизда (моҳиятида) хотира жараёнларининг шаклланишига субъект (инсон)нинг фаоллиги қандай аҳамиятга эгаллиги ва бундай фаолликнинг механизми (юзага келиши) қандай рўёбга чиқиши тўғрисидаги муаммоларни таснифлаш ва баҳолаш ётади.

Хотирага оид атамалар ва уларнинг шарҳи.

1. **Мнэма** (юнонча *mnēma* — хотира) хотиранинг ўзига хос моддий асосларини белгилаш учун ишлатиладиган атама. И. П. Павлов таълимотига кўра, хотиранинг моддий асоси бош миё қобигида ҳосил бўлган муваққат асаб боғланишларидир. Шунингдек, боғланишларнинг ҳосил бўлиши, уларнинг мустақкамланиши ва кейинчалик жонланиши ёки фаоллашувидир.

2. **Мнемометр** — хотира соҳасидаги тажрибавий илмий текширишларда эсда қолдирилиши зарур бўлган сўз, ҳарф, сон ҳамда тасвирларни қатъий маълум вақт оралиғида автоматик равишда кўрсатиш учун қўлланиладиган механик ёки электр аппарати.

3. **Мнемоника** — эсда қолдиришни енгиллаштириш мақсадидан сунъий равишда махсус чизмалари, шартли белгилар тариқасида қўлланиладиган усуллар йиғиндиси. Мнемоника кўпроқ ассоциатив (ўхшашлик, ёндашлик ва қарама-қаршилиқ) қонунларига асосланган бўлиб, фақат ўзаро боғланган маълумот ва материалларни эсда қолдириш учун қўлланиладиган ёрдамчи усуллар йиғиндиси.

4. Амнезия (юнон. а — инкор юлмама, *mnema* — хотира) — хотира фаолиятининг қисман бузилганлиги ёки тўлиқ йўқолишидан иборат руҳий нуқсон. Амнезия (хотира нуқсони) ҳолатида киши баъзан, ҳатто ўз исми-шарифини унутиб қўйиши ҳам мумкин. Амнезия ҳолати турли касалликдир (масалан, менингит) ёки бош миё қобиғининг зарарланиши натижасида содир бўлади.

5. Ассоциация (лот. *associatio* — бирлашиш, қўшилиш) — бирлашиш, уюштириш онгимиздаги аввалги турмуш тажрибалари билан белгиланган тасаввурлар боғланиши, шу боғланишлар туфайли онгимизда пайдо бўладиган муайян тасаввурлар ўхшашлик, ёндошлик ва қарама-қаршилик белгиларига кўра, шунга боғлиқ бўлган бошқа тасаввурларни ҳосил қилади. Масалан, «беш қарра беш» деган иборани идрок қилганимизда бош миё қобиғида шундай бир вазифалар боғланиши ҳосил бўладики, натижада биз «йигирма беш» деган миқдорни эслаймиз. Руҳий уюшмалар ташқи таассуротлар туфайли ҳосил бўлиб, воқеликдаги нарса ва ҳодисаларнинг яққол боғланишларини акс эттиради. Инсон руҳий ҳаётида уларнинг аҳамияти катта; билим, кўникма ва малакаларни ўлаштираш ўша уюшмаларга асосланади. Уларнинг физиологик асослари бош миё ярим шарлари қобиғидаги муваққат асаб боғланишларидир.

6. Реминисценция (лот. *reminiŋencia* — сал-пал эслаш) зарур пайтда эсга тушмаган ёки аввал унутилган деб ҳисобланган материалларнинг кейинчалик эсга тушишидан иборат хотира жараёни; вақтинчалик унутиш. Реминисценциянинг сабаби асаб тизимининг чарчаши, заҳарланиш ёки шахснинг кучли ҳаяжонланиши ва ҳоказолардан келиб чиқиши мумкин.

7. Эйдетизм (юнон. *eidos* — образ) — аввал идрок қилинган нарса ва ҳодисаларнинг образларини (тасвирларини, тасвирларини) онгда аниқ, тўлиқ ва ёрқин ҳолда узок вақт сақлаб қола олиш қобилиятида ифода бўладиган руҳий ҳодиса. Нарсаларнинг тасвирларидан деярли фарқ қилмайдиган тасаввур сифатида.

8. Парамнезия (юнон. *para* — олдида, ёнида, *mnesis* — эслаш) — содир бўлаётган воқеликнинг ҳақонлардир бошдан кечирилгандек бўлиб туюлишидан иборат хотира касаллиги; ёлгон эсдаликлар ёки хотиранинг акс этиши (иллюзияси).

9. Проактив тормозланиш (лот. *pro* — олға, *activus* — фаол) — аввалги фаолиятнинг ундан кейинги материалларни эсга қолдириш ёки эсга туширишга салбий таъсир кўрсатишдан иборат хотира қонуни. Проактив тормозланишнинг физиологик асоси асаб жараёнлари, яъни кўзғалиш ва тормозланиш ўртасидаги индукцион (лот. *inductio* — келтириб чиқарувчи) муносабабдир.

10. Ретроактив тормозланиш (лот. retro — қайтадан, орқага, activus — фаол, ҳаракатчан) — муайян материални эсда қолдириш ёки эсга тушириш жараёнига ундан кейинги фаолиятнинг салбий таъсири. Ретроактив тормозланиш олдинги фаолиятга ўқшаб материаллардан биронтасини эсда қолдириш ёки эсга туширишда, айниқса, яққол кўришиб, унинг физиологик сабаби асаб жараёнларининг салбий индукциясидир (келтириб чиқарувчисидир).

11. Индукция (лот. inductio — келтириб чиқариш) — индукция; жузъий, хусусий, яққа ҳоллардан умумийликка ўтиш жараёнидир. Асаб жараёнларининг индукцияси — олий асаб фаолиятининг қўзғалиш ва тормозланиш жараёнлари ўртасидаги ўзаро муносабат; марказий асаб тизимида қўзғалиш пайдо бўлса, у бошқа марказларда тормозланишни келтириб чиқаради ёки аксинча.

12. Ретроград амнезия (лот. retrogradis — орқага кетувчи, а — инкор юклагаси, mnesia — хотира) — илгари юз берган воқеа ва ҳодисаларни эсда сақлашдан иборат ҳозир содир бўлган воқеа ва ҳодисаларни унутишдан иборат хотиранинг касалланиши ёки шикастланиши (нуқсон). Хотиранинг тикланиши эса унутиш жараёнига тесқари равишда рўй беради; кейинчалик унутилган олдин, олдин унутилганлар кейин эсга туширилади.

13. Репродукция (лот. re — қайтадан, gradicjo — эсга тушириш) — онгда мавжуд нарсаларни қайта тиклаш ёки эсга туширишдан иборат хотира жараёни.

14. Ретензия (лот. retentio — тутиб туриш) — хотиранинг идрок қилинган нарса ва ҳодисаларни сақлаб қолиш вазифаси (функцияси).

15. Летаргия (юнон. letargia — унутиш, эсдан чиқариш) — соатлаб, бир неча кунлаб, ҳатто баъзан ойлаб давом этадиган руҳий касалликдаги уйқу. Летаргия ҳолатида инсоннинг нафас олиши, томир уриши деярли билинмайди, тана қисмлари ҳаракатсиз, фаолиятсиз, сувт бўлиб қолади.

16. Образ хотираси — яққол мазмунни, яъни нарса ва ҳодисаларнинг аниқ образларини, уларнинг ёрқин хусусияти ва боғланишларини эсда қолдириш, мустаҳкамлаш, ҳамда эсга туширишдан иборат хотира тури. Образ хотираси анализаторларнинг (ташқи ва ички муҳитдан келадиган таъсуротларни қабул қилиб, физиологик жараён ҳисобланган қўзғалишни руҳий жараёнга айлантирувчи асаб механизмлари тизими) юмига кўра қўрқув, эшитув, тери сезгиси каби турларга бўлинади. Образ хотирасининг алоҳида бир тури эйдетизм ҳисобланади. Масалан, биз илгари ўзимиз кўрган қўшиқчининг образини, у ижро этган куйининг ва ашулани, унинг ашула пайтидаги

ифодали ҳаракатларини ва турли қўзғатувчиларни ҳосил қилган бошқа таассуротларини эсимизда сақлаймиз.

17. Ҳаракат хотираси — турли ҳаракатларни, уларнинг бажарилиши тартиби, тезлиги, суръати, изчиллиги ва бошқа сифатларини эсда қолдириш, мустаҳкамлаш ҳамда эсга туширишдан иборат тури. Ҳаракатни эсга тушириш шу ҳаракатни бевосита бажариш ёки тасаввур қилиш орқали содир бўлади. Ҳаракат хотираси меҳнат, ўқув, маиший хизмат ишлари, спорт ва бошқа турдаги малакаларнинг таркиб топиши ҳамда бажарилишида муҳим аҳамиятга эгадир. Ўз гавдасининг хатти-ҳаракатларини эсда сақлаб қолиш инсон ҳаётида муҳим аҳамият касб этади, бундай эслаб қолишнинг асосида ҳаракат шакли, тезлиги, изчиллиги, уларнинг ритми ва ҳоказолар тўғрисидаги мускул ҳаракат тасаввурлари ётади.

18. Мантиқ хотираси — маълум юзлар, фикрлар, ҳамда улар ўрта-сидаги мантиқий боғланишларни эсда қолдириш, мустаҳкамлаш ва зарур пайтларда эсга туширишдан иборат бўлган хотира тури. Масалан, фалсафий мушоҳадалар, қонуниятлар ва шу кабиларнинг эсда қолдириш, мустаҳкамлаш ва қайта тиклаш жараёнларидир. Сўзлар (вербал) орқали ифодаланган фикрлар сўз мантиқ хотираси ёрдамида эсда олиб қолинади. Ўқувчилар ва талабалар ўзлари ўрганадиган, ўзлаштирадиган, ҳодисаларнинг моҳиятини акс эттирувчи тушунчаларни эгаллаш, улар тўғрисида ҳуқи ва хулосалар чиқариш жараёнида хотиранинг худди мана шу турига суяниб иш қўрадилар. Бадний ва илмий адабиётлар матнларини эсда олиб қолиш ва эсга тушириш асосида мазкур хотира тури ётади. Бундай фикрлар худди китобдагидек сўзма-сўз шаклда ҳам, шунингдек, фикрнинг сўз ифодаси аниқ сақланмаган ҳолда эсда олиб қолиш ва эсга туширилиши мумкин.

19. Ҳис-туйғу (эмоционал) хотираси — воқеядаги нарса ва ҳодисалардан. Ўз-ўзимга бўлган муносабатларимиздан келиб чиқадиган ёқимли ҳамда ёқимсиз кечинмаларни эсда қолдириш ва эсга туширишдан иборат хотира тури. Ҳис-туйғу ёки ҳиссий хотира — одамларнинг илгари ўз бошидан кечирган ҳис-туйғуларини, ҳиссий ҳолатларини эсда олиб қолишдир. Чунончи, қачонлардир, бирон улкан ва мураккаб ишни амалга оширган пайтингизда ёки мусобақа ғолиби бўлганингизда ва шу каби бошқа ҳолатларда сизда ҳўш урган қувонч ёхуд ифтихор ҳисси орадан анча вақт ўтгандан кейин ҳам хотирада тикланиши мумкин. Иштихон пайтида қониқарсиз жавоб қайтарган ёки нотўғри ноҳўя хатти-ҳаракат тўғрисида қаттиқ ҳижолат чекиб, уялган бўлсангиз, сиз уни узоқ вақт эсдан чиқармаслигингиз мумкин.

20. Механик (грекча — онга йўналтирилмаган) хотира — муайян

материални унинг мазмуни, моҳияти, ички мантиқий боғланишларига тушунмаган ҳолда, фақат муҳим бўлмаган ташқи белгиларига асосланиб эсда қолдириш, мустаҳкамлаш ва эсга туширишдан иборат хотира тури.

21. Мусиқа хотираси — аввал идрок қилинган мусиқа образларини эсда қолдириш, мустаҳкамлаш ва кейинчалик уларни қайта эсга туширишдан иборат хотира тури.

22. Касбий хотира — бевосита ўз касбига доир нарса ва ҳодисаларни, фикр, мулоҳаза, ҳиссиёт, ҳаракатларни эсда қолдириш, мустаҳкамлаш ва эсга туширишдан иборат хотира тури. Масалан, ўқитувчи талаба ҳамда ўқувчиларнинг психик хусусиятларини, ўз фанига оид қонда ва қонуниятларини; давлат автомобиль назорати ходимлари кўпроқ автомашиналарнинг рақамлари ва тусларини; спортчи ўз соҳасига тааллуқли хатти-ҳаракатлар, мусобақалар кўригини, ҳамкасбаларини эсда қолдириш ва эсга туширишга мойилдирлар.

23. Феноменал (грекча — ноёб) хотира — идрок қилинган нарса ва ҳодисаларни, уларнинг боғланиши муносабатларини фавқулодда тез ҳамда аниқ эсда қолдириш ва эсга туширишга қаратилган нодир қобилият.

24. Эшитиш хотираси — товуш қўзғатувчиларини сезиш, идрок қилиш натижасида ҳосил бўлган эшитиш образларини эсда қолдириш, мустаҳкамлаш ва эсга туширишдан иборат хотира тури. Эшитиш хотираси асосан кўзи оғиз кишиларда ва мусиқачиларда кучли ривожланган бўлади.

25. Эсда қолдириш — идрок қилинган материалларни, нарса ва ҳодисаларни энгимизда қолдиришдан иборат хотира жараёни.

26. Иштиёрсиз эсда қолдириш — идрок қилинган нарса ва ҳодисаларни, уларнинг айрим белгилари ва хусусиятларини, улар ҳақидаги фикр ҳамда тушунчаларни олдиндан аниқ мақсад қўймаган ҳолда эсда қолдиришдан иборат хотира жараёни. И. П. Павловнинг фикрича, иштиёрсиз эсда қолдириш бош миё ярим шарлари қобигининг маълум даражада тормозланган участкалари орқали рўй беради. Шунинг учун ҳам иштиёрсиз эсда қолдирилган нарсаларни биз кейин пайқаб қоламиз.

27. Иштиёрий эсда қолдириш — идрок материални мақсадга мувофиқ, унинг муҳимлигини англаган ҳолда, иродавий ва асабий куч сарфлаб эсда қолдиришдан иборат хотира жараёни.

28. Маъносига тушунмай (механик) эсда қолдириш — муайян материални унинг мазмунига, моҳиятига тушунмасдан, қуруқ ёдлаш асосида эсда қолдириш. Ундай эсда қолдиришнинг асосий шarti мате-

риалнинг кўп марта такрорланишидир. Бундай эсда қолдириш кўпинча боғча ёшидаги ва кичик мактаб ёшидаги болаларга хосдир.

29. Мантиқий эсда қолдириш – материалнинг маъносига тушуниб, унинг алоҳида қисмлари ўртасида мантиқий боғланишлар ҳосил қилган ҳолда эсда қолдиришдан иборат хотира жараёни. Мантиқий эсда қолдириш эсда қолдиришнинг энг тежамли ҳамда маҳсулдор туридир.

30. Эсда қолдириш тезлиги – шахснинг муайян материални идрок қилиш билан эсда қолдириш ўртасидаги вақт бирлиги билан белгиланадиган яккаҳол (индивидуал) хотира хусусияти. Эсда қолдириш тезлиги шахснинг қизиқишига, қобилиятига ва истезододига, билим даражасига, ёшига ва бошқа унинг яккаҳол, бетакрор хусусиятларига боғлиқ.

31. Тезкор (оператив лот. *operativ* – тезкор) хотира инсон томонидан бевосита амалга ошириладиган кўз ҳаракатлари, ақлий ҳаракатлар учун хизмат қилувчи хотира жараёнидан иборатдир. Масалан, математик амални бажаришга киришар эканмиз, биз уни бўлақларга ажратиб бажаришга киришамиз; оралиқ натижаларини эсимизда сақлаб турамыз: фаолиятимиз ниҳоясига яқинлашган сари айрим материаллар эсдан чиқа бошлайди. Бундай ҳолатни матнни ўқишда, уни кўчириб ёзишда, мураккаброқ ақлий меҳнатни амалга оширишда кузатиш мумкин. Мазкур кўз тез илговчи бирликларнинг (бўлақларнинг) ҳажми ёки бу фаолиятни муваффақиятли яқунланиши учун таъсир қилади. Хотиранинг кўз тез илговчи бирликларининг вужудга келишида мана шу қисмларнинг аҳамияти каттадир.

32. Қисқа муддатли хотира – бир марта, шунингдек, қисқа вақт оралиғида идрок қилиш ҳамда шу кездеёқ қайта тиклашдан иборат бўлиб, қисқа муддатли эсда олиб қолиш билан тавсифланади. Ахборатнинг сақланиши 30 секундгача бўлиши мумкин.

33. Узоқ муддатли хотира – кўп марталаб такрорлаш ва қайта тиклашлар орқати узоқ вақт, муддат эсда олиб қолишга мўлжалланган хотира тури.

2. Хотиранинг вейрофизиологик асослари

Инсон хотирасининг қонуниятларини ўрганиш психология фанининг марказий масалаларидан бири бўлиб ҳисобланади. Маълумки, инсоннинг ҳар қандай кечинмаси, ҳатто хатти-ҳаракатлари узоқ муддат онгда сақланиб, маълум бир шароитда қайта намоён бўлувчи излар қолдиради. Шунинг учун хотира деганда инсонга табиат, жамият, коинот тўғрисида маълумот, хабар, ахборот ва таъсирот тўплаш им-

конини барадиган ҳамда илгариги тажриба изларининг эсда олиб қоллиниши, эсда сақланиши, қайта эсга туширилиши, эслаши, таниши тушунилади.

Бунга боғлиқ равишда психология фани олдида хотира жараёнларини ўрганиш билан алоқадор бўлган қатор мураккаб муаммолар, масалалар тадқиқ қилиш вазифаси турибди. Булар қуйидагалардан иборатдир: излар қандай эсда олиб қолинади, эсда олиб қолишнинг физиологик механизмлари қандай, эсда олиб қолишга қандай объектив (ташқи), субъектив (ички), табиий-биологик ва ижтимоий-психологик шароитлар таъсир қилади ва уларнинг чегаралари қандай кабилар.

Ўтган асрнинг 70–80-йилларидан бошлаб хотирани тадқиқ қилишда тажриба, текширув, синов усулларидан фойдаланила бошланган. Ўтган асрнинг 80-йилларида немис психологи Герман Эббингауз «соф» хотира қонунларини ўрганиш имконини берувчи, бошқача сўз билан айтганда, тафаккурга боғлиқ бўлмаган ҳолда изларнинг эсда олиб қолиниш жараёнини тадқиқот этишнинг янги услубини тақлиф қилган. Маъносиз бўғинларни ёд олишдан иборат бўлган бу услуб Эббингаузга материални эсда олиб қолишнинг эгри чизигига оид қонунни кашф қилишга, унинг асосий қондаларини баён этишга ва ана шуларнинг асосида изларни хотирада сақланиш муддатини ҳамда аста-секин сўниш ҳолатини текширишга имконият яратган.

XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошларида америкалик психолог Эдуард Торндайкнинг текширишлари пайдо бўлади. У биринчилардан бўлиб текшириш предмети сифатида ҳайвонларда кўниюмаларни пайдо бўлиш жараёнини тавлаган эди.

Асримизнинг биринчи ўн йиллигида хотирани текшириш янгича илмий талқинга эга бўлди, унинг моддий асоси тўғрисидаги муаммоларга моҳият жиҳатидан мутлақо бошқача ёндашиш рўёбга чиқди.

Худди шу давр хотира психологиясида кескин бурилиш нуқтасини вужудга келтирди. Академик И. П. Павлов шартли рефлексларни ўрганишнинг илмий методини тақлиф этди. Бу нарса, ўз навбатида, бош мия катта ярим шарлари янги боғланишлар пайдо бўлишига ва мустақамланишнинг асосий физиологик механизмларини текшириш имкониятини тугдирди. Ана шундай қилиб, ушбу боғланишлар пайдо бўлишига ва сақланиб қолишига ёрдам берадиган шарт-шароитлар, шунингдек, боғланишларнинг сақланишига таъсир қилувчи ҳолатлар, омиллар ва механизмлар тасвирлаб берилди. И. П. Павлов олий асаб фаолияти тавлимоти ва унинг асосий қонунлари хотиранинг физиологик механизмларига оид билимларнинг асосий манбаига айланаб қолди.

Болаларда хотиранинг юксак (юқори) шаклларини биринчи марта тадрижий равишда тадқиқот қилиш таниқли психолог Л. С. Виготскийга насиб этган (1896—1934). Л. С. Виготский 20-йилларнинг охириларида махсус текширишларнинг предмети қилиб, хотиранинг юксак шаклларининг ривожланиш муаммосини танлаган ва у ўз шоғирларига Л. Н. Леонтьев (1903—1979) ва Л. В. Занков билан биргаликда хотиранинг юксак шакллари руҳий фаолиятнинг мураккаб шакли эканлигини, келиб чиқиш жиҳатидан ижтимоийлигини кўрсатади. Шунинг билан бирга у мураккаб, моҳиятига кўра, эсда олиб қолишнинг асосий босқичлари ривожланишини далиллаб берди.

Психологлардан А. А. Смирнов, П. И. Зинченколар ҳам хотира бўйича илмий-текшириш ишларини олиб бордилар, унинг янги қонунлари ва механизмларини очдилар, эсда олиб қолишнинг фаолият мақсадига боғлиқлигики ёритдилар, мураккаб материални эсда олиб қолишнинг оқилона усулларини кўрсатиб беришга мувофиқ бўлдилар. Уларнинг тадқиқотлари тўғрисида бошқа бобда батафсил тўхталиб ўтамиз, шунинг учун ҳозир умумий тасниф билан чекланамиз, холос.

Хотирани психологик текширишларда қанчалик юксак муваффақиятларга эришганидан қатъи назар изларнинг сақлаб қолиш жараёни унинг ҳолатлари ва ҳодисалар табиати номалълумлигича қолаверган. Бу фан тармоғида узилишлар бир неча давр қукм суриб еклган. Мазкур ҳолатнинг турли шаклда талқин қилиш мумкин, лекин ҳеч маҳал уни сақлаш тўғрисида мулоҳаза юритиб бўлмайди.

Фақатгина охириги ўттиз йил ичида изларнинг сақланиши учун зарур бўлган мия қисмларини ажратиб кўрсатувчи ва эсда олиб қолишнинг ва унутишнинг асосида ётувчи механизмларни кўрсатиб берувчи текширишлар ўтказила бошланди. Қуйида ана шу масалалар тўғрисида мулоҳаза юритилади ҳамда илмий-амалий жиҳатлари юзасидан далиллар келтирилади.

3. Хотиранинг физиологик асослари

1. Асаб тизимида изларнинг сақланиши.

Кўрсатувчи таъсири остида ҳосил қилинган изларнинг узоқ муддат сақланиш ҳодисасининг ҳайвонот оламини тараққиёти жараёнида намён бўлиш хусусияти тадқиқотчилар томонидан текширилган ва муайян даражада маълумотлар тўплаш имкониятига эга бўлганлар.

Тажрибада аниқланишича, полипларнинг (медузага ўхшаш жониворлар) асаб тизимига бир мартаба электр токи билан таъсир қилиш орқали кўрсатишни вужудга келтириш бир неча соат давомида сақла-

ниб қолувчи ритмик электр импульсларини ҳосил қилади. Ҳайвонот олами йирик вакилларининг марказий асаб тизимини тадқиқот қилиш давомида худди шунга ўхшаш ҳодиса кузатишган. Масалан, бир маротаба бирданига электр лампочкасяни ёкиш билан қўзғатиш ҳосил қилиш уй куённинг юқори икки дўнглигида узоқ муддат қайд қилиш мумкин бўлган ритмик электр разрядларини ҳосил қилади.

Тадқиқотчиларнинг кўрсатишича, қўп вақт бир хил сигнални такрорлаб туриш натижасида инсоннинг унга мослашиши, яъни ориентир рефлексининг сўнишига, бефарқликка олиб боради (Е. Н. Бойко, Е. Н. Соколов ва бошқалар). Психолог Е. Н. Соколовнинг фикрича, бундай одатланиш, кўникиш ҳодисасини алоҳида олинган нейроннинг қўп маротаба таъсир этган қўзғатувчига бераётган жавобини текшириш давомида кузатиш мумкин.

Шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш керакки, кузатувчининг характери ёки интенсивлигини бир оза ўзгартириш жараёни ориентир рефлексини қайта вужудга келтиради.

Е. Н. Соколов олиб борган текширишлари шуни кўрсатдики, у илгари сурган ориентир рефлексининг қайта тикланиши фақатгина қўзғатувчининг характерини ўзгартирилган заҳоти эмас, билки маълум вақт ўтгандан сўнг ҳам қўзғатиш мумкин. Агар текширувчиларда алоҳида бир қўзғатувчига нисбатан мослашиш пайдо қилдирилган, салгина қўзғатувчининг жадаллигини, таъсир этиш вақти ёки характери ўзгартирилса, у ҳолда ориентир рефлексининг вегетатив ёки электрофизиологик симптомлари қайта тикланади. Бу ориентир рефлексининг қайта тикланиши унинг сўнганидан узоқ муддат ўтгандан кейин ҳам кузатилади.

Нерв тизими илгариги кузатувчиларнинг изларини аниқ сақлай олиш қобилиятига эга. Бунинг тўлароқ далиллаш мақсадида мисолларга мурожаат қиламиз.

Маълумки, агар бир хил хусусиятга эга бўлган сигнал қанчалик қўп учраса, синалувчи унга шунчалик тез мослашади, худди шу тарихда тезкорликда (реакциянинг латент вақти жуда қисқа бўлишига қарамай) жавоб қайтаради.

Турли методикалар билан атрофлича текширишлар шуни кўрсатдики, бу қонун энг оддий шароитларда ҳам сақланиб қолар экан.

Кейинги даврдаги текширишларнинг кўрсатишича, инсоннинг асаб тизими алоҳида сигнал изларини ўта аниқлик билан узоқ муддат сақлаш имкониятига эгадир, Бунга Е. Н. Соколов тажрибачилари яққол мисол бўла олади.

Синалувчиларга бир маротаба маълум бир баландлиги 500 гц ва

жадаллиги 20 дБ бўлган эшитиш сигнали берилган, унга жавоб тариқасида қўлнинг қисими керак бўлган. Улар фақат шу сигналга жавоб бериб, бошқа сигналга қўл ҳаракатлари қилмасликлари зарур эди. Тажрибанинг навбатдаги босқичида синалувчиларга шу баландликдаги, лекин интенсивлиги 5 дБ дан 30 дБ гача бўлган турли товушлар берилган. Бунда бир даврнинг ўзнда электроэнцефалограмма, электромиограмма каби реакциялар қайд қилиб борилган.

Ушбу тажриба орадан икки, тўрт ва йигирма беш кун ўтгандан сўнг қайтадан такрорланган, лекин бир мартаба берилган эталон қайта такрор намоен бўлмаган.

Тажриба натижаларининг кўрсатишига қараганда, бир мартаба кўрсатилган эталон синалувчиларда узоқ вақт давомида сақланиб қолган ва ундан сўнг ҳам улар эталонга мос сигналларга аниқ электрофизиологик ва ҳаракат реакцияларини билдирганлар.

Келтирилган тажриба натижалари шуни кўрсатдики, инсон мияси бир марта берилган кўзгатувчининг изини узоқ вақт аниқ сақлаши мумкиндир. Шуниси ажабланарлики, изларнинг аниқлиги вақт ўтиши билан йўқолмайди, балки у борган сари кучайиб боради.

2. Изларнинг «консолдацияланиши» жараёни

Юқорида биз инсон миясига таъсир қилган кўзгатувчиларнинг изи эсда олиб қолинишини кўриб ўтган эдик. Навбатдаги вазифа изларнинг мустаҳкамланиш жараёни қандай кечади, деган саволга жавоб беришдан иборатдир. Излар тезда мустаҳкамланадими ёки маълум вақт талаб қиладими, деган муаммолар туғилиши табиий ҳолдир.

Бу саволларни ўрганиш кўпгина тадқиқотчиларнинг предмети бўлиб хизмат қилган. Кўпгина психологлар кузатишларига қараганда, инсоннинг бош мияси жароҳатланганда, жароҳатгача бўлган ҳисқа вақт ичиде ва жароҳатдан кейин маълум вақт оралигида таъсир қилган кўзгатувчиларнинг изи сақлинмайди. Бош суяги оғир жароҳатланиб, одам ҳушидан кетганда, шижастлангангача қандай ҳодиса рўй берганлигини ва ундан сўнг рўй берган ҳодисани сира эслай олмайди. Бу ҳол антереград, ретроград ва антероретроград амнезияси деган ном олган. Бу ҳолат шуни кўрсатадики, асаб тизимига рўй берган кучли шок (руҳий оғир фақуллоддаги ҳасталаниш) мияни маълум муддатга унга етиб келган кўзгатувчиларнинг изларини сақлашга қобилиятсиз қилиб қўяди.

Антероград, ретроград ва антероретроград амнезия мия изларини эсда олиб қолишга қобилиятсиз бўлиб қолган вақт оралигини ўлчаш имконини берди. Масалан, 78-км да ҳалокатга (аврияга) учраган мотоциклчи 64-км дан бошлаб кўрган барча нарсаларни эсдан чиқара-

ди. У соатига 60 км тезлик билан кетаётганлиги сабабли ҳалокатдан 10—15 дақиқа олдин рўй берган таассуратларнинг изларини мустаҳкам сақлаб қола олмаган. Демак, изларнинг хотирада мустаҳкамланиши ёки психологияда айтиладиганидек, «консолидация» ланиш учун 10—15 дақиқа кифоя қилар экан, холос.

Шунга ўхшаш омиллар жисмида махсус тажрибалар ўтказилиб, бунда синалувчиларга сунъий кучсиз шок берилади ва қандай муддат оралиги хотирадан тушиб қолиши кузатилади.

Психолог Федор Дмитриевич Горбонинг тажрибаларини бунга яққол мисол бўла олади. Синалувчилар берилган сонни илгари натижага қўшиб ёки ундан айириб, арифметик операцияларни бажаришлари зарур эди. Албатта, мисолларни ечиш давомида синалувчи хотирасида илгариги натижаларни сақлаш керак эди. Фавқуллодда «бирданига» синалувчига кескин ёруғлик чақнаши кўринишида «шоқ» берилади.

Тажрибаларнинг кўрсатишича, бундай ҳолларда текширилувчилар ҳозиргина олинган натижани эсларидан чиқариб қўйиб, ҳисобни охиргисидан эмас, балки олдингисидан давом эттирдилар. Тажрибалар шуни кўрсатдики, кучсизгина шок унча бўлган изларни ўчирар ва изларнинг «консолидация» ланиши учун зарур бўлган шароитга тўсқинлик қилар экан.

Юқоридаги кузатишлар шундай фикрлар олиб келдики, изларнинг мустаҳкамланиши учун муайян вақт талаб қилинади ва ушбу фактни текшириш учун психологияда қатор тадқиқотлар ўтказилла бошланди.

Америкаликлар томонидан тадқиқотлар кўйидагича амалга оширилган. Ҳайвонлар кўникма ҳосил қилинаётганидан бир оз вақт ўтган, ҳайвонга электр токи берилади. Агар шок кўникма ҳосил қилинганидан 10—15 дақиқадан кейин берилса, у ҳолда мазкур кўникма йўқолади: агар кўникма ҳосил қилинганидан кейин 45—60 дақиқа ичида берилса, кўникма сақланади. Шу сабабдан изларнинг мустаҳкамланиши вақти учун 10—15 дақиқа ажратилиши кифоя қилади. Жаҳон психологлари олиб борган кейинги тажрибалар шуни кўрсатдики, шокдан сўнг ҳосил қилинадиган кўникмага ҳам шок салбий таъсир кўрсатиши мумкин. Демак, шок изларининг «консолидация» ланишига таъсир қилиб қолмасдан, балки мияни шундай ҳолатга солиб қўяр эканки, бунда кўникма ҳосил бўлиши реалликдан узоқлашади.

Ҳозирги даврда шу нарса маълум бўладики, юқоридаги самара (эфф-фект) фақат электр токи ёрдамидагина эмас, балки фармакологик элементлар таъсири остида ҳам кузатилар экан. Масалан, барбитуратлар бош мия пўстлогини тормозланиш ҳолатига олиб келади; метр-разол пўстлоқда кучли қўзғалишни юзага келтиради. Тўпланган маъ-

лумотларга қараганда, одамда кўникма ҳосил қилиниб, бир дақиқа ўтгандан сўнг барбитуратларни қабул қилиш кўникма изининг йўқолишига олиб келар экан; айнан шу доза дори барбитуратли кўникма ҳосил қилингандан сўнг 30 дақиқа ўтгач қабул қилинса, кўникманинг бузилишига олиб келиши мумкин. Шунга ўхшаш натижалар метразол билан ўтказилган тажрибаларда ҳам кузатилган; кўникма ҳосил қилингандан сўнг 10 секунд ўтгач, метразол қабул қилиниши изларнинг қўпол равишда бузилишига олиб келади, 10 дақиқа кейин қабул қилинса, у ҳолда изларнинг кучсиз сақланиши намоён бўлади, 20 дақиқа ўтгач эса кўникма бутунлай сақланган.

Бироқ миянинг қўзғалишига таъсир қилувчи турли моддалар изларнинг сақланишига турлича «чуқурликда» таъсир қиладилар. Базилари 3—4 кун олдин ҳосил қилинган кўникмаларни йўқотса, бошқалари изларнинг ҳосил бўлишига таъсир қилади.

Маълум бўлишича, изларнинг «консолидация» ланишини тезлаштирувчи моддалар ҳам маълумдир. Бундай препаратларнинг бири-отрихнингдир. Бундан инъекция қилинса, консолидацияни тезлаштириш билан бирга, унга салбий таъсир кўрсатувчи моддаларга нисбатан «яшовчанроқ» қилиб қўйди.

Юқорида таъкидлаб ўтилган тажрибалардан кўриниб турибдики, изларнинг мустаҳкамланиши маълум вақт талаб қилади ва ушбу жараёнда турли куч билан таъсир қилувчи ҳолатлар ҳукм суради. Лекин ҳайвонларнинг индивидуал фарқлари мавжуд бўлиб, изларнинг консолидацияси турли ҳайвонларда турлича тезликда рўй беради. Америкалик психолог Мак Гоунинг кўрсатишича, кўникма тез ҳосил бўладиган каламушларга кўникма ҳосил қилинадиган 45 сек. ўтгандан кейин шок берилса, излар йўқолади, 30 дақиқадан кейин шок берилса, у ҳолда излар сақланади; кўпинча кўникма аста-секин ҳосил бўлувчи каламушларда (индивидуал-типология хусусиятларга кўра) 45 секунддан, 30 дақиқадан кейин берилган шок изларини бир хилда йўқотади. Бу шунини кўрсатадики, каламушларнинг «тез» гуруҳларида излар 15—20 дақиқа ичида консолидация бўлишга улгуради (узоқ вақтгача) ва улар «секин» гуруҳларида эса излар консолидация бўлишига улгурмайди ҳамда узоқ вақтгача яхши мустаҳкамлани олмайдди.

Инсон томонидан муайян изларни ўзлаштириш деган гап изларнинг мустаҳкамланганлиги эмас ҳали, чунки уларнинг мустаҳкамланиши учун маълум вақт зарурдир. Бу вақт кўпгина омилларга боғлиқ бўлиб, жумладан, булар қаторига индивидуал хусусиятлар ва уларнинг имконини киритиш мумкин.

3. Хотиранинг физик ва нейрон из қилиш назариялари.

Физик из қилиш назариясида нейронлардан нерв импульсларининг ўтиши ўзидан кейин физик из қолдиради деб тахмин қилинади. Бу назария тарафдорларининг фикрига қараганда, изларнинг физик ақс ўтиш синапсларда юзага келадиган электрик ва механик ўзгаришларда ўз ақсини топади.

Изларнинг нейрофизиологик асослари тўғрисида фикр юритилганда Лоренте, Махсалеин каби олимларнинг реверберлаштириш ҳодисасини (реверберлаштириш – айланча ақс эттириш демакдир) татбиқ қилинганларини айтиб ўтиш мақсадга мувафиқдир. Уларнинг кўрсатишларича, нерв ҳужайраларидан чиққан ақсонлар бошқа ҳужайралардаги дендритлар билан қўшилиши натижасида реверберлаштириш ҳодисаси вужудга келади.

Протоинлар ҳосил бўлиши билан боғлиқ бўлган ҳолатлар биокимёвий реакциялар пейилади. Бу ҳодисани жаҳон психологлари узоқ муддатли хотиранинг психофизиологик механизми деб атайдилар. Мак Коннел (АҚШ) ёмғир чувалчанларида тажриба ўтказган. Ҳ шартли рефлексларни ҳосил қилиш бошқа реакциялардан фарқли ўлароқ, биокимёвий реакцияларда (ёрутдан қочишни машқ қилиш) икки-уч марта камайиб кетишини кўрсатган.

Юқорида баён қилинган тадқиқотларнинг кўрсатишича, хотира сабабий боғлиниш, яъни детерминатор ҳолати натижасида вужудга келади.

4. Хотира турлари

Психиканинг энг муҳим хусусиятларидан бири борлиқ тўғрисидаги ташқи таассуротларнинг, инсоннинг индивидуал-типологик хусусиятларининг ақс эттирилиши индивиднинг юриш-туришида, хатти-ҳаракатларида, феъл-атворида кейинчалик узлуксиз равишда фойдаланишдан иборатдир. Инсон хатти-ҳаракатларининг аста-секин мураккаблашуви, янгича мазмун ва шакл касб этиши, сифатий ўзгаришларининг юз бериши, шахсий тажрибанинг кенгайиши, ортиши билан рўй беради. Ташқи оламнинг, борлиқнинг, турмуш тарзининг бош мия катта ярим шарларининг пўст қобиғида ҳосил бўладиган образлари, тасвирлари, хоссалари тубдан йўқолиб кетмайди. Воқеликнинг ва ташқи оламнинг тасвирлари, тизимлари ўзаро турли йўсинда, тарзда боғланиб мустаҳкамланади, тартибга келади, гуруҳга бирлашади, ҳаёт ва фаолиятнинг талабларига мос равишда эсда олиб қолинади; эсда сақланади, муайян изларнинг жонданиши натижасида уларнинг бврчаси тикланади.

Хотира инсоннинг ҳаёти ва фаолиятининг барча соҳаларида қатнашиши туфайли унинг намоён бўлиш шакллари, ҳолатлари, шарт-шароитлари, омиллари ҳам хилма-хил кўринишга эгадирлар. Одатда, хотиранинг турларига ва уларни муайян турларга ажратишда энг муҳим асос қилиб, унинг характеристикасини эсда олиб қолиш, эсда сақлаш, қайта эсга тушириш, таниш сингари жараёнларни амалга оширувчи фаолиятнинг хусусиятларига боғлиқлиги олинади. Умумий психологияда хотира 5 та муҳим мезонга (бизнингча) мувофиқ равишда турларга, кўринишларга ажратилади:

I. Руҳий фаолиятнинг фаоллигига кўра хотира қуйидаги турларга бўлинади:

- а) ҳаракат ёки мотор-ҳаракат хотираси;
- б) образли хотира;
- в) ҳис-туйғу ёки ҳиссиёт хотираси;
- г) сўз-манتيқ хотира.

II. Руҳий фаолиятнинг мақсадига биноан;

- а) ихтиёрсиз, б) ихтиёрий, в) механик.

III. Руҳий фаолиятнинг давомийлигига кўра:

- а) қисқа муддатли хотира;
- б) узоқ муддатли;
- в) оператив (тезкор) хотира.

IV. Руҳий фаолият қўзғатувчисининг сифатига кўра:

- а) мусиқий, б) эшитиш хотираси.

V. Руҳий фаолиятнинг инсон йўналишига қараб:

- а) феноменал, б) касбий.

Ҳаракат хотираси. Инсон фаолиятининг ҳар бир турига руҳий фаолликнинг у ёки бу кўринишлари устунлик қилиши кузатилади: масалан, ҳаракат, ҳиссиёт, идрок, ақл-заковат каби руҳий фаолиятнинг кўринишлари мавжуддир. Ана шу руҳий фаоллик турларининг ҳар бири тегишли ҳаракатларда ва уларнинг маҳсулотларида ўз ифодасини топиб, ҳаракатларда, ҳиссий кечинмаларда, туғуларда, образларда, тинсолларда фикр ва мулоҳазаларда акс этади.

Буларнинг барчасига хизмат қилувчи хотиранинг ўзига хос турларига нисбатан психология фанида илмий тушунчалар тариқасида ном берилган: ҳаракат, ҳиссиёт, образли ва сўз-манتيқ хотира.

Турли ҳаракатлар ва уларнинг бажарилиши тартиби, тезлиги, суръати, изчиллиги ва бошқаларни эсда қолдириш, мустаҳкамлаш, эсга туширишдан иборат хотира тури ҳаракат хотираси деб аталади.

Хотиранинг бошқа турларига қараганда, ҳаракат хотираси баъзи одамларда аниқ, равшан устунлик қилаётганлиги учраб туради. Психология фанида классик (мултоз) мисолга айланиб қолган ушбу ҳолатни келтириб ўтиш мақсадга мувофиқдир; бир мусиқа ишқибози мусиқий асарни хотирасида мултоз қайта тиклай олмас экан, лекин у яқиндагина эшитган операни фақат пантомима тарзидагина қайта тиклаш имкониятига эга бўлган. Турмушда шундай одамлар учрайдики, улар ўзларида ҳаракат хотирасининг борлигини умуман пайқамайдилар. Маъмур хотира турининг ғоят катта аҳамияти шундан иборатки, у юриш, ёзиш, ифодали ҳаракат малакалари билан бир қаторда ҳар хил амалий меҳнат малакалари таркиб топишининг асосини ташкил қилади. Агарда инсонда ҳаракат хотираси бўлмаганда эди, у биронта ҳаракатни амалга ошириш учун ўша ҳаракатнинг айнан ўзини ҳар галда «бошдан бошлар», ўрганар эди. Фигуралӣ-учиш, лангар билан сакраш, гимнастика, чопишдаги хатти-ҳаракатлар, бадний гимнастика билан шуғулланиш ҳаракат хотирасини тақозо этади. Жисмоний чаққонлик, меҳнатдаги маҳорат, «олтин кўлар», зийрак кўзлар, эгилувчанлик ва қўзғатувчанликка эга бўлиш юксак, барқарор ҳаракат хотираси мавжудлигининг аломати бўлиб ҳисобланади.

Ҳис-туйғу ёки ҳиссий хотира. Бу хотира ҳис-туйғулар, руҳий кечинмалар, ҳиссиётлар бизнинг эҳтиёжларимиз ва қизиқишларимиз қандай қондириляётганлигидан, атрофимиздаги нарса ва ҳодисаларнинг хусусиятига нисбатан муносабатларимиз қай тарзда амалга ошириляётганлигидан доимо хабар бериб туриш имкониятига эга. Шунинг учун ҳар бир кишининг ҳаёти ва фаолиятида ҳиссий хотира тури жуда катта аҳамият касб этади.

Воқеликдаги нарса ва ҳодисалардан ўз-ўзимизга бўлган муносабатларимиздан келиб чиқадиган ёқимли қамда ёқимсиз кечинмаларни эсда қолдириш, эсга туширишдан иборат хотира тури ҳиссий хотира деб аталади. Улар биз руҳиятимизда кечирган, маънавиятимизга таъсир қилувчи, хотирамизда сақланиб қолган ҳис-туйғу, эҳтирос, алам, армон кабилар жонланишига, ҳаракатга ундовчи ёки ўтмишда салбий кечинмаларга эга бўлган ҳаракатлардан сақлаб турувчи сигнал тарзида намоён бўлади. Ўзга кишиларнинг руҳий ҳолатига ҳамдард (эмпатия) бўлиш, бевосита воқелик моҳиятига ошнолик, китоб, санъат, кино, театр қаҳрамонлари билан биргалликда қайғуриш сингари инсон туйғуларни ҳиссий ёки ҳис-туйғу хотирасига асосланади.

Ҳиссий хотира ўзининг вужудга келиш хусусияти, тезлиги, динамикаси, давомийлиги билан хотиранинг бошқа турларидан маълум маънода ажралиб туради. Ҳар қайси одамга ўз турмуш тажрибасидан маълумки, кўпинча қачонлардир ўқиган китоблардан, томоша қилган кинофильмлардан, спектакллардан фақат «таассуротлар» боғланишлари занжирини ечишнинг дастлабки тугуни сифатида намоён бўлади. Шунинг учун ҳиссий (хотира ижтимоий аҳамият касб этиб, умумийлик алоҳида олинган одамлар кайфиятлари бир-бирларига ўхшашлиги илиқ руҳий муҳитни вужудга келтириш ёки нохуш кечинмалар тўлқинини барпо этиш эҳтимоли тўғрисида мулоҳаза юритилаётганлиги аён бўлса керак) аломати остида ижтимоий, гуруҳий, жамоавий барқарор ёки беқарор кайфиятни вужудга келтиради. Оммавий кайфият (шодлик, ғам-ғусса, безовталаниш кабилар) худди шу тарадаги эҳтирос, аффе́кт, стресс, шижоат сингари кечинмаларни келтириб чиқаради ҳамда уларни хотирада сақланишга ёрдам беради, зарурият тугилганда жонланишга ўз таъсирини ўтказиши.

Образли хотира. Образли хотира тасаввурлар ва турмуш манзаралари, шунинг билан бирга товушлар, таъмлар, ранглар, шакллар билан боғлиқ бўлган хотира туридир. Образ хотираси деб, яққол мазмунли, бинобарин нарса ва ҳодисаларнинг аниқ образларини, уларнинг хусусиятлари ва боғланишларини эсла қолдириш, онгда мустаҳкамлаш ҳамда зарурият тугилганда эсга туширишдан иборат хотира турига айтилади.

Психология фанида образли хотиранинг бир неча турлари ажратиб кўрсатилади, биз уларнинг айримларига таъсиф берамиз.

Изчил образлар Сенсор хотиранинг энг содда ҳўриниши ёки шакли изчил образлардан иборатдир. Изчил образларнинг намоён бўлиш ҳодисаси қўйидагилардан тузилгандир: агар субъект (шахс)га бир неча дақиқа оддий кўзгатувчи юборилса, жумладан, 10—15 сек. ёрқин қизил квадратга қараб туриш таклиф этилса, сўнг текширилувчи олдида квадрат олиб қўйилса, у қизил квадрат ўрнида худди шундай геометрик шакл изини кўришда давом этади, асосан, бу шакл кўк-яшил рангда товланади. Мазкур из ўша заҳоти, баъзан бир неча секунддан кейин пайдо бўлиб, 15 секунддан то 45—60 секундгача ўша объектда сақланиб туради, шундан сўнг у уста-сскин оқара бошлайди; натижада ўзининг аниқ контурини йўқотади, кейинчалик мутлақо йўқолиб кетади, гоҳо бутунлай йўқолиш учун қайтадан пайдо бўлиши мумкин. Одамларнинг индивидуал-типологик хусусиятларига қараб, изчил образларнинг индивидуал-типологик хусусиятларига қараб, изчил образларнинг аниқлиги ва давомийлиги турлича бўлиши кўзга ташланади.

Узининг келиб чиқиши, кучлилиги жиҳатдан изчил образлар салбий ва ижобий турларга бўлинади. Агар изчил равишда одам изчил рангга қараб туриб, сўнгра нигоҳини оқ қоғозга қўчирса, у ҳолда объектда кўк-яшил ранг пайдо булгандай туюлади. Изчил образларнинг ушбу тури салбий изчил образлар деб аталади. Бу ҳолатни яна бир мисол орқали тушунтирилса куйидаги кетма-кетлик ҳолисаси намоён бўлади. Қоронги хонада кўз олдида бир нарса, масалад қўл яқинлаштирилса, сўнгра қисқа муддатли (0, 5 сек) электр чироғи ёқилса, бу ҳолда чироқ ўчгандан кейин одам бир неча дақиқа давомида нарсаларнинг аниқ образларини кўришда давом этади. Мазкур образ ўз рангида бир қанча муддат сақланиб, сўнг кўздан йўқолади.

Изчил образлар хотира жараёнининг содда изларига мисол бўла олади. Ушба руҳий ҳолатни онг билан бошқариб бўлмайди, чунончи, хоҳишларга қараб узайтириш, ихтиёрий равишда қайта тиклаш мумкин эмас. Бинобарин, изчил образлар ушбу хотиранинг мураккаброқ турларидан ана шу жиҳати билан фарқ қилади.

Изчил образларни эшитиш, тери орқали сезишда кузатиш мумкин, лекин бу вазиятда изчил образлар кучлироқ намоён бўлиши ва қисқа муддат давом этиши кузатилади.

Эйдетик образлар. Умумий психологияда изчил образлардан эйдетик образларни фарқлаш анъана тусига кирган («эйдос» — юнунча «образ» деган маънони англатади). Хотиранинг бу тури, яъни эйдетик образлар ўз вақтида немис психология мактабининг намоёндалари ака-ука Йенишдаг томонидан таърифлаб берилган. Баъзи одамларда, айниқса, болалик ва ўсмирлик, ўспиринлик даврларида кузатилган нарса ёки суратлар кўз ўнгидан олиб қўйилса ҳам сурат сиймоси узоқ вақт сақланиш хусусиятига эга.

Мазкур нарса ва жисмларнинг аниқ образларчи, тасвирларини кузатиш мумкин. Бу ҳолиса жаҳон психология фанида тажрибада текширилиб кўрилган. Тажрибада текширилувчига 3—4 дақиқа давомида расм кўрсатилган ва тасвир олиб қўйилгандан сўнг унинг таркибий қисмлари, тузилиши ҳақида қатнашчиларга саволлар берилган. Бу жараёнда айрим текширилувчилар биронта саволга жавоб бера олмаган бўлсалар, аниқ эйдетик образга эга бўлган иштирокчилар эса расмни кўришда давом этаётгандай ҳар бир саволга аниқ жавоб беришга эришганлар.

Тажрибаларнинг кўрсатишига қараганда, эйдетик образлар узоқ вақт инсон онгида сақланиши мумкин. Маълумки уларнинг излари йўқолиб қетган бўлса ҳам, лекин ҳеч қандай қийинчиликсиз унинг сиймоси қайта тикланиши мумкин.)

Собиқ шўро психологияси фанида эйдетик образларнинг намоён бўлиши ҳодисаси (ёрқин эйдетик хотирага эга бўлган кишининг психологик хусусиятлари) А. Р. Лурия томонидан кўп йиллар давомида ўрганилган. Эйдетик хотиранинг индивидуал-типологик хусусиятлари чуқур таърифлаб берилган. Эйдетик образлар ҳаракатчанлик хусусиятига эга бўлиб, субъектнинг олдига қўйилган вазифа ва унинг тасаввурлари таъсири остида ўзгариши мумкин.

Ака-ука Йенишлар томонидан ўтказилган оддий тажрибада эйдетик хотирага эга бўлган текширувчига олма ва ўндан сал узокроқда жойлашган илгак тасвирланган расм кўрсатилган. Расм ўртадан бўлиб қўйилгандан кейин текширувчидан олмани олиш истаги кучайиб бораётганлиги сўралган. Муайян йўл-йўриқ берилгандан кейин текширувчи мана бундай ҳолатни тасвирлаб беради: илгак олмага яқинлашиб, уни илади ва ихтиёрсиз равишда қатнашчи томон тортади. Хуллас, эйдетик образ ҳаракатчан бўлиб, субъектнинг руҳий кўрсатмаси таъсири остида сифат ва миқдор ўзгаришга юз тутаяди. Эйдетик образлар, илмий текширишларнинг кўрсатишича, болалик ва ўспиринлик давларида муайян муддат ҳукм суради ва вақтнинг ўтиши билан унинг излари аста-секин сўна боради.

Психофармокологик тадқиқотларнинг кўрсатишича, эйдетик образларни кучайтирувчи калий ионлари ва шунингдек, уни кучсизлантирувчи кальций ионлари моддалари мавжуддир. Илмий изланишларда олинган миқдорий материаллар эйдетик образлар пайдо бўлишининг психологик илдиэларини чуқурроқ очишга хизмат қилди.

Тасаввур образлари. Тасаввур образлари хотиранинг янада мураккаброқ тури бўлиб ҳисобланади ва уларнинг хусусиятлари ҳақида тасаввурга эгамиз. Инсон дарахт, мева, гул тўғрисида тасаввурга эга эканлиги шуни кўрсатадики, унинг илгариги тажрибалари субъектнинг онгида шу образларнинг изларини қолдирган. Илмий тушунчалар талқин қилинганида тасаввур образлари эйдетик образларга жуда яқиндек туюлади. Лекин эйдетик образлар ҳақидаги психологик таҳлил шуни кўрсатадики, тасаввур образлари унга қараганда анча бой бўлиб, ўзига хос хусусиятлари билан ажратилиб туради. Тасаввур образларининг эйдетик образларидан ажратувчи фарқ тасаввур образларининг полимодаллик хусусиятидир. Бунинг асосий моҳияти тасаввур образлари кўриш, эшитиш, тери орқали сезиш изларининг таркибий қисмларини бирлаштиради. Масалан, мева тўғрисидаги тасаввур образи унинг ташқи кўриниши (шакли, ранги), мазаси, оғирлиги, вазнини ўзаро бирлаштириб акс эттиради.

Тасаввур образларининг эйдетик образларидан асосий фарқи шундан иборатки, у ўз таркибига нарса ҳақидаги тасаввурларни ақлий жиҳатдан қайта ишлашни киритади ва жисмларнинг асосий хусусиятларини ажратиб, маълум бир категорияга бирлаштиради. Инсон гул образини фақатгина эсга туширмайди, балки уни муайян бир сўз ёки тушунча билан атайди, хусусиятларини ажратиб кўрсатади, аниқ бир категория моҳиятига киритади.

Демак, тасаввур образларида одамнинг хотираси идрок қилинган нарсанинг изини сусти равишда сақлабгина қолмай, балки бир қатор тасаввурлар билан бойитади, нарса мазмуни ва моҳиятини таҳлил қилиб, у ҳақидаги ўз билимлари, тушунчалари қабиларни таҳриба билан боғловчи ижодий сермаҳсул фаолиятни амалга оширади. Буларнинг барчаси иродавий сифатлар, ақлий зўриқиш, асабий тараंगлашув натижасида рўёбга чиқади.

Хуллас, тасаввур образлари хотиранинг мураккаб фаолият маҳсули ҳисобланиб, улар изчил ёки эйдетик образларга нисбатан мураккаб психологик ҳодисадир. Тасаввур образлари хотира изларининг мураккаб тури бўлиб, унинг ақлий жараён билан яқинлиги инсон билиш фаолиятининг муҳим таркибий қисмидан бири эканлигидан далолат беради.

Сўз-манتيқ хотираси. Сўз-мантиқ хотираси мазмунини фикр ва мулоҳазалар, аниқ ҳукм ҳамда ҳуюса чиқаришлар ташкил этади. Инсонда фикр ва мулоҳиза турли хил шакллар ёрдамида ифодаланганлиги туфайли, уларни ифодалаш фақат ўзлаштирилаётган материалларнинг асосий маъносини изоҳлаш, талқин қилиб бериш ёки уларни сўзма-сўз ифодаланишига айнан айтиб беришга қаратилган бўлиши мумкин. Агар маълумот, ахборот, кабар, материал маъно жиҳатдан қайта ишланмаса, у ҳолда материални сўзма-сўз ўзлаштириш мантиқий ўрганиш бўлмасдан, балки, аксинча, механик эсда олиб қолишга айланиб қолади.

Сўз-мантиқ хотиранинг вужудга келишида биринчи сигнал билан бир қаторда иккинчи сигналлар тизими асосият касб этади. Чунки сўз мантиқ хотираси фақат инсонга хос бўлган хотиранинг махсус тури ҳисобланиб, бу хотира тури ўзининг содда шакллари билан ҳайвонларга ҳам тааллуқли бўлган характер ҳис-туйғу ва образли хотиралардан ҳам сифат, ҳам миқдор жиҳатидан кескин фарқ қилади. Ана шу боисдан сўз-мантиқ хотираси бир томондан хотиранинг бошқа турлари тараққиётига асосланади, иккинчидан, уларга нисбатан етакчилик қилади. Шу билан бирга бошқа барча турларнинг ривожланиши сўз-мантиқ хотиранинг таққомиллашувига узвий боғлиқдир. Сўз-

ментик хотиранинг ўсиши қолган хотира турларининг барқарорлашувини белгилайди.

Ихтиёрий ва ихтиёрсиз хотира.

Хотира турларига нисбатан бошқача тарзда ёндашиш ҳоллари учрайди, шу боисдан хотира фаолияти амалга ошираётгани яққол, фаоллик хусусиятлари билан узвий боғлиқ равишда турларга ажратилади. Масалан, фаолият мақсадига кўра ихтиёрсиз ва ихтиёрий турларга бўлинади.

Ихтиёрий хотира деганда маълум мақсадни рўёбга чиқариш учун, муайян даврларда ақлий ҳаракатларга суянган ҳолда амалга оширишдан иборат хотира жараёни тушунилади. Бу фаолиятни, одатда, онг бевосита бошқаради. Кўпинча психология фанида ихтиёрий хотирага ихтиёрсиз эсда олиб қолиш қарши қўйилади. Бу жараён маълум, керакли топшириқ ёки вазифа кўйса, эсда олиб қолишга етакловчи фаолият бирон-бир мақсадни рўёбга чиқаришга йўналтирилган тақдирда юзага келади. Биз математика топшимоқлари ечаётганимизда масаладаги сонларни эсда олиб қолишни ўз олдимишга мақсад қилиб қўймаймиз. Мазкур сўз-ментик ҳолатда асосий мақсад фақат масала ечишга қаратилади, бунинг натижасида сонларни (иккинчи даражали белги сифатида) эсда сақлашга ҳеч қандай ўрин ҳам қолмайди. Шунга қарамай, биз уларни қисқа муддатга бўлсада, эсда сақлашга интиламиз, бу ҳолат фаолият якунлангунга қадар давом этади.

Эсда олиб қолишни мақсад қилиб қўйиш, эсда олиб қолишнинг асосий шарти ҳисобланади. Серб психологи Радославевич ўз тадқиқотида қўйидаги ҳодисани баён этади. Тажрибада текширилувчидан бири синовни қўллаётган тилнинг тушунмаганлиги туфайли унинг олдига қўйилган вазифаларни пайқай олмаган. Бунинг оқибатида унча катта бўлмаган тадқиқот материални 46 марта ўқиб берилганига қарамай текширилувчига тушунтирилиб берилганидан сўнг, у материал билан олти марта ўқиб танишиб, уни такрорлаб, қисмга ажратиб эсга қайта туширишга эришган.

Хотиранинг ихтиёрий ва ихтиёрсиз турлари хотира тараққиётига ихкита кетма-кет босқичларини ташкил этади. Ихтиёрсиз хотиранинг турмушда ва фаолиятда катта ўрин эгаллашини ҳар ким ўз шахсий тажрибасидан билади. Ихтиёрий хотиранинг турмушда ва фаолиятда катта ўрин эгаллашини ҳар ким шахсий тажрибасидан билади. Ихтиёрсиз хотиранинг муҳим хусусиятларидан бири махсус мнсмик мақсадсиз, ақлий, асабий, иродавий зўр беришсиз ҳаётий аҳамиятга

эга бўлган кенг қўламдаги маълумот,, хабар, ахборот, таассуротларининг кўпчилик қисмини акс эттиришидир. Шунга қарамаздан, инсон фаолиятининг турли жабҳаларида ўз хотирасини бошқариш зарурати туғилиб қолиши мумкин. Худди мана шундай шароитда, ҳолатларда, вазиятларда, вазқуллда керакли нарсалар ихтиёрий равишда эсда сақлаш, эсга тушириш ёки эслаш имкониятини яратадиган хотиранинг мазкур тури ҳатта аҳамиятга эгаллиги шубҳасиз.

Қисқа муддатли узоқ муддатли ва оператив хотира.

Сўнгги пайтларда собиқ шўро ва 1 чет эл психологиясида хотира тадқиқотчиларининг эътиборини эсда олиб қолишнинг дастлабки, бошланғич дақиқаларида вужудга келадиган ҳолатлар, жумладан, ташқи таассурот изларининг мустаҳкамлашигача бўлган жараёнлар, ҳолатлар механизмлар, шунингдек, уларнинг мустаҳкамланиш муддатлари ўзига жалб қилиб келмоқда. Масалан, бирер материал (шакли, моҳиятидан қатъи назар) хотирада мустаҳкам жўй олиш учун бу субъекти томонидан тегишли равишда қайта ишлаб чиқиши, зарур материалларини бундай ишлаб чиқиш учун маълум даражада муддат талаб этилиши табиийдир. Ана шу вақт, муудат оралиғида хотирада қайта тикланаётган изларни консолидациялаш—мустаҳкамлаш деб қабул қилинган. Мазкур жараён инсон томонидан яқингинада бўлиб ўтган ҳодисаларни акс садосидан кечинма сифатида кечирилади ва тақомиллашади. Инсон муайян дақиқаларда, лаҳзаларда долзарб пайтда бевосита идрок қилинаётган нарсаларни гўё кўришда, эшитишда давом этаётгандек туюлади. Ушбу жараён келиб чиқиши жиҳатидан беқарор, ҳатто ўзгарувчан, лекин улар ишу қадар махсус тажриба орттириш механизмларининг фаолиятида муухим аҳамият касб этади, шу боисдан уларнинг роли шу қадар аҳамиятлики, бу жараёнларга эсда олиб қолиш, эсда сақлаш, ахборотлар,, маълумотлар, хабарларни қайта эсга туширишнинг алоҳида тури сиффатида қаралади. Ушбу жараён, одатда, психологик фанда қисқа муддатли хотира деб аталади.

Жуда кўп қайтаришлар ва қайта тиклашлар натижасида материални узоқ муддатли хотирадан фарқ қилган ҳолда қисқа муддатли хотира бир марта ҳамда жуда қисқа вақт оралиғида идрок қилиш ва шу онгдаёқ қайта тиклашдан сўнг қисқа муддатли эсда олиб қолиш билан характерланади.

Ҳозирги замон илмий адабиётларида қисқа муддатли хотиранинг куйидаги атамалари мавжуд: «бир лаҳзаалик», «зудлик», дастлабки, қисқа муддатли ва бошқалар.

Оператив хотира. Инсон томонидан бевосита амалга оширилаёт-

ган фаол, тезкор ҳаракатлар, усуллар учун хизмат қилувчи дараёнини англаувчи мнемик ҳолат оператив хотира деб аталади. Ҳолдинги эвмон психологиясида ушбу ҳолатни намоён қилиш учун ушбу мисол келтирилади: математик амални бажаришга киришар эканмиз, биз уни муайян бўлақларга ажратиб ҳал қилишни мақсад қилиб кўямиз. Шу билан, оралиқ натижаларини ёдда сақлашга интиламиз, ниҳоясига (охирга, якунланишга) яқинлашган сари айрим материаллар эсдан чиқа бошлайди.

Мазкур ҳолат матнни талаба ёки ўқувчи томонидан ўқишда, уни кўчириб ёзишда, ижодий фикр юритишда, ақлий фаолиятни амалга оширишда яққол кўзга ташланади.

Мазкур фаолиятда хотиранинг бирликлари деб номланадиган қисмлар (бўлақлар, парчалар), ҳажми ва кўлами у ёки бу фаолиятнинг муваффақиятли якунланишига таъсир кўрсатади. Хотирада смиркор, тезкор бирликларни таркиб топшида ана шу қисмларнинг ўқиловчилик аҳамияти каттадир. Қисмнинг ҳажми, кўлами, аниқлиги, лабиллиги, тактик ва стратегик хусусиятга эга эканлиги муҳим аҳамиятга эга (мисол учун: почта кутиси). Рамзий маънода юқорида қисқача мулоҳаза юритилган хотира турлари қуйидагича узвий боғлиқликка эгалдир: оператив-қисқа муддатли ва узоқ муддатли.

5. Эсда олиб қолиш турлари ва уларни тадқиқ қилиш методлари

Психология фанида эсда олиб қолишнинг қуйидаги турлари маъжуд эканлиги тан олинган:

1) маълумот, хабар, таъсирот, ахборот ва материалларни эшитиш орқали идрок қилиш ҳамда эсда олиб қолиш;

2) эгаллаш ёки ўзлаштириш зарур бўлган бўлган материалларни кўриб идрок қилиш ёрдамида эсда олиб қолиш;

3) материалларни ҳаракат ёрдамида ва эшитиш орқали идрок қилиш ҳамда эса олиб қолиш;

4) аралаш ҳолатда эсда олиб қолиш: кўриш, ҳаракат қабуллар орқали идрок қилиш ва эсда олиб қолиш, бошқача айтганда, бир нечта таъсир этувчилар ёрдамида акс эттириш.

Ушбу мисоллар ёрдамида биз эсда олиб қолишнинг таҳлил қилиб ўтилган тўрт тоифаси хусусиятлари билан таништириб, унга хос жиҳатларига тўхталамиз.

I	II	III	IV
перо	дело	тезда	дарс
тоғ	чинғи	ўқ	қорақурт
дирахт	денгиз	осмон	арава
қулф	тош	қум	эчки
таёқ	сарой	китоб	ўқитувчи
киртон	қўнғироқ	шок	апельсин
сиёҳ	пўст	балкон	ўт
асаларни	каламуш	чироқ	бўри
кирам	бўта	ит	парта
ойна	эртак	топишмоқ	қўзиқорин

1) биринчи қатор ўқиб бериледи, сўнг эслаб қолинган сўзларни ёддан талаб қилинади;

2) иккинчи қатордагини кўриб идрок қилиш, сўнг эслаб қолганларини ёзиш вазифаси қўйилади;

3) 8–10 дақиқадан кейин 3 қатордаги сўзлар ўқиб бериледи ва уларни ҳавода ёзиб кўрсатиш сўралади, бу йул идрок қилинган сўзларни ёддан ўзича ёзишни тақозо қилади;

4) сўнгги қатор ўқилади ва кўрсатилади; сигналувчилар уларни ичдан такрорлашлари керак, ундан сўнг эслаб қолинган сўзларни ёзиш тавсия қилинади.

Мана шу йуллар орқали кўриш, эшитиш, эшитиш-ҳаракат, комбинирлаштирилган (аралаш) турлари ёрдамида хотиранинг қайси тури устундоқ ёки қайси бири бўш эканлигини аниқлаш мумкин.

Эсда олиб қолишда ассоциацияларнинг аҳамияти муҳимдир. Бунинг учун эсда олиб қолиш жараёнининг боғланишлари пайдо бўлиш суръатини аниқлаш мақсадида улар хусусиятларига биноан қуйидаги: 1) сабаб-оқибат боғланиш (кесилса оғрийди); 2) бўлак ва яхлит муносабати (кўйлак ёқаси), 3) қарама-қаршилиқ муносабати (осоёишталик шовқин), 4) инкор этиш қолати (қувноқ-рамгин), 5) адекват ёки аниқлик (гор аниқлаш жойи, ўқитувчи сўзига ўқувчининг жавоб топиши) турларга ажратилади.

А. Р. Дуря эсда олиб қолишни тадқиқ қилишда «Пиктограмма» усулидан фойдаланади. Ушбу усул хусусиятига кўра, асосан, тақриба учун қалам ва қорос талаб қилинади. Бунинг учун 12–18 талача атама танлаб олинади: 1) қувончли байрам, 2) оғир меҳнат, 3) ўсиш, 4) кечки мазали овқат, 5) ҳасур ҳаракат, 6) ҳасаллик, 7) бахт, 8) сеҳрли савол, 9) жудолик, 10) дўстлик, 11) зимистон, 12) қайғу, 13) адолатсизлик, 14) шубҳа, 15) илияқ шамол, 16) алдаш, 17) бойлик, 18) оч бола.

Таҳриба ўтказувчи атамаларни ўқиш пайтида синалувчилар эши-тиши зарур бўлган сўзларни пиктограмма шаклида график ҳолатда ифодаллаши керак (нимани хоҳласа ўшани чизиш). Атамалар ўқилганда синалувчилар орадан 5 дақиқа ўтгандан кейин уларга пиктограмма (расм, график орқали) бўйича берилган сўзларни эслаш, ҳар бир пиктограмма тагига атамани ёзиш сўралади. Бунда эсга тушириш қарама-қарши тартибда бўлиш тавсия этилади. Масалан, оғир меҳнат-қурак ёки болға, юк орқалаган одам; шубҳа — йўл кесилиши ёки сўроқ аломати, ўсиш — ўсаятган дарахт, тўғри чизик ва бошқалар.

Эсда олиб қолиш коэффициенти қуйидаги формула асосида ҳисоб-лаб чиқилади: $K = \frac{T}{n} - 100 \cdot T$ эсга қайта туширилган тўғри сўзлар миқ-

дори n — қўйилган талабларнинг умумий миқдори. Бу таҳриба орқали: а) вербал эслаб қолиш самарадорлиги, б) ассоциациялар йўналиш ва хусусияти, в) уларнинг умумлашганлиги, яққол белгилардан маъхум белгиларга ўтишини аниқлаш имкони юзага келади.

Эсда олиб қолиш инсон фаолиятининг хусусиятига бевосита боғлиқдир. А. А. Смирнов, П. И. Зинченко таҳрибалари шуни кўрсатадики, эсда олиб қолиш у ёки бу фаолиятдагина самарали бўлиши мумкин. А. А. Смирновнинг таҳрибаларида текширишларга қараганда, икки хил фаолият таклиф қилинса, биринчи ҳолда улар маъноли матнни эсда олиб қолиш назарда тутилади. Синалувчилар матнни ёдлар эканлар, материаллар устида ҳеч қандай фаол иш олиб борманганлар. Иккинчи ҳолда эса эсда олиб қолиш вазифаси қўйилмайдию, лекин матн устида муайян иш олиб бориш, унда учрайдиган маъновий хатоларни аниқлаш таклиф этилади. Иккинчи ҳолда эсда олиб қолиш анча самарали бўлганлиги аниқланган.

Бу самарадорлик эса кўп жиҳатдан бериладиган кўрсатмаларга боғлиқдир. Умуман эсда олиб қолиш кўрсатмаси узок ва қисқа муддатли эсда сақлашга, аниқ эсга туширишга ёки сўзлари билан эсга туширишга қараб кўрсатмалар бериш мумкин. Таҳриба ўтказувчиларнинг хизмати шундаки, а) синалувчиларга тегишли кўрсатмаларни ишлаб чиқиш ёки уларни яратиш, б) қайси хабар, маълумот, ахборот, таъсурот муваққат хусусиятга эга, в) нимани эсда олиб қолиш зарурияти маъжуд, г) қандайларини тушуниб олиш кифоя қилади, д) нимани қай ҳолда сўзма-сўз эсда олиб қолиш кераклигини кўрсатиб ўтиш лозим. Кузатишларнинг кўрсатишинча, бундай кўрсатмалар (установкалар берилмаганда); таҳриба иштирокчиларида кўпинча нотўғри ва қарама-қарши ҳукмлар вужудга келади.

Махсус воситалар ва оқилона усулларни қўлаш орқали эсда олиб қолиш соҳасидаги ёдлашдан иборат ташкилий фаолият алоҳида аҳамиятга эга. А. А. Смирновнинг утказган тажрибасидаги натижалар шуни кўрсатадики, матнни махсус тузиб чиқилган режага вассосланган ҳолда ёдлаш режаси, пала-партиш эсда олиб қолишдан икки баравар самаралироқ экан. Рухшунос олимларнинг тавсиясига биноан ёдлаш жараёнида материални такрорлаш билан уни фаол эсга тушириш ўзаро алмаштириб туриш юқори натижалар беради. Кузатишлар ва тажрибалар шуни кўрсатдики, ўқувчилар ва талабалар бу усулларни мустақил равишда эгаллаш оқилона бўлади, одатда, улар муаллимнинг раҳбарлигида эгаллашади, акс ҳолда ўқув фаолияти иштирокчилари материални бевосита, ихтиёрсиз эсда олиб қолиш босқичида қотиб қолиши мумкин, бу ҳол ақлий ўсишга қарама-қаршидир.

Шу нарсани алоҳида таъкидлаб ўтиш керакки, ўқув материалларини маъносига тушуниб эсда олиб қолиш йўли оқилона йўл бўлиб қолмасдан, балки у механик эсда олиб қолиш жараёнини ўзининг самарадорлиги билан ажралиб туради.

Инсон улғайиб борган сари унинг ақлий фаолиятида маълумот, хабар, билимлар маъносини тушуниб эсда олиб қолиш кенг ўрин эгаллай бошлайди.

Ахборот қўламининг тезкорлик билан хенгайиб бориши оқибатида ўқш ва ўқитишда материалларни маъносига тушуниб эсда олиб қолишдан иборат хотира фаолиятига нисбатан эҳтиёж янада кучаяди. Лекин бу мулоҳаза механик эсда олиб қолиш мутлақо яроқсиз ўқув фаолияти ёки умуминсоний фаолиятнинг таркибий қисми деган хулосага олиб келмаслиги зарур. Чунки ишлаб чиқаришда, турмуш ҳабаҳларида, таълимда таърифлар, ифодаланган саналар, шартли белгилар, математик ва кимёвий аломатлар, хорижий атамалардан фойдаланиш механик эсда олиб қолиш жараёни орқали амалга оширилади. Шунинг учун бу ҳолатни эсда олиб қолиш ва эсга тушириш кўрсатмаларидан (установкаларидан) келиб чиққан ҳолда талқин қилиш адолат тантанаси деб тушуниш керак.

Мажмуи инсон билиш фаолиятининг таркибий қисми эканлигини тушунтириш оқилона ёндашиш намунаси бўлиб ҳисобланади. Бу омил жаҳон психологлари тажрибасида кўп марта тадқиқ қилинган ва тўпланган материаллар ўз долзарблигини ҳали ҳам йўқотгани йўқ, бунга республикамизда йиғилган натижалар яққол мисолдир.

Эсда олиб қолиш жараёни деганда, сезги, идрок, тафаккур ва ички кечинмаларни хотирада сақланиш хусусияти тушунилади. Кундалик

ҳаётимизда китоб, журнал, газета ўқиганимизда, материални эсда олиб қолиш учун шу материалларнинг маъносига тушуниб олишга ҳаракат қиламиз. Жамикки нарса инсонга старли даражада тушунарли бўлмаса, у тақдирда уларни эсда олиб қолиш жараёни жуда қийин кечади. Ўрганидаётган материалнинг мазмуни ва маъносига тушуниб олиш учун одам уни таҳлил қилишга, умумлаштиришга ҳаракат қилади. А. А. Смирнов таъкидлаганидек, материални тушуниб олиш худди шу жараёнга яққол мисолдир. Муаллифнинг шахсий фикрига қараганда ўзлаштирилаётган материалларни эсда олиб қолиш қийинлиги уларни тушуна олмасликдир. Тушуниб олишнинг эсда олиб қолишдаги аҳамияти худди шу билан тавсифланади.

Жаҳон психология фани тўплаган маълумотларга қараганда ўзлаштирилаётган материални механик тарзда эгаллашга нисбатан унинг маъносини тушуниб ўзлаштириш бир неча марта маҳсулдордир.

Эсда олиб қолиш жараёнида ўзлаштирилаётган материалнинг маънога эга булишлиги ёки бўлмаслиги муҳимдир. Ассоциатив психология мактабининг вакили, таниқли психолог Г. Эббингауз жаҳон психологиясида биринчи бўлиб, 1885 йилда олий руҳий жараён бўлган хотирани (1888 йилда интеллектни) илмий тажриба методи негизда текширди ва кенг қўламда турмушга татбиқ этди. У хотира жараёнини тажрибада текширишнинг асосий йўналишини ишлаб чиқди. Хотирани «соф» кўринишда ўрганишга ҳаракат қилиб, маъно касб этмайдиган бўғинлардан фойдаланади. Унинг бу тадқиқоти кишининг мантиқий хотирасини эмас, балки механик хотирасига нисбатан қўланишга хос тўғри йўналишидир.

Г. Эббингаузнинг бу тадқиқоти психологияда интроспектив (ўз ўзини кузатиш ёки ички кузатиш) методга қарама-қарши қўйилган илмий тажрибавий метод ютуғи сифатида илмий-амалий аҳамиятга эгадир. У хотира жараёнини текширишда ўз олдига 38 та маъно англатмайдиган бўғинлардан тузилган материални эсда олиб қолишни мақсад қилиб қўйган. Бу материални ўзлаштириш ўртача 55 марта такрорлашни талаб қилади. Эсда олиб қолиш учун 38—40 сўздан, 11 та боғлиқ бўлмаган сўзлардан фойдаланган. Бу материални ўзлаштириш 6—7 мартаба такрорлашни талаб этган, умумий ҳисоб эса 9:1 нисбатга тўғри келган.]

Д. Лайон ҳам худди шу муаммо билан шуғулланган (1914 йили). Унинг тажрибаларида 200 та мазмунга эга бўлмаган, маъно касб этмайдиган сўзлар 98 дақиқадан кейин эсда олиб қолинган. Прозаник (соғда тил билан ёзилган, бадий бўёққа бўлган) матндан олинган 200 та сўз 24 дақиқадан сўнг, шеъринг услубда ёзилган матндан олин-

ган 200 та сўз 10 дақиқадан кейин эсда олиб қолинган. Бу ерда ҳам маълум маъно касб этувчи материални эсда олиб қолиш маъносиз материални эсда олиб қолишга нисбатан 9:1 ҳосил қилади. Эсда олиб қолишнинг мустаҳкамлиги ўзлаштирилаётган материални маънога эга ёки эга эмаслигига боғлиқдир.

Г. Эббингауз унутишнинг вақтга боғлиқлигини тажриба орқали аниқлаган. Тўпланган натижаларнинг кўрсатишича, материал ёд олингандан сўнг унутиш суръати тез, кейинчалик у бирмунча секинлашади. Бу қонуният маъносиз айрим бўғинларни унутиш устида олиб борган ишларида тасдиқланган. Тажрибаларнинг кўрсатишича, урганган нарсалар бир соатдан кейин унутилади. Материални ўзлаштириш жараёни мобайнида, хотирлаш натижасида унутиш секинлашиб боради. Муваққат асаб боғланишлари сусайиши натижасида қачонлардир содир бўлган нарса ва ҳодисаларнинг ўзаро алоқлари хотирада аста-секин йўқолиб боради. Вақтнинг ўтиши билан бирмунча унутилиб борилаётган ёки унутилиб кетилаётган вақти боғланишларни, яъни ассоциацияларни қайтадан тиклаш жараёни куч-қувват, қатти-ҳаракатларни талаб қилади.

Г. Эббингауз издошлари ва шогирдлари томонидан ўтказилган жуда кўп тадқиқотларнинг кўрсатишича, унутиш суръати материалнинг маъноли ёки маъносизлигига, унинг қанчалик англашилганлигига боғлиқдир. Материал қанчалик мазмундор, англашилган, тушуниб олинган бўлса, у ҳолда унутиш ҳам шунчалик секин кечади. Лекин маъноли материалга нисбатан ҳам унутиш аввал тез суръатда, кейинчалик эса бу секинлашади. Бирон бир материални ўзлаштириш ёки эсда олиб қолиш — инсоннинг эҳтиёжлари, қизиқиши, фаолиятнинг мақсади билан боғлиқ бўлса, бу материал секин унутилади.

Унутишнинг тезлиги эсда олиб қолинган материалнинг мустаҳкамлигига тесқари пропорционал хусусият касб этади. Демак, эсда олиб қолишнинг мустаҳкамлиги ўзлаштирилаётган материалнинг маънога эга ёки эга эмаслигига боғлиқликдан ташқари, яна бир нечта омиллар ўз таъсирини кўрсатади (қизиқиш, ҳоҳиш, шахсий аҳамиятга эга эканлиги) ва унинг фаолият мазмунига айланишига ҳам боғлиқ. Шунингдек, улар кишининг шахсий, яққаҳол хусусиятларига ҳам бевосита алоқадор.

Юқоридаги фикр ва мулоҳазаларнинг исботи учун Г. Эббингаузнинг ҳаётий тажрибасидаги мисолни келтириб ўтаемиз. У Дон Жуан Байроннинг туртлигини 24 соатда ўзлаштириб олади. Бу туртлик Г. Эббингауз учун шахсий аҳамият касб этган, шу билан бирга, унинг қизиқиш истакларига мос тушган. Бунда ўзлаштириш жараёни қуйи-

дагича кетади: иккинчи марта такрорлаш 50 фоиз вақтни тежаган, кейин вақт ўтиши билан бу тўртликни такрорлаш 34 фоиз вақтни ташкил қилган. Орадан 22 йил ўтгандан сўнг ҳам бу тўртлик ханузгача унинг кўз ўнгидан кетмаган. Худди шу ғазалнинг бошқа бир тўртлигини ёд олишга ҳаракат қилиб кўрилганда, бунинг учун бирмунча кўп вақт талаб қилган ҳамда 7 фоиз вақт кетгач, бу ғазалнинг қолган қисмлари ёд олинмаган. Демак, бундан шундай хулосага келишимиз мумкинки, одам учун катта ҳаётий аҳамиятга эга бўлган нарсаларнинг кўпчилик қисми мутлақо эсдан чиқиб кетмайди.

1926 йили П. Вильямсон бир бўғинли сўзлар асосида тузилган материалдан фойдаланиб, А. Дитце ва Г. Джонс (1931 йили) каср усулидаги матндан олинган материални бир марта ўқиб чиқилгандан сўнг, олинган материалларга кўра, унутиш жараёни Эббингаузнинг маъносиз бўғинлар ёрдамида тузилган материаллар асосида ўтказилган тажрибасидан фарқли равишда, қуйидагича натижа берган: Эббингауз тажрибаларида бир соат ичида 35 фоизга кескин пасайган бўлса, Датце Джонсларнинг тажрибаларида унутиш 72 фоизга, П. Вильямсонникида эса унутиш 75 фоизга пастлашган ҳолда эгри чизик ҳосил қилади.

Собиқ шўро психологлари тадқиқотларининг натижалари маънога эга бўлган материалларни ўзлаштиришда эсда олиб қолиш учун турли хил йўналиш, кўрсатма бериш муҳим аҳамият касб этади, деган фикрни тасдиқлайди. А. Н. Леонтьев, С. Л. Рубинштейн, П. А. Рибников ва бошқалар болаларнинг хотира фаолиятини ўрганганлар, шунингдек, улар ўқиш фаолиятига асосланган ҳолда мактаб ўқувчиларида текшириш ишларини олиб борганлар.

П. И. Зинченко, М. Н. Шардаков, А. И. Липкиналарнинг тадқиқот ишларининг аксарияти шунга бағишланган бўлиб, турли материални эсда олиб қолишда тушунишнинг аҳамияти муҳимлигини тасдиқлашга интилган. Бу материални эсда олиб қолишга тўғри йўналиш берилишининг натижасида материал мазмунини тушуниб олган ҳамда эсда олиб қолиш тезлиги, аниқлиги, мустаҳкамлиги ва тўлиқлиги таъминланади.

А. А. Смирновнинг таъкидлашича, шу давргача ҳеч ким, ҳеч бир илмий адабиётларда болаларга ва қуйи синф ўқувчиларига аҳамиятлик бўлган материални механик тарзда олиб қолишлари кўрсатилмаган.

Немис психологи Вильям Штерн (1871–1938) фикрича, болаларда ҳам, катта ёшдаги одамларда ҳам маъносига тушуниб ўзлаштиришга нисбатан механик эгаллаш кам маҳсулотдир. Бу мулоҳаза ҳақиқатан ҳам тўғри бўлиб, у Меймон фикрига кўра, ёш улғайиши

билан маъносиз материални эсда олиб қолиш камайиб боради ва кам самара беради, лекин маънога эга бўлган билимларни эсда олиб қолиш эса сезиларли даражада ривожланиб боради. Шунга ўхшаш омиллар бошқа психологлар томонидан ҳам тўпланган бўлиб, бу ҳақда бой материаллар умумий психология хрестоматияларида ўз ифодасини топган.

А. А. Смирнов маъно аңглатмайдиган бўғинлардан ва маъно касб этувчи сўзлардан тузилган материал асосида текшириш ўтказган. Катта ва кичик ёшдагиларда ихтиёрий ва ихтиёрсиз эсда олиб қолишни алоҳида текшириш, ҳар иккала ёш даврида мазмундор ва мазмунсиз материални эсда олиб қолишнинг муносабатини текшириш мақсад қилиб қўйилган.

Маъно касб этган материални эсда олиб қолиш ёш болага нисбатан катталарда устунлиги, лекин маъносиз материални эсда олиб қолиш кичик ёшдаги болаларга қараганда кам самара бермаслиги аниқланган. Маъносиз бўғинлар нафақат кичик ёшдаги болаларда, балки катта ёшдагиларда ҳам яхши ўзлаштирилади.

А. Н. Леонтьев тадқиқот ишларида катта ёшдагиларнинг маъносиз бўғинлардан тузилган материални яхши, пухта эсда сақлаб қолишлиги таъкидланган. Катта ёшдагилар маъносиз бўғинларни қандайдир мазмун билан тез ва осон боғлай оладилар. Шунинг учун уларда болаларга нисбатан ҳам кучлироқ маъно касб этади, шунингдек, маъно аңглатмайдиган материални ўзлаштириш жараёни тез кўчади, маҳсулдорроқ бўлади. Маъносиз материаллар эгаллаш учун ирода кучи, иродавий сифатлар муҳим аҳамиятга эгадир.

Эсда олиб қолишга ҳеч қандай йўналиш берилмай материални яхши олиб қолиниши кишининг жадал фаолияти билан боғлиқдир. Фаол фаолият одамларнинг хотира йўналиши ўрнини босиб, эсда олиб қолиш учун берилган йўналишлар ва уларнинг функцияларни бажара олади. Ихтиёрсиз эсда олиб қолиш фаол, иродавий куч сарфлаш ҳисобига амалга ошади. А. А. Смирнов маъноли материални эсда олиб қолишнинг болалар учун енгил кўчиши уларнинг ёш хусусиятларга боғлиқ нарса эмаслигини таъкидлаб ўтади. Чунки болалар ҳали тушуниб олмаган материални гўё маъноси яшириниб ётгандек қабул қиладилар. Магн маъносининг номаълумлиги унга нисбатан қизиқиш, билишга интилиш, мазмунини излашга талабчанлик уйғотади. Одатда, маъносиз сўзларни лаборатория шароитига қараганда кундалик турмушда пухтароқ эслаб қолинади. Масалан, рўзгор ёки боғчи учун сотиб олинмиши зарур бўлган нарсалар ва бошқалар. Ўзлаштириладиган материал фаол фаолият мазмунига, предметига айланганда

мустаҳкам эсда олиб қолинади, маҳсулдорлиги бирмунча юқори бўлади. Улар кўп нарсаларни механик эсда олиб қоладилар, муайян маънога эга бўлган материал мазмунини, моҳиятини ҳамма вақт ҳам тушуниб олавермайдилар. Болалар ўз сўзлари билан таҳлил қилишларига эса уларда сўз бойлиги стишмайди. Бир фикрни иккинчиси билан изчил боғлай олмайдилар. Кичик мактаб ёшидаги болалар бўлса материални тушуниб олишлари қийин бўлгандагина уларни, маъносини тушунган ҳолда ёд оладилар. Шунинг учун навбатдаги материални ўзлаштириётганда ҳам худди шу йўсинда ёд олиш улар учун муваффақиятлироқ кўчади. Шундай қилиб, улар механик тарзда эсда олиб қоладилар, бунинг асосий сабаби эса материални тушунишнинг қийинлиги ҳисобланади.

Қатор психолог олимларнинг мулоҳазаларига биноан: 1) материални эсда олиб қолиш даражаси шахснинг хусусиятига эга эмас, балки унинг яққоҳол хусусиятларига боғлиқдир; 2) механик эсда олиб қолишнинг одат тусига кириб қолиши ҳам ёш даврларнинг хусусияти эмасдир; 3) чет эл психологи Г. Уиппл (1919 йилда) ушбу масалани тадқиқ қилишига кўра, сўзма-сўз эсда олиб қолиш механик эсда олиб қолишнинг бирон-бир кўринишидир.

Таҳриба вақтида ўзлаштирилаётган материални «ўз сўзи» билан баён қилиб беришлари сўралганда, натижа кўнгилдагидек бўлмаган, бунга асосий сабаб сўз қашшоқлигидир. Чунки ўзлаштирилган материал мантиқий изчил эмас, балки сўзма-сўз ўзлаштирилади. Сўзларнинг бирин-кетин изчилликда баён қилинishi бир оз бўлса-да, материалнинг аслиятига яқинлашади.

Материал ва хабарларни сўзма-сўз олиб қолиш имкониятининг сабаблари қуйидагилардан иборат:

- а) материалнинг таъсирчанлик даражаси;
- б) шахснинг ўзлаштиришга муносабати;
- в) ўзлаштирувчининг имконияти ва ҳобилияти.

Агар ўзлаштирилаётган материал таъсир кучини курсатишда ёш даврларининг хусусиятлари, субъектнинг ўзига ҳослиги, бетакрорлиги ҳисобга олиниб, уларни эгаллашга нисбатан тўғри кўрсатма берилса, у ҳолда унинг таъсирчанлиги ортади. Материални ўзлаштиришга нисбатан муносабатда катта ёшдаги одамлар учун материални маъносига тушуниб эсда олиб қолишнинг аҳамияти, болалар ва мактаб ўқувчиларида эса тасаввур образлари ва образли хотира муҳим аҳамият касб этади. Болаларда ўзлаштирилаётган материалнинг аниқлиги, ўзига ҳослиги, бетакрорлиги, аксарият хусусиятларига эга эканлиги каби сифатларнинг аҳамияти муҳимдир.

Инсоннинг ўз устида мустақил ишлаши, ўз-ўзини такомиллаштириш, ўз-ўзини бошқариш имконияти, узлуксиз машқ қилиши, зарур кўниҳма ва малакаларни эгаллаши, ички имкониятлардан унумли фойдаланиши эса олиб қилиш самарадорлигини оширишга хизмат қилади.

6. Эсга тушириш

Эсга туширишга хотира жараёни сифатида таъриф берилганда, унинг таъсири натижасида узоқ муддатли хотира тизимида аввал мустаҳкамланган турли хусусиятли материаллар ва таассуротларни оператив (тезкор) хотира жабҳасига кўчиришнинг фаоллашуви назарда тутилади. Олдин ўзлаштирилган материалларни хотирада қайта тикланиши, яъни хотирада тўпланиб (Йигилиб) қолган ишларнинг фаоллашуви жараёни мураккаб ёки енгил кечишининг даражаларига биноан тавсифланиши мумкин: а) бизни қуршаб турган нарса ва ҳодисаларни ҳеч иккиланмасдан «автоматик» тарзда таниш; б) қарийб унутилиш даражасида бўлган нарса ва ҳодисаларни қийинчилик ва азоб билан эслаш қабилар. Ана шу талқиндан келиб чиққан ҳолда эсга тушириш жараёнининг ички тузилишига биноан бир нечта турларга ажратиш мақсадга мувофиқ: таниш — бевосита шахс ёки нарсани эсга тушириш (ихтиёрий ва ихтиёрсиз тарзда) ва эслаш (хотира ихтиёрий ёки ихтиёрсиз ҳолатда). Бу аснода инсоннинг турмуш тарихи (ҳаётий солномаси), унинг умр давомидаги (онтогенетик) хотираси ва уни эслаш шахс учун алоҳида аҳамият касб этади.

Таниш — бу когнитив нуқтаи назаридан теварак-атрофдаги нарса ва ҳодисаларни инсон томонидан қайта идрок қилиш шароитида эсга туширишдан иборат хотира жараёни. Таниш муайян шахснинг ҳаёти ва фаолиятида катта аҳамиятга эга. Бу хотира жараёнининг шарофати туфайли биз кўрган, эшитган нарсалар, ҳодисалар, воқеликлар ва инсонлар билан қайта дуч келганимизда уларни янгидан, бошдан идрок қилмаймиз, балки уларни қайсидир аломатлари, кўриниши, хусусиятлари ва бошқаларга асосланиб таниймиз. Худди шу боис, теварак-атрофдаги объектларни (субъектларни) идрок қилиш тажрибаси билан узвий боғлиқ таниш жараёни атроф-муҳитдаги воқелик (реалия) бўйича тўғри мўлжал (ориентир) олишга имкон яратди. Таниш ўзининг аниқлиги, кўлами, ёрқинлиги хусусиятлари ва даражаларига биноан ҳар хил кўринишларга эга. Психологияда таниш жараён сифатида ҳам ихтиёрсиз, ҳам ихтиёрий тарзда намоён бўлиши мумкин. Тадқиқот натижаларига кўра, таниш тўлиқ, ёрқин, аниқ амалга ошган бўлса, у ҳолда бир дақиқали ихтиёрсиз ақлий ҳаракат тарзида кечди ёки юзага келади. Бу жараёнда ҳеч қандай жисмоний, асабий,

ақлий зўриқишсиз, ўзимиз пайқамаган ҳолда аввал идрок қилган жисмлар ёки субъектларни тез таниймиз. Чунки, инсоннинг фавқулодда тажрибаси, ҳаётий тажрибаси, фаолияти билан ихтиёрсиз таниш жараёнининг тури қўшилишиб кетади. Мабодо таниш жараёни ўзининг кўлами билан нотўлиқ бўлса, у албатта ноаниқ хусусият касб этади. Агарда қайсидир одамни кўрганда «танишлик ҳисси» уйғонса, лекин уни олдин (аввалдан) билган кишимизга ўхшашлиги бўйича шубҳаланишимиз мумкин. Шундай руҳий ҳолатлар ҳам учрайдики, унда биз бирор инсонни танисак-да, бироқ қай тарзда, қандай вазиятда уни учратганимизни хотирлай олмаймиз. Бундай ҳолдаги нотўлиқ ёки етарли даражада тўлиқ бўлмаган таниш жараёни ўзига хос мураккаб ихтиёрлик хусусиятларини касб этади. Объектни (субъектни) идрок қилишга асосланган ҳолда уни аниқ таниш учун биз турли вазиятларни эслашга ҳаракат қиламиз. Бундай руҳий ҳолатлар таниш жараёнини эсга туширишга кўчгандай тасаввур уйғотади.

Эсга тушириш жараёни танишдан фарқли ўлароқ мўлжалланган объектни (субъектни) қайтадан идрок қилмасдан эслаш орқали бевоқиф тарзда амалга оширилади. Фавқулоддаги дақиқаларда рўёбга чиқарилаётган фаолиятнинг мазмуни эсга туширишни ахс эттирсак-да, лекин ушбу фаолият махсус тарзда уни эсга туширишга йўналмаган бўлади. Бундай кўринишдаги эсга тушириш ихтиёрсиз дейилса-да, ammo у бирон-бир ташқи ёки ички турткисиз, ўздан ўзи юзага келмайди. Ихтиёрсиз эсга туширишнинг турткиси — бу предметни (субъектни) идрок қилиш, тасаввур образларини яратиш, фикрларни тугилиш жараёни ҳисобланиб, уларни муайян ташқи таъсирлар (омиллар) келтириб чиқаради.

Тасодифий ҳолатларда объектларни (субъектларни) идрок қилиш юзага келтирган ихтиёрсиз эсга тушириш бетартиб (хаотик) бўлмасдан, балки муайян нарсаларга йўналиш хусусиятига эгадир. Фикр ва образларни эсга туширишнинг мазмуни ва йўналишини аввалги тажрибалардан тўпланган билимлар, ассоциациялар белгилайди. Гоҳо инсон томонидан эсга тушириш турткилари сезилмаслиги сабабли ушбу жараён ўздан ўзи вужудга келгандай туюлади.

Ихтиёрсиз эсга тушириш йўналган, ташкиллашган бўлиши учун объектларни (субъектларни) идрок қилишни тасодифий туртки эмас, балки мазкур дақиқаларда шахс томонидан амалга оширилаётган муайян фаолият мазмуни келтириб чиқаради. Масалан, ўқилган китобнинг мазмуни таъсирида кишида унинг тажрибаларини ихтиёрсиз эсга туширишни йўналганлиги ва ташкиллаштирилганлиги ортади. Мазкур мулоҳазалардан келиб чиққан ҳолда ихтиёрсиз эсга туширишни

ихтиёрсиз эсда олиб қолиш жараёни сифатида бошқариш мақсадга мувофиқ. Агарда олий мактаб ўқитувчиси маърузани мантиқли, маъноли, тартибли, тизимли амалга оширса, машғулотларда талабаларда оддинги тажриба маҳсулларини ташкиллаштириш уқуви ортади. Одагда, инсон ўз олдига қўйган мақсаддан келиб чиқадиган ихтиёрий эсга туширишни репродуктив топшириқ ёки муаммо юзага келтиради. Мабодо ўзлаштирилган материаллар хотирада пухта мустаҳкамланган бўлса, у ҳолда уларни эсга тушириш сингил кечади. Баъзан материалларни ҳар қандай вазиятда, турли ёшдаги инсонлар томонидан эслаш имкони вужудга келмаса, у тақдирда қийинчиликни осон, сингил сингиш мақсадида фаол қидирув фаолиятини амалга ошириш зарур. Бундай йўсиқдаги эсга тушириш эслаш жараёни деб аталади.

Эслаш ихтиёрий эсда олиб қолишга ўхшаб мураккаб ақлий ҳаракат хусусиятига эга бўлиши мумкин. Касб-коридан қатъи назар, ҳар қандай шахс объект ва субъектларни оқилона эслаш кўникмасини эгаллашга интилиши (одатланиши) лозим. Маълумки, инсоннинг ўз билимларидан фойдаланишнинг тайёргарлик даражаси ва маҳсулдорлиги унга бевосита боғлиқдир. Тажрибаларнинг кўрсатишига қараганда, пухта, мустаҳкам эсда олиб қолиш жараёни муваффақиятли эсга туширишни таъминлайди.

Шуни таъкидлаш жоизки, эслашнинг муваффақияти кўп жиҳатдан репродуктив топшириқнинг мазмуни нечоғлик аниқ, ёрқин, аниқланган бўлишига боғлиқ. Мабодо эслаш жараёнида қийинчиликлар вужудга келса, у тақдирда репродуктив топшириқ моҳиятидан келиб чиққан ҳолда фикрлаш, хотирлаш кенг кўламдаги билимлардан торроқ тизимли билимлар сари йўналтирилиши жоиз. Бунинг учун даставвал нимани эсга тушириш аниқлангандан кейин ассоциацияларни фаоллаштириш мақсадида солиштириш, қиёслаш, фарқлаш, ўхшатиш, ақлий операцияларидан фойдаланиш маъқул. Эслаш хотиранинг эсга тушириш жараёни сингари танлаш ёки саралаш хусусиятига эга. Инсон нутқида аниқ мужассамлашган ва англашилган репродуктив топшириқ (вазифа, масала, муаммо) эслашнинг кейинги ақлий ҳаракатга йўналтирилганлиги туфайли хотира маҳсулининг энг муҳимни ажратиб ёки танлаб олишга ёрдам беради.

Эслашнинг муваффақияти кўп жиҳатдан уни амалга оширишда ақлий усул ва воситаларидан қандай фойдаланишига боғлиқ. Хотиранинг муҳим воситалари қаторига: материалларни (кўлами ва ҳажмига биноан) эслашнинг режасини тузиш; объект ва субъект моҳияти ҳамда хусусиятига мутаносиб образларни (тимсолларни) кўз ўнгига келтириш; билвосита ассоциацияларни пайдо қилувчи мақсадга йўнал-

тирилган ички ва ташқи туртки (мотив)ларни қўзғатиш ва бошқариш.

Эслашнинг муваффақиятли кечиши кул жиҳатдан репродуктив топшириқни бажаришнинг қанчалик асосланганлигига жиддий боғлиқ. Муаммонинг асосланганлиги уни шахс томонидан англаш сари етаклайди. Эслаш жараёни ўтмиш таассуротларини оддий тарзда эсга туширишгина эмас, балки у олдики билимларининг янгилари билан алоқала киришуви, янгича тартибга келтирилиши, чуқурроқ англаниш даражасига ўсиб ўтиши ҳамдир.

Шуни таъкидлаш лозимки, шахсда эслаш жараёнида ишонч ҳиссининг уйғониши эсга туширишга катта таъсир этади.

Хотирот (эсдалиқлар шахсий мажмуаси) бу шахснинг ўтмишдаги образлар воқелиқлар ва таассуротларининг фазовийлашуви ҳамда вақт (давр) жиҳатидан аниқ ифодаланилишига асосланиб эсга туширишидир. Хотирлашда нафақат ўтмиш объектлари ва субъектлари эсга туширилади, балки улар муайян вақт ва фазо жиҳатидан мувофиқлаштирилади, яъни уларни қачон, қасрда, қандай шароитда кечганлиги эсга туширилади. Бу маҳсулларнинг натижасида улар турмушнинг муайян даври билан боғланади ҳамда уларнинг даврий кечиши инсонлар томонидан англаб етилади.

Ҳар бир инсоннинг шахсий турмуш тарихи у яшаётган жамиятнинг ижтимоий воқелиқлари билан чамбарчас боғлиқ. Борлиқнинг, ижтимоий ҳаётнинг ҳодисалари, ҳолатлари, воқелиқлари, ҳам объектив, ҳам субъектив хусусиятлари, кечинмалари шахснинг муайян эсдалиқлари маълум вақт (давр, муддат) билан чекланганлик ва қуршаб олинганликнинг таянч негизи сифатида хизмат қилади. Жумладан, инсон бирор нарса, сана ва воқелиқни эслаганида, у маъмур ҳодиса мустақиллик байрами арафасида, яъни XX асрнинг охириги ўн йиллигида содир этилганлигини таъкидлайди. Шунингдек, хотирот (эсдалиқ) мураккаб ақлий фаолият, жараён билан алоқада бўлиб, эсга тушириш воқелиқларни, уларнинг кетма-кетлигини, ўзаро сабабий боғлиқлигини англаш (тушуниш)нинг зарурати ҳисобланади. Шунинг учун инсон эсдалиқ (хотирот)ларининг мазмуни, моҳияти, маъноси ўзгармай қолиши асло мумкин эмас. Чунки, хотирот қотиб қолган когнитив таркиб эмас, балки динамик хусусиятли хотира жараёни. Шахс йўналишининг эволюцион (табiiий равишда, аста-секин ўзгариб борувчанлиги) тамойилга асосланганлиги туфайли у қайта фикр юритишга, маънони фикран қайта қуришга мойил.

Шахснинг хотироти (эсдалиқлари) унинг шахсий ҳаёти, саргузаштлари билан алоқадорлиги сабабли доимо улар билан бир қаторда ранг-

баранг эмоционал ҳолатлар, мураккаб ички кечинмалар ҳамоҳанглигида кечади.

7. Унутиш ва эсда сақлаш

Унутиш хотира жараёни сифатида таърифга эга бўлиб, ўзини вужудга келиш хусусиятига боғлиқ тарзда ўтга чуқур ва юзаки кўринишларга эга. Худди шу боис, унутилган образларнинг ёки фикрларнинг фаоллашуви у ёки бу даражада қийинчиликларга учраши ҳатто амалга ошмайдиган воқеликка айланиши мумкин. Шахснинг фаолиятида хотирада тўлганган материаллар (турлича бўлишидан қатъи назар) амалиётда камроқ қўлланилса, фойдаланилса (ортиқча юк хусусиятини касб этса), унутиш тобора чуқурлашиб боради, бунинг натижасида фаол ҳаётий мақсадга эришиш йўлидаги аҳамияти пасаяди. Аммо қайсидир материални эслаш чоғида қийинчилик, сунъий тўсиқ юзга келса, уни мутлақо йўққа чиқариш керак эмас, чунки бу ҳодиса уни батамом шахс хотирасидан чиқиб кетишини билдирмайди. Одатда, материаллар (объектлар, субъектлар)нинг аниқ, яққол, мавжуд томонларининг шакли унутилади, бундан ташқари, унинг ҳукм суриши, барқарор аҳамиятли мазмуни эса унга ўхшаш (мутаносиб) билимлар ва ҳулқ-атвор ҳаракатлари шаклий бирликлари билан ҳўшилиб кетади, оқибат натижада ҳулқ-атворнинг мазкур шаклларида таассуротлар интеграл (умумлашма, йиғиқ) тарзда эсга тушиши мумкин. И.П. Павловнинг далиллашича, сўниб бораётган рефлекслар ўзларини тиклашлари учун дастлабки пайдо бўлиш даврига қараганда такрорлаш миқдорини камроқ талаб этади. Бундан ташқари, сўниб бораётган рефлекслар муайян шароит ёки вазиятда тормозланиш, тўхталишга учраши мумкин. Бу воқелик алмақачон унутилган деб тасаввур қилинган таассуротларнинг фавқулодда айрим омилларни эсга тушириш ҳолати билан изоҳланади. Масалан, оғир бетоб ҳолда ётган одам қачонлардир ўрганган шеърини тасолафан ёддан айтади, ваҳоланки, ундан узоқ йиллар фойдаланмагани мун уни батамом унутган деб ўйлаш мумкин.

Хотира жараёни ҳисобланмиш унутиш бу ўзига хос, ранг-баранг, изоҳталаб рухий когнитив ҳодиса.

Шахс фаолиятига сингиб кетган маълумотлар (объектлар, субъектлар) унинг учун муайян аҳамият касб этганиги туфайли булар мутлақо унутиб юборилмайди, инсон фаолиятига сингиб кетган материаллар унинг эҳтиёжлари билан бевосита алоқага киришганлиги сабабли унутиш билан курашиш жараёнининг ишончли воситаси ҳисобланади. Бунинг ёрқин ифодаси эсда сақлашнинг муҳим омили ёки усули — бу такрорлаш ақлий ҳаракатидир.

Салбий индукция ҳодисаси ҳаракати билан уйғунлашув беқарор, шунингдек, муваққат (вақтинча) унутиш жараёнини келтириб чиқаради. Олий таълим жараёнида ўзлаштиришда нотаниш, бегона (ёт) қўзғатувчилар янги муваққат (вақтинча) боғланишлар вужудга келишига тўсқинлик қилади, бунинг оқибатида эсда олиб қолишнинг самарадорлиги (маҳсулдорлиги) пасаяди. Олдинги (ўтмишдаги) барқарорлашган боғланишлар (алоқалар) изларини йўқотишга йўналган тўсиқлар сўзсиз унутиш жараёнини келтириб чиқаради. Модомики, шундай экан, унутиш нерв фаолиятининг проактив ва ретроактив тормозланиши (тўхталиши) билан алоқада бўлишига шубҳа йўқ. Маълумотларга қараганда, олдинги ёки кейинги фаолият ҳозирги фаолиятнинг мазмунига ўхшаш ёки ундан мураккаброқ бўлса, албатта тормозланиш (тўхталиш) ҳолати вужудга келади.

Юқоридаги психологик ва физиологик омилларга асосланган ҳолда мана бундай хулосага келиш мумкин: биринчидан, бир мавзудан бошқа бир мавзуга ўтиш чоғида бир оз тўхталиш қилчш туфайли асабий таранглашув, жиддийлик, ақлий зўриқиш камаяди; иккинчидан, аудиториядан ташқари машғулотларда мустақил билим олишда турдош, жинсдош ўхшаш фанлар юзасидан эмас, балки ўзаро бир-бири билан кескин тафовутланувчи соҳалар бўйича тайёргарлик ишларини йўлга қўйиш даркор.

Маълумотларга қараганда, проактив ва ретроактив тормозланиш бир фаолият доирасида ҳам юзага келиши мумкин, чунончи, муайян ўқув материални ўрганиш (танишиш), техник чизмалар устида ишлаш, лойиҳаларни таҳлил қилиш каби жараёнлардир. Маълумки, материалнинг ўртасини эсда олиб қолиш учун боши ёки охирини ўзлаштиришдан қийинроқ, мураккаброқ кечади. Материал қажмининг кўплиги, катталиги, шунингдек, унинг ўртасини эсда олиб қолишга проактив ва ретроактив тормозланиш салбий таъсир кўрсатади. Худди шу боис, материал ўртасини эсда олиб қолиш учун уни бир неча марта такрорлашга тўғри келади. Шунинг учун бир тежис, аста-секин суръатга амал ёки рияя қилиш юқори самара беради, диққатни мавзуга ёки фаолият объектига пухта тўплаш (марказлаштириш, концентрация), иродавий актни унга йўналтириш натижасида қўзғовчилар, турткилар миёда мустақкамланади.

Муваққат, вақтинча унутиш жараёни миёда пўсти ҳужайралари зўриқиши, таранглашуви оқибатида ҳамда ташқи, иккинчи даражали тормозланиш таъсирида вужудга келиши кузатилади. Бу воқелик тана ҳъзолари, асаб фаолияти тизими толиққан ҳолатида эсда олиб қолишни кескин пасайиши билан изоҳланади. Асаб тизими, ҳужайраларнинг

меъёрида ишлашини тикланиши орқали унутилган нарсалар, субъектлар тўғрисидаги маълумотлар аста-секин эсга туша бошлайди.

Салбий индукция ва таъқи тормозланиш томонидан келтириб чиқарувчи вақт ўтиши билан унутиш жараёни реминисценция ҳодисаси билан алоқага эга. Эсда олиб қолишнинг дастлабки дақиқаларига қараганда муайян вақт ўтгандан кейин эсга тушириш тўлароқ акс этар экан. Катта ҳажмдаги материалларни эсда олиб қолиш кезида ҳам шунга ўхшаш руҳий ҳодиса вужудга келади. Тажрибаларнинг кўрсатишича, реминисценция ҳодисаси вояга етганларга қараганда болаларда кўпроқ учрайди, киши кексайиш даврида сал-пал эслаш, эсга тушириш янада кучаяди. Инсоннинг барча фаолияти турларида (таълим, меҳнат), муомаласида, кулқ-атворида ҳисобга олиш жонз.

Маълумотлар (материаллар)ни эсга туширишдаги қийинчиликлар уларни эслашнинг ўта кучли хоҳиши юзага келиши тўғрисида намоён бўлади ҳамда фавқулодда тормозланишни чақиради. Вақт ўтиши билан инсоннинг бошқа нарсалар (объектлар, субъектлар) билан чалғиши тормозланишни пасайтиради, натижада нимвани эслаш зарур бўлса, у дарров эсга туширади.

Худди шу боис, эсга тушириш имкониятининг йўқлиги, ҳатто бу борада таниш жараёни ҳам ўз хусусиятлари билан тўла унутишнинг кўрсаткичи бўлиб ҳисобланмайди. Энг асосийси, олий таълим тизимида муваққат (вақтинча) унутиш билан сал-пал ҳамда узоқ муддатли унутиш турларини фарқлаш жонз, чунки унинг охиригисини тақрорлаш ёрдами билан бартараф қилиниши мумкин. Баъзи ҳолларда талаба билимини баҳолаш кезидаги англашилмовчиликнинг вужудга келиши муваққат (вақтинча) унутиш шароити ва хусусиятини ҳисобга олмай, узоқ муддатли унутиш сифатида қарор қабул қилишнинг оқибатидир.

Муваққат асаб тизими алоқаларини узоқ муддат сақланиши уларнинг мустаҳкамлик, барқарорлик даражаси учун муҳим аҳамият касб этади. Муваққат алоқалар камроқ мустаҳкамланган бўлса, пухталиқ этишмаса, улар тезгина сўнади ва аксинча. Шунинг учун ҳар қандай материални аввал бошдан пухта ўзгартириб олиш лозим. Агарда материал пухта мустаҳкамланса, шунча узоқроқ эсда сақланади ва камроқ унутилади. Шунини таъкидлаш жонзки, эгалланаётган материалга нисбатан шахсда мойиллик, қизиқиш, мотивация мавжуд бўлса, уни узоқроқ эсда сақлашга замин ҳозирлайди.

Унутиш жараёни вақт билан ўлчанади ва муайян суръат тақозоси билан рўёбга чиқади. Эббингаузнинг кўрсатишича, материални ўзлаштиришнинг дастлабки дақиқаларида унутиш жадал кечеди, муайян

вақт ўтгандан кейин унинг суръати пасаяди. Унутиш материалнинг мазмунига, янгилигига, тушунишнинг оғир ёки енгиллигига касбий ва ижтимоий аҳамият касб этишига боғлиқ. Худди шу сабабдан шахс томонидан англанилган материал аста-секин, паст суръатда унутилади. Шунга қарамасдан, нисбатан инсон томонидан англанилган материал дастлаб тез суръатлар билан унутила бошлайди, кейинчалик эса унинг кечиши бир оз пасаяди. Машқ қилиш, тақрорлаш, тургун, барқарор қизиқишни шакллантириш мумкин қадар унутиш суръатини пасайтиради.

Эсда сақлашнинг шарт-шароитлари хотира ўткирлиги, маҳсулдорлиги, самарадорлиги учун муҳим аҳамиятга эга. Унутиш вақт (замон) функциясиғина бўлиб қолмасдан, балки унда эсда олиб қолиш, эсга тушириш сингари танловчанлик (саралаш) хусусияти мавжуд. Ўз ичига билан шахснинг эҳтиёжларига қизиқишларига, фаолият мақсадига боғлиқ, мутаносиб, муҳим аҳамиятли материал, секин суръатда унутилади. Инсон учун ҳаётий, ижтимоий, касбий аҳамиятли бир қатор воқеликлар материаллар, маълумотлар асло унутилмайди. Одатда, шахснинг фаолиятда иштирок этиш даражасига қараб материалнинг эсда сақланиши аниқланади. Илмий тадқиқотларда унутиш ўзлаштирилган материалнинг ҳажмига боғлиқ эканлиги таъкидланади. Муайян вақт ўтгандан кейин ўзлаштирилган, ўрганилган материални эсда сақлаш фоизи унинг ҳажмига тескари пропорционал муносабатда бўлиши тасдиқланган. Агарда бир хил шароитда (вазиятда) берилган материаллар ҳам сифат, ҳам миқдор жиҳатдан ўхшаш бўлса, у ҳолда эсда олиб қолиш жараёнида уларни ҳисобга олиш ўзлаштириш самарадорлигини оширади. Масалан, суҳандон (диктор) бир бет стандарт матни ўқиш учун икки дақиқа вақт сарфласа, худди шу ҳажмдаги материални ўқиш, уқиш, тушуниш, англаб стиш учун талаба уч-тўрт баробар вақт ажратади. Бунда шахснинг индивидуал хусусиятлари, хотира типлари, уқувчанлик қобилияти, ноёб хислатини ҳисобга олиш жоиз. Эсда сақлаш жараёнида материалнинг ҳажми бирламчи эмаслиги, унга унинг сифати устувор аҳамият касб этади. Эсда сақлашда яхлитлик, алоҳидалик муҳим ўрин эгаллайди, чунки мазкур жараёнда матн (мавзу)даги асосий ҳолатлар, қонуниятлар, назариялар, қиёсий таҳлиллар, ёрқин афодалар, жонли нутқ маҳсуллари ўз изини қолдиради. Эсда сақлашда кейинги ўрин баъзи бир фикрий бирликларга, ҳатто матн мазмунига ундан ҳам кучли эътибор берилади. Эсда сақлашнинг муҳим хусусиятларидан бири — бу материални умумлашган даражаси билан бевосита боғлиқлиғидир. Жами умумийликдан мазмуний-назарий йўналишга ва ундан яқка алоҳидаликка фикран ўтиш

эсда сақлашнинг оқилона ақлий воситаси бўлиб ҳисобланади. Умумлашмаларни умумлаштириш, маъхум ҳолатларни маъхумлаштиришнинг фикрий ҳаракатларига асосланган материаллар эсда сақлашнинг энг қулай шарт-шароитлари саналади. Эсда сақлашнинг шароитларига: а) маълумотларнинг амалиётга татбиқ этувчанлиги; б) оқилона ақлий усуллар ёрдами билан оддинги билимлар ўзлаштирилганлиги; в) уларни вақти-вақти билан чуқурлаштириб борниш; г) материалларни эйдетик образлар, тасавеурларга бойитиш киради.

Семинар машғулоти учун мазсулар

1. Хотира ҳақида умумий тушуинча.
2. Хотиранинг нейрофизиологик асослари.
3. Хотиранинг физиологик асослари.
4. Хотира турларининг психологик тавсифи.
5. Эсда олиб қолиш турлари ҳақида мушоҳадалар.
6. Эсга туширишнинг психологик моҳияти.
7. Хотира маҳсулдорлигини ошириш йўл ва воситалари.
8. Хотира патологияси ва уни тузатиш усуллари.
9. Инсонда хотиранинг ривожланиши.

Реферат учун мазсулар

1. Хотира тўғрисида умумий тушунча.
2. Хотиранинг моддий асослари ва механизмлари ҳақида мулоҳазалар.
3. Хотира турлари моҳияти ва уларнинг ривожланиши.
4. Хотира жараёнларининг психологик таҳлили ва талқини.
5. Хотира сифатлари юзасидан мушоҳадалар.
6. Хотира патологияси ва коррекцияси.

Адабиётлар

1. *Аткинсон Р.* Человеческая память в процесс обучения. —М., 1980.
2. *Зинченко П.И.* Непроизвольное запоминание. —М., 1961.
3. *Линдсей П., Норман Д.* Переработка информации у человека. —М., 1978.
4. *Клацки Р.* Память человека. —М., 1978.
5. *Лурия А.Р.* Маленькая книга о большой памяти. —М., 1968.
6. *Людис В.Я.* Память в процессе развития. —М., 1966.
7. *Хрестоматия по общей психологии.* —М., 1979.
8. *Фозиев Э.Ф.* Умумий психология. —Т.: «Университет», 2002.

ХVI БОБ. ТАФАККУР

1. Тафаккур психологияси предмети

Психология фани нимадан баҳс этади, деган анъанавий савол мавжуддир, бироқ ҳозирги даврда тафаккур психологияси предмети нима, деган савол туғилмоқда. Маълумки, психология фани тафаккурни ўрганадиган ягона фан эмас, чунки унинг айрим жиҳатларини логика, мантиқ, фалсафа, ҳатто кибернетика тадқиқ қилмоқда. Шунинг учун тафаккур психологияси предметини аниқлаш жуда муҳим масалалардан бирига айланиб қолмоқда.

Умумий психология дарсликларида тафаккурга берилган таъриф турлича бўлиб, иккита ёки учта муҳим хусусияти таъкидлаб ўтилади, ҳолос. Жумладан, П. И. Ивановнинг дарслигида «тафаккур инсоннинг шундай ақлий фаолиятидирки, бу фаолият воқеликни энг аниқ (тўғри), тўлиқ, чуқур ва умумлаштириб акс эттиришга (билишга), инсоннинг тағин ҳам оқилона амалий фаолият билан шугулланишига имкон беради», деб таърифланади. Ушбу таърифда тафаккурнинг тўла, аниқ ва умумлаштирилган ҳолда акс эттириши таъкидлаб ўтилади, ҳолос, лекин унинг характерли хусусиятлари бавосита сўз ёрдами билан ифодаланиши муаллифнинг диққат марказидан четда қолган.

М. В. Гамезо «тафаккур воқеликнинг умумлашган ҳолда ва сўз ҳамда ўтмиш тажриба воситаларида акс эттирилиши» эканлиги баён қилади. У тафаккурнинг умумлашган, сўз воситасида ва воситали атроф-муҳит ҳодисаларини акс эттира олишини таъкидлайди. Бизнингча, тафаккурга берилган ушбу таъриф унинг предметини тўла очиб беришга қурби етмайди, шунинг учун бошқа манбаларга мурожаат қилишга тўғри келади.

А. В. Петровский таҳрири остидаги дарсликда тафаккурга ушбу шаклда таъриф ўз ифодасини топган: «Тафаккур — ижтимоий-сабабий, нутқ билан чамбарчас боғлиқ муҳим бир янгилик қидириш ва очиқдан иборат психик жараёндир, бошқача қилиб айтганда, тафаккур воқеликни анализ ва синтез қилишда уни бевосита ва умумлаштириб акс эттириш жараёндир». Таърифдан кўриниб турибдики, тафаккур юқорида келтириб ўтилган таърифлардан бир мунча кенгроқ хусусиятларни очиб бериш учун хизмат қилади, бироқ унинг жиҳатлари тўла қамраб олинмаган.

В. В. Богословский таҳриридаги дарсликда ҳам тафаккурга берилган таъриф унинг умумлашган ва билвосита акс эттириш хусусиятлари ёритилган, ҳолос. Худди шунга ўхшаш тафаккур хусусиятлари Ф. Н. Доноволдин, К. К. Платонов дарсликларида ҳам учрайди.

Бизнингча, тафаккур предмети ни белгилаш учун тўлароқ таъриф О. К. Тихомировнинг дарслигида берилган. Тафаккур предмети га кирувчи таркибий қисмлар мана бундай ифодаланган: «Тафаккур — бу ўз мақсулоти билан воқеликни умумлаштириб, бавосита акс эттиришни характерлайдиган, умумлаштириш даражаси ва фойдаланадиган воситаларига ҳамда ўша умумлашмалар янгиллигига боғлиқ равишда турларга ажратишдан иборат жараён, билиш фаолиятидир». О. К. Тихомиров мазкур таърифда тафаккурнинг аксарият жиҳатлари ва хусусиятларини таъкидлаб ўтган. Лекин тафаккур муаммосига янгича ёндашишларнинг пайдо бўлиши таърифни янада такомиллаштиришни тақозо қилади.

Ҳозирги даврда тафаккурнинг предмети юзасидан психологияда турли-туман қараш ва таърифлар мавжуддир. Уларни айримларига характеристика бериб ўтамиз. С. Л. Рубинштейн назариясига биноан, тафаккурни психологик жиҳатдан ўрганишнинг асосий предмети жараён, фаолият тариқасида намоён бўлишдир. Муаллиф тафаккур операциялари, шакллари шакллантиришда жараён, муаммоли вазиятни ҳал қилишда эса фикр юритиш фаолияти сифатида вужудга келишини чуқур таҳлил қилиб беради. С. Л. Рубинштейн тафаккур тўғрисидаги фикрни ривожлантириб, уни субъект фаолиятининг пайдо бўлиши деб атади.

А. Н. Леонтьев тафаккур психологияси предмети юзасидан мулоҳаза юритиб, тафаккурни турли кўринишларга ажратади, фикр юритиш фаолияти эканлигини тан олади, лекин уни предметли-амалий фаолият деб номлайди. Шунинг билан бирга тафаккурнинг структураси, фикр юритиш мотивацияси тўғрисида назарий-методологик муаммоларни ўртага ташлайди.

П. Я. Гальперин фикрни кўра, тафаккур — бу ориентирлаш-тадқиқот фаолияти, ориентировка жараёнидир, яъни ориентировка жараёни, ориентировка фаолияти. Муаллиф психология фани интеллектуал масалаларини ечишда субъектнинг тафаккурга ориентировка қилиш жараёнини ўрганишдан иборат деб тушунтиради. П. Я. Гальперин тафаккурнинг бошқа жиҳатларини ўзининг ақлий ҳаракатларни бошқичли шакллантириш назариясидан келиб чиққан ҳолда ёритишга интилади.

А. В. Брушлинский тадқиқотларида тафаккурнинг муҳим янгилликни қидириш ва очиш, гипотеза ва назарияларни башорат қилиш, олдиндан пайқаш хусусиятлари алоҳида таъкидлаб ўтилади. Юқоридаги муаллифлардан фироқли ўлароқ А. В. Брушлинский тафаккурнинг умумлаштириб, билвосита акс эттиришдан ташқари муҳим ян-

гиликни излаш ва очиш, олдиндан башорат қилиш хусусиятлари мавжудлигини далиллаб кўрсатади.

Тафаккур психологияси предмети юзасидан шўро психологлари томонидан билдирилган мулоҳазаларга яқун ясаб, умумий таъриф беришнинг мавриди келди. Психологияда тафаккурга нисбатан берилган қатор тушунчалар мавжуддир, жумладан, жараён, фикр юртиш фаолияти, башорат қилиш, англашилган билимлар, ақл мезони, фаҳмлилик ва бошқалар. Юритилган фикрларга суянган ҳолда, тафаккурга қуйидаги шартли таърифни бериш мумкин: Тафаккур атроф-муҳитдаги воқеликни нутқ ёрдами билан бавосита, умумлашган ҳолда акс эттирувчи психик жараён, ижтимоий-сабабий боғланишларни англашга, янгилик очишга ва башорат қилишга йўналтирилган ақлий фаолиятдир. Таърифда тафаккурнинг энг муҳим хусусиятлари ва функцияси санаб ўтилган, яъни сўз (фикр) билан, умумлаштириб, бавосита, ижтимоий-сабабийлик, янгилик очиш, башорат қилиш, жараён, фаолият ва бошқалар. Бизнингча, берилган таърифдан келиб чиққан ҳолда тафаккур предметиани аниқлашга ҳаракат қилинса мақсадга мувофиқ иш қилинган бўлар эди. Тафаккур предметиани белгилаш машаққати унинг мураккаб билиш жараёни эканлигини яна бир қарра тасдиқлаб турибди.

2. Тафаккур операцияси

2.1. **Анализ ва синтез операциялари.** Анализ шундай бир тафаккур операциясидирки, унинг ёрдами билан биз нарса ва ҳодисаларни фикран ёки амалий ва хусусиятларини таҳлил қиламиз. Алломаларнинг айтишича, маймуннинг ёнғоқни чақишининг ўзиёқ бошланғич оддий анализдир. Уқувчи ва талаба ёшлар турмушда ва дарс жараёнида анализ ёрдами билан кўпгина ишларни амалга оширадидилар, топшириқлар мисол ва масалаларни счадидилар. Демак, табиат ва жамиятдаги билим ва тажрибаларни инсон томонидан ўзлаштириб олиш анализдан бошланар экан. Дарсда биз кимёвий бирикмаларни (N_2SO_4 — водород, кислород ва олтингугуртга) парчалаймиз. Маърузаларда гапларни грамматик таҳлил қилиш асосида турли гап бўлақларига, морфема ва фонемаларга ажратилади. Агарда инсон олдига автомашина моторининг тузилишини билиш вазифаси қўйилса, у ҳолда бу топшириқни ҳал қилиш учун у моторни айрим қисмларга ажратиб, ҳар бир қисмни ўз навбатида алоҳида олиб текшириш лозим бўлади ва ҳоказо.

Маъруза ва дарс жараёнларида тафаккурнинг анализ қилиш операцияси жуда муҳим роль ўйнайди. Инсонга савод ўргатиш бола

нутқини анализ қилишдан бошланади. Сўнг бу ҳолат матнни гапларга, гапларни сўзларга, сўзларни ўз навбатида бўғинларга, фонемаларга, уларни эса товушларга бўлиш сингари ақлий фаолият билан аста-секин алмаштирилади. Арифметика, алгебра, геометрия, тригонометрия, физика, ёнги Ўзбекистон тарихи, фалсафа, иқтисод, психология, психология ва бошқа фан асосларини ўрганиш муаммолари топшириқларни, масалаларни ечиш ҳам анализ қилишдан бошланади.

Юқорида айтиб ўтилган мотор ёки бошқа қисмларнинг родини чуқур тушуниш учун ёлғиз анализнинг ўзи кифоя қилмайди. Чунки таркибий қисмларни бирлаштирилган ҳолда бир-бирига таъсир қилиб турган мотор ва машинани бутунлигича олиб текширгандагина унинг мотор ёки машинани эканлигини англаш мумкин.

Синтез – шундай бир тафаккур операциясидирки, биз нарса ва ҳодисаларнинг анализда бўлган, ажратилган айрим қисмларини, бўлақларини синтез ёрдами билан фикран ёки амалий равишда бирлаштириб, бутун ҳолига келтирамиз. Синтез элементларнинг, нарса ва ҳодисаларнинг қисмлари ва бўлақларини бир бутун қилиб қўшишдан иборат ақлий фаолият эканлиги таърифдан ҳам кўрилиб турибди. Анализ амалий бўлгани каби синтез ҳам амалий характер касб этади. Масалан, мотор ёки двигателнинг қисмларини, деталларини йиғиштириб ўрни-ўрнига жойлаштирилганда, яъни синтез қилинганда мотор ёки двигатель ҳосил бўлади. Автомашинанинг кузовни, кабинасини, мотор ва ҳоказо қисмлари синтез қилинган маҳалдагина бир бутун автомашинани бунёд этиш мумкин. Турли психологик мавзуларни ўрганиш орқали психология фани тўғрисида яхлит тушунча пайдо бўлади. Кимёвий элементни реакцияга киритиш йўли билангина исалган бирикма ҳосил қилиш имконияти тугилади. Рассомлар кўз, қош, бурун ва кишининг бошқа органларини мутаносиб равишда чизиқ орқали бир бутун инсон шаклини ясаш, яратиш имкониятига эга бўладилар ва ҳоказо.

Биринчи синф боласи ўз ҳарф халтасидаги кесилган ҳарфлардан фойдаланиб бўғин, бўғинлардан сўз, сўзлардан гап, гаплардан қисқа информация, ундан эса ҳикоя тузади. Талабалар Ўзбекистон тарихи фанидан халқимиз, давлатчилигимиз, маданиятимиз, салтанатимиз ҳамда бугунги кунимиз тўғрисида маълумот олади.

Иш-ҳаракатларни яхлитлаш туфайли бир бутун моддий нарса ҳосил бўлади, иш-ҳаракатларда ҳам синтез операциясини қўлласа булар экан. Тарихий қаҳрамонлар, буюк саркардалар, арбоблар тўғрисида ҳам худди шундай фикр ва мулоҳазалар юритиш мумкин.

Халқ орасида Афанди, Алдар кўса, Рустамбек, Алпом иш, Зулқар-

най, сув париси, аждарҳолар, жинлар, алвастилар, девлар, Семурғ, олтин балиқ ва бошқа нарсалар, айрим тана органларини, ҳайвон ва инсон тузилишини, ҳис ва ҳаяжонларни, характер ва иродани бирлаштириб, ягона афсонавий образлар яратишга муваффақ бўлинган.

Анализ ва синтез ўзаро бевосита мустақкам боғланган ягона жараённинг икки томонидир. Агар нарса ва ҳодисалар анализ қилинмаган бўлса, уни синтез қилиб бўлмайди, ҳар қандай анализ предметларни, нарсаларни бир бутун ҳолда билиш асосида амалга оширилиши лозим.

Талаба ва ўқувчиларни анализ ва синтез қилишга ўргатишда фикрларни муайян объектларга йўналтириш асосий роль ўйнайди. Бунда улар, албатта, қандай ва қай йўсинда иш бажарилишлари кераклигини билиб олишлари зарур. Масалан, ўсмирларни она тили дарсларида анализ ва синтез фаолиятига ўргатиш учун исталган жумлани, чунончи «Ит бўйнини бурмасдан галатироқ букилди, оч кўзлари билан менга бир қараш қилди-да, думини қисиб ўзини ўрмонга урди» гапини мустақил ҳолда таҳлил этиш вазифасини қўйиш (агар синалувчилар бу вазифани бажаришга қийналсалар, экспериментаторнинг ўзи ёрдам бериши) мумкин. Улар предмет номини англатадиган сўзларни алоҳида кўчириб ёзишлари ва сўзларнинг қандай сўроққа жавоб бўлишини аниқлашлари, от ва сўз туркумларига таъриф беришлари, шу сўз туркумига хос белгиларни (предметни билдириб, ким ва нима сўроқларга жавоб бўлишини) алоҳида ифодалашлари керак.

Мазкур вазифани ўқувчилардан бири қандай бажарганлигини кўздан кечирайлик: «Гапда предметни билдирган сўзлар мавжуд. Масалан, ит, бўйнини, кўзлари, думини. Булар нима сўроқга жавоб бўлади. Ана шу сўроқларга жавоб бўлиб, предметларнинг номини билдирган сўзлар от деб аталади. Отнинг энг муҳим, бошқа сўзлардан ажратиб турувчи белгиси бу предметни билдириши ва саволларидир. Предметни англатувчи сўзлар турли хил қўшимчалар билан келиши мумкин». Синалувчи ўсмир ўқувчиларнинг ана шу мулоҳазалари асосида шуни айтиши мумкинки, анализ ва синтез операциеси қуйидагича ақлий фаолият тизимидан, таркибий қисмлардан иборат; а) берилган топшириқни диққат билан ўқиш; б) матндаги сўзларни фикран парчалаш; в) ўхшаш сўзларни ажратиш, яъни майда бўлақларга бўлиш; г) ўхшаш сўзларни яхлит ҳолда келтириш; д) матндаги сўзларни фикран йиғиш; ж) гапнинг структурасини тиклаш ва бошқалар.

Талабаларнинг мустақил билим олиш фаолиятида, жумладан, конспект тузиш, реферат тайёрлаш, семинарга ҳозирлик кўриш, курс иши

ва малахавий битирув иши ёзиш каби ақлий фаолиятнинг турли шаклларида анализ, синтез операцияларидан фойдаланадилар.

2.2. Таққослаш инсоннинг ижтимоий фаолиятида, билимларнинг ўзлаштирилишида, воқеликни тулароқ ахс эттиришида бир-бирига ўхшаш жиҳатлар тафовутини, шунингдек, бир-биридан фарқ қиладиган томонлар ўртасидаги ўхшашликни топишдан иборат фикр юритиш операцияси катта аҳамиятга эга. Таққослаш — шундай бир тафаккур операциясидирки, бу операция воситаси билан объектив дунёдаги нарса ва ҳодисаларнинг бир-бирига ўхшашлиги ва бир-биридан фарқи аниқланади.

XIX—XX асрларда яшаган аъломалардан бири таққослашнинг психологик механизми тўғрисида жуда илгор фикрларни илгари суриб, куйидаги мулоҳазаларни билдиради: «Агар сиз табиатнинг бирор нарсасини равшан тушуниб олишни истасангиз, унинг ўзига жуда ўхшаш бўлган нарсалардан тафовутини топингиз ва унинг ўзидан жуда узоқ бўлган нарсалар билан ўхшашлик топингиз. Ана шунда сиз шу нарсанинг энг муҳим, ҳамма белгиларини пайқаб olasиз, демак, шу нарсани тушуниб olasиз».

Кузатишлар шуни кўрсатдики, инсон, кўпинча, жамият формацияларини ўрганиш даврида, уларнинг аввалги моҳиятини кейинги формацияни ўрганиш пайтида янада чуқурроқ ва пухтароқ эгаллаб олади.

Мазкур жараён тўғрисида фикр юритилганда, сўзнинг негизини ўзлаштиришда ўзакнинг муҳим белгиларини (хоссаларини) тулароқ тушуниб олиш каби кўпгина ақлий ҳаракатларни келтириб ўтиш мақсадга мувофиқдир.

Билиш объекти ҳисобланган нарса ва ҳодисалар ўртасидаги ўхшашликни ёки фарқни, тенглик ёки тенгсизликларни, айният ёки зиддиятларни аниқлашдан иборат бўлган фикр юритиш операцияси билишнинг дастлабки ва зарур воситаси бўлиб ҳисобланади. Аммодаларимиз таққослашнинг таълимдаги роли тўғрисида шундай фикрларни билдирган эди: Таққослаш ҳар қандай тушунишнинг ва ҳар қандай тафаккурнинг асосидир. Оламдаги нарсаларнинг ҳаммасини таққослаб кўриш йўли билан била олмасак, бошқа йўл билан била olmayмиз, агар биз ҳеч нарса билан солиштиришимиз ва фарқини билиб олишимиз мумкин бўлмаган бирон бир нарсага дуч келганимизда эди, у ҳолда биз шу нарса тўғрисида ҳеч қандай фикр ҳосил қила олмаган бўлар эдик.

Юқоридаги мулоҳазалардан кўриниб турибдики, таққослаш, фикр юритиш операцияси сезгиларимизда ва идрокларимизда ҳали гаяда-

ланмаган ўхшашлик ва тафовутни топиш зарурияти вужудга келган пайтда намоён бўлади. Психологияда яна шу нарса маълумки, сезги ва гидрокимизда давтаввал нарсаларнинг ва ҳодисаларнинг ўхшаш ва фарқланувчи томони кўзга яққол ташланади.

Таққослаш операцияси икки хил йўл билан амалга ошиши мумкин: амалий (конкрет нарсаларни бевосита солиштириш) ва назарий (тасаввур қилинаётган образларни ва нарсаларни онгда фикран таққослаш). Агар инсон икки бойлам юкни қўл билан кўтариб, бир неча хил таом мазасини қийёсласа, икки пайкал пахтазор ҳосилдорлигини таққосласа бу амалий таққослаш бўлади. Шунингдек, ўқувчилар икки қалам ёки стерженни, чизгични ёғочга ёки қорозга солиштирсалар, у аналогик ҳолатдаги мисол бўла олади. Бундан ташқари, метр билан масофани (газламанни), тарози билан оғирликни термометр билан ҳароратни, телескоп билан осмон жисмларини ўлчаш пайтида ҳам таққослаш жараёни вужудга келади.

Инсон теварак-атрофдаги нарса ва ҳодисаларнинг барчасини бевосита акс эттириш, қўл билан пайпаслаш имкониятига эга эмас. Шу боисдан тўпланадиган билимларнинг аксарияти қўл билан ушлаш, кўз билан кузатиш эвазига эмас, балки фикр юритиш орқали, мантиқ ёрдамида англашилади. Улар ўртасидаги ўхшаш ва фарқли аломат ҳамда белгилар назарий таққослаш асосида ажратилади. Демак, инсон олаётган кенг қўламдаги информациялар фарқини фикран таққослаш ёрдамида англаб етади. Жумладан, ўқувчилар дилда ўйлаётган нарсаларни фикран солиштириб кўрадилар. Баъзан турли ёшдаги кишилар ўз тенгдошлари характерида, қизиқишида, юриш-туришида, муомаласида ва бошқа хусусиятларида ўхшашлик ва тафовут борлигини топадилар.

Кишилар нарса ва ҳодисаларни бирон белгига (аломатга) асосланиб таққослашда қийинчиликларга учрайдилар. Шунинг учун берилётган информациялар моҳиятига диққат-эътибор қилиш шарт. Кишилар учун таққослаш принципи тушунарли ва аниқ бўлса, мавжуд қийинчиликларни бартараф қилиш имконияти туғилади. Инсон олдига аниқ мақсад қўйилса, ёнгики ўрганилаётган объект моҳиятига кириб бориш учун установка берилса, фикран таққослашда хатолар миқдори кескин камаяди.

Шахсий кузатишларимизнинг кўрсатишига қараганда, таққослаш операциясида катта ёшдаги кишиларда ва ўқувчиларда учрайдиган асосий камчилик бу жараёни нотўғри тасаввур қилиш ёки хато тушунишдир, яъни таққослаш деганда икки ва ундан ортиқ нарсаларни ёнма-ён қўйишлик деб фараз қилишликдир. Инсон шахсий фаолият-

тида, таълим жараёнида таққослаш устида қанчалик кўп машқ қилса, таққослаш кўникмаси пайдо бўлса, унда фикр юритиш шунчалик самарали бўлади.

2.3. Абстракция. Нарса ва ҳодисаларнинг, қонун ва қонуниятларнинг айрим белгиси, сифати, аломати ёки хусусиятларини фикран улардан айриб олиб, мустақил фикр объектига айлантиришдан иборат фикр юритиш операцияси инсон билиш фаолиятида муҳим аҳамиятга эга. Масалан, билиш жараёнида табиат, жамият ва айрим инсонларга хос бўлган «ғўзаллик» белгисини айриб олиб, уларнинг ғўзаллиги тўғрисида эмас, балки умуман ғўзаллик, яъни эстетик категория мазмунидати тушунча юзасидан мулоҳаза билдирилади.

Абстракциялаш шундай фикр тафаккур операциясидирки, бу операция ёрдами билан моддий дунёдаги нарса ва ҳодисаларнинг муҳим хусусиятларини фарқлаб олиб, ана шу хусусиятлардан нарса ва ҳодисаларнинг муҳим бўлмаган иккинчи даражали хусусиятларини фикран ажратиб ташлаймиз.

Абстракция жараёнида объектдан ажратиб олинган белги (аломат)нинг ўзи тафаккурнинг мустақил объекти бўлиб қолади. Абстракция операцияси анализ натижасида вужудга келади. Масалан, синф деворини анализ қилиш жараёнида унинг фақат бир белгисини, яъни оқлигини ажратиб олиш мумкин ва оқ девор тўғрисида эмас, балки деворнинг оқлиги тўғрисида, кейин эса умуман оқлик ҳақида фикр юритиш мумкин. Кишилар куёш, ой, юлдуз, электр, олов, баъзи планеталар, айрим тош ва ҳоказоларнинг кўз ўнгларида ёритишини кузатиб туриб, уларнинг битта умумий белгисини, яъни ёритишини фикран ажратиб олиб, умуман ёритиш тўғрисида мулоҳаза юритишлари айна ҳақиқатдир. Турли геометрик шаклларни – учбурчак, тўртбурчак, кесик конус, кесик пирамида, параллелограмм, кўпбурчак, параллелепипед ва ҳоказоларни кузатиб туриб, улар учун умумий бўлган белгини, яъни бурчакини фикран ажратишлари, сўнгра умуман бурчак тушунчаси тўғрисида фикр юритиш мумкин.

Фан ва техника революцияси авж олинган ҳозирги даврда кишиларга узатилаётган информацияларнинг маълум қисми абстракт ҳолатда инсон маънавий мулкига айланмоқда. Мазкур билимларни ҳиссий билиш аппарати ёрдами билан ўзлаштириш имконияти инсонда йўқ, шунинг учун уларни абстракт йўл билан ўзлаштириб олиш талаб қилинади. Лекин абстракция ҳолатидаги информациялар инсоният томонидан қийинчилик билан ўзлаштирилади. Яққол кўргүзмаликка асосланмаган билимлар қийинчилик билан қабул қилинади. Шунга қарамайдан, абстракт ҳолатидаги билимлар кўлами кундан-кун ортиб бор-

моқда. Чунки янги кашфиётлар, ихтиролар замиридан келиб чиқувчи қонуниятлар, ички мураккаб боғланишларнинг барчаси абстракт терминларда ўз ифодасини топади. Шу билан кишиларни маъмур жараёнга тайёрлаб бориш, ўнғайсиз шарт-шароитга мослаштириш, кўнглини мутлақо шарт.

Таълим тизимидаги билимларнинг аксарияти билишнинг рационал йўли билан эгаллашга қаратилган бўлиб, абстракциядан кенг қўлдан фойдаланишни тақозо этади. Шунинг учун ўқувчиларни абстракцияни амалга ошириш йўли ва усуллари билан таништириш керак.

Юқориди айтганларимиздан ташқари, абстракциялаш жараёни ёрдамида қиймат, сон, кенглик, тенглик, узунлик, катталиқ, қаттиқлик, зичлик, баландлик, геометрик шакл, математик ибора, танқидий реализм, босим, солиштирма оғирлик, географик тушунчалар тизими каби абстракт тушунчалар вужудга келтиради.

Буюмларни, нарса ва ҳодисаларни, жиём ва предметларни бири-бири билан таққослаш пайтида ҳам абстракциялаш жараёни юзага келади. Бунда нарса ва ҳодисаларнинг, воқеликнинг маъмур белгиларига (масалан, тусига, шаклига, тезлигига, оғирлигига, қиймати ва шу каби ўхшаш сифатларига) қараб таққосланади.

Абстракция операцияси билан инсонни қуролантириш интеллектуал жиҳатдан интенсив ривожланишга олиб келади, шунингдек, мушаккал билим олиш фаолиятини такомиллаштиради.

2.4. Умумлаштириш. Психологияда умумлаштириш муаммоси бўйича ягона йўналишдаги назария йўқ. Шунинг учун психологлар бу жараёни турлича талқин қиладилар, гоҳо уни гуруҳларга бўлиб ўрганадилар. Шунингдек, мактаб таълимини қайси умумлаштириш усули асосида амалга ошириш тўғрисида олимлар турлича фикрладилар. Баъзи психологлар таълимда назарий жиҳатдан умумлаштириш усулини қўлаб чиқсалар (С. Л. Рубинштейн, В. В. Давидов ва бошқалар), айримлари ҳам назарий, ҳам амалий усулни қўлашни тавсия этмоқдалар (Н. А. Менчинская, Д. Н. Богоявленский). Аммо ўқув фаолиятининг турли-туманлиги, бизнингча, дарс жараёнида ҳар қил умумлаштириш усуллари билан фойдаланиш кераклигини тақозо қиладди.

Психологияда умумлаштиришнинг кенг қўлланиладиган икки тури: тушунчали умумлаштириш ва ҳиссий-конкрет умумлаштириш юзасидан кўпроқ фикр юритилади. Тушунчали умумлаштиришда предметлар объектив муҳим белги асосида умумлаштирилади. Ҳиссий-конкрет умумлаштиришда эса предметлар топшириқ талабига бино-

ан ташқи белги билан умумлаштирилади. Айрим психологлар нотўғри умумлаштиришнинг (Н. А. Менчинская, Е. Н. Кабанова-Меллер) қиссий-конкрет умумлаштиришдан тафовутли борлигини ҳаммиша таъкидлаб келмоқдалар. Ҳуқуқи ва талаба баъзан предметларни муҳим бўлмаган белгисига асосланиб нотўғри умумлаштиришдилар, ваҳоланки топшириқ шартда бу талаб улар олдига мутлақо қўйилмайди. Лекин бу назариянинг ҳимоячилари нотўғри умумлаштиришни алоҳида тур деб ҳисобламайдилар.

Умумлаштириш деганда психологияда нарса ва ҳодисалардаги хосса, белги, хусусият, аломатларни топиш ва шу умумийлик асосида уларни бирлаштириш тушунилади.

Масалан, темир, пўлат, латун, олтин ва бошқаларда мавжуд бўлган ўхшашлик ва умумий белгиларни ягона тушунча остида тўплаб, уни «металл» деган ибора билан номлашимиз мумкин. Шунингдек, қиш, баҳор, ёз ва куз «фасл» деган тушунча орқали нофодаланлади. Инсоннинг ёш давлари хусусиятидаги умумий белгилар ҳисобга олиниб, «ўсмир», «ўспири», «етук киши», «кекса» сингари терминлар ишлатилади.

Умумлаштириш абстракциялаш операциясидан ажралган ҳолда содир бўлмайди, ҳар қандай умумлаштириш асосида абстракциялаш жараёни ётади. Умумлаштириш жараёни абстракциясиз мавжуд бўлиши мумкин, лекин абстракциясиз умумлаштиришнинг юзата келиши мумкин эмас. Агар абстракциялаш фаолхиятида нарса ва ҳодисаларнинг ўхшаш ҳақида муҳим белгилари тасодиф белгиларидан фикран ажратиб олинса, умумлаштиришда эса ажратиб олинган ўхшаш, умумий ва муҳим белгиларга суянган ҳолда нарса ва ҳодисалар бирлаштирилади.

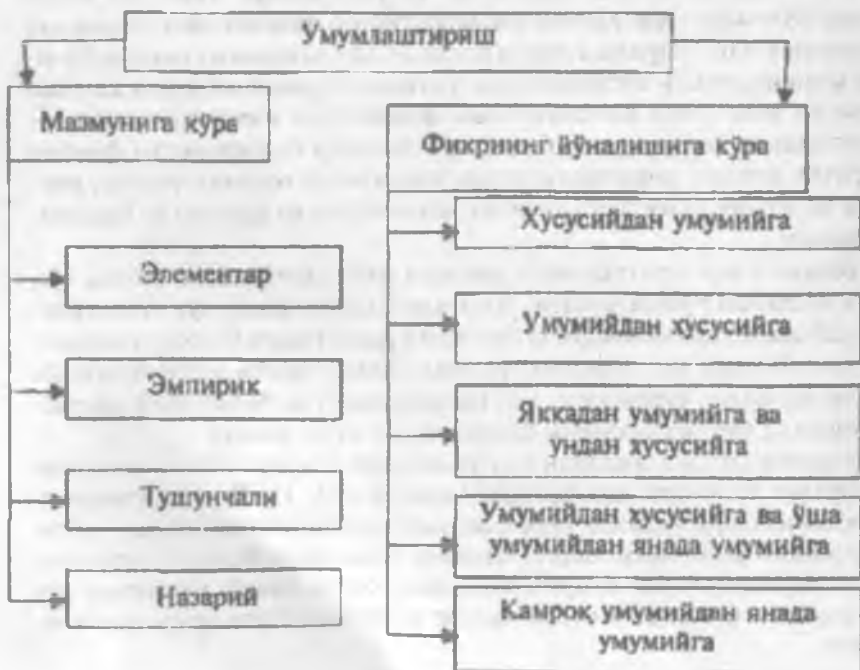
Бошқа фикр юритиш операциялари каби умумлаштириш ҳам сўз, нутқ ёрдамида рўёбга чиқади. Жумладан, дарахт деган сўз қўлланилади, деб фараз қилайлик, унда биз турли дарахтларга бевосита алоқада бўлган иборани ахс эттирган бўламиз. Ёинки талаба деган терминни ишлатиш билан турли курс, ҳар хил факультет ва барча олий мактабда таҳсил олаётган ёшларни бирлаштирамиз ва ҳоказо.

Умумлаштириш жараёни сўз таъсирида вужудга келган иккинчи сигналлар тизимига асосланади. Академик И. П. Павлов фикрича, нутқ сигналлари туфайли нерв фаолиятининг янги принципи — абстракциялаш ва бу билан бирга, олдинги тизимнинг беҳисоб сигналларини умумлаштириш вужудга келадикки, бунда ҳам ўз навбатида ана шу умумлаштирилган янги сигналлар тагин анализ ва синтез қилинаверади.

Фикр юритишнинг умумлаштириш операцияси ҳар хил асосларга кўра турларга бўлиб ўрганлади.

Умумлаштиришни мазмунига кўра тушунчали умумлаштириш ва яққол-кўргазмали ёки элементар умумлаштириш турига ажратиш қабул қилинган. Тушунчали умумлаштириш орқали объектив қонуниятларни муҳим белгилари бўйича бирлаштириш амалга оширилади. Бунда муҳим белгилар умумлаштирилиб, объектив қонуниятларни очиш мумкин бўлади. Яққол-кўргазмали умумлаштиришда нарса ва ҳодисалар ташқи ҳамда яққол белгилари бўйича умумлаштирилади.

Биз тажрибамизда умумлаштиришнинг йўналиши бўйича фарқланувчи усулларга аҳамият берганмиз. Тажрибаларда ушбу умумлаштириш усуллари ўрганилган эда: умумийдан хусусийга (усул №1), хусусийдан умумийга (усул №2), ягонадан умумийга, сўнг хусусий ҳолларга (усул №3), умумийдан хусусийга ва ўша умумийдан янада умумийга (усул №4), камроқ умумий ҳолдан кўпроқ умумий ҳолатга (усул №5), ягона умумий қонуниятдан янада умумий қонуниятга ўтиш (усул №6) ва бошқалар.

Синалувчиларни умумлаштириш усулининг биринчи турига ўргатиш экспериментаторнинг тушунтириш фаолиятидан ва мустақил топшириқдан ташкил топди. Экспериментаторнинг тушунтиришида ва мустақил топшириқда синалувчилар географик қонуният билан танишадилар. Тушунтиришда экспериментатор картадан синалувчиларга Дракон тоғлари ва унинг шарқий этагини кўрсатиб, уларни объект билан таништиради. Объектни таҳлил қилиш жараёнида экспериментатор аста-секин қонуниятни аниқловчи тўрт шароитни очади ва тоғнинг ёгингарчилик миқдорига таъсири тўғрисидаги умумий қонуниятни ифодалаб беради.

Қонуният бўйича мустақил топшириқда табиий география картасидан иккита объект топиш, уларда ўзлаштирилган қонуниятни иллюстрация қилиб бериш топширилган. Масалан, Ҳимолай ва унинг жанубий этаги, Сурам тоғ тизими ва унга ёндошган Колхида пасттезислиги. Улар ҳар бир объектни алоҳида анализ қилиб, ундан экспериментатор томонидан очилган шароитларни топадилар. Сўнгра мазкур объектдаги умумий қонуниятни аниқловчи шароитлар тўғрисида хулоса чиқарадилар. Бундай ҳолатда умумлаштириш умумий қонуниятни «тайёр ҳолда» олиб, уни бошқа объектларга «ёйиш» билан тугалланади.

Синалувчиларни умумлаштиришнинг хусусийдан умумийга ўтиш усулига (№2) ўргатилишида картадан Анд, Ҳимолай, Сурам объектлари кўрсатилади ва объектларни мустақил таққослаш, ёгингарчиликка таъсир қилувчи умумий шароитларни топиш, тоғнинг ёгингарчиликка таъсири қонуниятини таърифлаш вазифаси берилади. Синалувчилар объектларни таққослаб, уларнинг ҳар биридан қонуниятни аниқловчи тўрттадан шароитни топадилар. Сўнг худди шу шароитларга биноан объектларни фикрэн бирлаштириб, умумий қонуниятни ифодалайдилар. Жумладан, тоғ тизмасининг баландлиги, нам шамолларнинг бу жойларга эсиши, намлик манбаининг узоқ эканлиги, тоғ тизмаларининг қўндаланг ҳолда жойлашиб, нам шамолларни ўтказмаслиги ва бошқалар. Улар муҳим шарт-шароитга таяниб, умумий қонуниятни бундай таърифлайдилар: «Тоғ тизмаларининг ўзига ёндош жойлар ёгингарчилигига таъсир этиши натижасида у ерларга кўп миқдорда ёгин ёғиши мумкин. Чунки тоғлар бунга ёрдам беради».

Мазкур гуруҳ синалувчилари хусусийдан умумийга ўтишда иборат умумлаштириш усулини ўзлаштирадилар. Топшириқ улардан мустақил ечимни талаб қилади. Берилган объектлар ўзаро таққосланиб, умумий шароитлар топилиб, сўнгра умумий қонуниятга таъриф берилади.

Синалувчиларни умумлаштиришнинг яккадан умумийга, сўнг умумийдан яккага ўтиш усулига (№3) ўргатишда уларга Ҳимолай ва унинг жанубий этагидаги жой кўрсатилади. Тоғнинг ёғин миқдорига таъсири ҳақидаги қонуниятни шу объектдан топиш таклиф қилинади. Улар мазкур объектни анализ қилиб, ундаги мавжуд тўрт шароитни аниқлайдилар. Аввал бу қонуниятнинг берилган объектга тааллуқлилиги юзасидан фикр юритадилар, сўнгра хулоса чиқарадилар. Бундан сўнг улар шу заҳотиёқ унга аниқлик киритиб, ушбу қонуният умумий ҳисобланиб, Ҳимолайдан ташқари бошқа тоғларга ҳам алоқадордир, деган хулосага келадилар. Синалувчилар умумийликни барча аналогик объектларга «ёйиш»га муваффақ бўладилар.

Сўнгра улардан қонуниятни иккита бошқа объектда кўрсатиб бериш сўралади. Бу ҳолатда объектлар умумлаштирилганда синалувчилар умумий қонуниятдан чиқиб, уларни тўртала шароитга биноан бирлаштирадилар. Мазкур жараён умумийликни хусусий ҳолларга «ёйиш»ни билдириб келади.

Синалувчиларга умумлаштиришнинг умумийдан хусусийга ва ўша умумийдан янада умумийга ўтиш усулини (№4) ўргатишда иккита топшириқдан фойдаланилди. Биринчи топшириқда умумлаштиришнинг «умумий қонуниятдан хусусий ҳолларга» ўтиш қисми ўргатилди. Экспериментатор раҳбарлигида синалувчилар картадан бир объектни анализ қилиб, қонуниятни аниқловчи тўрт шароитни санаб ўтадилар. Сўнгра бир неча объектларга ушбу қонуниятни «ёяди»лар. Тўртинчи умумлаштириш усулини ўзлаштиришнинг иккинчи қисмида «умумий қонуниятдан янада умумийроқ қонуниятга» ўтиш таркиб топтирилади. Усул аввал қатор фанларда ўзлаштирилган қонуният материаллари асосида шакллантирилади. Бу қонуниятлар ҳолатларнинг ўзгариши, тоғларнинг денгиз сатҳидан баландлигига боғлиқлиги, ҳароратга географик кенгликнинг таъсири, ўсмирликларнинг яшаш шароитларига мослашиши ҳамда жониворларнинг ранг хусусиятларига тааллуқлидир.

Шундан сўнг экспериментатор синалувчиларга ўзларига таниш бўлган жониворларнинг муҳитга мослашишига оид бир неча факторларни эсга келтиришни таклиф қилади ва умумзоологик қонуниятга таъриф берилади: «Ҳайвонлар рангининг ўзгариб туриши уларни ўз душманларидан мудофعا қилиш учун хизмат қилади, чунки улар ўзларини қуршаб олган муҳитга мослашадилар». Синалувчилар тўртта умумий қонуниятни қайта идрок қиладилар, сўнгра худди шу умумийликка кўра биологик умумлашган қонуниятга таъриф берадилар: «Табиятда ўсимликлар ва жониворлар ўзларини қуршаб олган муҳит

шароитига мослашадилар». Ана шундай қилиб умумлаштиришнинг «қатор умумий қонуниятлардан янада умумий қонуниятга» ўтиш қисми тажрибада ўзаро боғлиқ бўлган, лекин йўналиши бўйича фарқланувчи «умумий қонуниятдан хусусий ҳолларга ва ўша умумий қонуниятдан таққослаш орқали янада умумийроқ қонуниятга» ўтиш усулини ўзлаштирадилар.

Умумлаштиришнинг бешинчи усулини шакллантиришда зоологик қонуниятдан фойдаланилади: «Ҳайвонлар рангининг ўзгариб туриши уларни душманлардан мудофаа қилиш учун хизмат қилади. Чунки улар ўзларини қўраб олган муҳитга мослашадилар». Улар ҳайвонларни ўзаро таққослаб, ҳимоя ранг белгисига биноан бирлаштирадилар ҳамда учта қонуниятни ифодалайдилар: «ҳайвонларнинг камусий ранги уларни душмандан ҳимоя қилиш функциясини бажаради. Улар муҳит рангига мослашадилар», «ҳайвонларнинг доимий ёки ўзгармас ранги душмандан ниқоблайди. Улар муҳит рангини қабул қилади» ва ҳоказо. Бинобарин, синалувчилар топшириқни таққослаб, камроқ умумий қонуниятдан янада умумийроқ қонуниятга ўтиш имкониятига эга бўладилар.

Умумлаштиришнинг олтинчи усулини таркиб топтиришда ушбу теоремадан фойдаланилади: «Учбурчак ички бурчаклари йигиндиси $2d$ га тенг. Кўпбурчак ички бурчакларнинг йигиндиси $(2d(n-2))$ га тенглигини исботлаб бериш талаб қилинади». «Учбурчак ички бурчакларининг йигиндиси $2d$ га тенг, — дейди синалувчи. Кўпбурчакнинг ички бурчаклари йигиндисини топиш учун унинг бир учидан диагоналлارни ўтказамиз. Бу диагоналлар кўпбурчакни бир неча учбурчакка бўлади. Кейин неча учбурчак ҳосил бўлганлигини ҳисоблаб чиқамиз ва $2d$ га қўлайтирамиз. $2d(n-2)$ формуласидаги « n » ўрнига изланувчи кўпбурчак томонини қўйиб, унинг нимага тенг эканлигини топамиз».

Протоколнинг кўрсатишига қараганда, синалувчи умумий формуладан (учбурчакке таваллуқли) чиққан ҳолда, кўпбурчакни учбурчакни бўлиш йўлини топиб, сўнг барча кўпбурчакларга алоқадор умумий формулага ўтади. Бошқача сўз билан айтганда, «умумлашмани умумлаштириш» ҳодисаси 6-усул билан амалга оширилади. Шундай қилиб, топшириқ ягона умумий ҳолатдан янада умумий ҳолатга ўтишдан иборат фикрнинг йўналиши воситаси билан ҳал қилинади.

Ўқувчи ва талабаларни умумлаштириш усулларига ўргатиш билимларни ўзлаштиришни осонлаштиради ва ўқув фаолиятини бошқариш имкониятини яратеди.

2. 5. Конкретлаштириш. Умумий, маъхум белги ва хусусиятларни

якка, елгиз объектларга татбиқ қилиш билан ифодаланадиган фикр юритиш операцияси инсоннинг барча фаолиятида актив иштирок этади. Воқелик қанчалик конкрет (яққол) шаклда ифодаланса, инсон уни шунчалик осон англаб этади. Узининг генетик келиб чиқишига қараганда, кишилар даставвал теварак-атрофни конкрет белгиларига асосланиб, конкрет ҳолда акс эттирганлар, яққол образларга суяниб, тасаввур қилиш имкониятига эга бўлганлар. Шундан то ҳозирги кунга қадар конкретлик белгиси ҳар қандай инсон зоти учун энг яқин белги бўлиб ҳисобланади. Чунки конкрет воқелик кишини ақлий зур беришликдан, иродавий тангликдан ва стресс ҳолатдан фориғ қиладди. Шунинг учун бўлса керак, одам энг мураккаб қонун ҳамда тушунчаларни конкретлик даражасига айлантиришга ҳаракат қиладди. Масалан, инсон «қиймат» тушунчасини конкретлаштириб «одамнинг кадр-қиммати», «товарнинг қиймати» шаклида конкретлаштиради ва ҳоказо.

Психология фанида мазкур фикр юритиш операциясига қуйдагича таъриф берилади: Конкретлаштириш ҳодисаларни ички боғланиш ва муносабатлардан қатъи назар, бир томонлама таъкидлашдан иборат фикр юритиш операциясидир.

Психологлар тадқиқотларининг кўрсатишига қараганда, конкретлаштириш, одатда, икки хил вазифани (функцияни) бажаради. Дастлабки функциясига тааллуқли кўлгина мисолларни келтириш билан унинг психологик механизмининг кўрсатишига ҳаракат қиламиз. Масалан, ўқувчилар «қора» деган сўзни ишлатган пайтларидан кўз олдида битум, чақич, асфальт каби қора рангдаги нарсалар ва ҳайвонларни гавдалантиришлари мумкин. Шунингдек, Улар «ҳаракат» деган иборани ишлатсалар, одамни, машинани, ҳайвонларни сув ва самолёт кабиларни тасаввур қила оладилар. Кейинчилик эса ҳаракат тушунчасининг кўлами кенгайиб борди, биологик ижтимоий ва ҳоказо ҳаракатларни назарда тутди.

Конкретлаштиришнинг иккинчи функцияси қуйдаги мисолларда узининг ёрқин ифодасини топади. Масалан, кишилар кетмон, белкурак, паншахани деҳқончилик асбобларига; игна, бигиз, ангишвона ва тикув машинасини тикув асбобларига; лола, атиргул, бинафша, бульдансжни гулга; дафтар, ручка, чизғични ўқу қуролларига киритадилар. Демак, бу мисолларда конкретлаштириш операцияси умумий ва яққол белгилари кам бўлган умумийликни очишда намоён бўлади. Умуман конкретлаштириш абстракциялашқин контраст ҳолати бўлиб, инсон билиш фаолиятида муҳим аҳамият касб этади.

2. 6. Классификациялаш. Инсоннинг билиш фаолиятида муҳим

роль ўйновчи фикр юритиш операцияларидан бири классификациялаш ҳисобланади. Бир туркум ичидаги нарсаларнинг бир-бирига ўхшашлигига ва бошқа туркумдаги нарсалардан фарқ қилишига қараб, нарсаларни туркумларга ажратиш тизими классификация деб аталади. Фан оламида буюк ҳисса бўлиб қўшилган Д. И. Менделеевнинг «Элементларнинг даврий тизими» жадвали классификация учун ёрқин мисолдир. Бунда олим элементларни атом оғирлиги ортиб боришига, кимёвий сифатларининг бир типлигига ва бошқа белги ва аломатларига қараб тартиб билан жойлаштириб чиққан.

Фанда нарса ва ҳодисаларнинг табиатини ифодаловчи муайян белги (аломат) асосида қилинган жараён классификация деб атаиб қабул қилинган. Табиий классификацияга зоология фанидаги ҳайвонлар классификацияси (судралиб юрувчилар, сут эмизувчилар, сувада ва қуруқликда яшовчилар, паррандалар, қушлар ва ҳоказо), ботаникадаги ўсимликлар классификацияси (бир йиллик, кўп йиллик, буталар, дарахтлар, ўтлар, илдиздан кўпайувчилар, игна баргдилар, тиканли ўсимликлар, дуккакдилар, поллиз ўсимликлари ва бошқалар) каби қатор мисолларни келтириб ўтиш мумкин. Мабодо классификацияга асос қилиб олинган белги нарса ва ҳодисаларнинг табиатини ифодаламаса, бундай классификация сунъий классификация деб аталади. Ижтимоий ҳаётимизда классификациянинг мазкур тури доимо қўлланиб туради. Масалан, кутубхонадаги китоблар мазнунига, шаклига, нобблиги ва шунга ўхшаш белгиларга қараб тоқчалар ва пештоқчаларга терилади. Ўқувчиларнинг алифбе тартиби билан тузилган рўйхати ёки хусусиятлари, жинсий белгилари, улгуришлари ва қизиқишларини назарда тутиб туркумларга ажратиш ҳам сунъий классификациялашга мисол бўла олади.

Лекин ижтимоий турмушда ва фан оламида оддий классификациялаш ҳолатидан тез-тез фойдаланилади. Жумладан, адабиёт, тарих, география, психология – гуманитар фанлари: фалсафа, иқтисод, ҳуқуқ, педагогика, тарих – ижтимоий фанлар: математика, физика, биология, кимё-табиий-математик циклдаги фанлар. Худди шунингдек, асосга суяниб психология соҳалари ҳам классификация қилинади. Инженерлик, авиация, космос психологияси – меҳнат психологияси, патопсихология, олигофренопсихология, сурдопсихология, тифлопсихология – махсус психология; болалар, ўсмирлар, ўспиринлар, қатта ёшдагилар психологияси, герантопсихология – ёш даврлари психологияси; суд иши психологияси, криминал психология, пенитенциар психологияси – юридик психология ва бошқалар. Психология фанида психик ҳолатлар, билиш жараёнлари, шахснинг индивидуал

типология хусусиятлари ҳам классификация қилинади. Акс эттириш характерига ва рецепторларнинг ўрнига қараб, сезгилар уч гуруҳга бўлинади: экстероцептив сезгилар, интероцептив сезгилар, проприоцептив сезгилар. Классик бўлиништа биноан сезгилар қуйидагича классификация қилинади: кўриш, эшитиш, тактил, маза, ҳид, органик, ҳаракат ва ҳоказо.

Мактаб таълим тизимида мураккаб билимлар қулайроқ йўл билан ўзлаштириш учун классификация операциясидан кенг қўламда фойдаланилади. Масалан, от, сифат, феъл, сон — сўз туркумлари; ибтидоий жамоа, қулдорчилик, феодализм, капитализм, социализм кишилик формациялари; проза, поэзия, драма, комедия, трагедия — адабий жанрлар; бриз, муссон, пассат — шамоллар ва бошқалар.

Шундай қилиб, классификация биз текширадиган объектларнинг муайян тартибни топишда, ўрганишимизда зарур бўлган нарса ва ҳодисаларни яхлит ҳолда текширишимизда, ўзлаштирамоқчи бўлган материалларни пухта эсда қолдиришимизда муҳим роль ўйнайди.

2. 7. Системамалаштириш. Фикр объектив ҳисобланган нарса ва ҳодисаларни замон (вақт), макон (фазо) ва мантиқий жиҳатдан маълум тартибда жойлаштиришдан иборат фикр юритиш операцияси билимларни ўзлаштиришда, кўникма ва малакаларни тартибга солишда муҳим роль ўйнайди. Одатда, системамалаштириш операцияси ёрдамида нарса ва ҳодисалар, фактлар, фикрлар ва объектлар макондаги, вақтдаги эгаллаган ўрнига қараб ёки мантиқий жойлаштирилади.

Шунинг учун тизимга солиш маконий (фазовий) хронологик белги ва мантиқий белгисига асосан уч турга ажратилади. Кўчатларнинг боққа олиб чиқиб ўтқазилиши, синф хонасидаги мебелларнинг бир текис жойлаштирилиши маконий (фазовий) тизим учун мисол бўла олади. Тарихий воқеаларни хронологик тартибда жойлаштирилиши, кутубхонадаги китобларнинг хронологик жиҳатдан териб қўйилиши воқеаларни замонга (вақтга) қараб тизимга солишнинг намунаси деб аташ мумкин. Математика, фалсафа, психология ва мантиққа (логикага) доир асарларда илмий мақолаларнинг (яъни пункт, параграф назарда тутилмоқда) жойлашуви мантиқий тизимга солишнинг намунасидир.

Мактаб таълимида ўзлаштирилган билимларни тизимга солиш муҳим аҳамиятга эга бўлиб, бу иш бир неча босқичда амалга оширилади. Билимлар дастлаб предметнинг боблари, қисмлари бўйича, сўнг яхлит ҳолда ўқувчи онгида тизимлашади. Тизимлаштиришнинг иккинчи босқичида бир-бирга ўхшаш предметларга оид билимлар фикр тартибга солинади. Учинчи босқичда бир неча предметлар юза-

сидан тўпланган билимлар маълум тартибга тушади, уларнинг ўхшаш ва фарқли томонлари ажратилади. Тизимга солишнинг тўртинчи босқичида дарслар ва мактабдан ташқари машғулотларда эгалланган билимларни тизимлаштириш назарда тутилади.

Ўқитувчи дарсда ўқувчилардин ўтилган мавзуларни сўраш, уларнинг тўғрақ ишларида, олимпиада ва таълиқовларда қатнашувини кузатиш, деворий газетта ёзган муқолаларини тахрир қилиш, ижодий ва ёзма ишларни текшириш орқали улардаги билимларнинг қандай тизимлашадганини аниқлаб бериш мумкин.

Демак, инсоннинг билиш фаолиятида «мавулараро», «предметлараро» билимларни тизимлаштириш юзага келади. Бинобарин, билимларнинг тизимга солиниши ақлий ривожланишнинг дастлабки поғонаси ҳисобланади.

3. Тафаккур шакллари

Психологияда нутқ фикр юритиш фаолиятининг воситаси деб юритилади. Одатда нутқ тафаккур жараёнида ҳукмлар, хулоса чиқариш ва тушунчалар шаклида ифодаланиб келади. Шунинг учун ҳукм, хулоса чиқариш ва тушунчалар тафаккурнинг специфик шакллари деб аталади.

3.1. Ҳукмлар

Нарса ва ҳодисаларда, воқеликда ҳақиқатдан ўзаро боғлиқ бўлган белгилар (аломатлар) ҳукмларда ҳам боғлиқ равишда кўрсатиб берилса ёки воқеликда бир-бирдан ажратилган нарса (томон) ҳукмларда ҳам ажратиб кўрсатилса — бу чин ҳукм деб аталади. Масалан, «Металлар — элктр тоқини ўтказувчидир», «Металлар қиздирилгандан

кенгайди», деган чин ҳукмлардир. Чунки электр токини ўтказиш, қиздирилганда кенгайиш металлларга хос хусусиятлардир, бу ҳукмда у ёки бу ҳолат фақат тасдиқланиб айтилаётир.

Нарса ва ҳодисаларнинг белги ва хусусиятлари ҳақида тасдиқлаб ёки инкор қилиб айтилган фикр ҳукм деб аталади.

Моддий оламда ҳақиқатдан боғлиқ бўлмаган нарса ҳукмда боғлиқ қилиб кўрсатилса, бундай ҳукм хато (ёлгон) ҳукм деб аталади. Чунки бу ҳукмда акс эттирилган сифатлар (белги ва аломатлар) бу нарсаларга асло мувофиқ келмайди. Масалан, «Атом — модданинг бўлинмас заррачасидир», деган нотўғри ҳукмдир. Атом мураккаб моддий тизимга эга бўлиб, у ядро ва электронларга бўлинади. Атомнинг ядроси ҳам бўлинади, бу ядро протонлардан ва нейтронлардан иборатдир, деган ҳукмлардир. «Ер куёш атрофида айланмайди», деган мисол ҳам чин бўлмаган ҳукмлар доирасига киради. Аллақачонлар инсон томонидан кашф қилинган гелиоцентр назарияси мавжуд бўлиб, ана шу назарияга асосланган ҳолда мазкур қонун ҳукм сурмоқда. Демак, ҳукмнинг чинлиги, яъни воқеликни тўғри акс эттириши — унинг энг муҳим хусусиятларидан биридир.

Борлиқдаги нарсалар, ҳодисалар ва воқеликнинг миқдорига, уларнинг бирор ҳукмда акс эттирилган алоқа ва муносабатларига қараб, ҳукм қуйидаги турларга бўлиниши мумкин:

1) тасдиқловчи ёки инкор қилувчи ҳукм. Ҳукмларнинг ушбу асосларга таяниб бўлиниши сифатга қараб бўлиниши деб аталади;

2) яққа, жуъий, хусусий ва умумий ҳукмга ажратилиши мумкин. Ҳукмларнинг бундай белгиларга биноан бўлиниши миқдорга қараб бўлиниши дейилади;

3) шартли, айирувчи ва қатъий ҳукм сингари кўринишлар мавжуд бўлиб, у ҳукмларнинг муносабатга қараб бўлиниши деб аталади;

4) ҳукм тахминий кўринишга эга бўлиши ҳам мумкин. Бу ҳукмда акс эттириладиган нарса ва ҳодисалар белгисининг нечоғлиқ муҳим бўлинишига ёки воқеликка мос келиш-кемаслигига боғлиқ. Масалан, «Эртага ёмғир ёғиш мумкин», «Пахта ржаеси тўлиб қолса керак».

Ҳукмларда тасдиқланган ёки инкор қилинган нарсалар, ҳодисалар, аломатлар ҳукмнинг мазмунини ташкил қилади.

Нарса билан белгининг алоқаси (боғлиқлиги) акс эттирилган ҳукм тасдиқловчи ҳукм деб аталади. Масалан, «Алишер Навоий буюк ўзбек шоири ва мутафаккиридир», «Тинчлик империализм учун даҳшатли қуролдир», «Ўзбекистон қорақули билан жаҳонга машҳурдир», «1977 йил Тошкент метроси ишга тушган санадир» ва ҳоказо.

Нарса билан белги ўртасидаги бирор боғланиш йўқлигини акс эттирувчи ҳукм инкор ҳукм деб аталади. Масалан: Ўзбекистонда пахта экилмайди. Ойга АҚШ астронавлари қўнган эмас. Самарқандда олий мактаблар қурилмаган ва бошқалар.

Воқеликда ажратилган нарса инкор қилувчи ҳукмда фикран ажратилиши мумкин. Яқин (ёлғиз) нарса ва ҳодиса тўғрисидаги ҳукм яқин ҳукм деб аталади. Мисол учун: «Алишер Навоий номли Катта опера ва балет театри республика фохридир». «Тошкент — Ўзбекистон Республикаси пойтахтидир» Амударё серсув дарёлардан биридир».

Белгининг бирор туркумигагина тааллуқли тасдиқловчи ёки инкор қилувчи ҳукм хужий ҳукм деб аталади. Масалан: «Баъзи металлар электр токини ўтказмайдилар, «Қарздор талабалар сессияга қўйилмайди». Бир туркумдаги нарса ва ҳодисаларнинг ҳаммаси тўғрисида тасдиқлаб ёки инкор қилиб айтилган ҳукм умумий ҳукм деб аталади.

Ҳукмда нарса ва ҳодиса белгисининг борлигини муайян шароитларда тасдиқлаб ёки инкор қилиб айтилган ҳукм шартли ҳукм деб аталади. Масалан: «Агар қуёш нури уч бурчакли призмадан ўтказилса, экранда спектр ҳосил бўлади», «Агар талаба сессияларга қўнм билан пухта тайёрланса, у «яхши» ва «аъло» баҳолар олади», «Агар ўқувчи диққат қилмаса, янги материални ўзлаштириши олмайди», «Агар пахтакор баҳорда ерға яхши ишлов бермаса, кузда ҳосил чўғи кам бўлади».

Ҳукмда нарсалар ва ҳодисаларга бир неча белги нисбатан берилиб, шу белгилардан фарқ биттаси унга тегишли бўлса, бундай ҳукмга айирувчи ҳукм деб аталади. Мисол учун: «Жисмлар ё қаттиқ ёки суюқ, газсимон ҳолда бўлади», «Ер юзаси фасллارнинг ўзгаришига қараб гоҳ қаттиқ исиб кетади, гоҳ илиб қолади, гоҳ кескин совийди». Нарса билан белги ўртасидаги алоқанинг бир ёки йўқлиги қатъий шаклда акс эттирилса қатъий ҳукм деб аталади. Масалан: «Нефть захираси жиҳатидан дунёдаги бошқа давлатлар ўртасида стокчи ўринлардан бирида туради», «Ёниш қимёвий жараёндир», «Ёзги таътил даврида талаба меҳнат отрядлари тузилади», «Баҳорда барча жойларда ҳукаламзорлаштириш ишлари олиб борилади» ва ҳоказо.

Нарса ва ҳодисалар билан уларнинг хусусиятлари ўртасида алоқа бўлиши эҳтимоли фақат фараз қилинса, у ҳолда инсон ўз фикрини қўйидаги шаклда ифода қилиши мумкин: «Эҳтимол, Марсда органик ҳаёт бордир». «Йилгирма биринчи аср бошларида фан ва техника прогресси ҳозирги даврдан тахминан уч баравар ортиши мумкин», «Жаҳондаги фойдали қазилмалар захираси яна бир юз эллик-икки юз йилга етса керак» ва бошқалар. Бундай ҳукмлар эҳтимолий ҳукмлар

ри деб аталади. Нарса билан хусусият ўртасидаги алоқани тахминан эмас, балки ҳақиқатда аниқ билганимизда биз ўз фикримизни мана бундай шаклда изҳор қиламиз: «Бизнинг Миллий университет Марказий Осиёда энг кекса олий ўқув юрти масканидир», «Мақтабимизда физика кабинети жуда яхши ускуналар билан жиҳозланган», «Мақтаб кутубхонасида кўп янги китоблар бор». Бундай ҳукмлар воқелик (ассерторик) ҳукмлари деб аталади.

Ҳукмнинг шундай юқори формаси борки, унда фақат ҳақиқатда бўлган воқеа қайд қилинмасдан, балки нарса билан хусусиятнинг алоқаси қонуний эканлиги аниқлаб берилади. Масалан, «Бутун дунёда, тинчлик ғалаба қозониши муқаррар». «Базиснинг ўзгариши ва тугатилиши усқурманинг ўзгариши ва тугатилишига сабаб бўлади». «Сезги чегарасининг меъёри қанчалик кичик бўлса, мазкур анализаторнинг сезгирлиги шунчалик юксак бўлади». «Сезгиларнинг интенсивлиги кўзгатувчи кучининг логарифмига пропорционалдир». Бундай ҳукмлар зарурлик (аподиктик) ҳукмлари деб аталади. Бундай ҳукмларда инсон нарса (воқелик, ҳодиса) билан унинг хусусияти ўртасида маҳкам боғланиш борлигини ва бу боғланишга зид келадиган бошқа бир ҳолнинг бўлиши асло мумкин эмаслигини ахс эттиради.

Психологияда ҳукмлар иккита асосий йўл билан ҳосил қилиниши таъкидлаб ўтилади. Биринчи йўл билан ҳукм ҳосил қилинганда, идрок қилиш зарур бўлган нарсаларнинг бевосита ўзи ифодаланади. Иккинчи йўл билан эса бавосита мулоҳаза юритиш ёрдами билан ҳукм амалга оширилади. Масалан: «Бу автомобилнинг янги модели». Мазкур мисолда ҳукм чиқаришнинг биринчи йўли ахс эттирилган. Даставвал олимлар кашфиёт ёки ижодий жараёнда назарий жиҳатдан мулоҳаза юритиш ёрдамида ҳукм чиқарадилар. Улар чиқарган ҳукмнинг тўғрилиги амалиётда кейинчалик тасдиқланади, бу иккинчи йўл билан ҳукм чиқаришга мисолдир.

3. 2. Хулоса чиқариш

Бир қанча ҳукмларнинг маантиқий боғланиши натижасида ҳосил бўлган янги ҳукм инсоннинг билиш фаолиятида алоҳида аҳамиятга эга. Психологияда хулоса чиқариш жараёнида фойдаланилган тайёр ҳукмлар асослар дейилади, уларнинг таҳлил қилиб чиқарилган янги ҳукми эса хулоса деб аташ қабул қилинган. Хулоса чиқариш шундай тафаккур шаклидирки, бу шакл воситаси билан биз икки ёки ундан орғиқ ҳукмлардан янги ҳукм ҳосил қиламиз. Масалан: «Ҳар қандай ҳаракат материя ҳаракатидир». «Иссиқлик ҳаракат шаклидир», деган иккита ҳукми олайлик. Бу икки ҳукмдан «Демак, иссиқлик материя

ҳаракатидир», деган янги ҳукм чиқарилади. Ёинки ушбу мисолни олиб қарайлик: «Барча сайёралар ҳаракатланади. Ой — сайёра. Демак, Ой ҳаракатланади». Бунда ҳар қандай ҳаракат материя ҳаракатидир (умумий ёки катта асос). Иссиқлик ҳаракат шаклидир (жузъий ёки кичик асос) деб юритилади. Иккинчи мисолда эса: «Барча сайёралар ҳаракатланади (умумий ёки катта асос), Ой — сайёра (жузъий ёки кичик асос)» дейилади.

Юқоридаги мисоллардан кўриниб турибдики, мулоҳаза юритиш ҳам, хулоса чиқариш ҳам воқеликни бавосита билишнинг асосий шакли сифатида намоён бўлган. Олдинги икки ҳукмга асосланиб учинчи ҳукм чиқарилади. Мазкур хулосани бевосита текшириб кўришга ҳеч қандай эҳтиёж қолмайди. Шу сабабдан хулоса чиқариш фикр ўртасидаги шундай боғланишдирки, мазкур боғланиш натижасида бир ёки ундан ортиқ ҳукмлардан учинчи ҳукм келтириб чиқарилади. Бунда янги ҳукм асосий ҳукмнинг моҳиятидан келтириб чиқарилади.

Хулоса чиқариш уч турга бўлинади: индуктив, дедуктив ва аналогия.

Индуктив хулоса чиқариш — бу хулоса чиқаришнинг шундай мантиқий усулдирки, бунда бир неча якка ёки айрим ҳукмлардан умумий ҳукмга ўтилади ёки айрим факт ва ҳодисаларни ўрганиш асосида умумий қонун ва қондалар ярагилади. Масалан: «Темир электр токини ўтказида». «Мис электр токини ўтказида». «Кумушда ҳам электр токини ўтказувчанлик қобилияти, хусусияти бор» ва ҳоказо. Инсон юқоридаги ҳукмлардан янги умумий ҳукм (хулоса) чиқариб, демак, «Металларнинг ҳаммаси электр токини ўтказида», деган янги ҳукм чиқарилади. Шунингдек, «Тошкент Давлат маданият институти талабалари қишки сессияга пухта ҳозирлик кўрмоқдалар. Шаҳардаги бошқа олий ўқув юрти талабалари ҳам қишки сессияга тайёргарликни кучайтирмоқдалар». Демак, Тошкент шаҳрининг барча олий ўқув юрти талабалари қишки сессияга хунт билан тайёрланмоқдалар, деган ҳукм чиқарилади. Бундай мисолларни кўглаб келтириш мумкин.

Дедуктив хулоса чиқаришда — умумий ва якка ҳукмлардан якка ёки жузъий ҳукм келтириб чиқарилади. Мисол учун: «Ҳар қандай металл — элемент. Висмут металл». Демак, висмут — элемент

Таълим жараёнида мактаб ўқувчилари умумий қоида ва қонунларни якка ёки жузъий ҳолларга татбиқ этиш орқали ҳамма вақт дедуктив йўл билан фикр юритадилар. Масалан, ўқувчилар умумий грамматик қоидаларни билганликлари сабабли ўзбек тили дарсларида қаратқич, тушум келишиklarини дифференциция қила билиб, ёзган пайтларида грамматик хатоларга асло йўл қўймайдилар. Ёинки ўқув-

чилар «кўпбурчаклар ички бурчакларнинг йиғиндиси $2d$ ($n-2$)га тенг» деган умумий қондани, теоремани ўзлаштириб олинган бўлсалар, уни сира қўйналмасдан исталган кўпбурчакка таъбиқ эта олишлари мумкин. Идрок қилинган нарса ва ҳодисаларни ёки инсон тажрибасида бор бўлган нарсаларни эсда қолдириш ҳамда зарур вақтда эсга туширишдан иборат психик жараён хотира дейилади. Мантиқий хотира тури ҳам психик жараёнлар. Демак, у ҳам эсда қолдириш ва эсга тушириш хусусиятига эгадир.

Демак, ўқиш жараёнида олий ва ўрта мақтаб ўқитувчилари баён қилиб, изоҳлаб берган теорема, қонун ва қондаларни, мураккаб хоссаларни айрим, жуъбий ҳолларга кўчириш пайтида талабалар, ўқувчилар ҳамма вақт дедукция усулидан фойдаланиб фикрлайдилар ҳамда мулоҳаза юритадилар. Ўқитишнинг аксарият методлари ва шаклларида юбориладиган информациялар дедуктив йул билан амалга оширилади. Шунинг учун умумий ҳукмлардан янги якка бир ҳукм келтириб чиқаришдан иборат мантиқий тафаккур формаси муҳим аҳамиятга эга.

Аналогия хулоса чиқаришнинг шундай шаклидирки, бунда биз икки предметнинг баъзи бир белгилари ўхшашлигига қараб, бу предметларнинг бошқа белгиларининг ўхшашлиги тўғрисида хулоса чиқарамиз. Аналогия деб, нарса ва ҳодисаларнинг бир-бирига ўхшаш бўлган баъзи белгиларига қарабгина ҳукм юритишдан иборат хулоса чиқариш шаклига айтамыз. Аналогик усулда чиқарилган хулоса чин, тахминий ҳамда ёлгон бўлиши мумкин. Фикр юритишнинг бундай шакли кўпинча ёш болаларга хос хусусиятдир. Демак, жуъбий икки якка ҳукмларга асосланиб жуъбий ёки якка ҳукм келтириб чиқарамиз. Боғча ёшидаги бола мана бундай мулоҳаза юритади: «Дадам дарвозадан исмиمنى айтиб чақириб келдилар. Улар совға олиб келган бўлсалар керак». Бу боланинг мулоҳазасини анализ қилиб кўрсак, унинг фикр юритишнинг мана бундай тарзда тараққий этганлигини шохиди бўламиз. «Ўтган галда дадам исмиمنى айтиб чақириб келган эдилар. Ушанда улар менга совға олиб келган эдилар. Яна чақираётирлар. Албатта, дадам менга совға олиб келганлар», деб хулоса чиқаради.

Энди турли ёшдаги кишилар турмуш лавҳаларидан намуналар келтирамиз. Бошланғич синф ўқувчиси математика дарсларида, ўсмир ёшдаги ўқувчи мулоҳазасидан парча: «Ўтган йили ноябрнинг ўрталарида қалин қор ёққан эди. Ноябрьнинг ўртаси яқинлашмоқда Демак, яна қалин қор ёғиши эҳтимол». Ўспирин хулоса чиқаришидан: «Шу йил ёз ойида пул-буюм лотореясига соат ютиб олган эдим. Киоскада лоторея билети сотилмоқда. Яна сотиб олай, бирор нарса ютиб қолар-

ман». Талаба аналогиясидан: «Ўтган сессияда вариантни энг тагидан тортиб олиб «аъло» олган эдим. Сессиялар яқинлашиб қолди. Яна тагидан тортиб олган омадим юришиб кетар». Ётуқлик ёш давридаги киши хулоса чиқаришидан: «Болаларнинг зўридан яқшанба кунни парқа чиқсам, йигирма йиллик қадрдоним келиб кетибди. Бугун яқшанба, яна болалар хархаша қилишяпти. Яхшиси уйда ҳордиқ чиқарганим мавқул, чунки яна кимдир меҳмонга келиб қолар». Кексалар хулоса чиқаришларидан намуна: «Ўтган ҳафта зағизгон сайради, қадрдон дўстим келди. Яна зағизгон сайраяпти. Бу гал севиқли набирам Ақобир меҳмонга келиши мумкин» ва ҳоказо.

Шундай қилиб, аналогик йўл билан хулоса чиқарганда, мураккаб қонуниятлар тўғрисидаги билимлар ўзлаштирилмасе-да, лекин турмушнинг турли жиҳдаларида ундан фойдаланиб турилади.

3.3. Тушунчалар

Инсон воқеликни билиш жараёнида нарсаларни бир-бири билан тақдослайди, уларнинг ўхшашлиги ва фарқини аниқлайди: анализ ва синтез йўли билан нарса ва ҳодисаларнинг моҳиятини очади, фикран уларнинг белгиларини ажратади, бу белгиларни абстракциялаштиради ва умумлаштиради. Натижада, одам воқеликдаги нарса ва ҳодисалар тўғрисида тушунча ҳосил қилади.

Нарса ва ҳодисаларнинг муҳим белгиларини, боғланкишларини, моҳиятини ҳукмлар орқали фикран кенг ва чуқур акс эттиришдан иборат фикр юритиш шакли ва психик маҳсули бўлган тушунча билишнинг муҳим жиҳатидир. Бошқа психик маҳсуллар каби тушунчаларнинг манбаи ҳам моддий дунё бўлиб, тилнинг материали билан органик равишда боғлиқдир.

Тушунча нарса ва ҳодисаларнинг умумий ва муҳим белгиларини акс эттирувчи фикрдир. Одатда, тушунчалар моҳияти жиҳатидан конкрет ва абстракт тушунчаларга ажратилади. Алоҳида олинган бир бутун нарсага алоқдор тушунча конкрет тушунча деб аталади. Масалан: стол, диван, қайрағоч, трактор, ҳалва ва ҳоказо. Моддий борлиқдаги нарсалардан фикран ажратиб олинган баъзи хусусият, сифат ҳолатларга, шунингдек, нарсалар ўртасидаги ички муносабатларга, қонуниятларга қаратилган тушунчалар абстракт тушунча деб аталади. Масалан: оқлик, узунлик, баландлик, кенглик, қаракат, ёруғлик, қиймет ҳақидаги тушунчалар ва ҳоказо.

Тушунчалар кўлами жиҳатидан уч турга бўлинади: яқка тушунчалар, умумий тушунчалар ва тўпланма тушунчалар. Яқка тушунчалар, яқка нарса ва ҳодиса ҳақидаги тушунчадир. Бундай тушунчаларга

Алишер Навоий, генерал Собир Раҳимов, Тошкент, Амударё, Ҳимодай, Тинч океан тўғрисидаги тушунчаларни мисол қилиб келтирса бўлади. Якка тушунчаларнинг хусусияти шуки, бу тушунчаларда ҳаммаша аниқ образ мавжуд бўлади. Умумий тушунчаларда бир жинсда бўлган кўп нарса ва ҳодисалар гавдалантирилади. Масалан: китоб, мактаб, юлдуз, талаба, ўспирин, ҳосил, тоғ ва ер ва бошқалар.

Тўпланма тушунчалар бир жинсда бўлган нарса ва ҳодисалар тўплами ҳақида яхлит фикр юритилдиган тушунчадир. Масалан: пахтазор, кутубхона, йигилиш ва ҳоказолар. Тўпланма тушунчаларнинг бир қанчаси бирданига татбиқ қилинганда умумий тўпланма тушунчалар бўлади. Масалан: Алишер Навоий номидаги Республика Давлат кутубхонаси тушунчаси якка тўпланма тушунчага оиддир. Гуруҳ, синф, коллектив, полк, халқ, оломон ва бошқалар умумий тўпланма тушунчасига мисол бўла олади. Етти оғайни юлдузлар тўплами, Болгария ишчилар синфи, Тошкент почтамити хизматчилари жамоаси кабилар якка тўпланма тушунчалар жумласига киради.

Абстракт тушунчаларнинг юқорида қайд қилиб ўтилган тушунчалардан фарқи шуки, улар идрок ёки тасаввурга бевосита асосланмайди. Абстракт тушунчага мисол тариқасида «қиймат» тушунчасини келтириб ўтади: сиз ҳар бир айрим айрим товарни ушлаб ва қўлингизда айлантириб кўришингиз, уни хоҳлаганингизча ишлатишингиз мумкин, аммо шу товарни қиймат тариқасида олиб қараганимизда уни асло ушлаб бўлмайди.

Тушунча билан сўз муносабати бир текис бўлмайди, айрим пайтлар сўз билан тушунча айнан мос тушади (олма-сўз, олма-тушунча), қолган пайтларда тушунча ўз қўлами жиҳатидан кенгдир.

Фикр юритишда тушунча билан сўз ўзаро боғлиқ равишда намоён бўлади. Бир томондан, сўз ёрдамсиз тушунча вужудга келмайди, иккинчи томондан, сўз тушунчанинг моддий асоси ва функциясини баҳаради. Тушунчалар бир ёки ундан ортиқ сўзлардан ташкил топиши мумкин. Масалан, халқ деган тушунча бир сўздан, ўзбек халқи икки сўздан, қахрамон ўзбек халқи уч сўздан, озодлик учун курашаётган халқлар деган тушунча тўрт сўздан ташкил топган.

Психологияда баъзи тушунчалар шартли белгилар символлар ёрдами билан ҳам ифодаланади. Булар қаторига математик символлар + (плюс), - (минус), > (катталиқ белгиси), < (кичиклик белгиси), = (тенглик белгиси), : (булиш), · (кўпайтириш) ва бошқа белгилар қўлланилади. Ҳарфлар ҳам тушунчаларни вужудга келтириши мумкин: а, в, с, d ва ҳоказо; йўл қордалари белгиси, географик шартли белгилар тушунча ўрнида ишлатилади.

Тушунчалар фикр юритишнинг асосий жараёнлари, яъни классификациялаш, умумлаштириш ва абстракциялашлар сўзлар ёрдами билан вужудга келади. Сўзлар, белгилар, символлар, терминлар тафаккур жараёнида тушунчаларнинг мазмунини акс эттиради. И. П. Павлов таъбири билан айтганда, сўз биринчи сигнал тизимининг, барча сигналларнинг сигналларидир, бинобарин, шу сигналларнинг ҳаммасини ифодалайди, шу сигналларнинг ҳаммасини умумлаштиради.

Талаффуздаги ҳар бир сўз муайян мазмунни ва муайян қўламдаги тушунчаларни акс эттиради. Сўзлар алоқа (коммуникация) курали функциясини бажариб, тушунчалар моҳиятини англашга ёрдам беради. Тушунча сўзлар ёрдами ва воситаси билан шахслараро муносабатлар ўрнатишда фаол иштирок этади.

Инсон тушунчаларнинг аксариятини мерос тариқасида ўздан аввалги авлоддан тайёр қолда олади. Авлодлар эстафетаси ҳукм суриши натижасида бир авлод яратган тушунчаларни иккинчи авлод эгаллаб олади, уларга янги мазмун ва янги шакл беради. Олдинги авлоднинг бой меросига асосланиб, уларни ўрганиб улгурмага 1 воқелик хусусиятини очинишга интилади, шу кашфиёт натижасида янги тушунчалар ижод қилади. Бинобарин, тушунчаларнинг мана шундай йўл билан авлоддан авлодга берилиши ва эгалланиши мазкур тушунчаларнинг ривожланишига олиб келади.

Моддий борлиқ тўғрисидаги тушунчалар фило-ва онтогенетик тараққиёт босқичини босиб ўтади. Мазкур тараққиёт босқичи тушунчаларнинг такомиллашувига, мазмунан чуқурлашувига, қўлам жиҳатдан кенгайишига сабабчи бўлади. Масалан, 1) ярим аср муқаддам кишиларнинг Қуёш тизимига кирган планеталар тўғрисидаги тасаввурлари ва 2) мактабгача ёшдаги болаларнинг ўсимликлар ва ҳайвонот дунёси тўғрисидаги тушунчалари қўлами ва мактабни тамомлаш давридаги ўспирин тушунчалари миқдори, 3) ўтган асрдаги одамларнинг кимё фанига оид тушунчалари ва ҳозирги кундаги инсон тушунчалари ва ҳоказо.

Шундай қилиб, тушунчалар моҳияти ҳукмларда ёритилади, мавжуд ҳукмлар асосида хулоса чиқарилади. Янги ҳукм ҳосил қилинади, топилган янги белгилар, атоматлар тушунчаларни янада бойитади. Тафаккур ёрдамида инсон яратиш, кашф этиш, ихтиро қилишда давом этиши мумкин. Демак, янги тушунчалар, терминлар бунёд қилинаверади, истёмолдагилари эса янги сифат ва янги мазмун касб этади. Детерминизм принциpigа биноан, сўзлар янги тушунчалар яратилишига восита бўлиб хизмаг қилаверади, шунинг билан бирга ту-

шунчалар замирида янги сўзлар ва иборалар вужудга келади, ённки янгича талқин қилинишига кўчади. Сўз билан тушунчаларнинг чамбарчас боғланиши ва муносабати филогенезда ҳам, онтогенезда ҳам операционал ва функционал хусусиятларни йўқотмайди.

4. Тафаккур сифатлари

Тафаккур бошқа билиш жараёнлари каби ўзининг индивидуал хусусиятларига эга бўлиб, фикр юритиш фаолиятининг шакллари, воситалари ва операцияларининг муносабатлари кишиларда турлича намоён бўлишида ўз ифодасини топади. Одатда, тафаккурнинг индивидуал хусусиятларига (сифатларига) билиш фаолиятининг мазмундорлик, мустақиллик, эпчиллик, самарадорлик, фикрнинг кенглиги, тезлиги, чуқурлиги ва бошқа сифатлари киритилади.

Тафаккур мазмундорлиги деганда инсоннинг теварак-атрофдаги моддий воқелик тўғрисида онгида қай миқдорда (кўламда) мулоҳазалар, муҳокамалар, фикрлар, муаммолар, тушунчалар жой олганлиги назарда тутилади. Инсонда санаб ўтилган характердаги гоилар тўлиб тошса, шунчалик тафаккур мазмундор бўлади. Кишилар бир-бирларидан биринчи навбатда тафаккурнинг мазмундорлиги билан тафавутланадилар.

Тафаккурнинг чуқурлиги деганимизда, моддий дунёдаги нарса-ҳодисаларнинг асосий қонунлари, қонуниятлари, хоссалари, сифатлари, уларнинг ўзаро боғланишлари, муносабатлари тафаккуримизда тўлиқ акс этганлигини тушунишимиз керак. Тафаккур арсеналида жойлашган нарсаларнинг қай йўсинда системалашганлигига қараб (тўғри ва рационал йўл назарда тутилади), у ёки бу шахснинг тафаккури чуқурлиги тўғрисида қатъий бир қарорга келиш мумкин.

Тафаккурнинг кенглиги ўзининг мазмундорлиги, чуқурлиги каби сифатлари билан мунтазам алоқада бўлади. Инсондаги нарса ва ҳодисаларнинг энг муҳим белги ва хусусиятларини ўзида мужассамлаштирган, ўтмиш юзасидан, ҳозирги давр ҳақида, шунингдек, келажак тўғрисидаги мулоҳазалар, муаммолар ва тушунчаларни қамраб олган тафаккур кенг тафаккур дейилади. Фикр доираси кенг, билим савияси юқори, серроя, ижодий изланишдаги кишиларни ақл-заковатли, билимдон ёки тафаккури кенг кишилар деб аташ мумкин. Демак, инсоннинг ақл-заковати, билимдонлиги, мулоҳазадорлиги унинг тафаккури кенглигидан далолат берад экан.

Инсон тафаккури ўзининг мустақиллиги жиҳатидан мустақил ва номустақил тафаккурга ажратилади. Тафаккурнинг мустақиллиги деганда, кишининг шахсий таъаббуси билан ўз олдига конкрет мақсад.

янги вазифалар қўя билиши, улар юзасидан амалий ва илмий характердаги фараз (гипотеза) қилиши, натижани кўз олдига келтири олиши, қўйилган вазифани ҳеч кимнинг кўмагисиз, кўрсатмасисиз, ўзининг ақлий изланиши тўғрисида турли йўл, усул ва воситалар топиб, мустақил равишда ҳал қилишдан иборат ақлий қобилиятнинг тушуниш хараки.

Тафаккурнинг мустақиллиги ақлнинг серташаббуслиги, пишиқлиги ва танқидийлигидан намоён бўлади. Ақлнинг серташаббуслиги деганда, инсоннинг ўз олдига янги муаммо, аниқ мақсад ва конкрет вазифалар қўйишини, ана шуларнинг барчасини амалга оширишда, ниҳоятсига етказишда, ечимни қидиришда усул ва воситаларни шахсан ўзи излаши, ақлий зўр бериб интилиши, уларга тааллуқли қўшимча белги ва аломатларни киритишдан иборат босқичларнинг намоён бўлишини назарда тутамиз. Ақлнинг пишиқлиги вазифаларни тез ечишда, ечиш пайтида янги усул ва воситаларни тез излаб топишда, уларни саралашда, ана шу усуллар ва воситаларни ўз ўрнида аниқ қўллашда, трафаретга айланган, эски йўл ҳамда усуллардан фориқ бўлишда ва бошқа жараёнларда ифодаланади.

Ўзининг ва ўзгаларнинг мулоҳазаларини, бу мулоҳазаларнинг чин ёки чин эмаслигини текшира билишда ва намоён бўлган мулоҳазаларга, муҳокамаларга, муаммоларга вазиятга баҳо бера билишда ақлнинг танқидийлиги муҳим роль ўйнайди. Тафаккурнинг танқидийлиги объектив ва субъектив равишда ифодаланиши мумкин. Маскур сифат инсонни баҳолаш ўз-ўзини баҳолаш каби тафаккурнинг индивидуал хусусиятлари билан боғлиқ равишда намоён бўлади. Агар танқидийлик оқилона, муҳим белгиларга, муаммо моҳиятининг тўғри очилишига (баъзан эталонга) асосланиб амалга ошса, ундай танқидийлик объектив танқидийлик деб аталади. Мабодо тафаккурнинг танқидийлиги субъектив хатоларга, умуман субъективизмга оғиб кетса, бундай ҳолда субъектив танқидийлик дейилади. Субъектив танқидийлик салбий оқибатга олиб келади, шунингдек, инсонлар ўртасида «англашилмовчилик» ҳовони вужудга келтиради, икки шахс ўртасида қўшилмаганда зиддият пайдо бўлади. Инсонда тафаккурнинг танқидийлиги оқилона, рационал тарзда вужудга келса, унда шахс муҳим сифат билан бойийди, деб айтиш мумкин.

Мақсад, муаммо ва вазифалар ўзга шахслар томонидан қўйилиб, тайёр усул ва воситаларга таянган ҳолда ўзга кишиларнинг бевосита ёрдами билан амалга оширилиши жараёнида бир оз иштирок этган тафаккур номуустақил тафаккур деб аталади. Номуустақил тафаккурли кишилар «тайёр маҳсулотлар қули»га айланадилар, ўсишдан орқанда

қолиш хавфи тугилади. Натижада, ақл-заковатли инсон бўлиш ўрнига калтабин, ақлан эринчоқ, беҳафсала одам бўлиб вояга етади. Демак, тафаккурнинг мустақиллик иллоти жаҳон прогрессига тўсиқ бўлиб, яқка шахс учун эса фожиа ролини бажариши эҳтимолдан холи эмас.

Фикрнинг мустақиллиги унинг маҳсулдорлиги (самарадорлиги) билан узвий боғланган. Агар инсон томонидан муайян вақт ичида маълум соҳа учун қимматли ва янги фикрлар, гоялар, тавсияномалар яратилган ҳамда назарий ва амалий вазифалар ҳал қилинган бўлса, бундай кишининг тафаккури сермаҳсул тафаккур деб аталади. Демак, вақт оралиғида бажарилган иш кўлами ва сифатига оқилона баҳо бериш тафаккур маҳсулдорлигини ўлчаш мезони сифатида хизмат қилади.

Тафаккурнинг ихчамлиги деганда, муаммони ҳал қилишнинг дастлаб тузилган режаси (плани) мазкур жараёнда масала ечиш шартини қаноатлантирмай қолса, номутаносиблик ҳосил бўлса, ҳеч иккиданмай эластик равишда ўзгартишлар киритишдан иборат фикр юритиш фаолиятини тасаввур қилмоғимиз шарт. Фикрнинг оператив жиҳатдан, тезкорлик билан ўзгартишдан ва тўғри йўналишига йўллаб юборишдан иборат тафаккур сифати унинг ихчамлиги дейилади. Масалан, «Талаба синовада аввал гояни нотўғри ёритаётиб, ўз-ўзига «бирданига» хатосини англаб, тўғри жавоб бера бошлаши» кабилар. Демак, тафаккурнинг мазкур сифати фикрларни, информацияларни тингловчиларга хато ва камчиликсиз етказиб бериш гаровидир.

Тафаккурнинг тезлиги қўйилган саволга ва муаммога тўлиқ жавоб олинган вақт билан белгиланади. Унинг тезлиги қатор факторларга: жумладан, фикрлар учун зарур материални тез ёдга тушира олишга, муваққат боғланишларнинг тезлиги, турли ҳисларнинг мавжудлигига, инсоннинг диққатига, қизиқишига боғлиқ бўлади. Бундан ташқари, тафаккурнинг тезлиги бошқа шартларга: инсоннинг билим савиясига, фикрлаш қобилиятига, мавжуд кўникма ва малакаларига ҳам боғлиқ эканлиги исботланган. Хулоса қилиб айтганда, тафаккур жараёнларининг тезлиги ва жараёнларнинг маълум фурсат ичида қанчалик самара берганлиги билан баҳоланади.

Фикрларнинг тезлиги талабалар ва ўқувчиларга жуда зарур психологик қурол бўлиб хизмат қилади. Сессия пайтида, семинар машгулотларида фвол иштирок қилган талаба ҳаяжонланиб, эгаллаган билимларини вақтинча унутиб, ўзини йўқотиб қўяди. Уринсиз, салбий эмоциялар (ҳис-туйғулар) унинг тафаккурини тормозлаб, муваффақиятсизликка олиб келади, яъни фикрни баён қилишда инертлик пайдо

булиб, кейинчалик бутунлай тормозланишга айланади. Баъзи талабалар, аксинча, сессияда ҳаяжонланиб, фикрлари равлонлашади. Қаттиқ ҳаяжонланиш, қаттиқ ташқи таъсир таъсирида уйкудаги айрим нейронлар уйғониб, функцияси жадаллашиб кетади ва фикр «бирданига» равланганиши мумкин. Шунинг учун ўқитиш жараёнида талаба ва ўқувчиларнинг ақлий фаолиятини тўғри баҳолашда уларнинг индивидуал топологик хусусиятларини ҳисобга олиш мақсадга мувофиқдир.

Жаҳон психологларининг кўрсатишига қараганда, юқорида таҳлил қилиб чиқилган тафаккур сифатлари уларнинг асосий хусусияти билан узвий боғлиқдир. Тафаккурнинг асосий ва энг муҳим белгиси, хусусияти — бу моддий воқеликдаги муҳим жиҳатларини ажратиб, мустақил равишда янги мазмундаги умумлашмаларни келтириб чиқаришидир. Инсон оддий нарсалар тўғрисида фикр юритганда ҳам уларнинг ташқи белгилари билан чегараланиб қолмайди, балки қодиса моҳиятини очибга интилади, оддий турмуш ҳақиқатидан умумий қонуният яратишга ҳаракат қилади. Шубҳасиз, инсон тафаккури ҳали изланмаган, тўла фойдаланилмаган резерв ва имкониятларга эга. Тафаккур психологиясининг асосий вазифаси ана шу резервларни тўла очиш, фан ва техника прогрессини интенсивлашдан иборат. Чунки ҳар қандай кашфиёт, янгилик, прогресс инсон ақл-заковатининг маҳсулидир. Шу боисдан ҳам фан ва техника прогресси инсоншунослик фанининг ривожига кўп жиҳатдан боғлиқдир.

5. Тафаккур турлари

Муайян ижтимоий муҳитда турмуш кечираётган одамларнинг эҳтиёжлари, ҳатти-ҳаракат мотивлари, нарсаларга қизиқишлари, интилишлари, майллари, ақлий қобилиятлари, ҳатто фаолиятлари ҳам турли-тумандир. Худди ана шу боисдан, уларнинг тафаккури ҳам ҳар хил ҳолатларда, вазиятларда турлича тарзда вужудга келади, намоён бўлади. Бундан олдинги бобларда таъкидлаб ўтганимиздек, билиш жараёнида, амалий ва назарий вазифаларни ҳил этишда, ўзга кишиларнинг нутқ орқали ифодаланган фикрларини уқиб олишда, муомалага киришишда, фикрларини тушуниб олишда инсон фикр юритади. Психология фанида тафаккур шаклига, топшириқ хусусиятига, фикр ёйиқлигига, фикран оригиналлик даражасига қараб қуйидагича шартли классификация қилинади.

ТАФАККУР ТУРЛАРИ			
Формуласига кўра	Тошшириқ характериға кўра	Фикр ёйиклиғига кўра	Фикрнинг оригиналлик даражасига кўра
кўргазмали-харакатли кўргазмали-образли	амалий назарий ихтиёрсиз ихтиёрий	конкрет абстракт реалистик аутистик интуитив дискурсив диалектик	репродуктив продуктив ихжодий визуал фазовий

5.1. Кўргазмали-ҳаракатли тафаккур

Тарихий тараққиёт босқичида одамлар ихтимойя турмушда воқе бўлган муаммоларнинг аксарияти амалий йўл билан ҳал қилинган, шунингдек, уларга нисбатан муносабат ҳам амалий фаолиятдан келиб чиққан ҳолда амалга оширилган. Нарса ва ҳодисалар юзасидан назарий фикр билдириш эса тарихий тараққиётнинг бир мунча кейинги даврига тўғри келади. Ер юзасида фанларнинг келиб чиқиши ҳақидаги бизгача стиб келган маълумотлар мазкур мулоҳазамизга далил бўла олади. Қадимги авлод ва аждодларимизда ер майдонини қадам билан ўлчаш, кўз билан чамалаш бўйича амалий билимларнинг тўпланиши натижасида геометрия фани кашф қилинган. Кишиларнинг бармоқ билан ҳисоблаш турмуш талабини қондира олмагандан сўнг математика, нарс ва ҳодисаларнинг тасвири, шартли белгиларни қолдирилиши яқуни сифатида тарих фани кабияр вужудга келган. Ер юзасида амалий билимлар тўпланиши асосида аста-секин назарий умумлашмалар барпо бўла бошлаган, турли соҳага таллуқли информацияларнинг тизимлашиши натижасида фанлар ҳосил бўлган. Шунинг учун инсоннинг амалий ва назарий фаолияти ўзаро узвий алоқада бўлиб, ҳаминша бири иккинчисини тақозо этади. Генетик келиб чиқиши нуқтан назаридан амалий фаолият бирламчи ҳисоб-ластик, образлар тасавурлар ва фикрларни акс эттирувчи назарий фаолият эса амалий фаолиятнинг маълум тараққиёт чўққисига чиққандан сўнг ажралиб чиққан. Мазкур жараён бир неча ўнг минг йиллар давомида юзага келган.

Агарда инсониятнинг тарихий тараққиёти муаммосидан четланиб, ушбу масалани олиб қарасақ, у ҳолда амалий фаолият бирламчи эканлигига қаноат ҳосил қиламиз. Бунинг учун инсоннинг онтогенетик

тараққийетини дастлабки фазасига мурожаат қиламиз. Бола туғилишдан тортиб, то унинг боғча ёшигача даврни амалий фаолиятда кўргазмали-ҳаракатли тафаккур ўсишининг асосий палласи деб аташ мумкин. Мазкур ёшдаги инсон зоти ана шу амалий фаолият қобиғида ақлий ҳаракатларни амалга оширади, амалий билимларни ўзлаштиради, натижада кўргазмали-ҳаракатли тафаккур ўса боради. Ушбу ёшдаги кичкинтойлар ўзлари ўйнаётган нарсалар, ўйинчоқларни қўллар билан бевосита ушлаб кўриш орқали улар билан танишадилар, шунинг билан бирга уларни идрок қилишга интиладилар. Идрок қилган предметлар ва ўйинчоқларни ўзаро солиштирадилар, қисмларга ажратадилар, анализ ва синтез қиладилар, булақларга ажратилганларни яхлит ҳолга келтириб бирлаштирадилар. Катталар тузиунтиришига ишонч ҳосил қилмасдан, айни чоғда уларни — объектларни синдириб ёки бузиб бўлса ҳам уларнинг ички тузилиши билан танишиш иштиёқи (майли) кучли бўлади. Шу билан амалий характердаги муаммоларни ҳал қилишда кўпинча «бузиб-тузиш» йўли билан ҳаракат қиладилар. Кўргазмали-ҳаракатли тафаккур боғча ёшига етгандан сўнг болаларда ўз қийматини йўқота бошлайди.

5.2. Кўргазмали-образли тафаккур

Инсон томонидан бевосита идрок қилинаётган предметлар эмас, балки фақат тасаввур қилинаётган нарсалар ва ҳодисалар ҳақида фикрлашдан иборат тафаккур тури кўргазмали-образли тафаккур деб аталади. Тафаккурнинг мазкур кўриниши 4–7 ёшгача бўлган болаларда намоён бўлади. Боғча ёшидаги болаларда кўргазмали-ҳаракатли тафаккурнинг амалий элементлари кўргазмали-образли тафаккур босқичига ўтгандан сўнг ҳам сақланиб қолади, лекин у ўзининг этакчи ролин йўқота бошлайди. Ушбу ёшдаги кичкинтойлар жисм ва предметлар билан танишаётганда аналитик-синтетик фаолиятдан фойдаланиб иш кўраётганда уларни қўл билан ушлаб кўришга, ички тузилиши билан амалда танишишга интилмайдилар. Чунки кўп ҳолларда улардан амалий ҳаракат қилиш талаб қилинмайди. Лекин бу улар жисм ва предметларни, объектларни аниқ ва тўлиқ идрок қилиш, яққол тасаввур этиш имкониятидан мустасно қилинади, лекин сўз эмас, албатта. Боғча ёшидаги болалар илмий тушунчаларга эга бўлмаганликлари учун билиш фаолиятида асосан кўргазмали-образларга суяниб фикр юритадилар, мулоҳаза билдирадилар, ҳукм чиқарадилар. Юқоридаги фикримизни тасдиқлаш учун швейцариялик психолог Жан Пиаже тажрибаларига мурожаат қиламиз. У 6–7 ёшдаги болаларга ҳамирдан баб-баравар қилиб ясалган ихкита зувалачани кўрса-

тади, шу заҳотиёқ текширилувчилар уларнинг бир-бирига тенг эканлигига ишонч ҳосил қиладилар. Тажрибанинг иккинчи босқичида зувалачанинг биттаси нон шаклига келтирилади, бу ҳолатни ўз кўзлари билан кузатиб турган болалардан сўралганда, улар зувалача ҳажмининг ўзгаришига қараб тенглик бузилган деб жавоб берганлар. Ушбу ҳолат боғча ёшидаги болаларда кўрғазмали-образли тафаккур бевосита ва батамом уларнинг идрок жараёнларига боғлиқ эканлигини кўрсатади. Шунинг учун улар нарса ва ҳодисаларнинг, жисм ва предметларнинг кўзга яққол ташланиб турувчи аломатига, хусусиятига, ташқи белгисига эътибор қиладилар. Лекин уларни ички боғланишлари, ўзаро муносабатларини билдириб келадиган муҳим, асосий сифатларига аҳамият бермайдилар. Объектларни фазода жойлашган ўрни, ташқи номуҳим белгиси уларнинг кўрғазмали-образли тафаккурини вужудга келтиради. Масалан, уларнинг назарида одамлар буйининг балад ва пастлиги уларнинг ёшини (улуғлигини) белгилайдилар.

5.3. Интуитив ва аналитик тафаккур

Тафаккур активлигига қараб ихтиёрсиз (интуитив) ва ихтиёрий (аналитик) тафаккур турларига ажратилади. Интуиция деб, мантиқий тафаккур ёрдамида кўп вақтлар давомида ҳал қилинмаган ақлий вазифаларнинг тўсатдан, қутилмаганда ҳал қилиниб қолиши жараёни аталади. Шахснинг муайян соҳадаги ҳаётий ёки илмий тажрибаларига асосланган интеллектуал сезгирлигидан иборат фаолиятдир.

Кўпинча ихтиёрий тафаккур жараёни мулоҳаза, муҳокама, исботлаш, гипотеза қилиш каби шаклларда намоён бўлади. Математика, физика, кимё, психология ва бошқа фанлардаги муаммо ва масалаларни счиш жараёнлари бунга ёрқин мисол бўла олади. Вундан ташқари, ихтиёрий тафаккурга танқидий ёки назорат (контрол) тафаккур ҳам киради. Моддий борлиқни адекват акс эттириш фикр юритишни танқидий ва синчков бўлишини тақозо этади. Винобарин, нарса ва ҳодисаларни атрофлича билиш учун объектив баҳо бериш зарурияти туғилади, бу эса ўз навбатида, фикр юритиш кўлами кенг, аналитик-синтетик фаолият доираси мустаҳкам бўлишини талаб қилади.

Тафаккур жараёнлари ихтиёрсиз юз бериши ҳам мумкин. Лекин бу ҳолда улар ихтиёрий тафаккурга суянган тарзда вужудга келади. Жумладан, одамнинг амалий, маиший ва ҳоказо фаолиятларида ихтиёрсиз равишда қатор саволлар пайдо бўлиши ва уларга беихтиёр жавоблар ахтариш ҳоллари учраб туради. Бундай пайтларда инсон фикр юритяптими ёки йўқми, буни билиш жуда қийин, ваҳоланки у ўзича гўё саволларга жавоб топгандай, ширин ҳис-туйғуларни бош-

дан кечираётгандай бўлади, шунинг учун кўпинча «тилишнинг учиди турибди» одамлар қандайдир текст ёки муаммо, масала устида бош қотириб ўтирганларида (бирор нарсанинг бевосита таъсири натижасида) фикр юритиш мутлақо беихтиёр ўй бериб қолади ва уларни асосий топшириқни бажаришдан узоқлаштиради. Баъзан амалга оширилиши мақсад қилиб қўйилган топшириқни ихтиёрий равишда бажариш жараёнинида бу режага киритилмаган (фавқуллодда вужудга келган) айрим вазифаларни ҳам бажарамиз, бу жараён биз учун ихтиёрсиз равишда ўтади.

Инсониятнинг тарихий тараққиёти тарихидан шу нарсалар маълумки, йирик илмий кашфиётлар ҳам кўпинча худди шундай беихтиёр фикр қилиб турган маҳалда тўсатдан очилган. Жумладан, юнон олими Архимед солиштирма оғирлик қонунини зўр бериб ақлий меҳнат қилиш пайтида эмас, балки ҳеч қутилмаган жараёнда, ваннада чўмилиб турган пайтида кашф этган. Улуғ рус олими Д. И. Менделеевнинг ҳикоя қилишича, у элементлар даврий тизими жадвални тузиш вақтида уч кечаю уч кундуз бетиним меҳнат қилган, ammo бу вазифани ниҳоясига етказа олмаган. Ундан сўнг чарчаган олим иш столи устида уйкуга кетган ва тушида бу элементлар тартибли жойлаштирилган жадвални кўрган. Шунда Д. И. Менделеев уйқудан уйғониб, бир парча қоғозга тушида аён бўлган жадвални кўчириб қўйган.

Кўпинча психолог ва физиологлар таъкидлашларича, муаммонинг бундай осон равишда ечилиши ҳеч қутилмаган юқоридаги каби беихтиёр ҳал қилиниши шу кашфиётлар олам юзини кўрганича бўлган давр ичида ойлаб, йўллаб қилинган меҳнатнинг якуни, яъни тугалланмай қолган тафаккур жараёнининг ниҳоясига етишидир, деб баҳоламоқдалар.

Йирик физиолог ҳамда психолог В. М. Бехтеревнинг изоҳича, бундай қутилмаган жараёнларнинг рўй беришига асосий сабаб — бу ўрганилаётган масала тўғрисидаги уқлашдан олдин зўр бериб бош қотириш ўйлаш (фикр юритиш) ва бутун таъни, шунинг билан бирга диққат-эътиборининг тортилиши, кашф қилиниши зарур масалага тула-тўхис йўналишдан иборат мақсадга мувофиқлаштирилган мураккаб, барқарор психик ҳолатнинг ҳукм суришидир. Маъқур ҳолат аниқ объектга қаратилган ақлий зўр беришнинг интенсив тарзда давом этиши натижасида вужудга келган маҳсулдир ва ҳоказо.

Фикр юритилиши лозим бўлган нарса ва ҳодисаларни идрок ёки тасаввур қилиш мумкин бўлса, бундай тафаккур конкрет тафаккур деб аталади. У ўз навбатида яққол-предметли тафаккур ва яққол-объектли тафаккур номи билан икки турга ажратилади. Агар фикр юри-

тиш объекти бевосита идрок қилинса, бундай тафаккур яққол-предметли тафаккур дейилади. Фикр юритилаётган нарса ва ҳодисалар фикр тафаккур қилинса, бундай тафаккур яққол-образли тафаккур деб аталади. Тафаккурнинг бир тури хотира ёки ҳаёл тасаввурига асосланган ҳолда намоён бўлади.

Абстракт тафаккур нарсаларнинг моҳиятини акс эттирувчи ва сўзларда ифодаловчи тушунчаларга таяниб, фикр юритишдир. Алгебра, тригонометрия, физика, чизма, геометрия, олий математика масалаларини ечиш маҳалида фикр юритиш, мулоҳаза билдириш абстракт тафаккурга хос мисоллардир. Алгебраик миқдорларни конкрет нарсаларга таққослаб, нисбатан бериб конкретлаштирилса бўлади, лекин бу ерда бизнинг мақсадимиз конкрет миқдор тўғрисида фикр юритиш эмас, балки шу нарсалар ўртасида мавжуд умумий миқдор алоқалари устида мулоҳаза юритишдир. Чунончи, бу ҳолда биз фақат умумлашган тушунчаларга таяниб фикр юритамиз.

Абстракт тафаккур конкрет тафаккурдан гоҳ кенг маъно англатиши билан воқеликни чуқурроқ билишга олиб бориши билан фарқ қилади. Шунинг учун биз яққа ҳукм воситаси билан қатор нарса ва ҳодисаларга тааллуқли ички қонуниятлар тўғрисида фикр юрита оламиз. Идрок ва тасаввур қилиш мумкин бўлмаган нарса ва ҳодисалар тўғрисида абстракт тафаккур ёрдамида мулоҳаза юритса бўлади. Шу сабабли жамият ва табиат қонунлари ҳақида, борлиқ тўғрисида, чексизлик, сифат, миқдор, тенглик тўғрисида, гўзаллик юзасидан мавҳум абстракт мулоҳаза юритиш мумкин, холос.

Бироқ конкрет тафаккур билан абстракт тафаккур ўзаро узвий борлангандагина бир бутун инсон тафаккурини вужудга келтиради, чунки предметнинг ташқи ва ички хусусиятларини атрофлича очиш алоҳида олинган тафаккурнинг у ёки бу тури ёрдамида ифодалаб бериш анча мушкулдир. Абстракт тафаккур конкрет тафаккур замирида вужудга келган, унинг пойдевори устида ўсган ва ривожланган. Чунки тафаккурнинг генетик жиҳатдан келиб чиқишини анализ қилиб чиқсак, конкрет тафаккур амалий тафаккур билан параллел равишда намоён бўла бошлаган, абстракт тафаккур эса тарихий тараққиётнинг кейинги босқичларида ҳосил бўлган. Шунга қарамасдан, ҳамма вақт ҳар қандай конкрет фикр, мулоҳаза абстракт фикр муҳокама ичига маълум даражада сингиб кетган бўлади.

Ҳодисаларни изоҳлашга, фараз қилишга қаратилган тафаккур назарий тафаккур деб аталади. Тушунчалар ўртасидаги боғланишларни, муносабатларни, ички боғланишларни ёритиб бориш ва шу боғланишларни назарий жиҳатдан фикр юритиш йўли билан изоҳлаш каби

жарасиларни назарий тафаккур ёрдамида амалга ошириш мумкин. Назарий тафаккурда изохланиётган нарсалар ва ҳодисалар, ҳосил ва мумкин- ятлар, жисм ва предметлар, умуман бугун юқолик маълум туркумда- ги тушунчалар қаторига киритилади ва уларнинг фарқ қиладиган белги ва аломатлари фикран ажратиб кўрсатилади. Бундан ташқари, муай- ян объектларнинг моҳияти, мазмуни, мавжуд бўлишлик сабаблари, келиб чиқиши, тараққиёти, узгариши, шунингдек, уларнинг аҳмия- ти ва функция ҳамда вазифалари изоҳлаб берилади.

Назарий тафаккур жарасиларда «Нега?», «Нима учун?», «Нима са- бабдан?», «Бунинг ўзи нима?», «Бу ҳодиса ёки ҳолатлар, ёхуд тушун- чалар ўртасида қандай ўхшашлик ва тафовутлар мавжуд?» каби қатор саволлар вужудга келади. Берилган саволларга атрофлича ўйлаб, ман- тикан оқилона тузилган жавоблар ҳам топилади. Жуиладан, «Кўёш ботди — қоронғи тушди», «Совуқ тушди — сувлар музлади», «Олмаҳон — ҳайвондир», «Кит — сут эмизувчидир», « $15+2$ ва $20-3$ миқдорлари ўзаро тенг», «ТАТ математик апперцепция очиб бериш аппаратиدير», «Характер — ижтимоий турмуш маҳсулидир» ва бошқалар. Бу келтири- лган мисолларда ўқувчи ва талабалар нарсалар ва ҳодисалардаги боғла- нишларни, ички қонуниятлар ва хоссаларни, ўзаро муносабат муноса- батларни таъкидлаб ўтадилар, изоҳлайдилар ва тушунтириб беришга ҳаркат қиладилар.

Назарий тафаккурни айтиб бериш пайтда абстракт тафаккур деб аташ- лик анъана тусига кириб қолган. Бундай ном билан аташга асосий сабаб назарий тафаккурнинг умумий ҳукмларда ифодаланишидир. Мисол учун: «Металлар электр токини яхши ўтказди», «Жисмлар ишқаланишдан қизийди», «Ҳамма ҳайвонлар ўзи яшаётган муҳитга мослашади», «Нарса ва предмет номини билдириб келган сузлар от деб аталади», «Диққат берча психик жарён ва ҳолатларнинг мува- фаққиятли амалга ошириш гаровидир», «Ўтиш (ўсмирлик) даври ҳам жисмоний, ҳам жинсий жихатдан интенсив ўсиш давридир», «Шахс тараққиёти наслий (ирсий) белги, ижтимоий муҳит ва таълим-тарбияга боғлиқдир», «Қизиқиш ва эҳтиёж инсон шахсининг муҳим жиҳа- тидир» ва ҳоказо.

Абстракт тафаккур мактаб ўқувчиларида даставвал элементар шакл- даги абстракт тушунчаларга суянган ҳолда ривожланади, сўнгра му- раккаб табикий-математик фан асосларини эгаллаш жарасида маълум тизимдаги абстракт тушунчаларни ўзлаштириш эвазига юқори- роқ босқичга кўтарилади. Олий мактабларда таҳсил олиш давомида абстракт тафаккур ўзининг энг юқори илмий диалектик назарий бос- қичига кўтарилади. Бунда ижтимоий фанлар алоҳида аҳамият касб

этади, жумладан философия, психология ва бошқалар. Талабалар ҳам қўлам, ҳам даража жиҳатидан мураккаб бўлган тушунчалар билан таълимланадилар. Масалан: материя, онг, хусусият, умумийлик, реаллик, макон, замон, ҳаракат, психика, сифат, кризис, босқич ва ҳоказо.

Абстракт тафаккур муаммоси қатор собиқ шўро психологлари томонидан изчиллик билан тадқиқ этилган. Собиқ шўро психологиясининг дастлабки ривожланиши палласида ушбу масала билан Л. С. Виготский, П. П. Блонский, кейинчалик С. Л. Рубинштейн, Б. Г. Ананьев, А. Н. Леонтьев, Н. А. Менчинская, Г. С. Костюк, П. Я. Гальперин, Р. Г. Натадзе, Д. Б. Эльконин, В. В. Давидов, А. М. Матюшкин ва бошқалар шугулланганлар. Ҳозир мазкур муаммо юзасидан старли даражада эмпирик ва назарий билимлар тўпланган. Фан ва техниканинг тараққиёти абстракт тафаккурни янада ривожлантиришни таҳозо этмоқда.

Бу айтиб ўтилган мулоҳазалар назарий ва абстракт тафаккурга ёрқин мисол бўла олади. Назарий тафаккур туфайли воқеликдаги умумий ва муҳим боғланишларни, хоссаларни, қонуниятларни англаб оламиз. Шунинг учун Қуёш ва ой тутилишини, юлдузлар тизимининг ҳаракатини, об-ҳаво маълумотларини, ер қичирлаш ўчоқларини воқеа содир бўлишидан анча илгари айтиб беришимиз мумкин. Шу сабабдан назарий тафаккурни олдиндан қўриш имкониятини яратадиган умумлашган тафаккур деб ҳам атайдилар.

Шундай қилиб, абстракт тафаккур орқали нарса ва ҳодисаларни бевосита идрок қилиш мумкин бўлмаган хусусиятлари, ўзаро муносабатлари аниқланади, у ёки бу соҳага оид қонуниятлар очилади, сабаб-оқибат боғланишлари акс эттирилади.

Воқеликни ўзгартиришга ёки инсон эҳтиёжлари учун зарур бўлган реал нарсалар яратишга қаратилган тафаккур тури конструктив, техникавий, тасвирий санъат сингари касб соҳаларини тадқиқ этади. Воқеликни ўзлаштириш воситаси билан реал нарса ва ҳодисаларни яратишга йўналтирилган фикр юритиш амалий тафаккур деб аталади. У қўйилган амалий ва назарий вазифаларни янги усуллар билан ҳал қилиш, онгимизда янги тасаввур, тушунча ва ҳукмлар ҳосил қилиш, муайян янги нарсалар яратиш билан боғлиқ мураккаб тафаккур жараёнидир. Амалий тафаккур жараёнида ҳам назарий тафаккурга ўхшаш саволлар туғилади. Амалий тафаккур жараёнининг давоми иш-ҳаракатларни, ақлий ҳаракатларни тасаввур қилишда, фикрлашда намўён бўлади. Мактаб ҳаётидан ўқувчиларнинг диктант, баён ёки иншо ёзиш жараёнини мисол қилиб келтириш мумкин. Талабалар фаолиятидан конспект ёзиш, реферат тайёрлаш, курс ва битирув иши устида иш-

лаш, семинарга ҳозирлик кўриш, лаборатория машғулотларида амалий вазифаларни бажариш кабилар амалий тафаккурга ерқин мисолдир.

Психологияда тафаккурнинг ўндан ортиқ турларига характеристика бериб ўтилган. Психология тарихидан бизга маълум бўлган муаллифитар тафаккур тури ҳам ўзига хос хусусиятлари билан бошқалардан кескин ажралиб туради. Муайян фикрнинг чин ёки ёлгонлигини объектив далиллар билан исботлаш ўрнига инсон шахсининг ижобий ёки салбий сифатлари билангина чекланиб қолишдан иборат тафаккур тури авторитар тафаккур деб аталади. У кўпинча одамларнинг муайян соҳа бўйича билим савиясининг, даражасининг чекланганлигидан ва мустақил фикр юритиш қобилиятининг етарли даражада ўсмаганлигидан далолат беради. Шунингдек, психологияда бир-бирлари билан узвий равишда боғланган мулоҳазав юритишдан иборат маънавий тафаккур жараёнини дискурсив тафаккур деб аташ қабул қилинган.

5.4. Иходий тафаккур

Иходий тафаккур мураккаб билиш фаолиятидан бири бўлиб, тадрижий равишда, изчил ўзаро боғланган жараёнлардан ташкил топади: даставвал саволлар туғилади, вазифа аниқланади, масалани ечиш ёки саволларга жавоб қидириш жараёни вужудга келади. Инсон олдида турган аниқ вазифа ёки масала — бу бажарилиши ёки ҳал қилиниши зарур бўлган саволнинг ифодасидир. Намоён бўлган вазифа (масала) кўпинча ифодаланиши шарт бўлган мақсадни ҳам ўзида акс эттириб келади. Мақсад эса инсоннинг илланаётган номаълум воқеани топишга гумон ва ҳаяжон, шубҳа ҳисслардан фориг этишга қаратилган майлидир.

Тафаккурнинг изланиш босқичларида вужудга келган масаланинг ифодаланиши ҳар хил даражада бўлиши мумкин. Жумладан, воқеанинг нималари маълумки, нималари яна номаълум, уларни аниқлаш, қай қолатда ва қайси йўл билан ечилиши мумкин, унинг турмуш учун қандай аҳамияти бор, сингари жиҳатларини аниқлашга тўғри келади.

Иходий тафаккурнинг навбатдаги компонентлари қуйидагича акс эттирилади: қўйилган саволларга жавоб излаш, масалани ечишга ёрдам берадиган йўللار, усуллар, воситалар, қондалар ва кўникмаларни қидириш, уларни танлаш ҳамда мазкур фаолиятда уларни татбиқ қилиш ва бошқалар. Одам ушбу конкрет ҳолдаги вазифани бажариш учун қўйилган саволларга бериладиган жавобларни айрим пайтларда

теварак-муҳитдаги объектлардан топишга ҳаракат қилади. Мазкур ҳолатнинг самарадорлиги кўп жиҳатдан унинг қузатувчанлиги ва синчковлик сифатларига боғлиқ. Айрим ҳолларда берилган саволларга жавобларни тўпланган тажриба ва йиғилган билим фондидан топиш кўзга ташланади. Масалан, сессия топшираётган талабанинг фикр юритиши, мулоҳазаси ва хулоса чиқариши худди ана шундай тарзда намоён бўлади.

Ижодий тафаккур ижодий ҳаёл билан узвий алоқада бўлади. Шунинг учун инсон амалий фаолиятида бир талай саволларга жавобларни ҳаёл ёрдами билан топади. Жумладан, ҳар хил тахминлар, фаразлар, илмий гипотезалар, кашфиётлар, техника соҳасидаги иxtиролар ҳам ана шу йўсинда амалга ошади, яъни ҳаёл ёрдами билан зарур натижаларга эришилади. Шунингдек, ижодий тафаккур жараёнида баъзи бир вазифаларни ҳал қилиш, бажариш, муҳокама юритиш, мулоҳаза қилиш, фикрлаш, фараз қилиш сингари жараёнлар мантиқий фикр юритиш усуллари ва воситаларини қўллаш йўли билан ниҳоясига етказилади. Масалан, математика, физика каби фан асосларини ўздаштиришда худди шундай ҳолат рўй беради.

Ижодий фикр юритиш жараёнида гоҳро камчилик ва хатоларга йўл қўйилади. Натижада олинган жавоблар ёки қўлланилган воситаларда шубҳаланиш ҳисси пайдо бўлади. Оқибатда натижаларни танқидий текшириш масалани ҳал қилиш билан параллел равишда намоён бўлиши мумкин. Одатда, ушбу кезларда фикр юритишнинг мантиқий жиҳатлари ҳукм ва хулоса чиқариш, исботлаш, далиллаш, асослаш, рад қилиш, инкор этиш кабилар ижодий тафаккур ядросини ташкил қилади.

Ижодий тафаккур жараёнида инсон масалани ҳал қилишда ўзгаларнинг ёрдамига таяниб иш кўради. Айрим ҳолларда масала ёки топшириқни ҳал қилиш, счиш пайтида ижодий тафаккур шахслараро муносабатда, мулоқотдаги воқе бўлади. Мулоқот эса фикр алмашиш, суҳбатлашиш, муҳокама қилиш, баҳслашиш, исботлаш, далиллаш каби мантиқий усуллардан ташкил топади. Фан ва техника тараққиёти тарихининг кўрсатишига қараганда, йирик илмий кашфиётлар, фалсафий мушоҳадалар, илмий назариялар, конструктив ижодларнинг аксарияти улуғ кишилар томонидан ижтимоий тафаккурнинг маҳсули сифатида, коллектив тафаккури натижаси тариқасида дунё юзини кўрган. Демак, ижодий тафаккур авлодларнинг ақл-заковати дурдоналарининг тизимлашиши натижасида воқеликни янгилик элементи билан бойитади, ҳолос.

Ижодий тафаккур билан масала счиш ўзаро узвий боғланган билиш жараёнларидир. Лекин ижодий тафаккурни масала воситасига

айлантириб юбориш мутлақо мумкин эмас. Шунинг учун уларнинг нозик жиҳатларини фарқлаб олиш мақсадга мувофиқдир. Жумладан, масалани ҳал қилиш, ечиш фақат тафаккур ёрдами билан амалга оширилади, чунки бунда ҳеч қандай ўзгача йўл бўлиши мумкин эмас ва бўлмайди ҳам. Ўз навбатида тафаккур масала ечиш вақтидагина вужудга келади. Шу билан янги масала қўйишда, янги муаммоларни барпо қилишда, уларнинг инсон томонидан (ўзгача) англаб етишида ва бошқа ҳолларда асосий роль ўйнайди. Бинобарин, ижодий тафаккур фақат масала (муаммо) ҳал қилиш билангина боғлиқ бўлмасдан, балки билимларни эгаллаш, матнларни тушуниш, нарса ҳамда ҳодисаларни танқидий жиҳатдан анализ қилиш ва ҳоказоларда ҳам жуда зарурдир.

Хўш, муаммоли (муаммоли) вазият билан масала ечишнинг ўзаро тафовути борми? Одатда, муаммоли вазият вужудга келганда одам фавқуллодда ҳеч қутилмаган, нотаниш, тушунилиши мураккаб бўлган, номаълум нарса ва ҳодисалар билан учрашади. Ақлий зўр бериш натижасида ирода сифатларини ишга солиш орқали муаммоли вазият англашилган масалага айланади. Бинобарин, масала муаммоли вазиятдан келиб чиқиб, унинг билан маҳкам алоқа қилиб ҳукм суради. Тафаккур муаммоли вазиятни анализ қилиш натижасида уни равшанлаштириб, ечиш мумкин бўлган масалага айлантиради. Демак, бу ерда ўзаро мустақкам боғланган фикр юритишнинг берк занжири вужудга келади. Тафаккур муаммо масала. Занжирнинг ҳар бир звеноси ҳамisha ва бетўхтов бир-бирларини тақозо этади.

Масаланинг юзага келиши муаммоли назиятдан ўзининг специфик хусусиятлари билан ажралиб туради. Одатда, масала ифодаланганда, гарчи оидиндан бўлса ҳам, маълум маълумотлар ва номаълумлар (қидирилиши зарур бўлган нарсалар) алоҳида мантиқий бўлакларга, қисмларга ажратилган бўлади. Масала нутқ билан баён қилинган қисмдан ва шартли белгилар ёки абстракт тушунчалардан ташкил топади. Масаланинг вербал бўлагида маълум маълумотлар ва номаълум нарсаларга бўлиш акс эттирилган бўлади. Ҳар қандай предметларга оид ўқув масаласида унинг асосий шартлари ечувчилар онгига бориб етадиган даражада яққол шаклда баён қилинган бўлади, шунингдек, унинг олдига қўйилган талаблар ва саволлар ҳам турли ёшдаги одамларнинг ёшига, савиясига мос равишда тузилади. Каттик излавиш, муҳкама юритиш, воситалар танлаш ва уларни татбиқ этиш натижасида қидирилган номаълум нарса топилади.

Собиқ шўро психологиясида фикр юритиш актлардан, ҳаракатлардан иборат эканлиги таъкидланади. Инсоннинг амалий фаолият-

тида қўйилган масаланинг (вазифанинг) акти фикр юритиш ҳаракати деб аталади. Тафаккурнинг ҳаракати бирон-бир вазифа ёки масала юзага келиши биланоқ ўз функциясини бошлайди. К. К. Платонов тафаккур ҳаракати бошқичларининг ушбу схемасини ишлаб чиққан.

К.К. Платонов фикрига кўра вазифанинг ҳал қилиниши тафаккур ҳаракатини яқунлайди. Бироқ топилган масала ечими янги тафаккур ҳаракатларини вужудга келтириши, бетўхтов фикр юритиш жараёнлари билан таъминлайдиган янги саволларни туғдириши эҳтимол.

Ижодий тафаккур жараёни мавжуд билимларга боғлиқдир. Шу

нарсани алоҳида қайд қилиб ўтиш керакки, ўзаро алоқа қилишда тафаккур муҳимроқ, мавқелироқ ўрин тутади. Ҳозирги замон таълим оқида турган асосий мақсад, ўқувчи ёки талаба шахсини билимлар билан қуроллантириш эмас, балки уларни фикр юритиш фаолиятига ўргатишдан иборатдир.

Ҳуш, ижодий фикр юритиш жараёни қандай амалга оширилади?

Биринчидан, фикр юритиш фаолиятида энг аввал ҳал қилиниши зарур бўлган масала инсон томонидан аниқлаб олинниши керак. Агарда инсон олдида ҳеч қандай масала ёки муаммо вужудга келтирилмаган бўлса, у ҳолда у бирон-бир нарса тўғрисида фикр ҳам юритмади, демакки, унинг қаршисида ҳеч қандай муаммо мавжуд эмас. Маводо одам ҳал қилиши шарт бўлган масала юзасидан қанчалик аниқ ва тўлароқ маълумотга эга бўлса, уни оқилона ечиш йўли ва воситаларини шунчалик энгиллик билан топади. Бунинг учун муаммони ечувчилар қўйилган масала мазмунини аввало тушуниб олишлари, унинг шартини текшириб чиқишлари, нима маълум ва нималар номмаълум эканлигини аниқлашлари мутлақо зарур. Фақат ана шундагина улар сира шошиб қолмайдилар ва ҳеч иккиланмасдан масала шартини ўйлаб топадилар, тўғри ечимга эришадилар.

Иккинчидан, муаммо ёки масалани ҳал қилиш учун зарур бўлган барча билимларни (қоидалар, фактлар, қонуниятлар, хоссалар, қусусиятлар, муҳим белгилар, муносабатлар, боғланишлар ва бошқалар) татбиқ қилиш учун интиладилар. Бунинг учун эса шахсий тажрибасида учраган тажрибадан, ҳолатдан, усуллардан унумли фойдаланиб, кўчиш жараёнини амалга оширадилар.

Учинчидан, масалага — муаммога таълуқли гипотеза олга сурилади, босқичлар тахмин қилинади, ечиш тўғрисида фаразлар ишлаб чиқилади, турли вариантлар ҳамда вариациялар ҳақида мулоҳаза юритилади, ўзаро ҳаёлан солиштириб, энг самарали аломатлар ажратилади ва ҳоказо.

Тўртинчидан, муаммо олдига қўйилган гипотезани текшириш зарурияти туғилади. Уни текшириш учун аналогик ҳолатлар ўзаро таққосланади. Бу ўринда ижодий ҳаёл материалларидан атрофлича фойдаланилади. Унинг ҳаққоний эканлигига ишонч ҳосил қилиш учун тафаккур ҳаракатлари иерархияси татбиқ қилиб кўрилади. Гипотеза мантиқий усуллар ёрдамида фикран анализ ва синтез қилинади, унинг адекватлигига доир оператив равишда ҳукм ва ҳулосалар чиқарилади.

Бешинчидан, муаммони назарий жиҳатдан ҳал қилиш учун илгари сурилган гипотеза адекват эмаслиги, нотўғри эканлиги аниқланса, у фикр юритиш объектдан сиқиб чиқарилади ва янги фаразлар, ўйлар,

тахминлар қабул қилинади ёки ўйлаб топилади. Янги амалий гипотеза фикран бир неча марта текширилади, ундан сўнг амалиётга жорий қилиш учун синашга тавсия қилинади. Айтиб ўтилган мулоҳазаларнинг аксарияти конструктив техника масалаларини ҳал қилишда, кашфиётларни яратишда, ихтирочиларнинг таклифларида, рационализаторликда, технологик қурилмаларни жорий қилишда турли-туман моделлар, вариантлар, препаратлар, технологик карталар ва бошқалар фикран анализ қилинади, сўнгра улардан энг маъқули, энг мақсадга мувофиқи танланади ва унинг устида тўхталади.

Олтинчидан, муаммо ва масалани ҳал қилиш, ечиш, олинган натижаларни тўғрилигига қаноат ҳосил қилиш учун ечувчи уни текшириш билан тафаккур ҳаракатларини якунлайди. Ана шу операциялардан сўнг масала батамом ҳал қилинди деб топилади ва у тўғрида фикр юритиш тўхтатилади.

Одатда, инсон ижодий тафаккур қилиш жараёнида маълум даражадаги қийинчиликларни енгади. Уларни келтириб чиқарувчи объектив ва субъектив сабаблар хилма-хил бўлиб, турлича тарзда ифодаланиши мумкин.

Психолог В. А. Крутецкий ижодий тафаккурни тараққий эттириш мақсадида масалалар типологиясини ишлаб чиқиб, турли ёшдаги ўқувчилар ўқув фаолиятида синаб кўрган. Олинган натижалар олим томонидан сифат ва миқдор жиҳатдан анализ қилиниб, график тасвир (ифодаси) акс эттирилган. Типологияга киритилган масалаларни В. А. Крутецкий турлича ном билан атади.

1. Савол аниқ қилиб қўйилмаган масалалар. Ўқувчининг масалада берилган математик муносабатларни анализ қилгандан кейин ифода-лаб бериладиган саволнинг вариантларидан бири қавс ичида кўрсатилади.

2. Берилганлари етишмайдиган масалалар. Масалани аниқ ечиш учун етишмайдиган маълумотлар қавс ичида кўрсатилади.

3. Ортиқча маълумотлари бўлган масалалар. Ортиқча маълумотлар курсив билан берилади.

4. Бир неча йўл билан ечиладиган масалалар. Бу ерда турли йўллар билан ечилиши мумкин бўлган масалалар берилган. Масала ечишнинг энг оддий, энг тежамли йўли иложи борича яширилган. Бу масалалар бир фикрлаш операциясидан иккинчисига, бир ишлаш усулидан бошқасига ўтиш қобилиятини шакллантиришга қаратилган.

5. Мазмуни ўзгариб турадиган масалалар. Бу масалаларда ҳам битта мустаҳкамланган ақлий қобилият таркиб топтирилади.

6. Исротлашга доир масалалар. Бу масалалар ёрдамида мантикий фикрлаш, исротлаш сингари ақлий қобилият такомиллаштирилади.

7. Фикрлаш, мантикий мулоҳаза юритишга доир масалалар. Бу масалаларни счиш учун ҳеч қандай махсус билимлар талаб қилинмайди, лекин бунда маълум даражада иходкорлик кўрсатиб, мантикий мулоҳаза юрита олиш керак бўлади. Бу масалаларнинг баъзилари математик характерда, бошқалари фақат мантикий характерда бўлади.

8. Демак, иходий тафаккур тури ўзининг самарадорлиги ва долзарблиги, универсаллиги билан бошқа фикр юритиш жараёнларидан фарқ қилади, янги-янги муаммоларни ўйлаб чиқишда, масалани ҳал қилишда зарур жараён бўлиб, инсоннинг билиш фаолиятида стақчи роль ўйнайди.

Психология фанида тафаккурни реалистик ва аутистик турларга ажратиб ўрганиш ҳолати ҳукм суриб келмоқда. Одатда, реалистик тафаккур қуршав олган атроф-муҳитни ўрганишга, акс эттиришга қаратилган фикр юритиш бўлиб, у мантикий қснун ва қоидаларга бевосита бўйсунди ва уларнинг ёрдами билан воқеликни инъикос қилади. Мавжуд нарса ва ҳодисаларни акс эттириш мазкур тафаккур турининг объектни бўлиб ҳисобланади. Аутистик тафаккур инсоннинг хоҳиш ва истакларини амалга ошириш билан узвий боғлиқ равишда содир бўлади. Амалга оширилиши лозим бўлган тафаккур ҳаракатлари фақат ўша шахснинг ўз тилақларини рўёбга чиқаришга йўналтирилган фикр юритишдан иборат индивидуалдик ёки индивидуалистик тафаккурдир.

Масала счимини қабул қилишга ва информацион тайёргарлик куришга қаратилган фикр юритиш визуал тафаккур дейилади. Визуал тафаккур мақсадга мувофиқ ҳаракатлар ёки англашилмаган операциялар, чунончи, образлар манипуляцияси ва трансформацияси ёрдами билан амалга оширилади ва «ақлий айланиш»дан намоён бўлади. Инженерлик психологияси ва меҳнат психологияси, шунингдек, эргономика соҳаларида муттасил визуал тафаккур иштирок этади. Кейинги йилларда визуал тафаккур муаммоси космос психологиясида интенсив равишда тадқиқ қилинмоқда.

Йирик психологлардан бири З. И. Калчикова ўз тадқиқотларида тафаккурнинг продуктив ва репродуктив турларга ажратиб ўрганган эди. Бу бўлиниш субъект билимларига фикр юритиш фаолиятида олиннадиган маҳсулнинг янгилик даражасининг муносабати асос қилиб олинади. Қисқа вақт бирлиги ичида янги, оригинал фикрлар яратиш ёки муҳим илмий, амалий масалаларни ҳал қилиш билан белгилана-

диган тафаккур продуктив тафаккур дейлади. Репродуктив тафаккур эса пассив, тайёр мулоҳазаларни ўзлаштириб олишга ва «тайёр ҳолда» ундан фойдаланишга қаратилган инсоннинг билиш фаолияти кўринишидир.

Фазовий тафаккур муаммоси атоқли собиқ совет психологи Б. Г. Ананьев ва унинг шогирдлари томонидан тадқиқ қилинган бўлиб, кейинги йилларда бу муаммо юзасидан таниқли психолог И. С. Якиманская интенсив илмий-тадқиқот ишларини олиб бориб, сермаҳсул натижаларни қўлга киритаётир. Таҳрибаларнинг аксарияти касб ҳунар-коллежи (билим юрти) ўқувчилари устида олиб борилган. Фазовий тафаккур деганда нарса ва ҳодисаларнинг фазода рационал жойлашиши, замон ва макон муносабатларини, мураккаб боғланишларини адекват равишда акс эттиришдан иборат фикр юритиш жараёни тушунилади. У инсоннинг фазовий тасавурлари, хотира ва хаёл тасавурлари билан узвий боғлиқ ҳолда намоён бўлади.

6. Шахса мустақил фикрлашни шакллантириш воситалари

Фикрлаш ёки фикр юритиш инсон ақлий фаолиятининг, ақл-заковатининг, муомала маромининг, онгли хулқ-атворининг юксак шакли бўлиб ҳисобланади. Мустақил фикрлаш теварак-атрофни, ижтимоий муҳитни ҳамда воқеликни билиш қуроли, шунингдек, шахснинг кенг қўламли ақлий фаолиятини оқилона, омилкорлик билан амалга оширишнинг асосий шарти саналади. Мустақил фикр юритишнинг рўёбга чиқишида одамда фикр, мулоҳаза, гоё, фараз, мақсад қабила сифатида ифодаланади. Мустақил фикр юритиш тил ва нутқ билан чамбарчас боғлиқ равишда намоён бўлади ҳамда улар узлуксиз тарзда бир-бирини тақозо этади. Худди шу боис талаба ўзининг мустақил фикрлаши (мулоқоти), нутқи, онгли хулқ-атвори туфайли борлиқдаги мавжудотлардан тубдан ажралиб туради.

Киши мустақил фикр юритиш фаолиятида ўзи акс эттирган, сезган, идрок қилган, тасаввур этган, эслаб қолган нарса ва ҳодисаларнинг тўғрилиги, аниқлиги, ҳақиқийлиги, ҳаққонийлиги ёки уларнинг воқеликка мос (мутаносиб) тушиши ва тушмаслигини аниқлайди. Ёрлиқни билиш жараёнида ҳосил қилинган ҳукмлар, тушунчалар, ҳўсалар, фаразлар (таҳминлар), қарор қабул қилишлари чин ёки чин эмаслигини белгилаб олади. Инсон мустақил фикрлаши туфайли воқеликни умумлаштирган ҳолда билвосита ёки бевосита акс эттиради, нарса ва ҳодисалар ўртасидаги ички, мураккаб боғланишлар, муносабатлар, хоссалар, хусусиятлар ҳамда механизмларни тушунади,

англаб етади. Бинобарин, одам муайян қонун, қонуният ва қоидаларга асосланган ҳолда табиий, ижтимоий ҳодиса ва воқеаларнинг вужудга келиши, кечиши, ривожланиши ҳамда уларнинг оқибатини олдиндан пайқаш, башорат қилиш имкониятига эга. Ҳозирги замон кишининг билиш ва амалий фаолиятини оқилона, омилкорлик билан ташкил қилишда мустақил фикр юритиш алоҳида аҳамият касб этмоқда.

Одатда, фикр юритиш воқеликни умумлаштира олиш паражасига, муаммони ечиш воситасининг хусусиятига, объектнинг шахс учун янгилиги унинг фаолликка ундашига биноан бир неча турларга ажратилади. Мустақил фикрлаш ақлий фаолият сифатида таҳлил қилинганда талаба томонидан масалалар ва топшириқларни ечиш назарда тутилади, уларнинг шартларида, моҳияти, тузилиши, шакллари ва шахснинг англашув, тушунув имкониятларида кузатилади. Масала, муаммо, топшириқ ечиш (ҳал қилиш, бажариш) инсоннинг эҳтиёжи, қизиқиши, майли, мотивацияси, ақлий қобилияти, истеъдоди, салоҳияти билан боғлиқ ҳолда олиб қаралади, муаммо томонидан қўйилган талабларни қабул этиш, шахсий қарорга келиш, ечимни топиш учун воситалар қидириш ижод, изланиш ва фикрлашнинг мустақам негизини ташкил қилади. Мустақил ва ижодий фикрлаш фаолиятида муаммо ечимини топиш жараёнини бошқариш, борлиқни инъикос қилишда шахснинг ҳис-туйғулари, ички кичинмалари, фикрқулдодаги вазиятлари, объектив шароитлари унинг учун алоҳида аҳамият касб этади.

Ижтимоий турмушда таълим тизимида, ишлаб чиқариш амалиётида шахслархис (объектив, субъектив) муносабатлар, алоқалар, ҳамкорликдаги ақлий ва жисмоний меҳнат натижаси муомала қилиш мароми ностандарт фикрлашнинг мажмуаси тарикасида юзага келади. Талабалар жамоасида танқид ва ўзини ўзи танқид, баҳолаш ва ўзини ўзи баҳолаш, текшириш ва ўзини ўзи назорат қилиш, бошқариш ва ўзини ўзи бошқариш, ўзини ўзи ривожлантириш, ўзини ўзи намоён этиш, ўзига ўзи буйруқ бериш, гурӯҳий мулоҳаза ҳамда шахсий мушоҳададан иборат мустақил фикрлашнинг сифатлари шаклланади.

Инсонни инсон томонидан идрок қилиш, яъни нотаниш шахснинг руҳий ҳолатини аниқлаш, уни таҳмин қилиш, энг зарур аломатлари ва белгилари тўғрисида материаллар тўплаш ҳам ижодий фикрлашнинг маҳсулидир. Мазкур мураккаб босқичли иборат билиш жараёни инсондан иродавий тўр беришни, ақлий жиддийлиқни, онгли муносабатни, барқарор вазиятни, қулай шароитларни талаб қилади, буларнинг бепосита таъсирини орқали маълум бир қарорга келинади.

Ижодий ишлар, кашфиётлар, ихтиролар, ихтиронилик таклифлари ҳам ижодий фикрлашнинг маҳсули ҳисобланиб, амалий ва назарий аҳамиятли илмий фикрлар, қоялар, улуғвор мақсадлар, юксак эзгу ниятлар унинг вазифасига киради.

Инсоннинг фикрлаш фаолияти ижтимоий хусусиятга эга. Фикрлашнинг ижтимоий-тарихий гараққиёти даврида даставвал овқатланиш учун озуқа излаш, кейинчалик эса меҳнат қуролини яшаш ва улардан ўз ўрнида фойдаланиш кезида шахслараро фикр алмашиш, тажриба билан ўртоқлашиш эҳтиёжи вужудга келган. Инсоннинг ўзаро мулоқотга киришиши, муомала қилиши, муносабат ўрнатиши натижасида фикр билдириш, сўзлашув уқуви юзага кела бошлаган. Нутқнинг шарофати билан фикрлаш маҳсулларининг изчиллиги, мантиқийлиги, тизимлилиги пайдо бўлган, келажак авлод учун аъъанавий мерос тариқасида қолдириш имконияти туғилган. Инсоният томонидан тўпланган тизимлаштирилган тажрибалар, билимлар, кўникма ва малакалар қолдирилмаганида эди, одамзод фикр юритиш фан, техника, маданият соҳаларида бундай улкан ютуқларга эриша олмасди.

Шахсда мустақил фикр юритиш муаммоли вазият вужудга келишидан бошланади, лекин мазкур вазият туғилиши, ечими бу билан тугалланмайди. Унда билишга нисбатан мойиллик, ихтиёрсиз хатти-ҳаракат муаммоли вазиятгача ёрқин бўлмайди, у ноаниқ ҳолда юзага келади, сўнгра бу маънода ечимга муҳтож муаммоли вазият яралади ва ниҳоят унинг ечими топилса, лекин билишнинг муаммодан кейинги босқичи фикрнинг ўз йўналишида ихтиёрсиз давом этаверади (муаммогача – муаммоли вазият – муаммодан кейинги вазият).

Талабанинг ўқув фаолияти фикр юритишнинг ўзаро мустаҳкам боғланган берк занжири вужудга келади: мустақил фикрлаш, муаммо, масала (топширик).

Талабанинг мустақил фикрлаши қуйидаги босқичларда таркиб топиши мумкин:

1. Мустақил фикр юритиш фаолиятида, энг аввало, ҳал қилиниши зарур бўлган масала (топширик) талаба томонидан аниқлаб олинishi керак. Агарда унинг олдида ҳеч қандай масала ёки муаммо вужудга келтирмаган бўлса, у ҳолда бирон-бир нарса тўғрисида фикр ҳам юритмайди. Демакки, талаба қаршисида ҳеч қандай муаммо пайдо бўлмаган, мабодо у ечиш шарт бўлган масала юзасидан қанчалик аниқ ва тўлароқ маълумотларга эга бўлса, унинг оқилона бажариши юзасидан йўл ва воситаларни шунчалик енгиллик билан топади. Бунинг учун талабалар қўйилган масала мазмунини аввало маълум даражада тушуниб олишлари, унинг шартини текшириб чиқишлари, нима маъ-

лум ва нима номатълум эканлигини аниқлашлари мутлақо зарур. Фақат ана шундагина, улар сира шошиб қолмайдилар ва сира иккиланмасдан (топиррик) шартини қилириб, техн билан уни таҳлил қилиши, татбиқ этиш натижасида тўғри ечишта эришадилар.

2. Муаммо ёки масалани ҳал қилиш учун энг зарур бўлган барча билимларни (қондалар, омиллар, қонуниятлар, хоссалар, хусусиятлар, муҳим белгилар, муносабатлар, боғланишлар ва бошқаларни) татбиқ қилиш учун интиладилар. Бунинг учун эса инсоннинг шахсий тажрибасида учраган ҳолатлардан, усуллардан унутили фойдаланган ҳолда янги шароитга, объектга кўчириш жараёни амалга оширилади.

3. Масала ёки муаммога тааллуқли фараз (тахмин) илгари сурилади, босқичлар таҳлил қилинади, ечиш тўғрисида мулоҳазалар юритилади, турли вариантлар ҳамда вариациялар, инвариантлар ҳақида фикр билдирилади, улар ўзаро қиёсланиш натижасида энг самарали аломатларга, белгиларга ажратилади ва ҳоказо.

4. Муаммо олдида қўйилган гипотезани муайян мезонлар натижаси ёрдами билан текшириш зарурияти тутилади. Уни текшириш учун ўзаро ўхшашлик ҳолатлари маъновий, шаклий, тузилмавий жиҳатдан таққосланади. Бу ўринда ижодий ҳаёл материалларидан атрофлича фойдаланилади, яъни ижодий режалар тузиш, умумлашма образлар яратиш мақсад, натижаларини кўз ўнгига келтириш, тахминий муносабатларни идрок қилиш амалга оширилади. Унинг ҳаққоний эканлигига ишонч ҳосил қилиш учун ақлий ҳатти-ҳаракатлар тизимини татбиқ этиб кўрилади ва айрим ўзгаришларни кiritиш мўлжали ойдинлаштирилади. Гипотеза мантиқий усуллар ёрдамида фикран анализ ва синтез қилинади, унинг муҳим аломатлари ажратилади, унинг тўғрилиги, ҳаққонийлиги бўйича тезкор ҳукм ва хулосалар чиқарилади.

5. Муаммони назарий жиҳатдан ҳал қилиш учун илгари сурилган гипотеза тўғрилиги ёки нотўғри эканлиги аниқланса, у фикр юритиш объектидан сиқиб чиқарилади ва янги фаразлар, ўйлар топилади. Янги амалий гипотеза фикран бир неча марта текширилади ва ундан сўнг амалиётга жорий қилиш учун синашга тавсия этилади. Таъкидлаб ўтилган мулоҳазаларнинг аксарияти конструктив техник масалаларни ҳал қилишда, кашфиётларни яратишда, ихтирочилик таклифларида, рационализаторликда, технологик қурилмаларни жорий этишда турли-туман моделлар, вариантлар, препаратлар, технологик карталар ва бошқалар фикран таҳлил қилинади, сўнгра улардан энг маъқули, омилкори, оқили, энг мақсадга мувофиқ танланади ва унинг устига бош қотиришда давом эттирилади.

6. Муаммо ёки масалани ҳал қилиш, ечиш, олинган натижаларнинг тўғрилигига ишонч ва қаноат ҳосил қилиш учун талаба уни текшириш билан мустақил фикр юритиш ҳатти-ҳаракатларини яқунлайди. Ана шу фикрий операциялар, мулоҳаза шаклларидан сўнг масала (топширик) батамом ҳал қилинади деб топилади ва у тўғрида ўйлаш нисбий ҳоҳатдан тўхтатилади, холос.

Одамнинг мустақил фикр юритиши қуйидаги босқичлардан ташкил топган бўлиши мумкин:

1. Муаммонинг шахс идрок майдонида лайдол бўлиши
2. Киши томонидан масала, муаммо, топшириқ моҳиятини англаш
3. Уларга ўхшаш маълумотлар ёки образларнинг вужудга келиши
4. Тасаввур ва хотира материалларининг камайиши, тахминлар (фаразлар)нинг узлуксиз туғилиши.

5. Тахминларни босқичма-босқич текшириш ёки уларнинг ҳаққонийлигини тасдиқлаш.

6. Янги тахмин(фараз)нинг юзга келиши ва тақомиллашуви.
7. Фаразларни иккиламчи текшириш (иккинчи марта тасдиқлаш).
8. Масала, топшириқ, муаммо ечимини топиши (ҳал қилиши).
9. Ихтиёрсиз ақлий ҳатти-ҳаракатларнинг давом этиши фикрларнинг нисбий давомийлиги ва ҳоказо.

Талабаларни мустақил фикр юритишга ўргатиш учун муаммонинг маъновий, шаклий, тузилмавий жабҳаларини ҳисобга олган ҳолда қуйидагиларга диққат-эътиборни йўналтириш мақсадга мувофиқ:

— саволлари аниқ қилиб берилмаган муаммолар, масалалар, топшириқларда улар ўртасидаги боғлиқликлар, алоқалар, муносабатлар талаба томонидан таҳлил қилингандан кейин ифодалаб берилладиган саволларнинг вариантларидан бири қавс ичида кўрсатилади;

— берилганлари етишмайдиган муаммолар, масалалар, топшириқлар, уларни ечиш (бажариш, ҳал қилиш) учун етишмайдиган маълумотлар қавс ичида қолади;

— ортиқча маълумотларга, тафсилотга эга бўлган муаммо, масала, топшириқ, ортиқча маълумотлар билан берилади;

— бир неча йўл билан, усул билан, босқич билан ечиладиган, ҳал қилинадиган, бажариладиган муаммо, масала, топшириқ, бу ўринда турли масалалар (муаммолар, топшириқлар) берилади, бунда ечимнинг энг қулай, оддий, энг тежамли, омилқор йўли иложи борича яширинган ҳолда ҳавола этилади, муаммолар фикрлашнинг бир усулидан иккинчисига, бир оддийроқ ҳукидан мураккаброғига, бир ҳулосадан унинг алоҳида кўринишларига, шаклларига ўтиш талаба ақлий қобилиятини шакллантиришга қаратилган бўлади;

— мазмун ва моҳияти ўзгариб турадиган муаммолар, масалалар, топшириқлар, уларда ҳам битта мустақамланган ақлий хатти-ҳаракатлардан бошқасига ўтишдан иборат ақлий қобилият таркиб топтиришга йўналтирилади, яъни уларни янги вазиятга, объектга кўчиш жараёнида фс йдаланишга ўргатилади;

— исботлашга, кашф қилишга, янгилик очишга мулжалланган муаммолар, масалалар, топшириқлар, улар ёрдами билан мантиқий фикрлаш ички муносабатларни далиллаш, қонуниятларини англаш сингари ақлий қобилият такомиллаштиради;

— мустақил фикрлашга, мантиқий мулоҳаза юритишга муаммолар, топшириқлар, масалалар, уларни ечиш (ҳал қилиш) учун ҳеч қандай махсус билимлар талаб қилинмайди, лекин бунда маълум даражада ижодкорлик кўрсатиш, ҳаётга мурожаат этиш, мантиқий мулоҳаза юрига олиш имконияти тақозо қилинади, уларнинг баъзилари математик хусусиятли, бошқалари эса фақат мантиқий бошқотирма шаклида ҳавола этилади.

Мустақил фикр юритиш ўзининг самарадорлиги, долзарблиги, универсаллиги билан касбий тайёргарлик маҳорат сари талабаларни етаклайди, жамият ва табиат ҳодисаларини англаш учун пухта негиз ҳозирлайди.

Фикр юритишнинг мустақиллиги деганда талабанинг шахсий ташаббуси билан унинг ўз олдига яққол мақсад, янги вазифалар кўя билиши, улар юзасидан амалий ва назарий, хусусиятли фараз (тахминан, гипотеза) қилиши, кутилаётган натижани кўз олдига келтира олиши, қўйилган муаммони ҳеч кимнинг кўмагисиз, кўрсатмасиз, ўзининг ақлий изланиши туфайли, турли йўл, усул, восита топиб мустақил равишда ҳал қилишдан иборат ақлий қобилиятни тушуниш ҳоли.

Фикр юритишнинг мустақиллиги ақлнинг серташаббуслигида, пишиқлиги ва танқидийлигида намоён бўлади. Ақлнинг серташаббуслиги деганда талаба ўз олдига янги муаммони аниқ мақсад, яққол вазифа қўйишини, ана шуларнинг барчасини амалга оширишда ниҳоясига етказишга, ечимни қидиришда усул ва воситаларни шахсан ўзи излаши, ақлий зўр бериб интилиши, уларга тааллуқли қўшимча белги ва аломатларни киритишдан иборат бошқичларнинг намоён бўлиши назарда тутилади. Ақлнинг пишиқлиги вазифаларни тез ечишда, ечиш пайғида янги усул ва воситаларни ўз ўрнида аниқ қўлашда, эски йўллардан фориг бўлишда ва бошқа руҳий жараёнларда ифодаланади.

Ўзининг ва ўзгаларнинг мулоҳазаларини, бу мулоҳазаларнинг чин

ёки чин эмаслигини текшира билишда ва намоён бўлган мулоҳазаларга, муҳокамаларга, муаммоли вазиятта баҳо бера олишда ақлнинг танқидийлиги муҳим аҳамият касб этади. Агар танқидийлик оқилона, муҳим белгиларга, муаммо моҳиятининг тўғри очилишига, муайян мезонга асосланиб амалга оширилса, ундай танқидийлик объектив танқидийлик дейилади. Мабодо, талабанинг тафаккури танқидийлиги субъектив (шахсий) хатоларга умуман субъективизмга оғиб кетса, бундай ҳолда субъектив танқидийлик деб аталади. Талаба фикрлашидаги танқидийлик оқилона, одилона, омилкорлик билан амалга оширилса, намоён бўлса, унда шахс учун муҳим ҳам ақлий, ҳам ахлоқий сифат (хислат) вужудга келади, деб комил ишонч билан айтиш мумкин.

Талаба фикр юритишининг мустақиллиги унинг маҳсулдорлиги билан узвий боғлиқ тарзда кечади. Агар талаба томонидан муайян вақт ичида маълум соҳа учун қимматли ва янги фикрлар, гоялар, тавсияномалар билдирилган ҳамда назарий ва амалий вазифалар ҳал қилинган бўлса, бундай инсоннинг фикр юритиши сермаҳсул дейилади. Вақт оралиғида бажарилган ақлий фаолият кўламига ва сифатига оқилона баҳо бериш талаба фикр юритиши маҳсулдорлигини ўлчаш мезони сифатида хизмат қилади. Талаба оддий нарсалар тўғрисида фикр юритганда ҳам уларнинг ташқи белгилари билан чегараланиб қолмайди, балки ҳодисалар моҳиятини очишга интилади, оддий турмуш ҳақиқатидан умумий ижтимоий қонуният яратишга ҳаракат қилади. Шубҳасиз, талабанинг мустақил фикрлаши ҳали изланмагани, тўла фойдаланилмаган имкониятларга эга бўлиб, уларни тўла очиш фан ва техника тараққиётини жаддалаштириш мақсадига хизмат қилади. Ҳар қандай ташкилот, янгилик тараққиёт — инсон ақл-заковатининг маҳсулидир, худди шу боис фан ва техника ривожини кўп жиҳатдан мутахассиснинг мустақил фикрлашига боғлиқ. Талаба камолоти жисмоний, ахлоқий ва ақлий босқичлардан иборат бўлиб, бу борада унинг мустақил фикрлаши етакчи, устувор ўрин эгаллайди. Ҳозирги давр талабалари жисмоний, ахлоқий жиҳатдан комиллик даражасига енгиллик билан эришса-да, лекин ақлий камолотга етишиш асаб тизимининг таранглашуви, ақлий зўриқиш, ҳиссий жиддийлашув, барқарор иродавий акт, узлуксиз фаоллик, фидоийлик намуналари эвазига босқичма-босқич, аста-секинлик билан амалга ошиши мумкин. Комил инсон бўлиб камол топишни эзгу ният қилган бўлғуси мутахассис аждодларимиз томонидан яратилган маънавият ва қадриятларни эгаллаш учун ҳамда келажак ривожини таъминлаш учун талабаларда мустақил фикрлашни, ижодий изланишни, ақлий фаолият усулларини шакллантириш мақсадга мувофиқ.

Семинар машғулотги учун мавзулар

1. Тафаккур психологияси предмети.
2. Тафаккур операциялари ҳақида тушунча.
3. Тафаккур шакллари психологик асослари.
4. Тафаккур сифатларининг психологик таъсифи.
5. Тафаккур турлари ҳақида мулоҳазалар.
6. Мустакил тафаккурнинг психологик моҳияти.
7. Тафаккур назариялари.
8. Тафаккур ва ақлий тараққиёт.
9. Тафаккур ва мантиқ.
10. Тафаккурнинг онтогенезда ривожланиши.

Реферат учун мавзулар

1. Тафаккур тўғрисида умумий тушунча.
2. Тафаккур операцияларининг психологик моҳияти.
3. Тафаккур назариялари талқини.
4. Тафаккур турлари юзасидан мулоҳазалар.
5. Тафаккурни ривожланиш хусусиятлари.

Адабиётлар

1. Брунер Д.С. Психология познания. —М., 1977.
2. Брушлинский А.В. Психология мышления и кибернетика. —М., 1970.
3. Выготский Л.С. Собр. соч Т.3. — М., 1983.
4. Давыдов В.В. Виды обобщения в обучении. —М., 1972.
5. Гальперин П.Я. К психологии творческого мышления. *Вопр. псих.*—1982, — №5. —С. 80. 84.
6. Психология мышления. — М., 1965.
7. Салсо Р. Когнитивная психология. — М.: 2002.
8. Тихомиров О.К. Психология мышления. —М., 1984.
9. Хрестоматия по общей психологии. —М., МГУ, 1981.
10. Ғозиев Э.Ғ. Тафаккур психологияси. —Т.: «Уқитувчи», 1990.

ХVII БОБ. НУТҚ

1. Нутқ тўғрисида умумий тўшунча

Инсоният тараққиёти тарихида тил туфайли акс эттиришнинг имкониятлари қайта қурилади, олам одам миясида янада аниқ, равшан инъикос лтириладиган бўлади. Тилнинг пайдо бўлиш муносабати билан ҳар бир алоҳида шахс жамиятининг ижтимоий-тарихий тараққиётида, жараёнида тўплаган тажрибаларидан фойдаланиш имконияти тугилади. Тил ёрдами билан ҳар бир инсон шахсан ўзи ҳеч қачон дуч келмаган нотаниш ҳодисалар, ҳолатлар, вазиятлар, шароитлар юзасидан билим олишга эришади. Худди шу боисда тил одамга кўпчилик ҳиссий ва интеллектуал таъсирлар ҳамда таассуротлар тўғрисида ўзига ўзи ҳисобот бериш имкониятини яратади. Инсон тил ёрдами билан бошқа одамларга ўтмиш, ҳозирги замон ва келажакка зид нарсалар, воқелик юзасидан ахборот, хабар, маълумот бериши уларга ижтимоий тажриба моҳияти, кўникама ҳамда малакаларни ўтказиши, узатиши мумкин.

Маълумки, ҳайвонлар, жониворлар ўзларининг индивидуал тажрибаларини ўз туркумидаги бошқа намояндаларга ўтказишга ёки беришга мутлақо қобил эмаслар. Улар, айниқса, ўз туркумидаги авлоднинг илгариги тажрибаларини ўзлаштириш қобилиятига эга эмаслар, чунки мавжудотлар туғма ирсий белгиларга, инстинктларга ва шартсиз рефлексларга асосланадилар, холос.

Биосфера ва неосфера тўғрисидаги маълумотлар, қонуниятлар, ҳаракатлантирувчи кучларни билиш ва эгаллашда қисқа ижтимоий-тарихий давр оралиғида ғоят улкан ютуқларга эришувчи инсоннинг ҳайвонот олаmidан муҳим фарқи шундан иборатки, биринчидан, одамнинг шахсий индивидуал тажрибаси умуминсоний тажриба билан узвий уйғунликка эга, иккинчидан, тажриба маҳсулотлари муайян даражада сақланади, учинчидан, мазкур тажрибалар тақомиллашиб, модификациялашиб боради, тўртинчидан, уларнинг моҳияти, тузилиши қўлёзмаларда ўз аксини топади.

Одамдаги шахсий индивидуал тажрибанинг умуминсоний тажриба билан боғлиқлиги кишиларда тилнинг мавжудлиги билан изоҳланади. Тил оддий қилиб тушунтирилганда суз ва белгилар системаси ҳамда мажмуасидан иборатдир. Инсон томонидан у ёки бу фаолиятнинг бажарилиши белгилар, аломатлар хусусиятлари билан боғлиқ бўлиб, унинг маҳсулдорлиги, муваффақияти тил таркибларининг аҳамиятига бевосита алоқадордир. Масалан, ҳайдовчи учун кўча қодалари, математик учун формулалар, оператор учун сигналлар (семи-

отика — зема юнонча «белги») белгилар, символлар, аломатлар вазифасини бажариб, фаолият учун регулятор сифатида хизмат қилади.

Шунинг учун белгилар ва уларнинг аҳамияти инсоннинг юксак психик функциялари (яъни идрок, хотира, тафаккур, ҳасел)нинг воситасидир. Одатда, белгилар турли-туман бўлишидан қатъи назар, уларнинг энг муҳими — бу сўзидир. Ҳар бир сўз маълумот, хабар, ахборот вазифасини бажаради ва муайян мазмунни ўзида акс эттиради (масалан: машғулот, дафтар, ёмғир ва бошқалар).

Тилнинг асосий функциялари қуйидагилардан иборат:

а) тил яшашнинг воситаси, ижтимоий тажрибани авлоддан авлодга узатиш, бериш ва ўзлаштириш қуроли тарзида вужудга келади (авлодлар ота-оналар, ўқитувчилар ва мураббийлар);

б) тил восита ёки коммуникация усули, ҳатто одамларнинг хатти-ҳаракатларини бошқарувчи қурол сифатида намоён бўлади (масалан: «Лекция бўлмайди», «Бугун байрам» — таъсир қилишдан, таъсир ўтказишдан иборатдир);

в) тилнинг муҳим функцияларидан яна биттаси — интеллектуал фаолиятнинг қуроли сифатида хизмат қилишдир (муаммоли вазият моҳиятини тушуниш, ечишни режалаштириш, ижро этиш, мақсад билан солиштириш).

Одам ҳайвонот оламидан фарқи ўлароқ ўзи хоҳ амалий, хоҳ ақлий ҳаракат бўлишидан қатъи назар, уни режалаштира олади. Фаолиятни бундай режалаштириш ечими учун восита қидиришнинг ва умумий фикрий масалаларни ҳал қилишнинг асосий қуроли тилдир. Психологик тадқиқотларнинг кўрсатишича, тилнинг энг асосий функцияси — бу коммуникациядир.

Нутқ фаолияти — одам томонидан ижтимоий-тарихий тажрибани ўзлаштириш, авлодларга бериш (узатиш) ёки коммуникация ўрнатиш, ўз шахсий ҳаракатларини режалаштириш ва амалга ошириш мақсадида тилдан фойдаланиш жараёнидир.

Нутқ ахборот, хабар, маълумот ва янги билим бериш ақлий топшириқларни ечиш фаолиятидан иборатдир. Агарда тил алоқа воситаси (қуроли) бўлса, нутқ эса айнан ўша жараённинг ўзидир.

Нутқ фаолиятининг физиологик механизмлари.

1. Нутқни идрок қилиш оддий рефлектор фаолиятининг қонунлари асосида содир бўлиши мумкин. Чунки уни юзага келтирувчи стимуллар биринчи сигналлар типигаги қўзғатувчилардан иборатдир (масалан: «Марш», «Салом»).

2. Нутқни юзага келиши ва идрок қилинишидан инсон «сигнал»

ларинг сигнали» (И.П.Павлов) тарздаги сўзлардан фойдаланиши мумкин. Мазкур жараён бош мия катта ярим шарларининг пўстиди амалга ошади.

3. П.Брока (1861 й.) мия пўстининг маълум қисми (мия чап ярим шари пешана қисмининг пастки томонидаги бурмаларнинг орқа қисми) шикастланса, беморларда нутқ артикуляциясининг бузилишини кашф этган ва «сўз образларини ҳаракатлангирувчи марка» деб атаган.

4. К.Вернике (1874 й.) бош мия ярим шарлари пешана қисмининг тепа томонида «сўзларнинг сенсор образлари» жойлашган деб далил-лашга ҳаракат қилади.

5. П.К.Анохин — нутқ жараёнини таъминлашда жуда ҳам содда элементар «стимул-реакция» типидagi физиологик механизм ҳам, нутқ фаолиятининг юксак формалари учун нутқ воситаси билан фикр баён қилишнинг ичдан программалаштириш механизмлари учун характерли ва иерархик тузилишига эга бўлган махсус механизмлар ҳам катнашадилар.

Нутқ механизмлари (Н.И.Жинкин).

1. Бирон фикрни нутқ воситаси ёрдами билан баён қилишдан олдин, махсус код орқали бу фикрнинг асосини тузамиз — у программалаштириш механизmidир.

2. Ундан кейин режалаштиришдан гапнинг грамматик тузилишига ўтиш билан бир гуруҳ механизмлар келади.

3. Эсда олиб қолишни сўзларнинг грамматик хусусиятларини амалда қўллашни таъминловчи механизм.

4. Бир хил типдаги тузилишдан бошқа типдаги тузилишга ўтиш механизми.

5. Програма элементларини грамматик тузилишга ёйиш механизми.

6. Сўзни маъносига қараб қидиришни таъминловчи механизмлар.

7. Синтагмаларни ҳаракат жиҳатидан программалаштирувчи механизмлар.

8. Нутқ товушларини танлаш ва ҳаракат программасидан товушларни тўлдиришига ўтиш механизмлари.

9. Нутқни амалга оширишни таъминловчи механизм.

Тадқиқодчи А.Р.Лурия нутқнинг афазиясини текшириб, улар қуйидаги турлардан иборат эканлигини баён қилади:

1) динамик афазия — гаплар ёрдами билан сўзлаш қобилиятининг бузилиши;

2) эфферент мотор афазияси — гапнинг грамматик тузилиши бузилиши;

- 3) афферент мотор афазияси — нутқ артикуляциясининг бузилиши;
- 4) семантик афазия — гаплар уртасидаги боглиқликнинг бузилиши;
- 5) сенсор афазия — сўзларни идрок қилишининг бузилиши.

Нутқ ривожланиши даврлари.

1-давр — 2 ойдан 11 ойгача.

2-давр — 11 ойдан 19 ойгача.

3-давр — 19 ойдан 3 ёшгача.

Нутқ ривожланиши қуйидаги хусусиятларга эга:

- а) гугулаш;
- б) гудурланиш (сохта сўзлар);
- в) парадигматик фонетика (1, 3— 1, 5 ёшгача) — буви, бува, ўтир, ўтирди, ўтиради;
- г) нутқнинг вазиятбоплиги (Ж.Пиаже — ситуатив нутқ);
- д) нутқ эгоцентризми (Ж.Пиаже — эгоцентрик нутқ).

2. Нутқ вужудга келишининг назариялари

Психология, психофизиология, психолингвистика фанларида тўпланган назарий ва амалий материаллар таҳлилига кўра, акустик нутқ сигналлари мураккаб мувофиқлашган ҳаракатларнинг натижасида намоён бўлувчи мажмуавий ҳолатларнинг бирлашуви нутқ аппарати деб аталади.

Одатда, ўпка ва нафас олиш тана аъзоларининг мускул ҳаракатлари босимнинг ошишини ва ҳаво оқимларининг (ички ва ташқи) нутқ актида артикуляторлар қатнашишини узлуксиз равишда таъминлаб туради.

Нутқни вужудга келтирувчи умумий аппарат схемаси учта жиҳатни ўзида акс эттиради.

1. Нутқнинг анатомик тасвири:

1. Кўкрак қафаси.
2. Ўпка.
3. Трахея.
4. Овоз пайчалари (алоқалари).
5. Томоқ трубкаси.
6. Ҳалқум бўшлиғи.
7. Танглай пардаси.
8. Оғиз бўшлиғи.
9. Бурун бўшлиғи.

II. Нутқнинг функционал элементлари:

1. Нафас олиш томирлари, мускулларининг кучи.
2. Ұпка сигими.
3. Трахея ҳаракати.
4. Овоз пайчалари тебраниши ёки ҳаракати.
5. Томоқ трубкасининг функцияси.
6. Ҳалқум бўшлиғининг органик вазифаси.
7. Танглай пардасининг ҳолати (торайиши, кенгайиши, шилим-шиқлиги).
8. Оғиз бўшлиғи (унинг таркиблари, аъзолари: тиш, ҳаво ҳаракати, кучайтиргич, сусайтиргичлар ва ҳоказо).
9. Бурун бўшлиғи ва унинг таркибий аъзолари (катакларк, туклари, намлиги, қуруқлиги).
10. Оғиздан нурни (ёруғликни) кириб келиши, яъни нурланиши.
11. Бурундан нурни кириб келиши.
12. Оғиз ва бурундан ҳаво оқимининг кириши.
13. Ички тана аъзоларидан ҳаво оқимининг чиқиш кетиши.

III. Нутқнинг эквивалент блок схемаси:

- 1, 2, 3 – ўпка ва трахея сигими,
- 4 – овоз (товуш) тебранишининг манбаи,
- 5, 6 – ҳиқилдоқ ва томоқ аъзоларининг сигими,
- 7 – танглай пардаси механизми,
- 8 – оғиз бўшлиғи сигими,
- 9 – бурун бўшлиғи сигими,
- 10 – оғиз трактидан чиқиш сигнали,
- 11 – бурун трактидан чиқиш сигнали,
- 12 – шовқин манбаи.

А. Томоқ – ҳаво бўшлиғи – конфигурация – нутқнинг пайдо бўлиши кескин равишда ўзгаради. Гапнинг бўлаги, таркибий қисми лотинча «конфигурация» дейилади, фразеологик жиҳатдан ушбу атамада ўз ифодасини топади: «қўли гул».

Б. Бунда stackи роль ўйнайди:

- а) танглай пардасининг ҳаракати,
- б) тил,
- в) лаб,
- г) пастки жағ.

Акустик тебранишнинг қўзғатувчи механизмлари томоқ фаолияти, шовқин ва импульсив, яъни ихтиёрсиз қўзғатиш, товушларининг пайдо бўлиши, ҳаво оқимининг (массасининг) тор оралиғидан ўтиши, нутқ актининг айрим ўринлари билан узвий алоқадордирлар. Акус-

тика юнунча «асистика», яъни эшитув, товуш назарияси демакдир. Частотали филтрация акустика манбаси бўлиб ҳисобланади.

Нутқ товушларнинг тавсифи.

1. Ҳар қайси тилда нутқнинг пайдо бўлишида чекланган тана аъзолари ҳаракати ишқирок этиши мумкин (артикуляр имо-ишоралар).

2. Артикуляр имо-ишора нутқ аппаратининг хусусияти ва ҳолатига мос тушади ва муайян нутқ товушининг пайдо бўлишга олиб келади.

3. Артикуляр имо-ишоралар тартиб билан бирин-кетин амалга оширилади.

IV. Нутқнинг хусусиятлари.

1. Матн — маъно — фикр билдириш.

2. Маълумот (хабар, ахборот) баёни.

3. Оғзаки нутқда ахборотнинг муайян даражада йўқолиши.

V. Нутқнинг фонетик элементи.

VI. Нутқни идрок қилиш назарияси:

1. Шкалалаштириш.

2. Унутиш.

3. Халақит берувчи вазият ва шароитда идрок қилиш:

а) акустик, б) визуал, в) тактил...

VII. Динамик спектограмма:

а) ундош,

б) унги.

VIII. Нутқ фаолияти:

1. Англаш.

2. Англаш (тушуниш).

3. Қайд қилиш (фиксация):

а) назарий ва амалий ахборот тар,

б) такрорий фикрлар,

в) диққатни йўқалтириш (сохта диққат),

г) инсон шахсияти (шахс, мотив, мотивация, эмоция, ҳиссиёт, ирода: эмоционал-мотивацион, шахсий, иродавий, когнитив, регулятив ва бошқалар).

3. Нутқ турларининг психологик тавсифи

Психология фанида нутққа ва нутқ фаолиятига бағишланган бир талай илмий тадқиқот натижаларин мавжуд бўлса-да, лекин бу борода умумийлик, тарифлар бирлиги, унинг эволюцион ва ижтимоий-тарихий тараққиётига оид қарашларда моҳият ҳамда шакл жиҳатдан ўқшашлик йўқ. Нутқнинг нейрпсихологик асослари, механизмлари, арти-

куляцияон ва фонетик аппаратлари, психолингвистик тузилиши (фонема, флексия) тўғрисида илмий-амалий хусусиятли умумлашмалар ҳамда умумлашмалар умумлашмаси ишлаб чиқилмаган. Худди шу боисдан нутқнинг генезиси, унинг филогенетик ва онтогенетик хусусиятлари, пайдо бўлиши, ўсиши, ўзига хос тавсифланиши, босқичлари, фазалари, патологияси бўйича хилма-хил ёндашувлар мавжуддир.

Психологлар томонидан нутқ психологик муаммо сифатида ўрганилиши ҳам ўзига хослик, унинг қирралари, шаклий тузилиши, мантиқан изчилиги, таснифланиши мавжуд бўлиб, илмий талқинининг туб моҳияти, баёнийлиги билан ўзаро тафовутланади. Ёндашувлар таҳлилига тўхталишдан олдин нутқнинг психологик тавсифлари юзасидан мулоҳаза юритиш, унинг татбиқий жиҳати қийматини оширишга хизмат қилади.

Бизнингча, нутқнинг муайян асосларга суянган ҳолда ноанъанавий таснифини бериш унинг қийматини янада оширади, инсон — техника муносабатини амалий хоҳатдан намоён қилган бўлади (одатда, оғзаки ва ёзма туркумга ажратилар эди): *вербал ва новербал*.

Генетик келиб чиқиш жиҳатидан новербал нутқ бирламчи ҳисобланади, чунки инсоннинг ижтимоий-тарихий тараққиёти даврида даставвал *товушсиз, сўзсиз* нутқ турларини пайдо бўлган бўлиб, у ўз ичига шахс камолотининг йирик санасини қамраб олгандир. Инсониятда нутқнинг ҳозирги замон авлодига хос артикуляцияон аппарати пайдо бўлгунга қадар имо-ишора негизига қурилган. Маълумки, қадимги аждодларимизнинг нутқи ва нутқ фаолияти ҳозирги замон кишиларида қандай функцияни бажарётган бўлса, ўша даврда ҳам худди шундай вазифани ижро этган. У даврларда ахборотлар, маълумотлар қўлаи тор бўлганлиги туфайли инсонлар новербал нутқдан кўп даврлар муваффақиятли фойдаланиб келганлар. Авлодлар тарбияси маълумотлар узатиш новербал нутқ орқали амалга оширилган, ижтимоий ва хусусий (шахсий) фикр узатиш ҳамда қабул қилиш ана шу тариқа намоён бўлган, тобора такомиллашиб борган.

НOVERBAL нутқ турини шартли равишда қуйидаги кўринишларга ажратиш мумкин:

Имо-ишора,

Мимика,

Пантомимика,

Эхологик, яъни акс садо,

Семантикация,

Дактилогик (бармоқ нутқи).

Инсон ер юзасидан ҳаёт ва фюлият кўрсатиш даврининг дастлабки палласида асосий нутқ тури сифатида имо-ишора алоҳида аҳамият касб этган. Шунинг учун этник стереотиплар асосида муайян кечинмаларни, маълум ахборотларни шахслараро муносабат жараёнида узатиш ва қабул қилишда ифодаланувчи товушсиз, лекин маъноли, мазмунли нутқ тури имо-ишорали нутқ дейилади. Масалан, ўзбекларда фикрни тасдиқлаш олд томонга бош силташ билан ифодаланса, худди шу маънони булғорларда бошни сарак-сарак қилиш англатиб келади. Бир халқда санаш бошмолдоқдан бошланса, бошқасида жим-жилдоқдан, бирисида бармоқлар букилса, иккинчисида ундай қилинмайди. Ахсарият ҳолларда имо-ишора ҳис-туйғусиз намоён бўлади ва шахслараро муносабатнинг туб маънодаги ҳам қуроли, ҳам воситаси функциясини бажариб келган. Лекин уни ҳис-туйғусиз деб номлаш ҳам илмий-амалий қийматини пасайишига олиб келади, бу ҳолат унинг ижтимоий функциясини ўзида акс эттиради, шахслараро муносабат маззини ташкил этиб келган, баъзида ҳозирги замонда ҳам ундан кенг кўламда фойдаланилади.

Ўз ҳаракатлари (физиономия) ёрдамида инсонни инсон томонидан идрок қилиш, ўзгалар фикрига жавоб қайтариш, тана аъзолари рангининг ўзгариши ҳисобига шахслараро муносабатга киришишда намоён бўлувчи новербал нутқ турига мимика дейилади. Табассум, жиммайиш, мийнигида кулиш, лаб қисиш ва чуччайтириш, тил чиқариш, қош учириниш ва сузиш, қуллас турли психологик ҳолатларни, айниқса, ҳиссий кечинмаларни акс эттирувчи коммуникатив, интерактив, перцептив хусусиятли нутқ тури мимика бўлиб ҳисобланади. Мимика ёрдами билан ҳақгўйлик, қувлик, ёқтириш ва ёқтирмаслик, самимийлик ва иккиюзламачилик, ҳасад, қувонч, қайғу, бахтиёрлик сингари юксак туйғулар намоён этилади. Хуш ёки нохуш кечинмалар акс этилаётганлигидан келиб чиққан ҳолда муомала жараёни ёки қисқа муддатли, узоқ муддатли вақт мезонини намоён қилади, аянч, бахт ҳисларини ифодалаб келади. У моно вазиятни, диада, триада, полиада кўринишидаги шахслараро муносабат шаклларини яққол акс эттиради, фикрни узатиш, қабул қилиш, таъсирланиш, руҳланиш каби функцияни бажаради. Ҳаётий тажрибанинг кўпайиши билан ички кечинмаларни (интериоризациялаш) ташқи воқеа ҳодисаларга алмаштириш (экстериоризациялаш) билан яқунланади, кўпинча индивидуал ва ижтимоий тарбия вазифасини бажаради.

Ўз ҳаракатлари, тана аъзолари, қадди-қомат ёрдами билан фикрларни узатиш, сюжетли қондали, маъноли, драматик кечинмали новербал нутқ турига пантомимика деб аталади. Ўз моҳияти кўлами

билан мимикадан устувор хусусиятга эга бўлиб, ахборотлар, интим ҳолатлар, мураккаб кечинмалар юзасидан узгаларга маълумот узатиш тарзида ҳукм суради. Инсонда турмуш тажрибаси ортиб бориши, касбий фаолият мазмунини ролларга ва сюжетга асосланган ҳолда сценарийсини яратиш, вазиятга қараб қисқа ва узоқ муддатли информатив функция бажаради. Пантомимика юмор ҳиссини, қўрқинч туйғусини, заҳмат образини, даҳшат кечинмасини ўзида акс эттириб, кўпинча коммуникатив функцияни ижро қилади, ҳиссий алоқа ўрнатиш орқали таассуротлар мукамаллиги таъминланади.

Ташқи таъсирланиш ва унинг тескари алоқаси кулгида, кўз ёшларида (хоҳ қувончли, хоҳ қайғули бўлишидан қатъи назар) ифодаланиб, ассоциацияларни жонлантиради ва кўламини кенгайтиради. Пантомимика сахна ҳаракатига нисбатан қобил, истеъдодли, иқтидорли, салоҳият намунасини намойиш этиб, махсус қобилиятли шахслар томонидан мақсадга мувофиқ равишда ижро қилинади, лекин истисно тариқасида ўқитувчилик фаолиятида ҳам унумли фойдаланилади. Яққол руҳий ҳодисалар, ҳолатлар, хусусиятлар, шахснинг фазилатлари, пантомимика ижроси давомида фаолият субъекти томонидан бажарилади.

Айрим ҳис-ҳаяжонли шартли товушларда мужассамлашган ахборот узатиш ва қабул қилиш мақсадини амалга оширувчи, табиий тусиқларга урилиб қайтувчи алоқа воситасига эҳологик ёки садо нутқи дейилади. Эҳологик ёки акс садо нутқ тури бир томонлама алоқа (тогинсон, инсон-жисм) негизида вужудга келади, кўпинча индивидуал товуш ҳаракати жавоб, масофа функциясини ижро этади. Лекин акс садо орқали тоғларда, қалин ўрмонларда икки ёки ундан ортиқ кишилар ўртасида алоқа қуроли сифатида муайян аҳамият қозонади. Фазовий тасаввур қонунияти асосида шахслараро муносабат ўрнатилади, маълум шартли белгилари ўзаро билвосита мулоқот воситаси ролини ижро қилади. Экстремал фавқулоддаги ҳодисалар юз бериши жараёнида шартли товушлардан тузилган алоқа усулидан фойдаланилади. Товушларнинг қайтиши фазовий чамалаш, муайян мўлжал олиш учун хизмат қилади, қўрқинч, ҳаяжон, умид, ишонч туйғуларининг алоқага киритувчи шахслар руҳий дунёсида мужассамлашишини таъминтайди.

Новербал туркумга кирувчи сигнификация бошқалардан ўз тузилиши, мазмуни, шакли билан кескин ажралиб туради. Аниқ шартли аломатлар орқали муайян мантиқий юклавани ўзида акс эттирувчи коммуникатив хусусиятли новербал нутқ тури сигнификация дейилади. У шартли белгилар, сигналлар, моделлар шаклида ифодалани-

ши мумкин. Узоқ масофаларга хабар ёки маълумот узатиш ва қабул қилиш воситаси сифатида Морзе алифбоси ва шунга ўхшаш «сунъий тил» номи билан машҳур коммуникатив манбалари фаолият кўрсатиб келмоқда. Ҳар бир «сигнал» ўз ҳўлами, такрорланиш суръати, тембри, частотаси билан муайян маълумот узатиш ёки қабул қилиш имкониятига эга бўлиб, шартли аломатлар негизида мазмун ёки моҳият ётади («доза», «порция» деб номланган). Морзе алифбоси ва шунга ўхшаш ҳозирги замон алоқа қурилмалари қўл ёрдами билан (асбобни босиш орқали) хабар узатишга ёки қабул қилишга мўлжалланган. Ҳозирги замон радиолари ҳам худди шунга ўхшаш коммуникация қуроли вазифасини бажаради.

Новербал нутқнинг яна бир тури дактилогик (бармоқ) нутқ деб аталади. Инсон тана аъзолари, имо-ишоралар, мимика, ҳўлас ҳиссиёт ёрдами билан муомала ўрнатишга қарвтилган алоқа воситаси дактилогик нутқ дейилади. Сўз орқали ифодаланувчи нутқ мазмуни маъноли қўл, юз ҳаракатларига, айрим ҳаяжонли садога, қаҳр-ғазаб, илиқ табассум, қаҳқаҳага кўчирилади. Ҳаракатнинг такрорланиши аъборот мазмунини бойитади, кучайтиради, маълумотлар узлуксизлигини таъминлаб туради. Умумбашарий хусусиятли нутқ воситаси дактилогия фани номи билан юритилади ва махсус ўқитиш, ўргатиш орқали ундан фойдаланиш кўникмаси ҳамда малакаси соқов ёки кир-соқов одамларда шакллантирилади. Ҳатто уларда савод чиқариш ҳам худди шу тамойил негизда қурилади. Табиат ва ҳамиятта нисбатан муносабат, шахслараро муомала, маълумот алмашиш шу нутқ ёрдами билан ифодаланади.

Новербал нутқни шартли равишда қуйидаги турларга ажратиш мумкин: 1) товушсиз: а) имо-ишора, б) мимика, в) пантомимика, г) дактилогик; 2) товушли: а) эхологик (акс садо), б) сигнификация (шартли белгилар, сигналлар, моделлар).

Вербал нутқ туркумини шартли равишда қуйидаги турларга ажратиш мумкин: 1) оғзаки, 2) ёзма, 3) монологик, 4) полилогик, 5) ташқи, 6) ички, 7) экспрессив, 8) импрессив, 9) лаконик (қатра, йигиқ), 10) эпик (ёйиқ), 11) аффектив (жаҳл ҳолатидаги).

Инсоннинг ижтимоий – тарихий тараққиёти даври таҳтил қилинганда генетик келиб чиқиш жиҳатидан бирламчи қаторида оғзаки нутқни келтириш жоиз. Оғзаки нутқ новербал туркумдан кейин пайдо бўлган нутқ туридан бири ҳисобланади ва у шартли равишда қуйидаги нутқ кўжинишларини қамраб олади: монологик, диалогик, полилогик, ташқи, ички, экспрессив, импрессив, лаконик (йигиқ, қатра), аффектив (ҳис-ҳаяжон, жаҳл).

Пауза, мангиқий ургу, тсип, тембр, частота, ритмика ва бошқа ташкилий қисмлар ҳамда механизмларни ўзида мужассамлаштирган, тилнинг барча қондалари, қонунлари, шартли белгилар сифатида хизмат қилишга асосланувчи нутқ тури оғзаки нутқ деб аталади.

Новербал нутқ ўзининг асосий функциясини бажариб бўлганидан сўнг (унинг маълум таркиблари фаолият кўрсатишда давом этиб келмоқда) ахборот узатиш, тажрибаларни эгаллаш, инсонни камол топтириш ва шунга ўхшаган вазифалар табиий равишда оғзаки нутқ зиммасига юкланган. Жарангли, жарангсиз фаол, суст, ҳис-ҳаяжонли, монотон, юксак суръатли, шивирлаш кўринишидаги оғзаки нутқ хусусиятлари ва қонуниятларини ўзида мукаммаллаштирган ҳолда алоқа курули, воситаси тариқасида муомала таркибларини акс эттиради. Коммуникатив хусусиятли ахборотлар оддий хабар, сўров, ундов маъносини англатувчи маълумотлар оғзаки нутқнинг мураккаб ҳамда ранг-баранг тузилишига эга эканлигидан далолат беради. Оғзаки нутқ шахсларро муносабатнинг пухта негизини ташкил этиб, мақсадга йўналтирилган ёки тасодифий вазиятлар моҳиятидан келиб чиқиб, узоқ ижтимоий-тарихий тараққиёт даврида ўз устуворлигини сақлаб келмоқда. Тилнинг такомиллашуви бевосита оғзаки (жонли тилда) нутқда намоён бўлади, истъмолда эскирган сўзлар эски (архе) тушунчалар, атамаларга айланиб боради. Худди шу боис миллатга хослик мавжуд бўлса-да, лекин шахсларни ўзаро катта тарихий давр ажратиб турса, у ҳолда бир-бирларини тўлиқ тушуниш қийинлашади. Худди шундай ҳолатни географик муҳит, худудий фарқ, лаҳжаларга оидлик, шевалар, этник алоҳидалик келтириб чиқаради, ammo ахборотларни идрок қилиш ва тушунишдаги бундай қийинчиликларни адабий тил бирлиги баргараф қилади (Хоразм, Наманган шеvasи ва ҳоказо).

Оғзаки нутқ ўзининг жарангдорлиги, таъсирчанлиги, ахборотларни қабул қилишдаги қулайлиги, узатилишдаги ихчамлиги, толиқишнинг олдини олиш имконияти мавжудлиги унинг кенг қиррали эканлигини билдиради.

Оғзаки нутқнинг дастлабки туридан бирн — бу монологик нутқдир. Яхка шахснинг ички кечинмаларини тил механизмларига асосланган ҳолда акс эттирувчи, унинг ўзига қаратилган (эгоцентрик), таъсирланишини ифодалашга ва ахборот узатишга мулжалланган нутқ тури монологик нутқ деб аталади. Унда шахсий ҳис-туйғуларнинг ички ва ташқи шакллари уйғунлашади, шунингдек, ўзгалар фикрини ифодати ўқишда ҳам ўз аксини топади. Одатда, монологик нутқда фикрлар қисқартирилмайди, мабодо бу қонда бузилса, ахборот маъносини

тушуниш қийинлашади. Ҳис-ҳаяжоннинг ташқи ва ички кечинмалари ҳамда уларнинг механизмлари аниқ, раво, изчил акс эттирилади.

Диалда шаклидаги муносабатлар негизида қурилувчи, икки шахс ўртасида намоён бўлувчи, ахборот узатишга ва қабул қилишга мўлжалланган нутқ тури диалогик нутқ деб аталади. Унинг монологик туридан фарқли томони фикр моҳияти нутқ фаолияти қатнашчиларида англагандан кейин у ёки бу шаклда қисқартириш имкониятига эга. Унинг интерактив томони кўпинча устуворлик қилади, ахборотлар қабул қилиш ва узатиш ўзаро тушунча асосига қурилади, акс ҳолда муомала мароми бузилади, ўзаро фикр алмашув муддатдан олдин якунланади.

Бир нечта кишилар билан амалга ошириш мўлжалланган, триада ва полиада негизига қурилувчи, ахборот узатиш ва қабул қилишга йўналтирилган, баҳс таркиблари иштирок этувчи оғзаки нутқ турига полилогик нутқ дейилади. Муомалада муаммо моҳияти ҳар қайси қатнашчи томонидан англашилгандан сўнг унинг таркиблари қисқариши мумкин, бу эса ўзаро тушунувни осонлаштиради. Мазкур нутқ турида ҳам диалогик нутққа хос бўлган механизмлар, таъсир ўтказувчи воситалар иштирок этиб, унинг таъсирчанлигини оширишга хизмат қилади, шахслараро муносабат кўламини кенгайтиради.

Артикуляцион аппарат орқали вужудга келувчи, вербал ҳолатларда акс этувчи, ўзгаларга йўналтирилган, ҳар хил хусусиятли вазиятларда намоён бўлувчи нутқ турига ташқи нутқ дейилади. Тилнинг барча қондалари ва қонуниятлари унда мужассамлашган бўлиб, узатиш ва қабул қилиш, идрок этиш ва тушунишдан иборат муомала қуроли, воситаси вазифасини ижро этади. Нутқ темпи, тембри, ритмикаси ва частотаси манжудлиги учун ахборотларни тинглаш ва идрок қилиш енгилроқ кечади.

Муайян ахборотларни тартибга келтириш, гоҳларни яратиш, фикрий дастурни ишлаб чиқишга мўлжалланган, лекин латент давридаги маълумотлар мажмуасидан тузилувчи нутқ тури ички нутқ дейилади. Ички нутқнинг муҳим хусусиятларидан бири — бу кўлам жиқатдан ташқи нутқдан кенроқ эканлигидир. Иккинчи бир хусусияти эса тафаккурнинг механизми функциясини бажаришдир.

Ахборотлар ички моҳиятини ташқи ҳис-ҳаяжон таркиблари билан кучайтирувчи, шахслараро муносабатларнинг яққол ифодаланишини акс эттирувчи, овозли, тил воситаларига асосланувчи нутқ турига экспрессив нутқ дейилади. Ҳозирнинг тезкорлиги ва вазиятбоплиги билан бошқа нутқ турларидан ажралиб туради.

Ички кечинмалар шахсий фикрлаш билан уйғунлашиши туфайли

фикрий боғланишни вужудга келтирувчи ҳолатлар, ҳодисалар моҳиятини ички ва ташқи омилларга асосланиб акс эттирувчи нутқ турига импрессио нутқ дейилади. Мулоҳазалар моҳияти шахс кечинмалари билан муносабатга киришиши натижасида ўзига хос воқеликни намойиш қилади.

Миллат ва элатларнинг тил бойлиги афоризмлар, мақоллар, донишмандликлар, маталлар сифатида шаклланган, юсак мантиқий юкламага эга бўлган йиғиқ нутқ тури лаконик, яъни йиғиқ, қатра нутқ дейилади. Етти ўлчаб — бир кес, сабрнинг таги — олтин. Ҳазрат Мир Алишер Навоий ижоди маҳсулларидаги фикрлар шулар жумласига киради:

*Эмак бирла кучукка ҳарчаид қилма тарбия,
Ит бўлу, эмак бўлу, асло бўлмас одами.*

Қатра нутқ баъзи ўринларда жуда қатта маъно англатади, хулқ, феолият ва муомала учун манба ролини бажаради: Салют! Марш! ва бошқалар.

Тури омиллар таъсирида бирданига вужудга келувчи, жаҳлнинг маҳсули ҳисобланиш, қисқа муддатли нутқ турига аффектив нутқ дейилади. Бирданига суҳбатдош, рақиб томонга узатилувчи, ўта таъсирчан, хавфли, руҳий нишон вазифасини бажарувчи қисқа муддатли нутқ аффектив деб номланиб, зарбаси жиҳатидан альтернативи йўқлиги билан бошқа нутқ турларидан кескин ажралиб туради. Жаҳл, қасос, алам, тажовуз кечинмаларини ўзида акс эттириб, ўта танглик, зўриқиш (стресс) маҳсули бўлиб ҳисобланади (жаҳл келганда ақл кетади: ҳиссиёт билан эмас, балки ақл билан иш тут).

Инсоният тарихининг цивилизациялик босқичига ўсиб ўтиши давридаги эътиборга ёзма нутқ пайдо бўла бошлаган ва ҳозиргача у ўз ривожланишида давом этмоқда. Тилнинг барча қоидаларига (график, морфологик, синтаксистик, лексик, орфоэлик, лингвистик, фонеметик, флексив ва ҳоказо), қонуниятларига, механизмларига (жонли ифодаларни мужассамлаштирган қолда) асосланган тарзда, муайян шартли аломатлар (графиклар) ёрдамида шакл, тузилиши, маъно, мазмун ва моҳиятни узлуксиз, тадрижий равишда ахборотларга айлантириб берувчи нутқ тури ёзма нутқ дейилади.

Ҳар бир тилнинг тўла моҳияти ёзма нутқ орқали ифодаланади, узоқ ва яқин масофалар учун ахборот (коммуникация) воситаси (қурол) вазифасини бажаради. Миллат маданияти, маънавияти, фан ва техникаси, санъати ва адабиёти ёзма нутқ орқали узатилиб, миллатлараро алоқа канали функциясини адо этади.

Ёзма нутқ ўз навбатида қуйидаги таркиблардан ташкил топади:

а) монологик (драма), б) диалогик (бадний асар жанрларида), в) ички, г) лаконик (йиғиқ, қатра), д) эпик (ёйиқ, йирик роман, қисса ва бошқалар).

Ёзма нутқнинг монологик ва диалогик турлари бадний асарларда ўз ифодасини топган бўлиб, оғзаки нутқдагидан фарқли ўлароқ тил бойликларига бевосита асосланади. Янгиликлар яратиш, ижод қилиш сўзлар орқали моҳият касб этади, у ёки бу шаклдаги тартибга келтирилади. Лаконик (йиғиқ, қатра) нутқ ҳам оғзаки нутқдагидай маъно касб этади. Эпик (ёйиқ) нутқ йирик асарлар, монографиялар моҳиятини тўлақонли аке эттириш билан бошқа нутқ турларидан фарқланади. Тил механизмларидан ташқари бадний воситалар орқали инсон руҳияти тавсифланади.

Бизнингча, ҳис-ҳаяжонлар орқали ифодаланувчи, муайян ахборотларни ўзида мужассамлаштирувчи нутқ турларини қуйидаги тилларга шартли равишда ажратиш мумкин: экспрессив, импрессиив, аффектив, дактилогик ва бошқалар.

Уларнинг психологик мазмуни, моҳияти, хусусиятлари тўғрисида юқорида мулоҳазалар билдирилганлиги учун қайтадан таҳлил қилиш, тавсифлашга ҳеч қандай ҳожат йўқдир. Лекин мазкур нутқ турлари бошқа туркумлардан ҳам жой олиши мумкин. Бироқ илмий жиҳатдан ҳеч қандай қарама-қаршиликлар вужудга келмайди, аксинча, бир-бирини тўлдиришда хизмат қилади, холос.

Нутқ ва нутқ феолиятих юзасидан билдирилган мулоҳазалар, илгарини сурилган айрим гоълар мутлақликка даъво эмас албатта, чунки уларнинг кўпгина жиҳатлари, қирралари, механизмлари, қонуниятлари, тавсифлари чуқурроқ изланишни талаб қилади, айрим ўринларда уларнинг ҳар бирини экспериментал тадқиқ этишни тақозо қилади, янги методикалар, тестлар, тренинглар ишлаб чиқишни изланиш предметиға олиб киради, амалий ва назарий муаммолар ечимини тезроқ ҳал қилишға сафарбар этади, нутқнинг муомала жараёнидан келиб чиқиб ёндашиш эвазига қийматли материаллар тўплаш мумкин ҳамда унинг негизиде ҳар қайси психолог мутахассисни нотиклик санъатиға ўргатиш кадрлар тайёрлаш сифатини оширишға муҳим ҳисса бўлиб қўшилади.

Семинар машғулотини учун мавзулар

1. Нутқ тўғрисида умумий тушунча.
2. Нутқ механизмларининг психологик моҳияти.
3. Нутқ генезиси назариялари.
4. Нутқ турларининг психологик тавсифи.

5. Нутқни ривожланиш фазалари ва ўзига хос хусусиятлари.
6. Нутқ ва муомала.

Реферат учун маъзулар

1. Нутқ психологик категория сифатида.
2. Нутқнинг физиологик асослари
3. Нутқ турларикинг психологик тавсифи.
4. Нутқнинг ривожланиши ҳақида мулоҳазалар.

Адабиётлар

1. *Выготский Л.С.* Собрн. соч. –Т.3–М., 1983.
2. *Выготский Л.С.* Собрн. соч. –Т.2–М., 1982.
3. *Жинкин Н.Н.* Психологические основы развития речи.–М., 1966.
4. *Лепиньев А.Н.* Избранные психологические произведения. – Т.1. –М., 1983.
5. *Лурия А.Р.* Язык и сознание.–М., 1979.
6. Основы теории речевой деятельности.–М., 1974.
7. *Рубинштейн С.Л.* Основы общей психологии. –М., 1989. – С. 10–60.
8. *Розиев Э.Ф.* Умумий психология. –Т.: «Университет», 2002.

ХVIII БОБ. ХАЁЛ

1. Хаёл туграсида умумий тушунича

Психологияда хаёл тафаккур сингари билиш жараёнларидан бири ҳисобланиб, у инсоннинг ички ва ташқи хусусиятли ва изланишли фаолиятида, муайян даражага эга бўлган муаммоли вазиятнинг вужудга келиши ва унинг ҳал қилинишида иштирок этади. Агарда хаёлни генетик жиҳатидан келиб чиқиши таҳлил қилинадиган бўлса, у албетта инсоннинг меҳнати маҳсулини образлар, тимсоллар ёрдами билан акс эттирмасдан туриб, бевосита фаолиятга киришиш мумкин эмас, чунки фикри мулоҳазаларни тасаввур қилиш туфайли яққол тафаккурнинг предметиға узатилади. Худди шу боисдан хаёл ёрдами билан инсон томонидан кутилаётган натижа, яъни кутилмаган тасаввур образлари яратилади, гўёки бу жараёнда ижодий фаолиятнинг модели ишлаб чиқилади, фантастик тимсоллар тизими янгиликларнинг мутлақ таркиблари билан бойиб боради, ички фаоллик эса унинг механизмиға айланади. Одамнинг ҳар қандай изланишли, меҳнат ва ижодий фаолиятлари хаёлий жараёнларни ўз ичига қамраб олади, кашфиётнинг дастлабки образлари, таркиблари аниқ воқелиқдан узоқ бўлишидан қатъи назар, тараққиёт (ривожланиш) турткиси вазифасини бажаради. Одатда, хаёл инсон фаолиятининг зарурий таркиби, муҳим шарт сифатида унинг турлари атамасх номлари билан ифодаланади, чунончи бодий, адабий, илмий изланишли, мусиқавий, лойиҳавий, конструкторлик эвристик (фикрий топқирлик), ижодий фаолият ҳабилар. Шахс томонидан бажарилиши, амалга оширилиши лозим бўлган ҳар қандай фаолиятнинг маҳсули олдиндан тасаввур қилиниши, яхлит тимсол шаклда қўз унгиға келтирилиши шарт.

Жаҳон психологиясида хаёл инсоннинг ижодий фаолиятнинг таркибий қисми сифатида талқин қилинади, у тизимий хусусиятли хатти-ҳаракатнинг оралиқ ва якуний маҳсуллари орқали акс этади, муаммоли вазиятда ноаниқлик, номатълумлик аломатлари вужудга келса, у ҳолда фаолият режасини қайта куриб чиқишни таъминлайди. Шу нарсани алоҳида таъкидлаб ўтиш керакки, ҳеч қачон хаёл ижодий фаолият дастурининг яратувчиси сифатида намоён бўлмайди, балки унинг айрим ўринларини тўлдиришнинг ва алмаштиришнинг тимсолларини яратади, холос.

Хаёлни билиш жараёни сифатидаги асосий вазифаси шундан иборатки, у амалий фаолият бошланмасдан туриб, унинг маҳсулини олдиндан тасаввур қилиш ва уларнинг тимсоллар тариқасида вужудга келтиришдан иборатдир. Инсон шахсий фаолиятида айрим қийин-

чиликлар вужудга келса, уларни баргараф қилиш учун одам ўйланади, фикрий образларни яратади, уларга янги қўшимчалар киритади, хуллас маҳсулотнинг сифатли чиқишини, унинг буюм тарихида намоён бўлишини хаёл узлуксиз ривожда таъминлаб туради. Айтайлик, кинсон стул ясамоқчи бўлса, у эг аввал унга оид қисмларни тайёрлайди, шахе хаёлан унинг сифатига эътибор беради, кейин уларни яхлитлайди, ўзаро бирлаштиришда ҳам буюм шаклида гавдалантиради. Бинобарин, хаёл ишнинг ҳар бир босқичида бевосита иштирок қилади, йўл-йўлакай кўрсатмалар, қўшимчалар киритиб боради.

Хаёл билиш жараёнлари билан узвий алоқада ҳукм суради, уларни акс эттириш имкониятининг тўдроқ рўёбга чиқишига ёрдам беради. Айниқса, у тафаккур билан бевосита алоқада бўлади, худди шу боксдан уларнинг ҳар иккаласи ҳам башорат қилиш, олдиндан пайқаш, сезиш, истиқбол режасини тузиш имкониятига эга. Шунинг учун улар ўртасида бир қатор ўхшашликлар ва айрим фарқлар мавжуддир. Бу ҳолат куйидагиларда ўз ифодасини топади: 1) хаёл тафаккур сингари муаммоли вазиятда, масала ва тошириқлар ечиш жараёнида туғилади; 2) янги ечим, усул, восита қиришда ва уларни саралашда умумийлик мавжуд; 3) хаёлнинг ҳар тафаккурнинг ҳам пайдо бўлиши шахснинг эҳтиёжларига бевосита боғлиқ; 4) эҳтиёжларни қондиришнинг дастлаб хаёлий образлари қирилади, унинг натижасида вазиятни ёрқин тасаввур қилиш имкони туғилади; 5) хаёлда олдиндан акс эттириш жонли тасаввурлар тарзда, яққол тимсоллар шаклида вужудга келса, тафаккурда улар умумлашмалар, тушунчалар билвоситалик хусусияти орқали рўёбга чиқади.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, муаммоли вазиятда ақл фаолияти натижалари онг назоратида образлар, тасаввурлар ҳамда тушунчалар тизимида ифодаланади. Образлар ва тасвирлар танлаш (саралаш) хаёлнинг функцияси орқали, тушунчалар ва уларнинг янгилик аломатлари эса тафаккур ёрдамида рўёбга чиқади. Тасаввурлар билан тушунчаларнинг ўзаро уйлашуви иккита ижодий хусусиятли билиш жараёнларининг ҳамжиҳатлигидаги ижодий фаолиятида бир даврнинг ўзида қатнашишни билдиреди. Фаолиятнинг таркибий қисмлари уларнинг қандай амалга оширилиши тўғрисидаги яққол образларни узвий боғланиб кетган фикрий мулоҳазаларнинг қўшилиши туфайли ҳаракатчанлик имкониятига эга бўлади.

Хаёл жараёни тафаккурдан фарқли ўлароқ муаммоли вазиятнинг маълумотлари қанчалик ноаниқ бўлса, шунчалик тасаввур образлари яралиши учун қулай имконият қилади, унинг механизмлари тезкорликда ишга тушади. Масалан, буюмнинг хаёли асар қаҳрамонла-

рининг тақдири билан узвий боғлиқ бўлиб, конструктор, муҳандис, мсьмор каби мутахассисларга қараганда ниҳоят даражада катта ноаниқликларга эга, ёқеликдан тубдан узоқ фантазия оламида образлар, чизгилар, бадний тўқималар яратади. Маълумки, аниқ дунёвий фанларнинг қонуниятларига қараганда инсоннинг психикаси, унинг хатти-ҳаракатлари қонуниятлари мураккаб ва старли даражада маълумотларга эга эмас. Худди шу боисдан бош мия катта ярим шарлари функциясининг қарийб учдан бир қисмини илмий далиллар асосида тушунтириб бера олишимиз мумкин, холос.

Муаммоли вазият ўзининг хусусиятига кўра бир даврнинг ўзида ҳам хаёлнинг, ҳам тафаккурнинг иштирок этишини тақозо қилади. Агарда муаммонинг ечими, масаланинг шарти аниқ бўлса, бу ҳолда тафаккурнинг иштироки устуворлик қилади, мабодо номатълумликларнинг миқдори кўпайиб кетса, у тақдирда хаёл ёки фантазия статчи роль ўйнай бошлайди. Муаммо ечимининг турли усуллари, уларнинг инвариантлари, муайян қонунлари, қондалари таърифлари мавжуд бўлган тақдирда фаолият тафаккур ёрдами билан амалга оширилади.

Хаёлнинг энг аҳамиятли томони шундан иборатки, у тафаккур предметига тааллуқли ҳолатлардаги етишмовчиликда ҳам у ёки бу йўл билан муаммоли вазиятдан енгилроқ чиқиб кетишга муҳим замин ҳозирлайди. Инсонда мавжуд нарсаларнинг ички тузилиши, унинг ривожланиши, ўзгариши тўғрисидаги маълумотларнинг етишмаслиги туфайли шахс хаёлга ва фантазияга мурожаат қилади. Биосфера ва нсоферада инсоният учун номатълум ўрганилмаган соҳалар мавжуд экан, демакки, хаёл узлуксиз равишда ўз функциясини бажараверади, шунинг учун хаёлнинг қайси тури ҳукм сураётганлигидан ҳатъи назар, у ижобий ҳодиса сифатида баҳоланиши лозим. Чунки, хаёл инсоннинг ақлий зўр беришда, стресс, аффект ҳолатларида асаб тизимининг танглигидан халос этиб, тана аъзолари функциясини тиклайди, ишчанлик қобилиятини барқарорлаштиради.

2. Хаёл турлари тўғрисида умумий тушуنча

Хаёл ўзининг фаоллиги билан ятроф-муҳитни ўзгартиришга йўналтирилган шахсни ижодий фаолиятининг муҳим шарти сифатида хизмат қилади. Баъзи бир психологик маълумотларга қараганда, гоҳо хаёл фаолиятнинг функциясини бажаради, бунда у хатти-ҳаракатларнинг сунъий равишдаги мажмуаси вазифасини ижро этади, холос. Инсон куйидаги ҳолатларда яққол тасаввурдан йироқ бўлган хаёлот оламига кириб бориши мумкин: 1) инсон ҳеч қандай йўл билан ҳал

қилиб бўлмайдиган масалалар, муаммолар исканжасидан беркиниш мақсадида; 2) турмушнинг оғир шароитларидан, заҳматларидан ҳимояланиш ниятида; 3) шахсий нуқсонларнинг таъқибидан; 4) ушалган армондан; 5) патологик ҳолатга (руҳий нуқсонга) учраганда; 6) алкоголизм, наркомания ва бошқа вазиятларда. Ҳаёлот (фантазия) турмушда гавадланиши мумкин бўлмаган, амалга ошириш имконияти йўқ хатти-ҳаракатлар дастурини намоён этади.

Юқоридаги мулоҳазалар негизидан келиб чиқувчи ҳаёлнинг бундай шакли психология фанида пассив (суст) ҳаёл деб номланади. Психологияда актив (фаол), ихтиёрий, ихтиёрсиз, тикловчи ва ижодий турлар тўғрисида ҳам муайян маълумотлар мавжуддир.

Инсон пассив ҳаёлни олдиндан ихтиёрий режалаштириб юзага келтириши ҳам мумкин. Худди шу боис ирода билан ҳеч бир боғлиқ бўлмаган, жўрттага «кашф» қилинган, бироқ ҳаётда гавадлантиришга йўналтирилган ҳаёлнинг ўзига хос образлари мажмуаси «ширин ҳаёл» дейилади. Одатда, «ширин ҳаёл»да фантазиянинг маҳсуллари билан инсоннинг эҳтиёжлари ўртасидаги алоқа енгиллик билан юзага келганлиги туфайли қувончли, ёқимли, қизиқарли нарсалар ҳақида одамлар ҳаёл сурадилар. Инсон қанчалик ширин ҳаёлга берилса, у шунчалик даражада пассив шахс саналади, бу кўриниш унинг нуқсонни ҳисобланади. Пассивлик (сусткашлик) кишининг қийинчиликларини енгилдан четлаштиради, яшаш учун курашга хоҳиш йўқолади, демак, у реалликдан тубдан узоқлашади. Гоҳо пассив ҳаёл ҳеч ўйламаганда, ихтиёрсиз равишда вужудга келиши ҳам мумкин, бунда қуйидаги ҳолат юз беради: а) онг назоратининг кучсизланиши; б) иккинчи сигналлар тизимининг сусайиши; в) инсоннинг вақтинча ҳаракатсизланиши, г) уйқусираш кезида; д) аффектив вазиятдан; е) туш кўришда; ё) галлюцинацияда; ж) патологик ҳолатларда ва ҳоказо.

Юқорида таъкидлаб ўтилганидек, пассив ҳаёл ихтиёрий ва ихтиёрсиз турларга ажратилганидек, актив ҳаёл тикловчи ва ижодий кўринишларга бўлинади.

Ўзининг моҳияти билан тасаввурларга мувофиқ келадиган тасаввурлар, тасвирлар тизимини яратувчи ҳаёл «тикловчи ҳаёл» деб аталади. Табиатга, жамиятга ва шахслараро муносабатга, билимларга оид маълумотлар ўрганилишида ҳаёл бевосита иштирок этади ҳамда матнларда, расмларда, хариталарда акс эттирилган нарсалар қайта тикланади. Ижтимоий тажрибада, таълим-тарбия жараёнида фазовий ҳаёл, вақт ва ҳаракат бирликларига оид ахборотлар, масофа, ҳажм тўғрисидаги хабарларга диққат билан, синчковлик билан қараш, тикилиш жараёнида мазкур ҳаёл тури ривожланади.

Ижодий хаёл тикловчи хаёлдан фарқли ўлароқ оригинал ва қимматли моддий, ижодий маҳсулотларда гандаланувчи янги образларнинг яратилишидан иборат хаёлнинг туридир.

3. Хаёлниң хусусиятлари

Хаёлниң муҳим томонларидан бири — унинг ижодиёт ва шахс муносабатининг ҳолат ҳолда талқин қилиш хусусиятидир. Ижодиёт шахснинг ички имкониятлари ва захираларини рўёбга чиқишининг асосий шартларидан биридир. Худди шу сабабдан шахс ўзининг ижодий фаолияти билан, биринчидан, инсоннинг яратувчилик қудратини амалиётда намойиш қилади. Иккинчидан, у ижодиёт таъсирида янги фазилатларни эгаллайди, нафосат, баддий ижод, техник қобилият, кашфиёт ижтимоий муаммоларни интеграция қилиш ёки мавжуд умумий қонуниятлардан келиб чиқиб, уни дифференциаллаштиради. Учунчидан, жаҳон фанига ўз улушини қўшади ва цивилизацияга ўз таъсирини ўтказди, ижтимоий тараққиёт ҳаракатлантирувчисига айланади. Ижодиёт давомида шахс мотивацион, эмоционал, иррадий барқарорлик, характернинг мустаҳкамлиги ва бошқа индивидуал-типологик хусусиятлардаги етуклик ижодиёт маҳсулига, унинг самарадорлигига, сифатига муносиб равишда ижобий таъсир ўтказди. Ижодиёт таркиблари билан шахснинг хусусиятлари ўртасидаги уйғунликнинг юзага келиши иккиёқлама таъсир ўтказиш механизми сифатида муҳим роль ўйнайди, яъни фаолиятда шахс ўзининг янги қирраларини очади, унинг фазилатлари эса ижодий изланишларнинг муваффақиятли якунланишини таъминлайди.

4. Хаёлниң аналитик-смететик хусусиятлари

Хаёлниң аналитик хусусияти бўйича немисча «tendens», лотинча «tendens» келиб чиққан бўлиб, психологиянинг тарихий тараққиёти давомида ҳар қил кўринишларда ҳукм суриб келмоқда. Аналитик ҳолат хаёлниң мазмунини, моҳиятини, предметини, асосан, тубдан янги маҳсуллар, янгича образлар, тасвирлар яратилишидан, атроф-муҳитнинг ифодаси, янги безакли, жилоли эканлигини қайд қилишдан иборатлигини тан олишдир. Янгилик элементлари, баъзи жабҳаларининг қўшимча автоматлар билан бойитилиши, ижод қилиниши хаёлниң асосий вазифаси эканлиги воқеини ақс эттирувчи тенденция психология фанида аксарият илмий мактаблар томонидан тан олинган ва тараққиёт ҳаракатлантирувчиси сифатида қатъий равишда ҳимоя қилиниб келинмоқда. Иккинчи тенденция биосфера ва

носфера тўғрисидаги маълумотлар, тасаввурлар, таъсирланиш, тимсоллар ижтимоий-тарихий тараққиёт давомида қайтадан тикланиш орқали хаёл маҳсули сифатида сақланиб келади, деган ғояга асосланади. Бу тенденцияда образларнинг тикланиши, сақланиши, кучайиши ёки ўчмас из тариқасида узлуксиз равишда инсон хотирасида, кўз ўнгида намоён бўлиши, тавдаланиши ҳаёт ва фаолият учун бирламчи эканлиги исботлашга ҳаракат қилинади. Ҳар иккала тенденция ҳам хаёл ҳолатининг аналитик вазифасини бажариш имкониятига эга бўлиб, ўзаро бир-бирини инкор этиш даражасига олиб бормасликни тақозо қилади. Шунинг учун ижодий хаёл янги образларни вужудга келтириш билан тараққиётга улуш қушади, яққол воқелик ва уларнинг тимсоллар ҳақидаги маълумотлар, чиқишлар тасвири ҳамда тасаввурларини қайта тиклаш орқали инсоният билими, тажрибасини бойитади.

Тикловчи хаёл инсоният томонидан олдин яратилган нарсалар ва ҳодисалар тўғрисидаги образлар, ахборотлар сифатида қайтадан жойланишига муҳим таъсир этади, ўзининг ҳаракат тезлиги билан ҳар қандай техника мўъжизасини доғда қолдиради. Ҳар иккала тенденция уйғунлашуви орқали ижодий ва тикловчи хаёл турлари вазифасига, аҳамиятига, маҳсулдорлик даражасига оқилона баҳо бериш мумкин.

Акс ҳолда икки тенденция икки хил талқин, турлича яқун, ўзгача мазмун, алоҳида ёндашув, устуворликка даъво келтириб чиқариши айти ҳақиқатдир.

Хаёл аналитик ҳолатдан ташқари синтетик хусусиятга ҳам эгадир. Хаёлнинг синтетик ҳолати ушбу феноменлар орқали ифодаланади: агглютинация (лот. *agglutinare* ёпиштирмақ, елимламоқ маъносини билдиради) муайян тасаввурларни бир-бирига қўшиб ёки улардан фойдаланиб, нарса ва ҳодисаларнинг янги образларини яратишдан иборат хаёл феноменидан биридир; гиперболизация (юнон *hyperbole* бўрттириш, кучайтириш маъносини англатади); схематизация (юнон. «*schema*» образ, шакл вужудга келтириш демақдир); типизация (юнон. «*typos*» из, чизиқ деган маънони билдиради) ёки типиклаштириш; ўхшашма — муайян нарсаларга, нисбатан қислаш орқали муҳим ва номуҳим томонларидан умумийликни танлаб олиш қабилар.

Агглютинация феномени образлар (тасвирлар, тимсоллар) синтезлашув жараёнининг соддароқ кўринишидан бири ҳисобланиб, инсониятнинг кундалик ҳаёти ва фаолиятида рўй-рост яхлитлаштириш имконияти йўқ хилма-хил хислатлар, фазилатлар, сифатлар ва ҳисмларни «қоришиқ» тарзида (бирлаштирилган) шаклда акс эттиради.

Одатда, агглютинация ёрдами билан донишманд халқ томонидан яратилган эртақ тимсоллари, афсона тасвирлари яратилади ёки хаёлий композицияси тўқиб чиқарилади (лотинча *compositio* тузилмаси, таркибий жиҳатлари деган маъно англатади). Масалан, булбулигўё — одамсимон (боши одам, танаси қуш) бир жонивор гавдатанади; сув париси тимсолида аёл мужассамлашади (бош ва гавдаси одамники, думи балиқники, сочи яшил сув ўтларидан иборат); кентавр (от ва одам); пегас (қанот ва от) қанотли от; товуқ оёқли уйча, еттибошли илон аждаҳо (илон, от ва қушдан иборат) ва бошқалар.

Ҳозирги замонда агглютинациядан техник, бадий, санъат ижодиёти кенг қўламда фойдаланилмоқда, чунончи, самолёт амфибия — (юнонча *amphibios* иккиёқлама ҳаёт кечиртиш маъносини билдиради) учуачи қайиқ тоифасидаги қуруқлик ва сувга мослашган гидросамолёт; аэросанс (чана синтари сиртанувчи самолёт), жанговар техника амфибия (танк, бронетранспорт, автомобиль); аккордсон-фортепьяно билан баян бирлашмаси; автокран-автомобиль билан кран қоришиги; автокор (инглизча «car» арава) ўзи юрар арава ва ҳоказо.

Гиперболизация феномени хаёл образларини ҳамда тасаввур шакллариини ўзлаштириш жиҳатидан яқин агглютинацияга ёндош, ўхшаш психик жараёндир. Гиперболизация нарсалар ва жониворларни нафақат ҳаддан зиёд катталаштириш ёки кичиклаштириш (бармоқдек кичик бало, уйдек тухум, тоғдек паҳлавон, тарикдек бола, гуядек бурга ва ҳоказо) билан тавсифланибгина қолмасдан, балки тасаввур образлари (тимсоллар, тасвирлар) миқдорини кўпайтириш ёки уларнинг ўрнига алмаштириш хусусиятларини ҳам намоён этади. Масалан, етти бошли аждарлар, кўпқўлли ва икки қоринли махлуқотлар, олти оёқли жониворлар, қўёш нурини тўстан афсонавий қушлар шулар жумласидандир.

Схематизация феномени хаёлот (фантазия) образларини яратиш имконияти мавжуд воситалардан бири ҳисобланиб, у борлиқдаги нарса ва ҳодисаларнинг у ёки бу аломатлари ҳамда сифатларини таъкидлашдан, шунингдек, уларга бутун диққат-эътиборни марказлаштиришдан иборат психик жараёндир. Худди шу усул, йўл, восита ёрдами билан муайян яққол инсонларга мўлжалланган ўртоқлик ҳазиллари (шаржи французча *charge* сўзидан олинган бўлиб, бўрттириш деган маънони англатади) ва аччиқ, аянчли, кулгили тасвирлар (карикатура италянча «*caricatura*» қайта мужассамлашув деган маънони англатади. Мазкур жараёнда хаёлот (фантазия) тасвирларида юзага келадиган тасаввурлар ўзаро бирлашиб кетиши натижасида тафовутлар қарийб йўқолади, ўхшашлик аломатлари эса бирламчи воқеликка

айланади, қолаверса, ушбу ҳолат схематизациялашни рўёбга чиқишига қулай негиз ҳозирлайди. Масалан, бунга конструкторнинг қушлар оламиндан андоза олиб, янги қурилмалар яратиши, моделдан ҳақиқий асбоб ишлаб чиқиши; рассом табиат мўъжизаларининг маънога тушириши яққол мисолдир.

Типизация феномени ёрдами билан ҳаёлда тасаввурлар синтези рўёбга чиқиши мумкин. Одатда, бадиий адабиётда типизация ёки типиклаштиришдан кенг қўламда фойдаланилади ҳамда унинг ёрдамида баъзи бир ҳаёқалари билан ўзаро ўхшаш, ҳатто мутаносиб нарса ва ҳодисаларда акс этувчи муҳим белгилари ажратиб олинади ҳамда улар яққол образларда мужассамлаштирилади. Ижодий жараёнларнинг вужудга келиши, кечилиши, ривожланиши бир талай ассоциациялар орқали пайдо бўлади, лекин уларнинг қайта тикланиши хотира жараёнларида учрайдиган тикланиш ёки жонланишдан тафовутланади. Ижодий илҳомлари ҳисобланмиш эҳтиёжлар ва мотивларга ассоциациялар жараёнида ўзлаштирилган йўналиш бўйсунди.

Ижодий ҳаёл ўзига хос муайян хусусиятларга эга бўлиб, улардан энг муҳими ассоциацияларнинг анъанавий йул-йўригидан воз кечиб, ижодкор руҳиятида фавқулоддалик қилаётган ҳис-туйғулар, ўй-фикрлар, хоҳиш-истакларга тобе этишдир. Ваҳоланки, ассоциацияларнинг ўхшашлик, ёндошлик, қарама-қаршилиқ (контрастлик) кўринишлари сақланиб қолса-да, лекин тасаввурларни саралаш эса сабабий боғланиш механизми билан тавсифланади. Ижодкор (шоир, ёзувчи, рассом) асариде ассоциациялар чизгиси пайдо бўлади, уларнинг вужудга келишига асосий сабаб ташқи таассурот ҳисобланади.

5. Ҳаёл жараёнларининг физиологик асослари

Ҳаёл жараёнларининг, шу жумладан, фантазия образларининг вужудга келиши инсон мияси фаолиятининг маҳсули ҳисобланиб, бош мия қатта ярим шарлари пўстлоқ қисмининг функцияси орқали амалга ошади. Хотира билан ҳаёлнинг физиологик асослари, механизмлари ўртасида муайян даражада ўхшашлик ва баъзи тафовутлар мавжудлигини таъкидлаб ўтиш жоиз.

Хотиранинги физиологик асоси муваққат нерв боғланишларининг ўзаро бирикуви ҳамда фаоллашуви (қайта жонланиши, тормозланиши)дан иборат бўлса, ҳаёл жараёнида инсон онтогенезида юзага келтирилган боғланишлар тизими бузилиши (емирилиши) оқибатида янги тизим ҳосил қилинади. Фавқулоддаги бундай ҳолат (бирлашиши, янги тизим) маълум эҳтиёж ёки бирорта тасодифий таассурот (ташқи таъ-

сир) орқали мия пўстида кучли хўзғалиш ўчоғининг ҳосил бўлиши туфайли вужудга келиши мумкин. Худди шу боисдан ҳаёл суратган шахсда нерв ҳужайраларининг гуруҳлари ўзаро янгидан (қайтадан) боғланиши, шунинг учун фантазия образларига хос янгилик ва ўхшашлик аломатлари мазкур янгича боғланишга бўйсунadi.

Шундай қилиб, ҳаёл мия катта ярим шарлари пўстининг функцияси ҳисобланишига қарамасдан, унинг физислогик механизмлари миянинг бошқа қисмлари билан боғлиқ эканлиги тўғрисида фираз қилишга имкон туғдиради. Миянинг мана шундай чуқурроқ қисмлари гипоталам-лимбик (*hypothalamus* юксак марказлар мажмуасидан иборат бўлиб, ҳар хил функциялар мослашувини таъминлаб туради; лотинча *limbus* чегара, чет, ҳошия деган маънони билдиради; юнонча *thalamus* тепалик дегани) тизими фантазия образларининг шаклланиши билан уларни фаолият жараёнларига қўшилишда мия ярим шарлари пўсти билан бирга қатнашади. Тизимнинг пўстлоқ билан пўстлоқости қисмлари боғланиши туфайли гипоталамус мия стволининг ярим шарлар билан туташувида «лимб» (чегара) ҳосил қилади.

Инсон мияси фантазия образларига ҳамда организмнинг периферик (чет) қисмларига бошқарувчанлик таъсирини ўтказиб, уларнинг фаолиятини ўзгартириб туради. Шахс асабийлашганида бирор нарса ҳақида қаттиқ ўйласа, албатта тана изолярида кўзга ташланадиган ўзгаришлар содир бўлиши мумкин. Юзага келган бундай аломатлар (белгилар, излар) «стигмат»лар деб номланади (юнонча *stigma* доғ ёки чандиқ деган маънони англатади). Қадимги халқ афсоналари, ривоятларига қараганда инсон қаттиқ жисмоний калтакланган даврини эсласа, гўёки ўша азобнинг излари фавқуллоддаги пайтда юзага келиши таъкидланади. Қўрқинч ҳолат тўғрисида ҳаёл образлари яратилса, одамга учуқ чиқиши, лаблари ёрилгандай ҳис этиши воқеликлари учраб туради. Масалан, чекиш ва ичишни мутлақ ташлаган шахс папирос ёки спирт ичимлиги тўғрисида ўйласа, унинг оғиз бўшлиғида тамаки таъми, ароқнинг аччиқлиги пайдо бўлиши мумкин. Инсон жуда сувга ташна бўлса ёки очлик азоби қийнаса, улар тўғрисида ўйласа, «ширин қониқиш» «лаззатланиш» ҳислари вужудга келади.

Психологияда қўрқинч ҳолати тўғрисида муайян материаллар тўплаган ва таҳлил қилинган. Қўрқинч юнонча *phobos* — «фобия» деб номланади. Фобия муайян шароитлар ва вазиятларда шахсда вужудга келадиган кучли асосга эга бўлмаган қўрқинч ва ташвишланишдан иборат, инсон томонидан енгил имконият йўқ муттасил психопатологик ҳолати. Мазкур патологик ҳолатнинг баъзи бирларига тушунча беришга ҳарахат қиламиз: 1) агафобия — шахснинг гавжум

майдонлардан, шоҳ кўчалардан ўтишига қўрқиши; 2) каустрофобия— инсоннинг эшигини қулфлаб ёлғиз ўтиришидан қўрқиши; 3) монофобия — шахснинг яқка-ю ёлғиз, ҳеч кимсиз қолишдан қўрқиши; 4) атропофобия — инсоннинг кўпчилик даврасидан, ҳалойиқдан қўрқиши; 5) назофобия — одамнинг касал бўлиб қолишдан қўрқиши; 6) эйротрофобия — шахснинг кўпчилик даврасида изза бўлишдан, ўзини йўқотиб қўйишдан қўрқиши; 7) дидактоген — ўқувчи ёки талабанинг ўқитувчидан қўрқиши; 8) ятроген — беморнинг шифокордан қўрқиши ва ҳоказо.

Хаёлнинг органик жараёнлари билан узвий боғлиқлиги ҳақидаги маълумотлар яна идеомотор (юнонча *idea* — тушунча, тасаввур, логинча *motor* — ҳаракатлантирувчи деган маънони билдиради) актлар (ҳаракатлар)да мужассамлашган бўлади. Инсон у ёки бу ҳаракатни тасаввур қилиш биланоқ худди шу нарсанинг табиий равишда бажарилиши бошланади. Масалан, шахс қайсидир ашулани дилдан ўтказса, унинг хиргойиси амалга оширилади ёки рубоб тўғрисида тасаввур қилинса, ундаги бармоқ ҳаракати тасодифий ижрога киришади ва бошқалар.

6. Хаёл шакллари тўғрисида тушунича

Хаёлнинг асосий шакли хаёлот ёки фантазия деб номланади, лекин ҳат эл психологиясида хаёлнинг синоними сифатида қўлланилади. Фантазия инсон онгида инъикос этила бошлагандан эътиборан борлиқнинг қиёфасини ўзгартиришга йўналган бўлади, воқеликнинг унсурлари ўрин алмаштириш хусусиятига ҳам эгадир. Шунингдек, фантазия инсоният дунёси учун маълум бўлган омилларга нисбатан янги нуқтаи назар топишга ва шу йўсинда ёндашишга имкон беради ҳамда бадний, илмий билиш қадриятларни ўзида мужассамлаштиради.

Одатда, боланинг асосий фаолияти ўйинга айлана борган сари боғча ва кичик мактаб ёши даврида жадал ривожланиши билан тавсифланади. Маълумки, таъкидланган ёш давридаги болалар учун фантазия образлари уларнинг ўйин фаолияти учун дастур тарихасида вужудга келади: а) бола ўзини космонавт сифатида ҳис қилади; б) конструктор ролини бажаради; в) ўзини персонаж хулқ-атвори билан таққослайди; г) ролли, суюстли ўйинларда муайян ролларга киришади ва ҳоказо.

Хаёлнинг ўзи фаолиятнинг ҳар хил турларида таркиб топади, уни амалга ошириш ва уюштириш учун алоҳида аҳамият касб этади. Боланинг хаёли ташқи таянчларга (ўйинчоқларга) асосланувчи фаоли-

ятдан сўзлар билан содда ҳамда бадий ижодиётни амалга оширишга шароит туғдирадиган ички фаолиятга ўсиб ўтади. Унинг ҳаёлида нутқни эгаллаш муносабати билан шахслараро муомала ҳам тараққий этади. Нутқ фаолиятининг юксак кўрсаткичи кўрмаган, эшитмаган нарса ва ҳодисаларни тасаввур қилиш имконини яратади. Худди шу боис болалар чўплардан от образларини, студдан ҳаракатланувчи техникани яратиш имконига эга бўлади. Шунинг учун фантазия ижтимоий тажрибани бири сифатида гавдаланади. Бадий фантазия образлари (Билмасвой, Буратино, Нўхат полвон, Қорқиз, Қорбобо, Жодугар кампир ва ҳоказолар) ижтимоий тажрибаларни ўзлаштириш ва билишнинг воситаси эканлиги психолог тадқиқотчилар теъжидан далиллаб берилган. Вояга етган одамлар эса атроф-муҳитни ва шахслараро муносабатларни фаол ижодий изланишлари туфайли ўзгартиради.

Орзу ҳаёл шаклларидан бири ҳисобланиб, шахснинг ўзи учун энг ёқимли истиқбол образларини ҳаёлида (тасаввурда) яратишда гавдаланади. Орзу инсоннинг эҳтиёжлари, хоҳиш-истаклари, интилишлари билан бевосита боғлиқ бўлиб, уни келажақда фаолиятни амалга оширишга ундайди.

Шахснинг ижодий фаолияти моҳиятида фантазия иштирок этмасдан иложи йўқ, чунки ҳамиша ҳам унинг амалий ҳатти-ҳаракатларида ҳаёл жараёнлари рўёбга чиқарсмайди. Аксарият ҳолларда ҳаёл жараёнлари шахс амалга оширишни истайдиган образлар шаклида мужассамлашади ҳамда ички фаолият тусига айланади. Келажаққа шахсни ундовчи, унинг хоҳиш-тилаklarини ақс эттирувчи образлар мажмуаси орзу дейилади. Орзу — шахснинг атроф-муҳитни, ижтимоий воқеликни ўзгартиришга, ўрин алмаштиришга йўналтирилган ижодий кучлари, илҳомлари ва интилишларини турмушга татбиқ этишнинг асосий шартларидан биридир. Шу билан бирга орзу шахсий ва ижтимоий ҳаётни илмий фараз қилишнинг унсурларидан ҳисобланади. Мамлакатимизда тараққиётни олдиндан кўра билиш, мақсад кўзлаш, келажаги буюк давлат гоёлари, миллий истиқлол мафкураси ва миллий истиқлол гоёси гоёт муҳим аҳамиятга эга. Шунинг учун орзу батамом тугалланиши маълум бир сабабларга кўра муваққат кечиктирилган фаолиятга ундовчи мотив (сабаб) тариқасида юзага келиши мумкин. Шунинг учун ҳам инсон қўли билан бунёд этилган нарса ўзининг ижтимоий-тарихий моҳияти жиҳатидан моддийлаштирилган, татбиқий хусусиятли шахснинг орзусидир. Ана шу нарсаларга нисбатан ўта зарур эҳтиёж ҳис қилган аждодларимизнинг орзулари яққол кўрinishда гавдаланганлигининг шохиди бўламиз: 1) учар гиламлар;

2) ойнаи жаҳон; 3) элсктр чироғи; 4) ўзи юрар аравалар; 5) лип этиб чиқиш (лифт); 6) даштга сув чиқариш ва ҳоказолар.

Бадий ва илмий ижодда фантазиянинг ўрни тўғрисида муайян даражада ишлар қилган, чунки санъат ва адабиёт ижодий фаолиятининг зарурий унсури сифатида кизмати баҳоланган. Маълумки, расом ҳамда ёзувчининг ижодий фаолиятида иштирок этувчи хаёл образларининг муҳим хусусиятлари — бу унинг эмоционал кечинмалар ҳис-ғуйғулар билан мужассамлашганидир. Ҳозирги даврда: 1) бадий ижодиёт; 2) бадий таржима; 3) илмий ижодиёт психологияси; 4) адабий қобилият ва истеъдод психологияси сингари махсус соҳаларда хаёл турлари, жараёнлари, шакллари кабиларга асосланган ҳолда тадқиқот ишлари олиб борилмоқда.

Мустақил мамлакатимизнинг ёшлари (фуқаролари) янгиликлар яратиш ва кашфиётлар амалга ошириш, ўзлари ёқтирган ишлар, муқаддас ижтимоий хаёл йўллари, ватанга муҳаббат, ифтихор, садоқат, содиқ дўстлик, қаҳрамонлик, иймон-этиқод, бахт ва толе тўғрисида узлуксиз равишда орзу қиладилар. Шахс томонидан тасаввур этилаётган орзулар ҳақиқатдан ҳам гўзал, эзгу ниятли, порлоқ келажакка қаратилган бўлса, улар инсон хислатига айланади.

Семинар машғулоту учун мавзулар

1. Хаёл тўғрисида умумий тушунча.
2. Хаёл турларининг психологик тавсифи.
3. Хаёлнинг хусусиятлари юзасидан мулоҳазалар.
4. Хаёлнинг психологик хусусиятлари.
5. Хаёлнинг физиологик асослари.
6. Хаёл шаклларининг психологик талқини.
7. Хаёлнинг ривожланиши.

Реферат учун мавзулар

1. Хаёл психологик категория сифатида.
2. Хаёл хусусиятлари ва феноменлари.
3. Хаёл турлари ва шакллари тўғрисида тушунча.
4. Хаёлнинг инсон ақлий ҳолатидаги роли.

Адабиётлар

1. Беркшпилит М., Петровский А. Фантазия и реальность. — М., 1968.
2. Брунер Д.С. Психология познания. — М., 1977.
3. Выготский Л.С. Собрн. соч. — Т.2. — М., 1982.
4. Нейсер У. Познание и реальность. — М., 1981.
5. Изадзе Р.Г. Воображение как фактор поведения. — Тбилиси, 1972.
6. Никифорова О.И. Исследование по психологии художественного творчества. — М., 1972.
7. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. — Т.1. — М., 1989. — С.344—360.
8. Фозиев Э.Ф. Умный психология. — Т.: «Университет», 2002.

МУНДАРИЖА

Муқаллима	3
-----------------	---

БИРИНЧИ БЎЛИМ

ПСИХОЛОГИЯГА КИРИШ

I БОБ. ПСИХОЛОГИЯ ФАНИНИНГ ПРЕДМЕТИ

1. Психология ҳақида тушунча	5
2. Психология фанининг вужудга келиши	15
3. Психиканинг физиологик механизмлари	19
4. Психология ва унинг моддий асослари	24
5. Психика ва ақс эттириш	25

II БОБ. ПСИХОЛОГИЯ ФАНИНИНГ СОҶАЛАРИ ВА ТАДҚИҚОТ МЕТОДЛАРИ

1. Психология фанининг соҳалари ва ўзига хос хусусиятлари	30
2. Психологиянинг методологияси ва принциплари	41
3. Инсон психикасининг илмий-тадқиқот методлари	49

III БОБ. ОНГНИНГ ПСИХОЛОГИК ТАВСИФИ

1. Онгнинг пайдо бўлиши ва унинг ижтимоий-тарихий моҳияти	66
2. Онг моҳияти	70
3. Онг психология категорияси сифатида	73
4. Онгнинг тузилиши	79

IV БОБ. ФАОЛИЯТНИНГ ПСИХОЛОГИК ТАЛҚИНИ

1. Фаолият тўғрисида умумий тушунча	81
2. Фаолиятнинг тузилиши	83
2.1. Фаолиятнинг ўзига хослиги	86
3. Фаолиятнинг интериоризациялаш ва экстериоризациялаш	88
4. Фаолиятнинг ўзлаштирилиши ва малакаларни эгаллаш	89
5. Касбий фаолиятни психологик баҳолаш тести	108
6. Инсон ҳаёти ва фаолиятини ўзгартирувчи асосий омиллар	119
7. Реориентация психологик муаммо сифатида	123

ИККИНЧИ БЎЛИМ ШАҲС

V БОБ. ШАҲС Тўғрисида умумий тушунча

1. Умумий тушунча	127
-------------------------	-----

2. «Эндопсихика» ва «Экзопсихика» ҳақида тушунча	130
3. Чет эл психологиясида шахс назариялари	134
4. Собиқ шўро психологиясида шахс ривожланиши назариялари шарҳлари	143
5. Собиқ шўро психологиясида шахс таърифи	147
6. Шахснинг психологик тузилиши моделлари таҳлили	149
7. XXI аср одамлари	158
8. Ҳини ўзи англаш	170
9. Аждодлар қомил инсон тўғрисида	177
10. Барқамол инсонни баҳолаш тести	182

УЧИНЧИ БЎЛИМ ШАХСНИНГ ИЧКИ РЕГУЛЯЦИЯСИ VI БОБ. ИЧКИ РЕГУЛЯЦИЯ ТАРҚИБЛАРИ ТЎҒРИСИДА УМУМИЙ ТУШУНЧА

1. Эҳтиёж тўғрисида тушунча	190
1.1. Эҳтиёжлар фаолликнинг манбаи сифатида	190
1.2. Эҳтиёжларнинг турлари	192
1.3. Инсон эҳтиёжларининг ривожланиши	195
2. Қизиқишнинг психологик тавсифи	198
3. Шахснинг установкаи ёки ангашилган майллари	205
4. Шахснинг эътиқоди ва дунёқараши	208
5. Мотивация	208
5.1. Мотивация ва мотивларнинг назарий муаммолари	208
5.2. Мотив муаммоси ва унинг ечимига доир мулоҳазалар	216
5.3. Шахснинг шаклланишида мотивациянинг роли	217
5.4. Ҳуқ фаолияти мотивлари тўғрисида мулоҳазалар	219
5.5. Мотив классификацияси	222

ТЎРТИНЧИ БЎЛИМ ШАХСНИНГ ҲИССИЙ-ИРОДАВИЙ ЖАБҲАЛАРИ VII БОБ. ҲИССИЁТ

1. Ҳиссиёт тўғрисида умумий тушунча	225
2. Ҳиссиётнинг ўзига хослиги	227
3. Ҳиссиёт ва эмоционал ҳолатларнинг физиологик асослари	233
4. Одам ва ҳайвон эмоциялари	237
5. Ҳиссий кечималарнинг шакллари	239
6. Юксак ҳислар	246
7. Шахс фидойилик туйғусини психологик баҳолаш	247

8. Ватанпарварлик ҳис-туйғусини баҳолаш мезонлари	251
---	-----

VIII БОБ. ИРОДА

1. Ирода тўғрисида тушунча	257
2. Ирода актининг тузилиши	264
3. Ирода назарияси ва тадқиқоти тўғрисида тушунча	273
4. Ироданинг физиологик асослари ва сифатлари тўғрисида тушунча	278
5. Шахс иродасини ўрганиш тести	281

БЕШИНЧИ БЎЛИМ ШАХСНИНГ ПСИХОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРИ IX БОБ. ТЕМПЕРАМЕНТ

1. Темпераментнинг психологик тавсифи	287
2. Нерв системаси типларининг келиб чиқиши	292

X БОБ. ХАРАКТЕР

1. Характер ҳақида умумий тушунча	299
2. Характернинг физиологик асослари	301
3. Характер тузилиши ва хусусиятлари	302
4. Характернинг таркиб топиши	306
5. Инсон характери ва шахс камолоти	308

XI БОБ. ҚОБИЛИЯТЛАР

1. Қобилиятлар тўғрисида тушунча	311
2. Қобилиятларнинг сифат ва миқдор тавсифи	314
3. Қобилиятлар тузилиши	317
4. Талантнинг пайдо бўлиши ва тузилиши	319
5. Қобилият ва талантларнинг табиий шартлари	322
6. Қобилият назариялари талқини	324

ОЛТИНЧИ БЎЛИМ БИЛИШ ЖАРАЁНЛАРИ XII БОБ. СЕЗГИ

1. Сизги тўғрисида умумий тушунча	330
2. Психология фанида сезги назариялари	334
3. Сизгиларнинг рецептор ва рефлектор назариялари	336
4. Сизгиларнинг умумий қонуниятлари ва сезгирлик	337
5. Сизгининг нейробиологик асослари	347
6. Сизги турларининг психологик тавсифи	354

6.1. Кўриш сезгилари	354
6.2. Эшитиш сезгилари	357
6.3. Ҳид билиш сезгилари	358
6.4. Тъъм билиш (маза) сезгилари	358
6.5. Тери сезгилари	359
6.6. Мускул-ҳаракат сезгилари ва статик сезгилар	360
6.7. Органик сезгилар	360

XIII БОБ. ИДРОК

1. Идрок тўғрисида умумий тушунча	362
2. Идрокнинг янги қирралари	368
3. Идрок феноменлари	372

XIV БОБ. ДИҚҚАТ

1. Диққат тўғрисида умумий тушунча	386
2. Диққатнинг физиологик асослари	393
3. Диққатнинг нейрофизиологик механизмлари (ретикуляар тизими активацияси)	395
4. Жаҳон психологияси фанида диққат назариялари	400
5. Диққатнинг педагогик психологияда ўрганилиши	409

XV БОБ. ХОТИРА

1. Хотира ҳақида умумий тушунча	417
2. Хотиранинг нейрофизиологик асослари	424
3. Хотиранинг физиологик асослари	426
4. Хотира турлари	431
5. Эсда олиб қилиш турлари ва уларни тадқиқ қилиш методикаси	440
6. Эсга тушириш	449
7. Унутиш ва эсда сақлаш	453

XVI БОБ. ТАФАККУР

1. Тафаккур психологияси предмети	458
2. Тафаккур операцияси	460
3. Тафаккур шакллари	475
4. Тафаккур сифатлари	484
5. Тафаккур турлари	487
5.1. Кўргазмали-ҳаракатли тафаккур	488
5.2. Кўргазмали-образли тафаккур	489
5.3. Интуитив ва аналитик тафаккур	490

5.4. Ижодий тафаккур	495
6. Шахсда мустақил фикрлашни шакллантириш воситалари	502

XVII БОБ. НУТҚ

1. Нутқ тўғрисида умумий тушунча	510
2. Нутқ вужудга келишининг назариялари	513
3. Нутқ турларининг психологик тавсифи	515

XVIII БОБ. ХАЁЛ

1. Хаёл тўғрисида умумий тушунча	525
2. Хаёл турлари тўғрисида умумий тушунча	527
3. Хаёлнинг хусусиятлари	529
4. Хаёлнинг аналитик-синтетик хусусиятлари	529
5. Хаёл жараёнларининг физиологик асослари	532
6. Хаёл шакллари тўғрисида тушунча	534